

SLOBODA

BIBLIOTEKA KOMPAS

Istori ja jugoslovenskog radničkog pokreta

Recenzenti

dr DUŠAN ZIVKOVIC

dr SLOBODAN MILOSEVIC

Institut za istoriju radničkog pokreta

MONOGRAFIJE

Uređivački odbor

dr MILAN BORKOVIĆ

dr JOVAN DUBOVAC

DESANKA PESIC

ĐORĐE PILJEVIC

Štampanje ove knjige delimično su finansirali Predsedništvo CKSK Srbije
i Republička zajednica nauke SR Srbije

Dr MILAN BORKOVIĆ

KONTRAREVOLUCIJA

U SRBIJI

KVISLINŠKA UPRAVA 1941 - 1944.

KNJIGA DRUGA

(1943 —1944.)

„SLOBODA“ - BEOGRAD

1979.

Glava I

ODNOS NEDIĆEVE VLADE PREMA KLJUČNIM PITANJIMA DRUŠTVENO-EKONOMSKOG, POLITIČKOG I KULTURNOG ŽIVOTA U SRBIJI VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA U SRBIJI U PRVOJ POLOVINI 1943. GODINE

Krajem 1942. i u prvoj polovini 1943. godine dolazi, u stvari, do preokreta u toku drugog svetskog rata. U tom periodu na Istočnom frontu i u Africi snage antihitlerovske koalicije izvojevale su značajne pobeđe koje su Saveznicima omogućile da preuzmu strategijsku inicijativu. Jedinice Crvene armije u svojoj ofanzivi u zimu 1942—1943. nanele su teške udarce osovinskim snagama. Posle višemesečne staljingradske bitke nemačka Šesta armija bila je primorana na predaju. Posle ove pobeđe Crvena armija nije ispuštala inicijativu iz svojih ruku sve do završetka drugog svetskog rata.¹

U severnoj Africi anglo-američke snage su takođe u ofanzivi. Posle proboja Maretove linije i razbijanja neprijateljskog fronta, italijanske i američke jedinice bile su prinuđene na kapitulaciju pred Tunisom i Bizertom, 12. maja 1943. Ovom pobedom stvoreni su uslovi za iskrčavanje Saveznika na južni deo Apeninskog poluostrva, tim pre što su Anglo-Amerikanci tada već bili superiorniji i na moru i u vazduhu.²

Na jugoslovenskom ratištu, koje u ovom periodu Nemci smatraju za jedan od svojih frontova, jačale su snage Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i zadavale sve teže udarce okupatoru i njegovim saradnicima. Godina 1943. počela je na jugoslovenskom ratištu velikim zimskim operacijama udruženih nemačkih, italijanskih, ustaško-domobranskih, bugarskih i četničkih snaga protiv Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ i oslobođene teritorije u Bosni i Hrvatskoj. Za vreme tih borbi, grupa od pet divizija Narodnooslobodilačke vojske, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, prešla je na jugoistoku u ofanzivu u pravcu Hercegovine i Crne Gore. Posle ogorčenih borbi na Neretvi sa nekoliko puta nadmoćnijim nemačkim, italijanskim, ustaškim i četničkim snagama, ova grupa divizija nastavila je

sredinom marta ofanzivu i do sredine maja razbila glavninu snaga četničkog pokreta Draže Mihailovića i dobar deo italijanskih okupacionih snaga, pa je tada oslobođen veliki deo Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka.

³

¹ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, Beograd, 1965, knj. II, str. 7—8 (u daljem tekstu: *Oslobodilački rat*).

² Isto.

³ Pero Morača, *Komunistička partija Jugoslavije u periodu oslobodilačkog rata i revolucije (april 1941—maj 1945)*, *Pregled i storije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963, str. 407—414) u daljem tekstu: *Pregled SKJ*).

⁷

Do sredine 1943. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije predstavljali su znatnu snagu, jer su imali 57 brigada i 70 partizanskih odreda, organizovanih u 18 divizija i 4 korpusa i sa aktivnom podrškom velikog broja stanovništva. Narodnooslobodilačka vojska u to vreme vezivala je za jugoslovensko ratište: 13 nemačkih, 7 bugarskih, 2 mađarske i 15 italijanskih divizija. Zatim, znatan broj okupatorske policije, žandarmerije i kvislinških formacija.⁴

Vojno-politička situacija u svetu, kao i uspesi jedinica NOV i POJ u mnogim krajevima Jugoslavije, sigurno su imali odraza i na dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Zahvaljujući angažovanju nemačkih snaga u zapadnim krajevima Jugoslavije, zatim, obnavljanju i učvršćenju partizanskih odreda, partijskih i skojevskih organizacija, otvorenoj saradnji četnika Draže Mihailovića sa okupatorom i širem učešću rodoljubivih masa protiv okupatora, u prvoj polovini 1943, narodnooslobodilački pokret u Srbiji razvija se bržim tempom. Najuspešnije borbe vođene su u Jablanici, Topilci i Crnoj Travi, gde je bio oslobođen znatan deo teritorije. Ojačale su partizanske snage u Šumadiji i istočnoj Srbiji i u mnogim drugim krajevima uže Srbije.

Prvih meseci 1943. u nemačkoj okupacionoj upravi na teritoriji Srbije nije došlo do nekih bitnih promena, ali su zato izvršena pomeranja nemačkih trupa ka Neretvi i Sutješci, gde su sa glavnom operativnom grupom pri Vrhovnom štabu vođene borbe velikih razmera. Početkom 1943. povučene su iz Srbije SS-divizije „Princ Eugen“; krajem juna 104. lovačka divizija prebačena je u Grčku, a na njeno mesto je došla 297. pešadijska divizija.⁵

Ukupne nemačke snage u Srbiji početkom maja 1943. iznosile su oko 15.000 vojnika i 4.000 policijskih snaga. U istom periodu bilo je oko 30.000 Bugara, ali se ovaj broj povećao krajem juna na 30.934. Kvislinške snage su takođe bile znatne: 13.000 pripadnika Srpske državne straže, 3.500 pripadnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa i 5.000 vojnika Ruskog zaštitnog korpusa.⁶

Nemački vojnoupravni komandant u Srbiji (ujedno komandant nemačkih trupa u Srbiji), pod nazivom „opunomoćeni komandujući general“, general artiljerije Paul Bader, čiji se štab nalazio u Beogradu, u operativno-taktičkom pogledu imao je suverenu vlast nad svim nemačkim vojnim, policijskim, kao i nad kvislinškim snagama. Komandno područje uže Srbije, sa Banatom, obuhvatalo je na početku 1943. godine 59.500 km², sa 4,5 miliona stanovnika.⁷ General Bader, kao vojnoupravni komandant u Srbiji, bio je za svoj rad odgovoran neposredno generalu Leru, nemačkom komandantu Jugoistoka, odnosno komandantu Grupe armija „E“.⁸

⁴ Pero Morača, *Pregled SKJ*, 413. s *Oslobodilački rat*, I, 487; dr Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944*, Beograd, 1970, 160—161.

⁶ V. Glišić, n.d., 161.

⁷ Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, Nemačka arhiva, Mikroteka, NAV-N-T, 278, R, 344, s. 6301580—82, u daljem tekstu: AVII.

⁸ Ilubatsch, *Hilfers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945*, Frankfurt am Main, 1962, s. 209.

⁸

Iako je narodnooslobodilački pokret bio glavni protivnik svim okupatorskim i kvislinškim snagama u Srbiji, ipak je među njima češće dolazilo do međusobnih obračuna. Između četnika Draže Mihailovića

i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, odnosi su bili zaoštreni do te mere da se između njih vodila neprestana borba. I jedni i drugi bili su ogorčeni protivnici narodnooslobodilačkog pokreta, ali su imali oprečna mišljenja u pogledu ishoda drugog svetskog rata. Ljotićevci su priželjkivali pobjedu fašističke Nemačke, a četnici pobjedu Anglo-Amerikanaca, nadajući se ponovnom povratku kralja i monarhije.

Posle osetnih gubitaka koje je narodnooslobodilački pokret pretrpeo krajem 1941. i tokom 1942. u Srbiji, nastalu situaciju iskoristio je Draža Mihailović, te je povećao brojno stanje četnika uglavnom iz redova srednjih i bogatih seljaka i bogate buržoazije. Razume se, u četnicima je bilo pripadnika i ostalih slojeva društva. Godine 1943. četnički pokret DM intenzivno radi i na formiranju novih brigada i korpusa; stvara ravnogorske odbore i četničku (ravnogorsku) omladinsku organizaciju i nastoji da što više stanovništva uključi u svoj pokret.⁹

Međutim, nije se mogao utvrditi tačan broj četničkih snaga u prvoj polovini 1943, jer je na spiskovima bilo znatno više lica nego stvarnih članova četničkog pokreta. Prema nekim podacima, početkom 1943. u raznim delovima Srbije bilo je oko 20.000 četnika.¹⁰ U aprilu, maju i junu, prema naređenju Draže Mihailovića, četnici su masovno mobilisali seosko stanovništvo i slali ga prema Drini u borbu protiv jedinica NOV. O tome je Okružni komitet KPJ za Čačak, u svom izveštaju od 10. aprila 1943, pisao: „Pored dobrovoljnih četnika u broju od 120 boraca, nasilno je mobilisano oko 200 seljaka, među kojima znatan broj čine bivši partizani. Ogromna većina ovih prisilno mobilisanih seljaka neprijateljski su raspoloženi prema dražinovcima, ali idu s njima jer se plaše da će ih dražinovci ubiti, kuće popaliti a porodice pohapsiti.”¹¹ Pozicije generala Milana Nedića, predsednika srpske kvislinške vlade, bile su sve nestabilnije. Iako je u početku svoju vladu deklarirao kao „vladu narodnog spasa”, koja je, tobože, imala zadatak da srpski narod spase od represalija, on je bio i ostao do kraja rata marioneta u rukama Nemaca. Nije imao gotovo nikakve vlasti i bio je kompromitovan kod većine stanovništva u Srbiji.

Da bi koliko-toliko popravio svoj položaj, Milan Nedić je 1. januara 1943. uputio memorandum generalu Baderu, tražeći da mu odobri uvođenje narodnih skupština kao savetodavnih tela na svim nivoima. Osim toga, Nedić je insistirao da mu se, pored postojećeg kvislinškog aparata vlasti, odobri da osnuje izvesno skupštinsko telo, preko kojeg bi mogao

⁹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu Zb. NOR), 1-5, 218—220, Izvod iz izveštaja PKKJPJ za Srbiju od juna 1943. — Centralnom komitetu KPJ o vojno-političkoj situaciji i stanju u NOP odredima u Srbiji; AVII, S-O-72, četnička arhiva.

¹⁰ V. Glišić, n. d., 161.

¹¹ Zb. NOR, 1-5, 129, Izveštaj OKKPJ za Čačak, 10. aprila 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

9

da neposrednije kontaktira sa narodom. Međutim, svi njegovi zahtevi bili su odbijeni.¹²

Početkom januara, komandant Grupe armija „E”, general Aleksandar Ler, naredio je da se izvrši reorganizacija srpskih dobrovoljačkih odreda, čiji su članovi bili uglavnom pristalice Dimitrija Ljotića. Najveći broj pripadnika dobrovoljačkih odreda, koji se borio protiv partizanskih snaga u Srbiji, pripadao je fašističkoj omladinskoj organizaciji „Beli orlovi”.¹³ Članovi ove organizacije bavili su se potkazivanjem i denunciranjem naprednih omladinaca i bili su u čvrstoj vezi sa organima Specijalne policije. Sastavljali su razne spiskove simpatizera i aktivista NOP-a i dostavljali ih policiji radi hapšenja.¹⁴

Ova kvislinška vojna formacija dobila je početkom 1943. naziv Srpski dobrovoljački korpus i imala je 3.680 vojnika, raspoređenih u pet bataljona. Od tada je ovaj korpus bio potčinjen neposredno komandujućem generalu i vojnom zapovedniku u Srbiji.¹⁵

Posle raspuštanja odreda Koste Pećanca, krajem 1942, ovom kvislinškom

vojvodi bilo je dozvoljeno da zadrži samo ličnu pratnju od 50 ljudi. Od početka 1943. boravio je u Sokobanji sa svojom pratnjom, smešteni u luksuznim vilama, što je izazivalo podozrenje Srpske državne straže i četnika Draže Mihailovića. Od oktobra 1943. Košta Pećanac je bio, praktično, zarobljenik Dražinih četnika i ubijen je maja 1944. po naređenju komandanta tzv. Deligradskog korpusa.¹⁸

Iako su okupatorsko-kvislinške snage u prvoj polovini 1943. bile mnogobrojnije i tehnički opremljenije, Narodnooslobodilački pokret u Srbiji uspešno je odolevao svim naletima neprijatelja. Početkom 1943. godine partizanski odredi, čete i pojedine grupe partizana sa manje ili više uspeha delovali su gotovo u svim krajevima, izuzev jednog dela zapadne Srbije. Na jugu Srbije NOP je bio najjači. U januaru 1943. na ovom prostoru su dejstvovali na levoj obali Morave Rasinski, Jastrebački, Jablaničko-pasjački i Kukavički partizanski odred, a na desnoj obali Crnotravski.¹⁷

U prisustvu Svetozara Vukmanovića Tempa, 8. februara 1943. formiran je Prvi južnomoravski odred, u čiji su sastav ušli Kukavički i Jablaničko-pasjački odred, a tada je imao tri bataljona: „Košta Stamenković“, „Stanimir Veljković Zele“ i Jastrebački bataljon, ukupno više od 200 boraca. Posle formiranja odreda održano je partijsko savetovanje

¹² A VII, NA, Mikroteka, N-T-501, r. 256, mf. 924—26, Mišljenje Majsnera, od 15. januara 1943, Komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji. is pr v; Srpski dobrovoljački odred formiran je septembra 1941. pretežno od đaka dobrovoljaca i odmah je poslat na front protiv partizana (Ljotićeva „Naša borba“, 9. septembra 1941).

¹⁴ U Smederevu je jedan član „Belih orlova“, po direktivi organizacije, bio poslat u Kosmajski partizanski odred 1942. sa zadatkom da likvidira štab odreda. Ubrzo je otkriven i streljan (Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, u daljem tekstu: AIRPS), Mg, OK Beograd, br. 63, str. 16.

¹⁵ V. Glišić, n. d., 163.

¹⁶ Ivan Džina Gligorijević, *Partizanski odredi istočne Srbije, Beograd, 1969, 283.*

¹⁷ Zb. NOR, 1-5, 13; *Oslobodilački rat, I, 488—495.*

¹⁸

gde je izabran nov Okružni komitet KPJ za Leskovac i sreski komiteti — Leskovački i Jablanički. U izveštaju od 11. februara Svetozar Vukmanović Tempo je pisao Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju i sledeće:

„Zaključeno je na sastancima vojnih i političkih rukovodilaca da se prestane sa defanzivom i pređe u ofanzivu. Ukazano na takmičenje svih krajeva ko će prvi formirati brigadu i čija će se zvati prva srpska brigada. Raspoloženje naroda je odlično.“¹⁸

Prvi južnomoravski odred je dobio zadatak da sistematski napada okupatorske i kvislinške snage i da stvori preduslove za formiranje regularnih jedinica — brigada; da proširuje svoj uticaj na zabačene brdske krajeve i da svakodnevnim političkim radom suzbija četničku propagandu i nastoji da sadejstvuje sa partizanima na Kosovu i Metohiji.

Sredinom februara 1943. Svetozar Vukmanović je održao savetovanje i sa Crnotravskim partizanskim odredom, posle čega je ovaj odred preimenovan u Drugi južnomoravski odred. Odred je tada imao tri čete, ali su one ubrzo prerasle u bataljone. Prilikom formiranja odreda doneta je odluka da se na Crnotravskom području, radi daljeg jačanja NOP-a, umesto dosadašnjeg Okružnog partijskog poverenstva, formira Okružni komitet KPJ za Vranje, koji je i brojem i kvalitetom kadrovski ojačan.¹⁹

Ovo sjedinjavanje južnomoravskih partizanskih odreda bilo je od velikog vojno-političkog i strategijskog značaja. Osim toga, kao jače vojne formacije i sa većim ugledom lakše su pokretali stanovništvo u borbu protiv okupatora, kvislinških i četničkih snaga. Oni su uspeli da stvore i da uspešnije brane slobodnu teritoriju u Toplici i Jablanici. Samim tim, u ovim krajevima bio je onemogućen jači četnički uticaj. Sa manje uspeha delovali su partizanski odredi u istočnoj, centralnoj i zapadnoj Srbiji. Najjači je bio Prvi šumadijski odred. Osamnaestog

februara bio je obnovljen Čačanski partizanski odred, ali je već početkom marta razbijen udruženim snagama četnika Draže Mihailovića i Srpske državne straže. U martu 1943. obnovljen je i Valjevski partizanski odred, koji se zbog represalija koje je sprovodio neprijatelj morao povući u Šumadiju. Čačanski partizanski odred ponovo je formiran u maju, ali pošto ni on nije mogao opstati, prebačen je u Sumadiju.²⁰ Sve do maja 1943. na teritoriji okružnih komiteta KPJ za Mladenovac i Kragujevac delovao je samo Prvi šumadijski partizanski odred. To je, međutim, dovelo do mnogih teškoća i nesporazuma. Pre svega, teško je bilo usmeravati akcije jednog centra, odnosno Okružnog komi-
¹⁸ Zb. NOR, 1-5, 57, Pismo Svetozara Vukmanovića, 11. februara 1943, sekretaru Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju o formiranju Prvog južnomoravskog odreda.

¹⁹ *Oslobodilački rat*, I, 491—492. ²⁰ Teško je nastradao Čačanski partizanski odred 5. marta 1943. u selu Ostri. Od 25 boraca, koliko je imao tek obnovljeni odred, 14 je poginulo u borbi protiv četnika Draže Mihailovića i Srpske državne straže, Zb. NOR, 1-5, 100, Izjava političkog komesara Čačanskog NOP odreda, marta 1943, Glavnom štabu NOV i PO Srbije o uzrocima rasformiranja Čačanskog NOP odreda u oktobru 1942. i razbijanju obnovljenog odreda u martu 1943. u s. Ostri.

11

teta. Bilo je teškoća i u rukovođenju partijskom organizacijom odreda, u rešavanju kadrovskih pitanja, popunjavanju odreda novim borcima i mnogih drugih problema.

Zbog svega toga Okružno povereništvo KPJ za Mladenovac donelo je odluku, s kojom se saglasio i Glavni štab NOPO Srbije, o izdvajanju boraca iz Prvog šumadijskog odreda u samostalni Kosmajski partizanski odred. O svemu ovome izvešten je 25. aprila i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.²¹ Kosmajski partizanski odred formiran je 6. maja 1943. i u njegov sastav su ušli: Kosmajska četa, koja je do tada bila u sastavu Prvog šumadijskog partizanskog odreda; zatim znatan broj novodošlih boraca sa terena i grupa partizana iz ranijeg Kosmajskog odreda, koji je bio razbijen februara 1942. godine.²²

Požarevački partizanski odred bio je veoma aktivan krajem 1942. i početkom 1943. i imao je niz oštrijih sukoba sa Nemcima, ljotićevcima, nedićevcima i četnicima DM. Prema nekim podacima, odred je početkom januara 1943. imao svega 40 boraca.²³ Taj broj se u februaru nešto povećao, a u martu ih je bilo oko 70, raspoređenih u tri čete: Moravsku, Stišku i Pečku, koje su uspešno onemogućavale rad opštinskih uprava i sprovođenje rekvizicije; spaljivane su mnoge opštinske arhive, likvidirani mnogi špijuni i provokatori. Međutim, Požarevački odred je pretrpeo strahovite udarce u februaru i martu 1943, tako da se u stalnim borbama protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja smanjio na oko jednu trećinu.

U istočnoj Srbiji krajem 1942. i početkom 1943. neprijatelj je nastavio akcije protiv pripadnika NOP-a. Usled snažnog pritiska, jedino su uspeli da se održe Krajinski i Timočki partizanski odred.

Prvih meseci 1943. u celoj užoj Srbiji bilo je u svim partizanskim odredima oko 1.200 boraca. Međutim, ne treba izgubiti iz vida da se znatan broj članova KPJ, članova Skoja i simpatizera NOP-a nalazio izvan odreda, u gradovima i selima. Oni su delovali kao diverzantske grupe u pozadini ili su u sadejstvu sa odredima učestvovali u mnogim akcijama protiv neprijatelja.²⁴

²¹ Zb. NOR, 1-5, 136, Izveštaj OKKPJ za Mladenovac, 25. aprila 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju o neprijateljskom teroru na teritoriji Poverenstva i akcijama Kosmajске čete. U jednom delu pisma OK Mladenovca čitamo i sledeće: „Mi se nadamo da će se po pitanju učvršćenja odreda na ovaj način mnogo uraditi. Stvaranjem samostalnog odreda uspećemo da, oživljavanjem akcija u našem okrugu, pojačamo mobilizaciju za odred.”

²² AIRPS, PKS, 294a, Izveštaj OKKPJ za Mladenovac, 8. maja 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju. U jednom delu pisma rečeno je: „Formirali smo zaseban NO part. Kosmajski odred 'Rade Jovanović'. Na sastanku štaba izvršen je kratak osvrt na dosadašnje slabosti u radu i na osnovu detaljnog pregleda političke situacije na terenu i geografsko-prirodnih uslova terena i strategijskih mogućnosti, kao i dosadašnjeg stanja u odredima, postavljeni

su zadaci i osnovna uputstva za rad."

²³ Zb. NOR, 1-5, 14, Pismo Mome Markovića Radivoju Jovanoviću Bradonji, komandantu Glavnog štaba Srbije.

²⁴ Zb. NOR, 1-5, 212—214, Izvod iz izveštaja Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od juna 1943. Centralnom komitetu KPJ o vojno-političkoj situaciji i stanju u NOP odredima.

12

Akcije partizanskih odreda i diverzantskih grupa u pozadini bile su intenzivnije od kraja januara 1943. kada je počela neprijateljska ofanziva protiv Glavne operativne grupe pri Vrhovnom štabu u Bosni. Na osnovu naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ, Glavni štab partizanskih odreda za Srbiju izdao je 12. februara 1943. uputstvo svim partizanskim odredima u Srbiji da odmah izrade konkretan plan za akcije i da sve oružane jedinice odmah počnu ofanzivu; da uništavaju posade u neprijateljskim garnizonima, žandarmerijske stanice, četnike, skladišta oružja, municiju, hranu i transporte, da ruše komunikacije i druge objekte: „Odmah mobilisati sve rezerve u ljudstvu i materijalu, obezbediti naoružanje za nove borce, pozivajući narod i sve rodoljube da se priključe borbi", rečeno je u jednom delu pomenute naredbe.²⁵

Međutim, čim bi partizani izveli neku veću akciju ili sabotazu, počele bi represalije okupatora, kvislinga i četnika DM. Sredinom februara neprijatelj je najpre preduzeo ofanzivu protiv Požarevačkog partizanskog odreda i njegovih uporišta na terenu. Ofanziva je ubrzana posle pogibije pukovnika Hensela, komandanta 734. puka 704. pešadijske nemačke divizije, 15. februara 1943. godine.²⁸

Početak marta nastradao je Čačanski partizanski odred u borbi protiv četnika Draže Mihailovića i Srpske državne straže. Samo u borbi koja je vođena 5. marta u selu Ostri, odred je više nego prepolovljen. Tada je poginulo 14 boraca.²⁷

Početak aprila sinhronizovanim snagama Nemaca, Bugara, četnika DM i kvislinga u rejonu Kosmaja bio je napadnut Prvi šumadijski partizanski odred. Međutim, vešt看 manevrisanjem štaba, odred je izbegao uništenje, ali je pretrpeo osetne gubitke u ljudstvu.²⁸

Kosmajski i Timočki odred bili su izloženi stalnim napadima neprijatelja tokom zime, proleća i leta 1943, kao i partizanski odredi koji su delovali na jugu Srbije. Oni su ipak uspeali da odole koncentrisanim napadima Nemaca, Bugara, nedićevaca, Ijotićevaca i četnika Draže Mihailovića, a češće su i sami prelazili u ofanzivne napade nanoseći neprijateljima osetne gubitke u ljudstvu i ratnom potencijalu.

Iskustvo iz borbe 1942. i početkom 1943. pokazalo je da mali, rascepkani odredi ne mogu egzistirati i da treba stvarati veće vojne formacije kao što se u februaru 1943. uradilo na jugu Srbije. Takvu mogućnost razmotrio je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju još u januaru 1943. prilikom analiziranja vojne i političke situacije sa komandantom Glavnog štaba NOPO Srbije Radivojem Jovanovićem Bradonjom i delegatom Vrhovnog štaba NOV i POJ Svetozarom Vukmanovićem Tempom. Ali ozbiljnije se prišlo ovom problemu tek u maju, kada su PKKPJ i

²⁵ Zb. NOR, 1-5, 58—59.

²⁶ Zb. NOR, 1-5, 434, Dnevni izveštaj 704. nemačke lovačke divizije, 16. februara 1943.

²⁷ Zb. NOR, 1-5, Izjava političkog komesara Čačanskog partizanskog odreda od marta 1943.

²⁸ V. Glišić, n. d., 165.

13

Glavni štab za Srbiju počeli sa pripremanjem za stvaranje ne samo većih odreda već i bataljona NOVJ, pa i brigada.²⁹

Za prvih pet i po meseci 1943. nije bilo uspeha u stvaranju bataljona i brigada, iako su izvršene pripreme i u južnoj i srednjoj Srbiji. Pored toga, ulagani su svakodnevni naponi da se postojeći odredi učvrste, da se mobilise što više ljudstva i ojača komandni kadar. Petnaestog juna 1943. na teritoriji Okružnog komiteta KPJ za Zaječar, u prisustvu člana PKKPJ Nedeljka Karaičića Milisava, obrazovan je Prvi timočki bataljon

od tri čete sa perspektivom njegovog prerastanja u brigadu. Bataljon je prilikom formiranja imao 110 boraca, od kojih su 34 bili članovi KPJ i 52 članovi Skoja.³⁰

Posle kraćeg vremena (28. juna 1943) na Bukulji, nedaleko od Arandelovca, formiran je Prvi bataljon NOVJ u srednjoj Srbiji, u čiji su sastav ušli borci iz Kosmajskog, Valjevskog i Šumadijskog partizanskog odreda. Ovaj bataljon je predstavljao kasnije osnovnu snagu Prve šumadijske brigade. Za formiranje ovog bataljona, Pokrajinski komitet KPJ, Glavni štab za Srbiju i okružni komiteti KPJ za Mladenovac i Arandelovac izvršili su opsežne pripreme. U svim planovima koji su stvarani u periodu maj—juni, računalo se da u Šumadiji treba stvoriti bataljon od boraca Prvog šumadijskog i Kosmajskog odreda, ali da ovi odredi i dalje opstanu; da se popune novim borcima, da deluju na teritoriji dotičnih okružnih komiteta, s tim što bataljon NOVJ ne bi bio vezan ni za jednu teritoriju, već bi krstarilo po celoj centralnoj Srbiji i veštım manevrima nanosio udarce okupatorima, kvislinzima i četnicima DM.³¹ Stvaranje bataljona NOVJ bilo je značajan vojno-politički događaj za ovu pokrajinu. To je bilo novo razdoblje u daljem razvitku oslobodilačke borbe u Srbiji. Stvaranje pokretne vojske, što su, u stvari, bili bataljoni, trebalo je da omogući u vojničkom pogledu veću ofanzivnost vojnih jedinica, a u političkom bržu mobilizaciju i podizanje naroda za oružanu borbu.

To bi bio, ukratko, pregled vojno-političke situacije u Srbiji u prvoj polovini 1943. godine. Dakle, u periodu treće godine okupacije, kada Nedić i njegova vlada čine nove napore da uz pomoć okupatora održe „red, mir i bezbednost“ u ovom delu porobljene Evrope.

²⁹ Zb. NOR, 1-5, 150—155, Izvod iz pisma Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, od 6. maja 1943, Političkom komesaru Glavnog štaba NOV i PO Srbije o formiranju udarnih bataljona i brigade u Sumadiji. ³⁰ Zb. NOR, 1-5, 205, Izveštaj OKKPJ za Zaječar, 23. juna 1943.

³¹ AIRPS, PKS, 333, Izveštaj OKKPJ za Arandelovac, 3. jula 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

14

ODNOS KVISLINŠKIH VLASTI U SRBIJI PREMA SELJAŠTVU

Teritorija uže Srbije, u kojoj je bila uspostavljena nemačka okupaciona uprava i kvislinška srpska vlada, imala je tokom maja 1941. oko 51.000 km² i blizu 4 miliona stanovnika.³² Seljaštvo je bilo najmnogobrojnije. Moglo bi se reći da je Srbija bila tada u pravom smislu reči zemlja seljaka. Prema nekim podacima, struktura stanovništva bila je približno sledeća: radnika i učenika u privredi — 418.116; službenika, penzionera i drugih — 466.189; poljoprivrednika (seljaka) — 3,101.913; zanatlija i trgovaca — 116.869; slobodne profesije, privatnici i lica nepoznatog zanimanja — 33.847.³³

Iz navedenih podataka lako se može zaključiti da je više od tri četvrtine stanovništva u Srbiji 1941. (a to znači i sledećih godina okupacije) bilo seljačkog porekla. Znači, osnovno zanimanje im je bilo poljoprivreda, stočarstvo, šumarstvo itd.

Srbija je pre rata, a to znači i u toku okupacije bila bogata u poljoprivrednim kulturama. Nemamo preciznih podataka o kapacitetima proizvodnje žitarica za pojedine godine rata. Ali, na osnovu podataka iz 1939. godine, vidi se da je tada u ovoj pokrajini moglo biti zasejano pšenice 626.385, a u Banatu 322.276 hektara, što je predstavljalo 42% površine zasejane pšenicom u celoj Kraljevini Jugoslaviji. Proizvodnja pšenice 1939. iznosila je u Srbiji 7,360.000 metričkih centi (u Banatu — 4,162.000). Kukuruzom je 1939. u Srbiji bilo zasejano 801.000, a u Banatu 275.000 hektara, što je predstavljalo 38,5% površine pod kukuruzom u Jugosla-
³² A VII, NAV, N-T-120, 200/130/135678, Elaborat nemačkog Ministarstva inostranih poslova o podeli jugoslovenske teritorije od 1. V 1941. — Na osnovu istog izvora saznajemo da je cela Jugoslavija tada imala 247.542 km² i oko 15,92 miliona stanovnika; Nezavisna Država Hrvatska 98.572 km² i 6,3 miliona stanovnika (priključeno Rajhu 9.620 km² — 775.000 stan.); Provincija

Ljubljana 5.242 km² (380.000 stanov.); obala i ostrva pripojena Italiji 5.381 km² (380.000 stanov.); okupirana Crna Gora i severoistočni krajevi Albanije 28.000 km² (1,230.000 stanov.); okupirani deo Makedonije od Bugarske 28.250 km² (1,260.000 stanov.); okupirala Mađarska: Prekomurje, Međimurje, Baranja i Bačka — 11.601 km² (1,145.000 stanovnika), Banat 9.775 km² (640.000 stanov.).

³³ **Proizvodne snage NRS, 329.**

15

viji. Iste godine u Srbiji je proizvedeno 9,937.000 metričkih centi kukuruza (u Banatu — 5.173.000).³⁴

Razume se, poljoprivreda Srbije je zbog svoje plodnosti bila i te kako primamljiva za nemačke okupatore, iako se ona, u poređenju sa tadašnjim stepenom poljoprivredne proizvodnje u razvijenim zemljama, još nalazila u dosta primitivnom stadiju svoga razvitka. Međutim, podaci o strukturi zemljišne površine u užoj Srbiji za 1951. godinu daju sledeću sliku: poljoprivredne površine 62,4%; šumsko zemljište 29,1%, neplodno zemljište 8,5%.³⁵ Mada je od završetka rata do 1951. godine došlo do velikog napretka u kultivisanju zemljišta, to je, ipak, relativno mala distanca, te se podaci koji se navode, mogu uzeti kao približno stanje 1 za godine okupacije Srbije.

Na osnovu izjava koje su davali pojedini predstavnici kvislinške uprave u Srbiji u toku rata (prvo Savet komesara Milana Aćimovića, a potom i funkcioneri Nedićeve vlade), moglo bi se zaključiti da su oni bili zadovoljni što „upravljaju” teritorijom (pod kontrolom Nemaca), na kojoj je najveći deo stanovništva seljački elemenat. Stalno su tu svoju tezu ponavljali, naročito ministar-predsednik Milan Nedić u svojim mnogobrojnim govorima, držanim na radiju i objavljenim preko štampe.

Sticajem mnogih okolnosti, ali, pre svega, zbog interesa nemačkih okupacionih vlasti, vrlo brzo posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije obnovljene su mnoge poljoprivredne institucije u okupiranoj Srbiji. Poseban komesar, na primer, u kvislinškoj vladi Milana Aćimovića, bio je zadužen za poljoprivredu i uz pomoć Upravnog i Privrednog štaba vojnoupavnog komandanta Srbije on je forsirano nastojao da se proizvede što više poljoprivrednih proizvoda, u prvom redu onih koji su neophodni za izdržavanje nemačke okupacione vojske. To će kasnije, takođe, raditi i njegov kolega u Nedićevoj vladi, koji je vodio resor Ministarstva poljoprivrede. Mada Beogradski univerzitet nije zvanično radio u toku rata, katedra za poljoprivredu (kao i mnoge druge) bila je obnovljena i davala stručne savete nadležnom ministarstvu Nedićeve vlade.

Odmah posle uspostavljanja komesarske uprave Milana Aćimovića, vojnoupavni komandant Srbije, general Ferster, odobrio je rad zemljoradničkim zadrugama, mada je naredbom od 9. maja 1941. bila zabranjena svaka aktivnost političkim organizacijama i udruženjima (sem profašističkom pokretu Ljotićevog „Zbora”): „Svima udruženjima koja služe čisto privrednim ciljevima, dozvoljen je rad, s tim da uprave tak-
³⁴ AS, br. 283, 22. X 1941, Ekspoze ministra poljoprivrede Nedićeve vlade, **uz predlog budžeta za 1942. godinu; *Novo vreme*, 15. XI 1941.** — Prema procenama nedićevaca, za koje se kaže da se oslanjaju na dostignuća poljoprivredne proizvodnje uoči rata, proizvodni kapaciteti Srbije (bez Banata), u poljoprivredi bili bi sledeći: pšenica — 7,400.000 mc; kukuruz — 9,900.000 mc; ječam — 629.840 mc; raž — 307.617 mc; zob — 640.860 mc; soja — 5.093 mc; suncokretovo seme — 1.112 mc; šećerna repa — 1,242.707 mc; konoplja — 902.345 mc; krompir — 902.345 mc; paradajz — 130.064 mc; paprike — 67.031 mc; pasulj — 56.777 mc; grašak — 5,890.000 mc; jabuke — 820.000 mc; grožđe — 2,400.000 mc; vino — 1,300.000 hektolitara (*Novo vreme*, 20. XI 1941).

³⁵ **Proizvodne snage NRS, 103.**

16

vih udruženja moraju neodložno izvestiti nadležnu nemačku okružnu komandu o cilju, vođenju i radu udruženja.”³⁶ Neposredno pred drugi svetski rat, na celoj teritoriji uže Srbije bilo je 5.284 zadruge, sa 563.287 zadrugara, a posle aprilskog rata 3.899 zadruga, sa 353.219 članova.³⁷ Na čelu zemljoradničkih zadruga nalazio se Glavni zadrugni savez, koji

je koordinirao njihov rad. Koliku su pažnju okupacione vlasti u Srbiji poklonile poljoprivrednoj proizvodnji, vidi se i po tome što je, na predlog šefa Privrednog štaba vojnoupravnog komandanta u Srbiji, kvislinško Ministarstvo poljoprivrede izdvojeno iz sastava Ministarstva privrede pa je delovalo kao poseban resor.³⁸

Sve zemljoradničke zadruge bile su dužne da obnove svoj rad zaključno do kraja avgusta 1941. godine. S tim u vezi bila je obnarodovana u *Službenim novinama* specijalna uredba. U njoj je, pored ostalog, istaknuto da je zadrugama i zadrugarima uopšte glavni zadatak da proizvode poljoprivredne artikle, da u svemu rade u interesu „nove Srbije” i da slede politiku koja je u interesu Nemačkog Rajha.³⁹

Za nemačke okupacione vlasti u Srbiji obnavljanje zadrugarstva imalo je ne samo ekonomski interes već je služilo i kao propagandno sredstvo. Naime, nacisti su u svakoj zgodnoj prilici isticali kako su oni velikodušni prema srpskom stanovništvu pa su, pored ostalog, dozvolili udruživanje poljoprivrednicima, uprkos činjenici da je Jugoslavija kao država propala. Pored toga, preko Glavnog zadrugarnog saveza dozvolili su prijavljivanje ratne štete, za koju je rečeno da će biti isplaćena „posle pobede sila Osovine nad sovjetsko-anglo-američkim snagama”. O tome je takođe Savet komesara propisao uredbu koja je objavljena u *Službenim novinama*, 8. avgusta 1941.⁴⁰

Kvislinške vlasti u Srbiji, preko zemljoradničkih zadruga, organizovale su celokupnu agrotehniku poljoprivrednih kultura, proizvodnju poljoprivrednih alata, mašina i mehanizaciju uopšte, s tim što je proces proizvodnje bio striktno kontrolisan od lokalnih nemačkih okupacionih organa. U vezi s tim zanimljiv je izveštaj Predstojništva policije u Valjevu od 7. decembra 1942, koji je upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade. U njemu je, pored ostalog, istaknuto da je na svečanosti povodom demonstracije prvih plugova izgrađenih u „Vistadu”, pored predstavnika srpske vlade, prisustvovao i nemački komandant divizije i krajskomandant. Naglašeno je i to da su Nemci „impresionirani srpskom poljoprivrednom tehnikom, koja će služiti interesu Velikog Nemačkog Rajha, u kome će posle rata Nedićeva Srbija naći zavidno mesto”.⁴¹

³⁶ *Čitira Zemljoradnička zadruga*, br. 11, 27. VII 1941, str. 1.

³⁷ *Novo vreme*, br. 40, 26. VII 1941; *Srpsko selo*, br. 19, 10. I 1942.

³⁸ A VII, NA, br. 1/1, f. 2, Naredba vojnoupravnog komandanta od 26. VII 1941.

³⁸ *Službene novine*, br. 96, 8. VIII 1941.

⁴⁰ *Službene novine*, br. 96, 8. VIII 1941, *Srpsko selo*, 6. IX 1941.

⁴¹ Arhiv CK SK Jugoslavije (u daljem tekstu: Arhiv CKSKJ), br. V-1/254.

U vezi s ovim *Novo vreme* je 9. XII 1942. donelo sledeću vest: „Ministri Kujundžić, Veselinović, Nedeljković, zaorali su prvu brazdu plugom fabričkim proizvedenim u Srbiji (srpski plug je izgrađen u fabrici „Vistad” u Valjevu).”

² Kontrarevolucija u Srbiji 2 17

Kolika je pažnja poklanjana zadrugarstvu, odnosno poljoprivrednoj proizvodnji, koja je trebalo da podmiri potrebe nemačkog okupatora, vidi se i po tome što je u maju 1943. Nedićeva vlada za predsednika Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, imenovala dr Tanasija Mitrovića, redovnog profesora poljoprivrednog fakulteta u Beogradu. I ostali članovi ovog tela, bili su, po svemu sudeći, afirmisani poljoprivredni stručnjaci. U obrazloženju o postavljenju rečeno je, između ostalog, da ceo srpski narod treba da ujedini svoje snage oko „vlade narodnog spasa, kako bi se naneo definitivno poraz komunističkim snagama i na taj način omogućilo nemačkim vlastima da nesmetano obavljaju svoju istorijsku misiju”.⁴²

Međutim, čim je slobodna partizanska teritorija u zapadnoj Srbiji i Sumadiji pala u ruke neprijatelja (krajem 1941), Nedićeva vlada je odlučila da poveća antikomunističku propagandu među stanovništvom, a posebno među seljaštvom. Razumljivo je da je za kvislinge pridobiti seljaštvo bilo izuzetno važno iz dva razloga: prvo, ekonomski momenat bio je od vitalnog značaja. Seljaci su bili najmnogobrojniji deo stanovništva,

nosioci poljoprivredne proizvodnje, bavili se stočarstvom, šumarstvom i drugim delatnostima koje su bile neobično važne ne samo za obezbeđenje životne egzistencije srpskog stanovništva već i za zadovoljavanje potreba nemačkog okupatora. Drugo, trebalo je seljačke mase politički neutralisati, odnosno vezati ih za politiku „vlade narodnog spasa“. Drugim rečima za politiku nacističke Nemačke. Jer i Nedić i njegovi saradnici dobro su znali da Partija ima značajna uporišta na selu. U selima su bili važni punktovi ilegalnog rada i glavne baze partizanskih odreda, što je imalo neocenjivu važnost za razvitak narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

Međutim, kada je reč o seljaštvu uopšte, treba istaći da ono u prvim mesecima oružanog ustanka ne učestvuje masovnije u oslobodilačkom pokretu, iako na oslobodilačku borbu gleda sa simpatijama. Od jeseni 1941. (septembar—novembar) situacija na selu se znatno menja u korist oslobodilačkog pokreta. Od tada se naročito veliki deo seoske omladine uključuje u akcije koje su organizovali KPJ, Skoj i štabovi partizanskih odreda.

Mnogi primarni izvori, kao i sećanja savremenika, govore da je učešće seljaštva u NOP-u bilo znatno 1943, a naročito 1944. godine, pa i kasnije, sve do oslobođenja cele jugoslovenske teritorije, posebno u borbama na Sremskom frontu.

Organizovanje političkog rada na selu u svim godinama rata ima poseban značaj za partijsku i druge narodnooslobodilačke organizacije Srbije. Usled stalnih poterà, hapšenja i drugih represalija, koje su vršile okupatorsko-kvislinške snage, u gradovima je bilo sve teže organizovati partijsko-politički rad i izvoditi akcije. Posebno su bili otežani uslovi ilegalnog rada u velikim gradovima, na primer, Beogradu, Nišu, Valjevu, Čačku, Kruševcu, Požarevcu, Leskovcu i drugim, gde su partijske organizacije tokom 1942. i početkom 1943. pretrpele znatne gubitke. Zbog

42 Zemljoradnička zadruga, br. 21, 23. V 1943.

18

svega toga, znatan broj kadrova iz gradova prebacivan je u odrede preko specijalnih kanala i punktova, kako ne bi pali u ruke neprijatelju.⁴³ Takvo srbijansko seljaštvo, za koje su Nedić i njegova vlada računali da je polupismeno, neprosvećeno i da je s njim lako manipulirati, kvislinzi su po svaku cenu nastojali da vežu uza se iz već navedenih i mnogih drugih razloga. Razume se, nisu birana sredstva radi postizanja ovog cilja. Propaganda je bila raširena do neviđenih razmera.

Pri Predsedništvu Ministarskog saveta Nedićeve vlade postojalo je posebno odeljenje za „državnu propagandu“, na čelu sa Dorđem Perićem, agentom nemačke obaveštajne službe još iz predratnog perioda. Brojne ekipe predavača iz raznih slojeva društva, koje su bile profašistički orijentisane, odlazile su iz Beograda u sve okruge i srezove Srbije i držale seljacima predavanja na konferencijama i zborovima, ističući da je seljaštvo „najnapredniji sloj društva“ u okviru Nedićeve Srbije i da zbog toga seljaci treba da izvršavaju sve odluke i naredbe koje budu izdavale okupacione i kvislinške vlasti.

Govore sličnog sadržaja održavali su prosvetni radnici, sveštenici, predsednici opština, sreski i okružni načelnici, a veoma često i Nedićevi ministri i mnogi drugi kvislinški funkcioneri. Govorima ministra-predsednika Milana Nedića, kada se obraćao seljacima, kvislinška i okupaciona štampa i propaganda davale su izuzetan publicitet. Nedić je u svojstvu kvislinškog predsednika, uglavnom, na dva načina kontaktirao sa seljacima: govoriima, koje je češće držao preko radija i objavljivao preko štampe, i na sastancima, koje je, s vremena na vreme, organizovao u Beogradu sa „viđenijim seoskim domaćinima“. Uredbe i naredbe o unapređenju poljoprivredne proizvodnje, zatim, naredbe o rekviriranju poljoprivrednih proizvoda za nemačkog okupatora (da bi imale veću težinu) redovno je potpisivao Milan Nedić, iako nije morao jer je to bila nadležnost kvislinškog ministra za poljoprivredu.

Milan Nedić se obraćao seljaštvu naročito kada je isticao svoje nastojanje

da se narod „spase od propasti“ koju, kao što je tvrdio, nose u sebi komunisti i da se seljaštvo istovremeno oslobodi „pljačkaških nasilja“. Međutim, iako je Nedić govorio da želi da spase narod u Srbiji, ipak je radio u suprotnom smeru. Kada je reč o pljački nemačkog okupatora, treba napomenuti da je Nedić, sa svojom vladom, ulagao izvesne napore kako bi nacisti smanjili svoj ekonomski pritisak na srbijanskog seljaka. Ali nemačke okupacione vlasti, posebno njihov odgovorni organ, Privredni štab vojnopravnog komandanta, na čelu sa Francom Nojhauzenom, nisu pokazivali ni najmanje interesovanje za popuštanje. Zbog toga je čitav Nedićev kvislinški aparat, hteo to on ili ne hteo, i dalje podržavao okupatore u ekonomskom izrabljivanju Srbije. Nedić se redovno hvalio pred seljačkim stanovništvom kako se on za njega zalaže kod nemačkog okupatora, ali ga je istovremeno prisiljavao na to da ispunjava nezajzljive zahteve nacista u svakom pogledu. Nedić je, na

⁴³ **Opširnije o seljaštvu i njegovom odnosu prema NOP-u vidi u studiji dra Milana Borkovića, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945*, knjiga druga, „Rad“, Beograd, 1974, str. 102—109.**

s* 19

primer, podsticao seljaštvo na veću proizvodnju, da zaseje što veće površine zemljišta, a to je išlo prvenstveno u prilog daljne, povećane, okupatorske eksploatacije. U vezi s ovim problemom, on je seljaštvo plašio glađu i pomorom. Stoga on u svojoj takozvanoj „Druvoj poruci seljacima“, koja je 18. januara 1942. objavljena preko Radio-Beograda, ističe i sledeće: „Ovo je drugi put kako se pravo obraćam vama. Prvi put ste me poslušali. Govorio sam da se dignete protiv komunističke kuge, jer vi niste i ne možete biti komunisti. Vaši preci nisu bili boljševici već junaci, ljudi domaćini, S r b i . . . Zbog prošlogodišnjih nemira i građanskog rata osta neobrađeno i nezasejano mnogo njiva. To je velika nesreća za opstanak srpskog življa u ovim krajevima. Neće biti hleba za narod, ni hrane za stoku, niti pomoći za našu braću izbeglice i one iz nerodnih krajeva. *Nastaće glad*. Sa njome doći će vazdašnji njen drugar: boleština. Već sada se oseća nestašica u hrani u mnogim krajevima, a što će biti u martu, aprilu i junu?! Pomor je siguran...

Braćo! Da ne bi nastupila glad iduće zime 1942—1943. godine, smatrajte za najveću i najsvetiju dužnost da izvršite sada proletnu setvu, u što većem obimu i sa unapred smišljenim planom... Zato, draga braćo seljaci, proleće ne treba da bude krvavo za vas, kako žele oni iz Londona, no korisno srpsko proleće puno rada, blagostanja i sreće.“⁴⁴

U svojoj poruci zemljoradnicima od 2. avgusta 1942. Milan Nedić je, pored ostalog, istakao: „Danas Srbija od vas, braćo zemljoradnici, traži samo peti *deo* vaše proizvodnje pšenice, koja je potrebna za ishranu naših pasivnih srezova, ratnih žrtava, gradskog stanovništva, radništva i oružanih vladinih odreda. Znači, da vama zemljoradnicima ostaje četiri petine celokupne proizvodnje pšenice na potpuno slobodnom raspolaganju. I još nešto: *Ni jedno zrno pšenice neće se izvesti iz Srbije ove godine*. To su nam saopštili predstavnici nemačke okupacione vlasti.“⁴⁵

Jasno je da su Nediću nemački okupatori obećali da te godine iz Srbije neće odvlačiti proizvedeno žito. No, da li je predsednik srpske kvislinške vlade zaista bio ubeđen da će Franc Nojhauzen održati svoja obećanja? Sta se dogodilo u septembru 1942? Nedić je tada zapretio ostavkom, pored ostalog, i zbog povećane kvote pšenice za okupatora. Ali, uz izvesna obećanja, on je ipak ostao na čelu „vlade narodnog spasa“. Istovremeno, okupatori su i dalje iz Srbije odvlačili ogromne količine i poljoprivrednih i drugih proizvoda. U vezi s tim u memorandumu Milana Nedića, koji je 12. avgusta 1943. uputio vojnoupravnom komandantu Srbije, generalu artiljerije Paulu Baderu, pisalo je pored ostalog: „Način sprovođenja otkupa prošlogodišnjih žitnih rezervi — što je pre kratkog vremena izvršeno — kao i način i uslovi pod kojima se sprovodi nasilni otkup svih drugih poljoprivrednih proizvoda, pri čemu je srpska vlada dobila isključivo ulogu jednog izvršnog organa, izaziva kod stanovništva duboko nezadovoljstvo, što se već iskorišćava od strane srpskih

i nemačkih neprijatelja."⁴⁸

⁴⁴ *Ponedjeljak*, 19. I 1942; *Govori Milana Nedića...* str. 61—62.

⁴⁵ *Ponedjeljak*, 3. VIII 1942.

⁴⁶ Arhiv SUP Srbije, br. 27527/124, *Dosje Milana Nedića*.

20

O nesporazumima na relaciji Privredni štab vojnoupravnog komandanta, s jedne, i kvislinške vlade u Srbiji, s druge strane, povodom razreza novih količina žitarica, odnosno njihovog izvoza iz Srbije, zanimljivo je pismo koje je opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu, Feliks Bender, uputio Ribentropu 13. septembra 1942. U jednom delu toga dokumenta rečeno je: „Povodom razgovora u početku jula 0 prinosu i zahvatanju žetve u srpskom prostoru južno od Dunava, generalni opunomoćenik za privredu je dao izjave koje je Nedić tako shvatio i koje su tako i mogle da budu shvaćene, da će žetva u srpskom prostoru južno od Dunava biti upotrebljena samo za ishranu stanovništva i okupacionih trupa, dok se naprotiv žito neće izvoziti. Faktički tada nije ni postojala namera, s obzirom na male žetvene prinose koji su se očekivali, da se izvozi (100.000 tona pšenice i kukuruza predviđenih za Nemačku iz Banata). To se izmenilo naredbom donetom prilikom konferencije predstavnika okupacionih teritorija kod gospodina maršala Rajha u avgustu, da se iz srpskog prostora isporuči dodatnih 100.000 tona pšenice i kukuruza, koje je generalni opunomoćenik za privredu morao da razreže isključivo na Srbiju južno od Dunava. O tom povišenju razreza je srpska vlada tek sada saznala. Nedić je posebno uzbuđen zbog tog novog nameta, jer u tome vidi kršenje reči date od strane jednog opunomoćenog predstavnika Rajha i pošto se on oseća osramoćen pred srpskim narodom, jer je u javnom govoru 2. 8. izjavio da će sve žito ostati Srbiji.”⁴⁷ Tako su Nemci obmanjivali Nedića i njegovu vladu, a kvislinzi su, analogno tome, čak i nezavisno od toga, obmanjivali stanovništvo Srbije. Međutim, uvek kada je dolazio u situaciju da ne može da izmiri obaveze prema Nemačcima u pogledu isporuka žitarica i drugih proizvoda, Nedić je posle verbalnih ili pismenih objašnjenja sa pojedinim predstavnicima vojnoupravnog komandanta, sve te i druge teškoće prebacivao na politički teren. Naime, redovno je za sve nedaće u koje je stanovništvo Srbije dospelo, okrivljivao komuniste, gotovo, kao da su oni krivi i za kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije, čak i za okupaciju Srbije. Razume se, komunisti u Srbiji nisu bili jedini na udaru kvislinške kritike i propagande. Optuživani su i „podstrekači” njihovih akcija, a to su redovno bili, prema tvrdjenju kvislinške vlasti u Srbiji: Sovjetski Savez, Englezi

1 Amerika.⁴⁸

⁴⁷ AVII, NAV, N-T-120, 200/153773-75.

⁴⁸ U govoru seljacima — Timočanima, koji su bili njegovi gosti, Nedić je 12. II 1943. na račun saveznika antihitlerovske koalicije izrekao sledeće optužbe:

„Meni je bilo jasno odmah u početku da ova ortačina između boljševika, Engleza i Amerikanaca ne samo da je neprirodna i nemoralna nego je i opasna i smrtna i po Evropu i po ceo svet. Kad sam ja pre godinu i po dana govorio našim ljudima, oni nisu verovali. Sad su počeli da uviđaju da je to tako. Danas ovaj beli medved, koji je navukao jagnjeću kožu, kaže: „Ne bojte se, nisam ja strašan, neću ja tebe...” Ali, vi ste svakako čuli o takozvanoj Atlantskoj povelji, kojom je Balkan dat na milost i nemilost boljševicima. Ima boljševičkih agenata koji vama govore, kako su se boljševici popravili i kako neće ništa da diraju. Ali vi znate našu mudru izreku: „Vuk dlaku menja, ali čud nikada”. Tako i boljševike nikakvo čudo ne može da promeni!” (*Zemlja i rad*, br. 3/1943).

21

Uprkos povremenim oštrim sukobima Nedića sa pojedinim predstavnicima nemačkih okupacionih službi u Srbiji, to mu nije smetalo da redovno insistira, čak i da kategorički zahteva, da se poljoprivreda unapređuje, da se zaseju određene površine kulturama za koje su Nemci zainteresovani; da se proizvede što više žitarica; da se obaveze prema Nemačcima bez pogovora izvršavaju itd. Uredbe i naredbe Nedićeve vlade u vezi s ovim često su donošene. Ministarstvo unutrašnjih poslova preko

okružnih i sreskih načelnika, policijskih i žandarmerijskih stanica, tražilo je da se naredbe Nedićeve vlade striktno izvršavaju. U protivnom, mogla su se jedino očekivati hapšenja, odvođenja u logore, interniranja, pa i streljanja. Čak su u pojedinim situacijama i preki sudovi bili angažovani da intervenišu protiv onih seljaka koji bi se „ogrešili o zakon“ time što sticajem mnogih okolnosti nisu potpuno obradili svoja imanja. Njihovi „prekršaji“ u takvim situacija kvalifikovani su kao politički delikti, te su izricane najoštrije kazne (smrtna kazna streljanjem). Prva naredba Nedićeve vlade o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji doneta je 17. februara 1942. godine. Nju je potpisao lično ministar-predsednik i tog istog dana obratio se preko radija zemljoradnicima i građanima, srpskoj pravoslavnoj crkvi, zadružnim organizacijama i privrednim preduzećima, tražeći od njih da se maksimalno angažuju na planu poljoprivredne proizvodnje. U obrazloženju koje je dao, predsednik kvislinške srpske vlade je istakao ozbiljnost trenutka u kome je i zbog koga je naredba doneta. Ukoliko seljaci ne zaseju i ne obrade svoju zemlju, rekao je da neće moći da prežive sledeću zimu. Jer, kako je to Nedić istakao, od smanjenog poljoprivrednog prinosa koji je nastao usled slabe obrade, moraće se dati Nemcima fiksirana količina, kao da je letina najbolje rodila. U jednom delu pomenute naredbe o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji za 1942. godinu stajalo je i sledeće: „U svrhu pojačanja i osiguranja poljoprivredne proizvodnje, svi vlasnici zemlje po selima i gradovima obavezni su da u 1942. godini obrade ili dadu u zakup svoju poljoprivrednu površinu sposobnu za obradu, ukoliko njihovo pravo raspolaganja nije ograničeno zakonom ili ugovorom . . . Svaki vlasnik, odnosno korisnik površina podobnih za poljoprivrednu proizvodnju dužan je, odmah i najdalje do 1. marta 1942. izvestiti upravu da li će napred označene površine sam obraditi, odnosno dati pod zakup ili u deo. Ukoliko sam ne obrađuje, mora najkasnije do 10. marta izdati drugome u obradu i o tome posebno obavestiti opštinsku upravu. U slučaju da vlasnik, odnosno korisnik zemlje u propisanom roku ne izvesti opštinsku upravu da će svoju zemlju sam obraditi, odnosno dati drugom u obradu, opštinska uprava je dužna: a) odnosne površine da ustupi po mesnim običajima drugome u obradu za 1942. godinu; b) ukoliko se drugome takvo zemljište ne može izdati u obradu, po mesnim običajima, opštinska uprava će to zemljište izdati besplatno drugom licu ili ga sama obraditi za račun opštine, bez ikakve naknade vlasniku, odnosno korisniku zemlje, tako da nijedna stopa oranice ne ostane neobrađena.“⁴⁹
19 Službene novine, 20. II 1942; Novo vreme, 18. II 1942. — U daljem tekstu citirane naredbe rečeno je i sledeće: „II. Za podmirenje osnovnih životnih potreba našega naroda, svaki vlasnik, odnosno korisnik poljoprivrednog

22

Slične naredbe o „planskoj“ poljoprivrednoj proizvodnji Nedićeva vlada je izdavala i sledećih godina okupacije: 15. marta za 1943. godinu, a 19. oktobra 1943. za 1944. godinu.⁵⁰ U vezi sa ovim postavlja se jedno suštinsko pitanje. Naime, da li su ove naredbe sprovedene u život i koliko; da li su seljaci bili zainteresovani da primenjuju agrotehniku u poljoprivrednoj proizvodnji i da obrađuju celokupne svoje zemljišne površine u periodu kada se znalo da će veliki deo prinosa pripasti nemačkim i bugarskim okupatorima ili njihovim slugama. Odgovor na oba ova pitanja, razume se, mora biti negativan. Jer je evidentno da je ovakvim i sličnim naredbama Nedićeve vlade pružan otpor gotovo u svim krajevima Srbije i u svim ratnim godinama. O tome ima dosta sačuvanih nemačkih, kvislinških pa i dokumenata NOP-a, kao i sećanja savremenika. Objektivno gledajući, bar kada je reč o 1942. godini, nije se moglo obraditi onoliko koliko su zahtevali kvislinzi i okupatori, pod uslovom da su proizvođači sticajem bilo kojih okolnosti bili zainteresovani da to rade. Za to postoji više razloga: Pre svega, ratni vihor učinio je svoje. Osetio ga je najveći deo stanovništva, pa, razume se, i onaj seljačkog porekla. Godina 1941. bila je nestabilna u svakom pogledu: aprilski rat, okupacija, julski oružani ustanak i narodnooslobodilački

pokret u Srbiji 1941. širokih razmera. Preko 200.000 ljudi samo iz Srbije nalazilo se u nemačkom ratnom zarobljeništvu. Znatan broj ih je bio u partizanskim odredima, koji su u jesen 1941. imali preko 30.000 boraca. Jedan broj ljudstva nalazio se i u četnicima Draže Mihailovića, četnicima Koste Pećanca, Ljotićevim dobrovoljcima i u Nedićevim policijskim i žandarmerijskim jedinicama. Nije bio mali broj ni onih koji su bili u logorima u zemlji i na prinudnim radovima. Prema tome, u radnoj snazi se oskudevalo u Srbiji za sve vreme okupacije, pogotovo što su Nemci stalno insistirali za novim kontingentima radne snage, koja je regrutovana iz svih slojeva društva, razume se, i sa sela. Bila im je potrebna za Borski rudnik, Kostolac i mnoge druge privredne objekte u Srbiji potrebne za nemačku ratnu privredu, da i ne govorimo o radnicima, koji su prisilno mobilisani i odvedeni na rad u Nemačku. Posebno je na selu bila slaba poljoprivredna mehanizacija, a znatan broj stočnih zaprega nastradao je u aprilskom ratu. Sve je to onemogućavalo imanja, dužan je sejati i gajiti na određenim površinama svoga imanja određene kulture, koje su propisane u planu o poljoprivrednoj proizvodnji. III. U cilju blagovremene obrade svih obradivih površina zemlje u svim opštinama (seoskim i gradskim), obrazovace se radne jedinice — mobe, ljudske i stočne radne snage. Imanja inokosnih i siromašnih poljoprivrednika, čiji su vlasnici poginuli ili zarobljeni, opštine će obraditi kulukom. Za sprovođenje naredbe o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji, određeni su rukovodioci (predsednici opština — seoskih i gradskih)... Ministarstvo prosvete i crkvene vlasti, izdaće potrebna naređenja da učitelji, profesori, sveštenici i školska omladina, uzmu aktivnog učešća u sprovođenju planske poljoprivredne proizvodnje u 1942. godini i radom i propagandom. VI. Ko ne bi izvršio naredbe ove naredbe kao i upute i naredbe vlasti i organa kojima je povereno sprovođenje planske poljoprivredne proizvodnje, biva kažnjen novčano od 200 do 5.000 dinara, a u tim slučajevima i besplatnim prinudnim radom od 5 do 60 dana, a pored toga određeni mu rad i posao izvršiće se na njegov račun."

⁵⁰ A VII, Nća, K-18; *Službene novine*, br. 82, 19. X 1943.

23

„vladu narodnog spasa" da realizuje svoje naredbe pa i već citiranu 0 planskoj poljoprivrednoj proizvodnji. A kada svemu ovome dodamo da je veoma značajan zadatak partijske organizacije, Skoja i drugih organizacija NOP-a u Srbiji za sve vreme NOR-a i revolucije bio politički rad u masama, a posebno na selu, gde se stalno razobličavala izdajnička uloga Nedića i njegove vlade, onda je razumljivo što je znatan deo seljačkog stanovništva, pogotovu onog koji je bio uključen u NOP, sabotirao naredbe Nedićeve vlade i uništavao znatan deo poljoprivrednih proizvoda kako ne bi pali u ruke Nemcima ili ih je krio u skloništa i predavao štabovima partizanskih odreda.

Kolika je bila potreba za radnom snagom u okupiranoj Srbiji, čak 1 na selu, govori i podatak što je Nedićeva vlada u više navrata tokom 1942. i 1943. donosila uredbe i naredbe da se besposleni seljaci, ili oni koji nedovoljno rade, prisilno mobilišu na javne radove. To se vidi i iz naređenja Milana Nedića od 1. aprila 1942. koje je uputio Ministarstvu unutrašnjih poslova. U ovom dokumentu pisalo je između ostalog: „Mnogi predsednici opština i domaćini ljudi, koji patrijarhalno srpski gledaju na prilike i događaje govorili su mi da po našim selima još uvek ima veliki broj proletera seljaka koji nemaju ni svoje zemlje ni svoga određenog rada, već po cele dane i noći sede po mehanama, banče i prave nereda. Ovi ljudi, iako ne rade, imaju odnekuda novaca. Pri ovim sedeljama govori se mnogo o politici i tu padaju i teške neosnovane reči o vladi i njenom radu, pa čak i o okupatoru... Kako ovakav život i rad ovih seljačkih proletera može da ima i vrlo teških posledica po red i bezbednost, to naređujem da se o njima vodi evidencija radi stavljanja pod kontrolu i eventualnog udaljenja na radove iz sela i varoši, u interesu reda, mira i bezbednosti."⁵¹

Naređenje, gotovo identičnog sadržaja, potpisao je Nedić opet 28. marta 1943. godine.⁵² Međutim, karakteristično je da i u jednoj i u drugoj naredbi, sem ekonomskih motiva, provejavaju i politički razlozi za onemogućavanje sakupljanja seljaka u većim grupama. Jer, kako je u citiranoj

naredbi rečeno: „Pri ovim sedeljicama govori se mnogo o politici i tu padaju teške i neosnovane reči o Vladi i njenom radu, pa čak i o okupatoru." Ali, kada je reč o naredbama o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji, onda treba istaći da je naročito bio angažovan u njihovom „teorijskom" objašnjavanju Nedićev ministar za poljoprivredu inž. Radoslav Veselinović. On je redovno obilazio veće centre po okruzima; držao govore na zborovima; uvek podvlačio da on nije došao u vladu da se bavi politikom, već kao stručnjak da pomogne Nedićevoj vladi u unapređenju poljoprivredne proizvodnje. Takvo jedno predavanje održao

⁵¹ AVII, Nća, br. 1/6 — 3, K. 59. — Milan Aćimović je sutradan u vezi s ovim izdao naredenje okružnim načelnicima sledećeg sadržaja: „1. Da naredite sreskim načelnicima, upravniku policije i prestojniku policije da u najkraćem roku sačine spiskove lica koja treba staviti pod kontrolu ili udaljiti iz sela i varoši na radove, a u interesu mira i bezbednosti, i to onih, koji kao seljaci proleterci nemaju svoje zemlje, ni svog određenog rada, već vreme provode u besposličanju, banče po kafanama i prave nered" (isto).

⁵² Zb. NOR, 1-21, 414; AVII, Nća, br. 36/2, K. 20 A.

24

je 2. decembra 1942, a organizovala ga je poljoprivredna organizacija u Beogradu „Zemlja i rad" za predstavnike zemljoradničkih zadruga iz svih okruga Srbije. Međutim, iz sadržaja njegovog predavanja, koje je objavio časopis *Zemlja i rad*, ne bi se moglo reći da se Veselinović ne bavi politikom. Jer, objašnjavajući prednosti planske poljoprivredne proizvodnje, on je redovno isticao ulogu Nedića i njegove vlade, a nije zaboravio da pohvali i nemačke okupatore kao „prijatelje" srpskog naroda. U zaključku je Veselinović istakao: „Planska poljoprivredna proizvodnja ima još jedan vrlo veliki i važan, možda najvažniji^zadatak, a taj je: da se srpski narod pripremi i osposobi da po svršetku rata preorijentiše svoju poljoprivrednu proizvodnju, onako kako to nove prilike u novoj Evropi budu zahtevale." ⁶³

Obaveze Nedićeve kvislinške vlade prema nemačkim okupatorima, u pogledu isporuka žitarica, bile su tako velike da uprkos donetoj naredbi o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji, kvislinzi nisu bili sigurni da će zadovoljiti svoje naredbodavce. Zbog toga „vlada narodnog spasa" preduzima i mnoge druge mere. Jedna od njih je, na primer, pokušaj da se seljaci prisilno nateraju da sakupljaju đubre i da ga posle sazrevanja prostiru po gladnim površinama obradivog zemljišta. Takvu naredbu Nedić je lično potpisao 12. decembra 1942. U jednom njenom delu rečeno je: „Svaka kuća koja drži stoku, mora imati blizu staje određeno mesto — đubrište, gde se mora đubre slagati i čuvati, dok se ne nakupi dovoljna količina i dok ne bude dospelo za upotrebu." ⁵⁴

Međutim, „planska poljoprivredna proizvodnja", uprkos svim merama, očigledno je da nije donela rezultate koje su od nje okupatori i kvislinzi očekivali. Naredbe, uredbe, stručna predavanja, kaznene mere i druga sredstva nisu mnogo pomagala. Najbolji dokaz za to je, pored ostalog, i podatak koji je iznet na zasedanju „Saveta za plansku poljoprivrednu proizvodnju" pri Nedićevoj vladi, 16. oktobra 1942. Naime, tada je rečeno (a to je dato da i kvislinška štampa objavi) da je godina 1942. „bila jedna od najnerodnijih godina za možda poslednjih sto godina na našem prostoru". U obrazloženju je posebno naglašeno da je bilo oskudevanja u radnoj snazi i stočnoj zaprezi; da su sabotaže i „komunistička propaganda" uticale da planska poljoprivredna proizvodnja nije uspela. Ali, kao najjači, objektivni razlog, koji je bio van domašaja „vlade narodnog spasa" i njenih organa, pomenuto je sušno leto, koje je, navodno, paralisalo sve napore kvislinških vlasti u Srbiji. ⁵⁵

⁵³ *Zemlja i rad*, br. 2, XI—XII 1942. — Nedić je bio propisao specijalnu Uredbu koja je obavezivala zadrugarstvo u sprovođenju planske poljoprivredne proizvodnje. U čl. 1. rečeno je: „Radi što boljeg postizavanja ciljeva planske poljoprivredne proizvodnje u Srbiji, zadruga i zadrružni savezi su dužni da tačno i na vreme izvrše zadatke koji su im podeljeni planom. Glavni zadrružni savez i ostali savezi imaju da rade na osnivanju novih zadruga čiji rad može doprineti ostvarivanju planske poljoprivredne proizvodnje" (*Novo vreme*, 15. IV 1942).

⁵⁴ AS, M. pr. 29—222/42, Naredba br. 59, predsednika Nedića, 12. XII 1942.

⁵⁵ *Novo vreme*, 16. X 1942.

25

O slabim žetvenim prinosima iz roda 1942. godine pisao je i Nedić u memorandumu od 16. septembra 1942, upućenom vojnoupravnom komandantu Srbije. U vezi s tim je istakao: „Ovogodišnja žetva u Srbiji je sasvim posebno slaba i dala je: oko 24.000 vagona pšenice. Žetva kukuruza se ceni na 45.000 vagona. Nemačke vlasti su naredile da se od stanovništva oduzme: pšenice — 9.000 vagona; kukuruza 38.400 vagona. To naređenje stvorilo je među stanovništvom pravu paniku i izazvalo takvo uzbuđenje da će valjati strahovati od najgoreg kao što je bežanje u šume, nemiri i slično.”⁵⁵³

Iz citiranih podataka koje je naveo Nedić, vidi se da su žetveni prinosi iz roda 1942. godine bili izuzetno slabi. A kada se oduzmu količine koje je trebalo dati nemačkim okupatorima, onda je situacija za stanovništvo Srbije bila gotovo katastrofalna. Jer od roda pšenice trebalo je dati samo Nemcima gotovo polovinu, ne računajući druge obaveze u ishrani gradskog stanovništva. Od roda kukuruza trebalo je dati preko 80% samo nacistima. A gde je ishrana stanovništva, stoke, seme i druge potrebe.

Uprkos teškoćama oko organizovanja planske poljoprivredne proizvodnje i predaje određenih količina životnih namirnica, Nedić je ipak mnogo držao do sela, ne zbog toga, što je seljaka naročito cenio, već što je smatrao da je najlakše vladati seljacima. Činilo mu se da su oni najkonzervativniji deo srpskog stanovništva. Računao je da su, zbog poseda koje su imali, manje podložni komunističkom uticaju nego, na primer, inteligencija i radnička klasa. Stoga mu je bilo neobično važno da tih više od 80% stanovnika Srbije veže za sebe; da ih odvrti od „stranog uticaja”, a posebno od komunističke propagande. Nedić je tokom svoje „vladavine”, organizovao mnoge sastanke sa „viđenijim seoskim domaćinima”, i to sa teritorije svih okruga Srbije. Na primer njegovi gosti bili su 28. marta 1942. seljaci — Mačvani; 17. aprila seoski domaćini iz Pocerine, Posavine i Tamnave; 29. aprila seljaci Kolubare; 19. maja gosti ministra-predsednika bili su seljaci iz užičkog kraja; 22. maja, seljaci iz ramskog, požarevačkog i golubačkog sreza; 8. avgusta predstavnici trnavskog i ljubičkog sreza; 13. decembra seljaci iz Rasine i 27. decembra 1942. seoski domaćini iz trsteničkog sreza.⁵⁸ Ovakva praksa nastavljena je i tokom 1943. i 1944, odnosno sve do oslobođenja Srbije.

O čemu je Nedić razgovarao sa svojim „gostima”, seljacima. Na ovo pitanje nije teško odgovoriti, s obzirom na to da su kvislinški listovi i časopisi donosili u celosti ili u delovima govore predsednika „vlade narodnog spasa”. A njihova sadržina, očigledno, bila je najobičnija demagogija, propaganda servirana iz arsenala nemačke fašističke propagande. Naime, Milan Nedić redovno, a to su činili i svi njegovi ministri, poziva na red, rad, slogu, spasavanje srpstva; traži beskompromisnu borbu i obračun sa Komunističkom partijom i njenim simpatizerima; veliča nemačke okupatore i ističe tezu da srpski narod nema druge

^{55a} AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1024—34.

⁵⁸ *Novo vreme*, 29. III 1942; 18. IV; 30. IV; 20. V; 23. V; 9. VIII; 13. XII; 27. XII 1942. itd.

26

alternative već da izvršava odluke nacista da bi sebi obezbedio zavidno mesto u „novo Evropi” itd. Seljacima — Mačvanima, Nedić je, na primer, objašnjavao da su za masovne zločine Nemaca na terenu mačvanskog okruga, krivi isključivo komunisti: „Srpski narod nikad nije bio komunist. Komunistički kukolj treba počupati da mu se seme zatre i nikad više ne nikne.”⁶⁷

Razume se da u svojim propagandnim manevrima Milan Nedić nije štedefo ni saveznike antihitlerovske koalicije. Svoju prvu izjavu protiv Engleske i SSSR-a Nedić je dao povodom svog govora održanog 15.

marta 1942. u Beogradu pred 350 oficira stare Jugoslovenske vojske, koji su bili pušteni iz ratnog zarobljeništva. On je tom prilikom između ostalog napao i London i Moskvu, zbog njenog pozivanja srpskog naroda na oružanu borbu protiv okupatora.⁵⁸ U vezi s tim seljacima sa terena požarevačkog okruga rekao je 23. maja 1942. i sledeće: „Englezi su najveće varalice i lopuže. Neće biti onako kako Engleska kaže svaku noć, niti kako žele crvenjaci iz Rusije.”⁵⁹ U govoru održanom 11. decembra iste godine, pred jednom deputacijom seljaka, on je takođe pozvao narod da se ne zalaže za bilo kakve „strane interese”. Svakako, pri tom je u prvom redu mislio na interese saveznika.⁶⁰ Vrlo oštro je napao Englesku u govoru održanom marta 1943. povodom dvogodišnjice pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i martovskih događaja. Tom prilikom je, između ostalog, izjavio da je Engleska gurnula srpski narod u rat, a potom ga napustila; da sada ona želi da sebe spase, pošto pucaju temelji njezine imperije; da Engleska hoće da stvori svet robova i, konačno, da se nje ništa ne tiče šta će biti sa srpskim narodom jer joj je važno da bude dobro njenim lordovima. Tada je Nedić napao i jugoslovensku izbegličku vladu, prebacujući joj da je čas uz jugoslovenske komuniste, čas uz Engleze i Amerikance, čas uz Sovjete.⁶¹ Međutim, najoštrij Nedićev napad na Engleze i Amerikance, bio je njegov govor od 28. oktobra 1943. godine posle opela, održanog u Beogradu žrtvama anglo-američkog bombardovanja Niša. Napadajući Anglo-Amerikance zbog tog bombardovanja, on ih je nazivao „dindušmanima”, ubicama i dželatima srpskog naroda i razbojnicima, koji hoće da od Srbije naprave grobnicu. Napomenuo je i to da za Amerikance i Engleze Srbi znače isto, što i crnačka plemena u Africi. Tom prilikom je Nedić napao Ruzvelta, Staljina, maršala Tita, čak i pilote stare jugoslovenske vojske koji su učestvovali u pomenutom bombardovanju, kao i jugoslovensku izbegličku vladu u Londonu.⁶²

⁵⁷ *Novo vreme*, 29. III i 18. IV 1942.

⁵⁸ *Novo vreme*, 14. III 1942.

⁵⁹ *Novo vreme*, 23. V 1942.

«» *Novo vreme*, 12. XII 1942.

⁶¹ *Novo vreme*, 26. III 1943.

⁶² *Novo vreme*, 29. X 1943.

27

Seljacima sa teritorije kruševačkog okruga u razgovoru, koji je vodio u Beogradu 13. decembra 1942, Nedić je prvi put obelodanio jednu svoju, „državničku koncepciju”, da će nova Srbija posle drugog svetskog rata biti izgrađena na principu „srpskog narodnog zadrugnog socijalizma”.

83

U toku razgovora sa seljacima koje je pozivao u goste, Nedić nikada nije zaboravljao da istakne superiornost sila osovine nad antihitlerovskom koalicijom. Posebno je isticao ulogu nacističke Nemačke. Seljaci trsteniničkog sreza 27. decembra 1942. mogli su da čuju od ministra-predsednika i ovo: „Nemačka će sigurno pobediti komunističku aždaju, jer ako je ne bi pobedila, onda bi cela Evropa i celo kulturno čovečanstvo doživelo katastrofu. Ja sam tako govorio i kada sam bio ministar i upozoravao sam da ne idemo u rat, za koji sam unapred znao da će biti izgubljen... Mogu vam reći da će u najkraćem vremenu Srbija naći svoje mesto u velikoj evropskoj zajednici, i to baš pomoću same Nemačke. Ona se bori da dođe novo vreme u kome će rad pojedinaca i naroda biti merilo vrednosti.”⁸⁴

U memorandumu od 1. januara 1943, koji je Nedić uputio vojnoupravnom komandantu Srbije, izneti su motivi koji su podsticali kvislinge da održavaju česte kontakte sa seljacima, čak i iz najudaljenijih krajeva Srbije: „Prožet neminovnom potrebom čvrste i dobro smišljene organizacije, koja bi najbolje odgovarala duhu i životnim uslovima srpskog naroda, počeo sam, odmah po mom stupanju na vlast, da pozivam najbolje ljude, domaćine i nacionalno svesne elemente iz svih delova Srbije i stupio sam s njima u kontakt. **Zelja** mi je bila da na taj način uspostavam živu i neposrednu vezu između srpskog naroda i moje vlade.

Najugledniji domaćini, čak iz najudaljenijih krajeva Srbije, odazivali su se mojim pozivima, bez obzira na opasnosti kojima su se izlagali. ⁶³*Novo vreme*, 13. XII 1942. — Tada je Nedić seljacima Rasine izjavio sledeće: „Ja znam da vi imate velike muke otuda što se vi nalazite između planina Jastrepca i Kopaonika, a po njima vitlaju kojekakvi agenti engleski i boljševički i vas dovode u smrtnu opasnost.”

⁶⁴*Novo vreme*, 27. XII 1942. — Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade izdalo je naredbu okružnim načelnicima da se vodi specijalna kontrola nad seljaštvom i da se organizuje propaganda u raznim formama. Tekst te naredbe glasi: „1. Da odmah naredite predsednicima opština da na podesan način vode kampanju (ličnim proveravanjem, preko članova opštinske uprave, starešina sela, prilikom skupova građana itd.), da li se svi članovi opština, a naročito oni na koje bi se moglo sumnjati da će se odati odmetničkoj ili sličnoj akciji, nalaze kod svojih domova. 2. Da naredite opštinskim upravama da s vremena na vreme sazivaju zborove građana, na kojima će, bilo predsednik opštine, bilo drugo pogodno lice, držati predavanja i oba vešta vati narod. Tako treba da se kreću u pravcu obaveštavanja naroda o prilikama u zemlji i da se odnose na oblasti državne politike, nacionalne propagande i obaveštavanja o događajima od opšteg značaja u zemlji i o radu srpske vlade. Predavanja treba vršiti u prvom redu preko intelektualaca, bilo javnih službenika, (državnih, samoupravnih), bilo ljudi iz slobodne profesije. Ističe vam se naročito da na usmenu propagandu — informisanje, mora da se obrati naročita pažnja, s obzirom da je seosko stanovništvo, znatnim delom, nepismeno, a propaganda preko radio-aparata po seoskim opštinama, nije svude izvodljiva” (AVII, Nća, br. 4/6-1, k. 59).

28

Došli su u Beograd, gde su nekoliko dana ostali kao moji lični gosti. Oni su se jednodušno saglasili sa mnom u oceni sadašnje situacije srpskog naroda i njenih najhitnijih i najneodložnijih potreba.”⁶⁴³

Nedić i njegova vlada pokušavali su i na mnoge druge načine da seljaštvo vežu za sebe i da ga ubede da Nemačka nije neprijatelj srpskog naroda, već njegov saveznik i zaštitnik. Jedna od formi tih kontakata, jeste pozivanje seoskih omladinaca na četvoromesečni rad u Nemačku. Cela ova akcija bila je motivisana time što je, navodno, trebalo da srpska seljačka omladina ide na ogledna nemačka gazdinstva da bi tamo stekla iskustva koja bi se kasnije mogla primeniti u Srbiji. Sem toga, predstavnici kvislinške vlade u svojim propagandnim govorima isticali su da će se omladina Srbije sprijateljiti sa nemačkom omladinom „što će biti od neprocenjivog istorijskog značaja u daljem zbližavanju ovih naroda”. Veliki publicitet dat je ovom propagandnom manevru Nedićeve vlade. O njemu su emitovane vesti preko Radio-Beograda; o tome je uveliko pisala kvislinška i okupaciona štampa. A što je najvažnije, Nedić je svaku grupu omladinaca, koja je upućivana u Nemačku radi „usavršavanja” primao u svojoj rezidenciji prilikom odlaska. To isto je činio i prilikom povratka ovih mladića sa prisilnog rada držeći im govore o Nemačkoj, o njenoj privredi, ratnoj tehnici, kulturi, civilizaciji itd.⁶⁵

Prve dve grupe omladinaca upućene su u Nemačku tokom 1942. godine. Treća grupa (njih oko 50) otputovala je iz Beograda 11. maja 1943. Sve njih, toga dana, Milan Nedić je primio u zgradi predsedništva. Tom prilikom je pozvao i sve svoje ministre. Bili su i predstavnici nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, sa vojnoupravnim komandantom Baderom. To je bila još prilika za srpskog ministra-predsednika da održi kratku besedu. Evo šta je tom prilikom Nedić izjavio: „Draga moja deco, vi idete u veliki nemački Rajh. Vi ste spremni za put. Vi idete tamo sa jednim velikim ciljem, da izvršite jedan veliki i sveti zadatak, jedan narodni posao. Vi idete tamo da vidite i da naučite u velikom nemačkom Rajhu ono što će vam trebati kao građanima i kao zemljoradnicima za nov život u novoj Srbiji, a to je da postanete savremeni zemljoradnici, da postanete korisni članovi velike srpske narodne zajednice. Vi trebate da pođete tamo u taj veliki svet, radi izvršenja toga zadatka, veselo, sigurnim korakom, vedra čela, jer vi niste ni prvi, a nećete biti ni sami. Tamo se nalaze dve grupe naših drugova. One su otišle pre kratkog vremena, pre vas, i ne mogu da se nahvale pažnjom

i gostoprimstvom nemačkim. I njih i vas ja šaljem u Nemački Rajh da se osposobite, da budete stubovi nove Srbije, majke Srbije, te mile i

^{64a} AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 907/23.

⁸⁵ Okružno načelstvo u Leskovcu, na primer, 22. februara 1943. uputilo je akt Sreskom načelstvu u Vlasotincima sledećeg sadržaja: „Okružno načelstvo obaveštava Sresko načelstvo u Vlasotincima da je po naređenju predsednika vlade određen izvestan broj seoskih omladinaca na 4-mesečnu praksu kao gosti uglednih seoskih poljoprivrednih domaćinstava u Nemačkoj i da iz sreza vlasotinačkog treba uputiti 5 mladića" (Arhiv CKSKJ, 6/28).

29

drage nam zemlje, da budete čestitiji, radniji i srećniji nego ono staro što je bilo."⁶⁶

Deo Nedićevog govora koji smo citirali, kao i mnogi drugi koje je držao u sličnim prilikama, bio je najobičnija fašistička propaganda koja nije sadržala ni mrvicu istine. Seoski omladinci nisu slati ni na kakvo usavršavanje niti na specijalizaciju, već su na jedan perfidan način upućivani na prisilan rad u Nemačku. Jer, u godini 1943, a naročito 1944, nemačka privreda uopšte, pa i poljoprivreda, oskudevale su u radnoj snazi. Nestašica je ublažavana na razne načine, a najmasovniji vid mobilisanja radne snage za nemačku privredu bilo je njeno regrutovanje iz okupiranih zemalja Evrope. Jugoslavija, odnosno Srbija, takođe nisu zaobilazene u ovom pogledu. Prema tome, pored desetina hiljada radnika, koji su već od ranije boravili na prinudnom radu u Nemačkoj, seoski omladinci su samo povećali njihov broj. A poznato je da je srpska poljoprivreda tada oskudevala u radnoj snazi. Kada je reč o seoskim omladincima, naglašavamo da se mnogi nisu ni vratili svojim kućama. Težak rad, glad, bolest, učinili su svoje. Nisu ih mimoišli ni angloamerička bombardovanja, o čemu nema ni reči u Nedićevim demagoškim besedama.

Koliko su kvislinzi razvijali antikomunističku propagandu među srpskim seljaštvom, govori i činjenica što su, zajedno sa nemačkim okupacionim vlastima, slali grupe seljaka u okupirane delove Ukrajine.

Tamo je, navodno, trebalo da oni vide „zločine koje su sovjeti počinili u toku svoje 25-godišnje vladavine" nad sopstvenim narodom.⁶⁷ I ovome je kvislinška propaganda dala veliki publicitet. *Novo vreme*, je na primer, u broju od 25. avgusta 1943, zabeležilo na prvoj strani, krupnim i masnim slovima, informaciju da je pre izvesnog vremena jedna grupa „istaknutih srpskih javnih radnika posetila Ukrajinu koju su Nemci oslobodili od boljševičkog jarma. Po povratku u otadžbinu oni su upoznali našu javnost sa onim što su videli." Na istoj strani *Novo vreme* ističe: „Danas odlazi u Ukrajinu jedna grupa srpskih seljaka i radnika da vidi rezultate dvadesetpetogodišnje boljševičke strahovlade. Juče ih je Nedić primio i govorio im o značaju njihovog puta."⁶⁸

⁶⁶ *Zemlja i rad*, br. 4, mart — april 1943. — Četvrtu grupu od oko 200 seoskih mladića, koji su bili 4 meseca na prisilnom radu u Nemačkoj, Nedić je primio 17. XI 1943. i tom prilikom rekao im i ovo: „Draga deco moja, vi ste sada na povratku iz Velikog Nemačkog Rajha. Vi se secate šta su naši neprijatelji govorili, kada ste pošli u Nemačku, da vas šaljem u rudnike, u Norvešku i još ne znam gde, pa da se nećete otuda ni vratiti. A, eto, vi ste četvrta partija tih naših omladinaca i vi ste se zdravi i srećno vratili u otadžbinu" (*Novo vreme*, 18. XI 1943).

⁶⁷ *Novo vreme*, 25. VIII 1943.

⁶⁸ Isto. — Na istoj strani lista *Novo vreme* pisalo je i sledeće: „Da bi se srpski narod potpuno uverio u sve ono što mu je do sada govoreno, da bi imao što jasniju sliku jedne boljševičke vlade, koju su, uostalom, i izvesni naši krajevi osetili na svojim leđima, predsednik Nedić odlučio je da pošalje u Ukrajinu jednu grupu najpoštenijih i najuglednijih seoskih domaćina i radnika. Ovu grupu sačinjavaju domaćini iz raznih krajeva Srbije i radnici iz nekoliko naših najvećih preduzeća." Podvučeno je i to da na put polaze

30

Novo vreme u ovom slučaju nije pogrešilo. Nedić je stvarno primio srpske seljake, koji su (ubedeni smo u to) prisiljavani da odlaze na tako dalek put. Sem toga, bili su izloženi velikoj životnoj opasnosti, bez obzira na to kojim su prevoznim sredstvom putovali. Rečeno je da putuju

vozom u pravcu: Beograd, Bukurešt, Lavov u Ukrajini, i da, pored ostalog, treba da obiđu Vinicu, koja je (kako je to kvislinška i nacistička propaganda predstavljala) bila kulminacija „zločina Sovjetske Rusije“.

„Da ne spominjemo Vinicu i njezine masovne grobove. Mnogo se o tome pisalo, ali nijedno pero neće biti sposobno da opiše užas koji smo tamo gledali“, pisao je Nedićev ministar za poljoprivredu, posle povratka sa ovog puta.⁶⁹

A Nedić, na saslušanju u kancelariji OZN-e za Srbiju, na pitanje islednika ko je organizovao odlazak delegacije seljaka u Vinicu i s kakvim ciljem, dao je sledeći odgovor: „Organizovao sam ja po predlogu šefa propagande Đorđa Perića. Cilj odašiljanja ove delegacije u Vinicu bio je da vide masovnu grobnicu poljskih oficira, što su ih pobili boljševici.“

⁷⁰

Iz navedenih primera jasno je kakvim se sve sredstvima služila Nedićeva kvislinška vlada da bi srpske seljake vezala za sebe i da bi u njima pobudila, koliko-toliko, antikomunističko raspoloženje. Pozivanje seljaka u „goste“ ministru-predsedniku; slanje seljačke omladine na „praksu“ u fašističku Nemačku; slanje seljaka u porobljene delove Sovjetskog Saveza — Ukrajinu, da tamo vide „sovjetske zločine prema svome narodu“, samo su najkarakterističniji primeri kakvim se podlim sredstvima služila kvislinška propaganda. Takva praksa bila je naročito masovna tokom 1943. godine, za koju mnogi istoričari opravdano tvrde da je bila prelomna u toku drugog svetskog rata. Naime, to je period posle krvave staljingradske bitke, kada su Nemci bili do nogu potučeni i nisu mogli da se oporave sve do kraja rata. Isto tako, anglo-američki 26. VIII 1943; da ih predvodi direktor ustanove „Zemlja i rad“ Stevo Kulić; da iz Beograda putuju u Bukurešt, a odatle preko Lavova nastavljaju put za Ukrajinu (isto).

⁶⁸ *Zemlja i rad*, br. 4—5, septembar 1943, članak inž. Radosava Nedeljkovića, ministra poljoprivrede u Nedićevoj vladi. Nedić je seljacima, koje je slao u Ukrajinu da vide „sovjetske zločine“, 24. avgusta izjavio sledeće: „Da ne bi srpski narod zalutao i poverovao lažima još jednom, rešio sam se da, pored onih koji su bili u Ukrajini, pošaljem i vas, kao moje izaslanike, koji će na licu mesta da vide tu 'blagodet' i da mi kažu iskreno i pošteno šta su boljševici uradili za radnike i zemljoradnike, za njihovu decu i porodice. Vi treba tamo da vidite da li je narod prosvećen ili doveden na stupanj životinja. Hoću da vidite dobro čuvenu žitnicu Evrope kako sada izgleda i da zapamtite sve tragove dugogodišnje boljševičke vlasti. Ono što sam ja video na fotografijama iz Ukrajine, i što sam pročitao iz izveštaj a, šta su sve boljševici ostavili za sobom, to je neverovatno i užasno. Uskoro i vi ćete to gledati svojim očima“ (*Zemlja i rad*, br. 5/1943).

⁷⁰ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića, 2. II 1946. — U istom članku Milan Nedić je izjavio i sledeće: „U novoj Srbiji moraju da se neguju karakteri, da se poštuje rad, jer samo tada biće čestito selo, i narod, i država. Samo rad, red, mir i sloga mogu nas spasti. Svako ko uradi protivno, neprijatelj je srpskog naroda i on se mora uništiti.“

³¹

saveznici na Zapadnom frontu i u Africi nanosili su strahovite poraze nemačko-italijanskim snagama, što je dovelo do kapitulacije fašističke Italije. Za narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji, godina 1943. takođe ima posebno obeležje: Neretva, Sutješka, Drugo zasedanje AVNOJ-a i njegove istorijske odluke. A u Srbiji: narodnooslobodilački pokret ponovo u ofanzivi. Nedić i njegova vlada (uprkos tome što su im pružali pomoć nemački i bugarski okupatori, pa i četnički odredi Draže Mihailovića) bili su nemoćni da se ozbiljnije suprotstave snagama NOP-a, koje su svakodnevno jačale, regrutujući znatne snage baš iz redova seljaka. To je vreme kada se u Srbiji stvaraju veći partizanski odredi, bataljoni pa i brigade NOVJ i kada se Glavna grupa pri Vrhovnom štabu NOV i POJ spremala da prodre u Srbiju. O svemu tome dobro obavešten, Nedić je pokušavao da sa svojim saradnicima (ne birajući sredstva) spase što se spasti može. Činilo mu se da mu je podrška iz seljačkih masa najneophodnija. Zbog svega toga on baš te, 1943. godine, stvara izvesne avanturističke planove o obrazovanju nekakve seljačke srpske države (u okviru Nemačkog Rajha), o čemu će biti reči u narednom

poglavlju.

32

KONCEPCIJA MILANA NEDIĆA I NJEGOVE VLADE O STVARANJU SRPSKE SELJAČKE DRŽAVE

Videli smo iz prethodnog poglavlja da su Milan Nedić i njegovi ministri tokom 1942. godine češće održavali sastanke sa grupama seljaka iz raznih krajeva Srbije, čemu je kvislinška štampa i propaganda davala veliki publicitet. Naglasili smo takođe da su kvislinzi u svojim govorima stalno ponavljali da seljaka u Srbiji ima najviše (85—90% stanovništva) i da će seljaštvo biti stub nove Srbije u okviru Nemačkog Rajha: „Temelj srpske zemlje treba da bude selo i omladina — ona pored pluga i ona pored knjige”, pisao je Nedić o srpskom selu 22. maja 1942. u časopisu *Zemlja i rad*.⁷¹ Posebno su kvislinzi isticali da seljaštvo nikad u svojoj istoriji, nije cenjeno adekvatno svojoj društvenoj ulozi, i da će se to postići jedino u okviru nove Nedićeve Srbije.

Međutim, sve je bilo jasnije da Nedićeva vlada, popularišući seljaštvo i njegovu društvenu ulogu, istovremeno stvara i neke planove o novoj organizaciji srpskog stanovništva, prema kojoj bi seljaštvo imalo dominantnu ulogu. Ta organizacija, po zamisli Milana Nedića i njegove vlade, trebalo je da počne da radi već prvih meseci 1943. godine. Zbog toga je tokom 1942. godine, naročito u drugoj polovini, bilo izvesnih priprema, koje su imale više propagandni karakter. Zanimljivo je da već u tom periodu Nedić i njegovi ministri daju izjave za javnost o tome da u okviru Nemačkog Rajha (čak pre završetka drugog svetskog rata) nameravaju, uz odobrenje nemačkih okupacionih vlasti, da formiraju srpsku seljačku državu. Govoreći seljacima ravaničkog i beličkog sreza (šabački okrug), 30. avgusta 1942, o opasnosti koja Srbiji pretila od komunizma, zatim, o neminovnosti pobede Nemačke nad silama antihitlerovske koalicije, kao i o mnogim drugim pitanjima, Nedić je iskoristio priliku da istakne, takođe, deo svog programa o budućem uređenju Srbije. U vezi s tim je istakao: „Taj program je srpska narodna seljačka zajednica. Ova zemlja mora da bude seljačka država, jer u njoj živi oko 90% seljaka i kad oni dođu do izražaja u novoj državi, ona neće moći da propadne kao Kraljevina Jugoslavija.”⁷²

⁷¹ *Zemlja i rad*, br. 2/1942.

⁷² *Novo vreme*, 30. VIII 1942. — Nedić je tada izjavio i sledeće: „Tako će biti, dokle ja budem na čelu. A za dalje poručujem vam da je najvažnije: samo sloga, samo mir, samo rad, samo red. Sa tim preporukama mi ćemo ući u novi život, u novoj Evropi... Naš narod nikad nije bio komunista i on je duboko antikomunistički raspoložen.”

³ Kontrarevolucija u Srbiji 2 33

Samo nekoliko meseci kasnije (13. decembra 1942), ministar-predsednik srpske kvislinške vlade izjavio je pred seljacima kruševačkog okruga, koji su bili njegovi gosti u Beogradu, da „nova Srbija mora da bude izgrađena na srpskom narodnom zadružnom socijalizmu.”⁷³ Sličan ton imao je Nedićev govor srpskim seljacima krajem decembra 1942, u kome je istakao da srpske seljake očekuje nova organizacija, kako bi se bolje suprotstavili komunistima i njihovim simpatizerima.⁷⁴ Po svemu sudeći, izjave koje su davali Nedić i njegovi ministri u više navrata tokom 1942. o seljaštvu i perspektivi njegove organizacije na zadružnoj osnovi, bile su više probni baloni pred nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji nego stvarno upoznavanje ovog dela stanovništva sa budućim programom „vlade narodnog spasa”. Na ovakav zaključak nas navodi činjenica da su Nemci već početkom maja 1941, dakle, odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, zabranili rad svim organizacijama i društvima i nijedno nije moglo da egzistira bez odobrenja vojnoupravnog komandanta Srbije. To je Nediću bilo dobro poznato i svim njegovim saradnicima, koji su podržavali ideju o organizaciji Srbije kao „države” na zadružnoj osnovi. Konačno, Nedić i njegova vlada odlučili su da i od nemačkog vojnoupravnog komandanta zvanično zatraže odobrenje da se stanovništvo

Srbije organizuje na nacionalnoj, odnosno zadružnoj osnovi. Drugim rečima, tražili su takvu organizaciju na zadružnoj osnovi, u kojoj bi seljaštvo imalo dominantnu ulogu. U vezi s tim 1. januara 1943. upućena su iz Predsedništva Ministarskog saveta generalu Baderu dva opširna memoranduma, na oko 18 stranica. U njima su data objašnjenja u vezi s ovom problematikom, kao i motivi koji podstiču kvislinšku vladu da preduzme ovakav korak. U propratnom pismu koje je potpisao lično Milan Nedić (u svojstvu predsednika Ministarskog saveta), stajalo je pored ostalog: „Gospodine generale, pozivajući se na moja ranija pismena i usmena izlaganja, koja sam imao čast da vam uputim i da vas zamolim da omogućite srpskoj vladi da organizuje stanovništvo na nacionalnoj osnovi, čast mi je da Vam podnesem: 1) Obrazloženje neophodnosti te organizacije i 2) Način njenog sprovođenja. Iz tih priloga ćete videti da s obzirom na vreme, prilike i političke nužnosti Srbije i Balkana, izgleda hitno potrebno da se to odobrenje dobije što je brže moguće. Sprovođenje te organizacije na temelju srpskog nacionalizma moralo bi da se ostvari u toku *ove zime*, tako da možemo da čekamo proleće i leto u obostranom interesu što bolje pripremljeni i da vlada dođe u što bolji dodir sa stanovništvom i da pri održavanju mira i reda,

⁷³ *Novo vreme*, 13. XII 1942.

⁷⁴ AVII, Nća, br. 1/2-1-1, k. 1. — U članku pod naslovom: „Srpski seljak u novoj Evropi“, inž. Veselinović, Nedićev ministar poljoprivrede, pisao je krajem 1942. pored ostalog: „Ovaj razlog i rukovodi Nemačku u nastojanjima da osposobi ne samo svoje seljaštvo već i seljaštvo cele Evrope, pa i naše Srbije. Šta ona traži od srpskog seljaka? Ništa više nego da bude zadovoljan, spokojan i srećan na svojoj rodenoj grudi. Ali, po starom poretku, koji je vladao u našoj zemlji, seljak je i previše bio zanemaren a da bi mogao biti zadovoljan... U novom poretku Evrope seljak će biti stub svake države, pa i celog evropskog poretka.“

34

rada i sloge ima što jači uticaj. Pošto ja, gospodine generale, poznajem Vaše stanovište u tom pitanju, nadam se njegovom brzom i povoljnom rešenju, pošto će ono imati blagotvoran uticaj, ne samo na Srbiju već i na čitavo srpstvo. Takvo jedno rešenje pitanja organizacije srpskog naroda biće od najveće koristi i za Velikonemački Rajh pri sprovođenju njegove politike novog poretka ovde, na evropskom jugoistoku i u Evropi uopšte.”⁷⁵

Memorandum pod brojem 1, koji nosi naslov: „Obrazloženje neophodnosti organizovanja srpskog naroda na bazi narodne zajednice“, sadrži neka teorijska razmatranja o istorijatu srpske države, za koju je rečeno da je seljaštvo imalo najveću ulogu u njenom stvaranju. Napomenuto je i to da u novije vreme ovaj sloj društva nema gotovo nikakvu ulogu u kreiranju državne organizacije, iako ona počiva na njegovim temeljima. Posebno je istaknuto da je, navodno, seljaštvo najviše pomoglo kvislinškoj vladi krajem 1941. da uguši oružani ustanak, ali da između njih nema, praktično, nikakve saradnje, pa se u vezi s tim podvlači: „Mada je srpski narod u ogromnoj većini pošao putem, na koji sam mu ja ukazao, ne postoji između vlade i naroda nikakva organska saradnja kako bi i široke narodne mase preuzele na sebe deo odgovornosti. Stoga nastaje neminovna i neodgodiva potreba za predloženo organizovanje srpskog naroda.”⁷⁸

Kao najvažniji razlog zbog koga treba neodložno sprovesti organizaciju srpskog naroda na zadružnoj osnovi, srpski kvislinzi u memorandumu ističu potrebu da se sve snage, pa i ove u Srbiji, usmere tako da budu u skladu sa ratnom politikom i ratnim ciljevima nemačkog nacionalsocijalizma. Naime, tvrdi se da Srbiji i dalje pretila opasnost od komunističke infiltracije, koja dolazi preko Bosne i Hrvatske; da se u ovoj pokrajini vodi, isto onako kao i na svim ostalim spoljašnjim i unutrašnjim frontovima — bez obzira na njihove razmere — ne samo načelna već i krajnje realna borba protiv komunizma i „ujedinjene anglosaksonske i boljševičke propagande“. Međutim, smatra se da borba protiv komunizma, pogotovu na selu, ne može biti efikasna, bez neke organizacije

koja bi usmeravala ovaj najmnogobrojniji deo stanovništva Srbije, pa se apeluje da srpsko seljaštvo bude organizovano kao što je to nekada bilo u Nemačkoj i Italiji: „Saznanje da se taj cilj može postići samo pomoću onih metoda koje su svojevremeno bile primenjene u Nemačkom Rajhu i Italiji u borbi protiv komunizma i svih ostalih prevratničkih društvenih nazora, sve više krči sebi put kod Srba. Kod ta dva naroda zlo je bilo nadvladano duhovnim i fizičkim obuhvatanjem narodnih masa u uske i moćne zajednice, bilo korporativnog, bilo nacionalno-socijalističkog karaktera. Srpski narod je potpuno shvatio značenje kako fašizma, tako i nacionalsocijalizma i rešen je da pođe sličnim

⁷⁵ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 907/23, Memorandum Milana Nedića generalu Baderu, 1. I 1943.

⁷⁸ Isto.

3» 35

putem, pošto je on jedini na kom nacionalni, politički i socijalni život može da bude spasen od sloma i propasti."⁷⁷

Drugi razlog koji je motivisao Nedićevu vladu da zahteva organizovanje srpskog naroda na nacional-socijalističkoj osnovi (kako se tvrdi u memorandumu), jeste usko povezan „s opštim konstruktivnim programom, koji je veliki nemački narod postavio za ratni cilj". Naime, istaknuto je da srpski narod i sam treba da dà svoj doprinos idealima za koje se bori fašistička Nemačka, kako bi na taj način obezbedio sebi pristojno mesto u novoj Evropi.⁷⁸

Kao treći razlog, zbog čega treba organizovati srpski narod na patrijarhalnoj (seljačkoj) osnovi (rečeno je u memorandumu Nedićeve vlade), usko je povezan sa psihologijom srpskog naroda. Kao objašnjenje za ovo, istaknuto je da se srpski narod nekoliko vekova nalazio pod vlašću tuđina, a isto tako dugo se borio za svoju slobodu, sam, bez pomoći sa strane, tako da je srpskim seljacima pošlo za rukom da stvore i obnove svoju državu. Kako se ističe, ta država bi trebalo da bude izgrađena na principima seljačkog srpskog narodnog socijalizma, pa se u vezi s tim ističe: „Nasuprot jevrejskom anarhističko-materijalističkom mentalitetu, Srbima je, kao i svim drugim arijskim narodima, svojstven prirodan rasni instinkt koji smatra porodicu, narod i državu kao najviše duhovne i materijalne vrednosti, bez kojih se evropska kultura — kako u prošlosti, tako i u budućnosti — ne može ni zamisliti. Srpski narod, u čijoj je duši najdublje ukorenjena ideja porodice, kućne zajednice i države, kao najviših tvorevina narodnog duha, uvek je stavljala vrednost duha iznad vrednosti materije i osećala instinktivno gnušanje prema 'marksizmu' u svim njegovim oblicima i odrazima kakvi su komunizam i boljševizam. Konstruktivizam srpskog narodnog socijalizma zasniva se na krvnim vezama porodice, kućne zajednice (zadruga) i roda. Kućna zajednica (zadruga) je porodica proširena u vremenskom i prostornom smislu ili porodična zajednica koja obuhvata izvestan broj generacija i sve plodove njihovog rada, rod, savez zadruga povezanih međusobno istim poreklom... Selo je kod Srba oduvek bilo glavni izvor onih životnih snaga koje su svojim oticanjem u gradove širile istinsku narodnu kulturu. Prirodne porodične organizacije, koje su očuvale duhovno jedinstvo srpskog naroda, treba i ubuduće da obrazuju

⁷⁷ Isto. — U jednom delu citiranog memoranduma, u vezi s ovim stoji:

„Pojedinač u Srbiji — domaćin i njegovi ukućani — ne sme se više, posebno u redovima seoskog stanovništva, u selima i seoskim opštinama uopšte, osećati usamljen i prepušten samom sebi. Izgleda stoga neophodno što pre ih obuhvatiti i ujediniti u organske zajednice kako je to postignuto u Italiji na fašističkoj, a u Nemačkom Rajhu na nacionalsocijalističkoj osnovi.

Organizacija srpske narodnosne zajednice, sadržala bi, prema tome, društveno obuhvatanje svih pravih srpskih domaćina i čestitih srpskih nacionalista. Ona se mora sprovesti najkasnije do narednog proleća, pošto su protivničke tajne organizacije u susjednim područjima, naročito u jednom delu Bosne i Hrvatske, naporima engleskih i boljševičkih agenata snabdevene oružjem u dovoljnim količinama i pripremljene su za akciju na proleće."

⁷⁸ Isto.

36

P

glavne temelje na kojima treba da se gradi što tešnja povezanost seljaka uz pomoć jedne državne organizacije — koja bi održavala jedinstvo i slogu među njima — jeste prvi preduslov kako za suzbijanje komunizma i inostrane propagande, tako i za obnovu same Srbije. Zaštitnik srpskog sela treba da postane srpska država, organizovana u duhu ovog nacrtu."⁷⁸

Ceo ovaj prvi memorandum Nedićeve vlade (*Obrazloženje neophodnosti organizacije srpskog naroda na bazi narodne zajednice*) jeste jedan dosta nesmotreno sročeni pamflet, koji je baziran na principima idealističke filozofije. Na primer, u svim delovima ovog dokumenta provejava misao da je duh primaran a materija sekundarna; da je seljaštvo glavna pokretačka snaga u društvu, dok se radnička klasa, inteligencija i ostali slojevi društva i ne pominju. Seljaštvo kao takvo trebalo je kvislinzima da posluži kao istureni odred u borbi protiv komunizma.

A Nediću u njegovoj vladi komunizam je bio neprijatelj broj jedan. Pošto je reč o borbi protiv komunizma, a metodi slični onima koji su nekada primenjivani u fašističkoj Nemačkoj i Italiji, računalo se u kabinetu „vlade narodnog spasa“, da okupacione nemačke vlasti u Srbiji ne bi trebalo da imaju bilo kakve ozbiljnije primedbe na jedan ovakav program za organizovanje srpskog naroda. Videćemo malo kasnije da su se najviši kvislinški funkcioneri u Srbiji, prevarili u računu.

Drugi deo memoranduma ili, bolje rečeno, drugi memorandum: „*Izgradnja Srbije na temelju narodne zajednice*“, koji je istim povodom upućen 1. januara 1943. vojnoupravnom komandantu Srbije, pokušava da teorijska razmatranja iz prvog memoranduma konkretizuje na specifične srpske prilike u periodu okupacije. Tačno se preciziraju forme i metodi izgradnje „srpskog narodnog socijalizma“ u okviru „Velikog Ne-
79 Isto. — U vezi s ovim pitanjem u memorandumu je rečeno i sledeće:
„Iako je srpska narodna kultura, bez sumnje, samo sastavni deo opšte evropske kulture, ona ipak u prvom redu nosi sva obeležja srpskog naroda. Njena tri glavna izvora su: narodna tradicija, porodična zajednica i patrijarhalni duh seoske uprave. Srpska tradicija je nerazdvojno vezana s običajima i tradicijom preuzetom od pradedova. Stoga je ona ispunjena duhovnim jedinstvom etike i religije, društvenog starešinstva i socijalne pravde, nasuprot neorganskoj materijalizaciji svakog mehanizovanog društvenog poretka. Na tim tradicijama počiva i srpski nacionalizam, koji ne proizilazi ni iz kakvog napisanog ustava ili nekog 'društvenog ugovora', već je duhovno i telesno nasleđen s kultom predaka . . . U tom pogledu je patrijarhalni duh srpskog zajedništva umeo da očuva neizmenjive i uvek prave principe autoriteta vođe ili starešine i poredak po rangi pratnje ili mladih članova zajednice. Starešina porodične zajednice — kao i starešina sela — sam rukovodi i sam donosi svoje odluke; ali on snosi i čitavu odgovornost za vođenje zajednice sam. Srpski narod je prožet ubeđenjem da i država nužno treba da bude izgrađena na istim temeljima, pošto saradnja u zajednici isključuje svaku klasnu mržnju; prirodni poredak po rangi članova porodice unutar jedne zajednice, isključuje svaku eksploataciju slabijih; zaposlenje svakog člana zajednice spasava društvo od nezaposlenosti; autoritarna vlast vođe zajednice postaje nesavladiva prepreka za sve demagoge i proglašivače jedne lažne demokratije, kao i za sve neorganske i veštački stvorene forme savremenog javnog prava, gde se vođe biraju glasanjem. To saznanje je kod Srba još ojačano gorkim iskustvom u staroj Jugoslaviji.“

37

mačkog Rajha“. Bliže su određeni i ciljevi i sredstva, a to se vidi iz uvodnog dela ovog dokumenta, u kome, pored ostalog, stoji: „S izgradnjom Srbije na temelju narodnosne zajednice ide se, pre svega, za osiguranjem i unapređenjem materijalnog i duhovnog života srpskog naroda, u kome on treba da bude osposobljen da u zajednici malih naroda Evrope zauzme mesto koje mu pripada. Pošto je u srpskom narodu seljački savez najjači (80%) i pošto se taj stalež naj snažnije odupirao zlokobnom uticaju raznih internacionala, to se izgradnjom teži za tim da se ovaj stalež kao nosilac zdravih tradicija naroda jača i snaži...“

Osnovna ideja te organizacije počiva na sledećem: svi domaćini, starešine srpskih porodica i zadruga, kao i svi ispravni srpski nacionalisti, treba da se ujedine u jednu radnu zajednicu, koja nastupa kao opšta narodna zajednica, pod vodstvom srpske države. Pošto seljačka zajednica uvek predstavlja organsku osnovnu ćeliju te opšte narodne zajednice, treba joj, kako sa strane države, tako i svih njenih javnih korporacija, posvetiti posebnu pažnju i staranje... Duhovna a i materijalna obnova srpskog seljaštva znači organizovanje i snaženje onog staleža Srbije koji proizvodi hranu. Da bi se to postiglo, država će postepeno sprovesti čitav niz temeljnih reformi, s krajnjim ciljem da se osigura baština kod seoskih zajednica i seljačkog zemljišnog poseda uopšte; dirigovana poljoprivreda i povećanje njenih prinosa; organizovanje zadružne agrarne politike i njeno sprovođenje u državi, okrugu, srezu i selu", itd.⁸⁰

Tu izgradnju Srbije na principu narodnosne zajednice, gde bi država trebalo da ima dominantnu ulogu, Nedić i njegova vlada su zamišljali tako što bi „narodni predstavnici“ služili kao most između kvislinške vlade i naroda, ali oni ne bi imali nikakvog prava u odlučivanju, već bi bili samo savetodavna tela. Predviđalo se, na primer, uvođenje opštinskih, sreskih i okružnih skupština i zemaljske skupštine Srbije, a na čelu svih njih bilo bi „vrhovno državno rukovodstvo“. Drugim rečima, to je trebalo da bude kvislinška Nedićeva vlada, ili neka druga kvislinška institucija, koju bi takođe postavile nemačke okupacione vlasti u Srbiji.

Karakteristično je u svemu ovome da bi ti „narodni predstavnici“, koje je predviđao Nedićev memorandum, bili postavljeni od kvislinške uprave, a ne birani od naroda neposrednim i tajnim glasanjem. U vezi **AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 907/23. — Dalje je u vezi s ovim pisalo u Memorandumu i sledeće: „To stupanje i kontakt i saradnja naroda sa državom treba da dobije određenu i organizovaniju formu. S obzirom na potpuni slom svih bivših liberalističko-parlamentarnih institucija, zasnovanih na postulatima jedne lažne demokratije (kao što su političke stranke, izbori, opšte pravo glasa itd.), to stupanje u kontakt i saradnja između vlade i državne uprave, s jedne, a naroda, s druge strane, treba u budućoj organizaciji Srbije, zasnovanoj na narodnoj zajednici, da se temelji na principu ličnog rukovođenja i odgovornosti koja dolazi do izražaja u patrijarhalnom potčinjavanju vodi zajednice. Princip odgovornog rukovođenja treba u državi da bude sproveden od vrha pa sasvim do dole. Opštinske, sreske, okružne, pa i zemaljske skupštine treba da budu priređene dotičnom vodi samo kao savetodavna tela.“**

38

s tim, u memorandumu je doslovno rečeno: „U tom poretku, po rangu, svi članovi Saveta, kako oni iz zemaljske skupštine, tako i iz podređenih skupština, ne treba da proizilaze iz nekog izbornog sistema, već samo da budu postavljeni na osnovu ličnog autoriteta i dobrog vladanja koje oni uživaju u svom užem zavičaju, zahvaljujući svojim prednostima, svojoj nacionalnoj ispravnosti i svojoj domaćinskoj besprekornosti. Usled toga, počiva društveni poredak po rangu i organizaciji familije, sela, opštine, sreza, okruga i države na principu organske zajednice, prema kome na čelu svake zajednice stoji jedan vođa, koji posle savetovanja sa svojim saradnicima (članovima društva), sam odlučuje, snoseći sam i čitavu odgovornost za svoje odluke.“⁸¹

Jednom godišnje, u određene dane, pisalo je dalje u memorandumu, održavaju se u prisustvu sreskog starešine ili njegovog opunomoćenika u selima skupštine domaćina, koji će javnim većanjem, a ne pojedinačnim glasanjem iz svoje sredine birati seoskog, odnosno opštinskog starešinu. Opštinski starešina (koji je ujedno trebalo da bude i predsednik opštine) birao bi članove opštinske skupštine, a najviše do 30 članova i 2—5 članova veća, koji zajedno s njim obrazuju opštinsku upravu. Za sresku skupštinu rečeno je da je savetodavno telo i saradnik sreskog starešine (sreskog načelnika); da je sačinjavaju sreski većnici, koje imenuje i razrešava dužnosti nadležni okružni starešina (okružni

načelnik). Okružnu skupštinu, naglašeno je, sačinjavaju okružni većnici i njih imenuje, na predlog okružnog načelnika, ministar unutrašnjih poslova. Na kraju, Nedićeva vlada je predviđala ustrojstvo „zemaljske skupštine“. Nju bi sačinjavali zemaljski većnici, koje postavlja i razrešava predsednik vlade na predlog ministarskog saveta: „Zemaljski većnici se biraju iz redova najboljih domaćina i nacionalno ispravnih i zaslužnih srpskih građana. Njihov mandat traje tri godine. Njihov broj ne treba da prelazi 200 — i to za svaki okrug po jedan zemaljski većnik, za grad Beograd 5; za pojedina staleška predstavništva od 1 do 10 zemaljskih većnika; za grupu zaslužnih ljudi 40. Aktivni ministri su članovi zemaljske skupštine po položaju.“⁸²

Za „vrhovno državno rukovodstvo“ rečeno je da predstavlja političko vodstvo naroda i države, da je na njegovom čelu predsednik vlade, koji imenuje svoje ministre; da je vlada u svakom pogledu potčinjena predsedniku, od koga prima naređenja i uputstva: „Zemaljska skupština ne može da izda nikakve propise za aktivnost vlade. Ona je saradnik vlade kod sprovođenja njenog programa i učestvuje u donošenju zakona isključivo kao savetodavno telo, i to unutar onih granica i prema onim načelima, čiji je čuvar predsednik vlade.“⁸³

To bi bila, ukratko, sadržina dva memoranduma Nedićeve vlade, kojim se od vojnoupravnog komandanta Srbije tražilo ustrojstvo ovog dela okupirane Jugoslavije na novim osnovama, reklo bi se, utopističkim ili avanturističkim. Naime, želeo je srpski ministar-predsednik da

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

39

mu se dozvoli uvođenje narodnih skupština kao savetodavnih tela na svim nivoima, ali da one nemaju nikakvih prava u odlučivanju. Trebalo je da služe jedino kao paravan diktatorskim postupcima Milana Nedića, njegovih ministara i svih ostalih kvislinga, koji su se stavili u službu okupatora. Tim putem srpski kolaboracionisti hteli su da grade i izgrade „narodni srpski socijalizam“, koji je, kako su sami tvrdili, trebalo da bude kopija nacionalsocijalizma i fašizma, a čiji bi temelj sačinjavali imućniji seljaci.

General Bader, vojnoupravni komandant Srbije, bio je pomalo iznenađen, kada je istog dana (2. januara 1943), dobio dva memoranduma iz Predsedništva Ministarskog saveta Nedićeve vlade. To što su bila dva gotovo identična dokumenta, nije ga toliko iznenadilo. Više je, kako sam kaže u jednom izveštaju, bio pomalo zbunjen njihovom sadržinom. Činilo mu se, naime, da Milan Nedić, sa svojim ministrima, postavlja do sad neuobičajena, dosta delikatna pitanja predstavnicima Nemačkog Rajha u Srbiji; da čak prekoračuje ovlašćenja koja su mu data; da pokreće i nezgodne teme, i u vreme za koje se ne bi moglo reći da je najpovoljnije za predstavnike Nemačkog Rajha u Srbiji. Pored toga, posumnjao je da eventualno „neko drugi, sa strane, nije umešao prste u celu ovu stvar“ i podstakao Nedićevu vladu da preduzme jednu ovako smelu inicijativu. Ovde je vojnoupravni komandant Srbije (on to otvoreno kaže) posumnjao na svoga saveznika, Musolinijevu Italiju, čiji su oficiri i ranije, bez njegovog znanja, više puta održavali tajne sastanke sa Milanom Nedićem i pojedinim njegovim ministrima. Za svaki slučaj, Bader je, pre nego što je doneo bilo kakvu odluku, konsultovao sve svoje najbliže saradnike: Komandni štab, opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu — Banderà, šefa vojnoprivrednog štaba, Nojhauzena, višeg vođu SS i policije Majsnera, čak i sve nemačke obaveštajne službe.⁸⁴

Međutim, i pored svih konsultovanja u Beogradu, odluku o sudbini dva Nedićeva memoranduma nije hteo sam da donese, već je izvestio svog prvog pretpostavljenog, komandanta Jugoistoka, generala Lera.⁸⁵ Tako je gotovo mesec dana prošlo dok se zahtevi Nedićeve vlade nisu detaljno proučili i tek tada su nemačke okupacione vlasti u Srbiji zauzele konačan

stav.

Najinteresantnije je, po svemu sudeći, mišljenje generala Majsnera i dosta pouzdano možemo pretpostaviti da je ono bilo najpresudnije u pogledu donošenja konačne odluke o zahtevu Nedićeve vlade. Jer, posle odlaska Harolda Turnera iz Srbije, krajem 1942, i posle ukidanja Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta, odnosno njegovog pripajanja komandnom štabu, celokupni rad Nedićeve vlade praktično je kontrolisao Majsner. Zbog toga ćemo šire citirati delove njegovog mišljenja, koje je 15. januara 1943. dostavio vojnoupravnom komandantu Srbije. U tom dokumentu pisalo je između ostalog: „Memorandum predsednika vlade

⁸⁴ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 934/29—34, pismo Badera, 15. I 1943, komandantu Jugoistoka.

⁷⁸ Isto.

40

Nedića, koji mi je dostavljen radi davanja mišljenja, predstavlja jednu škrtu skicu razmatranja organizovanja nacionalne ekonomije, koja pokušava da patrijarhalnim naglašavanjem diktature predsednika vlade oživotvori jedan narodni pokret. Ukazujući na psihologiju srpskog naroda, ističe se porodični smisao, koji je svojstven svakom seljačkom narodu i uzgred se uobličava jedna slika karaktera, koja više odgovara jednoj ideji, koja ovaploćuje želju i izraženog na moderan način pogleda na svet, no činjenicama. Na tom temelju predlažu se mere koje treba da služe tome da stvore vezu između vlade i naroda, da uvuku narod u saodlučivanje s vladom; da isključe neprijateljsku propagandu, da narodu povrate nacionalnu ravnotežu i da ga učine oduševljenim učesnikom u novoj izgradnji Evrope.

Temelj za ovo treba da se stvori kroz jednu patrijarhalno-seljačku stalešku savetodavnu organizaciju. Vredno je pomena, pri tom, da izbor seoskih starešina leži samo uslovno u rukama starešina porodica, a da sve ostale savetnike imenuju od strane vlade postavljeni sreski i okružni načelnici i ministar unutrašnjih dela, čime organizacija pokazuje diktatorski karakter u ruci ministra-predsednika; dalje, da kroz tu organizaciju nastaju forumi koji, u krajnjoj liniji, u zemaljskoj skupštini zauzimaju stav prema pojedinim zakonskim predlozima, i to kao izraz pravne svesti čitavog srpskog naroda. Srbija je sada operacijska zona i prema tome uvučena u vojne i ekonomske interese Nemačke. Rat sa Srbijom je uslovio okupaciju zemlje; ustanak i nastavak otpora njenog stanovništva su izazvali oštre mere. Volju Firera u toj zemlji oličava i predstavlja komandujući general i zapovednik. Domaća vlada u toj zemlji može, stoga, da bude samo izvršni organ, koji u svim značajnim pitanjima ima da vodi računa o nemačkim interesima.

Ako je Srbija i iz političkih obzira i potreba danas dobila izvesne granice i time predstavlja jedno administrativno područje, njena teritorijalna egzistencija je ipak još uvek toliko nejasna da se ne može govoriti o nekoj državi. Jedna politička organizacija, postavljena sa srpske strane u obliku nekog narodnog pokreta, ne može se trajno ograničiti na ekonomske mere i na suzbijanje komunista na datoj teritoriji, već će nužno, iz svoje nacionalne svesti, postavljati zahteve koji s obzirom na datu situaciju, ne mogu da se ispune. Takvi zahtevi, koji sada stižu komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji, iz uskog okvira srpske vlade u obliku memoranduma, tada bi iznicali sa jedne široke narodne baze i, prema okolnostima bi doprinosila povećanju uznemirenosti u zemlji. Sem toga, izgleda potpuno nepodnošljivo da uredbe, koje su uslovljene interesima Rajha, dolaze na mišljenje pred jednu zemaljsku skupštinu, čije bi se izjašnjavanje tada moralo ceniti kao izraz pravne svesti čitavog srpskog naroda."⁸⁶

⁸⁶ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 924/26. — Majsner je svom mišljenju dodao i sledeće: „Trebalo bi pozdraviti ako bi Nedićevoj vladi pošlo za rukom da okupi elemente reda. No to se može desiti samo van upravnog aparata, koji komandujućem generalu i zapovedniku kao zastupniku interesa Rajha stoje na raspolaganju sa srpske strane za sprovođenje njegovog zadatka. Popunjavanje srpskog upravnog aparata pripadnicima tog

Na kraju, vođa SS i policije u Srbiji ističe da je duboko ubeđen da čak ni na najvišem mestu Rajha, u vladi Nemačke, nisu voljni da prime srpski narod u red onih sila koje treba da aktivno saraduju u izgradnji nove Evrope, pa u vezi s tim zaključuje: „Zauzimajući stav prema tome, ja ne smatram da je ikako već došao taj trenutak pa, prema tome, ni čitav memorandum kao sazreo za rešavanje, zbog čega ga u celini treba odbaciti.”⁸⁷

Iz citiranog dokumenta nedvosmisleno se može zaključiti sledeće: prvo, da je Majsnerovo mišljenje bilo presudno u pogledu sudbine dva memoranduma srpske kvislinške vlade; drugo, Majsner je, očigledno, bio dobro prozreo šta je Nedić hteo da postigne dokumentima koje je 1. januara 1943. uputio vojnoupravnom komandantu, i, treće, uočio je i to da nije bilo predviđeno da se članovi pojedinih skupština biraju tajnim glasanjem, već se „imenuju od strane vlade postavljeni sreski i okružni načelnici i ministar unutrašnjih dela, čime organizacija pokazuje diktatorski karakter u ruci ministra-predsednika”. Takva ocena bila je dosta realna, bez obzira na to što su je dali predstavnici jedne okupatorske armije, koji su bili okoreli neprijatelji srpskog naroda. Samo nekoliko dana posle mišljenja koje je dobio od Majsnera (22. januara 1943) Paul Bader je o ovom istom pitanju dobio mišljenje i komandanta Jugoistoka, generala Lera. U oceni Nedićevih memoranduma, koji su mu blagovremeno bili dostavljeni na uvid, na oko osam strana teksta, on detaljno analizira svaki od Nedićevih stavova. Međutim, on nije kategoričan kao Majsner i ostavlja nemačkim okupacionim vlastima „koje prate Nedića i njegovu vladu izbliza” da procene prave namere srpskog ministra-predsednika. Naime, komandant Jugoistoka apeluje da se proceni da li organizacija koju Nedić predlaže, jača nemačke interese u Srbiji ili ih slabi. Ako je ovo prvo u pitanju, onda Nedića, kao što on navodi, treba delimično podržati. U drugom slučaju, smatra Ler, Nedićeve predloge treba u potpunosti odbaciti. U vezi s tim Ler je pisao Baderu: „Stoga je odlučujuće pitanje: da li su ti planovi u nemačkom interesu. Samo nemački interesi su merodavni da bi se dao odgovor na to pitanje. Srpski interesi, dakle, interesi koje Nedić hoće da očuva, moraju ostati bez uticaja na stav nemačkih mesta. Mogućno je da nemačka politika, a posebno nemačka spoljna politika, nema nimalo interesovanja za jednu Srbiju, prijateljski raspoloženu prema Nemcima, iako ne treba pretpostavljati da će Nemačka biti nezainteresovana posle rata za srpski prostor. No bar u sadašnjem trenutku Rajh je zainteresovan za Srbiju i prilike u Srbiji. Nemačka zasad ima neosporno dvojni interes: 1. Vojnički *interes*. Ona mora iz strategijskih razloga da obezbedi taj prostor. Iz tog razloga joj je u najvećem bloka reda, znatno bi doprinelo umirenju zemlje, a možda jednom kasnije i pružilo temelj za ispunjenje izražene ideje, koja ovaploćuje želju. Suština čitavog pitanja leži, po mom mišljenju, u tom da li su na višem mestu voljni da srpski narod prime u red onih sila koje treba aktuelno da saraduju na ponovnoj izgradnji Evrope.”

⁷⁸ Isto.

interesu da u Srbiji vladaju mir i red. Ona još, pored toga, ima interesa da stanovništvo bude što je moguće manje neprijateljski raspoloženo prema Nemcima. 2. *Ekonomski interes*: Radna i ekonomska snaga naroda i zemlje mora za Nemačku da se aktivira koliko god je to moguće, naročito zato što Srbija raspolaže rudnim blagom, koje je za Nemačku od odlučujućeg uticaja a za ishod rata. U takvoj situaciji ne može biti sumnje da jedna umirena Srbija daleko bolje služi tim interesima no Srbija koja u duši priželjkuje pobedu naših neprijatelja i čiji su mir i red poremećeni.”⁸⁸

U daljem tekstu izlaganja komandanta Jugoistoka ističe se da su Nedićevi podneti planovi — posmatrani s administrativnog aspekta — sirovi i nedovoljno promišljeni; da savetodavna tela, koja on predlaže,

mogu postojati samo tamo gde se donose samostalne odluke. U Srbiji, koja je bila pod okupacijom Nemaca to nije bilo moguće. Jer državne ustanove, ističe se, deluju samo po nalogu nemačkih okupacionih vlasti. Stoga Ler izvodi zaključak da u takvim uslovima nema prostora za bilo kakva savetodavna tela. On je jedino u dilemi da li treba Nediću odobriti da pri opštinama i komunalnim savetima, dakle, u ustanovama koje su tada imale koliko-toliko samostalnu upravu, formira opštinske, odnosno seoske skupštine: „Delikatan je postupak sazivanja izbora za seoske i opštinske starešine koji se biraju na skupštini domaćina u zajedničkom većanju, a ne pojedinačnim glasanjem", pisao je u vezi s ovim komandant Jugoistoka. „Iako je kroz tu formulaciju došlo do izražaja da ne treba da bude birana u parlamentarnom smislu, ipak, bar dok traje rat, ne bi trebalo dozvoliti da se seoske i opštinske starešine određuju načinom sličnim izborima. To ograničenje bi apsolutno bilo u Nedićevom interesu, jer kod tog postupka, on nikako ne može znati da

ss AVII, NAV, N-T-501, 256/927—937, Lerovo pismo, 22. I 1943, vojnoupravnom komandantu Srbije, sa ocenom memoranduma Nedićeve vlade od 1. I 1943. U vezi s ovim pitanjem, Ler je istakao i sledeće: „Mir i red se neosporno mogu održavati prinudnim sredstvima: ako ima na raspolaganju vojnih i političkih snaga u dovoljnom obimu, održavanje reda i mira nije nikakav poseban problem, iako se ne sme gubiti iz vida da geografski uslovi zemlje otežavaju svaku vojnu i političku akciju. No kada upravljanje zemljom moraju da vrše pretežno domaće snage, i to u nemačkom, a ne u srpskom interesu, postoji usled situacije s osobljem u Rajhu, potreba da se bar delimično mir i red moraju održavati pomoću domaćih policijskih snaga. Iz tog razloga je i stvorena Srpska državna straža. No Srpska državna straža i svi organi bezbednosti koji su obrazovani od domaćeg elementa, su, na koncu konca, utoliko nepouzdana što se ti ljudi ne bore za neku ideju. Dok narod nema jedne državne ideje vodilje i dok mu *sopstveni* razum i ubedenje ne budu ulili unutarnju spremnost da idu zajedno s Nemačkom, dotle neće u zemlji vladati mir i red. Mogu se prinudnim sredstvima uspostaviti spoljašnji mir i red, ali čim prinuda popusti, ponovo će se javiti nemiri, ako ne dođe do unutrašnjeg umirenja naroda. Nemačka propaganda je dotle neefikasna dok ne može da neprijateljskoj propagandi protivstavi protivpropagandu koja počiva na ideološkom temelju. Nemoguće je nekom zemljom kroz duži vremenski period mehanički upravljati i primenjivati administrativne metode po kojima je narod samo objekat upravljanja. Iz tih razloga je u nemačkom interesu da pozdravi svaki ideološki pokret koji narodu daje novu životnu hrabrost, koji prouzrokuje unutrašnje smirenje i istovremeno usmerava narod na Nemačku."

43

li će faktički ljudi u koje on ima poverenja biti izabrani za seoske i opštinske starešine. A smisao Nedićevog plana je ipak da poseduje jedan aparat od gore do dole sastavljen od ljudi od njegovog poverenja. Stoga je nužno da svi šefovi administrativnih nadležstava budu postavljeni od njega ili od onih koje on za to ovlasti. Time bi njegov položaj, a time i položaj vlade, bio znatno ojačan. A to snaženje srpske vlade je apsolutno u nemačkom interesu, dok je njen predsednik naklonjen Nemcima i sprovodi politiku koja je u nemačkom interesu."⁸⁹

Bader je 29. januara, posle konsultovanja sa svojim pretpostavljenim, a takođe i sa potčinjenim okupacionim službama u Srbiji, obavestio Nedića da se njegovim traženjima ne može udovoljiti. Naime, došao je do zaključka, koji je bio gotovo identičan sa mišljenjem generala Majsnera, da Nedićeve memorandume treba gotovo u celosti odbiti. Jer, kako on kaže, iluzorno je dok rat traje, u jednoj okupiranoj zemlji stvarati bilo kakve organizacije, pa i one patrijarhalne, koje Nedić predlaže. Naglašeno je i to da se Nedić zaboravio na svom položaju ili je pao pod uticaj nekih loših savetnika, a možda je bio prisutan „i neki uticaj spolja". Vojnoupravni komandant Srbije u zaključnom delu svog pisma savetuje Nediću da se striktno pridržava nemačkih naređenja i da svoje delovanje uskladi sa nemačkom okupacionom politikom, a kad se rat bude završio, primećuje Bader, Nemci neće zaboraviti da dozvole takvo uređenje Srbije koje će najbolje odgovarati izgradnji „nove Evrope".⁹⁰ Ovim je problem Nedićevih memoranduma o stvaranju srpske seljačke

države na patrijarhalnoj osnovi, bio skinut s dnevnog reda. Međutim, tokom cele 1943. godine Nedić i njegovi ministri podvlačili su u svojim govorima da je seljaštvo glavna snaga u društvu; da je udaren temelj ideji „Srpske seljačke zadružne države“ i da je seljaštvo kao najmnogobrojnije, jedino sposobno da se suprotstavi komunističkoj opasnosti. Posle dolaska Nojbahera u Srbiju, avgusta 1943, srpski kvislinzi će sve više isticati tezu o stvaranju „Velike Srbije“.

44

⁸⁹ AVII, NAV, N-T-501, 256/927—937.

⁹⁰ AVII, NAV, N-T-501, 256/960—965, Baderovo pismo Nediću, 29. I 1943.

ODNOS KVISLINŠKIH VLASTI U SRBIJI PREMA RADNIČKOJ KLASI

S obzirom na to da je deo seljačkog stanovništva u Srbiji bio najmnogobrojniji tokom celog drugog svetskog rata, jasno je da je brojno stanje ostalih slojeva društva bilo znatno manje.

Kada je reč o radničkoj klasi, međutim, nesumnjivo je da je njena brojnost zavisila od mnogih faktora, u prvom redu, od razvitka industrije. Međutim, ova grana privrede bila je na relativno niskom stepenu razvitka u predratnom periodu, a pogotovu za vreme okupacije. I ono malo industrije koju je Srbija imala, bilo je koncentrisano u nekoliko većih gradova (Beograd, Kragujevac, Smederevo, Paraćin, Leskovac, Valjevo, Kraljevo, Kruševac itd.). Industrijska proizvodnja nije ni izdaleka mogla da zadovolji potrebe domaćeg stanovništva, iako je struktura proizvodnje, sticajem mnogih okolnosti, bila u korist robe široke potrošnje. Srbija nije imala uopšte takozvane teške industrije, ako se izuzmu mali kapaciteti „Sartida“ u Smederevu. Onda je jasno da nemačke okupacione vlasti u Srbiji nisu imale naročito interesovanja za industriju, te nisu ni forsirale njeno proširenje.

Koliki je bio broj radnika u Srbiji u pojedinim godinama okupacije nema preciznih podataka. Na osnovu popisa iz 1948. godine saznajemo da je te godine bilo: 418.116 radnika i učenika u privredi; službenika, penzionera i drugih — 46.618; zanatlija i trgovaca 116.869, lica slobodne profesije, privatnika i lica nepoznatog zanimanja 33.847.⁹¹ Razumljivo je da struktura stanovništva okupirane Srbije, nije odgovarala stanju iz 1948, jer su se u tom vremenu dogodile ogromne revolucionarne promene, koje su se, nesumnjivo, odrazile i na strukturu stanovništva. Međutim, te promene nisu mogle biti tako skokovite da bi se neki podaci korenito razlikovali. A to se može videti i iz sledećeg primera. Godine 1931. bilo je u užoj Srbiji 109.197 industrijskih i zanatskih radnika, a 1948. ih je bilo 136.648. Iz ovih podataka može se zaključiti da je za 17 godina broj radnika ove grane povećan svega za 27.451, što je malo povećanje za tako dug vremenski period.⁹² Ovi podaci, kao i neki drugi izvori, daju nam osnova da zaključimo da 1941. godine nije bilo mnogo više radnika (industrijskih i zanatskih) nego, na primer, 1931. godine.

⁹¹ *Proizvodne snage NRS*, 329.

⁹² *Isto*, 91 i 92.

45

To nam dozvoljava da tvrdimo da je 1941. na okupiranoj teritoriji Srbije industrija bila vrlo slabo razvijena, iako stepen razvoja ove privredne grane ne možemo meriti isključivo brojem industrijskih radnika. Iako radnička klasa nije bila brojno velika, ona je imala revolucionarnu tradiciju. Znatno broj radnika bio je pod uticajem KPJ i njene ideologije — marksizma-lenjinizma. Zbog svega toga, okupacione i kvislinške vlasti gledale su na ovaj sloj društva sa izvesnim nepoverenjem, ali su, uprkos svemu, ulagale maksimalne napore da se radnici Srbije uključe u ratnoprivredne mere nemačkog Rajha. Međutim, svaki politički rad među radnicima bio je zabranjen. On je, takođe, bio pod udarcem naredbe vojnopravnog komandanta od 12. maja 1941, kojom je bio zabranjen rad svim političkim organizacijama. Jedino je bio izuzet Jugoras (Jugoslovenski radnički savez), stara režimska i policijska organizacija, koja se odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije stavila

u službu okupatora.⁹³ Odlazak za rad u Nemačku propagirali su ne samo Nemci i predstavnici kvislinških vlada već i predstavnici Jugorasa. Njene vođe, Ljuba Mitić, v.d. predsednika, i Raka Mitrović, sekretar, već od 8. maja 1941. obratili su se Milanu Aćimoviću s molbom za dozvolu i obnovu rada. Štab vojnoupravnog komandanta Srbije doneo je 22. maja 1941. odluku kojom je za komesara Jugorasa bio imenovan Dorđe Pešić, a za zamenika dr Laza Prokić: „Izvolite narediti shodno da se imenovani uvedu u dužnost i da im se preda imovina Jugorasa, pa o učinjenom iz vestite Ministarstvo unutrašnjih poslova", pisalo je u vezi s ovim u aktu Milana Aćimovića od 27. maja 1941, koji je upućen upravniku grada Beograda, Dragomiru Jovanoviću.⁹⁴

Od ostalih organizacija, koje su tvrdile da „vode brigu o radničkoj klasi", vidno se bila eksponirala kao saradnik okupatora takozvana Radnička komora. Njeni pogledi na društvena i politička kretanja donekle su sadržani i u rezoluciji sa skupštine, održane 22. jula 1941. u Beogradu.

U jednom delu toga dokumenta rečeno je između ostalog: „Zato su osnovi naše socijalne i ekonomske politike ovi: svakome ko radi mora biti u narodnom telu obezbeđeno časno pravo života i zarade; ko pak ne radi, ne mora ni da jede. Dakle, smatramo da je pojam radničke klase kao protivnika ostalih klasa, veštačka tvorevina judeo-komunističkog duha Jevreja Mardohije Marksa i Engelsa, koje mi preziremo, pošto jesmo i hoćemo da budemo saradnici ljudi i braće iz ostalih društvenih redova... Pozivamo, zato, s pravom sve drugove radnike, koji nisu zahvaćeni idejom crvenog komunizma, niti njihov bes razbijanja svih narodnih s mukom stečenih vrednika da se s nama udruže u čvrstu

⁹³ **Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ), politička stranka koalicije radikala oko Milana Stojadinovića, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije (v), obrazovana avgusta 1935. da bi se stvorio parlamentarni paravan za namesnički režim, čiji je nosilac bio knez Pavle Karadorđević. Vlada M. Stojadinovića je nastojala da razbije radnički pokret osnivanjem režimske sindikalne organizacije „Jugoras" (Jugoslovenski radnički savez).**

⁹⁴ AVII, Nća, br. 19/1-1, k. 19.

46

falangu svesnih narodnih radnika, u radu za dobro naroda i njegove ćelije — porodice."⁹⁵

Kakva su bila politička opredeljenja ove kvislinške organizacije, koja je tvrdila da se zalaže za rešavanje „svih gorućih radničkih pitanja", vidi se i po tome što je potpredsednik Radničke komore, Čedomir Ninković, bio u isto vreme borac u kvislinškoj formaciji Ljotićevog „Zbora".

Njega je 1. februara 1942. primio na razgovor lično dr Mijušković, ministar rada i socijalne politike Nedićeve vlade. Tom sastanku dat je u kvislinškoj štampi veliki publicitet zbog toga što su kvislinzi proturali lažnu vest kako se, navodno, u redovima dobrovoljaca nalazi „više od polovine radnika i nameštenika".⁹⁶

Od ostalih kvislinških institucija, koje su delovale u toku rata u Srbiji i tvrdile da se bore za ciljeve i interese radničke klase, značajnije su bile: Glavni ured za osiguranje radnika, Glavna uprava za posredovanje rada — Javna berza rada; Bratinska blagajna, Srpska zajednica rada i Komesarijat, odnosno Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja, koje je koordiniralo rad svih ovih institucija. Međutim, objektivno gledajući, njihov glavni zadatak bio je da pomognu Savetu komesara, kasnije Nedićevoj vladi, da se što veći broj radnika mobiliše za radove koji su bili od vitalnog interesa za privredu Nemačkog Rajha. Radi što bezbednijeg i lakšeg pribavljanja radne snage na teritoriji okupirane Srbije, doneto je u toku rata nekoliko propisa i uredaba, koji su, uglavnom, služili okupatoru da preko kvislinških vlasti obezbedi potrebnu radnu snagu. Takve su bile već pomenuta Uredba o uvođenju nacionalne službe rada za obnovu Srbije, od 16. decembra 1941; zatim, Uredba o obaveznom radu i ograničenju slobode uposlenja, od 14. decembra 1941; Uredba o uvođenju ratnoprivrednih mera Rajha za područje Srbije, i druge. Shodno ovim i drugim propisima koje ovde ne

pominjemo, na okupiranom području gotovo svakodnevno je vršen pritisak na ljude da se prijavljuju na rad. Svako odbijanje takvog poziva povlačilo je znatne novčane kazne, po neki put, kazne zatvora ili slanje u koncentracione logore.⁹⁷

Kvislinške okupacione vlasti naročito su se surovo obračunavale sa radnicima pripadnicima oslobodilačkog pokreta. Mnoga dokumenta iz oslobodilačkog rata pokazuju da je u oružanom ustanku protiv okupatora i domaćih kvislinga učestvovao znatan broj radnika, članova KPJ, Skoja i simpatizera NOP-a. Radnička klasa dala je narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji veliki broj rukovodećih kadrova. Time je radnička klasa dala najviše što se u datom periodu moglo dati; postala je rukovodeća snaga društva; dala je revoluciji veliki deo oprobanih boraca i svojim primerom i aktivnim učešćem u oslobodilačkoj borbi privlačila mnoge snage na stranu revolucije i borbe za oslobođenje.

⁹⁵ *Novo vreme*, br. 67, 23. VII 1941.

⁹⁶ *Novo vreme*, 1. II 1942.—4. II 1942. upućen je pozdravni telegram sa skupštine Radničke komore predsedniku Nediću: „Sa redovne skupštine svoje Radničke komore, srpski radnici i nameštenici pozdravljaju u Vama domaćina srpskog naroda i njegovog spasioca, koga molimo da na započetom putu istraje — za sreću i dobro našeg napaćenog naroda.“

⁹⁷ Zb. NOR, 1-4, 90.

47

Veliki broj radnika pristupao je narodnooslobodilačkom pokretu u prvim mesecima oružanog ustanka u Srbiji (jul—avgust—septembar 1941); taj procenat se znatno povećao tokom 1944, naročito u borbama za konačno oslobođenje Jugoslavije. Međutim, veliki broj radnika radio je za sve vreme okupacije u preduzećima, rudnicima i drugim objektima u neobično teškim uslovima: niske plate, dugo radno vreme, šikaniranje od strane okupatorskih i kvislinških vlasti, naročito ako se pretpostavljalo da simpatišu i pomažu narodnooslobodilački pokret.⁹⁸ Posebno je bio težak položaj šegrti, odnosno učenika u privredi, koje su svirepo eksploatisali poslodavci, zbog čega su mnogi bežali sa posla, menjali mesto boravka ili stupali u partizanske odrede.

Najviše je sačuvano dokumenata o onim radnicima zaposlenim u preduzećima, rudnicima i drugim objektima koje su na teritoriji Srbije organizovali Nedićeva vlada i nemačke okupacione vlasti. Evidentno je da je celokupna privreda na teritoriji okupirane Srbije bila pod kontrolom Nemaca, a naročito rudnici bakra, olova, cinka, svi rudnici uglja, pa i drvna industrija. Primanje i otpuštanje radnika, nadnice, dužina radnog vremena i drugo bili su regulisani specijalnom uredbom koju su Nemci propisali još 12. maja 1941. godine.⁹⁹ Na osnovu ove uredbe i niza kasnijih uredaba i naredaba koje su propisivale okupatorske i kvislinške vlasti, svako preduzeće, odnosno poslodavac, bilo je obavezno da primi izvestan broj pomoćnika i šegrti, zavisno od broja kvalifikovanih radnika, i da sa šegrtima 8 dana posle stupanja na posao sklopi odgovarajuće ugovore. Međutim, sve te naredbe bile su mrtvo slovo na papiru. Mnogi šegrti su radili i po 6 meseci a da s njima nisu sklapani nikakvi ugovori niti su dobijali bilo kakvu nagradu za obavljene rad.¹⁰⁰

⁹⁸ Dosta radnika je streljano oktobra 1941. u Kraljevu i Kragujevcu. Dva nemačka dokumenta iz tog perioda govore o stradanju radnika simpatizera NOP-a. Nemački komandant Kraljeva pisao je u vezi s tim 17. X 1941. sledeće:

„U subotu 4. X došao je Jutihar u Upravu i saopštio mi da on ima utisak da ustanici nešto posebno spremaju, jer se u toku dana kod njega pojavilo 50—60 ljudi, koji su želeli da od ponedeljka uzmu nekoliko dana odmora. Kao razlog naveli su bolest ili bolest članova porodice. Osim toga, 150 radnika toga dana nije došlo na posao, iz čega se zaključivalo da bi poslednjih dana moglo doći do velike nervoze kod radnika“ (AVII, NA, br. 1—7, k. 27). Samo dva dana kasnije nemački komandant Kraljeva pisao je: „Na dan 19. X stigla je iz Kraljeva od našeg rukovodioca industrijske straže Banazijaka užasna vest da su streljani svi koji su se nalazili u zatvoru — radnici fabrike aviona, za odmazdu za pale nemačke vojnike. Kako iz jedne druge vesti proizilazi koja je stigla u Zemun, streljano je iz fabrike aviona 570 radnika“ (AVII, NA, br. 1—7, k. 27). Kako su radnici simpatizeri NOP-a otpušteni sa posla, govori i izveštaj štaba Zapadnomoravske grupe oružanih

odreda Nedićeve vlade: „Rešenjem mojim od danas razrešeni su dužnosti službenici III grupe za održavanje pruge u Užicu sledeća lica (na spisku je bilo 16 pružnih radnika). Imenovani su razrešeni dužnosti pošto su za vreme komunističkog režima u Užicu saradivali sa partizanima-komunistima i uopšte bili pripadnici komunističke organizacije" (AVII, br. 3/3-1, k. 2.).

⁹⁹ AS, br. 26—270, neregistrovano.

¹⁰⁰ AS, br. 117/41, Pismo predsednika Udruženja zanatlija komesaru za privredu, 15. juna 1941.

48

Šikaniranja, naporan rad, glad, nezaposlenost, bolest i nečuvena eksploatacija bili su osnovne karakteristike položaja radničke klase u uslovima okupacije. Zato nisu bili retki slučajevi samoubistava radnika. U vezi s tim i uopšte s položajem šegrta i pomoćnika, Udruženje zanatlija grada Beograda uputilo je protestno pismo Ministarstvu privrede, u kome se oštro osuđuje nezapamćena eksploatacija koju sprovode pojedini poslodavci. Navode se primeri da je nadnica šegrta ili pomoćnika koji radi na čišćenju dimnjaka bila ravna nadnici iz 1935. godine, iako su troškovi života, naročito posle okupacije, nesrazmerno porasli.¹⁰¹ Šegrta i pomoćnici nisu bolje prolazili ni u drugim granama privrede. Na primer, iz evidencije koju je vodio Komesarijat za cene i nadnice vidi se da je u Beogradu u avgustu 1941. kod 29 staklorezačkih majstora radilo 87 učenika, i to prosečno 10—12 časova dnevno, a njihove nadnice su iznosile svega 30—40 dinara. Ako se uzme u obzir da je tada cena jednog kilograma masti na „crnoj berzi" bila 300—350 dinara; kajmaka 200—250; slanine 250—300 itd., onda se vidi kakva je bila relna nadnica tog mladog radnika.¹⁰²

Formalno, svi su šegrta bili obavezni da posle određenog radnog vremena idu u zanatske škole, ali najveći deo poslodavaca ometao ih je na sve načine da posećuju nastavu u stručnim školama, tako da ni polovina zaposlenih nije imala mogućnosti da pohađa školu. Prema nekim podacima, krajem oktobra 1941. na teritoriji uže Srbije i Banata, sem srednjih stručnih škola (kojih je bilo 25) radila je još 71 banovinska i polubanovinska ženska zanatska škola, koje su bile na budžetu odgovarajućih banovina. Pored ovih, radilo je 89 stručnih produžnih škola, koje su izdržavane iz budžeta opština i 17 škola trgovačkih pomoćnika, koje su izdržavane iz sredstava Udruženja trgovaca.¹⁰³ Mnoge od ovih škola postojale su samo na papiru, jer su ih učenici vrlo slabo posećivali, a i poslodavci su ih u tome ometali. Ove škole su osnivane više u propagandne svrhe, kako bi se Nedić i njegova vlada predstavili kao prosvetitelji radničke klase; kako bi radničku omladinu vezali za sebe i kako ova zbog svega toga „ne bi imala razloga" da stvara ilegalne komunističke organizacije, ono što se dešavalo gotovo u svakoj srednjoj školi.

Mnoga dokumenta pokazuju da je u vreme okupacije najviše mladih radnika bilo zaposleno u rudnicima uglja i u železničkim radionicama. Postoje podaci na osnovu kojih se može zaključiti da su naročito na železnici teški uslovi rada i dugo radno vreme doveli do toga da su radnici masovno bežali sa posla, zbog čega su im izricane najstrože kazne. Iz sledeće tabele može se videti koliko je bilo zaposleno pomoćnika i učenika u železničkim radionicama i ložionicama u 11 gradova na teritoriji Srbije i Banata u februaru 1942. godine:¹⁰⁴

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² AS, br. 154/41, Izveštaj Komesarijata za cene i nadnice, 7. avgusta 1941.

¹⁰³ AS, br. 281, 20. X 1941, Ekspoze ministra privrede Nedićeve vlade, uz predlog budžeta za 1942. godinu.

¹⁰⁴ AS, br. 5723/42, Izveštaj Direkcije državnih železnica Nedićeve vlade Ministarstvu privrede, 10. II 1942.

4 Kontrarevolucija u Srbiji 2 49

COT

Pregled brojnog stanja pomoćnika i učenika zaposlenih u železničkim radionicama i ložionicama u februaru 1942. god.

Beograd 182 91 26 15 — 39 13 247 119 732

Kraljevo 115 25 6 — 24 4 20 4 15 7 180 40 440

Bečkerek 273 58 72 12 46 9 35 6 9 4 437 89 1.050

Niš 690 161 106 18 128 27 85 15 31 17 1.040 238 2.576

Smederevo 183 31 — 16 3 30 5 10 6 239 45 568

Vršac 27 13 — 3 1 — 3 1 33 15 96

Zaječar 103 50 — 10 6 — 3 1 116 57 346

Kruševac 87 45 — 9 6 — 1 — 97 51 296

Laj kovač 147 77 — 10 6 — 5 2 162 85 494

Čuprija 120 59 — 17 10 — 15 6 157 75 459

Užice 45 23 — 6 3 — 7 3 164 81 332

S v e g a 1.972 633 184 30 294 90 170 30 138 60 2.772 895 7.389

Kao što vidimo iz citirane tabele, u 11 železničkih radionica i ložionica početkom 1942. radilo je 7.389 pomoćnika i učenika u raznim strukama i zanatima. U svakom slučaju, ova cifra nije mala i ona svedoči da su kvislinške i okupacijske vlasti oskudevale u radnoj snazi, pa su je u znatnom broju dobijale iz redova radničke omladine.

Zanimljivo je napomenuti da se Direkcija železnica za Srbiju, u izveštaju Ministarstvu privrede, žali na „saboterske ispade“ pojedinih grupa šegrta iz Niša, Kraljeva, Beograda, Smedereva i Kruševca, navodeći da izvode sabotaže čak i u radnom vremenu i da mnogi napuštaju posao i odlaze u partizanske odrede.¹⁰⁵

Sasvim je izvesno da je u navedenim gradovima bilo akcija i sabotaža, jer su Partija i Skoj imali tamo svoja uporišta još od prvih dana okupacije. Bili su formirani aktivni Skoja, koji su na raznim akcijama okupljali više stotina omladinaca. Ta aktivnost radničke omladine bila je naročito izražena u Nišu, tako da su grupe iz pojedinih radionica činile velike usluge Ozrenskom partizanskom odredu, u koji je znatan broj radnika stupio 1942. i 1943. godine. Aktivnost radnika, a posebno radničke omladine bila je zapažena i u Smederevu, Kraljevu, Kruševcu, pa i u Beogradu.¹⁰⁸

Ministarstvo privrede Nedićeve vlade, u saradnji sa Ministarstvom prosvete, stvaralo je pojedina udruženja i organizacije koje bi se „starale“ o radničkoj klasi. Tako je, na primer, još krajem 1941. u Beogradu bio obnovljen Savez trgovačke omladine, koji je imao svoje organizacije, udruženja, pa i škole na teritoriji grada. Cilj ovog saveza bio je da se „brine o ekonomskim uslovima mladih radnika kako se ne bi odrodili od srpstva i postali plen komunista“. U vezi s radom ove kvislinške organizacije, Savez je redovno dobijao dotacije od Ministarstva privrede i Ministarstva prosvete za svoj organizacioni i agitaciono-propagandni rad, tako da je samo u jednoj rati, na ime „pomoći“ Savezu trgovačke omladine, Ministarstvo privrede isplatilo sumu od 250.000 dinara.¹⁰⁷

Dok je Savez trgovačke omladine bio „zadužen“ da se stara o ekonomskim uslovima rada i života trgovačke omladine, Srpska zajednica rada, koja je formirana 12. februara 1942, čije je glavno sedište bilo u Beogradu, a imala je svoje filijale na teritoriji svih gradova Srbije, dobila je zadatak od Nedićeve vlade da radi na „sistematskom nacionalnom i socijalnom vaspitanju i istovremeno podiže nov privredni podmladak za najvažnija zvanja zanatskih grana“.¹⁰⁸

U okviru ove organizacije održavana su predavanja u večernjim časovima za sve učenike koji su bili u radnom odnosu. Za svakog radnika koji iz „neopravdanih razloga“ nije dolazio na predavanja predlagano je preduzeću u kome dotični radi da mu za celu nedelju odbije od nadnice 20—50%; ukoliko bi se „neopravdani izostanci“ ponavljali,

¹⁰⁵ Isto. ¹⁰⁶ AIRPS, br. 8577, Okružnica br. 3, februara 1942.

¹⁰⁷ AS, Izveštaj Ministarstva privrede, 10. VI 1942.

¹⁰⁸ Izveštaj zamenika starešine Srpske zajednice rada Ministarstvu prosvete, 29. VI 1942.

4* 51

onda su takve radnike predavali Specijalnoj policiji radi saslušanja „kao nacionalno neispravne“. Međutim, ni poslodavci nisu bili zainteresovani da im učenici i pomoćnici pre vremena napuštaju posao te su svojim stavovima doprinosili da pojedini šegrta budu ne samo kažnjavani ekonomski već da budu pod stalnom prismotrom organa Specijalne policije.

Sem predavanja koja su obavezno morali da posećuju, na radničku omladinu su vršili stalan pritisak da posećuje bioskope i pozorišta koja veličaju Hitlera i fašističku Nemačku. Zbog toga je Srpska zajednica rada od Ministarstva prosvete tražila i dobila odobrenje da pripadnici radničkog podmlatka, u grupama najmanje od 20, mogu posećivati predstave sa popustom od 25%, pod uslovom da one kod mladih radnika razvijaju „nacionalna osećanja”.¹¹⁰

I Savez trgovačke omladine i Srpska zajednica rada sprovodili su politiku Milana Nedića, koji je propovedao „red i mir” u odnosu na okupatora, ali, istovremeno, borbu protiv komunizma. Obe ove organizacije, kao i mnoge druge, imale su cilj da radničku klasu, a posebno njenu omladinu, raznim ideološkim i propagandnim sredstvima vežu za okupatora, odnosno da neutrališu njeno učešće u oslobodilačkom pokretu. Naravno jedan deo radnika pokorno je radio, ne interesujući se za društvena kretanja i politička zbivanja u zemlji i svetu, ali većina je sa nestrpljenjem očekivala oslobodjenje svoje zemlje i u tome davala svoj doprinos.

Istakli smo samo jedan aspekt aktivnosti srpske zajednice rada, tj. njen odnos prema radničkom podmlatku. Međutim, neophodno je šire analizirati njen odnos prema radničkoj klasi uopšte, pogotovu što je starešina Srpske zajednice rada bio lično Milan Nedić i preko nje su on i njegovi ministri razvijali ogromnu antikomunističku propagandu. Sem toga, stalno su ponavljali tezu da radnička klasa Srbije u svojoj isto rij i nije imala nikad veća prava nego, na primer, u Nedićevoj Srbiji. Pripreme za osnivanje Srpske zajednice rada izvršene su odmah posle dolaska Milana Nedića na čelo srpske kvislinške vlade. Već 1. septembra 1941. u prisustvu predstavnika nemačkog propagandnog odeljenja „C” za Srbiju, dr Svena, održana je u prostorijama Jugorasa pretkonferencija, na kojoj je bilo „preko 300 radničkih predstavnika i istaknutih radnika”.¹¹¹ Uredba o osnivanju Srpske zajednice rada do-

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ *Novo vreme* u broju 103, 2. IX 1941, donelo je na prvoj strani informaciju sa ovog sastanka: „Sastanak je otvorio radnički prvak Mijo Pušić, koji je posle pozdravnih reči upućenih predstavniku nemačkih radnika, istakao da je jugoslovenski radnički pokret 'Jugoras' još pri svom formiranju bio onaj koji je svojim zdravim gledanjem na stvari na vreme uočio praskozorje koje dolazi. Zatim je predao reč jednom od osnivača 'Jugorasa', sadanjem komesaru g. dr Đorđu Pešiću, koji je u svom često puta odobravanjem prekidanom govoru, istakao naš dosadašnji nacionalni i socijalni rad, kao i teškoće na koje tokom rada nailazimo. On je naglasio da se osnivanje Srpske zajednice rada nameće kao logična posledica događaja koji su odlučili budućnost socijalnog poretka u Evropi, pa i našeg.”

52

neta je 12. februara 1942, a samo osam dana kasnije, obnarodovana je u *Službenim novinama*. U čl. 2. pomenute uredbe rečeno je da su zadaci ove „radničke organizacije”: „a) da ujedini radnike i nameštenike na nacionalnoj osnovi u jednu celinu u opštem interesu radnika, naroda i države; b) da u saradnji sa nacionalnim vlastima i poslodavcima obezbedi mir i skladnost u odnosima poslodavaca i posloprimalaca i da stvori domaćinske odnose u preduzećima... d) da se stara o unapređenju stručnog i tehničkog obrazovanja i uopšte prosvetljenosti i o podizanju kulturnog nivoa radnika i nameštenika u duhu opštenarodnih smernica; e) obustave rada (štrajkovi) i isključenje radnika sa rada (lokauti) zabranjuju se i smatraju napadom na javni mir.” Na čelu Srpske zajednice rada, istaknuto je, nalazi se starešina čiji mandat traje 3 godine. A starešina je bio, kako smo već istakli, Milan Nedić. On je postavljao svoje zamenike i organe: Veliki savet, Upravni odbor, oblasne (okružne), sreske i mesne radničke zajednice.¹¹²

Srpski radnik, organ Srbozora (Srpska zajednica rada) pisao je povodom dvogodišnjice delovanja ove kvislinške organizacije u broju 3, 4. i 5. od 6. marta 1944, pored ostalog, i ovo: „Srpska zajednica rada podignuta

na čvrstim temeljima ideologije, stare srpske zadružnosti, za dve godine svoga rada na vaspitanju svojih članova i preporodu našeg socijalnog života, pokazala je velike uspehe, kakve nije pokazala pre decenijama nijedna ustanova. Ona kao propagandno-vaspitna ustanova, sa velikim socijalnim zadacima, za nepune dve godine rada, nije izgubila iz vida nijednu važnu potrebu radnika i nameštenika, poslodavaca i posloprimalaca, pa je u svom sažetom radnom programu obuhvatila ceo javni i privatni život svih učesnika u srpskoj privredi."¹¹³ Tako je Nedićeva propaganda popularisala ovu kvislinšku, a ujedno antiradničku organizaciju. Samo desetinu dana posle njenog obrazovanja (dakle, pre nego što je Nedić sebe postavio za njenog starešinu), Dimitrije Ljotić se zalagao da se postavi za starešinu Srpske zajednice rada profesor univerziteta iz Beograda (Vasiljević). Kao obrazloženje Ljotić je naveo da je ličnost koju on predlaže, još od 1938. radila na Psihotehničkom institutu u Berlinu; da on odlično poznaje ustanove nemačkog fronta rada; da je po ubeđenju pripadnik Ljotićevog „Zbora" i da će svojim stavovima doprineti da se neutrališu marksističke organizacije među radnicima, a ujedno pomoći da veliki broj radnika popunjava njegove dobrovoljačke odrede.¹¹⁴

Međutim, Nedić ovom prilikom, kao i u mnogim sličnim situacijama, nije se složio sa Ljotićem, mada je njegovo mišljenje cenio i savetovao se s njim u mnogim ključnim pitanjima na relaciji: kvislinška vlada — nemačke okupacione vlasti — borba protiv narodnooslobodilačkog pokre-

¹¹² *Službene novine*, br. 15, 20. II 1942; AVII, br. 17/2-1, k. 2.

¹¹³ *Srpski radnik*, br. 3, 4. i 5/1944.

¹¹⁴ AVII, Nća, br. reg. 14/1-1, k. 50.

53

ta u Srbiji itd. Najverovatnije je da je ministar-predsednik računao da će koliko-toliko sačuvati svoju popularnost kod radnika ako bude bar i formalno na čelu jedne „radničke organizacije".¹¹⁵ Zato on i koristi tribinu Srpske zajednice rada u propagandne svrhe; obraća se često preko radija i štampe srpskim radnicima pozivajući ih da na radnim mestima izvršavaju naredbe kvislinške vlade i nemačkih okupacionih vlasti; da proizvode maksimalno kako bi dali svoj udeo u pobedi sila osovine nad antifašističkom koalicijom; da se bore protiv komunizma u zemlji; da čuvaju „red, mir i bezbednost Srbije" itd.¹¹⁶ U sličnom tonu Nedić je govorio srpskim radnicima i 8. februara 1942, istakavši da su srpski radnici rodoljubi, a ne komunisti: „Ko je bio među komunistima našim? Na najveću žalost, moram otvoreno da kažem: jedan deo naše dobro tovljene i državnom brigom odnegovane inteligencije — pitomci državnih menzi, đaci skupo plaćenih univerziteta, razni državni blagodeanci, od države plaćeni činovnici; učitelji, profesori, lekari i tome slično. Radnici, znajte, da ćete vi, koji ste ovako zadužili Srbiju i srpski narod u najtežim časovima njenog života, dobiti dostojno mesto. Za vas mora i društvo i država da se pobrinu."¹¹⁷

Gotovo svi Nedićevi govori bili su slične sadržine, kada se obraćao radničkoj klasi Srbije, a to je činio vrlo često. Tako je u njegovom govoru od 31. maja 1942. pisalo i ovo: „Vama sam u februaru ove godine odao javno priznanje. Tada sam vam još i obećao rešavanje radničkog pitanja — socijalno za vas, korisno za državu i sretno po srpski narod. Vi to zaslužujete kao rabotnici na obnovi Srbije i kao svesni rodoljubi koje komunistička kuga prošle jeseni nije zarazila i koje nikakva propaganda nije skrenula s pravog puta".¹¹⁸ Nedić je s vremena na vreme pozivao u goste „radničke predstavnike", slično kao i seljake domaćine i govorio im o ispravnosti puta kojim ide njegova vlada, o

¹¹⁵ 25. V izvesni Ljubomir Mitić javno je protestovao protiv Srpske zajednice rada i njenog vodstva, navodeći da bi Dragiša Cvetković trebao da dođe na čelo SZR. Nedić je na informaciji, koja mu je u vezi s ovim dostavljena, napisao svojom rukom: „Mitića saslušati pa potom predati ga policiji, a sve ovde navedene Hrvate besposličare proterati iz Srbije. Ovo da izvrši Uprava grada Beograda hitno" (AVII, Nća, br. 20/21, k. 58).
na Nedićevoj vladi bila je potrebna podrška ne samo od zarobljenika

već i od radnika koji su se nalazili na prinudnom radu u Nemačkoj. Zato su organizovali dopise iz Nemačke, koje su publikovali preko radija i štampe. Jedan takav dopis grupe radnika *Novo vreme* je objavilo u svom listu na prvoj strani 15. I 1942. U njemu je pisalo i ovo: „Poštovani gospodine predsedniče, iz osećaja prema našoj dragoj i miloj otadžbini Srbiji, smatramo za dužnost da vam se i mi pravi Srbi, radnici odavde iz Nemačke javimo i čestitamo za oslobođenje i čišćenje majke nam Srbije od nesretne kuge koja se pojavila u našoj zemlji... Znajući da našu zemlju privodite novom oslobođenju, novom uređenju, to vam i mi odavde iz Nirnberga čestitamo na Vašoj mudroj organizaciji koju ste sproveli u Srbiji.”

117 *Ponedeljak*, 9. II 1942.

118 *Ponedeljak*, 1. VI 1942.

54

neminovnosti pobede fašizma, o opasnosti od komunizma itd.¹¹⁹ Ministar-predsednik „vlade narodnog spasa” toliko je demagoški nastupao da je u svim ratnim godinama radnicima čestitao Prvi maj, obećavajući im tom prilikom bolje plate, kraće radno vreme, pod uslovom da „predano rade i da se bore protiv komunizma”.¹²⁰

Međutim, obećanja Nedića i njegovih saradnika bila su samo propagandni manevri, i najveći deo radnika nije gajio iluzije da se njihov ekonomski, socijalni i politički položaj može rešiti u okupiranoj Srbiji. Njihov položaj, u svakom pogledu, rapidno se pogoršavao. Posebno su bili teški uslovi rada onog dela radnika koji su bili zaposleni u rudnicima, jer su bili pod neposrednom kontrolom Nemaca. Nemci su preko Ministarstva privrede Nedićeve vlade, zatim, preko sreskih i okružnih načelnika, odabirali uglavnom mlade i zdrave ljude za rad na teškim rudarskim poslovima. Ovo se može zaključiti iz pisma Ministarstva privrede od februara 1943, upućenog okružnim načelnicima, u kome se preporučuje selekcija radnika, kako bi najsnažniji momci bili poslati upravama rudnika radi stupanja na posao.¹²¹

Iz evidencije koju je vodilo Ministarstvo privrede vidi se koliki je broj jamskih i spoljnih radnika bio zaposlen u rudnicima uglja na teritoriji uže Srbije, u februaru 1943. godine.¹²²

119 20. IX 1942. u Beogradu je održana konferencija „čelnika i predvodnika župskih, okružnih i mesnih poslodavaca Srpske zajednice rada, na kojoj su zastupljeni predstavnici svih radnika iz čitave Srbije i Banata”. Po završetku rada ove konferencije, Nedić ih je primio, ugostio i, razume se, održao govor, rekavši: „Braćo radnici, vi danas prisustvujete jednom svirepom izdajstvu koje je učinila tzv. Sovjetska radnička unija, ona koja je trebalo da štiti radnike svih zemalja. Ona se udružila sa ultrakapitalistima, sa jevrejsko-masonskim kapitalom i najvećim kapitalistima sveta: Engleskom i Amerikom da sruši jedan poredak, da ne da da se obrazuje jedan zdrav poredak u Evropi, gde bi radnički svet došao do izražaja” (*Novo vreme*, 20. IX 1942). Nedić je ponovo 1. XII 1942. u svojstvu „starešine srpske zajednice rada” govorio radnicima preko radija „o radničkom pitanju”. „Boljševizam”, istakao je Nedić, „pod lažnim parolama da želi da stvori raj na zemlji, stvorio je pakao, uvukavši radni svet u revoluciju. Baš od boljševika radnik je uvučen u jedno sramno iskorišćavanje kakvo dotle nije postojalo” (*Novo vreme*, 2. XII 1942).

im AVII, Nća, reg. br. 33/4, k. 84.

121 AS, br. 8756/43. — 18. V 1943. Glavna bratinska blagajna uputila je raspis svim bratinskim blagajnama na terenu da im se skrene pažnja da lekari budu liberalniji oko ocene radne sposobnosti jer se oskudeva u radnoj snazi. Raspis je upućen na insistiranje generalnog opunomoćenika za privredu Srbije, i u jednom delu pisalo je: „S obzirom na postojeću oskudicu u radnoj snazi a naročito u rudarskim radnicima, neka ta blagajna u vezi sa prednjim izveštaj em nemačkih privrednih vlasti izda odmah raspis svim područnim mesnim bratinskim blagajnama, u kome će skrenuti pažnju, da lekari dotičnih blagajna kod prijema rudarskih radnika u posao ne budu pri vršenju lekarskog pregleda i suviše rigorozni u ocenjivanju radne sposobnosti radnika ukoliko ovo ne ide na uštrb radnika i prometa, pošto današnje prilike pri ocenjivanju radne sposobnosti nisu kao u normalna vremena” (AS, br. 340/43).

122 AS. br. 9736/43, Iz evidencije Ministarstva privrede od februara 1943.

55

Vrsta rudnika Broj
rudnika
Uposlenih radnika

jamskih spoljnih svega

Kameni ugalj 8 2.127 1.112 3.239

Mrki ugalj 14 4.244 2.034 6.278

Rudnici lignita 39 2.676 1.835 4.511

S v e g a : 61 9.047 4.981 14.028

Razume se da svih 14.028 radnika nisu bili omladinci, ali na osnovu pomenutog pisma Ministarstva privrede i uvidom u pojedine spiskove koje su dostavljali sreski načelnici upravama rudnika, može se zaključiti da su radnici zaposleni u rudnicima uglja imali u proseku 20—30 godina, što znači da su bili mladi. U rudniku lignita u Kostolcu, na primer, u martu 1943. godine, na 887 jamskih i spoljnih radnika, koliko ih je bilo tada ukupno zaposleno u ugljenokopu, bilo je 248 učenika i 73 pomoćnika, čije su se nadnice kretale od 50 do 80 dinara dnevno. I ovaj podatak govori da je znatan broj radničkog podmlatka bio uposlen na teškim fizičkim poslovima, a da su njihove zarade bile toliko male da sebi nisu mogli obezbediti ni najosnovnije prehrambene artikle.¹²³ Doduše, radnici su dobijali izvesne količine namirnica u rudnicima po maksimiranim cenama, ali pod uslovom da odrade svih 26 nadnica u mesecu. Odsustvo sa posla moglo se pravdati jedino potvrdom koju bi overili lekar i predsednik opštine. Međutim, bežanje sa posla bilo je često gotovo u svim rudnicima na teritoriji Srbije. Zbog toga je nemački generalni opunomoćenik za privredu Srbije početkom aprila 1943. izdao strogo upozorenje svim upravama rudnika. U jednom delu naredbe je pisalo: „Samovoljno napuštanje radnog mesta od strane radnika najstrože se zabranjuje i mora da mi se odmah prijavi. Svi ovi moraju računati s time da će biti uhapšeni i odvedeni u koncentracioni logor”.¹²⁴ U vezi s tim, Ministarstvu privrede i upravama rudnika bio je dostavljen i raspis Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije, u kome se zahtevalo da se preduzmu najstrože sankcije protiv svih radnika koji bilo iz kojih razloga budu napustili radna mesta: „Svaki radnik koji posao u rudniku napusti, ima se kazniti u smislu propisa Uredbe o obaveznom radu . . . kaznom prinudnog rada od godine dana i uputiti u logor za prinudne radnike za Bor.”¹²⁵

Zbog izuzetne potrebe za radnom snagom, tokom 1942, a naročito 1943. godine, Nedićeva kvislinška vlada pribegava „obaveznom radu” tj. prinudnom radu za sve sposobne građane. Na taj način dobar deo radne snage bio je prisilno mobilisan i sproveden u pojedine rudnike.
123 AS, br. 2151/43, Spisak učenika i pomoćnika u rudniku uglja u Kostolcu na dan 10. III 1943.

124 AS, br. 9435, 10. IV 1943.

125 AS, br. 5489/43, Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova, 17. IV 1943.

56

Međutim, u toku maja, juna, jula i avgusta 1943, a verovatno da je to bila praksa i sledećih meseci, po naređenju Ministarstva privrede, sve direkcije rudnika na teritoriji Srbije bile su obavezne da povremeno šalju 10—20 učenika i pomoćnika rudara na prinudan rad u Nemačku, gde su ostajali 3—6 meseci. Mnogi se nisu ni vratili, već su nastradali u svakodnevnim bombardovanjima Nemačke od strane Saveznika. Slanje radnika na rad u Nemačku, kvislinške vlasti su motivisale kao akt „saradnje i prijateljstva srpskih rudara sa radničkom klasom nemačkog Rajha”, i kao „vid praktične naobrazbe srpskih rudara u nemačkim rudnicima i usavršavanje u rudarskom poslu”.¹²⁶

Razume se da obrazloženje koje je dalo Ministarstvo privrede ne odgovara istini. Slanje radnika na rad u Nemačku vršeno je po naređenju nemačkih okupacionih vlasti, jer je nemačkoj privredi zbog odašiljanja svojih radnika na front, nedostajalo radne snage. Tokom 1942, 1943. i 1944. i iz četa Nacionalne službe rada, radnici su upućivani na prinudan rad u Nemačku. Prva grupa iz sastava seoskih četa Nacionalne službe rada otišla je na rad u Nemačku septembra 1942; četiri nove grupe otišle su u leto 1943. Nove grupe slate su na prinudan rad u Nemačku svakog meseca, mada su se pojedini radnici, javljali dobrovoljno na rad kako bi izbegli prisilnu mobilizaciju u kvislinške vojne

formacije i u četničke odrede Draže Mihailovića. Da bi se ovoj akciji dao što veći značaj, general Nedić lično je primao delegacije iz sastava grupa radnika, koje su odlazile na prinudan rad u Nemačku.¹²⁷ Bez obzira na negativan stav koji je imala prema radničkoj klasi Srbije, Nedićeva vlada je, ipak, s vremena na vreme, stvarala pojedine socijalne ustanove za zbrinjavanje radnika i njihovih porodica. Takav je bio, na primer, Glavni odbor za narodnu pomoć radničkoj porodici, koji je izabran na inicijativu Srpske zajednice rada, 29. septembra 1942. Imao je Izvršni odbor, a ovi su osnivali odbore i pododbore u svim većim mestima Srbije, u koje je bilo ušlo 775 počasnih saradnika Srpske zajednice rada.¹²⁸ Prema podacima *Srpskog radnika*, organa Srpske zajednice rada, u toku 1942. godine otvoreno je 111 radničkih kuhinja u preduzećima i fabrikama, u kojima se hranilo 46.000 radnika. „Pored ovih kuhinja postoje u mnogim preduzećima komisije za snabdevanje sastavljene od predstavnika Srpske zajednice rada i preduzeća, koje vrše snabdevanje radnika bilo u vidu radničkih konzuma, bilo u vidu deobe osnovnih životnih namirnica, bilo u vidu zajedničke nabavke, tako da je ovaj sistem snabdevanja raznolik prema mesnim prilikama i broju oženjenih i neoženjenih radnika u preduzeću... Pored toga staranja da se za radnike u samim preduzećima organizuju radničke kuhinje, ¹²⁸ AS, br. 16200, 18. V 1943, i br. 5394, 28. VII 1943. — Naredba Ministarstva privrede Srbije.

¹²⁷ Nedić je, na primer, primio jednu grupu omladinaca koji su otišli na rad u Nemačku 29. II 1944 (*Novo vreme*, 1. III 1944) takođe je primio i grupu starešina, koja je otišla u Nemačku na „specijalizaciju“, 28. VI 1944 (*Novo vreme*, 29. VI 1944).

¹²⁸ *Novo vreme*, 30. IX 1942.

57

Srpska zajednica rada je preduzimala velike napore da se sa namirnicama pomognu radničke porodice, naročito onih srpskih radnika koji se nalaze na obaveznom radu u Nemačkoj ili u zarobljeništvu“, rečeno je u vezi s tim u *Srpskom radniku*, br. 1, od 20. juna 1943. godine.¹²⁹ Ministarstvo rada i Srpska zajednica rada tokom 1943—1944, organizovali su više prihvatilišta po većim gradovima Srbije radi privremenog smeštaja radnika na prolazu za obavezan rad u Nemačku; podizana su kupatila za radnike i radničku omladinu u većim centrima Srbije. Bilo je, iako u manjem broju, obdaništa za decu zaposlenih majki, domova radničke omladine itd. Ali sve je to bilo nezatno, više simbolično, i služilo je kvislinškim vlastima u propagandne svrhe. Koliko je Milanu Nediću u njegovoj vladi bilo stalo da radnike, a posebno radničku omladinu izoluje od uticaj a KPJ i njene ideologije, vidi se, između ostalog, i u činjenici što je on sebe prozvao „zaštitnikom radničkog podmlatka“. Da bi to i na „delu dokazao“, Nedić je 11. juna 1943. doneo odluku da se osnuje fond armijskog generala M. Nedića za srpsku radničku decu. U tom smislu naimenovao je odbor od 3 člana, koji je upravljao fondom. Bila je doneta Uredba i statut o kriterijumu raspodele sredstava iz fonda. U čl. 6. pomenute uredbe pisalo je: „Pomoć će se pružati radničkoj deci, kojoj je ova hitno potrebna; zatim, izbegličkoj radničkoj deci, radničkoj deci i porodici čiji je hranitelj na radu u Nemačkoj i na radovima u Srbiji ili u zarobljeništvu.“¹³⁰ Ko je sve dobijao pomoć iz ovog fonda i u kom iznosu nismo mogli utvrditi, ali je ona, pretpostavljamo, bila više simbolična jer je prilikom stvaranja fonda u njemu bilo svega 400.000 dinara. Prema tome, nema ni govora da je Nedić bio okupiran brigama o sudbini radničke klase i njenog podmlatka, već je i stvaranje fonda imalo više propagandni karakter, kako bi se Nedić i njegova vlada predstavili narodu kao zaštitnici siromašnih i nezbrinutih. Naravno, malo je bilo onih koji su verovali da izdajnici srpskog naroda brinu o tom narodu. Uostalom, verno služenje nemačkom okupatoru preko tri godine, pod izgovorom da želi „da spase srpski narod“, govori nedvosmisleno ko je bio Nedić i čije je interese zastupao. Zbog toga se nije mogao ni očekivati bolji

položaj radnika koji su u fabrikama, preduzećima, rudnicima i drugim objektima radili za okupatora. Težak položaj radničke klase, a posebno radničke omladine, u uslovima okupacije pogoršavao se iz dana u dan. Zato će ona sve masovnije sabotirati na radnim mestima, napuštati preduzeća i uključivati se u akcije oslobodilačkog pokreta.

58

¹²⁹ *Srpski radnik*, br. 1, 20. VI/1943.

¹³⁰ *AS*, br. 18858/43.

MOBILISANJE RADNE SNAGE IZ SRBIJE ZA POTREBE NEMAČKE U DRUGOM SVETSKOM RATU

Poznato je da je Nemačka za sve vreme drugog svetskog rata oskudevala u radnoj snazi, jer je znatan deo njenog ljudstva svakodnevno odlazio na front. Radne snage, prema tome, bilo je sve manje, a potrebe za industrijskom i poljoprivrednom proizvodnjom bile su sve veće. Nedostatak u radnoj snazi svih zanimanja, vlada Rajha nadoknađivala je iz okupiranih područja gotovo svih zemalja Evrope, pa, razume se, i iz Jugoslavije. U realizovanju ovog značajnog zadatka okupacione politike, Nemačkoj su obilnu pomoć pružale kvislinške vlade okupiranih zemalja.

Koliko je radne snage mobilisano iz pojedinih delova Jugoslavije u toku rata, nema preciznih podataka. Međutim, na osnovu podataka iz nemačke štampe evidentno je da je do 25. septembra 1941. u Nemačkoj bilo 2,100.000 stranih radnika, od kojih je bilo 108.600 Jugoslovena.¹³¹ Odmah posle okupiranja pojedinih delova Jugoslavije, Nemci su doveli svoje stručnjake za radnu snagu. Razume se, ni Srbija nije bila izuzetak. Pored Berze rada, koja je prikupljala radnu snagu s područja Beograda i bliže okoline, formirani su i biro i za radnu snagu za područje Banata, sa sedištem u Bečkerek (Zrenjanin), i u Nišu za područje južne i jugoistočne Srbije. Na svim berzama, pored službenika koje je određivala kvislinška srpska vlada u Beogradu, bilo je i nemačkih službenika, pod čijom se kontrolom radilo i koji su se uglavnom brinuli o prikupljanju i slanju radne snage u Nemačku.¹³² Kvislinška štampa i propaganda u Srbiji bile su maksimalno angažovane na popularisanju akcija u vezi sa mobilizacijom radne snage. Radio-Beograd, kvislinški listovi: *Novo vreme*, *Obnova*, *Naša borba* i drugi, svakodnevno su donosili informacije o tome kako, navodno, srpske radnike u Nemačkoj očekuju dobre plate, ishrana, smeštaj, da će svi koji tamo odu moći nešto i da nauče itd. Po zidovima zgrada, na vidnim i prometnim mestima gotovo u svim gradovima Srbije, zalepljene su plakate sa primamljivim obećanjima. U vezi s tim interesantan je jedan plakat iz propagandnog odeljenja Nedićeve vlade od 18. oktobra 1941. Na njemu je velikim slovima bila ispisana cifra od 3,135.307.70 dinara, a zatim objašnjenje: „Ovaj

¹³¹ **M. Stanarević, Doprinos Srbije i Banata za povećanje ratnoprivrednog potencijala nacističke Nemačke (AVII, A-19-2-61).**

¹³² *Obnova*, 16. VII 1941.

59

iznos doznačili su srpski radnici koji su zaposleni u Nemačkoj za vreme od 1. IX do 18. X 1941. svojim porodicama u Srbiji. Radnici, ko želi da zbrine svoju porodicu za buduću zimu, javiće se za rad u Nemačku. Niko ne sme u Nemačkoj da gladije i mrzne. Strani radnici uživaju ista prava kao i nemački radnici. Najviše nadnice, izdašna ishrana, prvorazredno ukonačenje. Javite se upravama za vrbovanje radnika kod javnih berzi rada u: Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Sapcu i drugim mestima."

¹³³

Formalno, prvih nekoliko meseci posle okupacije istican je „princip dobrovoljnosti" u prijavljivanju za odlazak na rad u Nemačku. Ali, pošto propaganda okupatora i kvislinških vlasti nije imala većih rezultata na ovom planu, najčešće se primenjivala sila preko Berze rada, opštinskih odbora, sreskih načelstava, uprava banovina; zatim, krajskomandantura i feldkomandantura. Savet komesara Milana Aćimovića češće je u ovoj akciji angažovao Specijalnu policiju ili žandarmeriju. Dovoljno je bilo da neko

domaćinstvo pokaže neposlušnost u isporuci žita, mesa, mleka ili nekog drugog proizvoda, pa da bude prinudno sprovedeno u Nemačku na rad od nekoliko meseci. Slična sudbina očekivala je i one građane na koje se sumnjalo da saraduju ili pomažu narodnooslobodilački pokret. Većina radnika odbijala je da ide na rad u Nemačku i nalazila za to razne izgovore. Okružni i sreski komiteti KPJ, u svojim proglasima, obraćali su se patriotskim masama da ne odlaze na rad u Nemačku. Isto tako skojevske organizacije, preko svojih rukovodstava i aktiva Skoja, objašnjavale su omladini da treba da bojkotuje ovu okupatorsku meru. U tom smislu, već u maju 1941, na inicijativu Pokrajinskog komiteta Skoja, u Beogradu je izdat proglas sa potpisom „Napredna radna omladina Beograda“, u kome je, pored ostalog, pisalo: „Omladino, u Nemačkoj te ne očekuje bolji život, ni dobre nadnice, ni snošljivi uslovi rada, jer i nemački radnici žive pod uslovima zverske eksploatacije. Ne odlazi, jer to nije u tvom interesu, interesu tvoje budućnosti i oslobodilačke borbe tvoga naroda... Ujedinimo zato svoje snage, stavimo ih u službu oslobođenja, a protiv okupatora i domaćih izdajnika.“ U daljem tekstu proglasa navodi se da će svi oni koji budu otišli na rad u Nemačku biti sprovedeni u radne logore. Zato se apeluje na omladinu Srbije da ne veruje okupatoru i njegovim lažnim obećanjima, već da se sprema za oružanu borbu radi proterivanja okupatora iz naše zemlje.¹³⁴

Akcije na prikupljanju radne snage olakšavale su pojedine uredbe nemačkih okupacionih vlasti, koje su donošene u toku rata. Jednu od njih, pod nazivom „Uredba o obaveznom radu i ograničenju slobode“, donela je vlada Rajha 14. decembra 1941. Po ovoj uredbi je uvedena obavezna služba rada za muškarce od 16 do 65, a za žene od 17 do 45 godina. Izuzetak su bili zemljoradnici uposleni u preduzećima koja su imala poseban značaj za nemačku ratnu privredu. Na osnovu ove uredbe mogla se angažovati radna snaga u svako doba i na bilo koji način.¹³⁵

las AVIIINČa>reg br 25/1, k. 87.

¹³⁴ Zb. OPJ, 1-2, 67—68.

¹³⁵ M. Stanarević, n. r., str. 47.

60

Samo petnaestak dana kasnije, Nedićeva vlada je propisala gotovo identičnu uredbu, sa istovetnim naslovom i sadržajem, s tim što ju je prilagodila na „svoje, mesne, specifične uslove“. Zbog toga što će se kvislinške i okupacione vlasti stalno u toku rata pozivati na sadržinu ovog dokumenta kada budu htele da istaknu ozbiljnost i neophodnost akcije u vezi sa mobilizacijom radne snage za Nemačku, citiraćemo jedan deo ove uredbe. U čl. 1. pisalo je sledeće: „Ministarstvo unutrašnjih poslova na zahtev nadležnog stručnog ministra, a u saglasnosti sa Ministarstvom socijalne politike i narodnog zdravlja može: 1) zabraniti otkazivanje rada ili otpuštanje u određenim preduzećima ili privrednim granama bez odobrenja organa označenim u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja; 2) narediti da se postavljenja u izvesnim preduzećima ili privrednim granama mogu vršiti samo po prethodnom odobrenju pomenutog organa; 3) narediti da se lica od navršene 17 do 45 godine, koja su u poslednje 3 godine, najmanje 4 meseca bila zaposlena u izvesnim preduzećima ili privrednoj grani kao fizički radnici, imaju obavezno prijaviti opštinama ili kojoj drugoj za to određenoj ustanovi, ako su u trenutku poziva zaposlena na kom drugom poslu; 4) narediti da se svi državljani od 17 do 45 godina pozivaju na rad (obavezan rad) u određenim preduzećima ili privrednim granama, bez obzira da li su u trenutku obnarodovanja naredbe zaposleni ili nezaposleni, ili obavljaju slobodan poziv, ili se nalaze u nekom drugom pozivu.“¹³⁶

Vlada Rajha, odnosno nemačke okupacione vlasti u Srbiji donele su i druge naredbe i uredbe u kojima se kvislinškim vlastima imperativno nalagalo da određenu kvotu radne snage moraju svakog meseca slati u Nemačku ili druge objekte važne za nemačku privredu, a koji su se nalazili na teritoriji Srbije. Jedna od njih je bila i Uredba o uvođenju

ratnoprivrednih mera Rajha za područje Srbije, od 26. marta 1943. Na osnovu ove, kao i mnogih drugih uredaba i naredaba, na okupiranoj teritoriji Srbije, gotovo svakodnevno je vršen pritisak na ljude da se prijavljuju za rad. Svako suprotstavljanje, bez obzira na motive, povlačilo je rigorozne novčane kazne. Pored toga, vrlo često su primenjivane kazne zatvora, pa i slanje u koncentracione logore.¹³⁷ Na osnovu citirane uredbe, Nedićeva vlada je bila obavezna da sve muškarce čije su kuće spaljene treba poslati na rad u Nemačku ili ih uzeti kao taoce, a nikako ih ne ostaviti kao beskućnike.¹³⁸

Napominjemo da su okupacione vlasti za vreme potera za partizanima ili insceniranih blokada, hapsili pripadnike NOP-a, stavljali ih u logore i posle „selekcije“ (poznato je da su mnogi stanovnici na ovaj

¹³⁶ *Službene novine*, 6. I 1942; *Novo vreme*, 31. XII 1941. — U članu 2. citirane uredbe rečeno je: „1) Obavezan rad počinje danom dostave poziva na obavezan rad licima pozvanim na rad; 2) ukupno trajanje ovog rada ne srne preći šest meseci; 3) vršenje ovog rada unosi se u ispravu koja se izdaje o službi za nacionalnu obnovu Srbije i uračunava se u tu službu.“ član 3: „Predsednicima opština stavlja se u dužnost da protivu lica koja propuste prijavu, izriču novčane kazne do hiljadu dinara i da odnosna lica putem policijske vlasti prisilno privedu.“

¹³⁷ Zb. NOR, 1-4, 90.

¹³⁸ Zb. NOR, 1-5, 449.

61

način bili streljani), jedan deo su slali na prinudan rad u Nemačku. Nacistima i kvislinškim vlastima u Srbiji, u ovom poslu su pomagali i bugarski okupatori. Zabeleženo je, na primer, da su bugarske okupacione jedinice krajem marta 1943. na prepad uhapsili oko 500 muškaraca i predale ih Nemcima. Nešto kasnije (sredinom 1943), nemačke okupacione jedinice izvršile su isti zločin u okolini Kruševca, Zaječara i Negotina, kojom prilikom je oko 1.300 ljudi bez ikakve krivice pohapšeno i poslato na prinudan rad u Nemačku.¹³⁹

Koliko je radnika iz Srbije odvedeno na prinudan rad u Nemačku za vreme drugog svetskog rata, teško je utvrditi. Kvislinška štampa je svakodnevno donosila podatke o slanju novih grupa radnika. Prema saopštenju lista *Novo vreme*, uz pomoć kvislinških vlasti, Nemci su do jula 1941. uspeali da iz Srbije odvedu na rad u Nemačku 11.000 radnika.¹⁴⁰ U istom listu od 29. jula 1941. doneto je obaveštenje kvislinške srpske vlade u Beogradu u kome, pored ostalog, stoji: „Saopštava se nezaposlenim radnicima da se prijave za uposlenje u Nemačkoj vrše i dalje na šalterima ‚Javne berze‘ rada u Beogradu. Potražuju se metalski, industrijski i poljoprivredni radnici, a naročito se traži što veći broj ženske fabričke radne snage.“¹⁴¹ *Novo vreme* je nešto kasnije (12. oktobra 1941) pisalo: „Ovih dana otputovalo je iz Srbije za Nemačku 25.000 radnika. Svi su oni okusili teškoće besposlenosti i gladi, a sada se nadaju u bolju budućnost i bolji život.“¹⁴²

Nemački izvori, takođe, daju dosta podataka o mobilisanju radne snage iz Srbije za rad u Nemačkoj. Na primer, na sastanku od 2. juna 1941, koji je održan u Beogradu u prisustvu Nojhauzena i ostalih referenata odgovornih za ovo pitanje, zaključeno je da do kraja 1941. treba iz Srbije mobilisati za rad u Nemačkoj oko 75.000 radnika, sposobnih i za najteže fizičke poslove.¹⁴³

Po svemu sudeći, ovaj plan nemačke okupacione vlasti u Srbiji nisu mogle realizovati sticajem mnogih okolnosti, a u prvom redu zahvaljujući oružanom ustanku širokih razmera, usled čega su okupatori i kvislinzi bili maksimalno angažovani. Da je to bilo tako, kazuje i izveštaj vojnoupravnog štaba komandanta Jugoistoka od 31. decembra 1942. U uvodnom delu ovog dokumenta, govori se o pljački koju su Nemci vršili u Srbiji tokom 1941. godine pa se navode podaci da je samo iz Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu u tom periodu transportovano u Nemačku 108 vagona mašina i alata. Pored toga, iz ostalih preduzeća sa teritorije Srbije poslato je u Nemačku samo u januaru 1942. godine 2.410 mašina alatjika, 24.406 raznih alata, 250 sanduka alata, 562 vagona

raznog materijala, 11 vagona građevinskog materijala, 10 vagona hemijskih proizvoda itd. U istom izveštaju se navode podaci da je do kraja 1941. na prinudnom radu u Nemačkoj bilo 33.400 radnika iz Sr-

"» V. Glišić, n. d., 179.

¹⁴⁰ *Novo vreme*, 25. VII 1941.

¹⁴¹ *Novo vreme*, 29. VIII 1941.

¹⁴² *Novo vreme*, 12. X 1941.

¹⁴³ AVII, mf. NAV, T-501/r. 251, s. 420.

62

I

bije.¹⁴⁴ U jednom drugom izveštaju komande Jugoistoka nešto ranijeg datuma (od 30. aprila 1942) tvrdi se da je do 31. marta bilo 37.900, a do 30. aprila 1942. — 40.000 radnika iz Srbije na prinudnom radu u Nemačkoj.

¹⁴⁵

Međutim, u jednom broju nemačkih dokumenata iz sredine 1942. pominje se cifra od 50.000 srpskih radnika koji su do tada bili poslani na prinudan rad u Nemačku. Interesantno je napomenuti da je u to vreme August Majnsner, komandant SS i policije u Srbiji, predlagao vojnoupravnom komandantu Baderu da se u okviru postojećih obaveza za rad, koje su Nemci propisali 1942. godine, uvede i dodatna obaveza za srpske studente Beogradskog univerziteta. Naime, da ne mogu upisati sledeći semestar na fakultetu ukoliko nisu ispunili radnu obavezu. Pored toga, Majnsner smatra da bi to bila jedna od mera „vaspitanja srpske omladine u nacionalsocijalističkom duhu."¹⁴⁶

Feliks Bender, opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova Rajha u Beogradu, redovno je obavestavao svoje nadležno ministarstvo o svim pitanjima od interesa za nemačku okupacionu politiku u Srbiji, pa i o problemu mobilizacije radne snage i o teškoćama na koje se u vezi s ovim nailazi. To on čini i u izveštaju od 19. oktobra 1942, u kome je rečeno sledeće: „Oko 50.000 srpskih radnika nalazi se u Rajhu, oko 30.000 u Boru. U Rajhu je pored toga preko 200.000 ratnih zarobljenika. Usled toga, javlja se nedostatak radnika za obrađivanje polja. Uprkos tome, oružane snage neprestano postavljaju iznenadne zahteve da se brojni radnici upotrebe za posebne radove (služba prevoza, sečenje drveta itd). Tako je, na primer, u jednom okrugu iznenada zatraženo 800 kola sa zapregama za prevoz drveta za potrebe vojske. Za ta kola moralo se dati vozače i hranu. Ta kola i stoka mobilisani su iz sektora poljoprivrede. Osim toga, nedostaju potkovice, tako da se stoka brzo haba. Posebno teško padaju prekomerne rekvizicije sena i slame od strane Bugara. Seča drveta, naređena za potrebe nemačke vojske, nekoliko puta je veća od seče drveta u doba mira. I za ovo se traži radna snaga, vozila, nadzorni organi Državne straže, te ljudska i stočna hrana za sve ovo itd. U srezu Loznici, na primer, morala su kola s drvetom da se gone preko 50 km, tako da su vozila po 10 dana bila na putu."¹⁴⁷ Nesumnjivo je da je broj upućenih radnika na prinudni rad u Nemačku neprestano rastao. Ako smo utvrdili na osnovu nemačkih izvora da ih je sredinom 1942. bilo oko 50.000 već na početku 1943, taj broj je bio znatno veći. To se vidi, pored ostalog, i iz izveštaja ministra za

¹⁴⁴ AVII, NAV, N-T-77, f. 1298/000554—000562.

¹⁴⁵ AVII, NAV, N-T-77, mf. 1298/000573—000582. ¹⁴⁶ AVII, NAV, N-T, 501, 266/1101-2.

¹⁴⁷ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-312, rol. 780, mf. 998-99. — Harold Turner je 29. IX 1942. pisao komandantu Jugoistoka o problemu radne snage u Srbiji: „U interesu ratne privrede Upravni štab je jako uključen pri sprovođenju socijalnih mera. Raspuštanje sindikata. Službena obaveza srpskih radnika za pogone od značaja za vođenje rata. Stvaranje službe za izgradnju da bi se neiskorišćena radna snaga sklonila s ulice i angažovala na melioracionim i drugim radovima u interesu nemačkih oružanih snaga" (AVII, NA, br. 9/14, k. 27).

63

socijalnu politiku i narodno zdravlje Nedićeve vlade, od 2. februara 1943, u kome se ističe da je do tog datuma na radu u Nemačkoj bilo oko 60.000 radnika, uglavnom mlađih i fizički sposobnih za rad.¹⁴⁸

Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, Franc Nojhauzen, koji je o tome, nesumnjivo, bio dobro obavješten, u svom izveštaju od 31. decembra, upućenom generalnom opunomoćeniku za rude metala na Jugoistoku, tvrdi da su do kraja 1943. iz Srbije upućene na prinudni rad u Nemačku 63.000 radnika srpske nacionalnosti.¹⁴⁹

I mnoga druga nemačka i kvislinška dokumenta, pa i štampa iz tog perioda, beleže da je na prisilan rad iz Srbije u Nemačku najviše radnika upućeno tokom 1942. i 1943, a znatno manje 1944. To je sasvim razumljivo s obzirom na nepovoljnu vojno-političku situaciju za okupatore i njihove saradnike u poslednjoj godini rata. Pa ipak, u materijalima koje je posle oslobođenja prikupila Jugoslovenska komisija za ratnu štetu, govori se da je krajem 1943. i početkom 1944. bilo na radu u Nemačkoj oko 80.000 ljudi sa područja okupirane Srbije. Oni su ostali najmanje 6 meseci na prinudnom radu, bilo ih je koji su zadržani da rade po godinu dana, pa i više. Znatno broj ih se nije nikada ni vratio svojim kućama usled raznih ozleda na poslu, bolesti, gladi, bombardovanja i mnogih drugih nezgoda.¹⁵⁰ Ovi podaci, razume se, nisu potpuni. Radnici su upućivani iz Srbije u Nemačku i po mnogim drugim osnovama. Već je bilo o tome reči da je veliki broj seoske omladine, zatim radničke omladine i pripadnika Nacionalne službe rada za obnovu Srbije upućivan na „specijalizaciju“ od jedan mesec do šest meseci, tako da oni nisu uračunati u one koji su upućeni preko Berze rada. Po našoj slobodnoj proceni, u toku drugog svetskog rata bilo je u Nemačkoj ukupno oko 100.000 radnika i oko 200.000 ratnih zarobljenika iz Srbije. Tanasije Dinić, ministar unutrašnjih poslova Nedićeve vlade tokom 1943, a ministar socijalne politike i narodnog zdravlja tokom 1944, izjavio je posle rata na saslušanju u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu da je iz Srbije mobilisano na prinudni rad u Nemačku čak više od 150.000 radnika.¹⁵¹

Dr Nikola Zivković u svojoj studiji „Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu“, koji je, pored niza pitanja iz oblasti nemačke okupacione politike u Jugoslaviji, istraživao i analizirao i problem mobilizacije radne snage iz Jugoslavije za Nemačku, navodi pored ostalog: „Ako bi se sumirali svi do sada izneseni podaci o angažovanoj radnoj snazi za rad u Nemačku, u toku rata, s područja cele Jugoslavije, čiji je boravak tamo trajao šest meseci, pa i više, dobila bi se cifra od oko 300.000 radnika, ne računajući tu zarobljenike i internirce. Ovaj broj je, verovatno, najbliži stvarnoj cifri. I u zvaničnim razgovorima između predstavnika Jugoslavije i Savezne Republike Nemačke, ovaj broj je uzet kao konačna cifra, s tim što se prilikom

¹⁴⁸ AJ, fond Državne komisije za utvrđivanje zločina, inv. br. 16187.

¹⁴⁸ AVII, NAV, N-T, 75, R-69, s. 75.

¹⁵⁰ AJ, fase. 28, rol. 32, fond Državne komisije za utvrđivanje ratne štete.

¹⁵¹ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano.

64

obračuna uzimalo da je svaki od ovih radnika proveo najmanje 6 meseci na radu u Nemačkoj.”¹⁵²

Uslovi života srpskih radnika na prinudnom radu u Nemačkoj, bili su veoma teški. Između njih i onih u koncentracionim logorima nije bilo velike razlike. Formalno, status srpskih radnika bio je regulisan na osnovu ugovora Kraljevine Jugoslavije i Nemačke od 1928. godine i ugovora sa Austrijom od 1931, ali se tih klauzula nacistički poslodavci nisu pridržavali. „Postoji još i tzv. ‚simultani‘ ugovor jednak za sve evropske zemlje koje šalju radnu snagu u Nemačku, a tako isto i za Srbiju, što je utvrđeno ugovorom od 1. aprila 1942, a prema naredbi Ministarskog saveta od 1. IX 1941, srpski radnici rade u Nemačkoj pod istim uslovima pod kojima rade i nemački radnici, kao i radnici svih ostalih zemalja.”¹⁵³

Tako je pisao 1. septembra 1943. u *Srpskom radniku*, br. 3, Nedićev ministar rada i socijalnog staranja. Međutim, njegovo pisanje je bilo potpuno proizvoljno i predstavljalo je običan propagandni trik. Nema

ni govora da su srpski radnici radili pod istim uslovima kao i Nemački. Svi oni su sklopili ugovore na 6 do 12 meseci, s radnom nedeljom od 48 časova. Međutim, radna nedelja je bila mnogo duža, a za radnike koji su radili na poljoprivrednim imanjima, radni dan je iznosio i 16, pa i više sati. O tome ima dosta dokumenata, naročito u materijalima koje je prikupila Jugoslovenska komisija za ratnu štetu.¹⁵⁴ O tome je pisala čak i Nedićeva štampa. Sačuvani su podaci iz prepiske radnika s porodicama i prijateljima u zemlji. Iz njih se vidi da u mnogim granama poslodavci nisu poštovali radno vreme, pa ni vreme za odmor radnika. U poljoprivredi, šumarstvu i nekim drugim granama, gde su poslovi vezani za sezonu i vremenske prilike, radilo se intenzivno. Naročito je bio veliki broj žalbi na postupak poslodavaca, vlasnika poljoprivrednih imanja.

U Nemačkoj je od aprila 1942. postojala i „privredno-iseljenička (radnička) delegacija”,¹⁵⁵ koja je bila smeštena u Berlinu. Nju je dele-
¹⁵² N. Živković, n. d., 171; DA SUP-a, dokumentacija o radnoj snazi (ne[^] registravano). — Nedić je 4. VII 1943. u *Srpskom radniku*, br. 2/1943, veličao ulogu srpskih radnika na prinudnom radu u Nemačkoj, pa je u vezi s tim istakao: „Ali ipak, posebnu i najznačajniju ulogu imaju one hiljade naših radnika i radnica koji su se dobrovoljno javili i otišli u velikim grupama na rad u razne industrije Velikog Nemačkog Rajha. Veliki broj kvalifikovanih i nekvalifikovanih srpskih radnika i radnica iz cele zemlje otišao je u Nemačku na višemesečni rad. Mi još ne možemo da sagledamo od kolikog je ogromnog značaja rad srpskih radnika u Nemačkoj. Njihova je uloga velika i raznovrsna.”

¹⁵³ *Srpski radnik*, br. 6/1943.

¹⁵⁴ AJ, fase. br. 5, fond Državne komisije za utvrđivanje ratne štete.

¹⁵⁵ Za ovu Nedićevu ustanovu u tudini donet je pravilnik o radu 4. XII 1942, u kome je stajalo: čl. 1. Privredno-(radnička) delegacija u Berlinu je izvršni organ Min. nar. privrede, te se po svom radu upravlja po uputstvima i pod nadzorom Min. nar. privrede." O zadacima ove komisije rečeno je: „Saraduje sa svim službenim ustanovama i zainteresovanim organizacijama i pre-

⁵ Kontrarevolucija u Srbiji 2 65

giralno Ministarstvo privrede Nedićeve vlade, sa zadatkom „da se stara o privrednoj i socijalnoj zaštiti naših radnika u Nemačkoj”. Međutim, pomenuta kvislinška institucija u Berlinu postojala je samo fiktivno, i srpski radnici na prinudnom radu u Nemačkoj nisu od nje imali nikakve koristi. To potvrđuje i Nedićev ministar Tanasije Dinić, koji je 0 svemu bio dobro obavešten, pa je u vezi s tim, posle rata, izjavio sledeće: „Dužnost delegata u Nemačkoj bila je da obilaze naše radnike, da se staraju da njihova radna prava budu obezbeđena i da im budu obezbeđeni što bolji uslovi za život. Ali tu dužnost ti delegati teško su zadovoljavali, jer im Nemci iz naročitih razloga nisu dozvoljavali da obilaze radničke logore. Bojali su se da delegati ne bi ulazili u nemačka preduzeća i time mogli da uoče stvari za Nemce nepoželjne, a verovatno i zbog toga da delegati ne bi videli težak položaj naših radnika u Nemačkoj. Ovo pitanje uopšte nije bilo sređeno, tako da su ti delegati bili više činovnici nemačkog fronta rada nego što su osećali neku podređenost prema meni kao resornom ministru.”¹⁵⁶ Zanimljivo je da se ministar Nezavisne Države Hrvatske (Budak) protivio čak i ovakvom statusu „srpske radničke delegacije”, navodeći da ona vodi propagandu protiv hrvatskih radnika u Nemačkoj, pa je u vezi s ovim preko poslanika Kašea, protestovao kod nemačkog Ministarstva spoljnih poslova.

¹⁵⁷

Pored toga što je angažovan veliki broj radnika za rad u Nemačkoj, nemačke okupacione vlasti su nastojale da dobar deo radne snage uključe i u značajnije privredne objekte u Srbiji. U prvom redu, nacisti su bili zainteresovani za rudarstvo, industriju, saobraćaj, poljoprivredu, a zatim i za neke specijalne objekte i ustanove od izuzetnog značaja za nemačku ratnu privredu. Računa se da je svake ratne godine bilo angažovano oko 80.000 radnika na raznim privrednim objektima.¹⁵⁸ Interesantan je podatak da je vojnoupravni komandant Srbije izdao jedno naređenje sredinom 1942. svim feldkomandanturama na teritoriji Srbije, u kome im skreće pažnju da iz krajeva koji su više naklonjeni ustaničkom

pokretu, izvlače što više ljudi kao radnu snagu, jer je to, kako je on na jednom mestu naglasio „pogodna forma za suzbijanje pokreta“.

¹⁵⁸ Međutim, ceo posao oko mobilisanja radne snage u Srbiji dužecima u zemlji i Nemačkoj, radi što pravilnijeg regulisanja iseljeničko-radne službe, specijalno pri ugovornom angažovanju, transportu, opskrbi, osiguranju, smeštaju i radu transfera iseljeničko-radničkih ušteta" (*Službene novine*, br. 97, 4. XII 1942).

¹⁵⁸ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — Dinić navodi da se na čelu „radničke delegacije u Berlinu nalazio Milan Kečić, a u Beču Aleksandar Milenović, bivši sekretar dvorske kancelarije“.

¹⁵⁷ AVII, ban., 3/349/350.

¹⁵⁸ Iz izveštaja okružnim načelnicima za mart 1943. vidi se da je toga meseca na teritoriji Srbije bilo zaposleno ukupno 81.163 radnika, i to na teritoriji: Požarevca — 12.596, Leskovca — 3.548, moravskog sreza — 3.737, kruševačkog — 4.259, Zaječara — 12.803, Valjeva — 3.647, Kragujevca — 3.884, Beograda — 20.781, Sapca — 16.108 itd. (AVII, br. 11/6, k. 107).

¹⁵⁸ AVII, NAV, N-T-501, 249/55.

66

bila je dužna da obavi Nedićeva vlada preko sreskih i okružnih načelnika.

Ali to nije išlo lako, u prvom redu zbog otpora koji je stanovništvo pružalo represalijama okupatora i njegovih saradnika.

Najviše je radne snage upućeno u Borski rudnik, Trečpu, Kostolac, Mačkaticu, Zajaču i u druge rudnike i radne pogone, koji su bili od posebnog značaja za ratne potrebe okupatora. Delegat Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, koji se nalazio u Boru, izvestio je svoje pretpostavljene 9. juna 1943. da tog datuma u ovom rudniku rade 22.790 radnika, od kojih kod organizacije TOT — 13.874 i u rudniku — 8.924 radnika.¹⁶⁰ Međutim, iz jednog nemačkog dokumenta s kraja 1942. saznajemo da je tada u Borskom rudniku bilo zaposleno oko 30.000 radnika.

¹⁶¹ Verovatno da su u ovaj broj bili uračunati i strani radnici, a bilo je tamo na radu Italijana, Mađara, Grka, Jevreja itd. U Trepči, Zletovu i drugim obližnjim rudnicima bilo je angažovano prosečno 1941. godine — 4.500; 1942 — 6.000; 1943 — 6.500 i 1944 5.000 radnika.¹⁶²

Samo u 61 rudniku uglja na teritoriji Srbije bilo je uposleno februara 1943. 14.028 radnika, od kojih su bili jamski 9.047 i spoljni 4.981.¹⁸³

U istom periodu bilo je u Kostolcu zaposleno 4.770 radnika.¹⁶³

Najviše se oskudevalo u rudarskim radnicima, pa su Nemci i kvislinzi činili ogromne napore da bi obezbedili dovoljno ove radne snage.

To se, pored ostalog, vidi i iz akta Glavne bratinske blagajne Srbije, koji je upućen svim njenim mesnim filijalama 18. januara 1943. U jednom delu ovog dokumenta rečeno je: „Inspektor gosp. generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, prilikom svoga obilaska rudnika, zapazio je, da lekari Mesnih bratinskih blagajna na pojedinim rudnicima kod prijema novih radnika i suviše rigorozno vrše pregled... S obzirom na postojeću oskudicu u radnoj snazi, a naročito u rudarskim radnicima, neka ta blaganja, u vezi sa prednjim izveštaj em nemačkih privrednih vlasti, izda odmah raspis svim područnim mesnim bratinskim blagajnama, u kome će skrenuti pažnju da lekari dotičnih blagajna kod prijema rudarskih radnika u posao ne budu pri vršenju lekarskog pregleda i suviše rigorozni u ocenjivanju radne sposobnosti radnika ukoliko ovo ne ide na uštrb radnika i prometa, pošto današnje prilike ne dopuštaju primenu istog postupka pri ocenjivanju radne sposobnosti kao u normalno vreme.“¹⁶⁴

I mnoga druga kvislinška dokumenta takođe ukazuju da je radne snage u rudnicima nedostajalo za sve vreme rata. Razloga je za to bilo više, ali su, po našem mišljenju, najvažniji sledeći: prvo, što su Nemci insistirali da pogoni rade punim kapacitetom, čak i u više smena; drugo, rudarskih profesionalnih radnika i pre rata nije bilo dovoljno, već su se angažovali sa strane, a u toku okupacije bilo ih je još manje; treće, no Avil, Nća, br. reg. 23/15, f. 4, k. 107.

¹⁶¹ AVII, mikroteka, NAV, N-T-312, rol. 780, mf. 998-99, Benclerov izveštaj 19. X 1942. ¹⁶² N. Živković, n. d., 182. ¹⁶³ AS, br. 9736/43, Iz evidencije Ministarstva privrede od februara 1943. iosa AVII, Nća, br. reg. 26/2 f. 4, k. 107, Izveštaj delegata MUP-a, 1. II 1943.

što su radnici svih zanimanja, a posebno rudarske struke usled surove eksploatacije i maltretiranja bežali sa posla. Razume se da su ovakve pojave rigorozno kažnjavane. Pa ipak, nisu se smanjivale, već povećavale. Ministar privrede Nedićeve vlade dr Miloš Nedeljković, bio je zbog svega ovoga prinuđen da traži intervenciju ministra unutrašnjih poslova. U aktu od 23. februara 1943, u vezi s ovim, on piše između ostalog: „Da ne bi došlo do smanjenja proizvodnje uglja i time do zastoja u privredi, čast mi je zamoliti vas, Gospodine ministre, da preko svojih podređenih organa i ustanova u zemlji, u smislu postojeće uredbe o obaveznom radu i ograničenju slobode uposlenja i njenih naredaba i dopuna, preduzmete potrebne mere i korake i sprečite samovoljno napuštanje rada na rudnicima.”¹⁶⁵

Problem proizvodnje u glavnim rudnicima Srbije uočilo je i nemačko Ministarstvo rada, pa je u vezi s tim 11. marta 1943. održana konferencija u Berlinu, kojoj su prisustvovali svi načelnici ovog Ministarstva i privredni stručnjaci iz okupiranih zemalja Balkana: „Odlučeno je da se Ministarstvo založi za to da se rudarski bataljon iz Rusije stavi na raspolaganje generalnom opunomoćeniku za privredu i premesti u Srbiju. S tim u vezi zamoljen je vođa grupe Nojhauzen da prilikom raspoređivanja bataljona, jedna četa bude prebačena u Trepču, jedna u Bor i Kostolac, još jedna četa u Mačkaticu, a 4-ta u severnogrčki rudnik hromove rude”, kaže se u zaključcima ovog sastanka.¹⁶⁶

Samo nedelju dana kasnije (17. marta), Nojhauzen je uputio pismo svom resornom ministarstvu u Berlin, u kome ga obaveštava da ima najviše teškoća sa proizvodnjom u rudniku bakra Boru. Kao glavni razlog za opadanje proizvodnje u ovom rudniku, ističe se da nema dovoljno kvalifikovane radne snage, a i postojeća se svakodnevno osipa bežeći sa posla. U aktu se navodi da u rudniku ima oko 25.000 radnika, od toga 9.000 jamskih, ali prosečno samo 6.500 dolazi redovno na posao. Da bi se sanirale prilike u proizvodnji rudnika bakra, generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji predlaže: „1) da se jedan deo rudarskog bataljona, koji, eventualno, na Istoku može da se oslobodi, premesti u Bor; 2) ako bi to bilo neizvodljivo, da se od rudara koji se uzimaju iz rudnika u Nemačkoj stalnim novim pozivanjem za vojsku, obrazuje novi
¹⁶⁵ AS, pov. br. 9/943, neregistrovano. — Tanasije Dinić je odgovorio svom resornom kolegi 10. III 1943: „Čast mi je izvestiti da je svima radnicima, koji se nalaze na radu u rudnicima, i to kako onim koji su tamo upućeni na obavezan rad, tako i onima koji su na rad stupili po slobodnom ugovoru, na osnovu naredbe moga prethodnika III br. 4310. od 16. marta 1942. godine, kojom je zabranjeno da bez odobrenja nadležne rudarske vlasti vrše otkaze i napuštaju rad u rudniku. Ukoliko bi oni i bez ovoga odobrenja rad napustili, na njih se ima primeniti kazna prinudnog rada u trajanju od 3 meseca do godinu dana... pa Vas molim za naređenje upravama rudarskih preduzeća, da o svim slučajevima samovoljnog napuštanja rada odmah obaveštavaju nadležne prvostepene opšte upravne i državne mesne policijske vlasti, kako bi one preduzeće potrebno da se takvi radnici pronađu, osude na kaznu prinudnog rada i upute u logor za prinudne radnike radi izvršenja ove kazne” (AS, III, br. 2755, neregistrovano).

les AVII>NAV>N-T-84, 82/1371482.

p

rudarski bataljon za Jugoistok (Bor, Trepča, Mačkatica, rudnik hromove rude i rudnik azbesta).¹⁶⁷

Iz jednog drugog, takođe nemačkog izvora koji je nešto kasnijeg datuma (11. decembra 1943), saznajemo da se Milan Nedić žalio vojnoupornom komandantu Srbije u pismu od 1. XII 1943, da je u školama u Srbiji gotovo prekinuta nastava zato što se nastavnici i učitelji pozivaju na prinudan rad. Iz ovog dokumenta se vidi da su prosvetni radnici bili angažovani za razne fizičke poslove: čuvanje pruga, seču drva, čak i za površinske radove u Borskom rudniku. U istom aktu srpski

ministar-predsednik je naveo podatke da su mnoge škole bile rekvirirane od nemačke i bugarske vojske, te su uprave škola obustavile nastavu. O ovom pitanju bio je čak obavješten i komandant Jugoistoka. Međutim, očigledno je da on nije bio zabrinut što srpske škole ne rade. U pismu Baderu od 18. decembra istakao je da celo ovo pitanje treba proveriti; da nemačke vojne potrebe moraju imati prioritet, bez obzira na nastavu u srpskim školama. A za omladinu, koja iz bilo kojih razloga nije obuhvaćena školom, Ler predlaže da se i ona mobiliše na prinudan rad.¹⁶⁸

I ovaj podatak govori kolike su bile potrebe nemačkih okupacionih vlasti za radnom snagom u Srbiji. Očigledno je da one nisu birale sredstva da bi do nje došle, pa su čak i prosvetni radnici angažovani za najteže fizičke poslove, kao što je rad u Borskom rudniku i dr. Uslovi života radnika na prinudnom radu u Srbiji bili su veoma loši, čak nepodnošljivi. To priznaje i Nedićev ministar za unutrašnje poslove, koji je bio zadužen za mobilizaciju radne snage, pa u vezi s tim ističe: „Po zahtevu Nemaca bio je zaveden obavezan i prinudan rad. Ali to je sprovedeno po ćefu, ličnom raspoloženju i tako da je na rad upućivan onaj ko nije imao mogućnosti da se otkupi. Pored ovoga, dok su obveznici bili na radu, nisu im bili obezbeđeni ni najosnovniji životni i higijenski uslovi. Ljudi su ostajali u Borskom rudniku i drugim nemačkim preduzećima, bez obzira na rok obaveze, rđavo hranjeni, bez odela, bez obuće, bez ikakvih higijenskih uslova. A oni koji su bili na prinudnom radu tretirani su bili bezmalo kao divlje zveri.”¹⁶⁹

Tako je posle rata izjavio u istražnom zatvoru Tanasije Dinić, koji je tokom 1943, dakle, u periodu kada je mobilisanje radne snage bilo najintenzivnije, imao posle Nedića najvažniji resor u kvislinškoj srpskoj vladi (resor Ministarstva unutrašnjih poslova). Ovome treba dodati da su on i njegove kolege ministri svojim izdajničkim radom doprineli da položaj radničke klase bude onakav kako ga on uzgredno opisuje. A on je, u stvari, bio još gori, jer su donete takve uredbe i naredbe po kojima bi svaki koji bi pružio i najmanji otpor pozivu na prinudan rad, bio uhapšen, tučen, maltretiran i sproveden u koncentracioni logor.

¹⁶⁷ AVII, NAV, N-T-84, 82/1371481.

us AVII(NAV)N-T-501, 253/982.

¹⁶⁹ Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu.

69

Radnici, iz sela i gradova, mobilisani prinudno, bili su smešteni u barakama napravljenim od dasaka, čija je dužina bila oko 40, širina 6—7 metara, najčešće bez plafona i pokrivena terpapirom. Kreveti su bili od slame, sa slabim pokrivačem. Zimi se vatra nije ložila, pa se oko 400 radnika, koji su bili smešteni u ovakvim barakama, smrzavalo. Mnogi su se razboleli od najtežih bolesti, na primer, tuberkuloze i drugih. Ishrana je bila takođe bedna. Formalno, po kvantitetu (ali ne i po kvalitetu), za radnika je bila propisana tablica sledovanja. Na primer, rudarski radnik u Borskom rudniku dobijao je dnevno 400 grama proje, ali najčešće ubuđane. Za doručak se dobijala nezasađena kafa od ječma, za ručak čorba od pasulja, krompira ili kiselog kupusa, nezapržena, u kojoj je bilo oko 90% vode. Mesa je bilo u 15 dana jednom, i to u simboličnim količinama. Razume se zbog ovakve ishrane, zdravstveno stanje radnika na prinudnom radu naglo se pogoršavalo. Ako se svemu ovome doda da nije bilo ni najosnovnijih higijenskih uslova, onda nije teško shvatiti zbog čega su radnici masovno bežali sa posla.

Nedićeva vlada je bila dobro upoznata sa položajem srpskih radnika u pojedinim rudnicima i preduzećima. Ipak, nije gotovo ništa preduzimala sve do 1943. godine, kada su radnici počeli da masovno beže sa posla. U prvoj polovini 1943. Ministarstvo rada je dalo inicijativu da jedna komisija obiđe glavna radilišta u Trepči, Boru, Kostolcu i nekim drugim objektima. Njihovi izveštaji sa lica mesta, ma koliko to zvučilo paradoksalno, dosta reljefno opisuju pravo stanje i položaj srpskih radnika.

Za radnike koji su radili u Borskom rudniku, konstatovano je da su „upola goli, bosu, s par krpa na sebi, smešteni u barakama bez prozora i vrata, pri temperaturi od —10°, pa i nižoj. Ljudi ovde predstavljaju samo brojke, a ne imena i ličnosti i tu su da daju poslednju kap snage od sebe. Nije redak slučaj da od hladnoće i iznemoglosti ljudi umiru”.¹⁷⁰ U izveštaju je takođe podvučeno da nemačke okupacione vlasti brutalno postupaju sa radnicima, pa se u vezi s tim navodi: „Često radnike Srbe nazivaju pogrdnim imenima: srpske svinje, beogradski cigani, a fizički napadi na pojedince, pa čak i javna batinanja su sve češća, od čega neki i umiru.”¹⁷¹

Zbog izuzetne potrebe za radnom snagom, tokom 1942, a naročito 1943, Nedićeva kvislinška vlada pribegava „obaveznom radu”, tj. prinudnom radu za sve sposobne građane. Sa proglašenjem totalnog rata u Rajhu, prinudni rad je postao masovna pojava. Za neodazivanje pozivu na prinudni rad predviđene su novčane kazne i do dve godine prinudnog rada, koje su se mogle zameniti zatvorom. Za radove u Rajhu, prema Uredbi „o uposlenju snage”, dolazili su u obzir muškarci od 18 do 45 godina i neudate žene od 21 do 35 godina. Međutim, kada je reč o radnoj snazi koju je trebalo slati na privredne objekte u Srbiji, onda Nedićeva vlada, zbog velikog broja radnika koji su traženi, nije mogla da mnogo bira. Upućivala je na rad sposobne radnike svih godišta. Tako su, na primer, 7. aprila 1943. preko štampe pozvani obveznici 1908—1911.

¹⁷⁰ *AJ*, br. 12973, fond Državne komisije za utvrđivanje ratne štete.

¹⁷¹ Isto.

70

godine; 8. aprila godišta 1912, trinaesto i četrnaesto sa teritorije Beograda; a 15. aprila iste godine 1915. i 1916. godišta sa teritorije mnogih srezova u Srbiji.¹⁷²

Kolika je potreba bila za radnom snagom u Srbiji vidi se i po tome što je samo jednom prilikom (početkom 1943) generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji tražio od Nedićeve vlade novih 5.000 radnika za izgrađivanje postrojenja oko Borskog rudnika, i to da ne budu mlađi od 23 godine ni stariji od 30 godina.¹⁷³

Karakteristično je da je početkom 1944. godine, naredbom Nemačke vrhovne komande u Beogradu i Nedićeve vlade, izvršena prinudna mobilizacija i ženske radne snage. Naime, u prethodnim godinama okupacije, okupacione i kvislinške vlasti uvek su se pozivale, bar formalno, na uredbu o obaveznom radu. U poslednjoj godini okupacije Srbije izostajalo je i to, i stajalo je samo: „po naredbi komandanta Jugoistoka”.

Tako je komandant Jugoistoka, 18. januara 1944. naredio da se za rad na raznim objektima regrutuje, pored muškaraca koji do tada nisu pozivani na rad (od 17 do 65 godina starosti), pozovu i sve devojkice, žene i udovice bez dece.¹⁷⁴ *Novo vreme* je u broju od 19. januara 1944. donelo saopštenje Nemačke komande za Srbiju, u kome se ističe da usled nestašice radne snage treba hitno mobilisati 1.500 devojkica za rad u fabrikama koje imaju poseban značaj za nemačke okupacione vlasti. Posle bombardovanja Beograda 16. i 17. aprila 1944, koje su izvršili anglo-američki avioni, redovno je ženska radna snaga bila mobilisana na raščišćavanju pojedinih delova grada, trgova, bulevara, fabrika i drugih porušenih objekata.¹⁷⁵

Potreba za radnom snagom u nacističkoj Nemačkoj, bila je sve veća. Međutim, kao posledica gladi, loših higijenskih uslova, teškog fizičkog rada i batinanja, koje su vršili Nemci, radnici su masovno bežali sa posla. Bežanja je bilo najviše tokom 1943. godine; dakle, u periodu kada su radnici masovno odvođeni na prinudni rad. Kakve je sve razmere poprimila fluktuacija radne snage u Borskom rudniku, na primer, u prvoj polovini 1943, govori, pored ostalog, i izveštaj delegata Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade u Boru, od 21. juna 1943, koji je uputio Nedićevoj vladi u Beograd. Iz Izveštaja se vidi da je u februaru sa ovog radilišta pobeglo 3.220 radnika; u martu (1.433); u aprilu (2.018); u maju (2.911); u junu (1.437). Znači da je za nepunih pet meseci

sa posla pobešlo 12.019 radnika.¹⁷⁶

Do napuštanja posla koji je bio od značaja za nemačkog okupatora dolazilo je u mnogim slučajevima i zbog toga što radnicima na prinudnom radu nije slata zamena. Naime, postojeće uredbe predviđale su da posle četiri, odnosno šest meseci provedenih na radu, radnik bude pušten

¹⁷¹ N. Zivković, n. d., 172.

¹⁷³ AVII, Nća, br. reg. 1/8, f. 3, k. 107, Pismo ministra socijalne politike ministru unutrašnjih poslova Nedićeve vlade.

¹⁷⁴ *Obnova*, 18. I 1944.

¹⁷⁵ *Novo vreme*, 7. i 8. V 1944.

¹⁷⁸ AVII, Nća, reg. br. 25/5, f. 4, k. 107.

71

kući. Ali, najčešće, to nije bilo tako. Radnici su ostajali na poslu po godinu dana, pa i više. Prema radnicima koji su napustili posao preduzimate su rigorozne mere: hapšenja, razna maltretiranja i, naposljetku, slanje u koncentracioni logor u Beograd. Sredinom juna 1943. okružni načelnici dostavili su sreskim načelstvima naređenje Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, na osnovu kojega im se nalagalo da radnike koji su pobešli sa obaveznog rada iz Bora, treba da zameni neko iz njihove porodice. Zatim, ako se taj ne javi za mesec dana, trebalo je pohapsiti sve punoletne članove njegove porodice i držati ih u zatvoru dok se odbegli radnik ne javi.¹⁷⁷

Tako su postupale okupacione i kvislinške vlasti prema stanovništvu Srbije, koje je mobilisano za prinudni rad. Čini se da je i Nedićeva vlada došla do zaključka da su represalije nad ovim delom stanovništva premašile svaku meru, pa je lično Milan Nedić u svom memorandumu od 22. februara 1943. ukazao na ovu pojavu: „A kada su u smislu određene kvote u pojedinim srezovima i okruzima policijske vlasti, kojima je dat nalog, pod asistencijom zastupnika nadležnih nemačkih službenih mesta, pristupile provođenju propisanog broja obveznika za radnu službu, nailazili su svugde na najveće teškoće i morali su da pristupe sredstvima koja su samo još pojačala postojeću legendu. Ljudi su bez plana, sa ulica, iz kreveta izvođeni, i oni su, većim delom bez potrebnog odevanja, bez cipela i veša, pa čak i bez zalogaja hleba zadržani i otpremani na put. Oni su tri do četiri dana držani u zatvoru, dok nije moglo da otpočne njihovo otpremanje. Kako bi se radna služba ‚popularizirala‘, odjednom je ultimativno zahtevan jedan mnogo veći broj radnika. Pozivaju se godišta 1915. do 1921, pri tome nisu oslobođeni od poziva ni državni činovnici, kao ni samoupravni činovnici. Na odgovarajuća pitanja: koliko će biti potrebno radnih obveznika, za kakav će rad biti upotrebi živani i gde će se oni upotrebiti — ni do danas nije došao ni odgovor ni objašnjenje.“¹⁷⁸

¹⁷⁷ ACK SKJ, P-II/98.

¹⁷⁸ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — U vezi s ovim Nedić je Baderu napisao i sledeće: „Ovo je kod celog stanovništva izazvalo takvu paniku i pometnju da komunističko-engleska propaganda nikada nije imala bolju priliku da ih iskoristi za svoje ciljeve. U slučaju da se ovako nastavi sa privođenjem obveznika za radnu službu, javna bezbednost će od toga samo još više imati da trpi i izgubiće se i poslednji ostatak autoriteta srpske vlade, koji je imala kod svog činovništva i svojih saradnika, bez da time bitno koristi nemačkim interesima i potrebama.“

Kako je postupano pri mobilizaciji radne snage u Srbiji, vidi se i iz pisma koje je T. Dinić, ministar unutrašnjih poslova, uputio okružnim načelnicima 5. maja 1943. U jednom delu toga pisma stajalo je: „Pitanje primene Uredbe o obaveznom radu i ograničenju slobode, pozivanje i upućivanje obveznika obavezne službe rada na radove u mesta i ustanove po traženju nadležnih nemačkih vlasti, jeste jedno vrlo važno i ozbiljno pitanje. Međutim, o ovome pitanju nije poklonjena ona potrebna pažnja koju ovaj posao zaslužuje. Naročito je zapaženo, pa su to prigovorile i nemačke vlasti, da su na obavezan rad upućivani isključivo siromašni građani koji su na ove radove odlazili bez odela i skoro bos i sa uverenjem da idu po kazni i da ih nije nepravda, jer gazde i njihovi sinovi ostaju kod kuća. Bilo je dostava da su pogde bili

72

Razume se, da Nedićeva sentimentalna izlaganja, i ovom prilikom

kao i ranije, nisu imala nikakvog efekta kod vojnoupravnog komandanta Srbije. Dok su Nedić i njegovi savetnici bili gotovo svakodnevno u prepisci sa nemačkim okupacionim vlastima, u isto vreme njegovi „organi reda“, jurili su po svim okruzima da bi za Nemce pribavili što više radne snage, pa su hvatali sve one koji su bežali i krili se, sprovođili ih u koncentracioni logor ili ponovo vraćali na prinudan rad. Tako je bilo sve dok je Nedić bio predsednik srpske kvislinške vlade, odnosno dok su Nemci bili okupatori u Srbiji.

pozivani i imućniji građani na rad, ali su obično došli na sreska zborišta te su se zadržali po nekoliko dana pa zatim pušteni da bi na njihova mesta na rad bili upućeni samo siromašni građani. Bila je zavedena i praksa plaćanja zamene od strane imućnijih u novcu i hrani siromašnijim građanima itd. A sve to upućuje na zaključak da je u ovom pitanju bilo nepravde i korupcije, koja je izazivala opravdano nezadovoljstvo; da su oni koji su upućivani na rad osećali da su na rad upućeni po kazni. Posledica svega toga bila je bežanje sa rada i odmetanje dosta njih u šume" (AVII, Nća, br. 2/6-34, k. 59).

73

STAV KVISLINŠKIH VLASTI U SRBIJI PREMA PROSVETI I KULTURI

Rat i okupacija imali su reperkusije na sve tokove društvenog života pa, razume se, i na prosvetu i kulturu. Okupator je već od prvih dana uz pomoć kvislinških vlasti ulagao maksimalne napore da u ovim institucijama obezbedi svoj isključivi uticaj. Okupacioni *Službeni list* doneo je 22. maja 1941. mnoge uredbe i naredbe u nameri da duhovni život u Srbiji potčini potrebama i politici nacističke Nemačke. Pomenutog datuma je objavljena Uredba o štampi na okupiranoj srpskoj teritoriji; zatim, Uredba o vođenju pozorišta, Uredba o radu bioskopa i iznajmljivanju filmova i Uredba o kabareima i varijeteima.¹⁷⁹ Štampa, pozorišta, uključujući operu i balet, bioskopi, kabarei i varijetei, mogli su obavljati svoju dužnost samo s dozvolom komandanta Srbije, odnosno njegovih nadležnih službi.

Školstvo je, takođe, odmah po okupaciji Srbije stavljeno pod kontrolu nemačkih okupacionih vlasti. Već 25. maja vojnoupravni komandant Srbije, naredio je Milanu Aćimoviću da se rad u školama može nastaviti pod uslovom da nastava bude „prožeta idealima Velikog Nemačkog Rajha". U protivnom, naglašavao je Ferster, rad svih škola biće zabranjen.¹⁸⁰ Banska uprava Moravske banovine, na primer, izvestila je 28. maja 1941. komesara za prosvetu, Ristu Jojića, da je rad u gimnazijama i drugim školama nastavljen „svuda gde su prilike dozvoljavale".

¹⁸¹ Međutim, zbog straha od okupacije i svega onoga što ona donosi, mnogi roditelji su bili u nedoumici da li da decu daju u škole

¹⁷⁹ *Verordnungsblatt*, br. 5, 22. V 1941. — *Naredba o zabrani slušanja stranih radio-stanica objavljena je u Novom vremenu 1. VI 1941. Ovom naredbom, pored nemačkih, bilo je dozvoljeno slušati još radio-stanice: Beograd, Zemun, Prag, Brno i Moravska Ostrava, „Dunav", „Višnja", Luksemburg, „Fritzland", Varšava, Krakov i Pariz.*

¹⁸⁰ AVII, Nća, la-1-23.

¹⁸¹ AVII, Nća, br. 19-1-32. — Kasnije, 27. IV 1942, kada su se prilike u školstvu koliko-toliko stabilizovale, ministarstvo prosvete Nedićeve vlade propisalo je izvesne uslove za otvaranje osnovnih škola: „1) Da mesto u kome se želi otvoriti narodna škola ima najmanje 30 dece obavezne da pohađaju školu i da u poluprečniku od 4 km nema škola (čl. 17. Zakona o narodnim školama); 2) da je školska opština osigurala zgradu koja odgovara potrebnim higijenskim i pedagoškim uslovima (čl. 27. Zakona o narodnim školama); 3) da je za školu nabavljen potreban školski nameštaj; 4) da je osiguran stan za upravitelja i nastavnika" (AS, m. str. 18-1/42).

74

pod okupatorskom vlašću. Stoga je ceo period od kraja aprila do početka jula bio u znaku neredovne nastave gotovo u svim srednjim i osnovnim školama. Na teritoriji uže Srbije postojale su neposredno posle okupacije 84 niže i više gimnazije, 8 trgovačkih akademija, 4 srednje tehničke škole, 2 ženske stručne učiteljske škole, više poljoprivrednih i večernjih stručnih škola, kao i 2.250 osnovnih (narodnih škola).¹⁸² Nije

se moglo utvrditi koliko je učenika bilo upisano u svim srednjim školama neposredno posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije da bi se o tome sačinila jedna šira analiza. Jedino se zna iz saopštenja *Novog vremena* da su u Beogradu, početkom juna 1941, u 35 državnih i 5 privatnih narodnih škola, u 553 odeljenja, bila upisana 20.152 đaka i da mnogi iz „neobjašnjivih razloga“ nisu pohađali nastavu.¹⁸³

Iz sledećih tabela može se videti da je samo u 14 srednjih škola sa teritorije Srbije u junu 1941. pohađalo nastavu 12.708 đaka.¹⁸⁴
¹⁸² AS, br. 281, Izveštaj Ministarstva prosvete Nedićeve vlade, 20. X 1941.
¹⁸³ *Novo vreme*, 8, 9. i 10. VI 1941.

¹⁸⁴ Podatke za srednje škole navedene u tabeli zabeležio sam iz upisnica za školsku 1940/41. godinu, koje se čuvaju u arhivi pomenutih škola.

75

TABELA 1.

Pregled učenika po nacionalnom i socijalnom sastavu školske 1940/41. god. u beogradskim srednjim školama (niži razredi)
 JS

Nacionalni sastav

učenika

Zanimanje roditelja

Naziv srednje

škole

Broj upisar

učenika

Srbi, Makedonci

i

Crnogorci

Hrvati i

Slovenci

Muslimani,

Arbanasi i

Turci

Jevreji

Radnici

Činovnici

i

Lekari

Inženjeri

Profesori

Učitelji

Oficiri,

podoficiri

i žandarmi

Penzioneri I

Trgovci i

industrijalci

Zemljoradnici

Domaćice

Zanatlije

Sveštenici

Ostali

I ženska

gimnazija —

Beograd

II ženska

1003 893 90 - 20 60 393 30 25 20 21 30 60 140 20 6 130 13 35

gimnazija —

Beograd

I muška

829 739 70 3 17 100 290 38 30 18 25 50 35 73 45 25 50 10 40

gimnazija —

Beograd

II muška

678 576 55 2 45 32 240 10 17 27 8 30 28 105 32 11 70 13 55

gimnazija —

Beograd

III muška

501 396 60 3 42 54 222 4 14 9 2 11 12 80 17 6 40 - 30

gimnazija —

Beograd

IV muška

683 41 20 3 18 25 280 35 30 12 10 50 52 112 6 7 50 8 6

gimnazija —

Beograd 542 481 54 2 5 40 200 15 13 18 12 53 18 70 27 6 55 6 9

S v e g a 4236 3126 349 13 147 311 1625 132 129 104 78 224 205 580 147 61 395 50 175

TABELA 2.

Pregled učenika po nacionalnom i socijalnom sastavu u beogradskim srednjim školama (viši razredi) 1940/41. škol. god.

Nacionalni sastav Zanimanje roditelja

učenika

Naziv srednje

škole

Broj upisan

učenika

Srbi, Makedonci

i

Crnogorci

Hrvati i

Slovenci

Muslimani, j

Arbanasi i I

Turci j

Jevreji

Radnici

Činovnici

Lekari

Inženjeri

Profesori

Učitelji

Oficiri,

podoficiri i

žandarmi

Penzioneri

! Trgovci i

industrija!.

Zemljoradnici

Domaćice

Zanatlije

Sveštenici

Ostali

I ženska

gimnazija —

Beograd 372 339 23 –10 20 179 13 10 9 8 12 23 50 10 3 14 6 15

II ženska

gimnazija —

Beograd 755 683 55 2 15 100 288 30 21 14 17 50 26 65 19 14 63 8 40

I muška

gimnazija —

Beograd 350 299 25 1 25 14 118 5 10 13 5 25 14 50 12 4 50 5 25

II muška

gimnazija —

Beograd 153 110 18 1 24 12 46 1 6 4 1 11 5 25 8 2 20 –12

I trgovačka

akademija —

Beograd 769 673 61 –35 41 279 6 20 10 11 38 38 150 35 10 88 4 39

Ženska učiteljska

škola

— Beograd 404 277 120 –7 27 124 10 17 12 30 22 23 46 20 6 60 3 10

Muška učiteljska

škola

— Beograd 431 369 50 2 10 11 132 8 10 13 35 27 25 54 22 7 70 2 15

III muška

gimnazija —

Beograd 516 444 60 –12 25 190 27 25 12 22 60 45 47 12 5 37 5 4

IV muška

gimnazija —

Beograd 326 279 42 –5 11 145 7 5 15 15 35 12 40 11 2 25 3 –

S v e g a 4076 3473 454 6 143 261 1501 107 114 102 144 280 211 527 149 53 427 36 160

– 3 co

TABELA 3.

Pregled učenika po nacionalnom i socijalnom sastavu u pojedinim srednjim školama u unutrašnjosti Srbije (niži razredi)

A

Nacionalni sastav

učenika
 Zanimanje roditelja
 Naziv srednje
 škole
 Broj upisan
 učenika
 Srbi, Makedonci
 i
 Crnogorci
 Hrvati i
 Slovenci
 Muslimani,
 Arbanasi i
 Turci
 Jevreji
 Radnici
 Činovnici
 Lekari
 Inženjeri
 Profesori
 1
 Učitelji
 Oficiri,
 podoficiri
 i žandarmi
 Penzioneri
 Trgovci i
 industrijal.
 .•aas _toi
 -i
 fi-C
 N Ö
 Domaćice
 Zanatlije
 Sveštenioi
 Ostali
 I muška
 gimnazija —
 Kragujevac 666 638 23 1 4 138 156 8 1 12 30 30 30 40 130 12 50 9 20
 II muška
 gimnazija —
 Kragujevac 556 533 18 2 3 110 128 6 2 8 22 27 22 32 110 8 50 6 25
 Muška gimnazija
 — Šabac 869 851 15 1 2 45 189 11 3 9 50 30 30 85 280 3 65 15 54
 Gimnazija u
 Prištini 636 611 12 7 6 21 134 6 3 5 30 51 50 63 144 23 63 9 34
 Gimnazija
 u Kosovskoj
 Mitrovici 396 343 20 28 5 22 130 2 4 _20 19 23 47 61 3 41 6 18
 S v e g a 3123 2976 88 39 20 336 737 33 13 34 152 157 155 267 725 49 269 45 151

TABELA 4.

Pregled učenika po nacionalnom i socijalnom sastavu u pojedinim srednjim školama u unutrašnjosti Srbije (viši razredi) 1940/41. škol. god.

Nacionalni sastav
 učenika
 Zanimanje roditelja
 Naziv srednje
 škole
 Broj upisan
 učenika
 Srbi, Makedonci
 i
 Crnogorci
 Hrvati i
 Slovenci
 Muslimani,
 Arbanasi i
 Turci
 Jevreji
 Radnici
 činovnici
 Lekari

Inženjeri

1

Profesori

Učitelji

Oficiri,

podoficiri

i žandarmi

Penzioneri

Trgovci i

industrijal.

Zemljorad.

Domaćice

Zanatlije

Sveštenici

Ostali

I muška

gimnazija —

Kragujevac 333 318 12 1 2 80 100 4 1 6 14 13 15 15 33 6 31 5 10

II muška

gimnazija —

Kragujevac 333 318 12 1 2 66 68 4 2 4 15 14 16 18 70 7 30 4 15

Muška gimnazija

— Sabac 342 332 9 1 10 70 7 1 6 13 18 5 23 130 2 30 8 19

Gimnazija u

Prištini 265 257 4 2 2 9 60 2 2 2 10 20 34 20 50 13 30 3 10

Svega 1273 1225 37 4 7 165 298 17 6 18 52 65 70 76 283 28 121 20 54

-C3D

Analiza srednjoškolske omladine veoma je značajna zbog toga što je veliki broj srednjoškolaca iz svih slojeva društva aktivno učestvovao u oružanom ustanku 1941. godine. Nema preciznih podataka u sačuvanim dokumentima srednjih škola koliko je od navedenog broja đaka bilo Srba, Crnogoraca, Makedonaca, Hrvata, Slovenaca i drugih narodnosti, jer je u upisnicama za školsku 1940/41. god., iz kojih smo uzeli ove podatke, za svakog učenika naznačena samo njegova veroispovest: „pravoslavni“, „katolik“, „musliman“ itd. Gotovo je sigurno da su u pravoslavne ubrajani: Srbi, Makedonci i Crnogorci; u katolike: Hrvati i Slovenci; a u muslimane — Albanci, Turci i Muslimani poreklom iz Bosne i Sandžaka. Iz navedenih tabela može se videti da su učenici srednjih škola bili uglavnom deca iz imućnijih porodica: činovnika, oficira, trgovaca i industrijalaca, bogatih zanatlija i drugih slojeva društva. Međutim, iz tih tabela se može zaključiti da je mali broj radnika imao mogućnosti da školuje svoju decu. O tome govori i podatak da je u 6 beogradskih srednjih škola (niži razredi), bilo upisano 4.236 učenika a samo 311 su bili deca radnika. U 9 beogradskih srednjih škola (viši razredi) bilo je upisano 4.076 učenika, od kojih 261 dete radnika, činovnika — 1.501, oficira — 280, trgovaca i industrijalaca — 527, zanatlija — 426 itd.

U unutrašnjosti Srbije, u 5 anektiranih srednjih škola (niži razredi) i u 4 srednje škole (viši razredi) bilo je upisano 4.396 učenika, a svega 501 dete radnika. Najveći procenat radničke dece pohađao je školu u Kragujevcu. U dve gimnazije bilo je upisano 1.886 đaka, od kojih su 394 bila radnička deca ili 21% i deca činovnika 452 ili 24%. Što je nešto veći procenat radničke dece pohađao školu u Kragujevcu, rezultat je velikog broja radnika u Vojnotehničkom zavodu; znatan deo su bili kvalifikovani radnici i, stoga, nešto bolje situirani, te su mogli lakše školovati decu, ali uglavnom u nižim razredima gimnazije.

Takođe je veoma mali broj seoske omladine (u odnosu na broj stanovništva) pohađao srednje škole. Izuzetak je gimnazija u Šapcu, u kojoj su više od jedne trećine srednjoškolaca bila seoska deca čiji su roditelji, po svemu sudeći, bili dobroig imovnog stanja.

Indikativan je podatak sa Kosova, gde su u dve gimnazije (Priština i Kosovska Mitrovica) 1940/41. škol. godine bila upisana 1.032 đaka, od toga svega 37 Albanaca, iako su oni predstavljali više od 80% stanovništva ove pokrajine. Uostalom, to je posledica politike vladajućih krugova

Kraljevine Jugoslavije prema ovoj pokrajini, odnosno narodnosti, jer Albanci i nisu imali škola na svom maternjem jeziku, a malo ih je bilo takvog imovnog stanja da bi mogli plaćati školarinu, te su njihova deca, u najboljem slučaju, pohađala osnovnu školu, i to na srpskom jeziku.

Uglavnom, iz tabela, 1, 2, 3. i 4. vidi se da je niže razrede srednjih škola pohađao veći broj učenika, dok se u višim razredima taj broj naglo smanjivao. Dalje školovanje, po svemu sudeći, nastavljala su u najvećem broju deca bogatijih roditelja.

80

Nedićeve prosvetne vlasti uporno su nastojale da se u školama redovno održava nastava. Gotovo sve osnovne škole i većina gimnazija radile su od jeseni 1941. godine. Prosvetne vlasti insistirale su da deca u školama dobijaju vaspitanje u fašističkom duhu. To nastojanje išlo je tako daleko da su, na primer, u leto 1942. maturanti u gimnazijama na ispitu dobili da obrade temu: „Obnova i njen poredak u Evropi“. Ko nije izradio zadatak u duhu Nedićeve obnove, bio je oboren na godinu dana.¹⁸⁵ Uprkos tome što je Nedićeva vlada insistirala da škole rade po svaku cenu, školsku godinu 1941/42. nije bilo lako početi. Prema nekim podacima na dan 18. septembra 1941. u nemačkim zarobljeničkim logorima nalazilo se preko 1.000 prosvetnih radnika sa teritorije Srbije, mada je do tada jedan manji broj (pretežno bolesnih i iznemoglih) otpušten kući na traženje Nedićeve vlade.¹⁸⁸

Jedan broj prosvetnih radnika nalazio se u partizanskim odredima, a bilo ih je i u kvislinškim vojnim formacijama. Mnogi nisu hteli ni da služe pod okupacijom, već su napuštali mesto boravka, krili se od policije i bavili se drugim zanimanjima kako bi obezbedili životnu egzistenciju sebi i porodici. Uprava policije u Nišu, u svom izveštaju od 24. septembra 1941, koji je uputila Banskoj upravi, pisala je u vezi s tim: „Ukupno je odsutno 42 profesora, nastavnika i učitelja od kojih je izvestan broj u zarobljeništvu.“¹⁸⁷ Poseban problem bili su izbeglice prosvetni radnici i izbeglice deca, koji su neprekidno pristizali u Srbiju. Trebalo ih je smestiti, zbrinuti, učitelje i nastavnike rasporediti, decu upisati u škole itd.

Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata mnoge školske zgrade bile su porušene ili delimično oštećene; u znatnom broju bile su smeštene nemačke i bugarske okupacione vlasti, te se nastava izvodila u privatnim zgradama, koje su obezbeđivale opštinske uprave.¹⁸⁸ Pored toga, u

¹⁸⁵ AS, br. 20-260/42, Izveštaj Ministarstva prosvete od avgusta 1942.

¹⁸⁶ AS, br. 20-229/42, Izveštaj Ministarstva prosvete od avgusta 1942. — Gotovo cele 1941. godine, pa i kasnije, Minis, prosvete stalno je tražilo iz srezova i okruga spiskove zarobljenih prosvetnih radnika, na osnovu kojih je traženo od okupatorskih vlasti da se ovi puste iz zarobljeništa i nastave u zemlji rad. Do 13. VIII 1941. — VI beogradska gimnazija imala je 6 profesora i jednog sužitelja. U zarobljeništvu, 24. IV 1942. samo iz sreza pocerskog bilo je 15 učitelja u zarobljeništvu (AS, br. 13-70/42); 16. IX 1942. iz jaderskog sreza bilo je u zarobljeništvu 11 učitelja (AS, br. 32-28/42). Početkom marta 1943. iz zarobljeništa se vratilo u Srbiju 16 nastavnika srednjih škola (AS, br. 6-174/43).

¹⁸⁷ AVII, br. 3/1, k. 28.

¹⁸⁸ AS, br. 18-1/42, 5. V 1942, Izveštaj Odeljenja za narodne škole. —

Uprava policije u Nišu u svom izveštaju od 24. IX 1941. Banskoj upravi pisala je pored ostalog: „Nastava u školama otpočela je. Nemačke vojne vlasti zauzele su i još danas drže prostorije u kojima su bile smeštene 3 osnovne škole“ (AVII, Nća, br. 3/1-1, k. 28).

Uprava mešovite građevinske škole u Šapcu izveštava 14. XI 1941: „Prostorije škole bile su zauzete od strane nemačkih vojnih vlasti, ali je škola bila smeštena u privatnoj zgradi“ (AS, br. 63-129/41). — Sresko načelstvo iz Jagodine uputilo je 24. XI 1941. Min. prosvete akt sledeće sadržine: „Učiteljska škola i gimnazije u Jagodini rade, ali sa izvesnim smetnjama. Nastava se izvodi naizmenično ili s vremena na vreme. Razlog ovome je zauzeće zgrade ovih prosvetnih ustanova za potrebe vojske“ (AVII, br. 12/1—3, k. 2).

6 Kontrarevolucija u Srbiji 2 81

mnogim školama nameštaj, učila, biblioteke i drugo bili su uništeni. Oskudica

ogrevnog materijala i nedostatak udžbenika još su više otežavali rešenje ovog pitanja.

Pored svih navedenih teškoća broj osnovnih škola i odeljenja se povećao, kao i broj đaka. Tako je 1. septembra 1941. bilo na području vojnog zapovednika Srbije 2.112 škola sa 6.236 odeljenja, koje je pohađalo 365.583 đaka (204.461 muških i 161.122 ženskih). U isto vreme, u 62 „državne“ gimnazije, sa 1.175 razrednih odeljenja, bilo je 50.319 đaka; u 11 „samoupravnih“ gimnazija, sa 74 razredna odeljenja, bilo je 3.064 đaka.¹⁸⁹

Cim su počele da rade škole u okupiranoj Srbiji, kvislinške vlasti su favorizovale nemački jezik u svakom pogledu. Već 12. juna 1941. pri Komesarijatu za prosvetu bilo je obrazovano posebno odeljenje za nemačku nastavu, a za načelnika ovog odeljenja postavljen je Fridrih Šnajder, dotadašnji nastavnik Nemačke učiteljske škole u Novom Vrbasu.

¹⁹⁰ Dvadesetog avgusta 1941, Savet komesara Milana Aćimovića doneo je odluku da nastavnici srednjih, učiteljskih i građanskih škola, čija je glavna ili sporedna struka bio nemački jezik, ili oni koji su sa uspehom završili ferijalni tečaj za nastavnike nemačkog jezika (održan u julu i avgustu 1941) dobiju posebne privilegije, a to su: da neće biti mobilisani za prinudne radove na bilo kojim objektima u Srbiji, niti će biti premeštani bez odobrenja nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji itd.¹⁹¹

Pod stalnom prismotrom policije bilo je nastavno osoblje srpske nacionalnosti, naročito oni nastavnici za koje se pretpostavljalo da pomažu, saraduju ili simpatišu narodnooslobodilački pokret. Kvislinške vlasti, kako iz perioda Saveta komesara, tako i za vreme Nedićeve vlade, stalno su naglašavale da treba „očistiti nastavničke redove od nacionalno neispravnih elemenata“. I ne samo to, imperativno su nalagale da svi prosvetni radnici sami u svojim sredinama pronalaze komuniste i da ih prijavljuju nadležnim organima. U vezi s tim je i raspis komesara za prosvetu od 16. jula 1941, upućen svim upravama škole: „Od gospodina komesara Ministarstva za unutrašnje poslove obavešten sam da su nastavnici srednjih i narodnih škola potpuno pasivni prema akciji koju upravne vlasti vode protiv rada destruktivnih elemenata. Svima službenicima Ministarstva prosvete na tom području, ma u kom svojstvu oni bili, saopštite na potpis da su dužni da sreske načelnike, kao prve

¹⁸⁸ *Prosvetni glasnik*, br. 11—12, XI—XII—1943. — **Iz ovog dokumenta vidi se da je krajem 1943. broj škola povećan za 42, broj odeljenja za 575, a broj đaka za 25.132.**

¹⁹⁰ AS, m. pr. br. 62—25/41, rešenje komesara za prosvetu.

¹⁹¹ *Prosvetni glasnik*, br. 11—12, XI—XII/1943.

82

pretpostavljene centralne vlasti, pomažu u ovim poslovima opšteg značaja i koristi za narodno dobro.“¹⁹²

Otpuštanja iz službe profesora, nastavnika, učitelja, službenika iz prosvetnih ustanova, kao i pomoćnog osoblja, bilo je svakodnevno. Na njih je primenjivana najdrastičnija uredba o otpuštanju iz službe „nacionalno nepouzdanih“. S tim u vezi je i raspis Ministarstva prosvete od 26. novembra 1941, upućen svim banskim upravama i direktorima škola. U jednom delu ovog dokumenta stoji pored ostalog: „U smislu čl. 1. Uredbe o uklanjanju nacionalno nepouzdanih službenika iz javne službe, ne mogu ostati u službi niti se koristiti stečenim pravima: 1) svi oni službenici koji pripadaju internacionalnim organizacijama — komunisti i masoni, kao i oni koji ispunjavaju svoje simpatije za njih, saraduju sa njima ili ih pomažu; 2) svi oni službenici koji rasprostiru lažne vesti ili uopšte reču ili delom unose zabunu i remete normalan razvoj nacionalnog osećanja naroda... 5) svi oni koji su svojim delima doprineli da zemlju i narod gurnu u nesrećni ubilački rat s Nemačkim Rajhom.“¹⁹³ Ministarstvo prosvete je takođe 1. februara 1942. donelo novu uredbu, prema kojoj na teritoriji kraljevačkog, užičkog, čačanskog, valjevskog i šabačkog okruga, dakle, na teritoriji koja je 1941. godine

bila velika partizanska slobodna teritorija, u službi mogu ostati jedino oni „službenici koji su se za vreme komunističke akcije istakli u borbi protiv komunista“. Za sve ostale prosvetne radnike odlučeno je da se premeste, a „nacionalno nepouzdati“ da se otpuste iz službe, a „organima Specijalne policije predložiti da ih gone“.¹⁹⁴

Nema preciznih podataka koliko je bilo otpuštenih prosvetnih radnika u toku drugog svetskog rata zbog toga što su bili aktivni saradnici NOP-a ili njegovi simpatizeri ili što se nisu solidarizovali sa nemačkom okupacijom i što nisu podržavali vladu Saveta komesara i Nedićevu „vladu narodnog spasa“. Ali je evidentno, da su prosvetni radnici-antifašisti napuštali svoja radna mesta, stupali u partizanske odrede, sklanjali se u izbegličke zbegove da ne bi bili stalno na udaru Specijalne policije i drugih okupacionih i kvislinških organa. Tako se iz jednog spiska Ministarstva prosvete Nedićeve vlade od 1. maja 1942. vidi da je samo od februara do maja „nestalo“ 165 učitelja i da se pretpostavlja da su u ilegalstvu, u partizanskim redovima, pohapšeni ili da

192 U daljem tekstu ovog akta rečeno je i ovo: „Ko se ovom pozivu ne bude odazvao, biće smesta uklonjen sa dužnosti i iz državne službe uopšte. Pored toga na njega će se primeniti stroge kazne kao na sabotera. Starešinama prosvetnih nadležstava, skreće se pažnja da su oni lično odgovorni za rad područnih službenika. Svako ogrešenje pojedinca, starešine su dužne odmah da najhitnije dostave upravnim vlastima i da o tome izveste Min. prosvete“ (AVII, Nča, reg. br. 1/3, f. 3, k. 165).

¹⁹³ AS, M. prosvete br. 53—127/41.

¹⁹⁴ AS, br. 3—161, 2. II 1942, Uredba Ministarstva prosvete.

6* 83

su napustili teritoriju Srbije.¹⁹⁵ Tanasije Dinić, koji je 1941. i 1942. godine bio izvanredni komesar za personalne poslove u Nedićevoj vladi, tvrdi da je u tom periodu otpušteno ukupno oko 10.000 službenika „kao nacionalno nepouzdatih“, ne navodeći koliko je među njima bilo prosvetnih radnika.¹⁹⁶ Iz jednog pregleda „stanja osoblja u resoru Ministarstva prosvete na dan 1. VI/41, sa podacima o docnijim promenama“, sastavljenog na traženje izvanrednog komesara za personalne poslove br. 180, od 11. IV 1942, vidi se da je od ukupnog broja (14.339), koliko je bilo službenika u Ministarstvu prosvete, beogradskim višim i visokim školama, bibliotekama, muzejima i drugim srodnim ustanovama, zatim srednjim i osnovnim školama na teritoriji Srbije, otpušteno iz službe 3.958, shodno Uredbi o uklanjanju nacionalno nepouzdatih. Iz istog dokumenta vidi se da ih je najviše otpušteno: iz Ministarstva prosvete (154), Državne štamparije (221), sa Beogradskog univerziteta (203), iz škola iz područja odeljenja za srednje škole (852), iz škola iz područja odeljenja za narodne (osnovne) škole 2.435.¹⁹⁷

Kao što vidimo, prosvetni i kulturni radnici su masovno otpušteni iz službe. Mnogi su shodno postojećim uredbama i naredbama kvislinških vlasti hapšeni, slati u koncentracione logore ili streljani. Taj broj se, vidi se, naglo povećava. Na primer, iz jednog akta Ministarstva prosvete od 18. septembra 1942. saznaje se da je do ovog datuma po raznim odlukama udaljeno iz službe samo iz srednjih i osnovnih škola 2.615 prosvetnih radnika. A tada je, na osnovu naređenja izvanrednog komesara za personalne poslove, br. 1923 od 11. IX/42, pomenuto Ministarstvo bilo dužno da otpusti još 257 „nacionalno nepouzdatih“ učitelja, nastavnika i profesora svih škola. Ako se uzme u obzir da je tada u osnovnim (narodnim) školama bilo ukupno 6.830 prosvetnih radnika, proizlazi da je do tada svaki četvrti otpušten iz službe jer se nije slagao sa stavom Nedića i njegove vlade „o obnovi nove Srbije u okviru Velikog Nemačkog Rajha“.¹⁹⁸

Pošto mnoge mere Ministarstva prosvete i ostalih organa Nedićeve vlade tokom 1941. i 1942. godine nisu doprinele da se „saniraju“ prilike u kulturno-prosvetnoj struci u pogledu nacionalne „pouzdanosti“, tokom 1943. okupacione i kvislinške vlasti preduzimaju nove sankcije. Jedna od mnogih administrativnih mera bila je, na primer, naredba da svaki prosvetni radnik da izjavu kojom se obavezuje da će biti

veran ciljevima i politici koju sprovodi Nedićeva vlada u okupiranoj
105 AS, M. pr. br. 18—72/42. — Ministarstvo prosvete u vezi s ovim uputilo je pismo načelniku Opšteg odeljenja: „Primetio sam da izvorni nastavnici, kada po potrebi službe bivaju premešteni ili dodeljivani na rad iz jednog mesta u drugo, pokušavaju da pomoću odsustva i traženjem bolovanja putem lekarskih uverenja ili komisijskih pregleda, izbegnu odlazjenje na novu dužnost. Saopštite svima nastavnicima na potpis da ovakvim svojim postupcima izlažu sebe opasnosti da se na njih primeni tač. 2. čl. 1. Uredbe o uklanjanju nepouzdatih službenika iz državne službe, koja odredba povlači ne samo gubitak službe već i svih stečenih prava" (AS, M. pr. br. 14—46/42).

196 AS, cit. saslušanje T. Dinića, neregistrovano.

197 AS, M. pr. 16—52/42.

198 AS, M. pr. br. 41—57/42.

84

I

Srbiji. Zbog interesantne sadržine teksta ove izjave koja je davana na potpis tokom februara 1942, citiraćemo je u celini: „Ja (*ime i prezime*), prožet najiskrenijim pobudama za što skorije ozdravljenje i obnovu Srbije, a ubeđen da će se tome cilju najviše doprineti svesnom i predanom službom kao i izdržanjem reda, mira i poretka u zemlji, ovim — *izjavljujem*: da ću interesima službe uvek predan biti i sve dodeljene mi zadatke od strane pretpostavljenog mi starešine najsvesnije izvršavati; da ću svaku akciju, sprovedenu delom ili reči, koja ide za tim da se unosi zabuna i poremeti red i mir u zemlji suzbijati i protiv svih nosilaca rušilačke akcije najodlučnije se boriti, ma ko oni bili i ma iz kojih pobuda oni to činili; da ću svaki rad i tendencije komunističke onemogućavati, a negovati i u narod širiti samo srpska nacionalna osećanja i rad za što skorije ozdravljenje i obnovu Srbije u duhu intencija, odluka i naređenja Vlade narodnog spasa.”¹⁹⁹

Kada prosvetne vlasti i Specijalna policija tokom 1943. i 1944. nisu imale nikakvih „dokaza” da bi mnoge prosvetne radnike mogle goniti kao političke krivce, a sumnjale su u njih, doneta su rešenja o njihovom prinudnom penzionisanju, iako za to nisu ispunjavali uslove prema tadašnjim propisima. Samo na jednom spisku Ministarstva prosvete od 18. avgusta 1943. bila su 82 prosvetna radnika, za koje je pečeno da ih „po sili zakona hitno treba penzionisati”.²⁰⁰ U jednom drugom kvislinškom dokumentu od 24. februara 1944. pisalo je da je za 54 prosvetna radnika doneto rešenje za penzionisanje na osnovu insistiranja Specijalne policije u Beogradu.²⁰¹

Celokupnu prosvetnu i kulturnu politiku u Srbiji kreiralo je Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade. Razume se, na osnovu uputstava koja je on dobijao od nemačkih okupacionih vlasti. Na čelu ovog ministarstva nalazio se Velibor Jonić, jedan od najbližih Nedićevih saradnika, inače član Ljotićevog „Zbora”, ogorčeni protivnik komunizma. On je imao svoga pomoćnika; zatim odeljenje za osnovno obrazovanje, odeljenje za srednje škole, odeljenje za visoke škole, kancelarije za verska pitanja, odeljenja za nastavu na nemačkom jeziku, a pored toga bio je obrazovan nemački naučni institut. Savetodavni organ Ministarstva prosvete bio je Glavni prosvetni savet, čije su kompetencije uglavnom bile u pregledanju i odabiranju udžbenika.²⁰² Kada je reč o udžbenicima

199 AS, Nća, br. reg. 1/1, f. 9, k. 165. — Nedićeva vlada nije imala obzira ni prema ženama za koje se smatralo da su „nacionalno nepouzdate”. Samo 29. juna 1941. Komesarijat za prosvetu doneo je rešenje za 30 žena da im se smanji plata; za 4 da se prinudno penzionišu, a za 6 da se otpuste iz službe (AS, M. pr. 35—137/41).

200 AS, M. prosvete, br. 20—120/43.

201 AS, M. prosvete br. 4075/44.

202 *Novo vreme*, 22. V 1942. — Glavni prosvetni savet je reorganizovan sredinom maja. *Novo vreme* je 22. V 1942. u vezi s tim pisalo: „Novi Glavni prosvetni savet biće nekoliko puta veći od negdašnjeg. U njega su ranije mahom ulazili profesori univerziteta i po koji prosvetni stručnjak van njegovih redova. U Veliko veće novog Glavnog prosvetnog saveta, između ostalog, ulaze i predstavnici Industrijske, Trgovačke, Zanatske, Lekarske komore, saveza

trgovačkih udruženja, Saveza zanatlija, Srpske zajednice rada, Glavnog zadružnog saveza, Glavnog saveza srpskih zem. zadruga" itd.

85

svih škola, treba naglasiti da su iz upotrebe bili izbačeni svi predratni i odobreni novi udžbenici. Na tome je insistirao lično general Dankelman, vojnoupravni komandant Srbije. U vezi s tim, Ministarstvo prosvete uputilo mu je pismo 14. oktobra 1941, u kome je, pored ostalog, rečeno: „Načela pri pregledu udžbenika, uopšte, bila su ova: da se uklone potpuno iz upotrebe svi oni udžbenici koji sadrže ma šta što bi moglo da poremeti dobar odnos srpskog naroda i nemačkog naroda, odnosno što bi moglo da škodi ma u čemu ugledu nemačkog naroda. Isto tako da se postupi i sa svim onim udžbenicima koji bi svojim duhom i sastavom mogli pojačati liberalističke i marksističke tendencije. Zamena udžbenika novim treba da je takva da u punoj meri zadovolji zahteve novog vremena i novog poretka.”²⁰³

Osmog oktobra 1943. doneta je uredba o zabrani svih knjiga „koje mogu neposredno uticati na nacionalno i moralno vaspitanje srpske omladine i naroda”. Na osnovu ove uredbе Ministarstvo prosvete je bilo dužno da Ministarskom savetu predloži knjige koje treba zabraniti, a ovaj je donosio rešenje i slao ga Ministarstvu unutrašnjih poslova na izvršenje.²⁰⁴ Posle kraćeg vremena, po naređenju nemačkih okupacionih vlasti (30. oktobra), Nedićeva vlada je donela Uredbu o osnivanju fonda za izdavanje udžbenika.²⁰⁵

Iz svega izloženog može se zaključiti da je Ministarstvo prosvete bilo dužno da obezbedi takve udžbenike i takvu nastavu u školama, koji će veličati fašističku Nemačku i kvislinsku Nedićevu vladu. U svim osnovnim i srednjim školama masovno su održavana antikomunistička predavanja. U tom pogledu bila je angažovana i Srpska pravoslavna crkva, odnosno njeni najreakcionarniji krugovi. U vezi s tim, Velibor Jonić je na jednom predavanju na Kolarčevom narodnom univerzitetu, 16. januara 1943, izjavio: „Kako ceo ovaj duhovni preporod nije moguć bez vere i boga, to je i moralnom obrazovanju omladine posvećena osobita pažnja. Naređeno je obrazovanje crkvenih horova i obavezno posećivanje službe božje. U cilju praktikovanja hrišćanskih vrlina ustanovljene su školske kuhinje za siromašne učenike, organizovano odašiljanje paketa zarobljenicima itd.”²⁰⁶

Devetog februara 1943. Nedićeva vlada je donela Uredbu o uređenju Ministarstva prosvete i vera. Na osnovu ove uredbе, u nadležnost Ministarstva prosvete i vera spadali su sledeći poslovi: 1. vođenje državne prosvetne politike, izrada i sprovođenje državnog prosvetnog plana; 2. organizovanje državnih prosvetnih vlasti i ustanova; 3. uprava i nadzor nad školama i nastavnim zavodima; 4. utvrđivanje i odobravanje nastavnog plana i programa; 5. odobravanje rada i nadzor nad radom književnih, umetničkih i kulturno-prosvetnih ustanova i društava; 6. uprava i nadzor nad prosvetno-naučnim ustanovama; 7. organizacija državne izdavačke delatnosti i nadzor nad privatnom izdavač-

²⁰³ AS, M. pr. br. 52—199/41.

²⁰⁴ AVII, Nća, k. 18; *Službene novine*, br. 79/1943.

²⁰⁵ AS, M. pr. 20—273/43.

so« AVII, Nća, br. reg. 1, f. 2, k. 165.

86

kom delatnošću; staranje o izdavanju službenih novina i ostalih zvaničnih publikacija.²⁰⁷

Sem navedenih zadataka, posebno ističemo da je Ministarstvo prosvete i vera najuže saradivalo sa organima Specijalne policije. Ono je donelo i Uredbu o osnivanju zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, o čemu je već bilo reči. Ministarstvo prosvete je takođe 19. novembra 1943. donelo pravilnik o dužnostima i pravilima komesara u privatnim školama i tečajevima. „Komesar” je formalno bio izaslanik Ministarstva prosvete i vera, a praktično policijski organ, i kontrolisao je ceo nastavno-vaspitni proces u privatnim školama.

²⁰⁸

U takvim uslovima, kada su prosveta, kultura, nauka i, ostala društvena nadgradnja bile podređene nemačkoj okupacionoj politici, najteže je bilo, razume se, učenicima, a posebno onima koji su pohađali srednje škole, jer su svakodnevno morali da prate nastavu kroz koju je projevavala fašistička ideologija. Pored toga, veliki broj srednjoškolaca bio je uključen u akcije oslobodilačkog pokreta, naročito 1941. godine, kada je oružani ustanak poprimio masovni karakter u mnogim krajevima Srbije. Napredna srednjoškolska omladina nije prekidala akcije ni sledećih godina okupacije, zbog čega su prosvetne vlasti i policijski organi sproveli stalne represalije. Mnogi srednjoškolci su izbacivani iz škole, hapšeni ili odvođeni na prinudni rad ili u koncentracioni logor. Po prirodi posla, srednjoškolska omladina je bila grupisana u većim centrima, u određenim institucijama, i bila je stalno na udaru fašističke propagande, koju su sprovođile reakcionarne prosvetne vlasti

207 *Službene novine*, br. 11, 9. II 1943. — U čl. 5. citirane uredbe kaže se sledeće: „Ministar prosvete u svom sastavu ima Kabinet ministrov, radne jedinice i savetodavne odbore. Radne jedinice su: Sekretarijat Glavnog prosvetnog odbora, odeljenja, odseci i odeljci. Savetodavni organi Ministarstva prosvete i vere su: Glavni prosvetni odbor, Verski savet, Umetnički savet i Državni sportski odbor.“ Čl. 9: „Sekretarijat Glavnog prosvetnog odbora deli se na odseke: 1) Odesek za vođenje i vaspitanje narodne omladine; 2) Odesek za opštu prosvetnu politiku; 3) Odesek za prosvetno-kulturnu propagandu; 4) Odesek za kulturnu politiku.“ Čl. 10. Ministarstvo prosvete i vere deli se na 6 odeljenja: „1) Opšte odeljenje; 2) Odeljenje za osnovno obrazovanje; 3) Odeljenje za srednje obrazovanje; 4) Odeljenje za visoko obrazovanje i narodnu kulturu; 5) Odeljenje za verske poslove; 6) Odeljenje za nemačku nastavu.“

208 AVII, Nća, k. 18, br. 26/21; *Službene novine*, br. 91. — U čl. 3. citiranog pravilnika rečeno je: „Komesar je dužan da vodi računa da se nastava u dotičnoj školi ili dotičnom tečaju izvodi saobrazno nastavnom planu i programu; da se učenici služe samo odobrenim udžbenicima... On ima pravo da prisustvuje časovima i da preduzima sve potrebne mere za postignuće gornjeg cilja. Nijedan nastavnik u dotičnoj privatnoj školi ili tečaju ne može biti postavljen bez saglasnosti komesara.“

6. I 1943. Nedićeva vlada je donela „Uredbu o kontroli kulturno-prosvetnih ustanova“ i postavljajući komesarskih uprava u njima. U čl. 1. pisalo je: „Sva privatna kulturno-prosvetna udruženja i ustanove, kao i sve prosvetne staleške organizacije, stavljaju se pod neposrednu kontrolu Ministarstva prosvete.“ Čl. 2: „Ministar prosvete može postaviti u njima komesare, koji će upravljati njihovim radom i imovinom i podneti mu o tome izveštaje“ (*Službene novine*, br. 2, 6. I 1942).

87

Nedićeve vlade. Zato ne iznenađuje činjenica što su na jedan manji deo srednjoškolske omladine uticali Nedić i Ljotićeva fašistička organizacija „Zbor“. Naravno, svoja uporišta u srednjim školama imao je i četnički pokret Draže Mihailovića.

O hrabrosti srednjoškolaca u akcijama, sabotazama i u partizanskim odredima i o junačkom držanju pred klasnim neprijateljem postoje mnogi dokumenti ne samo u arhivama narodnooslobodilačkog pokreta već i u neprijateljskim izvorima. Mnoge akcije i sabotaze koje su izvodile omladinske diverzantske grupe tokom 1941, nagoveštavale su da u njima učestvuju veliki broj učenika srednjih škola. Isto tako bilo je indikacija da je jedan broj srednjoškolaca otišao od kuće, pa se pretpostavljalo da su u partizanskim odredima. S vremena na vreme, Gestapou i kvislinškim policijskim organima polazilo je za rukom da uhapse pojedine sumnjive srednjoškolce, članove Skoja. Sve je ovo okupatore i policijske organe navodilo na zaključak da u srednjim školama Partija i Skoj organizovano deluju i da treba preduzeti energične mere protiv toga. Posle izdaje Ratka Mitrovića, člana CK Skoja, septembra 1941, oni su za ovo imali još više razloga.

O aktivnosti srednjoškolaca u raznim akcijama koje je Partija organizovala i o hapšenju koja su nastupala krajem 1941, u jednom izveštaju beogradske Specijalne policije od februara 1942. pisalo je sledeće: „Osećalo se, međutim, da je organizacija u srednjim školama dosta jaka i da je srednjoškolska omladina, koja je pod vidom angažovanja

za 'legalne' akcije srednjoškolskog pokreta, na vrlo vešt način učlanjena u Skoj, često puta predstavljen joj kao nacionalna organizacija — uzimala učešća u mnogim političkim, nedozvoljenim akcijama, pa čak i u ubistvima... Uprava grada Beograda uspela je da otkrije organizacije Skoja u svim srednjim i njima ravnim stručnim školama i da pohapsi najveći broj odgovornih rukovodilaca."²⁰⁹

Prema saopštenju lista *Novo vreme*, tokom celog decembra 1941. bila su sistematski organizovana antikomunistička predavanja u svim krajevima Srbije. Bila su namenjena, u prvom redu, đacima i đaćkim roditeljima. Međutim, održavani su i posebni roditeljski sastanci, na kojima je roditeljima tumačeno kako da štite svoju decu od tobožnjeg štetnog uticaja komunizma. Bila je to, u stvari, pretnja roditeljima da moraju kontrolisati decu i izolovati ih od antifašističke borbe, koja je bila poprimila masovni karakter gotovo u svim srednjim školama.²¹⁰ U vezi sa opasnošću od daljeg širenja oslobodilačkog pokreta u srednjim školama Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade uputilo je 22. decembra 1941. raspis banovinskim upravama i direktorima svih srednjih škola na teritoriji Srbije. U tom raspisu je, pored ostalog, stajalo: „Izvo-
²⁰⁹ AIRPS, SP, 17, 2. — **Samo u Beogradu do jula 1942. organima Specijalne policije pošlo je za rukom da uhapse tri člana MK SKOJ-a; dva kurira MK SKOJ-a, četiri člana Centralnog školskog aktiva; 17 rukovodilaca pojedinih srednjih škola. Svi pohapšeni bili su srednjoškolci.**

²¹⁰ *Novo vreme*, 17. XII 1941.

88

lite odmah preduzeti potrebne mere da se učenici-ce područne vam škole podvrgnu kritičnom pregledu u pogledu nacionalne pouzdanosti. U saradnji sa razrednim starešinama i svim nastavnicima, u roku od mesec dana po prijemu ovog raspisa, imaju se učenici kategorisati: a) u nacionalno pouzdane bezuslovno, b) u komuniste organizovane, ili neorganizovane, simpatizere i saradnike, voljne i nevoljne komunizmu, v) u one koji lako podležu sugestijama i uticaj ima bilo pod uplivom svojih domova, bilo pod uplivom propagande, koja šteti interesima srpske državne uprave u ovim momentima i koja ometa konstruktivni nacionalni srpski posao u odbrani zemlje. Kategoriju b) svrstati u spisak i predložiti za isključenje iz škole bez prava na polaganje ispita i poslati takav spisak ovom odeljenju... Kategoriju v) staviti pod stalni strogi nadzor i neprekidno uticati na te učenike u cilju popravljanja."²¹¹ Iz citiranog raspisa možemo zaključiti da je Jonićevo Ministarstvo prosvete bilo zabrinuto i, tako reći, nemoćno da uguši oslobodilački duh srednjoškolske omladine. Zbog toga se i Jonić obraća banovinskim upravama i direktorima srednjih škola da lično intervenišu i srednjoškolsku omladinu „podvrgnu kritičnom pregledu u pogledu nacionalne pouzdanosti". Pomenuto Ministarstvo je htelo da se odlučno obračuna sa svim „komunistima, organizovanim i neorganizovanim", u srednjim školama, s tim što će ih, pošto se njihova imena utvrde, „isključiti iz škola bez prava na polaganje ispita".

Pošto je naređenje Ministarstva prosvete slepo izvršavano, stotine nevinih učenika isključene su iz škola. Mnoge je na dostavu reakcionarnih uprava škola Specijalna policija uhapsila i zatvorila u koncentracione logore. Isto tako, Nedićeve prosvetne vlasti trudile su se da po svaku cenu obezbede nastavu u srednjim školama, bez obzira na organizovan rad skojevskih organizacija i opasnost koja je režimu pretila sa te strane. Gotovo sve osnovne škole i većina gimnazija u Srbiji radile su krajem 1941. godine. Ovo je okupatorskim vlastima bilo potrebno da bi omladinu imale na okupu; da bi mogle kontrolisati njen rad i vaspitavati je u fašističkom duhu.

Da napomenemo da su u proleće 1942. na teritoriji Srbije radile 83 srednje škole i 2.250 narodnih (osnovnih) škola. Mnoge školske zgrade i nadalje su bile zauzete od okupacionih vlasti, a jedan broj škola još je bio u lošem stanju, te se nastava izvodila u privatnim zgradama.²¹²

²¹¹ AS, neregistrovano, **Raspis Ministarstva prosvete, pov. br. 322 od 22.**

XII 1941. — U raspisu se dalje ističe: „Ako se, posle toga roka ispostavi da su u školi ostali nepouzdana elementi i to se činjenički potvrdi, odgovoran je direktor, na prvom mestu, i celokupan nastavnički zbor. U tom slučaju odgovaraće i školskim i upravnim vlastima. Direktor i nastavnici dužni su neumorno i predano raditi na prevaspitavanju labilnih učenika, na istrebljenju komunista, na održavanju nacionalno-srpskog duha kod pouzdanih učenika i na stalnom organizovanju povremenih sastanaka sa roditeljima učeničkim, na kojima će zajednički preduzimati mere.”

²¹² AS, Nća, br. 18-1/42, 5. V 1942, Izveštaj odeljenja za narodne škole.

89

Upoređujući upisnice pojedinih srednjih škola za školsku god. 1940/41. i izveštaje uprava škola o brojnom stanju učenika u 1942. godini vidi se da ih je te godine upisan znatno manji broj. Iz sledeće tabele vidimo brojno stanje učenika i odeljenja juna 1942. u 10 srednjih škola sa teritorije Srbije.²¹³

Red.

NAZIV ŠKOLE

Broj Broj

broj učenika odeljenja

1 I ženska gimnazija — Beograd 900 24

2 I muška gimnazija — Beograd 632 16

3 IV muška gimnazija — Beograd 692 17

4 VII ženska gimnazija — Beograd 950 25

5 IX muška gimnazija — Beograd 767 18

6 I muška gimnazija — Kragujevac 1.047 25

7 Realna gimnazija — Zaječar 1.061 23

8 I muška gimnazija — Niš 961 22

9 Muška gimnazija — Valjevo 1.137 24

10 Realna gimnazija — Čuprija 1.022 23

Gotovo svaka od navedenih beogradskih srednjih škola imala je školske god. 1940/41. više od 1.000 učenika. Na primer, Prva ženska je imala 1941. godine 1.373, a 1942. je bilo 900 učenica; Prva muška 1941. — 1.028 đaka a 1942. svega 632. Verovatno da je jedan od glavnih uzroka smanjenog broja srednjoškolaca to što su ih stalno kažnjavali i izbacivali iz škola, što potvrđuju i mesečni izveštaji direktora srednjih škola koje su slali Ministarstvu prosvete. Sem toga, bilo je neuporedivo manje seoske omladine u odnosu na 1941. godinu, a mnogi roditelji, prema sećanju savremenika, namerno nisu slali svoju decu u školu, bojeći se da ih ne snađe sudbina srednjoškolaca koji su bili pohapšeni. Mnogi učenici su bili kompromitovani kao simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta pa su se ispisivali i odlazili u druge škole gde ih policijski agenti nisu poznavali. Zbog toga je Ministarstvo prosvete 24. februara 1942. uputilo novi raspis svim srednjim školama, u kome je, između ostalog, rečeno: „Povodom pojave da se izvesni učenici koji su obeleženi kao nacionalno nepouzdana, počinju u većem broju ispisivati iz škola, naređuje se školskim starešinama da ne odobravaju ispisivanje ako imaju osnovanih sumnji u ovom smislu.”²¹⁴

Zato što je sve veći broj učenika, naročito viših razreda, počeo da menja mesto školovanja, bilo je naređeno svim srednjim školama da se održavaju specijalni roditeljski sastanci da bi se osujetila delatnost napredne srednjoškolske omladine: „Da se ne bi desila nesreća, po-

²¹³ AS, Nća, br. 22—341, od 2. VII 1942.

²¹⁴ AS, Nća, br. 4—491, 24. II 1942. — U Beloj Palanci je 7. III 1942, Specijalna policija uhapsila tri učenika gimnazije: VI, VII i VII razreda, kao pripadnike NOP-a i sprovele ih u Niš u zatvor (AS, Nća, br. 7—27/42).

90

trebno je da budno pazite na kretanje svoje dece, na njihove izlaske, na to s kim se druže, šta č i t a j u . . . Ako su skrenuli s puta spasavajte ih dok ne bude dockan i za njih i za sve nas", govorio je 15. marta 1942. direktor VII beogradske gimnazije roditeljima učenika te škole.²¹⁵

Svi učenici morali su stanovati u mestu gde se nalazila srednja škola, jer su se prosvetne vlasti bojale da bi stalnim putovanjem vozom, kolima, biciklom, pa i pešice, mogli doći u dodir sa organizatorima skojevske organizacije. Da bi posetio roditelje, ako su stanovali podalje od škole, učenik je morao dobiti prethodno odobrenje starešine škole. „Ove

će se dozvole davati samo učenicima odličnog vladanja, nacionalno pouzdani i za koje starešina škole jamči", pisalo je u vezi s tim u raspisu Ministarstva prosvete.²¹⁸

Prosvetne vlasti Nedićeve kvislinške vlade nisu mogle same kontrolisati i sprečiti komunističku aktivnost u srednjim školama, pa su redovno pozivali u pomoć agente Specijalne policije. Iz mnogih izvora saznajemo da je Specijalna policija Uprave grada Beograda bila najsurovija, pa je hapsila svakog učenika za koga bi se posumnjalo da deluje u nekoj komunističkoj organizaciji. Tako je Uprava grada Beograda izvestila Ministarstvo prosvete 27. marta 1942. da je utvrdila da se u svim beogradskim školama rasturaju leci komunističkog sadržaja, te je tražila da se preduzmu hitne represivne mere „kako bi se ova destruktivna aktivnost među školskom omladinom sprečila". Specijalna policija je zbog toga tražila od Ministarstva prosvete da naredi upravama škola da obrazuju obaveštajnu službu među đacima kako bi na vreme bile obaveštene o učesnicima i inicijatorima komunističkih akcija.²¹⁷

Da bi se sprečila napredna stremljenja učenika srednjih škola, u Svim školama na teritoriji Srbije održavani su posebni časovi sa učenicima i njihovim roditeljima. Nastavničko veće gimnazije, na primer, u Aranđelovcu na sednici od 25. marta 1942. godine donelo je odluku da svaki nastavnik mora deo časa posvetiti „nacionalnim temama". Isto veće donelo je odluku da svaki roditelj učenika od IV do VIII razreda potpiše izjavu o „lojalnosti" svog deteta. Tekst ove izjave glasi: „Jamčim svojim životom da moj sin (kći), učenik (—) razreda je nacionalno ispravan i da će takav i ubuduće ostati; da neće održavati nikakve veze niti potpomagati ni ličnosti ni organizacije, koje rade protiv mira i rada u zemlji."²¹⁸

Uprkos svim represalijama nad učenicima i njihovim roditeljima, napredna srednjoškolska omladina nije prekidala ilegalni rad, čak ni u slučajevima kada su pojedini srednjoškolci znali da će pasti policijskim agentima u ruke. Jer 1942. godine teško je bilo uspostaviti vezu sa nekim partizanskim odredom u Srbiji da bi se izbeglo hapšenje policije.

²¹⁵ *Novo vreme*, 17. III 1942.

²¹⁶ AS, Nća, br. 12—82/42, **Raspis Ministarstva prosvete okružnim načelnicima i direktorima srednjih škola**, 25. III 1942.

²¹⁷ AS, Nća, br. 9—383, **Naređenje Specijalne policije Uprave grada Beograda Ministarstvu prosvete**, 27. III 1942.

²¹⁸ AS, Nća, br. 9—321/42, 28. III 1942, **Izveštaj direktora škole**.

91

Tokom 1942. i 1943. godine nije bilo nijednog mesečnog izveštaja direktora srednje škole i načelnika okruga a da nisu izneti podaci o isteranim iz škole ili uhapšenim učenicima.²¹⁹

Srednja škola je zadavala velike brige ne samo Ministarstvu prosvete i upravama škola već i Milanu Nediću kao predsedniku „vlade", te je ovaj odlučio da i sam „doprinese" akciji za ugušivanje komunističke delatnosti među srednjoškolskom omladinom. I ne samo to, Nedić je stalno u svojim govorima isticao da su glavni „vinovnici" oružanog ustanka širih razmera tokom 1941. godine poticali iz redova inteligencije, srednjoškolaca i studenata. Takvo stanovište on je i nadalje zastupao. Predsednik „vlade narodnog spasa" je zbog svega toga 22. maja 1942. izdao naređenje ministru prosvete da se u učionicama i hodnicima svih srednjih škola postave natpisi: „Mir, red, rad i sloga to je spas Srbije", „Samo sloga Srbina spasava", „Sve za srpstvo" i niz drugih parola.²²⁰

Po naređenju Milana Nedića, Ministarstvo prosvete organizovalo je krajem juna 1942. jednomesečni tečaj za „nacionalnu propagandu" za sve nastavnike srednjih, srednjih stručnih, učiteljskih i osnovnih škola sa teritorije grada Beograda koji nisu stariji od 42 godine. Cilj ovog tečaja bio je da se prosvetni radnici „naoružaju" ideologijom predsednika vlade Nedića kako bi mogli savladati i onemogućiti komunističku delatnost među srednjoškolskom omladinom.²²¹ Po Nedićevom naređenju

takođe je propisana uredba po kojoj se od početka školske god. 1942/43. potpuno uvodilo obavezno učenje italijanskog umesto francuskog jezika, jer, kako je u uredbi istaknuto, francuski jezik je blizak komunističkom (ruskom), te ga kao takvog treba eliminisati iz srednjoškolske nastave.²²² Kako su učenici svakodnevno hapšeni zbog ilegalnog rada u organizacijama Skoja, Ministarstvo prosvete i Specijalna policija bili su u nedoumici šta da rade sa tako velikim brojem pohapšenih. Zavod za prinudno vaspitanje u Smederevskoj Palanci bio je osnovan, ali nije mogao da primi sve pohapšene učenike i učenice srednjih škola. Zbog toga se ministar prosvete Velibor Jonić obratio pismom lično predsedniku Nediću da naredi da se osnovna škola u Smederevskoj Palanci, kao najpogodnija, rekvirira radi proširenja prostorija omladinskog logora. Posebno je naglašeno da zabrinjava situacija u srednjim školama i da se komunistička organizacija širi ne samo među muškom već i među žen-

²¹⁹ **Ministarstvo prosvete, Rešenjem br. 5704 od 29. III 1942, odlučilo je da se kazne izgnanstvom iz svih srednjih škola na teritoriji vojnog zapovednika Srbije bez prava na polaganje privatnih ispita šest učenika Učiteljske škole u Užicu; jedan iz gimnazije u Valjevu i jedan iz gimnazije u Kragujevcu (AS, Nća, br. 9—106/42).**

²²⁰ AS, Nća, br. 19—83/42, Naredba Ministarskog saveta, 22. V 1942.

²²¹ AS, Nća, br. 2—120, 25. VI 1942.

²²² AS, Nća, br. 42—83/42/19. VIII 1942. — **Ministar prosvete Velibor Jonić izdao je 9. IX 1942. naredbu po kojoj su osnovne, srednje i srednje stručne škole bile obavezne da svakog meseca u toku školske godine organizuju „srpska posela” da bi se učenici i roditelji vaspitavali u „zdravom nacionalnom duhu”.** (AS, Nća, br. 31—141/42, 9. IX 1942).

92

skom omladinom, tako da u logoru moraju organizovati poseban internat za žensku srednjoškolsku omladinu.²²³

Samo na jednom spisku Ministarstva prosvete od 17. decembra 1942. godine nalazila su se imena 35 srednjih škola i 330 učenika za koje je bilo doneto rešenje da se sprovedu u omladinski logor u Smederevsku Palanku. Najviše je tada pohapšeno učenika iz sledećih srednjih škola: iz gimnazije u Leskovcu (14); VIII beogradske gimnazije (13); gimnazije u Gornjem Milanovcu i Kraljevu po (12); gimnazije u Aranđelovcu (10) itd.²²⁴ Takvi spiskovi su gotovo svakog meseca sastavljani i na osnovu njih su učenici srednjih škola slati u logor u Smederevsku Palanku sve do raspuštanja logora u septembru 1944. godine, a mnogi su upućivani u logor na Banjicu, Crveni krst u Nišu i u mnoge druge zatvore i kaznionice. Na osnovu ovih podataka lako je zaključiti da je Specijalna policija imala „neraščišćene račune” iz 1941. godine sa mnogim učenicima srednjih škola, tako da su ovi pohvatani kasnije tokom 1942. godine. Reč je o okruzima gde su u leto i u jesen 1941. godine veliki deo teritorije oslobodili partizanski odredi u kojima je tada srednjoškolska omladina, zajedno sa radničkom i seoskom omladinom, aktivno učestvovala, a i kasnije je nastavila intenzivni rad u mnogo težim uslovima, tako da je usled provala i izdaja dolazilo do masovnog hapšenja.

Tokom 1943. i 1944. godine Ministarstvo prosvete je po nalogu Specijalne policije više puta izdavalo naređenja direktorima srednjih škola u Beogradu da se učenicima zabrani posećivanje predstava humorističkog pozorišta „Razbibriga”, pod motivacijom da takve predstave mogu negativno da deluju „na nacionalno pouzdane srednjoškolce” i da bi od takvih predstava koristili mogli imati jedino učenici komunistički ori-

²²³ AS, Nća, br. 32—166/42, **Pismo ministra prosvete predsedniku Nediću, 1. X 1942. — 19. X 1942. Nedić je izdao naređenje Ministarstvu prosvete da sve škole u Beogradu organizuju kolektivnu posetu antikomunističke izložbe u Garašaninovoj ulici, br. 8, kako bi đaci videli „prave zločine komunista”** (AS, br. 34—71/42).

²²⁴ AS, Nća, br. 41—535/42, **Rešenje Ministarstva prosvete br. 26677, 17.**

XII 1942. — Kakvu su kulturno-prosvetnu politiku vodile kvislinške vlasti u Srbiji vidi se i na primeru popunjavanja knjigama Narodne biblioteke u Beogradu, koja je izgorela 6. odnosno 7. aprila 1941. usled bombardovanja. U pismu upravnika Narodne biblioteke, 21. V 1941, Ministarstvu prosvete rečeno je: „Cast mi je zamoliti Ministarstvo da za Narodnu biblioteku izvoli tražiti

odobrenje od nadležnih nemačkih vlasti Feldkomandanture da se od zaplenjenih knjiga iz jevrejskih knjižara u Beogradu uzmu sva izdanja po dva primerka za Narodnu biblioteku." 27. maja u aktu Ministarstva prosvete koji je upućen vojnom zapovedniku Srbije rečeno je sledeće: „Nardna biblioteka u Beogradu prilikom bombardovanja izgorela je i tom prilikom su propale gotovo sve knjige. Sada se pristupilo njenom obnavljanju, koje će se najpre vršiti, uglavnom, putem poklona u knjigama. Čast mi je umoliti za odobrenje da se N. biblioteoi u Beogradu za njeno obnavljanje izdaju po dva primerka od svih zaplenjenih knjiga po jevrejskim knjižarama u Beogradu" (AVII, M. pr. br. 40—31/41).

93

jentisani.²²⁵ Zabranjeni su mnogi filmovi i razni pozorišni komadi, ukoliko bi se utvrdilo da obrađuju socijalne motive koji bi mogli izazvati antiokupatorsko raspoloženje srednjoškolske omladine i prezir prema Nediću i njegovoj vladi kao slugama okupatora.²²⁸

U nizu propagandnih mera preko srednjoškolske nastave, Ministarstvo prosvete je s vremena na vreme obrađivalo pojedine teme sa antikomunističkim sadržajem koje su davane kao pismeni zadaci učenicima srednjih škola. Jedna takva tema bila je data učenicima novembra 1943: „Zašto Srbin ne može biti komunista". Evidentno je da su mnogi učenici odbijali da rade ovakve i slične teme, zbog čega su ih direktori kažnjavali isključenjem iz škola ili su ih prijavljivali organima Specijalne policije radi gonjenja.²²⁷

Razne mere prinude neće prestajati sve do završetka rata. Svi učenici koji se nisu pokoravali naređenjima prosvetnih vlasti ili se sumnjalo 'da simpatišu ili pomažu oslobodilački pokret slati su u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, a ako se i u Zavodu ne bi „popravili", sprovodili su ih u zloglasni logor na Banjici, iz koga se mnogi nisu nikad ni vratili. Isto tako, učitelji, nastavnici, profesori i drugo nastavno vaspitno osoblje, ukoliko se nisu pokoravali uredbama i naredbama okupatorsko-kvislinških vlasti, hapšeni su, proganjani, a mnogi i streljani, ili su (ako su bili starijih godišta) penzionisani po sili zakona. Tako je bilo sve do kraja drugog svetskog rata, odnosno do oslobođenja Srbije kada su kontrarevolucionarne snage, zajedno sa okupatorom, bile definitivno poražene.

²²⁵ 6. X 1942. Nedićeva vlada donela je Uredbu o oblasnim narodnim pozorištima, naime, Dunavskom narodnom pozorištu, sa glavnim sedištem u Požarevcu, i Moravskom narodnom pozorištu, sa glavnim sedištem u Nišu (*Službene novine*, br. 80, 6. X 1942).

²²⁸ AS, Nća, br. 1—95/43, 4. 1/43. — U naređenju Ministarstva prosvete srednjim školama od 27. VIII 1943. rečeno je između ostalog: „Da se školskoj omladini zabrani posećivanje predstava beogradskih veselih pozorišta: „Centrala za humor", „Razbibriga", „Acino smešno pozorište", kao i svih sličnih pozorišta koja budu osnovana u Beogradu i u unutrašnjosti" (AS, br. 19—108/44).

²²⁷ AS, Nća, br. 21—61/43. Naređenje Ministarstva prosvete direktorima srednjih škola. Prema izveštaju okružnog načelnika za niški okrug, krajem maja uhapšena su četiri učenika, za koje je utvrđeno da su bili članovi SKOJ-a. 19. decembra okružni načelnik je izvestio da je devet učenika uhapšeno, a da ih je osam „odbeglo" u partizanske odrede (AS, br. 22—52 i 6—156/43).

94

NAPORI NEDIĆEVE VLADE U VEZI SA OTVARANJEM BEOGRADSKOG UNIVERZITETA

Redovna nastava na Beogradskom univerzitetu za vreme okupacije nije održavana, ali su studenti po specijalnim odobrenjima nemačkih okupacionih vlasti polagali ispite u svim ispitnim rokovima počev od juna 1941. sve do februara 1944. godine.²²⁸ Iako nije bilo uslova za normalan rad Univerziteta, jer su u najvećem delu univerzitetskih prostorija bili smešteni nemački vojnici, a bila je oskudica i u nastavnom kadru, Savet komesara, a kasnije Nedićeva kvislinška vlada, uporno su insistirali kod nemačkih okupacionih vlasti da se odobri redovna nastava na Beogradskom univerzitetu. Zbog toga je komesar prosvete u vladi Milana Aćimovića, još 2. maja 1941. hitno tražio od Rektorata

izveštaj o broju studenata na fakultetima, koji su bili upisani u letnjem semestru školske god. 1940/41. i o tome podneo izveštaj Upravnom štabu vojnog zapovednika u Srbiji.²²⁹

Nedićeva vlada je računala da bi otvaranjem Univerziteta njen ugled u narodu mogao porasti i da bi to predstavljalo izvesnu samostalnost u odnosu na okupatore. Međutim, i Nemci su isto tako gledali svoju računnicu i smatrali su da bi bilo opasno sakupiti na jedno mesto desetinu hiljada ili više mladih ljudi, koji bi u svakom trenutku mogli postati opasnost za „red i mir“ u okupiranom delu Srbije. Zbog toga su stalno odugovlačili sa odobrenjem na osnovu koga bi mogla početi redovna nastava na Univerzitetu.

Nismo mogli pronaći podatke o broju studenata koji su polagali ispite u junskoj sesiji 1941, ali je evidentno da su ispiti polagani na svim fakultetima Beogradskog univerziteta. Zna se jedino da se u junu za polaganje ispita na Poljoprivrednom fakultetu bio prijavio 81 kandidat, sa 357 prijava, a u oktobru 1941. 72 studenta istog fakulteta polo-

228 prvi značajniji prilog o radu Beogradskog univerziteta u uslovima okupacije podneo je dr Jovan Marjanović maja 1967, na simpozijumu povodom 100-godišnjice oslobođenja gradova u Srbiji. Međutim, jedan duži pregled u kome ima vrlo malo podataka o radu Univerziteta za vreme okupacije, napisao je dr Božidar Dordević, *Univerzitet u Beogradu 1863—1963*, GGB, knj. IX—X, 1962/63, str. 5—81.

²²⁹ AS, Nća, 40—114/41, Pismo Ministarstva prosvete, maja 1941, Rektoratu Beogradskog univerziteta.

95

žila su 321 ispit.²³⁰ Da napomenemo da je na 6 beogradskih fakulteta bilo upisano i 185 studenata. Je vre ja, ali njih je zadesila ista sudbina kao i ostale Jevreje u Srbiji, te im nije bilo dozvoljeno ni da izađu na ispit shodno čl. 4. „Naredbe Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja t.g. koja se odnosi na Jevreje i Cigane“. Na osnovu iste Uredbe otpušteni su iz službe svi profesori Jevreji, a na osnovu specijalnih naređenja dat je otkaz velikom broju profesora srpske i drugih nacionalnosti za koje se smatralo da nisu „nacionalno pouzdani“.²³¹

U nizu drugih mera radi „sređivanja“ stanja na Beogradskom univerzitetu treba istaći da je 29. maja 1941. doneta odluka da se i formalno zabrani rad svim studentskim udruženjima na Beogradskom univerzitetu. „Cast mi je izvestiti“, pisao je rektor Univerziteta komesaru za prosvetu, „da je univerzitetski senat na sednici od 29. maja 1941. doneo odluku da se ukinu sva studentska udruženja i da njihovu imovinu preuzme Univerzitet.“²³²

Pitanje je kakva je i kolika bila imovina studentskih udruženja.

Pitanje je da li je uopšte postojala, jer su Nemci još od prvih dana okupacije najveći deo univerzitetskih zgrada zauzeli a inventar opljačkali. Uostalom, veći broj gimnazija i osnovnih škola ne samo u Beogradu već i u unutrašnjosti bio je pretvoren u nemačke kasarne. Zato se tokom cele 1941. godine, pa i kasnije, vodila prepiska između direktora srednjih i osnovnih škola, Rektorata i Ministarstva prosvete, s jedne, i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, s druge strane.²³³

Sve do septembra 1942, prema odluci šefa Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije, DN. br. 1306/41, pravo na polaganje ispita na fakultetima imali su isključivo studenti koji su imali 8 overenih semestara.

Dakle, polagani su uglavnom završni ispiti. Izuzetak od ove uredbe bili

²³⁰ AS, Nća, br. 22—355/41, Izveštaj Rektorata za jul 1941; Naredbom ministarskog saveta Nedićeve vlade, br. 541 od 9. II 1942, svi profesori Poljoprivredno-šumarskog fakulteta (njih oko 30) i studenti ovog fakulteta koji su živeli u Beogradu i unutrašnjosti Srbije, bili su mobilisani i stavljeni na raspoloženje Ministarstvu poljoprivrede „na sprovođenju plana o poljoprivrednoj proizvodnji“. Studenti su bili upućeni u unutrašnjost Srbije, gde su bili raspoređeni na rad u pojedina poljoprivredna gazdinstva da rade fizičke poslove „za stan i hranu, a eventualno još i neku malu nagradu, ukoliko se pokažu marljivi na poslu“, s tim što im se ovo vreme priznavalo kao uspunjenje obaveze u smislu Uredbe o uvođenju nacionalne službe za obnovu Srbije (AS, br. 37—306/42, rešenjem Ministarstva prosvete od 9. II 1942).

²³¹ AS, Nća, br. 26-1/41, izveštaj Rektorata, 1. VII 1941. — 7. VI otpušteno je iz službe 5 profesora, 23. VI — 11 profesora i 5. VII takođe 11 profesora itd.

²³² AS, Nća, br. 3878, pismo Rektorata, od 10. VI 1941, Ministarstvu prosvete. — Komesar za prosvetu R. Jonić, u aktu, br. 12176, od 19. juna, izvestio je rektora da se u svemu slaže sa odlukom univerzitetskog senata „da se ukinu sva studentska udruženja“ (isto).

²³³ Rektor univerziteta u vezi s tim pisao je pismo 6. VI 1941. Komesaru za prosvetu. Tekst tog pisma glasi: „Kako izvesne univerzitetske zgrade i prostorije još drže nemačke vlasti i u njih ne puštaju nikoga, i kako se još uvek vrši stalno oduzimanje imovine, tako da današnje stanje ne odgovara onom od juče, to mi je čast izvestiti vas da Univerzitet iz istih razloga nije u stanju odgovoriti na akt Komesarijata ministarstva prosvete (AS, Nća, br. 3878/41).

96

su studenti nemačkog jezika, koji su mogli polagati ispite ako su imali šest overenih semestara.²³⁴

Jedan broj građana, opet po odobrenju nemačkih okupacionih vlasti, polagao je i doktorske disertacije. To se radilo paralelno sa polaganjem ispita na fakultetima. Međutim, prema postojećoj uredbi „reorganizovanog Univerziteta“, kao uslov za polaganje doktorskih ispita trebalo je da kandidat redovno pohađa dva semestra nastave. Ali, pošto redovan rad na Univerzitetu još nije počeo, uprava Rektorata tražila je odobrenje da fakulteti budu otvoreni bar u toku letnjih meseci kako bi se moglo raditi sa doktorantima. Šestog jula 1942. Ministarstvo prosvete dobilo je od Upravnog štaba opunomoćenog generala u Srbiji akt sledeće sadržine: „Ovlašćujem vas da odredite jedan termin za apsolvente svih fakulteta da bi se održali diplomski ispiti, završni ispiti, kao i doktorski ispiti. Ukoliko je za tu stvar potreban rad u biblioteci, ne postoji ništa protiv toga.“²³⁵

Bez obzira na specijalna odobrenja za polaganje ispita i doktorata, Ministarstvo prosvete i Rektorat Univerziteta intenzivno su se pripremali za početak redovne nastave na „reorganizovanom Univerzitetu“.

S tim u vezi tražena su rešenja da se Univerzitetske zgrade, zauzete od nemačkih vojnih vlasti, oslobode. Ali svi pokušaji na tom planu bili su bezuspešni. Bile su donete uredbe za pojedine fakultete, postavljeni su profesori i doneti mnogi drugi akti kako bi što pre počela redovna nastava. Na šest beogradskih fakulteta: Filozofskom, Pravnom, Teološkom, Tehničkom, Medicinskom i Poljoprivrednom fakultetu u oktobru 1942. godine prijavilo je završne ispite 728 studenata. Tabela pregled ispita po fakultetima je sledeći:²³⁶

Fakultet

Prijavljeno

4a-»s

•aOs

a« I

i š .23

Položilo ispite

Nije položilo

Odustali

Nije položilo

ispite zbog

neisp. uslova

Diplomiralo

kandidata

Filozofski 73 73 47 5 8 13 47

Pravni 253 519 364 68 65 22 165

Teološki 40 196 173 13 10 –21

Tehnički 181 412 315 67 30 –15

Medicinski 123 164 73 25 66 –8

Poljoprivredni 58 169 99 22 36 12 9

S v e g a : 728 1.533 1.071 200 215 47 265

²³⁴ AS, Nća, br. 35—103/41, Naredba Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije, maja 1941.

²³⁵ AS, Nća, br. 35—103/42.

²³⁶ AS, Nća, br. 35—103/42, Pismo Rektorata Beogradskog univerziteta Ministarstvu prosvete, 24. XI 1942.

7 Kontrarevolucija u Srbiji 2 97

Da napomenemo da su u oktobarskom ispitnom roku branjena i tri doktorata na Pravnom fakultetu, a kasnije doktorske disertacije prijavljivane su i branjene na drugim fakultetima Beogradskog univerziteta.

Iz prethodne tabele može se videti da je 728 prijavljenih studenata u oktobarskom ispitnom roku položilo 1071 ispit, a da 47 studenata nije polagalo „zbog neispunjenja uslova“. U obrazloženju Rektorata se kaže da su to „sumnjivi elementi“ i da bi njihovo prisustvo na ispitima moglo negativno uticati na ostale kandidate. Sem toga, rečeno je da jedan broj studenata nije mogao izaći na ispite jer su se nalazili u nacionalnoj službi rada, Ljotićevim dobrovoljcima ili u četničkim redovima Koste Pećanca.

Sem studenata koji su se školovali na Beogradskom univerzitetu, od februara 1942. sve do juna 1944. Ministarstvo prosvete izdavalo je specijalna odobrenja studentima koji su tražili da se školuju na univerzitetima fašističke Nemačke. Preko hiljadu studenata iz Beograda i unutrašnjosti Srbije odlazilo je da studira na fakultete u Gracu, Beču, Berlinu, Hajdelbergu, Hamburgu i drugim nemačkim gradovima. Reč je svakako o onima koji su bili organizovani u kvislinške vojne i omladinske organizacije, u prvom redu u Ljotićeve dobrovoljce kojima je fašistički režim imponovao, te je mnogima od njih Nedićeva vlada obezbeđivala i stipendije za školovanje, koje su se kretale u proseku od 4.000—5.000 dinara. Ministarski savet je, na primer, aktom broj 3093 od 5. marta 1942. godine, odlučio da na jednogodišnje studije u Nemačku pošalje 20 studenata Srba, koji su se istakli u redovima dobrovoljaca i u Nacionalnoj službi za obnovu Srbije.²³⁷

Kasnije su redovno slate nove grupe na studiranje u Nemačku, ali je ipak najveći broj onih koji su podnosili pojedinačne molbe i odlazili da se školuju o svom trošku.

Iz ovog dokumenta se može zaključiti da su ovi studenti bili uglavnom deca imućnijih roditelja, jer su njihovi roditelji morali dobro zarađivati u vreme fašističke okupacije da bi mogli školovati decu u inostranstvu. Interesantno je da je svaki student pre odlaska iz zemlje morao dati izjavu pred organima Specijalne policije Uprave grada Beograda. Tekst te izjave glasi: „Obavezujem se da ću u Rajhu proći kroz specijalne kurseve radi upoznavanja sa radom tamošnjih omladinskih organizacija.“²⁸⁸

I sama ova izjava i njena sadržina dovoljno govore ko su bili ti studenti i kakva su bila njihova ideološka shvatanja. U svakom slučaju, oni su uzimali krupne obaveze i morali su se pre toga dobro afirmisati kod okupatorskih i kvislinških vlasti kao borci protiv komunizma da bi dobili odobrenje za studiranje na nemačkim fakultetima.

Godine 1943. povećao se broj studenata koji su polagali ispite na beogradskim fakultetima, u poređenju sa prijavljenim ispitima i ranijim rokovima. Od decembra 1942, rešenjem Upravnog štaba opunomoće-

²³⁷ AS, Nća, br. 14296, Rešenje Ministarskog saveta, 5. III 1942.

²³⁸ AS, Nća, br. 31—284/42.

98

nog komandujućeg generala u Srbiji, odobreno je da, pored apslovenata, ispiti mogu polagati i studenti koji imaju bar četiri upisana i overena semestra.²³⁹ U februarском ispitnom roku 1943. godine izašla su na ispit 1.344 studenta, što je gotovo dvostruko veći broj u odnosu na prijavljene ispiti u oktobru 1942. Rezultat ovih ispita vide se iz sledeće tabele.

²⁴⁰

Fakultet

Prijavljeno

nj

tS xs

1« m1 M.3

Položilo

Palo

Odustalo

Nema uslova

Diplomiralo**Filozofski 114 114 66 9 20 13 60****Pravni 447 905 595 109 115 86 260****Teološki 57 246 214 15 17 – 30****Tehnički 325 728 551 106 71 – 26****Medicinski 298 234 88 40 120 – 14****Poljoprivredni 103 313 177 36 76 24 16****S v e g a : 1.344 2.540 1.691 315 419 123 406**

Pored diplomskih ispita, u februarskom ispitnom roku odbranjeno je 7 doktorskih disertacija: 3 na Filozofskom, 3 na Pravnom i 1 na Tehničkom fakultetu.²⁴¹

Krajni rok koji je odredila Nedićeva kvislinška vlada za početak redovne nastave na Beogradskom univerzitetu, bio je 31. decembar 1943.

Do tog datuma trebalo je da se izvrše sve pripreme, jer se taj datum u oficijelnim krugovima Nedićeve vlade očekivao kao „datum stoleća“.

Na šest fakulteta, na kojima su i do tada polagani ispiti, bilo je početkom avgusta 40 redovnih, 52 vanredna profesora, 63 docenta, 136 asistenata i 31 honorarni nastavnik. „Pitanju izbora univerzitetskih nastavnika, Univerzitetski senat posvetio je naročitu pažnju“, pisalo je u izveštaju Rektorata, „ali pored toga, Univerzitetski senat je u pogledu izbora nastavnog osoblja nailazio na teškoće. Jedna od teškoća leži u Uredbi čl. 28. Uredbe o Univerzitetu, koja predviđa da broj redovnih

²³⁹ AS, Nća, br. 1—18/43, Rešenje Upravnog štaba nemačkog komandanta

u Srbiji.

²⁴⁰ AS, Nća, br. 5073/43, Izveštaj Rektorata Beogradskog univerziteta, 7. avgusta 1943, Ministarstvu prosvete.

²⁴¹ Jedna od teza na Filozofskom fakultetu bila je: „Školstvo Nemaca u Jugoslaviji“. Na Pravnom fakultetu branjene su sledeće teze: 1. „Nacionalsocijalizam i razvitak pravnog položaja vanbračne dece u Nemačkoj“, „Pravni položaj narodnih škola“ i „Ministarska odgovornost po ustavu iz 1931. godine“ (AS, Nća, br. 5073, Izveštaj Rektorata, 17. VIII 1943).

7» 99

profesora jednog fakulteta, ne može biti veća od polovine katedara na njemu.“²⁴² Uglavnom, sve do kraja 1943. godine izvršena su postavljenja nastavnog i administrativnog osoblja na svim fakultetima.

U junskom i oktobarskom ispitnom roku 1943. takođe se nastavilo sa polaganjem ispita na fakultetima Beogradskog univerziteta. Evo tabele prijavljenih i položenih ispita u pomenutim ispitnim rokovima.²⁴³

Prijavljeno**Fakultet****kandidata****ispita****Položilo****Nije položilo****Odustalo****Diplomiralo Filozofski 189 153 121 28 30 24****Pravni 707 1.093 640 197 262 97****Teološki 89 216 133 25 58 6****Tehnički 165 347 255 51 44 13****Medicinski 87 96 74 19 45 8****Poljoprivredni 58 180 117 6 35 7****S v e g a : 1.295 2.085 1.340 326 474 155**

Od septembra 1943. godine počinje prvi put pod okupacijom da se za jedan broj studenata Filozofskog, Medicinskog i Poljoprivrednog fakulteta izvodi redovna nastava, ali po skraćenom programu. Uredba o skraćenoj nastavi odobrena je od nemačkih okupacionih vlasti i objavljena je u *Službenim novinama*, br. 63, od 10. avgusta 1943. To je bila neka forma probnog rada redovne nastave. Redovan upis za ove tečajeve bio je od 20—30. avgusta, a naknadni od 1—10. septembra. Ministarstvo prosvete je mnogo očekivalo od ove nastave i računalo je da će se javiti bar hiljadu studenata.²⁴⁴ Međutim, na sva tri fakulteta upisalo se svega 75 slušalaca: 42 na Medicinskom, 24 na Filozofskom i 9 na Poljoprivrednom fakultetu.²⁴⁵ U vezi s tim pisao je dekan Poljoprivrednog fakulteta da su na Odseku za poljoprivredu bila upisana samo tri slušaoca i da ima izgleda da će broj angažovanih nastavnika biti nekoliko

puta veći od broja slušalaca. Zbog toga se smatralo da će se Univerzitet kompromitovati ne samo u očima studenata i naroda već i u očima Nemaca. Uzaludno su Ministarstvo prosvete i Rektorat reklamirali preko štampe uvođenje redovne nastave na Univerzitetu. Novi slušaoci

AS, Nća, br. 5073, Izveštaj Rektorata, 7. avgusta 1943.

"» AS, Nća, br. 6171/43 i 54/44, Izveštaj Rektorata, 15. IX 1943. i 3. I 1944, Ministarstvu prosvete.

844 AS, Nća, br. 6171/43, Izveštaj Rektorata, 15. IX 1943.

245 AS, Nća, br. 6900, Izveštaj Rektorata, 15. X 1943.

100

šaoici se nisu javljali. Zbog toga su bile određene posebne grupe profesora koje su odlazile u unutrašnjost Srbije da vrše agitaciju u četama dobrovoljaca i jedinicama Nacionalne službe rada, ali ni ovo nije pomagalo.

Konačno je nastava počela 10. septembra 1943. i trajala za studente Filozofskog i Poljoprivrednog fakulteta do februara 1944, a za studente medicine do maja 1944. godine.²⁴⁶

Decembra 1943. godine aktom nemačkog vojnog zapovednika okupirane Srbije, Dn. br. 2776/43, zvanično je odobreno otvaranje Beogradskog univerziteta, i to samo za katedre Filozofskog, Medicinskog, Poljoprivrednog i Tehničkog fakulteta. „Svečanosti“, koja je tim povodom održana 10. januara 1944. u sali Beogradskog univerziteta, prisustvovao je i Nedić i svi ministri njegovog kabineta. O značaju uvođenja redovne nastave na Univerzitetu govorio je Velibor Jonić, ministar prosvete, koji je, ujedno, istakao da treba svi „pravi Srbi da se ujedine“ kako bi se odbranili od komunizma.²⁴⁷

Prema evidenciji, koja je sačinjena u januaru, brojno stanje prijavljenih kandidata za upis na Univerzitet po fakultetima bio je sledeći:²⁴⁸

Stari Novi

Fakulteti slušaoci slušaoci U k u p n o

Pravni 1.408 1.347 2.755

Filozofski 424 501 925

Teološki 83 42 125

Medicinski 463 1.978 2.441

Tehnički 421 1.415 1.836

Poljoprivredni 65 614 679

S v e g a : 2.864 5.897 8.761

Prosto je neverovatno da se 8.761 student odlučio da nastavi studije prvih meseci 1944, dakle, u periodu kada su i laici mogli oceniti da neće proći mnogo vremena, a nemački okupatori moraće da napuste Jugoslaviju a s njima i kvislinzi: Nedić, Ljotić i Jonić, glavni pobornici otvaranja Beogradskog univerziteta. Najverovatnije je da su to bile prijave informativnog karaktera, kako bi se nemačkim okupacionim vlastima izneo ubedljiv broj studenata, mada za ozbiljne namere u pogledu dolaska na studije, nije bilo toliko ljudi. To potvrđuje i izveštaj Rektorata za mart 1944. godine, iz koga se vidi da je do tada bilo prijavljeno svega 414 studenata.²⁴⁹ Ovo je ozbiljno pokolebalo sve bliske saradnike

²⁴⁶ AS, Nća, br. 7883/43, Izveštaj Rektorata, 15. XI 1943.

²⁴⁷ AS, Nća, br. 384/44, Izveštaj Rektorata, 15. I 1944.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ AS, Nća, br. 1808/44, Izveštaj Rektorata, 6. IV 1944.

101

Nedića i njegovih ministara, tako da redovna nastava na Univerzitetu za vreme okupacije praktično neće ni početi. Mnogi profesori, pa i studenti, naročito posle bombardovanja Beograda, 16. aprila 1944. godine, pobjegli su iz grada. Nemci su najveći broj univerzitetskih zgrada i dalje koristili za svoje potrebe. Prema tome, za početak redovne nastave na Univerzitetu nije bilo nikakvih uslova. Sve veći broj stanovništva bežao je iz grada. U okolnim selima bile su smeštene gotovo sve „državne“ ustanove, bolnice, izbeglički domovi, a pošto su srednje škole usled bombardovanja prekinule nastavu pre završetka školske godine, u pojedinim zgradama na periferiji Beograda održavani su ispiti za učenike srednjih škola.²⁵⁰

To bi bila, ukratko, istorija Beogradskog univerziteta za vreme kvislinga

Milana Nedića i njegove „vlade narodnog spasa“, odnosno rad Univerziteta u periodu fašističke okupacije.

Nesumnjivo je da Nedića ni njegove saradnike nisu rukovodili nikakvi humani motivi da se za sve vreme okupacije neprekidno zalažu kod nemačkih okupacionih vlasti, kako bi ovi odobrili redovnu nastavu na Beogradskom univerzitetu. Po sredi je bila sasvim druga računica. Naime, Nedić je za sve vreme uobražavao da se nalazi na čelu jedne „države“ koja ima vojsku, policiju, žandarmeriju, činovnički aparat i ministarstva sa ministrima i niz drugih organa, te je računao da bi ugled njegove „vlade“ bio još veći i kod Nemaca i kod narodnih masa ukoliko bi se izborio za redovnu nastavu na Beogradskom univerzitetu. Smatrao je, takođe, da bi to bilo izvesno osamostaljenje u odnosu na Nemce kao okupatore.

Međutim, postavlja se u vezi s tim jedno drugo pitanje. Upravo, ko su bili ti omladinci koji su u svim ispitnim rokovima za vreme okupacije podnosili prijave i polagali ispite na Beogradskom univerzitetu. Iz kojih slojeva društva su poticali ti studenti i kakva su bila njihova politička i ideološka shvatanja, veoma je teško objasniti. Međutim, na osnovu izveštaj a Rektorata, može se videti da je sastav studenata bio heterogen. Po svemu sudeći, u najvećem broju to su bili ljudi koji se još nisu bili čvrsto politički opredelili. Ali dobar deo studenata, pouzdano se zna, bili su ljotićeveci, simpatizeri Nedića i njegove vlade, pa i saradnici četničkog pokreta Draže Mihailovića. Iz izveštaj a Rektorata takođe saznajemo da je među ovim grupama studenata bilo i pripadnika oslobodilačkog pokreta, a prijave onih, za koje se sumnjalo da pripadaju bilo kojoj komunističkoj organizaciji, odbijane su i nije im bilo dozvoljeno da polažu ispite na Univerzitetu.

250 AS, Nća, br. 2209/44, Izveštaj Rektorata, 7. VII 1944.

102

RAD KVISLINGA U SRBIJI NA OBNAVLJANJU PRIVREDE I NJENO EKSPLOATISANJE OD NEMAČKOG OKUPATORA

Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, nemačke okupacione vlasti u Srbiji postavile su sebi dva osnovna zadatka: prvo, zavođenje reda i mira u ovom delu okupirane Evrope i, drugo, obnavljanje privrede i njenog uključivanja u ratnoprivredni četvorogodišnji plan Nemačkog Rajha. Sve ovo, razume se, moglo se ostvariti jedino obrazovanjem kvislinške srpske vlade, obnavljanjem starog upravnog aparata i njegovo stavljanje u službu okupatora, o čemu je bilo reči u prvoj knjizi ove naše studije. U mnogim nemačkim dokumentima, u nemačkoj istorijskoj literaturi i štampi može se naći mnoštvo potvrda za to da su Nemci u Srbiji posebno bili zainteresovani, pre svega, za obojene metale; zatim, za komunikacije Moravskom dolinom i Dunavom i najzad, za izvoz iz Srbije prehrambenih proizvoda, naročito masnoća. U vezi s ovim pisalo je u jednom dokumentu nemačkog Ministarstva inostranih poslova, od 31. decembra 1941, i sledeće: „S privrednog stanovišta imamo velikog interesa da u Srbiji vlada mir. Obnova nesmetanog korišćenja najvećeg evropskog bakarnog nalazišta (rudnik bakra Bor sa mesečnom proizvodnjom od 5 do 6 hiljada tona) od izvanrednog je značaja za održavanje našeg ratnog naoružanja u dosadašnjem obimu. A i druge liferacije iz oblasti današnje države Srbije su važne u ratno-privrednom pogledu. Dalje ometanje saobraćaja u Srbiji, a pre svega na pruzi Beograd—Niš—Sofija, imaće ekonomskih posledica. Sve dok Crno more ne bude dovoljno očišćeno, ova komunikacija predstavljaće našu jedinu sigurnu vezu sa Turskom... Od velikog je značaja i pruga Beograd—Niš—Solun za snabdevanje naših trupa u Grčkoj i za transport izvesnih sirovina iz Grčke.“²⁵¹

O privrednoj eksploataciji Srbije brinuo se Stab generalnog opunomoćenika za privredu, čije je sedište bilo u Zemunu. Njime je rukovodio Franc Nojhauzen, predratni nemački generalni konzul u Beogradu. On

je bio pridodat vojnopravnom komandantu Srbije, ali je ostao direktno povezan sa Berlinom, sa Geringom, koji je kontrolisao sprovođenje nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana.²⁵² Pomoćnik Nojhauzenov bio je dr Berman Genter, predratni šef nemačke trgovačke delegacije u Beogradu. On je u odsustvu Nojhauzena vodio i generalno opunomoć-

²⁵¹ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1189.

²⁵² AVII, NA, reg. br. 10/5, k. 27, Izjava dr Georgi Kisela.

103

stvo za privredu, a pored toga, vodio je i odeljenje sektora opšta privreda, a ujedno je bio i član nadzornog odbora rudnika Bor.²⁵³

Zadatak generalnog opunomoćenika za privredu bio je da do maksimuma iskoristi privredu Srbije i da je uključi u nemački četvorogodišnji plan; da osigura ishranu nemačkih trupa i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i da obezbedi određenu količinu dobara za izvoz. U tom smislu bila je podešena i njegova organizacija. Pododsek rudarstva obuhvatao je organizaciju rudnika, mogućnosti njihove proizvodnje i raspodelu dobivenih ruda.²⁵⁴ Pored generalnog opunomoćenika za privredu, na ovom planu su bili angažovani i vojnopravni komandant i komandant posadnih trupa. Da bi se obezbedila realizacija nemačkog četvorogodišnjeg plana, u rudnicima i važnijim preduzećima su postavljeni specijalni komesari, koji su po Nojhauzenovim uputstvima rukovodili i kontrolisali rad ovih preduzeća.²⁵⁵

Pored toga, pri svakoj feld i krajskomandanturi u Srbiji postojale su ekipe koje su izvršavale zadatke Generalnog opunomoćenika za privredu na sektoru dirigovane privrede. Upravna grupa feld, odnosno krajskomandantura, bila je zadužena da vodi računa o izvršenju planova setve i žetve i prikupljanju plodova na osnovu razreza, što je sprovodilo generalno opunomoćstvo za privredu po okruzima i srezovima. Razrezane količine žitarica i drugih proizvoda morale su se bezuslovno predati.

U protivnom, feld i krajskomandanture su upotrebljavale policijske jedinice, zatim, kvislinške oružane odrede — Srpsku državnu stražu, poljsku stražu i četnike Koste Pećanca tokom 1941. i 1942. godine, koji su nasilno oduzimali razrezanu količinu proizvoda. Međutim, u takvim i sličnim situacijama pljačkane su i poslednje količine proizvoda, koje su seljacima bile potrebne za egzistenciju porodice i za ishranu stoke. I ne samo to, oružane okupatorsko-kvislinške jedinice za najmanji otpor su hapsile, a ne retko i streljale nedužne stanovnike Srbije.²⁵⁶

Postavlja se pitanje kakva je bila saradnja kvislinških srpskih vlada sa Štabom generalnog opunomoćenika za privredu Srbije? Na ovo pitanje dao je delimičan odgovor Milan Nedić na saslušanju u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu, 30. januara 1946. godine. On je izjavio: „Kao što sam ranije rekao, kod glavnog opunomoćenika za privredu, tj. GBV, postojali su referenti koji su bili na vezi sa Ministarstvom privrede i poljoprivrede, predstavljali njihovu nadzornu vlast i, davali im upute za rad. Ovu dužnost vršio je prvi pomoćnik Nojhauzena Betner. Pod njim su bile centrale za tekstil, špiritus, šećer, drvo, Ugalj, metal, hemijski proizvodi itd. Drugi pomoćnik Nojhauzena bio je Kajzer, i on je držao rudnike i privredna preduzeća.”²⁵⁷

²⁵³ AVII, NA, br. 16587, Zapisnik o saslušanju F. Nojhauzena, 27. I 1947, u zatvoru UDB-e u Beogradu.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ Kao nap. 252.

²⁵⁸ Kao nap. 253.

²⁵⁷ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića.

104

Na istom mestu Nedić izjavljuje da je na osnovu uputstava koja je dobijala od Nemaca, njegova prva rekonstruisana vlada donela plan o dirigovanoj privredi, koji je, uz pomoć grupe stručnjaka, izradio dr Miloš Nedeljković, ministar privrede, i plan o dirigovanoj poljoprivredi, koji je sačinilo Ministarstvo poljoprivrede, sa resornim ministrom inž. Radoslavom Veselinovićem. „Da bi regulisala privredni život, vlada je stvorila plan o dirigovanju privredi, odnosno donela odluku da se cela

privreda i planovi privredni usredotoče u jednom centru, a to je u Ministarstvu privrede."²⁵⁸

Kad je reč o privredi Srbije, treba istaći da je u njoj industrija pre rata, a to znači i za vreme okupacije bila vrlo slabo razvijena. I ono malo industrije koju je imala, bilo je koncentrisano u nekoliko većih gradova. Međutim, pošto Srbija tada nije uopšte imala teške industrije, Nemci nisu bili ni naročito zainteresovani za ovaj deo okupirane Jugoslavije. Više ih je interesovala eksploatacija rudnika, a posebno obojenih metala. Dovoljno je navesti podatak da je proizvodnja bakra u Jugoslaviji 1941. godine bila na prvom mestu u Evropi zahvaljujući, u prvom redu, svom najvećem rudniku bakra Boru. Za okupatora su bili interesantni i drugi rudnici u Srbiji, na primer: Trepča, Kopaonik, Avala, Ajvalija, Janjevo, Lece, Novo brdo i Rudnik, gde su postojala znatna nalazišta olova. Zatim, rudnici antimona: Krupanj, Zajača, Lisa i Bujanovac, koji su davali 40% evropske proizvodnje ovog metala. Ako se tome doda da je uoči drugog svetskog rata Jugoslavija, odnosno Srbija, bila na drugom mestu u Evropi po proizvodnji srebra zahvaljujući nalazištima u Trepči i Boru, nije teško shvatiti zbog čega su Nemci ove rudnike i sve rudnike uglja, kao strateški neobično važne, stavili odmah pod svoju jurisdikciju.²⁵⁹

Međutim, veliki broj preduzeća u Srbiji bio je uništen i oštećen u aprilskom ratu 1941. godine. Mada rat nije bio širih razmera niti je dugo trajao, došao je ipak iznenada. Nalet nemačke avijacije bez objave rata naneo je ogromne štete jugoslovenskoj, pa i srpskoj industriji. Porušen je veći broj industrijskih postrojenja, a jedan deo bio je dezorganizovan i onesposobljen za proizvodnju usled pogibije velikog broja radnika, prekida električnih vodova i drugih uslova potrebnih za rad. U nemačkim niti, pak, kvislinškim izvorima, a ni u posleratnoj istorijskoj literaturi, nismo mogli naći podatke o tome koliko je takvih preduzeća na teritoriji Srbije obustavilo rad.

²⁵⁸ Isto.

²⁵⁹ J. Marjanović, *Ustanak*, 24; *Proizvodne snage NRS*, 329, 333, 340. — Vishaupt u navedenom elaboratu, str. 68, u vezi sa značajem rudnika u Srbiji za Nemce navodi sledeće: „16. novembra predala je Vrhovna komanda oružanih sila osnove jednog naređenja o privredi potrebnoj za naoružanje u staroj Srbiji. Prema tome, bila je zaštita najvažnijih rudnika metala i uglja označena kao najvažniji zadatak. Radi se o pojačanju zaštite rudnika bakra u Boru, rudnika olova i cinka u Trepči, rudnika antimona kod Krupnja i Ivanjice (rudnik antimona jugozapadno od Loznice); rudnika magnezita kod Uzica, rudnika pirita kod D. Milanovca i rudnika uglja u istočnoj Srbiji, kao i pojačanju osiguranja transportnih komunikacija od i ka ovim rudnicima.”

¹⁰⁵

Jedan broj preduzeća, odnosno fabrika obustavio je rad zbog toga što su Nemci odmah po okupaciji Srbije demontirali postrojenja i transportovali ih u Nemačku. To su radili i sledećih ratnih godina. Kakvih je razmera bila ova pljačka, najbolje govore nemačka dokumenta. Iz Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu, na primer, samo u toku 1941. godine odvučeno je 268 vagona sa 4.488 mašina; u decembru 1942. odvezeno je 59 tona čelika i 172 tone čeličnih otpadaka. U martu 1943: 43 vagona mašina, 11 vagona raznih materijala za mašine, 17 vagona materijala za poljske železnice, a u aprilu 37 vagona raznih mašina. Iz valjevske fabrike „Vistad” odvezena su 3 vagona raznih mašina.²⁶⁰ U drugoj polovini 1943. Nemci su iz Srbije naročito opljačkali znatne količine mašina i raznih postrojenja. Tako je iz Kragujevca odvezeno 94 vagona mašina, iz Vojnotehničkog zavoda u Čačku 96 vagona; iz Zavoda za proizvodnju baruta i eksploziva u Obiliću 88 vagona; iz Zavoda za izradu eksploziva i gas-maski u Ravnjaku kod Kruševca 140 vagona; iz Vojnotehničkog zavoda u Lazarevcu 75 vagona; iz fabrike „Vistad” 84 vagona itd.²⁶¹ Ovo su samo neki drastični primeri pljačke koju su nacisti izvršili u Srbiji. O tome ima mnogo dokumenata pa bi se mogla napisati obimna studija. Okupacione vlasti su gotovo svakodnevno izvlačile i razne druge materijale: opremu, sirovine, ogromne količine poljoprivrednih proizvoda:

žito, brašno, suhomesnate proizvode, razne konzerve itd. Dakle, bila je to najorganizovanija pljačka tuđe imovine do sada zabeležena u istoriji. Nemci, kao pobedioci u aprilskom ratu 1941, ni u ovom slučaju, kao ni u mnogim drugim, nisu se obazirali ni na kakve propise međunarodnog prava niti su poštovali bilo kakvo pravo pobeđenog. Jednostavno, sa stanovništvom Srbije postupali su kao sa najobičnijim robljem.

Jedan broj industrijskih preduzeća u Srbiji, nije radio zbog toga što nije bilo sirovina za rad. Znatno broje fabrika u predratnom periodu radio je na osnovu sirovina koje su bile uvezene iz raznih evropskih zemalja. Zbog novonastale situacije (rat i okupacija) uvoz je sveden na najmanju meru, bio je samo simboličan i uvoženi su jedino artikli koje su Nemci odobrili. Međutim, nema sačuvanih podataka o tome koliko je preduzeća u Srbiji radilo 1941. godine. Ali u nemačkoj štampi iz tog perioda govori se da je industrija u Srbiji tokom 1942. bila na usponu i da je tada u užoj Srbiji i Banatu radilo oko 1.000 industrijskih preduzeća.

²⁶² Iz ekspozee ministra privrede Nedićeve vlade od 22. oktobra 1941, uz predlog budžeta državnih rashoda i prihoda za 1942. godinu, nalaze se podaci da je Kraljevina Jugoslavija 1938. godine imala 4.257 fabrika, a da ih je oktobra 1941. na teritoriji Srbije i Banata bilo 983. Prema tome, oni se približno poklapaju sa podacima koje je tokom 1942. beležila nemačka štampa. U istom dokumentu se tvrdi da je kra-

280 AVII, NAV, N-T-77, R-1298, s. 900—905, Dnevnik vojnoupravnog štaba za Jugoistok.

²⁶¹ AVII, NAV, N-T-77, r. 1298, s. 466—521; N. Zivković, n. d., 287.

²⁶² M. Stanarević, n. r., 32.

106

f

jem 1938. godine na teritoriji Jugoslavije bilo 155.000 zanatskih radnika, a 45.000 krajem 1941. godine.²⁶³

O radu pojedinih preduzeća u prvoj godini okupacije Srbije sačuvani su izveštaji i od pojedinih banovinskih institucija iz tog perioda. Na primer, u izveštaju Predstojništva gradske policije u Kragujevcu od 25. jula 1941. navodi da ovaj grad ima 45.000 stanovnika, da radi smanjenim kapacitetom oko 50 industrijskih preduzeća; da je u Vojnotehničkom zavodu tada radilo samo 2.000 radnika, dok ih je pre rata bilo 12.000, i da postoji nekoliko hiljada nezaposlenih: „Mahom su to siromašni ljudi, koji svojom zaradom ishranjuju članove svojih porodica. Približava se jesen i zima. Isti su bez sredstava za život, pa je potrebno što pre rešiti pitanje njihove nezaposlenosti. Time bi oni uvideli da država i o njima vodi računa, a pored toga izbegla bi se evidentna opasnost da zbog bezizlaznog položaja i teškog stanja ne ugroze javni mir i poredak.”

²⁶⁴ Izveštaj sličnog sadržaja poslala je i Uprava policije u Nišu banu Moravske banovine 24. septembra 1941. U njemu se ističe da je tada u gradu Nišu bilo 28 industrijskih preduzeća i u njima 7.000 radnika.

²⁶⁵ Predstojništvo gradske policije u Leskovcu u svom izveštaju od 24. oktobra 1941. navodi podatke da je tada u ovom gradu radilo 16 industrijskih preduzeća u kojima je bilo zaposleno oko 1.300 radnika.

„Ovako mali broj zaposlenih objašnjava se nedostatkom sirovina. Sirovine svakim danom sve više i više nedostaju i ako se ne bude našlo načina i mogućnosti da se sirovine pribave, veliki broj industrijskih preduzeća obustaviće svaki rad.”²⁶⁶

Navedeni podaci govore da je relativno mali broj preduzeća radio u Srbiji ili da je radio smanjenim kapacitetom u toku leta i jeseni 1941, čak i u najvećim industrijskim centrima ove pokrajine (Nišu, Beogradu, Kragujevcu, Leskovcu i drugim). Međutim, uz pomoć kvislinških vlasti, Nemci su nastojali da što brže stave u pogon sva veća i važnija industrijska preduzeća koja su smatrana neophodnim za nemačku ratnu industriju. Među njima su bila najvažnija u grani metalne industrije,

industrije kože, tekstila, prehrambene industrije; celokupna agrarna industrija (na primer, fabrike testa, šećera, štirka, ulja; zatim, klanice, fabrike konzervi) itd.

Radi efikasnije eksploatacije privrednih bogatstava, nemačke i kvislinške vlasti donele su niz naredaba i uredaba, u kojima se upravnim organima i stanovništvu imperativno nalagalo da se sve privredne grane što pre osposobe i stave u službu četvorogodišnjeg ratnog plana Nemačkog Rajha. Takva je bila, na primer, *Lista uredaba zapovednika Srbije*, sa nizom naredaba i propisa koji su regulisali razna privredna pitanja na tlu okupirane Srbije i Banata. Već početkom maja vojnoupravni komandant je izdao naredbu kojom se nalagalo vladi — Savetu komesara

²⁶³ AS, Nća, br. 283, neregistrovano.

²⁸⁴ AVII, Nća, br. 18/3-1, k. 28.

²⁶⁵ AVII, Nća, br. 3/1-1, k. 28.

²⁶⁶ AVII, Nća, br. 4/1-1, k. 28. — Tada je grad Leskovac imao 24.876 stanovnika i 3.350 izbeglica.

107

Milana Aćimovića — da sve fabrike, radionice i radnje moraju biti otvorene i stavljene u pogon. Naredbe i uredbe sličnog sadržaja donosile su kvislinške srpske vlade i one su tek onda dobijale „pravnu snagu“ kada su bile objavljene u kvislinškim *Službenim novinama*.

U Srbiji su neposredno posle okupacije bila osposobljena za rad sledeća preduzeća, odnosno fabrike: „Sartid“ u Smederevu sa 1.000 radnika; Jasenica u Smederevskoj Palanci — 315, a kada je kapacitet proizvodnje povećan tokom 1943. godine, radilo je oko 1.000 radnika;²⁶⁷ zatim, Fabrika sapuna u Kruševcu imala je u svom pogonu 350 radnika; Fabrika avionskih motora u Rakovici — 775, Rogožarski u Beogradu — 120; Fabrika obuće u Beogradu — 250, Tekstilna fabrika u Leskovcu — 120, tekstilna fabrika „Milan Ristić i sinovi“ u Nišu — 160, Vojnotehnički zavod u Kragujevcu — 2.000, Fabrika Vistad-Barič — 80, Zavodi u Čačku, Fabrika oružja i municije u Užicu, Državna fabrika aviona u Kraljevu — 920, fabrika za izradu zavrtnja za cevovode pod visokim pritiskom za avione u Beogradu — 50, „Mikron“ — preduzeće za preciznu mehaniku, optiku i elektrotehniku, Beograd — 130, „Nestor“ — fabrika za preciznu mehaniku, Beograd — 70, „Signal AD“, Beograd — 25, „Sartid“ — visoka peć Majdanpek — 20, Zeleznički remontni zavod — Kraljevo — 630, Fabrika vagona — Kruševac — 220, „Zorka“, S.abac — 730, fabrike za preradu sirove kože u Nišu, Beogradu, Knjaževcu i Zaječaru ukupno — 960, fabrike za preradu drveta i drugog građevinskog materijala (860); fabrike cementa u Popovcu i Ralji — 320, Fabrika štofova u Paraćinu — 120, Srpska fabrika stakla u Paraćinu — 96, fabrika šećera u Beogradu i Zrenjaninu — 145 i mnoga druga preduzeća koja zbog ograničenog prostora ovde nećemo navoditi.²⁶⁸

Sva ova industrijska postrojenja, na području okupirane Srbije bila su obuhvaćena u 29 velikih nemačkih firmi, čiji je zadatak uglavnom bio identičan sa ciljevima nemačkog okupacionog aparata. Sam Nojhauzen tvrdi da je celokupna njihova proizvodnja bila namenjena „isključivo za vojsku, policiju, fabričku zaštitu, rudare i seosko stanovništvo, pre svega, u Banatu, kao i za izvoz u Rajh. Za potrebe Srbije i srpskog stanovništva nije ostajalo skoro ništa.²⁶⁹ Evidentno je da navedena preduzeća kao i mnoga druga koja nismo spomenuli, usled ratnih oštećenja, nedostatka sirovina i opšteg meteža izazvanog ratom, tokom 1941. nisu radila ili su radila smanjenim kapacitetom. Međutim, krajem 1941. i početkom 1942. mnoga postrojenja su stavljena u pogon. I u drugoj polovini 1942. i u prvoj polovini 1943. radilo se i proizvodilo, razume se, u prvom redu za okupatora, sa zapaženim intenzitetom. Druga polovina 1943. i prva polovina 1944. je karakteristična po tome što se više nego u prethodnom periodu oskudevalo u radnoj snazi, uglju i električnoj energiji, pa je, analogno tome, i kapacitet proizvodnje osetno smanjivan. Sve je ovo bilo povezano sa pogoršanjem vojnopoličke situacije okupatora na svim frontovima u zemlji i u svetu, što je demoralizovalo ne

samo okupatore već i njegove saradnike.

²⁶⁷ AVII, NAV, N-T-77, r. 1298, s. 994; N. Zivković, n. d., 290. ²⁶⁸ AVII, NAV, N-T-77, r. 1298, s. 466—521, N. Zivković, n. d., 280—291.

269 AVII, NA, br. 16587, Zapisnik o saslušanju Franca Nojhauzena.

108

Kakva je bila uloga Saveta komesara Milana Aćimovića i Nedićeve vlade u obnavljanju i osposobljavanju privrede; kakvu su, uopšte, privrednu politiku oni vodili, već smo delimično objasnili u prethodnim poglavljima. Međutim, neophodno je istaći da su u sastavu Nedićeve vlade postojala dva važna ministarstva — privrede i poljoprivrede, sa ogromnim činovničkim aparatom (svako ministarstvo imalo je prosečno po 2.000 službenika); ona su bila pod neposrednom kontrolom generalnog opunomoćenika za privredu.²⁷⁰ Njihov glavni zadatak bio je da za preduzeća, koja su bila od posebnog interesa za okupatore, obezbede radnu snagu, a Nemci su ih postavljali za svoje komesare, koji su rukovodili proizvodnjom. Drugi deo sitnijih preduzeća, za koja Nemci nisu bili naročito zainteresovani, bila su pod neposrednom kontrolom Nedićeve vlade, odnosno njenih nadležnih ministarstava. Ovde su u prvom redu spadala uslužna, zanatska, komunalna preduzeća, za snabdevanje itd. Ukratko, u nadležnosti Nedićeve vlade bili su takozvani sekundarni privredni objekti. Ovde je spadala i opravka puteva, mostova, železnica, podizanje i opravka stambenih zgrada i sve drugo što je bilo u nadležnosti Ministarstva građevina.

U periodu od 14—19. jula 1941, u Beogradu je, pod predsedništvom komesara za građevine Srbislava Josifovića, održana konferencija svih stručnjaka za građevinsko-arhitektonska pitanja iz okupirane Srbije. Na njoj je usvojen plan i program javnih radova. Rečeno je da će odmah početi građenje i opravka puteva, regulacija reka i bujica; opravka vodovoda i kanalizacije itd. Za ove radove, Komesarijat za finansije odobrio je skromnu sumu — svega jednu milijardu dinara.²⁷¹ Samo nekoliko dana kasnije (23. jula) Savet komesara u vezi s ovim propisao je Uredbu na osnovu koje je komesar građevina bio ovlašćen da pristupi izvođenju javnih radova, a komesar Ministarstva za finansije da izdvajanjem blagajničkih bonova obezbedi vanredni kredit. U članu 2. pomenute Uredbe rečeno je između ostalog: „Vanredni kredit iz čl. 1. ima se upotrebiti za izvršenje sledećih javnih radova: a) za obnovu i građenje državnih, banovinskih i opštinskih puteva i mostova 700,000.000 dinara; b) za izvršenje radova na melioraciji i sanaciji zemljišta i regulaciji reka 170,000.000; v) za snabdevanje naselja vodom 20,000.000 dinara; g) za opravku, obnovu i dovršenje javnih građevina i davanje pripomoći seoskim opštinama za dovršenje osnovnih škola i zadružnih poljoprivrednih objekata, kao i za elektrifikaciju sela 110,000.000 dinara.”²⁷²

Slične uredbe i naredbe o izvođenju javnih radova, donosila je i Nedićeva vlada u svim godinama okupacije, s tim što je favorizovana opravka pojedinih gradova koji su, sticajem mnogih okolnosti, bili više

²⁷⁰ **Ministarstvo privrede 1941. imalo je 2.200 službenika; 1942. — 2.000; 1943. — 1.800 i 1944. — 1.700 (AS, br. 11264/43. i AS, br. 9101/44).**

²⁷¹ *Novo vreme*, 19. VII 1941.

²⁷² *Novo vreme*, 24. VII 1941; *Službene novine*, 30. VII 1941. Na početku 1942. godine (18. I), *Novo vreme* donelo je informaciju da je u toku 1941. godine podignuto 146 novih zgrada.

109

oštećeni nego drugi gradovi u Srbiji.²⁷³ Takvi su bili, na primer, Beograd, Smederevo, Krupanj i drugi. Smederevo je posebno nastradalo od eksplozije 5. juna 1941. Međutim, ipak je ovom gradu poklanjana veća pažnja nego drugim u Srbiji i moglo bi se reći da je to „zasluga”, u prvom redu, Dimitrija ja Ljotića, koji je bio komesar za obnovu Smedereva. Na njegovu inicijativu Nedićeva vlada je donela dve Uredbe o obnovi ovog grada: prva, 20. marta 1942, kada je odobreno 60 miliona dinara, i druga 29. maja 1943, kada je dodeljen zajam od 75 miliona za obnovu Smedereva. Pored toga, na „saniranju” ovog grada učestvovala su specijalne radne jedinice, sastavljene od ideoloških pripadnika Ljotićevog

„Zbora", koje su radile od maja do septembra 1941. Samo dva meseca kasnije (26. jula), Nedićeva vlada je donela uredbu o obnovi Krupnja. U članu 1. pisalo je u vezi s tim: „Propisi ove uredbe odnose se na obnovu Krupnja, pod kojim se podrazumeva pripremanje i izvršenje svih radova koji su potrebni, da se porušene ili inače oštećene državne i nedržavne zgrade i objekti u Krupnju obnove ili dovedu u prvobitno stanje".²⁷⁴ Da napomenemo i to da je „vlada narodnog spasa" deo sredstava za „javne radove" podmirivala i od imovine Jevreja koji su ranije stanovali u Srbiji. U vezi s ovim 28. avgusta 1942. doneta je uredba u kojoj je naglašeno da imovina onih Jevreja koji su 15. aprila 1941. bili državljani bivše Kraljevine Jugoslavije ili bili bez državljanstva, pripada Srbiji bez ikakve naknade. Od ovog je bila izuzeta jedino imovina onih Jevreja — bivših pripadnika Nemačkog Rajha, koji su tada bili bez državljanstva.²⁷⁵

Međutim, kasa Ministarstva finansija Nedićeve vlade bila je uvek deficitarna, jer su kontribucije, koje su davale nemačkim okupacionim vlastima, bile umnogome iznad stvarnih ekonomskih mogućnosti srpske privrede. Stoga je Nedićeva vlada, radi finansiranja pojedinih privrednih objekata i obezbeđenje sredstava za izvođenje „javnih radova" bila prinuđena da raspisuje zajmove. Uredba o jednom takvom zajmu bila je doneta 23. juna 1943. U njoj je istaknuto da je ministar finansija ovlašćen da izvrši emisiju obaveznica državnog zajma do iznosa od 2 milijarde dinara; da će se prinos zajma upotrebiti za obnovu „domaće na-

²⁷³ *Službene novine*, br. 23, 20. III 1942, i br. 50, 29. V 1943. — *Naredbu za izvođenje javnih radova u 1942. godini Nedićeva vlada donela je 14. IV 1942 (Službene novine br. 30, 14. IV 1942).*

²⁷⁴ *Službene novine* br. 42, 26. VII 1943. — *Novo vreme* pisalo je u broju od 6. VIII 1942. koji su građevinski radovi obavljani u Beogradu u prvoj polovini 1942: „Kako u samom centru, tako i na periferiji, nastavlja se podizanje zgrada i javnih i privatnih. Isto tako i u okolini Beograda, vrše se veliki javni radovi. Treba, pre svega, da se pomene istrajan rad na građenju novog savskog pristaništa, zatim zimovnika za brodove kod Ade Huje, potom mnogi vodovodski radovi na Banovom brdu, u Košutnjaku, Dedinju i Rakovici, dok je već ranije pisano o uklanjanju podvodnog naselja na Makišu, gde se sada preduzimaju radovi na isušivanju velikog kompleksa plodne zemlje. Isto tako, radi se na isušivanju svih baruština duž obala Topčiderske reke, Save i Dunava, što će doprineti otklanjanju opasnosti od malarije, koja je ranije toliko pretila zdravlju Beogradana."

²⁷⁵ *Službene novine*, br. 69, 28. VIII 1942.

110

rodne privrede i druge državne potrebe po programu, koji će utvrditi Ministarski savet".²⁷⁶ Ali, čak i na takozvanim drugorazrednim objektima koje je Nedićeva vlada izvodila ili su bili pod njenom neposrednom kontrolom, morala je za svaki preduzeti posao tražiti odobrenje od vojnopravnog komandanta Srbije. Na primer, kada je krajem 1943. godine trebalo izvesti radove na lokalnom putu Radalj—Krupanj, Nemci su obustavili poslove na ovom objektu s obrazloženjem da nije pribavljeno odobrenje od njihovih nadležnih službi u Beogradu.²⁷⁷

O ograničenim ovlašćenjima Nedićeve vlade na sektoru vođenja privredne politike govori i pismo koje je Ribentrop uputio 2. decembra 1942. Bencleru, u kome ga upozorava da je za izvršenje četvorogodišnjeg plana za Srbiju podjednako odgovoran i generalni opunomoćenik za privredu Nojhauzen i opunomoćenik Ministarstva poslova Bencler. Jer, kako ističe Ribentrop, Nedićevu vladu treba stalno kontrolisati i ne dati joj određene ruke bilo na kom sektoru privredne politike, ukoliko Nemci imaju tamo svoje interese.²⁷⁸ Sličnog sadržaja je i izveštaj od kraja decembra 1942. koji je Nojhauzen uputio Geringu. U njemu ga obaveštava da privreda Srbije dobro napreduje; da su kvislinške vlasti na ovom planu maksimalno angažovane, i to ne kao naredbodavci, već kao izvršioci odluka nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Posebno Nojhauzen naglašava da su se Nemci, radi privrednog iskorišćavanja Srbije za svoj ratni potencijal u toku ove godine, najviše angažovali na povećanju proizvodnje u rudniku Bor; da se domaća radna snaga maksimalno koristi

na površinskim i na podzemnim radovima; da je izgrađen put Kostolac —Bor, elektrovod Kostolac—Bor, Dunavsko pristanište i električna centrala u Kostolcu itd.²⁷⁹

U nadležnosti Nedićeve vlade bilo je i snabdevanje gradova u Srbiji. To je, međutim, bio poseban problem. Gradsko stanovništvo je redovno oskudevalo u svim prehrambenim artiklima. Jer je prvenstveno trebalo izdvojiti kontigente za snabdevanje nemačke okupacione vojske i drugih njihovih institucija. Stanovništvo Srbije je bilo tek u drugom planu. Na tržište je dopremano malo proizvoda. Crna berza i druge vrste spekulacija poprimale su neviđene razmere. Da bi se ovom problemu koliko-toliko stalo na kraj, Nedićeva vlada je donela Uredbu o maksimiranim cenama za sve artikle široke potrošnje. Prehrambeni artikli svih vrsta izdavani su preko potrošačkih karata, ali neredovno i u simboličnim količinama. U vezi sa problemom snabdevanja okupirane Srbije i Banata održana je već 15. oktobra 1941. konferencija predstavnika nemačkih okupacionih vlasti (Turner, Nojhouzen i feldkomandant u Beogradu pukovnik fon Kajzenberg, sa svojim štabovima i stručnim referentima) i kvislinške srpske vlade u Beogradu (M. Nedić, ministar poljoprivrede i ishrane dr Miloš Radosavljević, ministar privrede Mihailo Oljčan, predsednik grada Beograda Dragomir Jovanović sa svojim stručnim referen-

²⁷⁶ *Službene novine*, 24. VI 1943.

¹⁷⁷ AS, Nća, br. 22846, 13. XII 1943.

²⁷⁸ AVII, NAV, N-T-120, 200/153746-47.

²⁷⁹ AVII, NA, k-44, f. 1, rol. 1/20.

111

tima i direktorima „Dirisa“). „Na ovoj Konferenciji je konstatovano da sve teškoće oko ishrane i ogreva Beograda, dolaze prvenstveno usled toga, što anacionalna i defetistička akcija odmetnika svojim aktima sabotaze, ugrožava pravilno snabdevanje Beograda, kao i snabdevanje životnih namirnica celog srpskog naroda“, pisalo je u vezi s ovim *Novo vreme* u broju od 16. oktobra 1941. godine.²⁸⁰

Kao što vidimo, kvislinzi i okupatori su za sve nevolje koje su ih pritiskivale, optuživali pripadnike oslobodilačkog pokreta, odnosno oružani ustanak koji se tada širio kao buktinja gotovo po svim gradovima i selima Srbije. Faktor rata i okupacije, kao glavnih uzročnika svih zala, oni nisu videli ili to nisu hteli da priznaju. „Diris“ — Direkcija za snabdevanje, bio je najveće trgovinsko preduzeće u Beogradu, koje se tokom celog rata bavilo snabdevanjem beogradskog stanovništva osnovnim životnim namirnicama i potrebama. Ali celokupan njegov činovnički aparat bio je korumpiran i sprovodio je politiku isključivo u interesu Nemaca i samog vrha „vlade narodnog spasa“.²⁸¹ Naredbom od 20. oktobra 1941, Nedićeva vlada je odredila izvanredne komesare (Stevan Pešić, intendantski general, i Mališa Janković, sudski general) da kontrolišu rad trgovačkih preduzeća. Ali ovim se ništa nije promenilo. Situacija na planu snabdevanja stanovništva bila je svakog dana sve gora.²⁸² Meso je deljeno samo jednom nedeljno, preko potrošačkih karata, po 100 grama na jednog stanovnika, ali ga nije bilo u dovoljnim količinama. Tekstil je deljen na sličan način: osobe do 14 godina starosti dobijale su kupon u vrednosti od 600, a za odrasle do 1.200 dinara mesečno. Snabdevanje ogrevom nije bilo bolje. Drva i uglja nikada nije bilo na stovarištu.

U jednom periodu tokom 1943. godine, drva su deljena čak na kilogram.

²⁸³

Kakvo je bilo snabdevanje gradskog stanovništva tokom 1941. i prvih meseci 1942. godine donekle se može sagledati iz izveštaja Komesarijata za cene i nadnice Ministarstva privrede Nedićeve vlade od 11. marta 1942: „O potpunom otkazu snabdevanja u Beogradu izveštavaju kontrolori ovog Komesarijata koji rade na terenu. Pregledanjem pekarskih radnji ustanovilo se je da je srednja cifra izdavanja hleba u decembru 1941. bila oko 15 dana u mesecu, a u mesecu januaru ta se je cifra jedva popela na 10 dana i isto je stanje bilo i u mesecu februaru 1942. godine. Kako u pogledu hleba, tako i u pogledu ostalih namirnica,

²⁸⁰ *Novo vreme*, 16. X 1941.

281 *Novo vreme*, 18. X 1941.

282 AVII, Nća, reg. br. 46/1-1, k. 80.

283 *Novo vreme*, 29. X; 30. XI; 9. XII 1941. — O problemu snabdevanja ogrevom stanovništva Srbije, Ministarstvo poljoprivrede Nedićeve vlade pisalo je 5. maja 1943. generalnom opunomoćeniku za privredu sledeće: „Izuzetne prilike, koje imaju odjeka i u privredi, izazvale su potrebu daljeg reduciranja ogrevnog drveta u domaćinstvima Beograda. Ovo opet izaziva potrebu da se metarska mera zameni sa merom po težini. Da bi se ovo moglo u celini da privede, Odsek za snabdevanje ogrevnim drvetom treba da instalira na drvvari motorne testere za rezanje drveta" (AS, Nća, br. 14614/43).

112

snabdevanje Beograda potpuno je otkazalo i nije nikakva tajna da Beograđani moraju kupovati u unutrašnjosti po crnoberzijanskim cenama i uz životnu opasnost (vozeći se na lokomotivama) voze ih za Beograd. Pored toga, događa im se da im radi lokalnih naređenja o zabrani izvoza bude sva roba oduzeta."²⁸⁴

O problemu snabdevanja, Nedić je redovno obaveštavao vojnopopravnog komandanta Srbije. On to čini i u svom memorandumu od 12. avgusta 1942. „Najbolnije pitanje ishrana gradskog stanovništva, istina o čemu se govorilo, ali do sada još nije ništa rešeno. Čitavi srezovi u zemlji ovih dana traže namirnice. I u Beogradu, koji ima preko 300.000 stanovnika, više od jednog meseca nije izdat ni jedan hieb."²⁸⁵ Samo petnaest dana kasnije (29. avgusta 1942) došlo je do sastanka Milana Nedića i komandanta jugoistoka Lera. Jedan deo razgovora odnosio se na ishranu stanovništva Srbije, a posebno gradova. U jednom delu zapisnika s ovog sastanka rečeno je: „Stanje u gradu (Beogradu) je nesigurno i povremeno nije bilo hleba mesec i po dana. Narod bi bio skroman i zadovoljan hlebom i povrćem. Ne treba se čuditi da je raspoloženje stanovništva očajno i zbog ovog razloga."²⁸⁸

Nedićeve vlada, bez obzira na svoja ograničena ovlašćenja, trgovala je sa pojedinim evropskim zemljama. Razume se da je za ovo bilo potrebno odobrenje Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji i da se trgovalo pod njegovom kontrolom. Nojhauzen, odnosno njegov štab, strogo su odredili koje proizvode treba uvoziti, odnosno izvoziti i u koju evropsku zemlju. I ne samo to, uvoz i izvoz u Srbiji za vreme okupacije vršila su uglavnom preduzeća čiji su vlasnici bili Nemci, Italijani, Mađari i drugi saradnici okupatora. Oni su mogli slobodno da se kreću i da izvoze, odnosno uvoze robu na kojoj su najbolje zarađivali. Nema podataka za sve ratne godine koliko je u Srbiju uvezeno i kojih artikala. Oskudni su podaci i o izvozu. Međutim, sačuvani su delimični podaci u arhivi Nedićevog ministarstva za privredu o obimu trgovine za 1941. i 1942. godinu, koju su obavljali Savet komesara Milana Aćimovića i Nedićeva vlada²⁸⁷ (vidi o tome tabelu br. 1 i tabelu br. 2 na sledećoj stranici).

²⁸⁴ AS, Nća, br. 3685/42, neregistrovano.

²⁸⁵ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/124, Dosje Nedića.

AVII, NAV, N-T-501, 248/572-75. — U jednom delu citiranog zapisnika, rečeno je i ovo: „Predsednik vlade Nedić prelazi da govori i o potištenom raspoloženju stanovništva zbog stanja u ishrani, i napominje da je svojevremeno Beograd sa 80.000 stanovnika, uprkos tadašnjih državnih granica, raspolagao preko Zemuna i Pančeva sa Sremom i Banatom kao rezervoarom za životne namirnice. Promet tom robom, a naročito svežim povrćem, voćem i tome slično, bio je slobodan. Tuži se na to da današnji Beograd, sa svojih 300.000 stanovnika, nema više baš nikakve mogućnosti da dobije namirnice iz pomenutih krajeva pa čak ni iz same zemlje, pošto lokalne vojne vlasti sprečavaju isporuku hrane za Beograd."

²⁸⁷ AS, Nća, Min. privrede, neregistrovano.

8 Kontrarevolucija u Srbiji 2 113

Tabela 1.

P R E G L E D

IZVOZA SA TERITORIJE SRBIJE ZA I i II POLUGODIŠTE 1941.

Red. Zemlja u koju je I polugode II polugode

br. izvezena roba tona dinara tona dinara

1 Nemačka 1.716 48,125.000 109.526 495,399.000

2 Grčka 135 1,791.000 8.948 35,217.000
 3 SSSR 4.692 16,948.000 --
 4 Turska 364 14,184.000 --
 5 Rumunija 4.847 10,535.000 367 3,098.000
 6 Mađarska 67 1,421.000 17.493 12,158.000
 7 Nezavisna
 Država Hrvatska -- 752 9,406.000
 8 Slovačka 313 8.705 --
 9 Češko-Moravski
 Protektorat 2.671 6,810.000 1.109 1,125.000
 10 Bugarska -- 18.000 705 7,878.000
 11 Italija 212 5,737.000 108 1,164.000
 12 Švajcarska 645 6,016.000 12 20.000
 13 Švedska 37 2,155.000 --
 14 Danska 3 470.000 --
 15 SAD 14 212.600 --
 16 Crna Gora -- 1.000 73.000
 17 Nizozemska 1 35.000 --
S v e g a : 15.717 123,162.000 193.021 565,538.000
U K U P N O
 za celu godinu 154.738 688,700.000

Tabela 2.

P R E G L E D

UVOZA ZA 1942. GODINU IZ POJEDINIHZ EVROPSKIH ZEMALJA

U OKUPIRANU SRBIJU

Red. Odakle je artikal Količina Vrednost %

br. uvezen tona dinara

1 Nemačka 101.147 776,387.558 56,76

2 Nezavisna Država

Hrvatska 80.820 208,399.088 15,24

3 Rumunija 53.099 143,114.139 10,46

4 Italija 72.929 110,905.424 8,11

5 Bugarska 45.285 52,937.774 3,87

6 Češko-Moravski

Protektorat 8.592 34,901.530 2,52

7 Mađarska 7.130 14,790.872 1,08

8 Grčka 481 13,518.718 0,99

9 Slovačka 2.348 5,860.968 0,43

10 Nizozemska 15 4,534.644 0,33

11 Švajcarska 4 1,022.364 0,08

12 Belgija 34 793.152 0,06

13 Norveška 130 320.200 0,02

14 Francuska 29 227.119 0,02

15 Danska 2 202.834 0,01

16 Turska 31 153.450 0,01

17 Švedska 1 146.888 0,01

U K U P N O : 372.077 1.367,776.722 100%

114

Iz navedenih tabela može se izvesti nekoliko zaključaka: prvo, iz
 tabele 1, na primer, vidi se da je u celoj 1941. godini izvezeno iz Srbije
 u 17 evropskih zemalja raznih roba (nema podataka koje su te robe)
 154.738 tona, u vrednosti od 688,700.000 dinara; drugo, među prikazanim
 zemljama-izvoznicama nalazi se i Sovjetski Savez. Po ovome moglo bi
 se zaključiti da je u pregledu dat prikaz trgovine vlade Kraljevine Jugoslavije,
 za prvo tromesečje 1941, sa SSSR-om. Međutim, nije tako. Reč
 je o izvozu iz Srbije u okupirane delove Sovjetskog Saveza, u prvom
 redu u Ukrajinu; treće, vidi se da je najviše izvezeno u Nemačku, što
 je i razumljivo, jer su Nemci uvozili, bolje rečeno, pljačkali u Srbiji koliko
 su oni želeli, a ne po volji Nedićeve vlade. Četvrto, kad je reč o uvozu
 za 1942. godinu, Nemačka je opet u prvom planu, a potom njeni saveznici
 i sateliti: Italija, Nezavisna Država Hrvatska, Rumunija, Bugarska
 itd. Zanimljivi su i sledeći podaci: na primer, limun je uvožen u Srbiju
 najvećim delom iz Italije, odakle su ovim artiklom snabdevane i mnoge
 druge zemlje okupirane Evrope. Cene nisu bile fiksirane, već su određivane
 od jednog do drugog uvezenog kontingenta. Kao posledica toga,
 napici od limuna u javnim lokalima bili su veoma skupi. Iz rešenja Komesarijata
 za cene Ministarstva privrede Nedićeve vlade od 4. januara

1943. godine vidi se da je jedna šolja čaja sa limunom stajala 8 dinara, a jedna šolja crne kafe 5 dinara. Radi poređenja, zanimljive su cene i nekih drugih napitaka u Srbiji u to vreme: čaša limunade 12 dinara; kisele vode 4, sode 4, čaša piva 6, vina 2 dl — 16, konjaka 0,021 — 8 i čaša rakije 0,021 ljute — 6 dinara.²⁸⁸

Iz Bugarske, za koju smo konstatovali da je razmena sa Srbijom u toku drugog svetskog rata bila zapažena, evidentno je da su uvožene znatne količine: kupusa, kelja, paprike mlevene, kreča, kamenog uglja, mrkog uglja, lignita i dr. Samo u periodu od 1. januara do 31. avgusta 1942. uvezeno je raznih sirovina 29.709 tona, u vrednosti od 33,951.000 dinara.²⁸⁹ U prvom kvartalu 1943. iz Bugarske je uvezeno 18.790 tona raznih roba u vrednosti od 57,153.000 dinara.²⁹⁰ Za prvih osam meseci 1943. iz Srbije je izvezeno u Bugarsku 1.905 tona raznih sirovina u vrednosti od 6,890.000 dinara. To su bili uglavnom sledeći proizvodi: drvo za rudnike, sumporna kiselina, gvožđe, izrađevine od lima, generatori

²⁸⁸ AS, Nća, br. 161/11, 4. I 1943.

²⁸⁹ AS, Min. privrede, bez broja, neregistrovano. — *Novo vreme*, u broju od 13. IX 1941, donelo je članak o platnom prometu između okupirane Srbije i Bugarske. Deo tog članka glasi: „U vezi postignutog sporazuma o platnom prometu između Srbije, sa Banatom i Zemunom sa okolinom i Bugarske, daju se sledeća uputstva i objašnjenja: Sva plaćanja između Srbije i Bugarske vrše se u Srbiji preko Srpske narodne banke, koje će položeni iznos doznačiti jedna drugoj putem centralnog kliringa, u Berlinu... Pod srpskom i bugarskom robom u smislu ovog naređenja podrazumeva se roba, koja je u Srbiji ili Bugarskoj proizvedena, ili pak bitno obrađena ili prerađena. Obaveze domaćih uvoznika koje glase na levove, izmirivaće se po kursu od 61 dinar za 100 leva. Međutim, ukoliko obaveze domaćih glase na rajhsmarke, to će se uplate u kliring vršiti po postojećem kursu rajhsmarke, tj. 20 dinara za 1 marku.”

²⁹⁰ AS, Nća, Min. privrede, neregistrovano.

8* 115

za proizvodnju plinova, elektrode za akumulatore, vagoneti itd.²⁹¹ Da napomenemo i to da je bila zapažena razmena između kvislinške vlade u Srbiji i NDH, bez obzira na to što su politički odnosi između ovih „vlada” bili gotovo nepodnošljivi. Ali, Nemci su tu igrali glavnu ulogu i Nedićeva vlada u Beogradu, kao i Pavelićeva u Zagrebu, morala je da radi onako kako su to nalagali interesi okupatora. Na primer, samo u prvoj polovini 1942. iz NDH je uvezeno u Srbiju 35.475 tona robe u vrednosti od 73,553.000 dinara.²⁹² Znatne količine pamuka kvislinška vlada u Srbiji uvozila je iz Turske, i to naročito u prvoj polovini 1944. godine.²⁹³

Kada je reč o privrednoj politici koju je vodila Nedićeva vlada, treba istaći da je njena uloga bila naročito teška u pogledu sakupljanja raznih količina žitarica i drugih proizvoda. Razrez je izvršio generalni opunomoćenik za privredu Srbije, odnosno njegov stručni štab. Međutim, realizaciju razreza bila je dužna da sprovede Nedićeva vlada, odnosno njene nadležne službe.²⁹⁴ Razrez je izveden prethodno za celu Srbiju, potom je razbijen na okruge, srezove, opštine, za svako domaćinstvo posebno. Nemačke firme koje su tu bile osnovane imale su da izvrše jedino isplatu po maksimiranim cenama, i to od novca koji su uzimale iz Srpske narodne banke. Za svaku vršalicu, Nedićeva vlada je odredila svog poverenika čiji je zadatak bio da u posebne knjige, uvede količinu ovršenog žita po svakom domaćinstvu. Predstavnici nemačkih okupacionih vlasti strogo su nadgledali i kontrolisali rad kvislinških organa. Srpska državna straža, Poljska straža i organi predstojništva policije po gradovima uvek su bili prisutni da u slučaju potrebe interve-
nišu protiv svih onih koji bi pružili bilo kakav otpor. Nisu bili retki slučajevi da su proizvođači, zbog aktivnog ili pasivnog otpora, hapšeni, zlostavljani, izvođeni pred nemački ratni sud, pred Nedićev preki sud,

²⁹¹ Isto.

²⁹² Isto.

²⁹³ AS, Nća, Min. privrede, br. 543/44, neregistrovano.

²⁹⁴ Procedura oko otkupa žitarica u Srbiji bila je, prema izjavi T. Dinića

na saslušanju 27. II 1946, sledeća: „U nemačkom privrednom odeljenju prvo se je vodila diskusija o tome koliki je godišnji prinos žitarica u našoj zemlji. I tu je bilo nagadanja između naših predstavnika i Nemaca. Kada su došli do jednog sporazuma u pogledu iznosa prinosa, onda je sledo vala odluka da se jedan procenat ustupi Nemicima, koji su oni imali da otkupe po maksimiranim cenama. Taj procenat bio je razdeljen na sve srezove koliko je koji srez imao da dà; obrazovane su mahom nemačke firme, koje su vršile samo isplatu, jer su, defakto, upravni organi bili ti koji su prikupljali određenu kvotu žitarica za svaki srez. Nemačke firme za otkup žitarica povlačile su iz Narodne banke (srpske) novac i samo zbog toga što su one vršile isplatu, dobijali su kao zaradu 1 dinar po kilogramu. Ako je bilo, npr., 10.000 vagona žitarica za otkup, što iznosi 100 miliona kilograma, znači da su nemačke firme samo zbog toga što se preko njih vršila isplata otkupa, zaradile 100 miliona dinara. Ali, nije samo na ovome ostajalo, već su nemačke firme liferovale brašno od tih otkupljenih žitarica i po svakom kilogramu brašna zarađivale daljih 5 dinara, što znači da su nemačke firme, ne ulažući nikakav kapital, otkupom žitarica u iznosu od samo 10 hiljada vagona zarađivale 600 miliona dinara" (Arhiv SUP Srbije, neregistrovano).

116

upućivani na prinudni rad u Nemačku ili neku drugu evropsku zemlju, a bilo ih je koji su slati u Koncentracioni logor Banjicu i u druge zatvore kaznionice u Srbiji.²⁹⁵

U svemu ovome najgore su prolazili poljoprivredni proizvođači. Veliki broj domaćinstava nije dobijao od godišnje žetve ni onoliko koliko ton je bilo potrebno za ishranu svojih članova, a morali su da predaju razrezane količine žitarica i drugih proizvoda. Kvislinške vlasti u Srbiji, bojeći se da neće ispuniti obaveze koje je propisao generalni opunomoćenik za privredu, donosile su u većini slučajeva rešenja o prinudnom otkupu još pre nego što su dobile izveštaj od svog poverenika sa vršidbe. Međutim, nema preciznih podataka koliko je za koju godinu okupacije žita i drugih proizvoda opljačkano od stanovništva Srbije. Evidentno je da su na tom planu za okupatore i kvislinge najslabiji rezultati bili 1941. godine zbog partizanskog oružanog ustanka u ovoj pokrajini. *Novo vreme* je već 19. juna 1941. pisalo da Savet komesara, po naređenju Nemaca, organizuje otkup žitarica iz roda 1940/41; da je doneta naredba da se poljoprivrednim proizvođačima ostavi po 30 kg pšenice ili 60 kg kukuruza, a sve ostalo treba predati u nemačke magacine.²⁹⁸ Komesarijat za cene pri Komesarijatu za privredu Srbije pisao je u svom izveštaju od 23. avgusta 1941. da je otkup koža od „izuzetnog značaja za Nemce" te se ovom zadatku mora pokloniti više pažnje s obzirom na to da proizvođači „ne ispunjavaju svoje obaveze zbog niskih cena". U vezi s tim tražio je od generalnog opunomoćenika za privredu Srbije saglasnost da se cene nešto povećaju i da se prema onima koji viškove ne predaju, preduzmu oštre sankcije.²⁹⁷

Većina izveštaja koji su pristizali sa terena u Ministarstvo privrede i poljoprivrede Nedićeve vlade govorila je da se razrez otkupa sprovodio bez ikakvih kriterija i da su seljacima morali oduzimati celokupne količine žitarica da bi podmirili obaveze prema nemačkim okupacionim vlastima. S tim u vezi je i izveštaj okružnog načelnika u Leskovcu od 1. decembra 1942. koji je uputio šefu Srpske državne bezbednosti Dragomiru — Dragom Jovanoviću. U ovom dokumentu rečeno je pored ostalog i sledeće: „Ekonomske prilike u okrugu i nadalje ostaju vrlo teške. One su takođe jedan od uzroka što je partizanska akcija u ovom okrugu bila zahvatila tolikog maha i ugrožavala teritoriju celog okruga leskovačkog. Razrez otkupa pšenice i suviše je veliki, zbog čega otkup ni do danas nije u potpunosti izvršen. U izvesnim srezovima taj otkup nije dostigao ni 50%. Predviđeni razrez kukuruza dostiže ogromnu cifru, tako da se unapred može sa sigurnošću predvideti da se otkup u predviđenom iznosu neće moći izvršiti. Berba kukuruza bila je veoma slaba, i podbacila su sva očekivanja. Otuda postoji jedna tendencija stanovništva da se sa potrebnim količinama namirnica blagovremeno snabde, bojeći se da će

²⁹⁵ Zb. NOR, 1-4, 271; N. Zivković, n. d., 392.

²⁹⁸ *Novo vreme*, 19. VI 1941.

²⁹⁷ AS, Nća, Min. privrede br. 2800, neregistrovano.

posle otkupa biti nemoguće nabaviti, i uz najviše cene, artikle potrebne za ishranu."²⁹⁸

Područje okupirane Srbije sa Banatom bilo je podeljeno na 14 okruga. U toku 1941. trebalo je da se prinudno otkupe 34.000 vagona pšenice i kukuruza.²⁹⁹ Koliko je taj plan realizovan nema preciznih podataka. Izvesno je da je 1942. godine, za Nemačku i njen okupacioni aparat na teritoriji Srbije i Banata, trebalo prinudnim putem otkupiti 320.000 tona pšenice, 600.000 tona kukuruza i 90.000 tona ovsa, raži i ječma.³⁰⁰ Međutim, na osnovu jednog Nojhauzenovog izveštaja koji je uputio opunomoćeniku za privredu za Jugoistok, čije je sedište bilo u Beču, naglašava se da je plan otkupa za Srbiju sticajem mnogih okolnosti podbacio i da je ostvarena svega jedna trećina od planiranog — 111.829 tona pšenice. Posebno se ističe da je od otkupljene količine: 39.943 tona izvezeno u Nemačku; 17.027 tona utrošeno za izdržavanje nemačke vojske; 19.247 za druge nemačke institucije na okupiranom području i 35.608 tona za ishranu gradskog stanovništva. Pored otkupljenih količina pšenice, Nojhauzen podvlači da je otkupljeno i izvezeno 659 tona raži; 96.743 tona kukuruza, 1.794 tona ječma i 9.924 tona ovsa.³⁰¹

Nojhauzen daje podatke o pljački žitarica sa teritorije Srbije i Banata i za 1943. godinu. Prema njegovom izveštaju od kraja te godine, u toku jula, avgusta, septembra i oktobra prinudno je oduzeto 196.000 tona pšenice, 220 tona kukuruza, 1.184 tona raži, 7.700 tona ječma, 18.000 tona zobi i da je sve to upotrebljeno za izvoz u Nemačku, za izdržavanje nemačkog vojnog i civilnog aparata u Srbiji i za ishranu radništva zaposlenog u preduzećima koja su proizvodila za Nemačku.³⁰² Za 1944. godinu u nemačkim izvorima nema podataka koliko je prinudno oduzeto žitarica iz Srbije i Banata. Jedino se vidi da je štab Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji planirao da sa ovog područja prinudno oduzme 38.000 vagona žita.³⁰³ Ali, ratna sreća, počela je tada da okreće leđa nemačkim okupatorima na svim frontovima: istoku, zapadu pa i u Jugoslaviji. Oružani ustanak, i više od toga: narodnooslobodilačka borba i revolucija u Srbiji buktala je još većim intenzitetom nego 1941. godine. Stvoreni su novi partizanski odredi, brigade i divizije NOVJ te je neprijatelj stalno napadan i nije imao mnogo

²⁹⁸ AVII, Nča, br. 7/7-1, k. 21; Zb. NOR, 1-21, 343. — U citiranom izveštaju rečeno je i ovo: „Neproizvođačko stanovništvo snabdeva se potrebnim namirnicama putem trampe. Prednosti trampe predstavljaju ponekad i najnužniji artikali domaćinstva. Tako pored raznih čilimova, odela, posuda, trampice i za posteljne čaršafe, jastuke pa čak i jorgane. Ovo najbolje ukazuje na psihozu kod naroda u odnosu na mogućnost ishrane.”

²⁹⁹ N. Zivković, n. d., 389.

³⁰⁰ AVII, NAV, N-T-75, r. 256, s. 996, Dnevnik komandanta Vojnopravnog štaba za Jugoistok.

³⁰¹ AVII, NAV, N-T-75, r. 69, s. 83.

³⁰² AVII, NAV, N-T-75, r. 69, s. 83, Nojhauzenov izveštaj generalnom opunomoćeniku za privredu Jugoistoka.

³⁰³ AVII, NAV, N-T-501, r. 256, s. 572.

vremena u periodu jul—septembar 1944. da vodi računa o ubiranju letine. Tada su nacisti bili više zaokupljeni mislima kako da se sa što manje gubitaka povuku iz Srbije.

Novčane kontribucije, koje su Nemci razrezivali Nedićevoj vladi, bile su poseban teret za stanovništvo Srbije. Privreda Srbije, usled nezapamćene eksploatacije, bila je do te mere deficitarna da je kvislinška administracija, sem naturalnih obaveza, svakodnevno razrezivala nove poreze da bi bar približno udovoljila zahtevima nemačkih okupacionih vlasti. U vezi s tim šef Upravnog štaba vojnopravnog komandanta, pisao je 29. septembra 1942. komandantu Jugoistoka generalu Leru: „U interesu oružanih snaga potreban je intenzivan nadzor nad zemaljskom *finansijskom upravom* od strane okupacione sile. Naročito posle nove podele unutrašnje uprave, Upravni štab je sproveo novu podelu

finansijske administracije da bi se zajemčilo zahvatanje poreskih prihoda. Povećanje poreza, zavođenje novih poreza i strogo naplaćivanje izostatka, kao i novo zahvatanje dohotka pod nemačkim nadzorom je potrebno da bi se obezbedili izdaci potrebni u nemačkom interesu."³⁰⁴ Kolike su bile stvarne sume koje je Nedićeva vlada svakog meseca morala da isplati nemačkim okupacionim vlastima, nema preciznih podataka. Često je novac uziman, a to nije nigde ni zabeleženo. Turner u citiranom izveštaju Leru navodi da je kvislinška srpska vlada od maja do 29. septembra 1942, na ime okupacionih troškova, isplatila Nemcima 3,26 milijardi dinara, od čega: za stanovanje trupa 1,04 milijardi; isplata potvrda za primljene stvari 0,14 milijardi; nadoknada za upropašćene delove vojne opreme 0,07 milijardi, što je ukupno iznosilo 4,51 milijardi dinara. Pored toga, šef Upravnog štaba tvrdi da su tog meseca (dakle septembra 1942) okupacioni troškovi iznosili 240 miliona dinara.³⁰⁵ Međutim, Milan Nedić u memorandumu od 16. septembra 1942 (dakle, petnaest dana pre nego što je Turner poslao izveštaj Leru), koji je uputio vojnoupravnom komandantu Srbije, navodi podatke koji govore da su okupacioni troškovi tada bili znatno veći nego što ih je Turner prikazao. Naime, Nedić tvrdi da su samo za godinu dana (od aprila 1941. do aprila 1942) okupacioni troškovi iznosili 4 do 5 milijardi dinara, a to znači da su do sredine septembra iznosili još bar oko 2 milijarde, što bi ukupno bilo oko 7 milijardi dinara.³⁰⁸

³⁰⁴ AVII, NA, red. br. 9/14, k. 27.

³⁰⁵ Isto. — U daljem tekstu citiranog izveštaj a, Turner navodi i sledeće: „Primanja iz poreskih prihoda nisu dovoljna za to. Zaduženje države kod Narodne banke sada je 6 milijardi, do kraja godine 8 milijardi. Novčani opticaj sada je 11,5 milijardi, do kraja godine 14 milijardi. Bio je planiran prinudni zajam, ali je, na želju instanci u Rajhu, morao zasad biti odložen. — U sporazumu s institucijama u Rajhu, imovina likvidiranih Jevreja, regulisana u korist Srbije, naplaćeni iznos će, kako se predviđa, biti potpuno utrošen za nadoknadu ratne štete. Uprkos svim teškoćama, razvoj finansijske situacije u Srbiji je povoljniji no u drugim balkanskim državama, naročito u Grčkoj.”

³⁰⁸ AVII) Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1024—34. — Kako su Nemci upropašćivali srpsku privredu pljačkom nevidenih razmera, piše lično Nedić u svom memorandumu 22. II 1943, koji je uputio generalu Baderu. U vezi 119

U daljem tekstu citiranog memoranduma Milan Nedić ističe da su okupacioni troškovi naglo povećavani i da ih njegova vlada, bez obzira na visinu poreza koji je razrezivan na stanovništvo Srbije, nije mogla sakupiti u traženim iznosima. O tome Nedić govori i u istražnom zatvoru UDB-e: „U prvo vreme, kada sam obrazovao vladu, isplaćivali smo Nemačkoj 120 miliona mesečno, pa se ta cifra kasnije stalno pela i u 1944. godini dostigla je jednu milijardu dinara mesečno. Iz ovoga se vidi da se Nemci nisu pridržavali obećanja da će fiksirati jednu određenu sumu. Nemci su čak zahtevali 1944. godine i veće sume koje su se približavale do dve milijarde, ali vlada nije mogla da nađe za tolike sume pokrića.”³⁰⁷

Posebne obaveze Nedićeve vlade bile su da finansijskim sredstvima pomaže intenzivniju proizvodnju svih rudnika, kako bi mogli proizvoditi što većim kapacitetom. Pored toga, trebalo je da kvislinška vlada obezbedi celokupnu radnu snagu za gotovo sve rudnike na teritoriji uže Srbije. Na osnovu izveštaj a Ministarstva privrede Nedićeve vlade od 22. oktobra 1941. vidi se da su usled kratkotrajnog aprilskog rata gotovo svi rudnici ostali neoštećeni (sem Borskog rudnika), što je bila neobično povoljna okolnost za nemačke okupatore, jer su odmah mogli da uključe pogonske kapacitete u svoje ratne privredne planove.³⁰⁸

Pored mesečnih okupacionih troškova, Nedićeva vlada je morala da sa sredstvima opljačkanim od naroda učestvuje u rekonstrukciji Borskog rudnika. Prema nekim podacima, nominalno, ta cifra je dostizala više od 250 miliona dinara, ne računajući otplatu mašina i materijala uvezenog iz Nemačke, plaćenog preko kliringa.³⁰⁹

s ovim on je istakao: „Ali, na žalost, organi nemačkog privrednog rukovodstva,

postupaju, i to naročito u ravnici, na taj način, da cela zemlja ide u susret jednog osiromašenja i tako ka jednom formalnom privrednom slomu, što mora da dođe sa svim svojim nepoželjnim pojavama, koje će imati teške posledice. Ja sam najdublje uveren da to ni u kom slučaju ne odgovara željama nemačkog privrednog rukovodstva i stoga vas molim da sa izmenom dosad započete taktike, sa jednom planskom saradnjom sa nadležnim srpskim vlastima, pri iskorišćavanju dobara sa teritorije Srbije, te da bi time olakšali moju i inače tešku odgovornost pred bogom i pred istorijom" (Arhiv SUP Srbije, br. 27527/147 — neregistrovano).

³⁰⁷ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946. — Na pitanje islednika da li Su Nemci taj dobijeni novac na osnovu „prava kontribucije“ izvozili, odnosno iznosili u Nemačku, Nedić je rekao: „Taj novac samo delimično je iznošen u Nemačku, a uglavnom ostajao je u zemlji i Nemci su s tim novcem plaćali naše produkte po maksimiranim cenama. Znači, Nemci su istim novcem koji su dobij ali od naše vlade 'otplaćivali' sve ono što su iz zemlje izvozili u Nemačku, pa im je čak preteklo, da i delimične sume novca iznesu u Nemačku.“ — Kada je reč o novčanim kontribucijama, Tanasije Dinić je bio još određeniji u svojoj izjavi na saslušanju 27. II 1946: „Još odmah po kapitulaciji Jugoslavije, prvo komesarska uprava, a docnije srpska vlada, isplaćivale su Nemcima stalne mesečne kontribucije. Iznos ovih kontribucija se povećavao da bi u 1944. godini dostigao oko 2 milijarde dinara mesečno" (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano).

³⁰⁸ AS, Nća, Min. privrede, br. 283, 22. X 1941, Ekspoze Ministra privrede Nedićeve vlade uz predlog budžeta državnih rashoda i prihoda za 1942. godinu.

³⁰⁹ N. Živković, n. d., 330.

120

Nemački i kvislinški izveštaji se razlikuju u podacima o tome koliko su Nemci tokom četvorogodišnje okupacije izvezli raznih metala iz Borskog rudnika. Činjenica je, međutim, da su zbog rekonstrukcije rudnika tokom 1941. proizvedene neznatne količine. Ali sledećih godina okupacije kapaciteti proizvodnje su naglo porasli. Iz jedne studije, koja je objavljena povodom 65-godišnjice Borskog rudnika, pored niza drugih podataka, navode se i podaci o količinama ruda koje su Nemci izvezli iz Borskog rudnika tokom 1941—1944. godine. Istaknuto je da je za ceo ovaj period u Nemačku izvezeno 104.000 tone blister-bakra; tj. po godinama: 1941. — 23.000 tona; 1942. — 32.000 tona; 1943. — 27.000 tona; i 1944. godine — 22.000 tona blister-bakra.³¹⁰

Ogromne količine ostalih ruda, Nemci su neprekidno izvozili za sve vreme okupacije. Nismo u mogućnosti da navedemo sve te podatke (iako njima raspolažemo), čak ako bi ih grupisali i poredali u više tabela, jer bi nam to oduzelo mnogo prostora. Međutim, navešćemo samo neke, sumarne cifre da bi se bar donekle videlo kakvih je razmera eksploatacija koju je sprovodila nemačka okupacija Srbije. Na primer, u toku drugog svetskog rata samo rude pirita izvezeno je iz Srbije i transportovano za Nemačku 980.000 tona, što znači da je ruda iz majdanpečkih jama vrlo intenzivno vađena.³¹¹

U rudniku olova i cinka u Trepči, gde Nedićeva vlada nije bila angažovana kao, na primer, u Borskom rudniku i drugim na teritoriji uže Srbije, u periodu 1941—1944, kada je rudnik bio pod nemačkom okupacijom, proizvedene su sledeće količine ruda: u toku 1941. iskopano je i prerađeno 595.211 tona rude; 1942. — 344.459 tona; 1943. — 394.402 tone i 1944. — 272.031 tona rude.³¹²

Posebno su Nemci bili zainteresovani i za eksploataciju rudnika antimona: Zajača, Lisa, Kostajnik i Krupanj; za nalazišta hromove rude kod Čačka, Raške i Drenice. Na osnovu podataka nemačkog Ministarstva privrede, samo u periodu od maja do avgusta 1941. iz nalazišta u Srbiji izvezeno je 1.640 tona azbestne rude.³¹³

³¹⁰ M. Stanković, *Rudarsko-topioničarski basen Bor*, 16; opširnije o ovom vidi: dr Zivko Avramovski, *Borski rudnik i Treći Rajh*.

³¹¹ Opširnije o ovom vidi u citiranoj studiji dr Nikole Živkovića.

³¹² N. Živković, n. d., 339.

³¹³ AVII, NAV, N-T, 71, R-116, s. 620—641/620—650. — Milan Nedić u zapisniku 30. I 1946. daje svoju verziju pljačke koju su Nemci uaturi oduzimali od stanovništva Srbije: „Nemci nisu iako je treća tačka uslova bila prihvaćena, nikada hteli da odrede veličinu daći ja uaturi u pojedinim proizvodima.

Koliko mi je ostalo u sećanju, Nemci su iz Srbije izvozili prosečno 15.000 vagona pšenice, oko 1.000 vagona zobi, a tako isto raž i ječam. Sto se tiče drugih proizvoda kao što su pasulj, krompir, pernate živine, jaja i svega ostalog, ne bih mogao reći u kojim su količinama iznosili, niti je za to bila predviđena određena mera. U naročito velikim količinama izvozili su meso." Na pitanje islednika da li su Nemci vršili kakvu nadoknadu za ove proizvode, Nedić je objasnio: „Nemci su činili nadoknadu time što su isplate vršili po maksimiranim cenama, i to u našem novcu, koje su oni sami odredili." Nedić je takođe odgovorio na pitanje o kontribucijama iz drugih grana privrede: „Preko ministarstva za šume Nemci su uzimali, zapravo izvozili u

121

Svi rudnici uglja na teritoriji okupirane Srbije odmah su stavljeni u pogon. Nedićeva vlada je bila naročito angažovana da ova grana privrede radi punim kapacitetom. Ugalj je bio neophodan, ne sumo za privredne objekte od posebnog interesa za nemačkog okupatora, već i za ogrev okupacionih vojnih snaga; zatim, kao pogonsko gorivo za železnice,³¹⁴ za ogrev stanovništva, a jedan deo uglja Nemci su odvezli u Nemačku. Tokom 1940. godine u 8 rudnika kamenog uglja, 14 rudnika mrkog uglja i 39 rudnika lignita, koji su eksploatisani na teritoriji Srbije, ukupno je bilo zaposleno 11.766 radnika, a proizvedeno 1,771.431 tona uglja.³¹⁵ Neposredno posle okupacije proizvedeno je znatno manje: 325.000 tona kamenog, 68.000 tona mrkog uglja i 38.000 lignita. Naročito su opali kapaciteti proizvodnje u drugoj polovini 1941, kada se oružani ustanak širio gotovo u svim krajevima okupirane Srbije.³¹⁶ Kasnije, tokom 1942, a naročito 1943. godine proizvodni kapaciteti svih vrsta uglja znatno su povećani, pa je i radnika u rudnicima bilo više nego uoči rata: na primer, februara 1943. u 61 rudniku bilo je zaposleno 14.028 jamskih i spoljnih radnika.³¹⁷

Međutim, proizvodnja uglja i ogrevnog drveta nije ni izdaleka mogla da podmiri potrebe gradskog stanovništva i privrede uopšte u okupiranoj Srbiji, a posebno one koja je bila označena kao „izuzetno potrebna za četvorogodišnji plan Nemačkog Rajha". To se vidi i iz jednog pisma komandanta Jugoistoka (a ujedno komandanta Srbije), generala Hansa Felbera, od novembra 1943, koje je uputio lično Milanu Nediću. Naime, Felber, oštrim tonom navodi da seča drva ne ide po planu; da Nemačku, kako drvo za ogrev, tako i za gradu, a naročito su izvozili meko drvo, mislim od smreče, za avione. Preko istog ministarstva, takođe su izvozili olovo, bakar, antimoni, pirit, i zlato. Nemci su vršili eksploataciju šumske i rudne industrije prema svojim potrebama i izvozili u količinama koje su njima bile potrebne. Napominjem da su bili naročito razradili rudnike bakra u Boru i olova u Trepči" (Arhiv SUP Srbije, neregistrovano).

³¹⁴ Nemci su kvislinškim upravama u Srbiji stavili u zadatak da zgradu železničke stanice, koja je od bombardovanja 6. aprila 1941. porušena, što pre osposobe. Prema nekim podacima, izgradnja ovog objekta stajala je 300 miliona dinara i bila je završena 7. novembra 1941 (*Novo vreme*, 30 X 1941).

Prema podacima Ministarstva privrede Nedićeve vlade, godišnja potrošnja uglja kod državnih železnica za 1943. godinu iznosila je 635.000 tona. (AS, Nća, br. 3139/44, neregistrovano).

³¹⁵ *Novo vreme*, 10. VI 1941.

³¹⁶ *Novo vreme*, 5. XII 1941. — Šef odeljenja vojne uprave pri štabu Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, Kajzer, žalio se u jednom svom govoru početkom decembra 1941. da partizanski odredi ometaju napore Nedićeve vlade i okupatora, ometaju nesmetanu proizvodnju uglja. On je u vezi s tim naglasio: „Komunističke bande svuda, gde god su mogle prodreti, odmah su planski onemogućile vadenje uglja. One su nesumnjivo verovale, da će time pogoditi Nemačku. Međutim, komunisti su sigurno zaboravili da Nemačka danas vlada gotovo polovinom proizvodnje uglja u svetu i da raspolaže sa više miliona tona godišnje proizvedenog uglja" (*Novo vreme*, 5. XII 1941).

³¹⁷ AS, Nća, br. 9736/43, Iz evidencije Ministarstva privrede Nedićeve vlade od februara 1943.

122

drva nema u zalihama, za šta se optužuje Nedićeva vlada. Takođe se ističe da su partizanski odredi jedan od uzročnika smanjenih kapaciteta seče drva, jer kako je Felber istakao „u svakoj šumi ima po nekoliko grupa, a Nedićeve oružane snage nisu sposobne da se sa njima obračunaju".

Da bi se situacija koliko-toliko popravila, komandant Jugoistoka naređuje Nedićevoj vladi da preduzme energične mere u svakom pogledu, s tim što će i on (Felber), preko generalnog opunomoćenika za privredu, „dati obezbeđenje i materijalna sredstva”.³¹⁸

Kolika je bila oskudica u ogrevnom drvetu vidi se i iz jednog pisma Centrale za drvo u Beogradu od kraja decembra 1943, koje je preko Ministarstva privrede upućeno svim sreskim načelnicima: „Realizacija planske seče u 1943. godini strašno je podbacila. Po izdatim odobrenjima za kupovinu nije isporučeno ni 10% drvne mase. Usled takvog stanja stvari, snabdevanje ogrevnim drvetom pasivnih potrošnih dobara — naročito Beograda, došlo je u kritično stanje. Za ilustraciju prilika u kojima se Beograd nalazi, navešćemo činjenicu da se merodavni faktori bave mišlju da u kritičnom momentu pristupe seči parka Košutnjak i nacionalnog parka Avala, kako bi se spasio stanovništvo Beograda od nastupajuće zime.”³¹⁹

Dali smo u ovom poglavlju samo u najkraćim crtama pregled rada kvislinga na obnavljanju privrede u okupiranoj Srbiji i njenom uključivanju u četvorogodišnji plan vlade Rajha. Takođe smo istakli napore nemačkih okupacionih vlasti da se srpska privreda do maksimuma eksploatiše. Međutim, u nemačkim i kvislinškim izvorima ima obilje podataka o ovom pitanju pa ćemo drugom prilikom i na drugom mestu nastojati da šire analiziramo ceo ovaj problem zbog njegovog značaja u pogledu potpunijeg sagledavanja nemačke privredne okupacione politike i pomoći kvislinških srpskih vlada da se ta politika dosledno primenjuje u praksi.

³¹⁸ AS, Nća, br. 134648, Min. privrede, neregistrovano.

³¹⁹ AS, Nća, br. 12895/43, neregistrovano.

123

Glava II

AKTIVNOST NEDIĆEVE VLADE

TOKOM 1943. GODINE

ANGAŽOVANJE NEDIĆEVOG UPRAVNOG APARATA

NA UBIRANJU LETINE 1943. GODINE

Jedan od glavnih zadataka Nedićeve „vlade narodnog spasa” tokom 1943. godine bio je otkup žitarica i drugih proizvoda za nemačke okupatore.

Mada smo u delu pod naslovom „Rad kvislinga u Srbiji na obnavljanju privrede i njeno eksploatisanje od nemačkog okupatora”

uzgredno dodirnuli i ovo pitanje, ipak ćemo ga šire analizirati s obzirom na njegov značaj. Neophodno je u vezi s ovim pitanjem sagledati sadržinu rada Nedićeve vlade i njenih organa da bi se videlo koliko je ona „služila” narodu, a koliko se zalagala za interese nemačke okupacione politike u Srbiji. Naročito su na ovom planu bili angažovani ministarstva privrede, poljoprivrede, unutrašnjih poslova i lično Milan Nedić, ministar-predsednik, kao najodgovorniji pred komandujućim generalom i zapovednikom Srbije, odnosno pred Nojhauzenom, generalnim opunomoćenikom za privredu. Da bi prikupila razrezane količine raznih proizvoda, Nedićeva vlada je angažovala svoje oružane snage, pa kada nije uspela, tražila je pomoć od Nemaca.

Kako su saradivali na ovom planu okupatori i srpski kvislinzi reljefno se opisuje u izveštaju štaba Rasinskog partizanskog odreda od 8. februara 1943. koji je upućen Glavnom štabu za Srbiju: „Aktivnost okupatora i njegovih slugu u pogledu sakupljanja rekvizicije i pojavom u onim mestima gde partizani izvode akcije je pojačana. Prate partizane, po tragu i pojavljuju se zajedno u većem broju u jednom selu.

Većinom se ne zadržavaju mnogo na terenu, 1—2 dana i vraćaju se u grad. Srpska državna straža i dražinovci zajednički učestvuju u borbama protivu partizana i imaju među sobom čvrste veze. Okupator i njegove sluge nemilice tuku narod i oduzimaju mu žito. Siluju žene

(Lomnica) i terorišu ljude, terajući ih odmah u logor. Naše bez milosti streljaju kad uhvate u borbi ranjene, a ovako koga uhvate, vode u beogradsku Glavnjaču i na kraju streljaju. Postreljani su gotovo svi roditelji drugova, partizana, naročito onih iz grada."¹

¹ Zb. NOR, 1-5, 48. — O represalijama svih vrsta kvislinških vlasti u Srbiji pisalo je u listu *Glas*, organu JNOF-a, 1. II 1944. U tom broju pisalo je, pored ostalog, i sledeće: „Nedić je izdao naredbu da se zaseje svaka ‚stopa srpske zemlje‘. Parola ‚reda i rada‘ ječala je sa sviju novoinstaliranih radio-zvučnika; širena je ogromnim napisima po celoj zemlji; upisivana je i na prvim stranicama okupatorske štampe. Nastalo je divlje gonjenje svesnih sinova zemlje, koji su sa puškom u ruci hteli da nastave borbu za slobodu

127

Mnoge sednice Nedićevog kabineta; sastanci okružnih načelnika u Beogradu; sreskih načelnika i predsednika opština u sedištimu okruga, bili su posvećeni otkupu žitarica i njihovom doterivanju u magatine, koje su Nemci bili unapred pripremili. Jer nije bilo u pitanju samo otimanje proizvoda iz roda 1943. godine već isporuka žitarica, a naročito kukuruza iz prethodne godine, koje količine Nedićeva vlada, uprkos svim nastojanjima nije mogla da sakupi. Zbog toga je stalno bila na udaru kritike nemačkih okupacionih vlasti, a posebno generalnog opunomoćenika za privredu. Jedna takva konferencija, koju posebno ističemo, u prisustvu: Milana Nedića, ministra unutrašnjih poslova Tanasija Dinića, ministra narodne privrede dra Miloša Nedeljkovića, ministra poljoprivrede inž. Radosava Veselinovića, ministra socijalne politike i narodnog zdravlja inž. Stojimira Dobrosavljevića, šefa Srpske državne bezbednosti Dragomira Dragog Jovanovića i svih okružnih načelnika, počela je u Beogradu 20. marta 1943. i trajala tri dana. Na ovom skupu najvećih funkcionera Nedićeve kvislinške vlade raspravljalo se isključivo o dva pitanja: 1) o otkupu kukuruza razrezanog u jesen 1942. i 2) o problemu angažovanja radne snage na prinudne radove za potrebe Nemačkog Rajha.²

Ceo ovaj sastanak, imao je gotovo dramatičan tok. Naime, konstatovano je da je Štab generalnog opunomoćenika za privredu Srbije „zadužio“ Nedićevu vladu da od roda kukuruza iz 1942. godine isporuči Nemcima 27.000 vagona u zrnju. Međutim, do tada je bilo isporučeno od prve kvote od 30% svega 10%, što znači da od ukupne mase nije bilo isporučeno više od 3% kukuruza. Beogradski okrug je isporučio 20%; valjevski — 8%; zaječarski — 3%; kragujevački — 15%; kraljevački — 2,1%; kruševački — 3,1%; leskovački — 3%; mitrovački svoga naroda i da spreče dalju pljačku fašističkih okupatora. Otpočelo se sa mobilizacijom radne snage. Zavedena je obavezna služba rada. Gladna i slabo obučena naša omladina je punila rudnike ili koncentracione logore. Da bi svi proizvodi naše plodne zemlje bili prikupljeni i predati okupatoru, niču razne centrale: žitna, stočna, za kožu, za drvo, za galj, za gvožđe, za alkohol, za hemijske proizvode, sve sa radnom snagom koju je Nedić zaposlio i sa jednim nemačkim komesarom koji stvarno upravlja. U želji da se smanji potrošnja na što je moguće manju meru, odnosno da se poveća proizvodni višak koji ima da se stavi na raspolaganje okupatoru, zabranjuje se slobodna prodaja proizvoda. Zavode se karte za namirnice, određuju se količine koje se smeju utrošiti, stvaraju se Dirisi i gradske aprovizacije u svakoj varoši. Utvrđuju se otkupne cene i određuju prodajne cene. Maksimiraju se zarade i mobilize se novčano tržište. Pokreće se čitav aparat koji dobro poznaje teren i prilike. Policija bdi. Nemci sve više iznose. Kupuju po bednim cenama ono što su centrale prikupile. Otimaju ono što je još ostalo. Puštaju svoj kapital preko raznih agenata na 'crnu berzu' pa i otuda izvlače sve što im dođe do ruku. Počev od gotovih proizvoda koje obrađuju fabrike pod njihovom kontrolom, pa preko sirovina koje su pod kontrolom Nedićevih i njihovih organa, završavajući sa najsišnijim otpacima, sve izvlače i nose za Nemačku."²

² Arhiv, SUP Srbije, br. 27527/153, Dosje Milana Nedića.

128

— 11%; moravski — 6%; niški — 5,1%; požarevački — 30%; užički — 5% i šabački 10%.³

Drastično zaostajanje u otkupu motivisano je kao sticaj mnogih nepovoljnih okolnosti za srpske kolaboracioniste. Naime, otvoreno je rečeno da je razrez totalno nerealan. A to je morao da prizna čak i

Tanasije Dinić, koji se čitavim bićem bio angažovao na strani nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. U vezi s tim on je tada otvoreno izjavio: „Gotovo svi okružni načelnici izjavljuju da je razrez za otkup kukuruza izvršen tako, da ga je uopšte nemoguće izvršiti. Razrez, naime, nije vršen prema stvarnom prinosu žetve, već po pretpostavkama procentualnog prinosa po hektaru, pa usled toga nastupilo je to, da je za pojedine okruge predviđeno bilo da daju i duplo više od onoga što bi po stvarnom prinosu mogli da daju.”⁴ Kao drugi razlog slabog otkupa, konstatovano je da su nemačke firme, koje su u skladištima primale žito, zaračunavale 150 umesto 120 kg kukuruza u klipu za 100 kg u zrnu, što je na proizvođače odbojno delovalo. Kao poseban razlog što proizvođači ne ispunjavaju „obaveze”, navedena je propaganda Partije i njenih organizacija, koja traži da se žito sklanja i ne daje okupatorima; i kao poslednji razlog, rečeno je da Srpska državna straža, poljska straža, ljoticčevci, policija i drugi organi prinude, nisu bili dovoljno energični u obračunu sa proizvođačima. Naveden je primer beogradskog okruga, gde je stalno uredovala Specijalna policija, koji je, kao i požarevački okrug, prvi na rang-listi u pogledu otkupnih količina kukuruza i drugih proizvoda, koje su kvislinzi sakupljali u magacine za nemačke okupatore.

⁵ Sastanak najviših kvislinških predstavnika usledio je posle oštre kritike Nedićeve vlade i njenog celokupnog upravnog i administrativnog aparata. Zbog toga su Nemci sprovodili pljačku i potpomagali svo-
³ Isto. — Da su kvislinzi bili nemoćni da sakupe razrezane količine kukuruza, vidi se i po uvodnoj reči M. Nedića na ovoj konferenciji: „Gospodo, muka nas je sakupila ovde da rasmotrimo situaciju u kojoj se nalazimo, da je ocenimo i raščlanimo, a zatim da sastavimo jedan plan za naš budući rad s obzirom na to da nastupa proleće. Uvek je situacija teška kad ljudi neće pravo da gledaju na stvari i na situaciju.”

⁴ Isto.

⁵ Tanasije Dinić u svojstvu ministra unutrašnjih poslova saopštio je sreskim načelnicima, kao njihov prvi pretpostavljeni da slede rigorozne mere protiv onih koji se bilo u kom obliku suprotstavljaju kvislinškim vlastima. „Ali sada, posle izdatog poslednjeg naređenja kad je u cilju otkupa angažovana i SDS i delovi nemačke oružane sile, kad su, dakle, ti nedostaci u pogledu oružane sile i nemačke saradnje otklonjeni, po izjavi načelnika okružnih, može se očekivati da će otkup u iznosu prve kvote biti brzo zadovoljen i izvršen, ali treba preduzeti sve da sa tim iznosom budu zadovoljni nemački predstavnici, jer s obzirom na izgubljeno vreme, za koje je vreme i kukuruz iščezao, teško da će moći ma i najmanji iznos više da se prikupi izuzev ako se ne želi glad i da narod ostane i bez semena” (isto).

⁹ Kontrarevolucija u Srbiji 2 129

jim vojnim efektivima. To se vidi i iz naređenja koje je Bader uputio svim krajs i feldkomandanturama 9. marta 1943. U njemu je rečeno da je srpska civilna uprava podbacila u pogledu sakupljanja kukuruza. S obzirom na važnost te sirovine za nemačku ratnu mašinu, naređuje se svim feldkomandanturama da pomognu kako bi se do 15. aprila prikupilo 130.000 tona kukuruza, a prema svima onima koji se ne budu odazivali zadatku da se najoštrije postupi, a grupe za sakupljanje žita da budu pod komandom feldžandarmerije i policije.⁸ Samo nedelju dana kasnije, komandujući general i zapovednik Srbije upozna je Nedića sa naređenjem koje je izdao feldkomandanturama i nalaže mu da se njegova vlada energičnije založi za interese vlade Rajha, kako bi i srpski kvislinzi dali svoj doprinos u realizaciji četvorogodišnjeg nemačkog privrednog plana.⁷

Međutim, ma koliko se Nemicima činilo da Nedićeva vlada i ceo njen upravni i administrativni aparat nisu bili dovoljno energični u upotrebi sile i obračunu sa stanovništvom Srbije pri sakupljanju rekvizicije, sledeći primeri pokazaće nam da su kvislinzi bili surovi i beskompromisni prema srpskom stanovništvu i da nisu birali sredstva samo da bi u što boljem svetlu sebe prikazali Nemicima. Na primer, sreski načelnik iz Prokuplja, 4. februara 1943, moli Okružno načelstvo u Leskovcu da se na njegov teren upute nemački oružani odredi, pošto su

Srpska državna straža i policija nemoćne, kako bi se moglo isporučiti 141.017 kg stoke, koje je bilo u zastoju.⁸ Sresko načelstvo u Kuršumlji izveštava 15. aprila Okružno načelstvo u Leskovcu o količinama otkupljenog kukuruza, ova i pasulja i moli da se preko Ortskomandanture uputi nemačka vojska da bi počelo prikupljanje novog razreza.⁹ Okružni načelnik u Požarevcu 16. avgusta naređuje sreskom načelniku u Petrovcu na Mlavi da u roku od dva dana isporuči bugarskoj diviziji u Požarevcu 140 tona sena i 15 tona slame, i skreće pažnju, ako se ovo naređenje ne izvrši, da će taj srez obići lično nemački major Virt i pohapsiti sve koji nisu isporučili razrezanu količinu.¹⁰

U sličnom tonu bila su naređenja kvislinških funkcionera svojim potčinjenim i sledećih meseci. Na primer, okružni načelnik u Kosovskoj Mitrovici opominje sresko načelstvo u Podujevu, u svom aktu od 6. septembra, da isporuku žita treba izvršiti u određenom roku, jer će, u protivnom, krajskomandantura preduzeti najstrože mere: poslaće predsednika, članove opštinskih odbora i „ugledne građane“ na prinudan rad, i slično.¹¹ Načelnik beogradskog okruga naređuje sreskom načelstvu u

⁸ AVII, NAV, N-T-501, 249/69—71.

⁷ AVII, NAV, N-T-501, 249/90.

⁸ AVII, Nća, br. reg. 16/13-1, k. 3.

⁸ ACKKPJ, K-27/17.

¹⁰ ACKKPJ, P-II/114.

¹¹ ACKKPJ, K-13/54.

130

Sopotu 17. decembra da sa nemačkim i srpskim kvislinškim vlastima organizuje prinudan otkup stoke; naglašava se, ako i ova mera ne bude dovoljna, da će se predsednici opština uzeti kao taoci.¹²

Da bi se proizvodi što pre sakupili i što pre dali nemačkim okupatorima, na ovom planu, pored kvislinškog upravnog aparata, bile su angažovane kvislinška i nemačka vojska i razne centrale, koje je imenovala Nedićeva vlada (centrale za žito, za stoku, za kožu, za drvo, za ugalj, za gvožđe, za alkohol, za hemijske proizvode i mnoge druge). U njima su radili činovnici koje su Nedić, odnosno određene službe, odredili, a stvarnu vlast imali su nemački komesari. Centrala za tekstil svojim aktom br. 6204 od 22. februara 1943. tražila je od Ministarstva privrede da putem svojih organa obavesti odgajivače ovaca da ne smeju da strižu ovce dok se ne odredi vreme za strižu za tu godinu.¹³ Stočarska centrala iz Beograda, svojim aktom od 23. aprila, naredila je ekspozituri stočarske centrale u Nišu da mora slati nedeljno 23.000 kg govedeg mesa za nemačku vojsku u Kosovsku Mitrovicu.¹⁴

Funkcioneri Nedićeve vlade, u prvom redu njegovi ministri, iskoristili su gotovo svaku priliku da u propagandnim govorima, koje su o raznim pitanjima držali stanovništvu, posebno naglase neophodnost predaje svih proizvoda koje Nemci traže: „General Nedić zna vrlo dobro da sft mora dati bogu božje, a caru carevo, jer je bolje dati ono što se traži“, rekao je 1. marta 1943. u svom govoru Bogoljub Kujundžić, ministar pravde.¹⁵ To isto čini i Nedićev ministar za poljoprivredu, Radisav Veselinović, u govoru koji je održao preko Radio-Beograda 17. avgusta 1943: „Zbog toga ovom prilikom hoću da skrenem najozbiljniju pažnju svim proizvođačima i opštinama, koje su dobile razrez, da ga bez pogovora izvrše u svom sopstvenom interesu. Ne treba niko da se vara da će moći da izbegne isporuku. Predviđene su vrlo stroge mere za one proizvođače i opštine, koje ne budu izvršile isporuku... Ja blagovremeno upozoravam sve proizvođače i opštine, da će se ceo razrez morati dati ovom prilikom, pa je stoga bolje da ga sami daju nego da ga daju i da budu kažnjeni.“¹⁸

¹² ACKKPJ, M-18/77. Okružno načelstvo u Nišu, svojim aktom od 18. XII 1943, naredilo je sreskom načelniku u Soko-banji da po naređenju Feldkomandanture, majora Dirzinga, predaju štabu K. Pećanca 800 kg slame i 500 kg krompira u roku od nedelju dana (ACKKPJ, N-5/246).

¹³ AS, Nća, br. 6204/43, neregistrovano.

¹⁴ ACKKPJ, b-23/2637. — Sresko načelstvo u Cajetini moli Okružno načelstvo

u Užicu, aktom od 12. V 1943, da preko krajskomandanta odredi tačan datum za strižu ovaca, jer komandant bugarskih trupa na Kraljevim vodama namerava da uputi vojnike po selima da skupljaju i rekviriraju vunu (ACKKPJ, r-2/42).

¹⁵ *Novo vreme*, 2. III 1943.

¹⁶ *Novo vreme*, 18. VIII 1943.

9» 131

Ministar-predsednik srpske kvislinške vlade, redovno je obaveštavao svoje pretpostavljene o problemima s kojima se sukobljava Nedićeva vlada. To on čini i 19. juna 1943. u svom izveštaju koji je uputio generalnom opunomoćeniku za privredu Nojhauzenu, u kome ga moli da se koordiniraju akcije kvislinških i okupacionih vlasti na ubiranju žetve po srezovima. U jednom delu pomenutog izveštaja stajalo je: „Da bi se osiguralo potpuno sprovođenje uredbe o ubiranju poljoprivrednih proizvoda i o njihovom ekonomisanju, izdao sam danas naređenje svim upravnim i komunalnim činovnicima na teritoriji Srbije — gde je to uvek izgledalo potrebnim, da se potrebni sreski i okružni načelnici stave na raspolaganje i da aktivnom saradnjom osiguraju potpuno sprovođenje pomenutog naređenja. Osim toga sam preduzeo potrebno da se uvek blagovremeno sreskim i okružnim načelnicima dodeli dovoljna potpora od Srpske državne straže.”¹⁷

Nojhauzen se nije mnogo obazirao na pisma koja mu je slao Nedić.

On se strogo pridržavao naređenja, koja je dobijao od svog nadležnog ministra (Geringa); lično je bio odgovoran Geringu i nastojao je da što revnosnije izvrši poverene mu zadatke, a posebno realizaciju četvorogodišnjeg plana eksploatacije na području Srbije. Nojhauzen je 7. jula

1943. obavestio Nedićevu vladu da iz Srbije treba izvesti u Nemačku 400.000 tona žitarica.¹⁸ Samo tri meseca kasnije (18. oktobra), u izveštaju

koji je poslao Geringu, Nojhauzen obećava da će ispuniti sve nove vojne zadatke na bazi četvorogodišnjeg plana eksploatacije srpskih područja.

On posebno ističe da odnosi između njega i novog specijalnog opunomoćenika Ministarstva za spoljne poslove za Jugoistok (Nojbahera),

sa sedištem u Beogradu, nisu najbolji, ali ima izgleda, kako on ističe, da se nesuglasice prevaziđu.¹⁹ Samo desetak dana kasnije (27. oktobra),

Nojhauzen traži od novog komandanta Srbije generala Hansa Felbera, da se u interesu nemačkih trupa, policije i kvislinških vojnih formacija,

nastavi uspešno oduzimanje kukuruza i da se koriste povoljne vremenske prilike; da se otkup vrši pod zaštitom SDS, pa, ako treba, i nemačke

vojske, s tim da se u delovima Srbije gde je aktivnost partizana velika, akcija otkupa ograniči ili potpuno obustavi.²⁰

Evo pregleda razreza i isporuka pšenice i kukuruza, roda iz 1943.

godine, na teritoriji Srbije zaključno do 12. novembra iste godine (vidi tabelu):²¹

¹⁷ Arhiv SUP Srbije, br. 27527/162, Dosje Nedića, neregistrovano.

¹⁸ AVII, NA, k. 44-E, 71, dok. 5/30.

¹⁹ AVII, NAV-N-T-501, 253/563—64.

²⁰ AVII, NAV-N-T-501, 253/658.

²¹ AVII, br. reg. 2/1-18, k. 1; Tabela pregled Ministarstva privrede Nedićeve vlade, od 12. XI 1943.

132

P R E G L E D

RAZREZA ISPORUKA ZITARICA NA TERITORJI SRBIJE

ZA 1943. GODINU ZAKLJUČNO DO 12. XI 1943. GODINE

Pšenice Kukuruz

Red. Naziv okruga Razrezano Isporučeno Razrezano Isporučeno

br. u vagonima u vagonima u vagonima u vagonima

1 Beogradski 2.371 2.267 550 174

2 Valjevski 527 369 300 –

3 Zaječarski 920 499 850 –

4 K. Mitrovački 133 119 200 –

5 Kragujevački 797 733 350 –

6 Kralj evački 86 63 150 –

7 Kruševački 146 146 250 2

8 Leskovački 863 409 250 5

9 Moravski 600 485 950 –
10 Niški 733 542 300 –
11 Požarevački 1.073 1.073 1.315 –
12 Užički 60 26 50 –
13 Sabački 1.613 697 950 –

U K U P N O : 9.992 7.428 6.460 181

Iz ove tabele se vidi da je od 9.992 vagona pšenice razrezanih po okruzima na proizvođače bilo uglavnom prinudno do 12. novembra 1943. isporučeno 7.428 vagona, što je iznosilo oko 75% planiranog. Kukuruz je tada bio tek obran i od razrezanih 6.460 vagona bio je ispušten svega 181 vagon. Simptomatično je da je i u ovom razrezu „prednjačio beogradski i požarevački okrug, dakle, područje Srbije gde je bio najneposrednije angažovan Dragi Jovanović i njegova Specijalna policija.

Na drugoj strani, u okruzima kao što su bili: Leskovac i Niš, gde su tokom 1943. godine delovali snažniji partizanski odredi, otkup je bio slabiji. Na teritoriji Leskovca, do 12. novembra nije bilo sakupljeno ni 50% razrezanih količina pšenice.²²

Zbog nemilosrdne pljačke, pretila je glad stanovništvu Srbije, pogotovu gradskom, o čemu govori i izveštaj Okružnog komiteta KPJ

Cačak od 10. februara 1943: „Narod u gradu potpuno gladuje. Projiho brašno je 60 dinara i nema ga da se kupi, jer se u varoš ništa ne donosi. Sirotinja u varoši mora da ide u selo za kilo dva brašna, u varoši ga nema. Mast je 800—900 dinara; krompir 350—400; pasulj 400 m Načelnik gročanskog sreza obavestio je 9. IX 1943. Okružnog načelnika beogradskog okruga: „Obišao sam skoro sve opštine poverenog mi sreza i u svakoj putem zborova obavestio građanstvo o današnjim prilikama, savetujući im da je red i mir neophodno potreban srpskom narodu u današnjem ratnom stanju... Određeni kontingent pšenice isporučuje se i veruje se da će biti ispušten 100%“ (AVII, br. 15/6-1, k. 59).

133

dinara; opštinska uprava kad oseti nezadovoljstvo naroda, odmah podeli po 2 kg brašna mesečno i to samo tada.”²³ Da prilike na selu nisu bile mnogo bolje, vidi se i iz izveštaja istog komiteta od 25. aprila: „Većina seljaka neće imati žita do nove žetve, mada se veliki broj do sada kupovinom snabdeo. Pitanje hleba je glavno pitanje koje muči seljaka. Pljačka, koju još okupator sprovodi putem rekvizicije, smanjuje inače nedovoljne zalihe hrane seljaka. Skrivanjem hrane, čemu seljaci u masi pribegavaju, odupiru se oni rekviziciji, a isto tako i prijavljivanjem manjeg broja stoke. Zbog izbegavanja davanja određenih količina hrane, vlasti kažnjavaju teškim kaznama sela i opštine.”²⁴

O zlostavljanju i pljački po selima (u okolini Kragujevca) govori se i u izveštaju Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac, od 12. marta: „Sada su počele manje grupe Nemaca u pratnji žandarma da idu po selima, vrše pretrese i otimaju sve što nađu od hrane po kućama. Hitlerovi banditi i njihove sluge žandarmi vrše pljačku i za 'svoj groš' odnose sve što im se dopadne, a najviše strada od njih rakija. Hrane se obično kokoškama, suvim mesom i mrsom pored ostalog. Samo u selu Stojniku, orašački srez, pljačkali su sedam dana. Više puta su naređivali da im se donosi večera u sam Arandelovac.”²⁵

Primenjujući Hitlerovu odluku o totalnom ratu, generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, Franc Nojhauzen, izdao je 20. marta 1943. naredbu „O uvođenju ratnoprivrednih mera“, na osnovu koje je bio ovlašćen da „stvarno pravo u Rajhu za totalno mobilisanje privrede i radne snage može potpuno ili delimično primeniti i za područje komandujućeg generala i vojnog zapovednika u Srbiji i prilagoditi specifičnim prilikama privrede i uposlenosti na ovom području”.²⁶ Mada je i pre ove uredbe primenjivana sila i u prikupljanju žita, mesa i drugih proizvoda, predviđenim planom rekvizicije, kao i planiranog kontingenta radne snage, rekvizicija posle njenog stupanja na snagu postaje običan grabež, a mobilizacija ljudstva za rad pravi lov na ljude.

Međutim, kako su razrezi o ubiranju žitarica i drugih proizvoda bili veliki, a rod slab, dok je stočni fond bio prepolovljen, seljaci nisu

mogli isporučiti ni tražene količine mesa ni žitarica, o čemu Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade piše i okružni načelnik u Leskovcu 28. februara 1943: „Otkup kukuruza je posve nepovoljan. Razlog su tome u prvom redu slab rod, veliki i nesrazmeran razrez i naravno teške prilike u odnosu na javnu bezbednost. Pitanje otkupa stoke i dalje se najteže rešava. Razrez je visok, a stoke svakim danom sve manje.”²⁷ Svakoga ko bi im pružio otpor prilikom rekvizicije, nacisti bi hapsili i odvodili na prinudan rad, ukoliko ga ne bi streljali na licu mesta. No, i pored toga, akcije protiv nasilnog oduzimanja žita nastav-

° **Dr Milan Borković, Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd, 1976, 248 (kolektivno delo više autora).**

» **AIRPS, PKS, 284.**

» **Zb. NOR, 1-5, 94—95.**

¹⁹ **AVII, NAV, N-T-501, r. 249, s. 68.**

¹⁷ **Kao napomena 23.**

134

Ijene su u svim krajevima, a da nisu bile uzaludne, vidi se i po tome što su Nemci do 19. avgusta nakupili u užoj Srbiji svega 16.000, a u Banatu 66.000 tona pšenice. Govoreći o prilikama u Srbiji uopšte, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju piše u vezi s tim Centralnom komitetu KPJ, u izveštaju od juna 1943: „Ekonomsko stanje naroda je vrlo teško. U Beogradu je kilo pšeničnog brašna 450 din.; kilo kukuruza 350 dinara; kilo masti 2.000 dinara; metar drva 5.000 dinara i sve to nije ni moguće lako dobiti. Seljaci iz Šumadije dolaze u Beograd i prose ili mole da zamene mleko za kukuruz. Nadnice radnika kvalifikovanih su 100—150 dinara dnevno, a činovničke prosečno 3.000 mesečno. Okružne i sreske vlasti su organizovane (sem opštinskih, koje sprečavaju naši odredi). Glavni im je zadatak pljačka seljaka, odvođenje radnika u rudnike u Nemačku.”²⁸

Pošto su partizanski odredi stalno ometali okupatorsko-kvislinške snage koje su oduzimale žito od seljaka, Nojnhauzen se u leto 1943. obratio vojnoupravnom komandantu, generalu Baderu, tražeći da umesto Nedićevih organa, rekviziciju vrše feldkomandanture i krajskomandanture i da se u tu svrhu krajskomandanturama dodeli po jedna četa vojnika, a i svakom od oko 300 sabirnih mesta po pet nemačkih i po 20 vojnika Srpske državne straže radi obezbeđenja.²⁹ Pa ipak, uprkos svim preduzetim merama, pljačka nije uvek uspevala, što se vidi i iz izveštaja okružnog načelnika u Leskovcu od 4. jula: „Ekonomske prilike u okrugu u ovom mesecu bile su vrlo teške. Otkup kukuruza i pasulja vršen je u toku celog meseca, ali s vrlo slabim rezultatima. Pitanje otkupa kukuruza je još gore. Stoke ima sve manje i bojazan je da će se ostati bez stoke, te se neće imati čime obrađivati polje. Najmanje ima krupne stoke i određeni kontingenti se ne mogu ni u kom slučaju predavati. Radi ovoga sleduju kazne okupatorskih vlasti, te to još više ekonomski pogađa građane okruga. Sa otkupom vune ide takođe teško, jer partizani upadaju u pojedina mesta i otimaju prikupljenu vunu i dele je stanovništvu ili je odnose sa sobom u planine.”³⁰ Međutim, Nemci su uz pomoć kvislinških vlasti u toku leta i jeseni pojačali pritisak, sakupivši tako od juna do oktobra preko 70.000 tona pšenice, odnosno oko 75% predviđenih količina, ali, što se tiče kukuruza, planirane količine ni približno nisu ostvarene. Stoga je 27. oktobra novi vojnoupravni komandant Srbije, general Felber, naredio komandantu SS

i policije generalu Majsneru: „U interesu ishrane nemačkih trupa, policije i ostalih odreda, da se iskoristi lepo vreme i da se sakupljanje vrši uz zaštitu celokupne policije i Srpske državne straže, čak i po cenu da se obustavi privremeno ili sasvim aktivna borba protiv bandi.”³¹

²⁸ **Zb. NOR, 1-5, 228, Izveštaj PKKPJ za Srbiju, juna 1943, Centralnom komitetu KPJ.**

²⁹ **AVII, NAV, N-T, s. 590, 593, 647—52.**

Kao napomena 23, str. 250.

³¹ **AVII, NAV, N-T-501, 253/658.**

135

Iz svega izloženog vidi se da su nemački i bugarski okupatori, uz pomoć kvislinških srpskih vlasti, preduzimali opsežne mere tokom 1943. godine, kako bi od srpskog stanovništva oduzeli što više poljoprivrednih proizvoda, naročito pšenice, neophodne za ishranu vojske na Istočnom i Zapadnom frontu. U vezi s tim, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju poslao je 30. juna 1943. pismo svim okružnim komitetima u Srbiji: „Izvršite sve potrebne pripreme za sprečavanje neprijatelja da opljačka žetvu. Izdaj te o tome kratak letak. Mobilizite narod na otpor. Pomozite mu da krije žito. Pored učestvovanja odreda u tim okruzima, treba stvarati svuda udarne grupe, koje će kvariti i spaljivati vršaće mašine i goniti okupatorske kontrolne organe pri pregledu i otimanju žetve.”³² Pljačkajući žetvu i druga narodna bogatstva okupatori i njihovi saradnici su tokom leta 1943. nailazili na sve veći otpor stanovništva, jer su u toku letnjih meseci i partijske i skojevske organizacije više politički delovale na selu, objašnjavale seljacima da, skrivajući žito, skraćuju vek nemačkom fašizmu. Borba za žetvu 1943. u Srbiji počela je parolom: „Ni zrna žita okupatoru.” Ova parola je bila aktuelna 1941. i 1942. pa i kasnije, kada su uništavane znatne količine žita, koje su bile pripremljene za okupatore i kvislinške vlasti. Tim povodom paljene su vršalice i kamare žita, koje je spremno za nemačke magacine; uništavana je rekvizicija, koju su seljaci doterivali u nemačka skladišta i mnoge druge slične akcije.

Da bi se poremetili planovi okupatora i njegovih saradnika oko ubiranja žetve, okružni i sreski komiteti KPJ, kao i partijske organizacije na terenu, tokom juna 1943. održavali su češće sastanke, na kojima su donošeni zaključci o merama koje treba preduzeti. Nedeljko Karaičić Milisav, član PKKPJ za Srbiju, koji se nalazio na terenu OK Kruševca, uputio je tim povodom pismo Okružnom komitetu KPJ za Zaječar, u kome je, pored ostalog, rekao: „Razvijte što širu agitaciju i propagandu po pitanju vršaja (žetve). Uništavajte sve vršalice. Samo pazite da vas narod razume i da vam pruži pomoć po tom pitanju. Razbijte ceo opštinski aparat i onemogućite dalje funkcionisanje opštinskih uprava.”³³

Analizirajući izveštaje okružnih komiteta KPJ i SKOJ-a za jun, jul i avgust 1943, došli smo do zaključka da se partijska organizacija na teritoriji OK Zaječara najviše angažovala na ubiranju žetve iako ona nije bila najbrojnija i organizaciono najčvršća u Srbiji u to vreme. Ne-

³² AS, OKM, 190; kao napomena 23, str. 245—246.

³³ AS, OK Za, 28. — N. Karaičić je 2. jula izvestio PKKPJ o merama koje je preduzeo na terenu istočne i južne Srbije u borbi za očuvanje žetve: „Utvrdili smo da je danas najaktuelnije pitanje žetve i da u tom pitanju treba najviše posvetiti pažnju; da ćemo preko toga pitanja uspeti da sprečimo i totalnu mobilizaciju. Mi smo podvukli i to, da su prošle godine Hrvati na pitanju žetve podigli ustanak... OK-i će izraditi plan za rad. U prvom redu dolazi još odmah uništenje svih vršalica, razbijanje svih opštinskih uprava, pa da se po tom razvije široka agitacija i propaganda u narodu, kako bi mogli što šire mobilisati narod i aktivizirati ga u samoj borbi” (AIRPS, PKS, 332).

136

sumnjivo da je tome doprinelo prisustvo jednog člana PK — Nedeljka Karaičića — na ovom terenu, baš u periodu kada su pripreme bile u najvećem jeku. U srezu negotinskom, na primer, krajem juna, na inicijativu sreskog komiteta KPJ bio je formiran politički aktiv od najboljih članova KPJ, koji je išao po selima i objašnjavao seljacima da ne vršu žito vršalicama, već da noću mlate snopove. U mnogim selima ovog sreza, seljaci su krišom od okupatorskih i kvislinških vlasti mlatili žito i sakrivali ga u podzemne magacine.³⁴

Paljenje vršalica u zaječarskom okrugu nije bio redak slučaj. U julu 1943. jedna udarna grupa članova KPJ i SKOJ-a uspela je da za jedan dan zapali vršalice u selima Grlištu, Lubnici i Leskovcu (zaječarski srez). Sva nastojanja policijskih organa da nađu izvršioce akcija ostala su bez uspeha.³⁵ Okružni komitet KPJ za Zaječar tokom jula je

sačinio poseban plan i program rada za sva rukovodstva i članove KPJ na terenu. U ovom dokumentu posebno je bila analizirana vojno-politička situacija, organizaciono stanje Partije i politički rad na terenu: „borbu za odbranu žetve iskoristiti za široko povezivanje naše Partije i partizana u narodu. Održavati konferencije na kojima će se ukazati narodu šta mu priprema okupator i njegove sluge”.³⁶ U istom dokumentu bile su napisane parole na srpskohrvatskom, a posebno na vlaškom jeziku (budući da su Vlasi predstavljali znatan broj stanovništva zaječarskog okruga), koje su zajedno sa proglasom OK isticane na vidnijim i prometnijim mestima, a posebno u selima. U planu i programu aktivnosti bili su precizirani zadaci ne samo partijskih organizacija već i štaba odreda, NOO-a, SKOJ-a, USAOS-a i AFŽ-a, bila je predviđena i jaka obaveštajna služba.³⁷

I u drugim okruzima partijska rukovodstva su pripremala stanovništvo da uništava vršalice, da sakriva žito i sabotira naredbe okupatorskih i kvislinških vlasti, kojim se određivala rekvizicija. Na primer, Okružni komitet KPJ za Mladenovac uputio je pismo svim sreskim rukovodstvima KPJ na terenu krajem juna 1943, u kome su predložene mere koje treba da preduzmu partijske organizacije na terenu. U jednom delu tog pisma čitamo sledeće: „Danas, kada stojimo pred no-
³⁴ AIRPS, Hronika sela Rajca (Negotin), 40.

³⁵ AIRPS, mg. OK Zaječar, br. 12, str. 70. — OK Zaječar je u pismu od 27. jula 1943. detaljno obavestio PK o akciji koja se sprovodi na terenu oko ubiranja žetve. U jednom delu toga izveštaj a čitamo i sledeće: „Nademo se sa nekim seljakom i objašnjavamo mu da treba da krije žito i on nam kaže: 'Ja sam razgovarao sa toga i toga vašega druga i on mi je sve objasnio'. Svuda u Timoku čuvaju žito. Narod nas sluša. Naročito narod voli ovu: „Danju žanji — noću vrši'. Ona mu konkretno govori šta da radi" (AIRPS, PKS 345).

³⁶ AIRPS, PKS, 331/b, Izveštaj OK Zaječara, 1. avgusta 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ.

³⁷ Isto. — Navešćemo samo nekoliko parola koje je OK Zaječara napisao i organizovao njihovo rasturanje na terenu: „Danju žanji — noću vrši”, „Svako zrno pšenice okupatoru — puščani je metak protivu naroda”, „Ne dajmo da naša deca umiru od gladi”, „Smrt otimačima žetve”, „Palimo vršalice”, „Na oružje za odbranu žetve”, „Sta radi Draža za odbranu žetve” itd.

137

vom žetvom i opasnosti od strahovite pljačke, prvi zadatak je da baš tja tom pitanju odbrane žetve izvršimo što uspešnju mobilizaciju u borbi protiv okupatora i kvislinških vlasti. Mi žetvu nećemo i ne smemo dati okupatoru da se domogne nove snage za nas.”³⁸ Sredinom jula 1943. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, imao je u svojoj arhivi informacije od mnogih okružnih komiteta i štabova partizanskih odreda o tome koliko se partijska organizacija angažovala i kakve su represalije okupatora protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Na osnovu tih podataka Pokrajinski komitet je analizirao situaciju na terenu i poslao novo uputstvo svim okružnim komitetima krajem jula 1943. U tom dokumentu se posebno naglašava da štabovi svih odreda i NO odbori treba da izdaju naredbe kojima se zabranjuje rad vršalice i popisivača; da organizuju sakrivanje žita, napade na slagališta i transporte žita; skidanje kaiševa i drugih važnijih delova sa vršalice kako bi se sprečio njihov rad. „Oko ovih zadataka”, pisao je PK, „mobilisati sve organizacije: NOO-e, odrede, desetine, seljake, omladinu, žene — •— ceo narod. OK može izdati takođe kratak, ali jezgrovit letak”.³⁹ Suočena sa mnogim akcijama i sabotажama pripadnika NOP-a u vezi sa žetvom i njenim ubiranjem, Nedićeva vlada je izdala posebnu naredbu, prema kojoj su se kažnjavala sva lica na koje se i najmanje sumnjalo da vrše propagandu ili da direktno učestvuju u sličnoj akciji. *Novo vreme* od 28. jula 1943. prenelo je delove te naredbe u kojoj je, između ostalog, pisalo: „Svi oni koji podmetanje ugaraka u krstine i plastove žita i paljenje vršecih mašina kao kult propovedaju, imaju biti kao najveće narodne štetočine uništeni.” Međutim, pretnje i upozorenja nisu obeshrabrile pripadnike NOP-a, iako su češće u akcijama bili žrtve. Sredinom avgusta grupa sićevačkih omladinaca (niški okrug) saznala je

da su nedićevci u selu Ostrovici mobilisali seljake da za bugarske okupatore zaprežnim kolima prevezu veće količine žita, mesa i drugih proizvoda. Oni su organizovali dobro naoružanu desetinu najboljih udarnika, napali na Ostrovicu i, posle borbe sa bugarskim okupacionim jedinicama, uspeli da zaplene velike količine žita i drugih namirnica, što je sve vraćeno seljacima.⁴⁰ Pored akcija u kojima je učestvovala pomažući borcima Kosmajskog odreda, Udarna skojevska grupa jaseničkog sreza krajem jula i početkom avgusta sama je zapalila 17 vršalica.⁴¹ Ovakvu vrstu otpora okupatorskim i kvislinškim vlastima nalazimo u to vreme i u drugim krajevima Srbije.

³⁸ AS, OKM, 190.

³⁹ AS, OK Zaječar, 42. — OK Niša izvestio je 27. avgusta 1943. Pokrajinski komitet o represalijama koje sprovodi okupator protiv lica koja sabotiraju naredbe okupatorskih i kvislinških vlasti: „Rekviziciju su nam odredili prije vrše koliko ko ima dati prema zemljištu, i to svako ima predati u žitu na stanici. Ako ne da, onda dođu pa mu uzmu duplo i još plati trošak pošto je dao rekviziciju. Oni (kvislinzi i okupatori) izlaze na njivu, cene, kažnjavaju teranjem u logor, a naše snage nisu bile takve koje bi vojnički mogle delovati i narodu pomoći" (AIRPS, PKS, 357).

⁴⁰ AIRPS, mg. OK Niš, br. 35, 119.

⁴¹ AIRPS, mg. OK Mladenovac, br. 24, str. 6.

138

Iz svega izloženog može se zaključiti da je partijska organizacija u Srbiji poklanjala znatnu pažnju političkom radu sa seoskim stanovništvom; da su u selima bila glavna uporišta partijskih organizacija, odreda i brigada NOVJ i da se seljaštvo intenzivnije uključuje u akcije NOP-a i masovnije stupa u partizanske odrede tokom 1943. godine. Partija je odbrani žetve poklanjala posebnu pažnju, jer je 1943. godina bila, tako reći, prekretnica u drugom svetskom ratu. Rezerve žita nemačkog okupatora bile su sve slabije, a jedan od najosetljivijih frontova nemačkog fašizma bila je ishrana vojske i stanovništva. Zato je PKKPJ, preko partijske i skojevske organizacije na terenu, nastojao da še u tom pogledu i nanese neprijatelju što veća materijalna šteta i da se omete sabiranje žita i drugih proizvoda koje su seljaci bili primorani da predaju okupatoru.⁴²

⁴² Tanasije Dinić, ministar unutrašnjih poslova Nedićeve vlade žalio se u jednom pismu krajem marta vojnoupravnom komandantu Srbije zbog slabog otkupa kukuruza, roda iz 1942. On je takođe predložio mere kako bi se stanje popravilo. Naveo je da je u vezi s tim pitanjem sazvana konferencija okružnih načelnika 18. 19. i 20. III 1943, pa je izjavio: „Nisam mogao uzeti u obzir i prihvatiti kao obrazloženje opšta izlaganja — da je prošla godina bila jedna od najneplodnijih, i da je ukupna predaja od 27.500 vagona kukuruza — koje je trebalo sakupiti — preterana — jer je mogla biti sakupljena pravovremeno bar prva kvota kukuruza." Kao jedan od razloga slabog otkupa, Dinić navodi slabu koordinaciju između Nedićeve vlade, okružnih načelnika i firmi za otkup: „Ukoliko su firme za otkup u ovom razdoblju pristupale otkupu, vršile su ga na prilično nepravičnoj osnovi. Tražilo se od naroda, da predaje kukuruz u klipovima i to 155 kg kukuruza u klipovima za 100 kg u zrnu. S tim se narod samo teško mogao zadovoljiti, jer je svaki mogao ustanoviti da 100 kg u zrnu odgovara, u stvari 135 kg u klipu." Kao poseban problem u otkupu kukuruza, Dinić je naveo nedovoljan broj otkupnih stanica: „Pored gore navedenog, u mnogim okruzima nije bio uspostavljen dovoljan broj mesta za otkup, tako da je narod u pojedinim okruzima morao dopremiti kukuruz na 60 kilometara i još više, a to znači za dopremu i povrat kućama 120 km, što nije nikako lako, pogotovo ako se uzme u obzir u kojem se stanju nalaze transportna sredstva i stoka. Kola su bez okova, volovi bez potkova, a marva je usled stalnog obaveznog rada iznurena." Kao posebno otežavajuću okolnost, Dinić navodi da su partizanski odredi ometali otkup kukuruza: „Ako se tome još pridoda ugrožena javna bezbednost, neprijateljska propaganda protiv predaje kukuruza, i akcija ilegalnih bandi, koje su zabranile predaju kukuruza pod pretnjom smrtne kazne, a koje su danonice i stvarno ubijale i klale one koji su se oglušili njihovom naređenju, — onda je bilo teško očekivati da će se narod odazvati svojoj dužnosti. Stoga se morala upotrebiti sila. Morala se zahtevati pomoć oružanih organa straže." Uprkos svemu, Dinić najavljuje oštre represalije protiv onih koji odbijaju da predaju razrezane količine kukuruza: „Upravni organi su počeli na osnovu njihovih brojnih naređenja da se kukuruz mora dopremiti u magacine

ili se moraju otpremiti neposlušni u zatvore i logore, odnosno hapsiti sve one, i poslati ih u logore, koji nisu izvršili svoju obavezu u pogledu otkupa kukuruza."

139

NOVI ZLOČINI OKUPATORA I SRPSKIH KVISLINŠKIH VLASTI

Iako su vojne i političke prilike u svetu i Jugoslaviji bile sve nepovoljnije za okupatore i njegove saradnike, teror u Srbiji ipak ne popušta, nego se i 1943. godine nastavlja s nesmanjenom žestinom. Logori u Beogradu (na Banjici i Sajmištu); na Crvenom krstu u Nišu i drugi brzo se pune, ali se isto tako brzo prazne, jer Nemei posle svake veće partizanske akcije u kojoj su imali gubitaka zatvorenike masovno streljaju. U isto vreme, hiljade rodoljuba odvođe na prinudan rad u Nemačku, Borski rudnik, Kostolac i druge rudnike i radilišta. Ipak masovne represalije okupatora i kvislinga i gubici narodnooslobodilačkog pokreta u drugoj polovini 1942, nisu mogli da slome duh otpora koji je kod članova KPJ, članova SKOJ-a i drugih antifašista vladao u mnogim gradovima i selima Srbije. Pored jačanja i učvršćenja partizanskih odreda, intenzivno se radilo na jačanju pozadinskog rada, na učvršćenju i omasovljenju partijske i skojevske organizacije i izvođenju akcija i sabotaza u pozadini neprijatelja. Moglo bi se reći da je ta aktivnost bila živa i raznovrsna, bez obzira na to što je neprijatelj sprovodio brutalni teror uz pomoć kaznenih ekspedicija Nemaca, Bugara, ljotićevaca, nedićevaca i četnika Draže Mihailovića. Kao po pravilu, čim bi neku akciju izveli bilo pripadnici partizanskih odreda ili pozadinske diverzantske grupe, neprijatelj je preduzimao oštre represalije. Ali, neprijateljska odmazda još više je pojačala napore oslobodilačkih snaga da se okupatoru i njegovim pomagačima nanese što više gubitaka u ljudstvu i štete u ratnom materijalu. Zato se vrše atentati na nemačke špijune i provokatore; pale opštinske arhive i spiskovi za mobilizaciju koje je pripremio neprijatelj. Mnoge akcije su preduzimane da bi se omeo okupator u ubiranju žetve, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju. Sabotaze i diverzije raznih vrsta nisu prestajale tokom cele 1943. godine.

Držeći se dosledno Hitlerove naredbe o „postupku prilikom borbi sa bandom“, donete krajem novembra 1942, nemačka komanda u Srbiji nije propuštala nijedan povod za odmazdu, pa je u januaru i februaru 1943. tako reći svakoga dana izdavala nova naređenja, bilo o hapšenju, bilo o masovnom streljanju pristalica NOP-a i talaca.⁴³ Međutim, ka-

⁴³ Opširnije o zločinima nemačkog okupatora za sve vreme okupacije, vidi studiju dr Venceslava Glišića: „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944“, Beograd, 1970.

140

rakteristično je da se u ovom periodu kvislinške snage u Srbiji sve više angažuju u represalijama svih vrsta, bilo po naređenju nemačkog okupatora ili zbog toga što je Nedićeva vlada i sama želela da pokaže kako i ona ima izvestan stepen vlasti. Već 1. januara u čuvenoj operaciji „čišćenja terena“ u Požarevcu, jedinice 704. nemačke pešadijske divizije zapalile su više kuća u blizini Petrovca na Mlavi i uhapsili pri tom 16 pristalica NOP-a. Dan kasnije, po naređenju vojnoupravnog komandanta Srbije, generala artiljerije Paula Badera, uhapšeno je u selu Orašju kraj Leskovca 50 ljudi, osumnjičenih za saradnju sa partizanima. Istoga dana, jedinice 104. divizije zatvorile su još 12 građana od kojih je jedan streljan. Pošto je 4. januara streljano 10 talaca zbog napada na železničku stanicu u selu Kovačevcu južno od Mladenovca, sutradan je general Jupe, zamenik vojnoupravnog komandanta, odobrio Krajskomandanturi u Leskovcu da pogubi 35 zatvorenika kao odmazdu za predsednike opština, koji su ubijeni u decembru 1942. Sem toga, za odmazdu je streljano: 8. januara 6 železničara, zbog akcije na pruzi Beograd—Niš; 10. januara 33 taoca za bugarske vojnike poginule u borbi sa partizanima kod sela Đunisa; 12. januara 30 talaca za ubistvo predsednika

apštine u Koprivnici kod Zaječara i Turekovcu kod Leskovca. Od 6. do 25. januara u unutrašnjosti Srbije uhapšena su 564, a ubijeno 145 ljudi, dok su u Beogradu uhapšena 153 građana, a streljano 70 zatvorenika iz Logora Banjica. Krajem januara iz sela severozapadno od Petrovca odvedene su kao taoci još 33 osobe. Tada je vojnoupravni komandant izdao naređenje da se najpre zbog posećenih stubova na telefonsko-telegrafskoj liniji između Kruševca i Aleksinca pogubi 16 talaca, zatim 10 zatvorenika za ubistvo predsednika opština u selima Zalogovac i Krčamri i, najzad, 20 talaca zbog dizanja u vazduh pruge između Lajkovca i Čačka.⁴⁴

Međutim, u februaru, Nemci vrše još bezobzirnije odmazde, pogotovo za akcije koje ih neposredno pogađaju. Na primer, za jednog svog vojnika nestalog još 1942. streljali su 50 talaca početkom februara. Vojnoupravni komandant je u toku meseca izdao više naređenja kojima odobrava ili sam naređuje masovna pogubljenja u raznim mestima u Srbiji.

Tako je 5. februara potpisao zapovest da se strelja 50 talaca iz Kruševca, zbog akcije Rasinskog partizanskog odreda, koja je izvedena u blizini grada, odobravajući istom naredbom da se u Nišu strelja 195 zatvorenika iz niškog i beogradskih logora. Pošto se saglasio i sa streljanjem 10 zatvorenika za ubistvo predsednika opštine u Zagubici, izdao je novo naređenje da se za ubistvo predsednika opštine Kušiljevo i blagajnika iz Velike Plane pogubi 30, a za ranjenog kapetana i kaplara Srpske državne straže po 5 talaca. Inače, od 26. januara do 5. februara uhapšeno je 168, a 6—15. februara 113 ljudi.⁴⁵ O teroru u kruševačkom okrugu piše u izveštaju štaba Rasinskog odreda od 8. februara: „Okupator i njegove sluge nemilice tuku narod i oduzimaju žito. Siluju žene (Lomnica) i terorihu ljude terajući ih odmah u logor. Naše bez milosti

⁴⁴ V. Glišić, n. d., 171—190.

⁴⁵ Isto.

141

streljaju kad uhvate ranjene, a svakog koga uhvate vode u beogradsku glavnjaču i na kraju streljaju. Simpatizere takođe streljaju. Postreljani su gotovo svi roditelji drugova — partizana, naročito onih iz grada.“⁴⁶ Streljanja su postala masovnija naročito posle 15. februara. Toga dana borci Požarevačkog partizanskog odreda ubili su iz zasede pukovnika Hensela, komandanta 734. puka 704. nemačke pešadijske divizije, i još jednog nemačkog oficira, podoficira i vojnika. Inače, pukovnik Hensel je rukovodio vojnom operacijom čiji je cilj bio, pored uništenja Požarevačkog odreda, pretres terena, hvatanje i odvođenje u Požarevac svega muškog stanovništva starog više od 15 godina, kao i paljenje kuća.⁴⁷ Onome što smo o ovoj operaciji već rekli treba dodati da je u Beogradu od 25—28. februara, pored masovnog pogubljenja 400 talaca, među kojima 225 logoraša sa Banjice, izvršenog 19. februara, streljano još oko 500 talaca. Računa se takođe da je od februara do juna, koliko je trajala ova čudovišna okupatorsko-kvislinška akcija, u Požarevcu ubijeno 260, a internirano 450 talaca, dok je zapaljeno 30 seoskih domova i na prinudan rad oterano iz požarevačkog sreza 800, a iz mlavskog oko 1.000 ljudi. U borbama koje je tada vodio, Požarevački odred je izgubio 36 boraca i preko 30 najaktivnijih članova Partije i saradnika NOP-a na terenu. Poginula su dva člana štaba odreda, šest komandira četa, sedam političkih komesara, tri instruktora OK Požarevac, šest članova sreskih komiteta i Dragoljub Dulić, sekretar OK SKOJ-a.⁴⁸

O ofanzivi okupatorsko-kvislinških snaga na teritoriji požarevačkog okruga, sačuvano je takođe više izveštaj a sa strane NOP-a iz tog perioda. Na primer, štab Požarevačkog partizanskog odreda 20. marta javlja: „Od 16. II 1943. neprestano se na terenu nalaze veće neprijateljske snage koje su vrlo pokretne i prave velike obuhvate pretresajući t e r e n . . . Na terenu Peka i desne obale Mlave stalno su u pokretu grupe od oko 350 ljotićevaca sa manjim brojem Nemaca. Na terenu se javljaju i čete belogardejaca (Rusa), čija su stalna sedišta: Kostolac, Klenovnik i Majdanpek. Na terenu moravskog i resavskog sreza nalaze se često dosta velike

snage ljotićevara i neki 'Plavi bataljon'. Zadnjih dana se na tom terenu nalazilo preko 800 ljotićevara i tih 'plavih'.⁴⁹ Sličnog sadržaja su i izveštaji Okružnog komiteta KPJ za Požarevac u kojima se naglašava da je neprijateljska ofanziva najpre bila usmerena na Požarevački partizanski odred i da je odvijana u tri etape: u prvoj etapi tokom februara, učestvuju Nemci, ljotićevari i belogardejci; u drugoj, koja obuhvata ceo mart i prve dane aprila, učestvuju ljotićevari i nedićevari; u trećoj etapi, nedićevari i ljotićevari, zamenjeni su akcijom četnika Draže Mihailovića, koja je sa izvesnim prekidima trajala do leta 1943.⁵⁰

⁴⁸ Zb. NOR, 1-5, 48.

⁴⁷ AVII, NA, 27-II-8/5, Dnevni izveštaj 704. pešadijske divizije, 16. II 1943, vojnom zapovedniku Jugoistoka; Zb. NOR, 1-5, 473.

⁴⁸ Dr Milan Borković, *Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945* (kolektivno delo više autora), 242—243.

⁴⁹ Zb. NOR 1-21 423 424.

⁵⁰ AIRPS, 280 i 292, Izveštaji OK Požarevca, 22. IV i 1. V. 1943; dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945* (knjiga druga), 32.

142

Odmazde okupatora i njegovih saradnika postajale su sve češće i surovije, odnoseći svakodnevno na stotine i hiljade novih žrtava. Od 16—25. februara uhapšeno je 945 građana. Krajem februara, za odmazdu zbog napada na rudnik Vrbcu i Orašac, streljano je 40, a zbog napada na Belanovicu 30 talaca. Za sedam dana, od 21—28. februara, streljano je oko 600 talaca. U Kraljevu je 24. i 25. februara uhapšeno 180 građana pod optužbom da su saradnici NOP-a. Vojnoupravni komandant Srbije naredio je 25. februara da se iz leskovačkog okruga pošalje na prinudan rad u Borski rudnik 2.000 muškaraca, ali da u zatvorima ipak ostane dovoljno ljudi za izvršenje odmazdi.⁵¹

I u toku marta, gotovo u sve krajeve Srbije, jedna za drugom stižu zapovesti o izvršenju odmazde: 2. marta streljano je u Nišu, (zbog napada na prugu kod železničke stanice Palilula) 10 talaca, u Kragujevcu 60, a u požarevačkom srezu 40 zatvorenika. Zbog rušenja žičare Majdanpek ubijeno je 30, a zbog demoliranja električne centrale rudnika „Soko" 20 talaca; 5. marta pogubljen je 30 zatvorenika zbog napada na prugu Čačak—Lajkovac kod železničke stanice Banjani kod Kragujevca. Sem toga, 12. marta uhapšeno je na teritoriji Arandelovca 19, a u blizini Požarevca 11 pripadnika NOP-a. U Jagodini je 13. marta streljano 20 talaca zbog ubistva predsednika opštine Rakinac i Toponica, a 17. marta, Nemci u blizini Požarevca hapse 46, a kod Grocke 76 pripadnika NOP-a. Isto tako, u Nišu je 20. marta uhapšeno 29, a u Kruševcu 9, u Kraljevu 11, u Knjaževcu 12 građana pod optužbom da su aktivni saradnici NOP-a. U drugoj polovini marta, na teritoriji uže Srbije streljano je 417 talaca, dok je uhapšeno ili zarobljeno 2.846 pristalica NOP-a i drugih građana Srbije. Tada je učestalo i paljenje kuća, pa i čitavih sela. Da bi „uneo više reda", a u stvari „ozakonio" ovu vrstu zločina, vojnoupravni komandant je 3. aprila izdao posebno uputstvo u kome se ističe da u „određenim slučajevima" ne treba odustajati ni od ovog oblika represalija.⁵²

O teroru i pljački koje vrše okupatori i njihovi pomagači govori se i u izveštaju OK Kragujevac od 12. marta: „Teror se na našem terenu pojačava. Hapse stare partizane, roditelje i prijatelje partizana i sve one koji su prošli kroz zatvore i logore. Nasilno odvođe ljude za rudnike i u Srpsku državnu stražu, i to u sve većem broju. . . . U Kragujevcu teror besni. Svakog dana žandarmi blokiraju kvartove, hapse i batinaju narod. Nemci ih samo predvođe i ohrabruju. Sav taj teror ima za cilj da što više zaplaši mase da se ne bi odupirali prilikom odvođenja na rad u rudnike i u Nemačku."⁵³

⁵¹ AVII, NAV, N-T-501, r. 248, s. 1261, Dnevni izveštaj vojnoupravnog komandanta, 24. II 1943.

⁵² Kao napomena 44, str. 176, 177, 178.

⁵³ Zb. NOR, 1-5, 94—95. — OK Kragujevca (Arandelovac) u svome izveštaju Pokrajinskom komitetu, 9. IV 1943, takode piše o ofanzivi neprijatelja:

„Ovih dana počela je ofanziva neprijatelja na jednom delu našeg terena. Koncentracija neprijateljskih snaga uglavnom je izvršena u srezu kačerskom. Sa ovim snagama, otprilike, raspoložu: 450 Nemaca, 100 ljotičevaca i oko 100 žandarma. Pored njih, stigla je i jedna 'brigada' dražinovaca, koja broji oko 100 do 200 ljudi" (AIRPS, PKS, 312).

143

Kako je u borbama, koje su vođene u aprilu trpeo znatne gubitke, neprijatelj je na stratište izvodio sve više ljudi. Za jednog ubijenog Nemca, pripadnika organizacije Tot, 4. aprila streljano je 75 zatvorenika, a sledećeg dana (5. aprila), uhapšena su u okolini Mladenovca 53 lica, dok je vojnoppravni komandant izdao naredbu da se pogubi 30 talaca zbog rušenja žičare u Majdanpeku i napada na farmu u blizini Zaječara. U Beogradu je 2. aprila streljano 22, a 4. aprila 50 talaca. Zatim je 8. aprila što u Valjevu što u Beogradu, za odmazdu zbog napada na okupatorsko-kvislinšku grupu koja je rekvirirala žito od seljaka, pogubljeno oko 100 ljudi. Takođe je 12. aprila streljano 10, 17. aprila 70 „komunističkih talaca", a krajem aprila za tri nemačka vojnika, ubijena kod sela Bikovaca, 150 logoraša iz banjičkog logora.⁵⁴

Iako je teror nešto popustio u odnosu na prethodne mesece, verovatno zbog toga što je neprijatelj bio zauzet na jugozapadnoj granici Srbije, pokušavajući da zadrži prodor Glavne operativne grupe divizija NOV Jugoslavije, nacisti su ipak nastavili da hapse taoce, masovno ih izvodeći na gubilišta posle svakog partizanskog napada. Tako je 20. aprila streljano 40 talaca, ali je nemačka policija brzo nadoknadila taj „manjak" u zatvorima i logorima, jer je istog dana sakupila istočno od Svilajнца 23, a u blizini Trstenika 140 talaca, zapalivši pri tom i 18 kuća. Tokom aprila nacisti su zapalili sela između Valjeva i Obrenovca. U Divcima izgorelo je 6, Grabovici 30, Jovanju 50, Dračiću 39, Loznici 11, Leliću 8, Lukavcu 9, Petnici 58, Babaićima 5, Popužama 10, zatim u rog-ljevske opštini 74, boračkoj 30, Grablju 119, Skeli 116, Stublinama 37, i u Zabrežju 130 domova. Međutim, sela su paljena i u drugim krajevima, naročito na jugu Srbije, gde se bugarski okupator na taj način redovno svetio za svoje vojničke neuspehe, u borbi protiv partizanskih odreda. Tako su bugarski fašisti u aprilu, odmah posle borbe na planini Radanu, zapalili u selu Gajtanu 125 domova, 132 štale i 135 pomoćnih zgrada. Tada su 104 doma ostala bez žita, a većini seljaka izgorela je ili je odvedena i stoka. Ostavljajući teško stečenu imovinu, ljudi su bežali od kuća i sklanjali se u šume kako bi sačuvali gole živote. Povodom ovog zločina bugarskih fašista, OK Leskovca izdao je proglas, a istovremeno je organizovao prikupljanje hrane za nastradale i osiromašene porodice.⁵⁵ U nizu dokumenata o zločinima okupatora i njegovih saradnika tokom aprila 1943. postoji i izveštaj Okružnog komiteta KPJ za Mladenovac, od 25. aprila, u kome je rečeno pored ostalog: „Situacija kod nas je u znaku stalnog terora i hapšenja. Dobrovoljački odred Marisava Petrovića, žandarmi, veći broj Nemaca i ponekad izvesne snage Bugara, vrše stalne pretrese, hapšenja i teror po čitavom našem terenu. Hapšenja, iako su prilično masovna i traju već duže vreme, nisu mnogo pogodila našu organizaciju."⁵⁶

⁵⁴ Kao napomena 44, str. 180—181.

⁵⁵ AS, PKS, 236.

⁵⁶ Zb. NOR, 1-5, 136.

144

Kao protivudar na ofanzivu koju su preduzeli partizanski odredi po naređenju Glavnog štaba za Srbiju kako bi se smanjio pritisak na glavnu operativnu grupu divizija NOV Jugoslavije, neprijatelj je u maju počeo operaciju „Oluja", s namerom da u relativno kratkom roku pohapsi sve ljude u Srbiji koji bi na bilo koji način mogli biti u vezi sa NOP-om. Prema nemačkim izveštajima, u maju su uhapšena 1.173 lica, a za odmazdu je pogubljeno 1.139 zatvorenika.⁵⁷ Međutim, kao i prethodnih meseci, okupatori, uz pomoć kvislinga, i dalje na svaku akciju partizana odgovaraju novim odmazdama. U Kraljevu su 7. juna streljali kod Poljoprivredne škole 71 zatvorenika. Za tri ubijena kvislinška predsednika,

8. juna je pogubljeno 30 talaca. Istog dana izgubilo je život još 58 talaca i zatvorenika, među njima i 32 skojevca i saradnika NOP-a iz Kruševca. U drugoj polovini juna, okupatori su izvršili dva masovna streljanja; najpre 18. juna, kada je pogubljeno 400 talaca (nije se moglo utvrditi mesto streljanja), i to za odmazdu za tri ubijena nemačka carinska službenika i jednog poginulog vojnika Ruskog zaštitnog korpusa, kao i zbog napada partizana na bugarski voz na pruzi Niš—Leskovac; zatim 29. juna u Kruševcu, kada je po naređenju vojnoupravnog komandanta generala Badera streljano 575 talaca za odmazdu zbog napada boraca jedne čete Rasinskog i jednog vođa Topličkog odreda 17. juna na nemačke policajce koji su vršili rekviziciju pšenice u selima duž pruge Kruševac—Brus. Za ubijenog nemačkog inženjera, zaposlenog u Boru, pogubljeno je 30, a 23. juna još 30 talaca za ubistvo tri predsednika opština, dok su 26. juna okupatorski vojnici u Rudnoj Glavi (istočna Srbija) pobili 20 seljaka i zapalili 15 kuća. Od 26—28. juna, u operaciji „čišćenja terena“ koju je severozapadno od Bora izvodio jedan nemački bataljon, sakupljeno je 116 talaca; 27. juna, za odmazdu zbog napada na rudnik kod Aleksinca, zatim na sanitetski voz na pruzi nedaleko od Kruševca i na železničku stanicu kod Arandjelovca streljano je 90 talaca.⁵⁸

O tome kako su zlostavljani ljudi, koji su odvedeni u zatvore ili logore piše Pokrajinski komitet u izveštaju od juna 1943. Centralnom komitetu KPJ: „U gradovima je strahoviti t e r o r . . . Jedino ispitivanje u Glavnjači je kaži ko ti je ‚viša* a ko ‚niža' veza, kada i gde imaš s njim sastanak i tako dok ne ubiju čoveka... Svakog uhapšenog, bez razlike zašto je terećen, bilo da je funkcioner, običan član ili simpatizer Partije, postavljaju da bira: ili ga prebiju, a zatim streljaju, ili da se primi ‚da sarađuje' s njima da im bude špijun.“⁵⁹

U julu su nacisti pljačkali pšenicu i druge zemljoradničke proizvode, ubijali ili odvodili seljake u taoce. Vojnoupravni komandant je 1. jula naredio da se strelja 10 talaca zato što je prilikom rekvizicije ubijen jedan kvislinški seoski kmet. Sutradan u Smederevu, gde je 197. divizija vršila masovna hapšenja, zatvorena su 52 lica pod optužbom da su komunisti; 7. jula, nemačka služba bezbednosti je uhvatila 13 talaca nedaleko od Užica. Zbog napada na bugarske vojnike koji su čuvali želez-

⁵⁷ AVII, NA, 27-II-24/5.

⁵⁸ Kao napomena 44, str. 185, 186, 187.

⁵⁹ AS, CKKPJ, 46, cit. Izveštaj PKKPJ od juna 1943.

¹⁰ Kontrarevolucija u Srbiji 2 145

ničke pruge, 18. jula je pogubljeno 15 talaca. U selu Suvodanju kod Valjeva uhapšeno je istoga dana 87, a dan kasnije takođe u okolini Valjeva još 71 lice. Za sabotazu izvedenu kod Darosave i za tri ubijena predsednika seoskih opština, nacisti su 28. jula pogubili 50 talaca.⁶⁰ Iz mnoštva zločina izvršenih u avgustu izdvojicemo samo nekoliko najdrastičnijih. Na primer, nacisti su 4. avgusta streljali 20 zatvorenika zato što su partizani napali železničke stanice Grijan i Mali Izvor; 6. avgusta u okolini Negotina i Čačka uhapšeno je 37 osoba, a 7. avgusta izdato je naređenje da se pogubi 150 talaca, jer su partizani kod Runjkovca (Leskovac) ubili dva i ranili dva vojnika granične zaštite. Zbog učestalih akcija Požarevačkog odreda, 14. avgusta streljano je 150 talaca, dok je istoga dana, na prostoru Kruševac—Trstenik, 297. nemačka divizija pogubila 31, a takođe uhapsila 19 građana. Međutim, najveći zločin u avgustu počinila je bugarska vojska uz pomoć nemačke policije. Zato što su partizani zarobili 18 bugarskih vojnika i dva Nemca iz granične ispostave u Ivanjici, streljana su 372 seljaka, uhapšen 351 i spaljeno 460 kuća. Najzad, 16. avgusta streljano je 70 talaca za odmazdu zbog pogibije nemačkog policijskog podoficira i seoskog starešine Bukurevca, kao i zbog napada na postrojenja za ispiranje kvarca u selu Rgotini.⁶¹ Mi smo naveli samo krupnije zločine koje su okupatori i njihovi saradnici izvršili nad stanovništvom Srbije u periodu od 1. januara do 31. avgusta 1943. Međutim, i na osnovu njih mogu se izvesti dva glavna zaključka: prvo, da je okupator izvodio surove represalije čak i 1943.

godine, za koju mnogi istoričari tvrde da je bila prelomna u drugom svetskom ratu. Naime, te godine vojne i političke prilike u svetu i Jugoslaviji bile su sve nepovoljnije za okupatore i njegove saradnike, jer su gubili bitke na svim frontovima; drugo, u citiranim zločinima pojačano su bile angažovane kvislinške snage: Specijalna policija, Srpska državna straža pa i četnici Draže Mihailovića. Evidentno je da nijedna veća ofanziva protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta ili racija širih razmera nije izvedena a da nisu najmasovnije učestvovali pripadnici takozvane Nedićeve „oružane sile“. Na to ukazuju mnogi nemački i kvislinški izvori kao i izveštaji sreskih i okružnih komiteta iz tog perioda. Karakteristično je i to da je vojnopравни komandant naređivao odmazdu ne samo za pripadnike Nemačkog Rajha već i za kvislinške vojnike i funkcionere. Kako su na ove poslednje Partija, SKOJ i štabovi partizanskih odreda organizovali i izvršili mnoge atentate, jer su bili nemački špijuni i provokatori, nacisti su izvršavali odmazde i po ovom osnovu svakodnevno. Čak (zabeležili smo i to), trebalo je osvetiti i kvislinškog seoskog kmeta koga su likvidirali pripadnici NOP-a zato što je ubirao rekviziciju za nemačke okupatore.

Kad je reč o zločinima koje su kvislinzi činili, treba istaći da je još u decembru 1942. godine general Bader odobrio Nedićevoj vladi da ona sama, preko svojih organa, može vršiti odmazdu za pogubljene predsed-

⁶⁰ Kao napomena 44, str. 188—189.

⁶¹ Kao napomena 44, str. 190—191.

146

I

nike opština, policajaca, vojnika, činovnika i drugog osoblja. Međutim, nije poznato iz kojih razloga, ali je činjenica da to pravo „vlada narodnog spasa“ ranije nije koristila. Tek 18. januara 1943. Milan Nedić je zatražio odmazdu za jednog ubijenog predsednika opštine (Kraljevo), kada je Srpska državna straža streljala 10 zatvorenika.⁶² Samo četiri dana kasnije (22. januara), Bader je, na izričito traženje Milana Nedića, potvrdio raniju svoju odluku da kvislinška vlada može sama naređivati streljanja i o tome obavestavati vojnopравnog komandanta.⁶³ Od tada, Nedićeva vlada sve aktivnije saučestvuje u zločinima koje okupator vrši. Na primer, već 6. februara komandant Srbije odobrava načelniku sreza jagodinskog da može streljati 50 članova ustaničkih porodica zbog ubistva pet kvislinških činovnika i 10 civilnih lica kao i zbog toga što je ubijen predsednik opštine u Kuseljevu.⁶⁴

Zanimljiv je i sledeći podatak. Naime, Nedić je krajem januara insistirao da se u zarobljeništvo pošalje još 600 bivših srpskih oficira koji, po svemu sudeći, nisu hteli da stupe u njegove oružane vojne formacije. U obrazloženju svog zahteva naveo je, između ostalog, da su ovi ljudi simpatizirali četničkog pokreta Draže Mihailovića. Rešenje o Nedićevom zahtevu Operativni štab Vermahta brzo je prosledio komandantu Srbije Baderu. Nemačka služba bezbednosti, u noći između 16. i 17. februara izvršila je hapšenje 196 bivših oficira (dakle, ne onoliko koliko je Nedić tražio) i samo tri dana kasnije poslali su u nemačke ratne zarobljeničke logore.⁶⁵

Specijalna policija Uprave grada Beograda, Srpska državna straža i Ljotićevi dobrovoljci stalno su bili u akcijama protiv pripadnika NOP-a. U januaru i februaru 1943. Specijalna policija je gotovo potpuno uništila beogradsku i nišku partijsku organizaciju; krajem februara Srpska državna straža uništila je OK Čačka; u februaru, martu i aprilu dolazi do velikih hapšenja i streljanja u Kruševcu i u mnogim drugim krajevima Srbije.⁶⁶

U referatu šefa obavestajnog odeljenja SDS od 3. februara 1943. o zaključcima i pojačanoj akciji protiv komunista Srbije, kaže se da je, pored organizacionog, stvoren i „glavni odbor“. U istom tekstu daju se teze za agitaciono-propagandni rad na terenu, pa se u vezi s tim naglašava

da treba preko crkve pojačati propagandni rad među seljacima:

„Pri zasedanjima da prisustvuju izaslanici okupatora koji znaju naš jezik, te da prate rad i napore naše u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — komunizma.“⁶⁷ Jedanaestog februara Uprava policije u Nišu izveštava šefa Srpske državne bezbednosti u Beogradu o nemačkoj odmazdi za po-

⁶² AVII, Minhen, 3/793.

⁶³ AVII, NA, k-27-II, f. 5, dok. 5/2 i 3.

⁶⁴ AVII, NA, k. 27-11, f. 5, dok. 7.

⁶⁵ AVII, NAV, N-T-501, r. 248, s. 1357.

⁶⁰ dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945* (knjiga druga), 41, 42, 50.

⁶⁷ AS, Nća, fond MUP-a, neregistrovano, referat šefa Obaveštajnog odeljenja SDS, pukovnika Đ. Cosića.

^{10.} 1 4 7

ginule kvislinške funkcionere pa posebno naglašava da se protiv odmazde nema šta primetiti, izuzev protiv mesta gde se odmazda izvršava i načina na koji se takvi ljudi odabiraju, pa predlaže da se odmazda izvrši upravo na mestu na kome je dotična osoba poginula.⁶⁸ Šef Srpske državne bezbednosti Dragomir Dragi Jovanović naređuje 18. februara okružnom načelniku u Jagodini da odmah uhapsi i sprovede u Beograd, u koncentracioni logor na Banjici, sve članove porodice i saradnike komunističkih vođa, koji nisu mlađi od 16 godina.⁶⁹

Kvislinška štampa i druga propagandna sredstva Nedićeve vlade, kada bi došlo do provale u nekoj partijskoj ili skojevskoj organizaciji, revnosno su pokušavali da dokažu da je NOP-u time nanet značajan udarac i da je pitanje samo dana kada će svi komunisti biti pohapšeni. Slično su se ponašali i obaveštajni organi pojedinih službi u kvislinškoj upravi. Okružno načelstvo kraljevačkog okruga, na primer, u izveštaju od 2. marta šefu Srpske državne bezbednosti, pored ostalog, naglašava da će za duže vreme biti onemogućen rad komunista, s obzirom na to da je provaljen Mesni komitet KPJ u Kraljevu i uhapšen Okružni komitet KPJ za Čačak.⁷⁰ O ovom poslednjem hapšenju u selu Vapi (srez trnovski), 27. februara 1943. *Novo vreme*, u broju od 12. marta, posvetilo je toliko prostora i dalo takva objašnjenja kao da je time NOP u zapadnom delu Srbije bio potpuno uništen.⁷¹

Međutim, o svakoj preduzetoj meri, o represalijama, o svojim „uspesima“, kvislinzi su bili dužni da obaveste nadležne nemačke okupacione vlasti. Okružni načelnik iz Kruševca, na primer, 16. aprila obaveštava svoje pretpostavljene u Beogradu da je izvršena odmazda nad stanovništvom na sektoru Trstenika jer je iz zasede ubijen sreski načelnik, a istog dana šef Srpske državne bezbednosti o ovom slučaju obaveštava vojnoupravnog komandanta Srbije.⁷² Samo pet dana kasnije, Dragi Jovanović obaveštava Badera: „Prilikom jedne komunističke provale, izvršene ovih dana, organi Srpske državne bezbednosti pronašli su, pored ostalog, i jednu šifru koju upotrebljava Pokrajinski komitet partije, a tokom istrage pronađen je i ključ za rukovanje njome.“⁷³

⁶⁸ AS, Nća, MUP, Srpska državna bezbednost, br. 1614, neregistrovano.

^m ACKKPJ, br. 23/1368. — Dragi Jovanović je preko Radio-Beograda 22. II 1943. održao govor o navodnoj opasnosti koja Srbiji pretila od komunizma:

„Nastupio je momenat da niko ne sme ostati po strani. Ceo narod kao jedan mora u borbu protiv boljševičko-komunističke nemani. Jer onaj ko neće u aktivnu borbu, on je svesni pomagač njihov. Svuda i na svakom mestu, **óoróa protiv jevrejséo-éomunisüç&og cfefovanja je zapovecf naše budućnosti. Borba u kući, borba na ulici, borba u školi, borba u crkvi, borba u radionici, borba protiv komunizma do konačnog istrebljenja gde god se bude pojavio**“ (*Novo vreme*, 23. II 1943).

⁷⁰ AS, Nća, MUP. — Srpska državna bezbednost, br. 5568, neregistrovano.

⁷¹ *Novo vreme*, 12. III 1943. — Vojnoupravni komandant Srbije 21. V 1943. izdao je naređenje Feldkomandanturi 809. za izvršenje odmazde streljanja 10 komunista zbog ubistva šefa Srpske policije u Beogradu (AVII, NAV, N-T-501, 249/508).

⁷² AVII, NAV, N-T-501, 249/359, 360.

⁷³ AVII, Nća, reg. br. 3/1, f. 1, k. 137.

I

Inače, svi kvislinški izveštaj i, kvislinška štampa, pa i nemački izvori beleže tokom prve polovine 1943. godine, pa i kasnije, kako Nedićeve oružane vojne formacije vode svakodnevne borbe protiv partizanskih odreda i udarnih diverzantskih grupa u pozadini. Odred Srpske državne straže u Kuršumlji, u izveštaju od 31. januara 1943. Okružnoj komandi u Leskovcu, daje podatke da se svakodnevno vodi borba između odreda Srpske državne straže i ljotićevaca, s jedne, i partizana, s druge strane, i da „partizane nije lako uništiti”.⁷⁴ Okružno načelstvo tokom januara i februara gotovo svakodnevno šalje izveštaje Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade o poteri i borbama koje vodi SDS protiv Čačanskog partizanskog odreda, čiji je komandant bio Radenko Mandić. Razume se da nije zaboravio da istakne pomoć Nemaca i četnika Draže Mihailovića u ovim akcijama. U izveštaju od 1. februara posebno se konstatuje: „Zapaža se velika zaoštrenost između partizana i odmetnika Draže Mihailovića i oni se uzajamno istrebljuju, progone i ubijaju” i dodaje da je „uništenjem partizana kod sela Stubla, u srezu žičkom, podignut u narodu ugled organa SDS”.⁷⁵

Međutim, ma koliko da su protiv partizana i pripadnika NOP-a, uopšte, u Srbiji bili angažovani nedićevci, ljotićevci, Nemci, Bugari i četnici Draže Mihailovića, Milan Nedić je stalno isticao da mu postojeći vojni efektivni nisu bili dovoljni da bi se energičnije obračunao sa komunistima. Ovo utoliko više kada se zna da on nad Ljotićevim dobrovoljcima nije imao nikakve vlasti. U vezi s tim Nedić u svom memorandumu od 22. februara 1943, koji je uputio generalu Baderu, posebno naglašava: „Srpski dobrovoljački korpus stoji isto tako malo na raspolaganju srpske vlade. Nad njim zapovedaju isključivo u svakom pogledu nemačka Wehrmacht mesta, iako bi korpus pod komandom srpske vlade mogao na terenu da se pokaže mnogo korisniji. Jedinice Srpskog dobrovoljačkog korpusa danas se upotrebljavaju za čisto policijske zadatke (pretrese stanova, hapšenja itd.) ili za službu osiguranja službe na železnicama. A opet poneki put oni se uzimaju za akciju čišćenja, čas u jednom a čas u drugom delu države, a otkad ne podležu pod komandu srpske vlade, nikada nisu upotrebljavani za jednu radikalnu akciju čišćenja.” Nedić posebno naglašava da dobrovoljci nisu podesni za zadatke koje dobijaju od Nemaca: „A osim toga, dobrovoljci ne odgovaraju niti po svom borbenom kvalitetu niti po svom poreklu njima postavljenim policijskim zadacima — a najmanje su pogodni za sprovođenje odmazdenih mera, što je u suprotnosti sa srpskim zakonima (spaljivanje kuća, oduzimanje imovine i streljanje bez isticanja presuda), a što imaju da sprovedu po naredbi nemačkih nadležstava.”⁷⁶

⁷⁴ AVII, Nća, br. reg. 9/2, k. 32.

⁷⁵ AS, MUP, neregistrovano. — *Novo vreme*, 5. II 1943, donelo je informaciju da je 5. II odred SDS iz Aleksinca vodio borbu u selu Subotincu sa jednom partizanskom grupom od 12 ljudi; da je, navodno, u borbi poginulo 10 partizana i jedan pripadnik SDS.

⁷⁶ Arhiv SUP Srbije, Dosje Nedića, neregistrovano, SUP br. 27527/147.

Međutim, iako je Nedić formalno protestovao kod Badera zbog zločina koje ljotićevci vrše nad stanovništvom Srbije, to isto je svakodnevno činila Srpska državna straža, koja je bila pod kontrolom šefa Srpske državne bezbednosti, tj. jednog od Nedićevih ministara. I ne samo to. Pripadnici Nedićevih oružanih odreda češće su preduzimali akcije „čišćenja”, pogotovo na jugu Srbije, zajedno sa bugarskim okupatorima. Upravo o tome piše i Okružni komitet KPJ u Leskovcu u svom izveštaju od 27. maja 1943: „Na terenu Toplice (Dobrič), Pasjače, Vidajevice i Jablanice odvija se već 10 dana bugarsko-nedićevska akcija „čišćenja terena”. Ova poterà pokazuje najviši stepen planomernosti svih dosadašnjih akcija ove vrste na ovom terenu. Do četiri bataljona Bugara i oko 800 nedićevih vojnika, poseli su preko noći puteve na Kosanici—

Kopaonik, za Jastrebac i Kukavicu, pa je posle toga nastalo sužavanje pretežno oko planine Radan. Svaka šumica i svaki potok bili su prekriveni u streljačkom stroju u vidu češlja."⁷⁷ U drugom izveštaju OK Leskovac, od 27. juna, takođe se govori o zajedničkoj akciji nedićevaca i bugarskih okupatora: „Drugi bataljon imao je veliku poturu od strane Bugara i nedićevaca, koji su udruženim snagama napadali. Ofanziva je trajala 12 dana. Neprijateljske snage su bile do 15.000 vojnika."⁷⁸ U Biltenu br. 131 Obaveštajnog odseka komande SDS, od 2. juna 1943, o prilikama u beogradskom okrugu govori se da su 1. juna dve čete Nemaca, jedna četa bugarskih vojnika, dve čete dobrovoljaca i 30 agenata Specijalne policije iz Beograda blokirali selo Dubonu, srez mladenovački. Podvučeno je da su mnogi stanovnici ovog sela ubijeni, znatan broj kuća zapaljen; oko 100 ljudi, žena i dece neprijatelji su odveli sa sobom.⁷⁸

Navedeni primeri ubedljivo govore da Nedićeva vlada sa svojim kvislinškim aparatom nije štitila srpski narod od zločina koje su činili nemački okupatori. Naprotiv, slično kao i nacisti i bugarski fašisti, krvavo se obračunavali sa svima koji su se i najmanje odupirali kvislinškim i okupatorskim naređenjima. Posebno su bili na udaru Nedićevih „čuvara reda i mira" pripadnici oslobodilačkog pokreta, i ne samo oni koji su se s puškom u ruci nalazili u partizanskim odredima i brigadama već i svi drugi za koje su pretpostavljali da pomažu ili simpatišu NOP. Krvav obračun (u čemu je prednjačila Specijalna policija) izvršen je i nad mnogim građanima (hapšenja, streljanja, zlostavljanja, odvođenja u koncentracione logore bila su svakodnevna pojava) čije su „krivice" kvalifikovane „kao saradnja sa NOP-om", iako ti ljudi tada uopšte nisu bili povezani sa Partijom, Skojem i njihovim organizacijama. Dakle, to se sve dešavalo čak i 1943. godine (pa i u poslednjoj godini okupacije), kada je i laicima bilo jasno da će Treći Rajh u dogledno vreme, morati da položi oružje i da će glavni akteri nacističkih zločina, kao i svi koji su s njim saradivali, morati da odgovaraju za svoja nedela.⁷⁷ **Zb. NOR, 1-5, 176, Izveštaj OK Leskovca Pokrajinskom komitetu 27. V 1943.**

⁷⁸ **Zb. NOR, 1-5, 200, Izveštaj OK Leskovca Pokrajinskom komitetu 22. VI 1943.**

⁷⁹ AS, Nća, fond MUP-a, neregistrovano.

150

PREBACIVANJE KOMANDE JUGOISTOKA IZ SOLUNA U BEOGRAD (AVGUSTA 1943.) I NJEN ODNOS PREMA NEDIĆEVOJ VLADI

Sredinom 1943. bilo je sve jasnije da sile Osovine gube jednu po jednu bitku; istovremeno, uspesi Saveznika antihitlerovske koalicije doprineli su jačanju antifašističkih snaga u svetu. Razume se da je vojnopolitička situacija na Istočnom i Zapadnom frontu imala znatnog uticaja na zbivanja u Jugoslaviji. Kada je reč o Srbiji, treba naglasiti da prvu polovinu 1943. godine karakterišu naponi KPJ na stvaranju većih vojnih jedinica, snažnijih partizanskih odreda, bataljona i brigada NOVJ. Istovremeno, okupacione vojne jedinice (nemačke i bugarske) sa znatnim brojem svojih efektivna, bile su angažovane u borbama na Neretvi i Sutjesci. Draža Mihailović, ponovo se sa svojim štabom vratio u Srbiju i nastojao je da što više ljudstva mobiliše u svoje redove.⁸⁰ Zbog svega toga, nemačke okupacione vlasti u Srbiji zahtevale su od Nedićeve vlade da pojača kvislinške vojne jedinice, kako bi se mogle uspešno suprotstaviti partizanskim odredima i četnicima Draže Mihailovića, sa kojima su saradivali u borbi protiv NOP-a, mada nisu bili sigurni da ih jednog dana neće napasti. U vezi s tim je i pismo koje je Bader uputio lično Nediću 17. juna 1943, u kome je rečeno: „Tek nedavno je srpskoj vladi skrenuta pažnja na to da se pojača propaganda protiv Draže Mihailovića, pre svega, sa strane srpske vlade. To je potrebno i stoga da bi se bataljonima Srpskog dobrovoljačkog korpusa olakšao njihov težak posao

u interesu Srbije. Na žalost, moram da konstatujem da se dosad ne može da primeti da ta propaganda postaje efikasna. S protivne strane se pokušava da se poverenje koje su dobrovoljci dosad gajili prema nemačkim oružanim snagama, potkopa. Za žaljenje je što se po beogradskim srednjim školama, kao i u unutrašnjosti zemlje, vrši propaganda među učenicima VII i VIII razreda, kao i među maturantima, protiv stupanja te omladine u dobrovoljački korpus, pri čemu se, navodno, radi i sa znatnim novčanim iznosima. Istovremeno sam obavešten da se SDK prebacuje da je hapšenje vođa SDS, doprinelo tome da su oficiri i ljudstvo napuštali službu; na to treba uopšte napomenuti da su nepouzda-

80 Lično Nedić, pismom od 11. VI, obavestio je Badera da je Draža sa svojim štabom iz Crne Gore prešao u Srbiju. Bader je zahvalio Nediću na informaciji pismom od 17. VI 1943: „Gospodine predsedniče, potvrđujem prijem vašeg pisma, br. 891 od 11. VI 1943, i zahvaljujem na saopštenjima o prisustvu Draže Mihailovića na srpskoj teritoriji, kao i o propagandnoj delatnosti njegovih odreda" (AVII, NAV, N-T-501, 249/644—645).

151

nost izvesnih jedinica SDS i dezertiranja do kojih je u njima dolazilo mnogo starijeg datuma no navodno hapšenje od strane organa SDK. Ako su u toku neke operacije SDK članovi SDS uhvaćeni u sadejstvu sa Dražinim bandama, onda se razume samo po sebi i potpuno odgovara naredbama koje sam ja izdao, što su oni uhapšeni. Ja sam, uostalom, stavio u zadatak pukovniku Mušickom da sve pojedinačne optužbe podignute protiv SDK u jednom pismu upućenom Vama, gospodine ministre-

-predsedniče, obesnaži."⁸¹

Druga polovina jula 1943. bila je za vladu Rajha u znaku iščekivanja raspleta događaja koji su se zbili u Italiji. Naime, 24. jula Veliko fašističko veće izglasalo je nepoverenje Musoliniju, a sledećeg dana kralj je poverio mandat za sastav vlade generalu Badolju. Međutim, italijanski prevrat izazvao je veliko ogorčenje u Berlinu. Hitler je u tome video opasnost po interese nacističke Nemačke na Mediteranu, te je u vezi s tim 26. jula izdao zapovest 48 o regulisanju komandovanja i odbrani Balkana. U stvari, ova zapovest je u štabu nemačke Vrhovne komande motivisana sledećim faktorima: prvo, da je na Balkanu nužno objediniti komandovanje nemačkih i italijanskih snaga kako bi mogle pružiti efikasniji otpor eventualnom desantu Anglo-Amerikanaca bilo u kom delu jadranske obale; drugo, nije se isključivala mogućnost da bi Italija, pod snažnim naletom Saveznika, mogla uskoro kapitulirati, te je planirano da se njena vojska odmah razoruža. Odbrana Balkana bi u tom slučaju bila jedino u rukama Nemaca, odnosno komande Jugoistoka.⁸² U vezi s tim komandujući general i zapovednik u Srbiji u roku od dva dana izdao je dve značajne naredbe: 27. jula naredio je da se pripreme određene jedinice, među njima i 118. lovačka divizija, koja je bila u Sandžaku, da zaposednu jadransku obalu; samo dva dana kasnije signalizirao je svojim potčinjenim komandantima kakve sve mere treba da preduzmu kad stigne lozinka: „AKSE". Rečeno je da u tom slučaju treba sve italijanske vojnike, podoficire i oficire razoružati i strpati u logore, sem onih koji budu izrazili želju da se bore zajedno s Nemcima.⁸³ Kriznu situaciju u taboru komande sila Osovine, Nedić je pokušao da iskoristi i da na taj način ojača svoj položaj. Zbog toga je 1. avgusta uputio novi memorandum generalu Baderu, u kome je tražio (kao i ranije u sličnim situacijama) više vlasti za svoju vladu ili da se umesto vlade uvedu komesari koji će neposredno izvršavati nemačke naredbe.⁸⁴ Povodom Nedićevog memoranduma, u Štabu komandanta Srbije održani su razgovori 3. avgusta, na kojima su učestvovali Paul Bader, Bencler, šef Gestapoa, dr Šefer (zamenjivao je Višeg SS i policijskog vođu Majšnera); zatim, načelnik Štaba vojnog komandanta, Gajtner, i Nojhauzen. Svi su oni bili jednodušni u tome da Nedićeve zahteve, u interesu nemačke okupacione politike u Srbiji, treba koliko-toliko podržati, te je predloženo da se o svemu tome obavesti vlada Rajha. Bader je samo

⁸¹ AVII, NAV, N-T-501, 249/643.

⁸² AVII, NA, 41, c-8/1092.

I

dan kasnije (4. avgusta) obavestio o tome i komandanta Jugoistoka: „Ministar predsednik mi je dostavio preko poslanika Banderà poduže pismo u kom na situaciju u zemlji, posebno posle prevrata u Italiji, gleda kao na krajnje ozbiljnu i smatra da je potrebno da mu se sada u najskorije vreme — kao u poslednjem mogućem trenutku — odobre oni zahtevi koji su prilikom Velike konferencije u Berlinu bili u suštini odbijeni. Nedić izjavljuje da će morati da zamoli demisiju ako sadašnje stanje bude ostalo... Ja imam ozbiljne sumnje da li bi red i mir mogli biti očuvani u slučaju iskrcavanja i napada ustanika koje bi tada sigurno trebalo očekivati, s obzirom na onda postojeće malo obezbeđenje Srbije nemačkim trupama. S Nedićevim zahtevima treba zasad odugovlačiti. Pošto je u sadašnjem trenutku svaki potres u zemlji — a to bi bio Nedićev odlazak — nepoželjan, trebalo bi Nedića bez dvoumljenja zadržati.”⁸⁵

Međutim, i ovom prilikom Nediću nisu učinjeni nikakvi ustupci. Jedino je Bener, šef Odeljenja vojne uprave, privremeno obustavio zahtev za povećanje okupacionih troškova. A ostali predstavnici nemačke okupacione uprave u Srbiji stalno su objašnjavali Nediću da će njegovi zahtevi biti preneti Ribentropu i Hitleru, da je u izgledu njegova skora poseta Berlinu i da će i sam imati prilike da svoje želje prenese najvećim predstavnicima Rajha. I sam Bader, u svom izveštaju za komandanta Jugoistoka, u zaključnom delu naglašava: „S Nedićevim zahtevima zasad treba odugovlačiti.”

Komandujući general i zapovednik Srbije imao je veoma jake razloge da se baš tada u ovlašćenjima Nedićeve vlade ništa ne menja. Jer je uskoro trebalo da se izvrši reorganizacija celokupne nemačke komande na Balkanu, a to znači i u Srbiji, pa je hteo da sačeka završetak jedne ovako značajne akcije. To je bilo u skladu sa Hitlerovom naredbom, koja je bila sadržana u Zapovesti 48, od 26. juna 1943, gde je naglašeno „da izvanredan značaj srpskog prostora za celokupno vođenje rata na Jugoistoku zahteva objedinjavanje svih nemačkih službi”.⁸⁶ Na osnovu ove naredbe, u Beogradu je avgusta 1943. uspostavljena nova, proširena i ojačana, Viša komanda Jugoistoka. Sedište Komande Jugoistoka do tada je bilo u Solunu; komandant je bio general Ler, ali sa relativno ograničenim ovlašćenjima. Sada je za višeg komandanta Jugoistoka bio postavljen feldmaršal fon Vajks i njegovoj komandi su potčinjene sve nemačke vojne snage na balkanskom području. Grupa armija „E” i njen komandant general Ler bili su od tada nadležni samo za Grčku. Ujedno je u centru Balkana obrazovana Grupa armija „F”, kojom je takođe neposredno komandovao feldmaršal fon Vajks. On se tamo od sada javlja u dvostrukoj ulozi: i kao komandant armijske grupe „F” i kao viši komandant Jugoistoka.⁸⁷

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ AVII, NA, 41, c-8/1092, Hitlerova zapovest 48, od 26. juna 1943.

⁸⁷ *Oslobodilački rat*, I, 532—533; AVII, NAV, N-T-501, r. 264, s. 211—12.

153

Paralelno s ovim, u Beogradu je formiran Štab vojnog komandanta Jugoistoka (vojnoteritorijalni, okupacioni komandant, u stvari), na čijem se čelu nalazio Hans Felber, general pešadije. On je bio potčinjen neposredno Kajtelu, a u taktičkom pogledu Vajksu. Felber je ujedno bio i komandujući general i zapovednik Srbije, koju je dužnost preuzeo od generala Badera.⁸⁸ Time su Nemci za ceo Balkan (u nemačkoj terminologiji „Jugoistok”) postavili jednu komandu operativnih snaga i jednu okupacionu komandu. Sedište obe komande, kao što se vidi, bilo je u Beogradu. U istom smislu, centralizovana je i obaveštajna služba na celom Balkanu.

U vezi s tim, nemačko Ministarstvo spoljnih poslova odlučilo je da i ono imenuje samo jednog svog opunomoćenika za celo područje Balkana, tj. za Jugoistok, umesto nekoliko dotadašnjih (poslanici u Rumuniji, Bugarskoj i NDH, opunomoćenici u Srbiji i Grčkoj). Centralizacija nemačke vojne organizacije uticala je i na centralizaciju vođenja političkih poslova na Balkanu. To je bio pravi smisao imenovanja Hermana Nojbahera 24. avgusta 1943. za „specijalnog opunomoćenika nemačkog Ministarstva spoljnih poslova na Jugoistoku". Ranije je (to smo videli) u Srbiji bio opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova Feliks Bender.⁸⁹

Položaj Nojbahera, čiji je zadatak bio da brine za jedinstvo tretiranja spoljnopolitičkih pitanja na teritoriji Balkana, bio je dosta samostalan i nezavisan u odnosu na Višu komandu Jugoistoka. On je Vajksa jedino morao da obaveštava o namerama i merama kao i naredbama Ministarstva spoljnih poslova. Viša komanda Jugoistoka, odnosno štab Grupe armija „F", takođe je bila dužna da obaveštava Nojbahera o vojnim i upravnim problemima od spoljnopolitičkog značaja. Međutim, mada su Hitlerovom zapovešću ova dva partnera bila obavezna na usku i poverljivu saradnju, ipak, u pogledu odgovornosti za pojedine teritorije (zemlje) na Balkanu, vojne nadležnosti (Više komande Jugoistoka) i politika (Nojbaher) nisu se u potpunosti poklapale. Dok je Viša komanda Jugoistoka posle kapitulacije Italije morala da vodi računa o svim onim područjima na Balkanu koji su ranije bili u sferi uticaja Musolinijeve vojske (Albanija, zapadna Makedonija, Kosovo, Crna Gora, Sandžak, Dalmacija i druge oblasti italijanske okupacione i vojne zone na jugoslovenskoj teritoriji), teritorijalna nadležnost Nojbahera bila je nešto drugačija. Nojbaher je, u interesu Rajha, imao da se stara o koordinaciji političkog delovanja, uključujući delom privredne poslove u Rumuniji i delom u Vojvodini (Banat), zatim u Srbiji, Makedoniji, iliti Kosovu, u Crnoj Gori i Sandžaku, kao i u Albaniji i Grčkoj. Zapadno od Srbije, Sandžaka i Crne Gore, Nojbaher se bavio samo sporadično, i to uzgred. Na teritoriji NDH, po mišljenju Hitlera, Himlera i Ribentropa, dovoljno su uspešno politički delovali nemački poslanik u Zagrebu Kaše, general Glajze Horstenau i vlada NDH. Ni teritorija Slo-

⁸⁸ U nemačkim izvorima je zabeleženo da je Felber dužnost komandanta Jugoistoka primio 26. VIII u 12 časova (AVII, NA, k. 44 — E, f. 1, dok. 5/34.

⁸⁹ AVII, NAV, N-T-501, r. 267, s. 1237.

154

venije nije ulazila u „Nojbaherovo područje". Prema tome, on nije bio nadležan za teritoriju zapadnog dela Balkana. Osim toga, kako piše u izjavi u istražnom zatvoru i u svojim memoarima, on nije imao uticaja ni u Bugarskoj, gde se Berlin i dalje oslanjao na svog poslanika.⁹⁰ Međutim, kad je reč o reorganizaciji nemačke komande na Balkanu, za nas je od posebnog interesa saznanje kakav je bio odnos ovih novih nemačkih institucija (čije je sedište bilo u Beogradu) prema kvislinškoj upravi u Srbiji i srpskom stanovništvu uopšte. Odgovor na ovo pitanje nalazimo u mnogim nemačkim i kvislinškim dokumentima iz toga perioda. Vidi se, na primer, da je novi komandant Srbije samo petnaestak dana posle primanja dužnosti (Felber je stigao u Beograd 26. avgusta i istog dana primio dužnost od Badera) održao sastanak sa Milanom Nedićem. Iz zapisnika sa ovog sastanka (sastanak je održan 10. septembra 1943. u Beogradu) vidi se da se razgovaralo o mnogim pitanjima, koja su zaokupljala pažnju nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i kvislinške vlade u Beogradu. Čini se da je Nedićevo izlaganje trajalo veoma dugo. On se uglavnom držao stare teme, iako su za Felbera bile nove. Nedić je istakao u prvi plan problem izbeglica, zatim teror nad stanovništvom srpske nacionalnosti; činjenicu da kvislinške oružane formacije (Srpska državna straža i Srpski dobrovoljački korpus) nisu bile pod njegovom komandom, već u nadležnosti generala Majsnera. Zbog svega toga, predsednik srpske „vlade" podvlači: „Vlada je izolovana od naroda, jer je bez ikakvih sredstava moći. Samo egzekutiva može da izmeni

to stanje. Samo jedna *jaka* srpska vlada je u interesu Nemačke. Ponovo se moli za uvećavanje Srpskog dobrovoljačkog korpusa."⁹¹ Iz zapisnika se takođe može videti da je Nedić protestovao kod Felbera što Nemci vode dvoiličnu politiku prema četničkom pokretu Draže Mihailovića, što sa njegovim komandantima sklapaju ugovore o saradnji; zatim, što bugarski okupator osvaja deo po deo njegove srpske teritorije i svuda vrši zločine i pljačka stanovništvo. „Dalje je ministar-predsednik zamolio da se ubuduće kontribucije nametnute srpskoj vladi ubiraju prema utvrđenom planu. Zbog neograničenog povećanja iz dana u dan, srpska vlada nije više u stanju da planira svoje izdatke. Još jednu brigu zadaju stalno veći zahtevi za isporuku namirnica. Ranije se zahtevala predaja *1/10* žetve. Danas je zahtev višestruko porastao. Naročito osetljivo i za budućnost opasno je preterano visoko traženje stoke."⁹² Na kraju zapisnika sa ovog sastanka (zapisnik je vodio pukovnik Gajtner), novi vojnopravni komandant Srbije dao je svoj opšti utisak o predsedniku „vlade narodnog spasa", a on sažeto glasi: „Nedić je veoma voljan da s Nemačkom saraduje u punom poverenju. Ali, odugovlačenjem i mešanje mnogih nemačkih instanci čija linija nije uvek

⁹⁰ AVII, Nća, reg. br. 19/1-a, k. 70-A, Nojbaheva izjava u istražnom zatvoru u Beogradu; Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost, Wien—Frankfurt, 1956, str. 134—156.*

⁹¹ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, r. 253, mf. 283/4, 5, 6.

⁹² Isto.

155

utvrđena, Nedić i njegova vlada su priterani u ćošak i iz dana u dan gube ugled u narodu. Na rastanku je ostao utisak da se Nedić u sebi nada da će biti saslušan u Firerovom Glavnom stanu. Isto posle podne, na jednoj ministarskoj konferenciji, nasuprot svojoj dotadanjoj utučenosti, on se, navodno veoma optimistički izrazio o ovom sastanku. Na svoju molbu da mu se uvaži ostavka, nije se ni jednom reči vratio za vreme razgovora."⁹³

Međutim, od prelaska komande Jugoistoka u Beograd, Nedić i njegova vlada su imali najviše kontakata sa Hermanom Nojbaheom. U stvari, specijalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova (Nojbahe) bio je pomalo zagonetna ličnost. Zahvaljujući izvesnoj nezavisnosti svog položaja, on je mogao voditi dosta samostalnu politiku i uticati na vojnog komandanta Jugoistoka da se, radi bezbolnijeg i lakšeg upravljanja okupiranom Srbijom, mnoge mere ublaže, naročito na planu odmazde i terora. Nojbahe se takođe zalagao kod Ribentropa i Hitlera a da se u okviru Nemačkog Rajha, stvori jedna velikosrpska federacija, koja bi obuhvatala Srbiju, Crnu Goru i Sandžak. Ali o tome ćemo kasnije nešto više reći. Bitno je da je ovaj nacistički funkcioner bio „najliberalniji" u pogledu represalija, koje je trebalo vršiti nad stanovništvom Srbije. Zbog čega je on to tako radio, teško je dati precizan odgovor. Ali je evidentno da je iz izvesnih razloga želeo da se prikaže kao „prijatelj Srba". S tim u vezi, odmah po dolasku u Srbiju, on nastoji da se smanji broj streljanja i ubistava razne vrste, koja su Nemci u Srbiji vršili. On se posebno zalagao da se smanje masovne mere odmazde (1943 — 50 :1); koje su okupatori još primenjivali. Zalagao se da se odbaci načelo kolektivne odgovornosti i da se ukine praksa uzimanja talaca. U nekim slučajevima, Nojbahe je uspevao da spreči masovna streljanja, iako ona u Srbiji nisu prestala do poslednjeg dana okupacije. „Zbog mešanja" u ova pitanja Nojbahe je dolazio u sukob sa višim SS i policijskim vođom u Srbiji, generalom Majsnerom. Nije isključeno da mu je ovakvo držanje u toku drugog svetskog rata spasio život. Naime, Vojni sud u Beogradu, godine 1951, koji je sudio Nojbaheru kao nacističkom funkcioneru, uzeo mu je to kao olakšavajuću okolnost. Nojbahe je bio osuđen na 20 godina prisilnog rada, a amnestiran je pošto je u zatvoru proveo 7,5 godina. Zbog čega se Nojbahe razlikovao od ostalih visokih okupacionih funkcionera u Srbiji? Da li su bili po sredi neki humani motivi, kojima se nacisti stvarno nisu odlikovali, ili su to bili politički ciljevi, sračunati

na dugi rok; da se red i mir ne može isključivo terorom obezbediti, već da treba primeniti i neka druga sredstva. Smatramo da je u pitanju ovo drugo. Ali, nezavisno od toga, Nojbaher je bio u dobrim odnosima sa Nedićem i njegovom vladom. Samo nekoliko dana pošto je preselio svoj štab u Beograd, (29. septembra), Nojbaher je vodio opširne razgovore s Milanom Nedićem, slično kao i Felber, upoznavši se i preko njega s prilikama u Srbiji.⁹⁴ A već dva dana kasnije poslao je opširno pismo

„**Isto.**

⁹⁴ **AVII, NAV, N-T-311, 189/580.**

156

Ribentropu, u kome je pisao i ovo: „Teška situacija u Srbiji imperativno zahteva da nova politika koju je vrhovno vodstvo Rajha naredilo, bude brzo, energično i u širokim potezima ostvarena. U protivnom slučaju, ministru-predsedniku Nediću upravo ni ne može više da se pomogne, jer ako se nastavi njegova nemoć na području uprave, egzekutive i ekonomije protiv konkurencije nacionalno-revolucionarnog Draže Mihailovića, on jednostavno ne može da se takmiči. Ako politika Rajha ide za tim da od jednog 5-procentnog ministra-predsednika u datim uslovima načini jednog 30-procentnog ministra-predsednika, to je upravo moguće samo tako ako se 25 procenata koji nedostaju, oduzmu dosadašnjim drugim kompetencijama u cilju snaženja Nedićeve vlade, pri čemu se uglavnom radi o otklanjanju mešanja u sitnice od strane nemačkih nadležstava; o novim zahtevima višeg SS i policijskog vođe Majsnera kao kontrolne instance u pogledu formiranja i angažovanja Srpske državne straže i reformi ekonomske diktature Generalnog opunomoćenika za privredu. Ja sam u tom pitanju apsolutno istog mišljenja kao i vojni zapovednik Jugoistoka, general Felber, i vidim najvažniju pretpostavku za brzo sprovođenje tog programa u jednoj neograničenoj vlasti zapovednika vojnog koji se jedino sa mnom sporazumeva o svim merama o očuvanju političke linije, koju je odredio gospodin ministar spoljnih poslova Rajha. Na taj način, ne posedujući nikakav ekonomski nalog u tom prostoru, doći ću u situaciju da iz političkih obzira merodavno utičem na ekonomsku liniju, što mi izgleda bezuslovno potrebno na osnovu mojih dosadašnjih zapažanja.”⁹⁵

Iz citiranog pisma vidi se da je Nojbaher vrlo brzo uočio da Nedić i njegova vlada nemaju nikakve vlasti, već su najobičnije sluge nemačkih okupacionih organa. To on izražava čak u procentima, navodeći da je to oko 5% i da s tako minimalnim ovlašćenjima ne može uspešno da se suprotstavlja „konkurenciji nacionalno-revolucionarnog Draže Mihailovića”, niti, pak, da efikasno sprovodi u život odluke i naredbe nadležnih nemačkih organa. Međutim, Nojbaher, ipak nije za to da se srpskom ministru-predsedniku daju šira ovlašćenja, što i nije moguće u uslovima okupacije, već da to bude negde oko 30% mogućih prerogativa u jednoj okupiranoj zemlji. Uglavnom, Nedić je od samog početka imao punu podršku u Nojbaheru, i ovaj, u želji da sprovede do kraja svoju politiku, neprekidno je uveravao nemačke visoke funkcionere u Beogradu: Felbera, Vajksa, Majsnera, Gajtnera, Nojhauzena, Benera i druge, da su načela, za koja se on zalaže, u stvari, Ribentropove i Hitler ove direktive. Stoga on u vezi s tim i naglašava: 1. „Više pozitivnog stava za vladu Nedića, jer tome najviše rukovodstvo Rajha pridaje posebnu pažnju.” Krajnji cilj celokupne politike vlade Rajha na Balkanu, prema onome kako je rezonovao Nojbaher odmah po svom dolasku u Beograd, jeste: „Poboljšati odnose sa političkim sredstvima, zadatke obe-

⁹⁵ **AVII, Bon, 3/3283393/95.**

157

zbeđenja i borbu protiv bandi prebaciti na poverljive formacije naroda o kojima je reč.”⁹⁶

Međutim, Nojbaher je nekako uspevao da nađe zajednički jezik sa Felberom i Vajksom, ali sa Majsnerom od samog početka bio je u stalnom sukobu, jer ga je ovaj optuživao kod Himlera da štiti Srbe, da je prijatelj Srba itd. Posebno je bio zaoštren sukob između ova dva visoka

nemačka funkcionera za vreme pripreme i posle Nedićevog odlaska u posetu Ribentropu i Hitleru, kada su, donekle, bile smanjene mere odmazde nad stanovništvom Srbije, pa je u vezi s tim Majsner optužio ne samo Nojbahera već i Felbera. To se vidi i iz pisma koje je Felber uputio Majsneru 27. oktobra 1943. u kome je rečeno pored ostalog: „Kada se u pretposlednjem pasusu Vašeg pisma tvrdi da policija uživa manju zaštitu u vidu odmazde od srpskih predsednika opština, ta tvrdnja nije nikako tačna. Otkako sam ja stupio na dužnost koncem avgusta, ja sam, kako ste iz pristiglih vam podataka lako mogli konstatovati, naredio da se strelja 150 lica za ubistvo srpskih predsednika opština, nasuprot tome, egzekuciju 1.977 talaca za ubijanje i ranjavanje pripadnika okupacione vlasti, uključujući i policiju. Zbog toga je svakako suviše i svako dalje razglabanje u toj netačnoj tvrdnji.”⁹⁷

I mnoga druga dokumenta potvrđuju da su za vreme Nedićeve posete Berlinu (i posle toga) odnosi između Nojbahera i Felbera, s jedne, i Majsnera, s druge strane, bili zaoštrjeni do te mere da je o ovom pitanju prvog novembra 1943. raspravljano u Vrnjačkoj Banji na sastanku između feldmaršala Vajksa i poslanika Nojbahera (u Vrnjačkoj Banji je bio smešten Vajksov štab). Bilo je reči i o merama za ublažavanje kolektivnih kazni za odmazdu; zatim, o proširenju ovlašćenja Nediću i njegovoj vladi itd.⁹⁸ U ratnom dnevniku teritorijalnog komandanta Jugoistoka, od 19. novembra 1943, takođe nailazimo na podatke da su njegovi odnosi sa Nojbaherom vrlo dobri; da je ovaj poslednji naklonjen Nediću i njegovoj vladi, ali da je to „u interesu nemačke okupacione politike na Balkanu”. Posebno se i na ovom mestu ističe da je general Majsner, u svakom pogledu, „odbojno delovao i da su s njim imali stalne sukobe oko nadležnosti Nedićeve vlade i Nojbaher i Felber, a s vremena na vreme i Vajks”.⁹⁹

⁹⁶ AVII, mf. NAV, N-T-501, r. 253, s. 205, Zapisnik sa sastanka, 12. IX 1943. između Vajksa, Nojbahera i Benderà. — Istog dana održan je prošireni sastanak kome su prisustvovali: Nojbaher, Majsner, Šefer, Felber, Gajtner, Nojhauzen, Bener i drugi, na kome se raspravljalo o vojnopolitičkoj situaciji u Srbiji.

⁹⁷ AVII, NA, kut. 2, red. br. 25/2. — U Felberovom pismu Majsneru stoji: „Mere odmazde koje sam već naredio za prepade kod Stragara i Crkvice su, kao što vam je poznato, na prigovor Specijalnog opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova za Jugoistok, poslanika Nojbahera, zasad odgođeno. Razlog za ovo su bile nova politička direktiva i predstojeća poseta srpskog ministra-predsednika Firerovom Glavnom stanu. Tada je trebalo da se izbegne svako zaoštavanje političke situacije, kakvo se može očekivati kod mera kolektivne odmazde, bar za vreme trajanja razgovora u Firerovom Glavnom stanu.”

⁹⁸ AVII, NA, k. 44-E, f. 1, dok. 5/41.

⁹⁹ AVII, NA, k. 44, f. 2, dok. 4/12.

158

Milan Nedić je koristio gotovo svaku priliku da zahvali Nojbaheru na podršci koju je, navodno, pružao njegovoj vladi i stanovništvu Srbije. To on čini i u svom pismu od 10. novembra 1943. sledećim rečima: „Srpski narod i srpska uprava prate s posebnom blagodarnošću vašu istorijsku akciju i daće za najkraće vreme neoborive dokaze ne samo o svojoj zahvalnosti već i o volji za izgradnju i sposobnosti da pomognu delom i time da mnogo doprinesu rešenju problema u ovom delu Evrope, onako kako ste vi, po željama Firera, Nemačkog Rajha, postavili sebi za cilj.”¹⁰⁰ Međutim, gotovo je sigurno da je Nedić bio naivan u procenjivanju motiva zbog kojih je Nojbaher bio za elastičniju politiku okupacionog režima prema Srbiji. Smatrao je, pored ostalog, da to visoki nacistički funkcioner čini iz nekih ljudskih osećanja; ili da kao Austrijanac „potomak jedne civilizovanije nacije”, ima više razumevanja za balkanska, odnosno srpska pitanja nego, na primer, „čistokrvni Nemci”. Razume se da to nije bilo tako. Taj isti Nojbaher se, čak u isto vreme, zalagao da treba prihvatiti vojničku saradnju sa četnicima Draže Mihailovića. On je to početkom oktobra 1943. otvoreno na jednom sastanku zahtevao „da se od njega (Draže) željeni pregovori sa nama potpomognu”.¹⁰¹ U stvari, Nojbaher se zalagao da se sve „nacionalističke srpske snage

ujedine", kako bi se efikasnije mogle suprotstaviti jedinicama NOVJ i partizanskih odreda, što je naročito došlo do izražaja u leto 1944. godine, kada su počele odsudne borbe za oslobođenje Srbije, odnosno cele Jugoslavije. A kada je reč o odnosima između Nedića i Nojbahera, treba istaći da je srpski „ministar-predsednik" naročito bio impresioniran što ga je ovaj odveo na sastanak kod Ribentropa i Hitlera 18. septembra 1943, iako su rezultati bili veoma slabi.

100 AVII, London, N-3/393028—030. — U istom pismu Nedić se žalio na nemačku policiju koja je bila pod komandom Majsnera: „Gospodine ministre, od vremena u kome je počela otvorena izdaja srpskog naroda od strane Anglo-amerikanaca, a posebno za poslednja dva meseca i od vremena u kome vi, gospodine ministre, ulažete toliko energije da u Srbiji i drugim balkanskim državama uništite sve te anglo-američke i sovjetske planove i uvedete novi duh poverenja prema Velikonemačkom Kajhu, izgleda mi da izvesne grupe i nemačka policija bezbednosti više ne koordiniraju s nastojanjima najvišeg mesta."

¹⁰¹ AVII, NAV, mf. N-T-501, r. 253, s. 512, Zapisnik sa sastanka 12. X 1943, kome su prisustvovali: Felber, Gajtner, Nojhauzen, Nojbaher, Majsner, Sefer i drugi.

159

POSETA MILANA NEDIĆA RIBENTROPU I HITLERU (18. SEPTEMBRA 1943.)

U drugoj polovini 1942. i gotovo celoj 1943. godini, jedno od pitanja koje je bilo prisutno na relaciji: Nedićeva vlada—nemačke okupacione vlasti u Srbiji — vlada Rajha u Berlinu, bila je Nedićeva poseta Ribentropu i Hitleru. Zbog čega je uopšte ova poseta bila planirana; ko je na njoj najviše insistirao; kako je do nje došlo i, konačno, kakvi su bili njeni rezultati — na sva ova pitanja pokušaćemo da odgovorimo u ovom poglavlju naše studije. Poznato je da je Nedićeva vlada već od početka bila bez ikakve izvršne vlasti. Nedić je bio marioneta u nemačkim rukama, ali mu je nemački okupator stalno obećavao da će mu biti učinjeni izvesni ustupci, iako je to zavisilo od ministra spoljnih poslova Ribentropa i Hitlera. Skoro godina dana je prošla od kada je srpski kvislinški predsednik zavaravan lažnim obećanjima da će biti pozvan u posetu od vlade Rajha i da će se tom prilikom razmotriti pitanje njegovog položaja, položaja njegove vlade i vojnopolitičke situacije u Srbiji uopšte.

Obećanje, da će biti pozvan u Berlin, Nediću je dato posle kriznih situacija, u kojima se nalazila njegova vlada. Naime, Nedić je u svoja dva memoranduma (od 12. avgusta i 16. septembra 1942), koje je uputio komandujućem generalu i zapovedniku Srbije, ozbiljno pripretilo da će podneti ostavku svoje vlade, pošto ne može da odgovori zadacima koje su pred njega postavljale nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Međutim, kao formalni povod zbog čega je hteo da se povuče, Nedić je naveo u Memorandumu od 16. septembra 1942. tri osnovna razloga: prvi, dodatni zahtev za isporuku 100.000 tona žita iz Srbije za Nemačku; drugo, povećani progoni stanovništva srpske nacionalnosti na teritoriji NDH, naročito postupci u Sremu, i, treće, pismo Višeg SS i policijskog vođe Majsnera, kojim se praktično oduzimao Nediću svaki uticaj nad Srpskom državnom stražom.¹⁰² Ali stvarni uzroci krize Nedićeve vlade, bili su mnogo dublji i oni su delimično sažeti u Ribentropovom pismu Hitleru od 5. oktobra 1942, u kome je naglašeno: „Najvažniji predloži koje je Nedić izneo tiču se, nezavisno od gore pomenutih tačaka, za njegove želje da bude priznat za legalnu vladu Srbije jednim aktom vlade Rajha, prepuštanje unutrašnje uprave zemlje organima srpske vlade, ograni-

¹⁰² AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1024—34, Memorandum Milana Nedića od 16. IX 1942.

160

čenje bugarske okupacije južnog dela Srbije, kao i povratak oko 2.000 uglavnom na plućima obolelih srpskih ratnih zarobljenika koji je srpskoj vladi jednom ranije bio stavljen u izgled, ali potom nije došlo do izvršenja."

103

Razume se, Nemcima nije išlo u prilog to što je Nedić, navodno, hteo da se povuče sa položaja koji je zauzimao. Jer, iako su imali dosta primedbi na njegov rad i rad njegove vlade, kao i celog kvislinškog aparata, bili su svesni da im je Nedić ideološki naklonjen i da boljeg predsednika među srpskim političarima ne mogu naći. Zbog toga su nastojali po svaku cenu da srpskog „ministra-predsednika“ zadrže, ali ne time što bi mu dali veća ovlašćenja, već na neki drugi način. Najviše je u svemu ovome bio angažovan Feliks Bender. On je, u stvari, i bio ovlašćen od Ministarstva spoljnih poslova Rajha da pregovara sa Nedićem i da posle toga daje predloge svom resornom ministarstvu. Bender je i bio tvorac ideje da se Nedić pozove na razgovore u Berlin i on ta svoja razmišljanja prvi put saopštava Ribentropu u pismu od 28. septembra 1942. godine: „Slobodan sam da zamolim da se ispita ne bi li pokušaj da se Nedić zadrži na položaju trebalo da se učini tako što bi se jednoj njegovoj molbi da dođe na razgovor u Berlin udovoljilo. Nedićeva poseta Berlinu bi, čak, iako pri tom ne bi mogli da se učine nikakvi bitni stvarni ustupci, mogla da osnaži njegov položaj u Srbiji a istovremeno prema spoljnom svetu podvuklo bi se političko vodstvo Ministarstva spoljnih poslova. U slučaju da gospodin ministar SPR ne želi da primi Nedića, prijem bi mogao da se izvede preko gospodina državnog sekretara. Kao rezultat posete mogla bi biti izjava o priznanju njegove vlade kao legalne vlade Srbije, a koju Nedić želi da bude data u obliku izjave samog Nedića srpskoj javnosti, pri čemu, naravno, ta izjava treba da bude tačno usklađena s Ministarstvom spoljnih poslova. U slučaju da ova inicijativa može pobliže da se uzme u razmatranje, bilo bi dakako potrebno da se putem jednog razgovora između mene i Nedića razjasni da ne bi Nedić eventualno i posle jednog takvog prijema ipak odmah odstupio.“¹⁰⁴

Nema sumnje da je citirano Benclerovo pismo bilo rezultat prethodnih razgovora i dogovora koje je vodio sa Nedićem. Nije isključeno da je ovakva jedna inicijativa potekla od samog Nedića. Na ovakav zaključak nas navodi i podatak koji iznosi Herman Nojbaheer u svojoj izjavi posle rata u istražnom zatvoru u Beogradu. Naime, on tvrdi (a bio je dobro obavešten) da je Nedić, još od kraja 1941. godine, u tajnim kontaktima sa Benclerom, za koje nije znao vojnoupravni komandant, stalno insistirao da bude primljen kod najviših predstavnika nemačkog Rajha u Berlinu.¹⁰⁵ Iz ovoga se vidi da je Nedić, umesto da dà ostavku, pošto je srpski narod stradao na sve strane, pokušao još jednom da preko izaslanika Ministarstva spoljnih poslova Nemačke poradi na tome da se njegov položaj ojača.

¹⁰³ AVII, Bon, 3/378—381.

¹⁰⁴ AVII, NAV, N-T-120, 200/153784—87.

¹⁰⁵ AVII, Nča, reg. br. 19/1-a, k. 70-A.

IX Kontrarevolucija u Srbiji 2 161

Evidentno je da se Bender zalagao i kod vojnoupravnog komandanta Srbije s obrazloženjem da je Nedić umoran od službe u interesu Rajha i da bi trebalo za njega nešto učiniti. S tim u vezi, u svom izveštaju od septembra 1942. on je naglasio: „65-godišnji Nedić, čije je zdravlje u poslednje vreme stradalo, izgubio je veru da će moći da ispuni zadatak koji je sam sebi postavio, naime da Srbiju potpuno izvede iz rasula kroz saradnju s Nemačkom i da joj pribavi mesto u novoj Evropi... Nedić se donekle pribrao i sada traži izlaz koji bi mu omogućio da nastavi sa svojim zadatkom.“¹⁰⁶

Benclerovo pismo Ribentropu od 28. septembra bilo je više mesed predmet proučavanja odgovornih službi u Ministarstvu spoljnih poslova Rajha. Trebalo je temeljito analizirati ovo pitanje s obzirom na njegovu aktuelnost. I ne samo to. Trebalo je usaglasiti mišljenje Ribentropa, Nemačke vrhovne komande (OKV), pa čak i Hitlera. Ipak je mišljenje ovog poslednjeg bilo najmerodavnije. Zbog toga je samo sedam dana posle Benderovog pisma, Ribentrop uputio pismeni izveštaj Hitleru. U njemu je detaljno analizirao vojnopolitičku situaciju u Srbiji i krizu u koju je zapala Nedićeva vlada. Posebno je istakao da postoji

mogućnost da Nedić podnese svoju ostavku, kao i celog kabineta, te predlaže rešenje, a ujedno traži Firerovo mišljenje o saniranju situacije u okupiranoj Srbiji. U jednom delu citiranog pisma rečeno je i ovo: „Obećanje kojim bi se na bilo koji način dozvolilo proširivanje nadležnosti srpske vlade, ne može se, kako sada stoje stvari, dati generalu Nediću. Ja nameravam da poslaniku Bencleru dam uputstvo da u sporazumu sa zapovednikom u tom smislu izvesti ministra-predsednika Nedića. Ovo mi izgleda ispravno zato što smo mi posebno zainteresovani za dalji ostanak Nedićevog kabineta u dejstvu, pošto samo time mogu da izgledaju zajamčeni relativni mir, neometani rad za rat važnih linija za snabdevanje koje vode kroz Srbiju do Soluna, a odatle dalje za severnu Afriku, kao i dobijanje sirovina važnih za naše vođenje rata (bakar, olovo, antimon, cink) a i zato što se vođenje poslova armijskog generala Nedića kao ministra-predsednika apsolutno pokazalo dobrim. U datom slučaju moglo bi se pomišljati na to da se ministru-predsedniku Nediću jednom omogući da dođe na razgovor u Ministarstvo spoljnih poslova u Berlin, pošto bi poziv na takav jedan razgovor, nesumnjivo, ojačao njegovu poziciju u Srbiji na jedan za nas poželjan način.”¹⁰⁷ Ribentropovi predloži Hitleru, po svemu sudeći, bili su povoljno ocenjeni od Firera. Zbog toga je Ribentrop odlučio da u daljem raspletu situacije u Srbiji samostalno deluje. U vezi s ovim pitanjem on je 9. oktobra 1942. preko barona fon Vajcsekera izdao instrukcije da se Bencler, koji se tada nalazio Berlinu na konsultovanju, vrati odmah u Beograd i da nastavi razgovore sa Nedićem, kako bi se prebrodila kriza njegove vlade. Posebno je bilo reči u ovom dokumentu o tome kako Bender treba dalje da postupa u vezi sa predlogom da se Nediću omogući poseta Berlinu: „Uz predlog poslanika Bendera da se general Nedić

¹⁰⁶ AVII, NAV, N-T-120, 200/153778—82.

¹⁰⁷ AVII, Bon, 3/378—381.

162

pozove na razgovor u Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu, napominjem da sam u tom slučaju spreman da takav poziv uzmem u obzir. Poslanik Bender, ipak, još ne treba to da saopšti u sadašnjem stadijumu ministru-predsedniku Nediću, već da zasad podnese izveštaj da li mu je na osnovu prednje instrukcije pošlo za rukom da ministra-predsednika Nedića odvrati od njegovih namera da podnese ostavku. Molim Vas da se sada obratite resorima koji su u pitanju, da izdaju uputstva svojim instancama u Beogradu da u svim stvarima koje bi mogle da dobiju političko značenje, ne izdaju nikakva naređenja srpskoj vladi niti da vode s njom bilo kakve pregovore bez prethodne saglasnosti opunomoćenika ministarstva spoljnih poslova koji je postavljen Firerovom odlukom pri vojnom zapovedniku u Beogradu.”¹⁰⁸

Citirana dva Ribentropova pisma ukazuju na nekoliko stvari: prvo, da vlada Rajha nije bila spremna ni u kom slučaju da tada proširuje ovlašćenja Nedićeve vlade; drugo, bilo joj je stalo, ipak, da se marionetska vlada u Beogradu zadrži po svaku cenu, bez obzira na to što u potpunosti nije odgovarala interesima nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji; treće, privredni i strateški značaj Srbije bio je toliko značajan za naciste da su za svoje ciljeve maksimalno hteli da koriste i kvislinge; četvrto, očigledno je da vlada Rajha tada, dakle, u drugoj polovini 1942, kada je pregovarala sa Nedićem, nije imala ozbiljnih namera da ga u bliskoj budućnosti pozove u Berlin, već ga je na taj način zavaravala; davala mu je lažna obećanja, kako bi im i dalje služio; i peto, baš u periodu neprekidne krize Nedićeve vlade, Benclerova ovlašćenja su proširena. Ribentrop je računao da će on kao vešt diplomata moći političkim sredstvima više da postigne nego vojni komandanti, koji su se oslanjali isključivo na srove represalije, mere odmazde, jer su svakodnevno streljani po kratkom postupku mnogi građani Srbije. Kad je reč o pripremama u vezi sa Nedićevom posetom Berlinu, treba naglasiti da je ceo oktobar, novembar i decembar 1942. bio u znaku usaglašavanja nekih proceduralnih, manje važnih pitanja; kako

saopštiti Nediću odluku vlade Rajha, kako ponoviti priznanje legitimnosti Nedićeve vlade; kako objaviti u nemačkoj štampi najavu posete itd. Razume se, Bencler je u svemu ovome i dalje vodio glavnu reč.

U pismu od 21. oktobra, koje je uputio Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, on je predložio kako ponoviti priznanje legitimnosti Nedićeve vlade: „Slobodan sam stoga zamoliti da se ispita ne bi li u nemačkoj štampi mogla da se objavi eventualno jedna izjava koja bi doslovno ovako glasila: ‚U toku razgovora koji su u poslednje vreme održani, vlada Rajha je još jednom konstatovala da ona, bez štete po ovlašćenja zapovednika u Srbiji, u ministru-predsedniku Nediću i njegovoj vladi vidi zakonite nasioce javne vlasti u Srbiji. Vlada je stavila u zadatak opunomoćeniku Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu da to ministru-predsedniku Nediću saopšti.“¹⁰⁹

los AVII)Bon; 3/385—388.

¹⁰⁹ AVII, NAV, N-T-120, 200/153804—07. — U citiranom Benclerovom pismu navodi se, pored ostalog, i sadržina razgovora koju je vodio sa Nedićem:

„1, 19. i 20. oktobra sam ponovo imao višečasovni razgovor s minili

» 163

Bender nije dugo čekao na odgovor. Samo tri dana kasnije (24. oktobra), Vorman državni podsekretar u Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, naložio je poslaniku fon Rintelenu da obavesti opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu da se Ribentrop u načelu slaže sa nacrtom izjave koju bi dala vlada Rajha, ali je posle savetovanja sa državnim podsekretarom Honkeom i drugim svojim pomoćnicima, naložio da se tekst jedne takve izjave koriguje, s tim što bi njena formulacija glasila: „Na poziv Ministarstva spoljnih poslova (ili vlade Rajha), ministar-predsednik Nedić polazi u svojstvu šefa legalne srpske vlade na konferenciju u Berlin.“¹¹⁰ U istom pismu Vorman Rintelenu nalaže da poslaniku Bencleru izda uputstvo „da zasad Nediću prenese poziv za neki neodređeni trenutak i da ga istovremeno obavesti o nameravanom kominikeu“.¹¹¹

strom-predsednikom Nedićem. On je bio pod utiskom izveštaja koje su mu podneli njegovi okružni načelnici koje je okupio u Beogradu na višednevne razgovore i koji su ga opet podrobno izvestili o zbrci koja vlada među nemačkim nadležstvima u unutrašnjosti, što mi je opisao pomoću mnogih drastičnih primera. Konačno sam mogao da ga umirim ukazivajući na princip utvrđen u mojim instrukcijama, 'nemačko pravo nadzora u svim instancama', pri čemu smo bili svesni da je još mnogo ostalo da se to načelo sprovede u praksi. 2. U daljem toku razgovora, Nedić se stalno vraćao na pitanje priznanja njegove vlade od strane vlade Rajha. On smatra bezuslovno potrebnim da njegov autoritet u zemlji, kao i prema Londonu i Draži Mihailoviću, bude ojačan. On je stoga još jednom izrazio urednu molbu da o priznanju njegove vlade kao legalnog nosioca javne vlasti u Srbiji bude data što dalekosežnija i formalnija izjava same vlade Rajha i to ne preko nemačke instance u Beogradu, već neposredno od strane vlade Rajha u Berlinu. Ako bi se tome udovoljilo, onda bi mogao da se odluči da ostane na položaju kao ministar-predsednik.“

¹¹⁰ AVII, Bon, 3/396—398. — U daljem tekstu Vormanovog pisma Rintelenu, rečeno je i ovo: „Pozivanje na ovlašćenja zapovednika u Srbiji bi u ovoj formaciji svakako moglo da otpadne, utoliko pre što bi ona teško mogla da bude uneta u ovakav jedan kominike. Takav kominike ne bi sasvim odgovarao željama Nedića i Bendera, jer se Nedić priznaje samo za šefa legalne vlade, a ne za 'legalnog nosioca javne vlasti'. Poslaniku Bencleru bi u ovom slučaju trebalo dati uputstva da zasad Nediću prenese poziv za neki neodređeni trenutak i da ga istovremeno obavesti o nameravanom kominikeu. Ipak bi kominike za štampu tek tada trebalo da se objavi kada se osigura da između njegovog objavljivanja i Nedićevog dolaska u Berlin neće proći suviše dugo vremena.“

¹¹¹ Isto. — Rintelen je 25. X 1942. odgovorio Vormanu sledeće: „Pri ponovnom proučavanju pitanja kako treba postupiti sa željom srpskog ministra-predsednika u vezi sa izjavom kojom ga vlada Rajha priznaje za legalnog šefa srpske vlade, gospodin ministar spoljnih poslova Rajha je odlučio da u sadašnjem trenutku još ne treba da dode ni do kakvog objavljivanja, ali da poslanika Bendera svakako treba ovlastiti da generalu Nediću najavi predstojeći poziv od strane gospodina ministra SPR na razgovore u Berlin i da mu kaže da mi nameravamo da izjavu koju on traži objavimo u obliku koji

još treba da se utvrdi u vezi s tom posetom Berlinu. Gospodin ministar SPR ipak još pridržava sebi pravo da utvrdi trenutak za poziv" (AVII, Bon, 3/153810).

164

Bender je već sutradan vodio opširne razgovore sa predsednikom „vlade narodnog spasa“, a 28. oktobra obavestio je o tome svoje nadležno ministarstvo u Berlinu: „Shodno uputstvu obavestio sam ministra predsednika Nedića. On se veoma obradovao pozivu gospodina ministra spoljnih poslova Rajha da poseti Berlin i zamolio je da se gospodinu ministru prenese njegova najiskrenija zahvalnost na tome.“¹¹² Bender je takođe insistirao da do posete kvislinškog srpskog predsednika u Berlin dođe što pre, jer, prema njemu do tada su bile obavljene sve predviđene formalnosti i nije bilo više nikakvih razloga za odugovlačenje, pogotovu što je Nedić pristao da povuče ostavku svoje vlade. Taj svoj predlog je formulisao u pismenoj formi u svom izveštaju Ministarstvu spoljnih poslova Rajha od 14. novembra 1942, u kome je rekao i sledeće: „Pošto su rekonstrukcijom vlade (to je bila druga rekonstrukcija Nedićevog kabineta, koja je izvršena 7. XI 1942. — M. B.) i govorom na radiju ispunjeni preduslovi za posetu ministra-predsednika Berlinu, slobodan sam da predložim da se sada utvrdi termin za posetu. Preporučujem da se izabere što bliži termin, pošto priznanje koje Nedić •moli za svoju vladu od strane vlade Rajha, može da se izrekne tek povodom te posete, a ako bi se duže vremena otezalo, Nedić se izlaže prekoru da je umoljeno priznanje, doduše, obećano, ali da do njega nije došlo. Ako bi poseta morala još da se odgađa, molim da se bar navede neki čvrst termin i da se Nedić ovlasti da dosad sporazumno u tajnosti držanu činjenicu o poseti, već sada sme da objavi u nekom obliku.“¹¹³ Na osnovu insistiranja Benclerovog, a i samog Nedića, koji je sa nestrpljenjem očekivao svoj prijem kod najviših funkcionera vlade Rajha, prvobitno je odredio sam Ribentrop da najavljena poseta bude tokom januara 1943. godine. U vezi s tim računalo se u Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu da u vremenu od 15. do 20. decembra 1942. vlada Rajha treba da ovo i zvanično potvrdi i objavi preko štampe. Bencler je već bio obavestio kvislinškog predsednika u Beogradu, pa je u svom izveštaju od 3. decembra pisao pored ostalog: „Zelja ministra-predsednika Nedića je da novinska beleška o njegovoj predstojećoj poseti Berlinu ne izađe u štampi suviše rano pre te posete... Sem toga, gospodin Nedić pridaje veliku važnost tome da beleška u štampi najpre izađe u nemačkim listovima kao službena beleška vlade Rajha, a

¹¹² AVII, NAV, N-T-120, 200/153703. — Vajcseker, podsekretar u MSPR, uputio je Bencleru 26. X 1942. akt sledeće sadržine: „Ne smatramo celishodnim objavljivanje putem štampe bez vidljivog povoda o priznanju Nedića, pošto bi ono u neprijateljskom i neutralnom inostranstvu propagandistički pre izazvalo utisak da u Srbiji nije sve u redu. Takođe nam ni sadašnji trenutak ne izgleda povoljnim utoliko što će Nedić, prema vašim izveštajima, po svoj prilici, najpre preduzeti znatne izmene u sastavu svoje vlade. No, shodno odluci ministra SPR, molim vas da Nediću sada saopštite da će ga gospodin ministar u najskorije vreme pozvati na razgovore u Berlin i da mu kažete da mi nameravamo da izjavu koju on zahteva objavimo, u obliku koji tek treba da se utvrdi, tada u vezi s tom posetom u Berlinu. Gospodin ministar SPR je zadržao sebi pravo da utvrdi vreme za taj poziv" (AVII, NAV, N-T-120, 200/153811—12).

¹¹³ AVII, NAV, N-T-120, 200/153813—15.

165

tek potom preko Nemačkog biroa za štampu (Deutsches Nachrichtenbüro) da bude objavljena u srpskoj štampi, pošto se on nada da će to imati u Srbiji veće dejstvo. Ja bih tu želju podupro, i predlažem otprilike sledeću redakciju saopštenja: „Na poziv vlade Rajha krenuće srpski ministar-predsednik general-pukovnik Milan Nedić, kako se predviđa, u toku meseca januara, na razgovore u Berlin'." ¹¹⁴

Međutim, datum Nedićeve posete Berlinu, koja je bila zakazana za januar, odgađan je na neodređeno vreme. Mada predstavnici nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji nisu o tome bili zvanično obavesteni, u jednom

Vormanovom aktu, koji je upućen Bencleru 25. decembra 1942, tako nešto moglo se naslutiti. Naime, Vorman je obavestavao da će se nemačka SS-divizija „Princ Eugen“, u okviru opšteg pregrupisanja nemačkih vojnih snaga na Balkanu, povući iz Srbije i da će prvi bugarski okupacioni korpus zaposesti nove srpske teritorije. U tom aktu je podvučeno da Nedić ne bude obavешten o ovoj odluci vlade Rajha, a kao uzgredno je napomenuto da njegova poseta Berlinu, neće biti prethodno objavljena u štampi kao što je ranije bilo predviđeno.¹¹⁵

Zašto je ova poseta odložena, nismo mogli naći objašnjenje ni u nemačkim ni u kvislinškim izvorima. Ali, gotovo je sigurno da je nepovoljna vojnopolitička situacija nacista na Istočnom i Zapadnom frontu, bila jedini i isključivi razlog. Naime, po svemu sudeći, Ribentropu i Hitleru nije bilo mnogo stalo do kontakata sa jednim kvislinškim funkcionerom kakav je bio Nedić u Srbiji, i to u vreme kada su na Istočnom frontu i u Africi snage antihitlerovske koalicije izvojevale značajne pobeđe, kada su jedinice Crvene armije svojom ofanzivom u zimu 1942—1943. nanele teške udarce osovinskim snagama i kada je, posle višemesečne staljingradske bitke, nemačka Šesta armija bila prinuđena na predaju.

Od decembra 1942. do kraja maja 1943, u nemačkim izvorima se više ništa ne govori o Nedićevoj poseti Berlinu. Jedino služba BDS (zapovednik policije i službe bezbednosti) u Beogradu, tokom januara i februara 1943, preko svojih agenata prati ovo pitanje i daje svoje komentare. Na primer, Služba BDS preko svog agenta Ključića dobila je informaciju 13. januara da će Nedić putovati u Berlin i da „postoji mogućnost da će putovanje imati za rezultat imenovanje sadašnjeg ministra-predsednika za državnog poglavara Srbije“. Posebno se naglašava da bi pratnju Milana Nedića mogao sačinjavati Velibor Jonić, ministar prosvete, koji je, navodno, reflektirao na položaj ministra-predsednika. Apeluje se da se onemogući putovanje Jonića i da umesto njega u Berlin putuje Tanasije Dinić, kako bi kasnije on postao ministar-predsednik.¹¹⁸ Pukovnik dr Emanuel Šefer, šef BDS-a, u svom izveštaju od 26. januara 1943, pisao je u vezi s ovim problemom svom nadležnom resornom ministarstvu: „Srpska javnost, kao i srpska vlada, sada se uglavnom bavi

¹¹⁴ AVII, NAV, N-T-120, 200/153748.

¹¹⁵ AVII, Bon, 3/153758—59.

¹¹⁶ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

najavljenim putovanjem ministra-predsednika Nedića u Berlin i njegovim nameranim prijemom kod ministra vanjskih poslova Rajha fon Ribentropa. Iako se ovo putovanje, kako izgleda, tek priprema u Ministarstvu spoljnih poslova, očekuje se u srpskim političkim krugovima bitno razjašnjenje i time poboljšanje nemačko-srpskih odnosa. Osim toga, nesumnjivo je, da je već sama činjenica da se planira ovo putovanje imala izvanredno umirujući uticaj na raspoloženje, a time i na situaciju u zemlji. Ja sam sa opunomoćenikom Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu saglasan u mišljenju da bi za umirenje situacije u Srbiji bilo poželjno kad bi general Nedić imao u Berlinu dobar prijem i kad bi se, u najmanju ruku, u zavičaj mogao vratiti sa izvesnim uspesima."

U jednom drugom izveštaju, od 11. februara, agent BDS Tomić navodi se da je vodio razgovore sa Tanasijem Dinićem i da ga je Dinić obavestio da će Nedića pratiti u Berlin Đorđe Perić, šef državne propagande.

¹¹⁸ Kao što vidimo, ovo su bila samo nagađanja. Nije bilo nikakvih zvaničnih vesti iz Ministarstva spoljnih poslova Rajha. Svoju verziju zbivanja u Srbiji na početku 1943. godine u vezi s ovim prikazao je i ustaški oficir za vezu u Beogradu, pukovnik Andrić. On u svom izveštaju od 6. februara ističe da je javno mišljenje u Srbiji, a pogotovo u Beogradu tokom januara bilo zaokupljeno vestima o tobožnjem skorom odlasku Milana Nedića u Berlin. Prema Andriću, srpski političari su se nadali da će Nedićev odlazak u Berlin doprineti da se stvori nezavisna

srpska država; da će se tada povući nemačke trupe iz Srbije i da će Nedić tražiti priključenje Banata, Srema i dela Bosne Srbiji.¹¹⁹ Bez obzira na nagađanja pojedinih obavestajnih službi, prvih meseci 1943. bilo je potpuno neizvesno da li će uopšte doći do Nedićeve posete Berlinu. Očigledno je da je vlada Rajha bila zaokupljena mnogo većim problemima. Nedić je gubio nadu, a i strpljenje. Njegova vlada ponovo je došla u krizu. I Nedić 22. februara 1943. šalje novi memorandum komandujućem generalu i zapovedniku Srbije. U njemu se govori kako njegova vlada nema nikakvih ovlašćenja, a ponavljaju se i mnoge druge stare teme: zločini nad stanovništvom srpske nacionalnosti u susjednim pokrajinama, bugarska okupacija znatnog dela Srbije, zbrka oko naređenja koja upućuju pojedine nemačke službe kvislinškoj vladi Srbije; preveliko finansijsko opterećenje za srpsku privredu itd.¹²⁰

117 Isto. — U daljem tekstu ovog izveštaja rečeno je i ovo: „Da li će neko od ministara i ko pratiti generala Nedića, to je još neizvesno. Skoro svi reflektiraju na to. Najsvrsishodnije bi bilo ako bi za to došao u obzir ministar unutrašnjih poslova Dinić. Međutim sam mišljenja da to, možda, ne bi odgovaralo tamošnjim intencijama s obzirom na vaš telegram teleksom od 10. XII 1942.” — Samo dan kasnije (27. I. 1943) dr Sefer u svom izveštaju navodi: „Nemačko poslanstvo u Beogradu je mišljenja da ne treba podsećati Ministarstvo spoljnih poslova na pozivanje generala Nedića u Berlin. Nemačko poslanstvo u Beogradu misli da bi ministar spoljnih poslova, koji je jako osetljiv, mogao zameriti kada bi ga stalno podsećali na ovo pitanje” (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

¹¹⁸ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

¹¹⁹ AVII, NDH, k. 88, f. 4, dok. 1.

¹²⁰ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano.

167

Konačno je tokom maja 1943. vlada Rajha ponovo razmatrala mogućnost da Nedića pozove na razgovor u Berlin. Pripremni sastanak u vezi s tim, održan je 31. maja u Berlinu. Iz zapisnika sa ovog sastanka saznajemo da su bili prisutni najviši funkcioneri vojne i političke vlasti, kao i Službe bezbednosti iz Nemačke i iz okupacionih područja iz Srbije i NDH. Glavnu reč na ovom skupu nacista vodili su Bender, Majsner i Nojhauzen. Tema je bila: Nedićevi zahtevi u pogledu kompetencija njegove vlade, reorganizacija srpske državne uprave i dobijanje autonomije; finansi je i mnogi drugi problemi iz odnosa nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji prema Nedićevoj vladi, o kojima je Nedić želeo da razgovara sa Ribentropom i Hitlerom. Dok se Bender zalagao da Nedića treba podržati, da mu u svakom pogledu treba izaći u susret, jer je to, kako je on istakao, u interesu nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, dotle su Nojhauzen i Majsner, naročito ovaj poslednji, čvrsto zastupali stanovište da Nediću i njegovoj vladi ne treba činiti nikakve ustupke. „Konačno”, pisalo je u jednom delu zapisnika, „od strane Ministarstva spoljnih poslova je konstatovano da ova konferencija nije donela nikakva suštinska i odlučujuća rešenja, dok je s druge strane pitanje, ako se Nediću ne učine izvesni ustupci, da li će se on moći održati na čelu vlade. A treba imati u vidu da nema na raspolaganju neka druga pogodna ličnost koja bi ga mogla zameniti. Pri tome je pouzdanost Nedićeve vlade bila od strane komandanta SS jedinica i policije i komandanta policijskih snaga i službe bezbednosti stavljena pod veliki znak pitanja. Ovome je bilo dodato da se u suzbijanju komunizma dobro pokazao, ali da je on ipak Srbin-nacionalista, koji, verovatno, ima i veze sa Dražom Mihailovićem i emigrantskom vladom u Engleskoj.”¹²¹ Najzad, došlo je vreme da Nedić pođe u dugo obećavanu i pripremanu posetu Berlinu, od koje je mnogo očekivao, naime, da će Hitler i Ribentrop znatno više učvrstiti njegov položaj davanjem vlasti i samostalnosti njegovoj vladi. Zatim, da će doći do eventualnih teritorijalnih promena u korist Srbije, da će okupacioni troškovi biti fiksirani i da će pod njegovu komandu doći Srpska državna straža i Srpski dobrovoljački korpus. Početkom septembra 1943. u vezi s ovim održano je više sastanaka nemačkih vojnih i političkih funkcionera u Beogradu. Na sastanku od 6. septembra, kome je predsedavao Vajks, naglašeno je da Nedića

treba po svaku cenu zadržati i da mu treba učiniti izvesne ustupke kako bi efikasnije mogla da deluje njegova vlada u interesu Nemačkog Rajha. Samo dva dana kasnije, Nedić je razgovarao sa Felberom. Pri tom je bilo reči o svim onim pitanjima koja je Nedić mislio da pokrene na sastanku sa Ribentropom i Hitlerom.¹²²

Na put u Berlin pošao je Nedić 17. septembra, avionom koji mu je vlada Rajha stavila na raspolaganje, a samo dan kasnije bio je primljen kod Ribentropa i Hitlera. U njegovoj pratnji bio je Bender i Kronholc (ovaj poslednji ujedno je bio i prevodilac). Jednom delu razgovora kod Ribentropa prisustvovali su Bender i Nojbaheer. Interesantna je iz-

¹²¹ AVII, Mikroteka, London N-4, s. 299465—7.

¹²² AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, s. 283—7.

p

java koju je Nedić dao u istražnom zatvoru u Beogradu 2. februara 1946. u vezi s ovom posetom, pa ćemo je delimično citirati: „Zbog pogoršanih prilika u Srbiji, odnosno zbog teške situacije srpskog naroda, do koje je došlo usled samovolje Majsnera i Nojhauzena i drugih nemačkih oficira, koji su se izvlačili sa fronta i dolazili u Srbiju, odlučio sam da posetim Hitlera i Ribentropa, izložim sve nevolje srpskog naroda i tražim da se okupatorski režim olakša. Sàm sam došao na pomisao da učinim posetu Hitleru i Ribentropu, pa sam se obratio dr Bencleru, nemačkom poslaniku i molio ga da mi izdejstvuje dozvolu za ovu posetu, odnosno da me prime Hitler i Ribentrop. Pored rečenog, kao glavni cilj moje posete bio je taj da ih molim da obustave dalje sprovođenje naredbe o streljanju stotinu Srba za jednog ubijenog Nemca, kao i ukidanje nemačkih kaznenih ekspedicija, upravo njihovo slanje u Srbiju. Dakle, imao sam nameru da molim Hitlera i Ribentropa da se stvori jedan nemački centar za Srbiju, s kojim bi se mi sporazumevali, a ne kao što je dotle bilo da se iz svih nemačkih ustanova izdaju naređenja zbog čega je dolazilo do disharmonije između naših vlasti i nemačkih.” Nedić zatim iznosi da je pre polaska u Berlin ovo pitanje stavio na dnevni red jedne sednice svoje vlade i da su se, navodno, svi ministri složili s njegovim predlogom; da se pre toga savetovao o sadržini razgovora koje treba voditi u Berlinu sa „eminentnim” političarima: Cincar-Markovićem, Spalajkovićem, Ljotićem, Ilijom Mihailovićem, Vladom Ilićem i drugim i potom dodaje: „Pošao sam 17. septembra 1943. avionom, a u pratnji dr Benderà i Kronholca, kao zvaničnog tumača. Do Berlina smo išli avionom, a odatle cele noći između 18. i 19. septembra putovali smo vozom (D-cug) u istočnu Prusku do železničke stanice Eden. Od te stanice imali smo automobilom jednu desetinu minuta u neku ogromnu veliku šumu, gde je bila smeštena Nemačka vrhovna komanda. Nešto ispred 12 sati mi smo bili stigli 19. septembra na železničku stanicu u Edenu. Bencler mi je već ranije bio saopštio da na toj stanici treba da sačekamo Ribentropa. Oko dva sata nakon čekanja na toj stanici, stigao je Ribentrop svojim specijalnim vozom u pratnji Nojbaheera i Vezemajera. Ručali smo svi zajedno u restoran-vagonu Ribentropovog voza, pa je Ribentrop u 16 sati posle podne otišao sa Nojbaheerom i Vezemajerom u Vrhovnu komandu, s tim da će doći kod nas u četvrt do šest Hitlerov adutant i prihvatiti nas. Ostatak vremena do dolaska adutantovog proveo sam u šetnji sa Benclerom i Kronholcom. Tačno u određeno vreme, adutant Hitlerov stigao je i prihvatio nas. Ispred jedne barake sačekali su me prvi adutant Hitlerov, dežurni oficir i Ribentrop. Ribentrop je uveo mene, Benderà i Kronholca kod Hitlera, koji je bio sam. Sastanak je trajao oko dvadeset minuta. Hitler je bio obavešten već od Ribentropa radi čega sam ja došao, jer sam ja to Ribentropu izneo na stanici u Edenu. Hitler je bio nezadovoljan mojim zahtevima, a naročito zahtevom da se ukine naređenje 'za jednog stotinu' i kazao: 'Vi ste me Srbi dva puta za srce

ujeli i treba ne stotinu za jednog, već hiljadu za jednog'. Dalje je rekao: ako ga još jednom ujedemo za srce, da će sravniti celu Srbiju i da je

169

Srbija nezahvalna, iako ju je on spasao 1933, kada su plutokratske zemlje htele ekonomski da je upropaste, kupujući njene produkte u bescenje".

123

Nedić često nije objektivn kad iznosi prave razloge zbog kojih je putovao na sastanak kod Ribentropa i Hitlera. čak je naveo i pogrešan datum kada je primljen kod najvećih predstavnika fašističke Nemačke. Ali datum je verovatno pobrkao. Naime, on je naveo da je to bio 19, u stvari je 18. septembar. O tome postoji zapisnik sa sastanka kod Ribentropa; zatim, zvanično saopštenje nemačke agencije DNB, a i izjava koju je Nedić dao novinarima u Beogradu prilikom povratka iz Berlina. On je tim povodom 19. septembra izjavio sledeće: „Juče, 18. septembra, imao sam osobitu čast da budem primljen u audijenciju kod vođe nemačkog Rajha Adolfa Hitlera. Pre toga bio sam takođe primljen i od strane ministra inostranih poslova Rajha, gospodina fon Ribentropa."124 Netačan datum navode i neki jugoslovenski istoričari u svojim radovima, kada su pisali o okupacionom sistemu u Srbiji, verovatno pod utiskom izjave koju je Nedić dao na saslušanju. Međutim, u datumu nije teško pogrešiti. To se dešava i najpedantnijim hroničarima. Ali, kada je reč o pravim motivima, koji su ga podstakli da traži prijem kod vođe Nemačkog Rajha, Nedić namerno izbegava da navede prave razloge. Nema ni jedne reči o tome da je hteo na ovaj način da stekne veći autoritet kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i srpskog naroda, da je tražio proširenje granica Srbije prisajedinjenjem Crne Gore, Sandžaka, istočne Bosne, Srema, Kosova i Makedonije, da je tražio sazivanje srpskog sabora itd. A o tome upravo govore sačuvana dokumenta, i izjave na saslušanju posle rata najbližih Nedićevih saradnika: Tanasija Dinića, Dragog Jovanovića, Cincar-Markovića i drugih. O ovom pitanju ima podataka i u memoarima Hermana Nojbahera, kao i u njegovoj izjavi na saslušanju.125

123 Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano.

124 Nedić je tada izjavio i ovo: „Tom prilikom izložio sam im želje i potrebe srpskog naroda i razgovarao o budućnosti Srbije. Ujedno sam im najusrdnije zahvalio na počasti koju su mi ovim prijemenom ukazali kao predstavniku Srbije i srpskog naroda" (*Novo vreme*, 20. IX 1943).

Iz Glavnog stana vođe Rajha, nemačka agencija DNB 19. septembra 1943. donela je sledeće saopštenje: „Vođa Rajha primio je 18. septembra u svom Glavnom stanu srpskog predsednika vlade armijskog generala Milana Nedića. Pre prijema kod vođe Rajha, ministar inostranih poslova fon Ribentrop imao je duži razgovor sa srpskim predsednikom vlade o pitanju budućeg razvoja Srbije" (Prema istoj *Novo vreme*, 20. IX 1943.).

125 Dragi Jovanović je u vezi sa Nedićevom posetom Berlinu dao u istražnom zatvoru sledeću izjavu: „Ta se poseta septembra ili oktobra 1943. pripremala čitava dva meseca. Na izradi elaborata za tu posetu saradivali su: Spalajković, Cincar-Marković i V. Jonić. Po onom što ja znam, Nedić je išao u tu posetu u uverenju da će time podići sebi autoritet i kod predstavnika nemačkih vlasti u Beogradu i kod naroda. Glavni cilj posete bio je sledeći: da se sa teritorije Srbije uklone okupatorske bugarske trupe; da se tadanjoj Srbiji prisajedine Novopazarski Sandžak, Crna Gora i Srem; da se srpskoj vladi da široka autonomija i da se efektivni Dobrovoljačkog korpusa povećaju na 50.000 ljudi. U pozadini svega toga stajala je želja Nedića, da sa te

170

I

Kao što smo već istakli, zapisnik o razgovoru između Nedića i Ribentropa vodio je generalni konzul i direktor „Soenkera" Kronholc, koji je ujedno bio i tumač. Razgovor je trajao oko tri sata. U prvom delu razgovora učestvovali su samo Nedić i Ribentrop, a pri kraju su bili uključeni još i Bender, Nojbaher i Vezemajer. Nedić je, na osnovu elaborata koji je pripremio sa svojim savetnicima, insistirao da se srpskom narodu, odnosno Srbiji, da autonomija na području uprave, da se

nemačke okupacione vlasti što manje mešaju u poslove kvislinške vlade, da se povećaju kvislinške vojne jedinice (SDK i SDS) i da se stave pod Nedićevu komandu; da budu smanjene mere odmazde; da bude posleratna Srbija izgrađena na zadružnoj, patrijarhalnoj osnovi i s tim u vezi da se odmah dozvoli sazivanje političkog sabora. „Dalje je izjavio ministar-predsednik da srpskom narodu, koji je stešnjen na jednom uskom prostoru i teško opterećen prilikom izbeglica, mora da se dodeli još životnog prostora, i to tako da mu se prepusti Novopazarski Sandžak, Crna Gora i Južna Srbija; dalje, krajevi oko Peći, Đakovice, Prištine i Prizrena, sva područja koja su dosad bila pod okupacijom italijanskih trupa.”¹²⁶

Na ovom sastanku, ipak je glavnu reč vodio Ribentrop, što je i razumljivo. U uvodnom delu svoga izlaganja govorio je o dobrim odnosima uoči rata između vlada Milana Stojadinovića, Dragiše Cvetkovića i Nemačke. Nije zaboravio da pomene ni puč od 27. marta 1941; „terorizam” Dražinih četnika i borbu partizanskih odreda. Napao je oštrim rečima Nedićeve zahteve u pogledu autonomije Srbije, smanjenje odmazdi, a naročito proširenje granica Srbije. „Gospodin ministar spoljnih poslova Rajha je izjavio da je proglašenje nezavisnosti Srbije, u sadašnjem trenutku, kada je Srbija još okupirana teritorija, nemoguće, ali da se ima u vidu osnivanje Srbije kao nezavisne Srbije posle rata. Autonomija u upravi može se srpskoj vladi odobriti u izvesnim granicama, strane dobije saglasnost za tada izraženu već kombinciju da on postane šef države — čuvar prestola” (AVII, Nća, br. 19/7, k. 1). — Cincar-Marković je takođe dao svoju verziju Nedićeve posete Berlinu: „O odlasku Nedića kod Hitlera odugovlačilo se dugo. Ja sam o ovom putu saznao lično od Nedića, kada me je pitao u kom okviru da se kreće njegov razgovor sa Hitlerom... Ovom prilikom dao sam mu jedan 'ed-memoar' u kome se iznosilo da naš narod treba zaštititi od daljeg gonjenja i uništenja. U ovo vreme Nedić je poverio Spalajkoviću da izradi naše teritorijalne zahteve u pogledu ostvarenja Velike Srbije. Ovim povodom dobio sam bio poziv iz Predsedništva da dodem i ja. Zatekao sam na ovom sastanku Spalajkovića i generala Milutina Nedića, brata M. Nedića, koji su već bili u razgovoru o poverenom mu zadatku. Spalajković je imao da obradi uvod u kojem je opširno i sa njemu svojstvenom žučnošću iznosio razloge o nemogućnosti ma kakvog zajedničkog političkog državnog života sa Hrvatskom. Mene su zamolili da primim da izradim pitanje Makedonije. Moj elaborat o Makedoniji izlagao je ovo pitanje isključivo, s obzirom na naše odnose sa Bugarima, i uglavnom je izrađen prema argumentima profesora Cvijića — ekonomsko-geografski. Kopija ovog elaborata nalazi se u jednoj od mojih kožnih torbi donesenih iz Salzburga” (AVII, Nća, br. 20/7, k. 1, str. 33).

is« AVII, NAV, N-T-120, 61/49475—85, Zapisnik od 18. IX 1943, sa sastanka između Ribentropa i Nedića.

171

ali se mora u prvom redu postarati za bezbednost nemačkih trupa. Povećanje broja dobrovoljačkih odreda, načelno se može odobriti, i to, po njegovom mišljenju, sada postojećih 5 bataljona može se zasad povisiti na 10. Dalje, brojno povećanje moglo bi se uzeti u obzir kada se bude pokazalo da su novi bataljoni pouzdani i da neće preći Draži, odnosno Titu.”¹²⁷

Međutim, između Ribentropa i Nedića (i to se vidi iz zapisnika) došlo je do oštrog sukoba. Ribentrop nije hteo ni da čuje za teritorijalne i druge Nedićeve zahteve. Zahvaljujući Nojbaheerovoj umešnosti, Nedića je primio Hitler i umirio ga, obećavši mu neznatne ustupke: da će mu biti potčinjena Srpska državna straža i Srpski dobrovoljački korpus i da će biti dozvoljeno otvaranje Beogradskog univerziteta. Interesantna je izjava koju je Nojbaheer dao posle rata o toku razgovora između Ribentropa i Nedića, pa ćemo je jednim delom citirati: „Nedić se žustro žalio na tadašnji postupak prema srpskom narodu, koji je postao plen svakoga i svačiji. Tražio je pojačanje svoje vlade, neograničeno raspolaganje poslednjom egzekutivom, reviziju granica, naročito prema Kosovu. Poslednja tema dovela je do uzbudljive rasprave, prilikom koje se Nedić gotovo bolje držao nego njegov sagovornik. Ribentrop je izjavio da je isključena svaka diskusija po pitanju povlačenja

granica za vreme rata. To je važno za Srbiju, kao i za Francusku. Nedić je odbio da primi jedno loše pripremljeno saopštenje o njegovoj poseti, tako da je ponovo došlo do oštre rasprave. Zamolio sam Ribentropa da izađe u sporedno odeljenje salonskog voza i, poznavajući njegove slabosti, rekoh mu da nema smisla da se ova poseta ovako neuspešno završi, već da Nedića primi i Hitler. Na Ribentropa je ovaj moj predlog tako delovao da je odmah udesio da dođe do sastanka između Hitlera i Nedića. Tako se Ribentrop oslobodio jednog razgovora koji je bio zapao u ćorsokak. Nedić se nakon toga umirio, nadajući se da će, možda, na najvišem mestu imati više sreće."¹²⁸

O Nedićevoj poseti Hitlerovom glavnom stanu, nema sačuvanih izvornih dokumenata. Po svemu sudeći, zapisnik i nije vođen. Jedini izvori informacije su zvanična saopštenja vlade Rajha i Nedićeve vlade u Beogradu, kao i izjave Nedića i Nojbahera u istražnom zatvoru posle rata. Čak se i njih dvojica ne slažu u tome ko je sve bio prisutan (mada to i nije toliko važno). Naime, Nedić tvrdi da su bili prisutni: on (Nedić),

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A. — Nojbaher je Nedićevoj poseti Berlinu dodao i ovo: „Izlišno je govoriti o položaju Srbije i Srba, koji su se nalazili u oblastima odvojenim od Jugoslavije. Centar opasnosti nije bio u ugnjetavanoj Srbiji, već u Hrvatskoj i Bugarskoj. Stoga sam smatrao za potrebno da se izvrši totalna revizija naše politike prema srpskom narodu. S obzirom na partizanske pozicije u Hrvatskoj i aktivnost sovjetske diplomatije u Bugarskoj, bilo je potrebno da se učvrste naše političke i vojne pozicije u srpskoj oblasti... Iz Bukurešta sam otišao u Glavni stan. Nedićeva poseta Berlinu, nije bila politički pripremljena. Kako Nedić nije imao nikakve popularnosti, pa time ni podrške, njegova poseta Berlinu bila je besmislena. Svrha jedne takve posete mogla je biti učvrćenje njegovih pozicija, ali za tako nešto nisu bile izvršene nikakve pripreme.”

¹⁷²

Hitler, Ribentrop, Bender i Kronholc kao prevodilac. Nojbaher osporava Benclerovo prisustvo i u vezi s tim ističe: „Prilikom razgovora nije bio prisutan Bender, pa ni ja. To je bila tipična Ribentropova metoda.” Smatramo, mada je reč o detalju, da je sećanje Nojbaherovo bliže istini, jer Nedić nije, čak, zapamtio ni tačan datum svoje posete Berlinu. Izvesno je, međutim, da je došlo do sastanka istog dana kada su vođeni razgovori u Ministarstvu spoljnih poslova, dakle, 18. septembra; da je sastanak trajao svega 15—20 minuta; da je Nedić dobio izvesna obećanja od Hitlera, koja smo već istakli. Ali je istovremeno dobio oštro upozorenje da će se Nemci najenergičnije obračunati ne samo sa srpskim stanovništvom već i sa kvislinškom srpskom vladom ukoliko ne budu sprovedene uredbe i naredbe okupacionih vlasti.¹²⁹

Međutim, iako se pretpostavljalo da je Nedić slabo primljen u Berlinu, on, njegova vlada i cela kvislinška propaganda pokušavali su da na ovoj poseti bar za izvesno vreme grade svoj politički kapital; da kod stanovništva stvaraju iluziju da se nešto krupno dogodilo u odnosima između kvislinške vlade u Beogradu i nemačkih okupacionih vlasti. Posle povratka iz Berlina, Nedić je novinarima dao izjavu za štampu, na osnovu koje bi neupućeni čitalac mogao zaključiti da je srpski „ministar-predsednik” impresioniran rezultatima svoje posete: „Tom prilikom izložio sam im (Ribentropu i Hitleru), želje i potrebe srpskog naroda i razgovarao o budućnosti Srbije. Ujedno sam im najusrednije zahvalio na počasti koju su mi ovim prijemom ukazali kao predsedniku Srbije i srpskog naroda.”¹³⁰ Svi kvislinški listovi i časopisi dali su veliki pu-

¹²⁹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — Zapisnik o saslušanju M. Nedića, 2. II 1946; AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A, Nojbaherova izjava u istražnom zatvoru u Beogradu. — Nojbaher o Nedićevoj poseti Hitleru dodao je u svojoj izjavi na saslušanju sledeće: „Hitler, koji je u ophođenju sa ljudima bio nesrazmerno veštiji od Ribentropa, odagnao je bar za prvi trenutak rdav utisak koji je Ribentropov govor učinio na Nedića. Pošto taj razgovor nije bio pripremljen, došlo je samo do opštih obećanja da će se Nedićeva vlada pojačati time što će joj biti potčinjeni svi dobrovoljci i tzv. Državna straža. Prilikom razgovora nije bio prisutan Bender, pa ni ja. To je bila tipično Ribentropova metoda. Tumač je bio Kronholc. Da je ostalo na tome razgovoru koji si vodio

između »Ribentropa i Nedića, ovaj bi morao po povratku da podnese ostavku. S pravom je bio razočaran; njegova poslednja nada bio sam ja, jer sam se bio zauzeo za srpsku stvar. S pravom je njegova nada potvrđena, jer sam se svojim stavom zauzeo protiv predloga represalija generala Majsnera oktobra 1943. Od svog starog prijatelja Kronholca i od mene saznao je da imam obimne planove, čije će ostvarenje učvrstiti njegov položaj i moći opravdati njegovu trnovitu misiju."

¹³⁰ *Ponedeljak*, 20. IX 1943. — Nedić je srpskim novinarima u Berlinu dao 18. septembra uveče sledeću izjavu: „Potpuno sam zadovoljan i mogu da vam kažem da sam optimista. Vođa Rajha i fon Ribentrop pokazali su mnogo razumevanja za životne interese našega naroda, i verujem da će srpski narod uskoro osetiti dobre posledice ovog sastanka. Kad bacim pogled na sve ono što je bilo i kad vidim kakva je nesreća pretila srpkom narodu, pa kada sve to uporedim sa današnjom situacijom, gde su se u punoj meri ispoljile konstruktivne snage srpskog naroda, a s druge strane velika širokogrudost vodećih faktora Velikonemačkog Rajha onda moram da konstatujem da bog čuva Srbiju" (*Novo vreme*, 2. X 1943).

173

blicitet Nedićevoj poseti Berlinu. Na prvim stranicama ovih listova 20. septembra, pored informacije data je i fotografija Nedića i Hitlera, snimljena 18. septembra u Glavnom stanu Rajha. *Novo vreme* je u nekoliko nastavaka donosilo informacije o Nedićevoj poseti Berlinu. U broju od 25. septembra pisalo je pored ostalog: „Činjenica da su vođe Velikog Nemačkog Rajha i ministar spoljnih poslova Ribentrop primili generala Nedića u svojstvu predsednika srpske vlade i zadržali se sa njim u višečasovnim razgovorima (razgovor između fon Ribentropa i generala Nedića trajao je oko tri časa), predstavlja najbolji dokaz za to. Ali to nije sve. Srdačan ton zvaničnog kominikea, vedro raspoloženje generala Nedića po povratku iz Glavnog stana vođe Rajha i kasnije komentar Vilhelmštrase, poslanika fon Štuma, jasno pokazuju da je predsednik vlade naišao na veliko razumevanje kod vodećih nemačkih državnika."¹⁸¹

Samo nekoliko dana posle povratka iz Berlina, Milan Nedić je uputio proglas stanovništvu Srbije, u kome ga poziva da u interesu reda i mira „poštuje naređenja njegova i nemačkih okupacionih vlasti", kako bi se „definitivno obračunao sa komunistima i njihovim simpatizerima".

¹³² Gotovo identičnog sadržaja je i pismo Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade od kraja septembra 1943, u kome se zahtevalo od okružnih načelnika da popularišu Nedićevu posetu Berlinu i da se stanovništvo „pristojno" ponaša prema Nemcima kao okupatorima.¹³³ Fašistička štampa u Berlinu i njima naklonjeni kolaboracionistički krugovi u Evropi takođe su donosili vesti o poseti kvislinškog srpskog predsednika vođi Nemačkog Rajha. Prvo je agencija DNB donela o tome skraćenu informaciju iz sedišta Glavnog stana Rajha. Na pitanje jednog novinara kakvi su rezultati Nedićeve posete Berlinu, izjavili su u Vilhelmštrase sledeće: „Činjenica je da je predsednik srpske vlade general Nedić primljen u Glavnom stanu Vođe Rajha, pokazuje da se na merodavnom nemačkom mestu ne gaje predrasude prema srpskom narodu i njegovim prirodnim i pravnim težnjama. Zna se da je Nedić pravilno ocenio opasnost komunizma po svoj narod; moguće je da je ovaj pro-

¹³¹ *Novo vreme*, 25. IX 1943.

¹³² *Novo vreme*, 25. IX 1943.

¹³³ *ACKKPJ*, 29/74. — Časopis „Srpski narod", br. 37, 25. IX 1943, koji je uređivao Velibor Jonić, doneo je opširan članak o Nedićevoj poseti Berlinu: „U novoj eri srpskog života, ova poseta predstavlja, u prvom redu, moralno učlanjenje u novu evropsku zajednicu naše nacionalne individualnosti, ako ostanemo dostojni investiture i poverenja najmerodavnijih faktora evropske politike." Časopis *Zemlja i rad*, br. 5, oktobar 1943, takođe daje svoj komentar: „Dolazak našeg generala Nedića u Nemačku svakako je veliki istorijski događaj u našem narodu. Njegov polazak u Nemačku nije usledio iz učtivosti i formalnosti, već jedino kao strogo priznanje realnosti. Realnost, o kojoj govorimo, jeste da je general Nedić stvarno spasao srpski narod od propasti, da je sačuval srpske glave i srpske vredne ruke, koje će Srbiju i srpski prostor i dalje marljivo obdelavati."

174

blem igrao ulogu pri razgovorima."¹³⁴ Slične komentare davali su i nemački list „Esener nacional Cajtung“, japanska novinska agencija „Domej“, švajcarski list „Noje cirihher Cajtung“ i mnogi drugi.¹³⁵

Kao što vidimo, kvislinška i nacistička štampa nisu imale nijedan podatak o tome da li su Nedićevi razgovori u Berlinu uspešno završeni. One ga jednostavno nisu mogle ni navesti, jer nikakvih opipljivih rezultata i nije bilo, pa je štampa u svojim napisima samo nagađala. Najveći deo stanovništva Srbije dočekao je Nedićevu posetu Berlinu kao i sve dotadašnje mahinacije nacističke i kvislinške propagande.¹³⁶ Zbog toga su Partija, SKOJ, i druge organizacije NOP-a kao i štabovi partizanskih odreda Srbije, razobličavali ovu kao i mnoge druge mere, koje je neprijatelj preduzimao u okupiranoj Srbiji. Nedićevu posetu Berlinu bilo je utoliko lakše raskrinkati što je dolazila u vreme kada se lanac fašizma kida; kada je Italija već kapitulirala; kada je silno ojačao NOP

¹³⁴ Prema listu *Novo vreme*, 20. IX 1943. — Dalje je u istom ovom članku istaknuto: „U vezi sa ovim, u Berlinu se naročito u poslednje vreme pozdravlja politika koju vodi pret. vlade Milan Nedić. Ovde se naglašava da je Nedić sa uspehom rešio ne samo zadatke unutrašnje srpske prirode nego da je svojim držanjem i prema spolja učinio Srbiju važnim faktorom balkanskog izgrađivanja i stekao puno poverenje nemačkih krugova, koji u Nediću gledaju nosioca politike mudrosti, rešenosti i konstruktivnosti.“

¹³⁵ Počeo naslovom „Životni put srpskog naroda“, 25. IX 1943. „Esener Naionalcajtung“ pisao je sledeće: „Put generala Nedića potvrdio je na nedvosmislen način životni put srpskog naroda i više ne dolazi u pitanje, ukoliko će srpski narod i dalje slediti politiku vlade narodnog spasa.“ Istog dana, u svom komentaru zvanična japanska agencija „Domej“ piše sledeće: „Poseta generala Nedića Glavnom stanu vođe Rajha, osigurala je srpskom narodu mesto u porodici evropskih naroda.“ Švajcarski list „Nojes Ciriher Cajtung“, donosi dug komentar o ovom sastanku, pa na jednom mestu kaže: „Cilj Nedićeve posete jeste da onemogući u Srbiji nemire i drugi građanski rat; da unutrašnju upravu zadrži u srpskim rukama i da uštedi srpskom narodu koji je tako teško nastradao usled događaja u godini 1941. dalje u ljudstvu i dobrima“ (prema listu *Novo vreme*, 25. IX 1943).

¹³⁶ Nojbaher je posle rata u svojim sećanjima zabeležio i ovo: „Nedićeva poseta bio je mizeran uvod mom zadatku. Nijedna druga poseta iz Srbije ne bi tada bolja bila. Ništa nije ukazivalo da se već nešto dogodilo, a ništa se i nije dogodilo. Potčinjavanje SDK i SDS Nediću ostalo je mrtvo slovo na papiru, jer je naš vojni i politički sektor već raspolagao ovim formacijama. Sa spoljno-političkog gledišta, najzad sam konstatovao, pozivajući se na posetu Glavnom stanu, sledeće: sa Nedićem treba postupiti tako kako to dolikuje državniku njegovog ranga.“ A o svojoj misiji u Srbiji Nojbaher piše sledeće: „Još od oktobra 1943. zastupao sam gledište da se Srbija mora rasteretiti: likvidacijom politike ‚onoga na kome se kola lome‘, što bi doprinelo da se učvrsti naš vojni i politički položaj na Balkanu; pojačati Nedićevu ili ma koju drugu srpsku vladu na račun unutrašnjih i spoljnih uspeha. Jedan od unutrašnjih uspeha bio bi: ustupiti egzekutivu srpskoj vladi; raspustiti nemačku vojnu upravu i svesti je na kontrolu; ponovo otvoriti Univerzitet u Beogradu; dati potpunu autonomiju kulturnim institucijama; reducirati izvoz žita na meru koju će sama srpska vlada da označi; pustiti na slobodu patrijarha Gavrila i vladiku Nikolaja. Od prvog dana borio sam se protiv linije Hitler—Vrhovna komanda — sistem represalija u Srbiji“ (AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A).

175

u Jugoslaviji. To je bio period priprema za istorijsko Drugo zasedanje AVNOJ-a, a u Srbiji su se, isto tako, intenzivno pripremali za formiranje prvih srpskih brigada.

Minimalna obećanja koja je dobio u Berlinu, Nedić je pokušao da odmah realizuje. Najviše mu je bilo, po svemu sudeći, da kvislinške vojne formacije (SDS, SDK) ponovo stavi pod svoju komandu. U vezi s tim, 24. septembra je imao sastanak sa generalom Felberom, ali mu je ovaj odgovorio da nema pismeno naređenje od Komande suvozemnih snaga (OKH). Pored toga, Majsner se energično usprotivio da se Nediću potčine Srpski dobrovoljački korpus i Srpska državna straža. Zbog toga je 28. septembra tražio od svoje nadležne komande u Berlinu mišljenje kako da postupi: „Prilikom posete ministra predsednika Nedića kod Firera i u Ministarstvu spoljnih poslova, Nediću su data izvesna uveravanja u

pogledu SDK, Srpske državne straže i Srpske granične straže. Ta uveravanja su u protivurečnosti s dosadašnjim uredbama, naročito s firerovom zapoveshću o postavljanju Višeg SS i policijskog vođe. Hitno se moli za telegrafsko uputstvo, pošto predsednik vlade Nedić, oslanjajući se na ta obećanja, priprema preuređenje pomenute organizacije i zatražio je odobrenje za njeno potčinjavanje njemu."¹³⁷ Pregovori sa nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji, vođeni su veoma dugo, i tek krajem 1943.

godine Nedić je uspeo da ponovo stavi pod svoju komandu sopstvene „oružane snage". Ali, kako kaže Nojbaher, „potčinjavanje SDK i SDS Nediću ostalo je mrtvo slovo na papiru, jer je naš vojni i politički sektor već raspolagao ovim formacijama".¹³⁸

Mada je Nedić mnogo očekivao od svoje posete Berlinu, ubrzo se pokazalo da mu je i taj poslednji adut doneo samo razočarenje. Umesto trijumfa koji je on očekivao, došlo je do nove demoralizacije čak i u redovima Nedićevih najbližih saradnika. Jer ništa nije bilo od očekivanog proširenja granica Srbije; izvršna vlast je bila i dalje u rukama okupatora; pljačka i teror svih vrsta nisu se smanjivali. Sasvim sažeto o tome je rečeno u jednom nemačkom izveštaju iz tog perioda: „Izostanak teritorijalnih i političkih priznanja od strane Rajha izazvao je razočarenje pristalica i radost protivnika."¹³⁹ Kako u svojim sećanjima navodi general Hans Felber, komandant Srbije i, ujedno, komandant Jugoistoka, Nedić je odlaskom u Berlin postigao samo to što mu se dobrovoljački korpus povećao od 5 na 10 bataljona. Ali, kako to on navodi, taj početni optimizam prešao je u teško razočaranje, pa je srpski „ministar predsednik" već početkom oktobra ponudio ostavku šestu po redu.¹⁴⁰ Posle svega ovoga, jedina mu je nada bio Nojbaher, specijalni opunomoćenik nemačkog ministarstva inostranih poslova; i to, ne zbog toga što je želeo da pomogne „vladi narodnog spasa" i preko nje srpskom narodu, već zato što je u tome video ne mali interes. Naime, mislio je da će preko kontrarevolucionarnih snaga u Jugoslaviji stvoriti antiko-

¹³⁷ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 253, mf. 396.

¹³⁸ AVII, NA, reg. br. 19/1-la, k. 70-A.

¹³⁹ AVII, mikroteka, NAV, N-T-501, r. 253, s. 396.

¹⁴⁰ AVII, NA, kut. 2a, reg. br. 49/16.

176

munistički blok, koji bi se mogao, kao što ističe u svojim sećanjima sam Nojbaher, uspešno suprotstaviti jedinicama NOVJ.¹⁴¹

Interesantno je u vezi s tim Nojbaheovo pismo od 1. oktobra 1943, upućeno Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, u kome je rečeno i sledeće: „Stoga predlažem da gospodin ministar spoljnih poslova Rajha izdejstvuje sledeće Firerove odluke: 1) Politička linija koja je utvrđena prilikom Nedićeve posete Glavnom stanu treba da se privede u delo brзом i odgovarajućom kontrolom u krupnim potezima u smislu jačanja Nedićeve vlade. 2) Ostvarenje te političke linije iziskuje sasvim uopšteno da se sprovede jačanje kompetencija Nedićeve vlade, koja treba da se uskladi sa političkom situacijom, i postupna zamena neposrednog uticaja nemačkih nadležstava jednom stvarnom kontrolom tih nadležstava. 3) Mešanje nemačkih nadležstava u određena pitanja uprave i ekonomije treba u velikoj meri da se otkloni. Sama nemačka nadležstva treba da budu strogo proverena u pogledu opravdanosti njihovog opstanka, s obzirom na nameravano jačanje kompetencija Nedićeve vlade, pri čemu smanjenje broja tih nadležstava, mora biti praćeno opštom redukcijom osoblja u preostalim nadležstvima, uz primenu najoštrijeg principa za uštedu osoblja."¹⁴²

Međutim, jedno je predlagao Nojbaher, a sasvim drugo su radili vojni komandanti i Majsner, sa svojom policijom. Nedić se posle Nojbaheovog dolaska u Beograd, umesto komandantu Srbije, odnosno komandantu Jugoistoka, za sve teškoće na koje je nailazila njegova vlada, obraćao lično Nojbahevu, pošto je on bio ovlašćen da uskladuje politiku Nemačkog Rajha na području Jugoistoka. To Nedić čini i u pismu od 10. novembra 1943. „Dok se, međutim, ovih dana kroz sva srpska sela i

gradove širi vest da je srpskoj vladi predata vlast, da sam ja preuzeo komandu nad oružanim snagama, da okupljam Srbe za borbu protiv komunista i partizanskih bandi i da, uopšte, počinje nova era u životu nesrećnog srpskog naroda; dok sve te vesti kruže kroz narod, za to vreme bugarske i nemačke trupe i Gestapo sprovode veoma energične mere putem kaznenih ekspedicija na terenu. Spaljivanjem seljačkih imanja i odvođenjem nedužnog stanovništva u logor i u Nemačku, s obrazloženjem da su oni kompromitovani akcijom četnika DM, i u samom Beogradu se izvode hapšenja iz istog razloga. Uhapšenici se, vrlo često bez bilo kakve istrage, šalju na prinudan rad van Srbije."¹⁴³

Tako se završila Nedićeva poseta Berlinu. Čak i ovo njegovo pismo koje smo citirali, nedvosmisleno pokazuje da se ništa nije izmenilo u odnosu nemačkih okupacionih vlasti prema kvislinškoj srpskoj vladi i prema stanovništvu Srbije. Nedić je i dalje pisao memorandume, tražio veća ovlašćenja za sebe i svoju vladu, ali Nemci su bili navikli na ovakve i slične žalopojke i nisu ih smatrali tako tragičnim. I pored svega toga, Milan Nedić je i dalje ostao na položaju predsednika „vlade narodnog spasa“. Podneo je sva poniženja samo da bi mu okupatori pomogli u borbi protiv oslobodilačkog pokreta u Srbiji.

¹⁴¹ AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A.

¹⁴² AVII, Bon, 3/328393/95.

¹⁴³ AVII, London, N-3/393028-030.

¹² Kontrarevolucija u Srbiji 2 177

PERSONALNE PROMENE U NEDIĆEVOJ VLADI POSLE POVRATKA IZ BERLINA

U prvoj polovini 1943. godine Nedić i njegova vlada, uprkos tome što su bili nezadovoljni svojim tretmanom kod nemačkih okupacionih vlasti, ipak su stalno sprovodili nekakvu reorganizaciju u svojoj upravi ili su od Nemaca tražili odobrenje za pojedine personalne promene. Već je bilo reči o tome da je propao Nedićev pokušaj da se organizuje srpska „država“ na zadružnoj osnovi. Devetog januara srpski „ministar-predsednik“ izdao je naređenje da se iz službe izbace „svi koji nisu Srbi, jer Srbiju i srpski narod mogu da služe samo rođeni Srbi“.¹⁴⁴ Osmog marta Nedić je izdao novu naredbu, kojom se izvanrednom komesaru za personalne poslove nalagalo da najhitnije otpusti iz službe ne samo činovnike koji nisu bili srpske nacionalnosti već i sve druge za koje se utvrdi da su „nacionalno nepouzdati“.¹⁴⁵

Šesnaestog aprila Nedićeva vlada je donela Uredbu o uređenju Ministarskog saveta, po kojoj su data šira ovlašćenja ministru-predsedniku.

¹⁴⁶ Međutim, dešavalo se da Ministarski savet i pojedina ministarstva Nedićeve vlade donesu po neku Uredbu bez odobrenja okupacionih vlasti, zbog čega su Nemci najoštrije protestovali. U vezi s tim Nedić je morao da upozori sve svoje ministre da uredbe, pravilnike, rešenja pojedinih resora ne smeju objavljivati u *Službenim novinama* dok ne dobiju saglasnost iz Štaba vojnoupavnog komandanta.¹⁴⁷

Paralelno sa izvesnim reformama u upravi, u samom vrhu Nedićeve vlade dolazilo je do oštih sukoba, koje su podgrevale i nemačke okupacione vlasti. Iako im je bila neophodna efikasna kvislinška uprava, da bi lakše mogli sprovoditi svoju okupatorsku politiku, Nemci su se, ipak, ¹⁴⁴ AVII) Nća, br. 1/2-1, k. 1, Nedićeva naredba MUP-u.

¹⁴⁵ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — U uvodnom delu ove naredbe rečeno je sledeće: „Sve moje naredbe i uputstva o selekciji državnih službenika, o shvatanju dužnosti u vremenu koje preživljavamo, o radu i ponašanju na službi i van nje, kao i o drugim pojedinostima, izgleda da nisu prihvaćene kako treba, zbog čega sam prinuđen umoliti vas to ponovo, u najozbiljnijem tonu, pod ličnom odgovornošću vas i vaših potčinjenih.“

¹⁴⁶ *Službene novine*, br. 30, 16. IV 1943. — U čl. 1. citirane uredbe rečeno je: „Predsedništvo Min. Saveta je vrhovno državno nadležstvo za organizovanje državnih vlasti, koordiniranje celokupne državne organizacije, nadzor nad upravnim vlastima i organima, pripremanje zakonskih predloga, kao i za takve za koje nisu nadležna druga ministarstva na osnovu zakona ili uredb.“

¹⁴⁷ AS, Nća, neregistrovano, br. 19828/43.

plašili od toga da „vlada narodnog spasa“ bude jedinstvena, jer bi mogla, kako su to češće puta isticali, da jednog dana objedini sve „nacionalističke srpske snage“ i da ih suprotstavi okupatorima. Najveća neslaganja u Nedićevom kabinetu tokom 1943. godine, bila su između Dragog Jovanovića i Tanasija Dinića. Obojica su bili veliki germanofili. Jovanović je obavljao tri značajne funkcije: predsednika beogradske opštine, upravnika grada Beograda i šefa Srpske državne bezbednosti. Imao je ogromnu podršku Nojhauzena, čija se reč prilično poštovala kod vojnoupravnog komandanta. Dinić je od novembra 1942. bio Ministar unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi, ali sa ograničenim ovlašćenjima, jer su Srpska državna straža i policija bile u sastavu Srpske državne bezbednosti, kojom je komandovao Dragi Jovanović, a kontrolisao je Majnsner, sa svojim policijskim aparatom. Srpskim dobrovoljačkim korpusom neposredno su rukovodili nemački vojni okupacioni organi. Dinić je, uprkos svemu, uživao znatne simpatije Badera i Benderà, pa im se češće pismeno obraćao, a kod poslednjeg je odlazio i na razgovore, gde se raspravljalo o vojno-političkoj situaciji u Srbiji.¹⁴⁸

Sukobi između Dragog Jovanovića i Tanasija Dinića sve su više zaoštravani. Ovaj je uporno insistirao da se Služba bezbednosti ponovo pripoji Ministarstvu unutrašnjih poslova ili će on, u protivnom, podneti ostavku. S tim u vezi je i Dinićevo pismo od 9. februara 1943, upućeno vojnoupravnom komandantu Srbije. U njemu je, pored ostalog, pisalo: „Isključenjem Sigurnosne službe iz nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova i formiranjem samostalne ustanove šefa Službe bezbednosti, oduzeta mi je kao ministru unutrašnjih poslova svaka mogućnost, da uplivišem na ovu tako važnu službu. Usled opštih prilika i tendencija nemoguće je da ostajem ravnodašan prema ovom tako važnom pitanju.

Stoga mi je čast da vam dostavim: a) izveštaj o javnoj bezbednosti na području Srbije sa merama koje treba odmah preduzeti; b) pregled o ilegalnim oružanim bandama komunista i Draže Mihailovića.“¹⁴⁹ Pisma sličnog sadržaja Dinić je redovno i kasnije upućivao Baderu. Na primer krajem marta on šalje analizu rada Nedićeve vlade, odnosno nekih nadležnih službi o pitanju otkupa kukuruza iz roda 1942. i analizu u vezi sa mobilizacijom radne snage za potrebe nemačkih okupacionih vlasti.¹⁵⁰

A samo mesec dana kasnije Dinić šalje opširan izveštaj: 1) o merama
148 Dinić je u vezi s tim posle rata izjavio i sledeće: „Sa obrazovanjem srpske državne bezbednosti, na čelo koje je došao Dragi Jovanović, izdvojeno je iz Ministarstva unutrašnjih poslova odeljenje za državnu zaštitu, odeljenje javne bezbednosti, žandarmerija, tj. Srpska državna straža kao i svi policijski organi koji su stavljeni u sastav Srpske državne bezbednosti. Ja kao ministar unutrašnjih poslova nisam imao nikakve nadležnosti, kao što je bio slučaj i sa mojim neposredno potčinjenim organima — načelnicima okružnim i sreskim. S obzirom na situaciju koja je bila u zemlji, nemajući pod sobom organe bezbednosti pa sledstveno ni mogućnosti da utičem na zavodenje reda i mira u zemlji, ja nisam mogao ni pred samim sobom da opravdam njoje postojanje na položaju ministra unutrašnjih poslova, pa sam stoga tražio da se vrati egzekutivna služba, tj. organi bezbednosti, pod moju vlast!“ (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, Dosje T. Dinića).

¹⁴⁹ Arhiv SUP Srbije, BDS, Dosje T. Dinića, neregistrovano.

¹⁵⁰ Isto.

^{12*} 179

za jačanje srpske uprave i Službe bezbednosti; 2) o političko-psihološkim merama u svrhu blokiranja akcije iz vazduha; i 3) o merama u svrhu onemogućavanja trupa Draže Mihailovića.¹⁵¹ Mnogi od ovih izveštaja upućivani su bez Nedićevog znanja, pa je „minister-predsednik“ gledao sa nepoverenjem na rad svog ministra unutrašnjih poslova. Štab zapovednika policije sigurnosti i službe bezbednosti (BDS) u Beogradu, dr Šefera, stalno je prikupljao podatke preko svojih agenata o rivalstvu između ministra unutrašnjih poslova i šefa Srpske državne bezbednosti i položaja Nedića u jednoj takvoj atmosferi. Na primer, agent 118, čije je sedište bilo u samoj Nedićevoj vladi, piše svom nadležnom organu u svom izveštaju od 30. marta 1943. sledeće: „U masonskim

krugovima saznajem da je bitka koju su vodili potajno i prikriveno Tasa Dinić i Dragi Jovanović rešena u korist Dragog Jovanovića i da Tasa Dinić više ne predstavlja nikakvu opasnost za njih, bez obzira što onako infamno piše protiv njih."¹⁵² Da bi skrenuo na sebe pažnju nemačkih okupacionih vlasti, Dinić je redovno u svom kabinetu primao agente raznih nemačkih obaveštajnih službi i iznosio im otvoreno svoje nezadovoljstvo na funkciju koju je tada obavljao, optužujući istovremeno Jovanovića pa i samog Nedića da ne obavljaju svoje funkcije u skladu sa instrukcijama koje dobiju od nadležnih nemačkih službi.¹⁵³ Prema izve-

151 Interesantne su mere koje Dinić predlaže u drugom delu citiranog izveštaja: „1) Treba hapsiti i držati kao taoce članove familija i bliže srodnike svih onih osoba koje su napustile zemlju da bi se stavile u službu Londona, Vašingtona i Sovjeta. 2) Treba hapsiti i zadržati kao taoce članove familija i bliže srodnike svih pristalica Draže Mihailovića i komunista koji se nalaze u bekstvu i rade u ilegalnim bandama. Ne vidim nikakvog razloga da sin i kćerka Draže Mihailovića žive slobodno u Beogradu, dok on i njegove pristaše traže vazдушnu akciju. Isto vredi i za familije mnogih drugih, koji se nalaze u šumi. Pri tome trpi samo nevino stanovništvo. 3) Treba hapsiti i zadržati kao taoce sve sumnjive elemente, simpatizere i saradnike Londona i Vašingtona i Moskve. Po mom mišljenju, ne mogu ostati na slobodi ni pristaše masonerije, a ni poznati defetisti i saboteri. Smatram da je poslednji čas za provođenje ovih mera, jer ničim se ne može opravdati da ovi nosioci otrova uživaju slobodu, deluju destruktivno i sakupljaju čak podatke i šalju ih neprijatelju, koje objekte treba bombardovati. 4) Od ovih hapšenja mogu se izuzeti samo deca ispod 15 godina, ali njih treba na trošak opštine smestiti u posebne dečje domove. 5) Nakon provedenog hapšenja svih navedenih lica treba, po mom mišljenju, po čitavoj zemlji objaviti sledeće: ova hapšenja su usledila s razloga, jer su ilegalne bande predložile bombardovanje. Odmazda za svako bombardovanje i za svaki čin sabotaže vršit će se protiv lica iz redova uhapšenih, a ne iz redova nevinog stanovništva" (Arhiv SUP Srbije, isto).

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Agent D-4, u svom izveštaju od 3. V 1943. piše pored ostalog: „Povcuđom konstantnih glasina o napetosti između dva ministra u srpskom Ministarstvu unutrašnjih poslova, Tase Dinića i Dragog Jovanovića, posetio je ovih dana dopisnik Srpskog propagandnog ureda Tasu Dinića i postavio mu je pitanje, da li odgovara istini da će on zbog pomenutog konflikta dati ostavku. Tasa Dinić odgovorio je otprilike ovo: „Ova informacija odgovara pravom stanju. Resorna pitanja ministarstva unutrašnjih poslova postala su tako komplicirana — a to znači naročito za sektor javne bezbednosti — da ne može biti više govora o odgovornom dirigovanju i vodenju srpske uprave. Ja sam spreman da predam portfelj Ministarstva unutrašnjih poslova Dragom Jovanoviću" (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

180

staju BDS od 27. jula, vidi se da je samo nekoliko dana ranije došlo do rascepa između ministara na jednoj sednici Nedićeve vlade, kada je trebalo usvojiti Uredbu o zapleni imovine političkih emigranata. Navodno, u ovom pitanju ministri su se podelili u tri grupe. Prva grupa, u kojoj su bili Milan Nedić, Tanasije Dinić, Josip Kostić i Bogoljub Kujundžić, bezrezervno je prihvatila nacrtu predložene uredbe; druga grupa, koju su sačinjavali Radisav Veselinović, Dušan Đorđević i Velibor Jonić, prihvatila je Uredbu uz izvesne ograde, a treća: Dura Dokić, Stojimir Dobrosavljević i Ognjen Kuzmanović, bila je u osnovi protiv podnete uredbe.

Uredba je ipak usvojena, ali se u citiranom izveštaju naglašava da je odnos prema uredbi kvalifikovan tako — ko je za i protiv saradnje sa Nemcima.¹⁵⁴

U Nedićevom kabinetu, u periodu njegovih priprema za posetu Berlinu, dolazi do oštrih sukoba i zbog toga što se njegovi najbolji saradnici nisu mogli da dogovore ko će od njih, u slučaju potrebe, biti u pratnji „ministra-predsednika" ukoliko ovaj bude pozvan na razgovor kod Hitlera i Ribentropa. Potencijalni kandidati za ovu „počast" bili su Tanasije Dinić, Dragi Jovanović i Velibor Jonić. Na osnovu mnogih kvislinških i nemačkih izvora može se videti da je Milan Nedić gajio iluzije da će mu, pored ostalog, biti ponuđeno da bude šef okupirane srpske države, s tim da premijer bude jedan od pomenutih njegovih ministara. Dragi Jovanović, u svojoj izjavi na saslušanju posle rata, u vezi s ovim

ističe: „U pozadini svega toga (mislio je na motive koji su potstakli Nedića da putuje za Berlin — M. B.) stajala je želja Nedićeva da sa te strane dobije saglasnost za tada izraženu već kombinaciju da on postane šef države — čuvar pečata.“¹⁵⁵

Služba BDS takođe se bavi ovim pitanjem i u prvoj polovini 1943. godine. U izveštaju dr Šefera od 30. marta navodi se da, ukoliko Nedić postane guverner, najviše izgleda da bude premijer ima Tanasije Dinić.¹⁵⁸ Samo petnaestak dana kasnije, šef BDS navodi da će, po svemu sudeći, u ličnom obračunu Dragi Jovanović (zahvaljujući podršci Nojhauzena) pobediti Dinića, ali da ovaj još ima najviše šansi da postane premijer, ukoliko Nedić bude avanzovao.¹⁵⁷

Ustaški oficir za vezu u Beogradu, pukovnik Andrić, poslao je na ovu temu više izveštaja i komentara svojim pretpostavljenim u Zagrebu. U izveštaju od 16. septembra pisalo je pored ostalog: „General Nedić bi hteo pokušati korake da se proglasi Nezavisna Država Srbija s njim na čelu ili, bar, da ovaj ambiciozni general postane guverner Srbije i da povede srpsku vojsku protiv Anglo-Amerikanaca u slučaju njihovog iskrcavanja na Balkan.“¹⁵⁸ Samo petnaestak dana kasnije, pukovnik Andrić ponovo izveštava iz Beograda: „Okolina generala Nedića iznaša da bi Nedić trebao biti guverner Srbije. Dr Spalajkoviću, bivšem jugoslo-

¹⁵⁴ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

¹⁵⁵ AVII, Nča, br. reg. 19/7, k. 1.

¹⁵⁶ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

¹⁵⁷ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 32543/105, neregistrovano.

¹⁵⁸ AVII, fond NDH, kut. 88, reg. br. 13/4-2.

181

venskom poslaniku u Parizu, bi bilo ponuđeno mjesto ministra-predsjednika, a Cincar-Markoviću Ministarstvo vanjskih poslova. Govore da je u kombinaciji i bivši predsjednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković, no da on odbija svaku saradnju.“¹⁵⁹

Sukob između Tanasija a Dinića i Dragog Jovanovića doveo je do toga da su i jedan i drugi stalno posećivali Nojhauzena, odnosno Benclera i tom prilikom optuživali jedan drugog. Na ovim sastancima izrečene su i mnoge primedbe na Nedićev rad, o čemu je ovaj redovno obavještavan.¹⁶⁰ Znao je da ova dva izrazita germanofila vode ne samo međusobnu borbu već da reflektiraju i na njegov položaj. Zbog toga je odlučio da i jednog i drugog „oslobodi“ značajnih funkcija, koje su zauzimali: šefa Srpske državne bezbednosti i ministra unutrašnjih poslova. Nedić je to objašnjavao na sastancima kod Bendera, Badera, a kasnije i kod Felbera, da će njegova vlada na taj način biti jedinstvenija i da će to biti, u prvom redu, od interesa za nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Formalno gledajući, Nedić je imao jake razloge. Zbog toga niti vojnopравни komandant niti, pak, komandant Jugoistoka nisu mogli a da ne odobre Nediću novu rekonstrukciju svog kabineta. Međutim, ni sam Nedić nije hteo da prenalgi sa odlukom za koju je dobio načelnu saglasnost. Hteo je da sačeka razgovore sa Hitlerom i Ribentropom, jer je računao da će tada smenjivanje njegovih uticajnih ministara izazvati manja reagovanja ne samo u kvislinškim krugovima već i kod nemačkih okupacionih vlasti.

U jednom izveštaju dr Šefera od 21. juna 1943. navodi se da je na pomolu novi sukob u samom vrhu kvislinške srpske uprave i da Dragi Jovanović i Tanasije Dinić organizovano deluju protiv Nedića jer su obavješteni da će biti smenjeni sa položaja.¹⁶¹ Bender je takođe obavestio svoje nadležno ministarstvo o kadrovskim promenama koje Nedić namerava da izvrši u svom kabinetu, iako nije znao tačno do kakvih će

sve promena doći. U Benclerovom izveštaju od 2. jula 1943. u vezi s ovim ¹⁵⁹ AVII, fond NDH, kut. 88, br. reg. 17/4-1, Izveštaj pukovnika Andrića, 29. IX 1943. — Pukovnik Andrić u izveštaju od 8. oktobra piše sledeće: „Kada se 15. IX 1943. doznalo o putovanju ministra-predsednika armijskog generala Milana Nedića u Berlin, svi su drugi događaji kod Srbijanaca pred ovim izčeznuli. Samo se još komentirali mogući posjedci sastanka Firerova sa Nedićem.

Pričale su se svakojake vijesti. Tako, na primjer, da će se odmah proglasiti

Nezavisna Država (Kraljevina Srbija), kojoj bi bio na čelu regent Nedić, sa vojskom od 200.000 ljudi; njemačka bi vojska napustila Srbiju, a Srbija bi još dobila Banat, Srem, Bosnu i Hercegovinu do rijeke Bosne i Neretve, te Crnu Goru, Novi Pazar i oduzete bivše jugoslovenske, a sada bugarske dijelove" (AVII, NDH, kut. 90, reg. br. 5/6).

¹⁶⁰ U zapisniku sa sastanka između Bendera i T. Dinića, 5. V 1943, zabeleženo je i sledeće: „Ministar ne smatra da je povezivanje položaja šefa Srpske državne bezbednosti s položajem predsednika Beogradske opštine srećno. Predsednik Beogradske opštine ima toliko posla da ne može da se brine o državnoj bezbednosti napolju i u zemlji. Dinić predlaže da se položaj šefa Državne bezbednosti stavi u njegove ruke. On može, budući istovremeno član Ministarskog saveta, da se mnogo jače za to založi no što je to moguće Jovanoviću" (AVII, NAV, N-T-501, 256/889-90).

^{1.1} Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

182

rečeno je pored ostalog: „Na moju želju danas me je posetio ministar unutrašnjih poslova Tanasije Dinić. Ja sam mu saopštio da sam doznao da ministar-predsednik Nedić namerava da izvrši promene na položaju ministra unutrašnjih poslova i socijalne politike. Predsednik vlade želi da Ministarstvo unutrašnjih dela poveri beogradskom vrhovnom gradonačelniku Jovanoviću, a Ministarstvo socijalne politike njemu, ministru unutrašnjih dela Diniću. Zamolio sam ministra Dinića da mi otvoreno i pošteno iznese svoje mišljenje o pozadini te ministarske promene." ¹⁶² U daljem tekstu Benclerovog izveštaja ističe se da je Dinić nezadovoljan sa planom reorganizacije koju Nedić namerava da izvrši u svom kabinetu; da mu ne odgovara Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja i da bi umesto toga radije prihvatio položaj državnog sekretara u Predsedništvu vlade. ¹⁶³ Svoju verziju zbivanja u srpskoj kvislinškoj vladi, posle Nedićevog povratka iz Berlina, opisao je i ustaški oficir za vezu u izveštaju od 29. septembra 1943, koji je uputio odeljenju Glavnog stožera oružanih snaga u Zagrebu: „Okolina Nedićeva iznaša da se Nedić, nakon svog posjeta kod vođe Rajha, htio riješiti ministara, najvećih germanofila Dragog Jovanovića i ministra unutrašnjih poslova Tanasija Dinića. U stvari, on se je htio otarasiti najuplivičnijeg rivala Dragog Jovanovića i, pored predsjedništva vlade, zauzeti i mjesto ministra javne bezbjednosti, kojemu je izravno podređena i Srpska državna straža. Tanasiju Dinića, nekadašnjega „buzdovana", a sadašnjeg bolesnika, hoće Nedić maknuti sa položaja ministra unutrašnjih poslova, jer je njegova energija skoro sasvim popustila. Dinić bi trebao preuzeti listnicu ministra narodnog zdravlja i socijalne politike. Za ovo mjesto, prepričava Nedićeva okolina, da je ponuđeno Dimitriju Ljotiću, no ovaj nalazi razloga da odbije taj položaj." ¹⁹⁴

Kao što vidimo iz citiranih dokumenata ni samom Bencleru nije bilo jasno početkom jula šta upravo Nedić namerava da promeni u svom kabinetu. Sigurno je da ni tada, kao ni kasnije, kvislinški srpski predsednik nije nameravao da zadrži Dragog Jovanovića, već je želeo da ga zbog rivalstva odstrani iz svog kabineta po svaku cenu. To dosta plastično prikazuje ustaški oficir za vezu koji u svom izveštaju, pored ostalog, ističe da je Nedić želeo da se oslobodi „najvećih germanofila, kako bi lično imao više vlasti".

»«a AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 887.

^{1M} Bender je naveo u citiranom izveštaju i sledeće: „On (Tanasije Dinić) ima utisak da prezidijum Ministarstva nije stvarno dorastao svojim zadacima. Na to mesto se mora postaviti jednog čoveka koji najbolje poznaje upravu zemlje. Uz to, pak, treba dodati da sadašnji državni sekretar ni kao ličnost nije dorastao za svoj zadatak. On se ne usuđuje da predsedniku vlade otvoreno kaže svoje mišljenje i, prema tome, često podupire nerazborite planove predsednika vlade. Pored toga je potrebno da se srpska država u mnogim stvarima reorganizuje. A to može samo jedan izraziti stručnjak. Ministar Dinić je zamolio da se ispita da li je moguće da se njemu poveri vođenje poslova u Ministarskom savetu."

^{1M} AVII, NDH, kut. 88, reg. br. 17/4-1.

183

Dragi Jovanović, takođe, nije hteo lako da preda položaj šefa Srpske

državne bezbednosti. U toku avgusta i septembra 1943. obilazio je po Beogradu najviše predstavnike nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, naročito Nojhauzena, Majsnera i Sefera, kako bi uz njihovu pomoć zadržao ministarski položaj. A kada ni to nije pomoglo, 6. oktobra je otputovao u Berlin, ali sve je bilo uzaludno. Nedić je već ranije dobio saglasnost za reorganizaciju vlade ne samo komandanta Jugoistoka već Ministarstva inostranih poslova Rajha.¹⁶⁵ Očigledno je da predsednik „vlade narodnog spasa“ nije bio zadovoljan rezultatima svoje posete Berlinu. Zbog toga je hteo da centralizacijom vlasti u svojim rukama koliko-toliko podigne svoj ugled ne samo u očima Nemaca već i svojih najbližih saradnika. Na sastanku kod Felbera, koji je održan 24. septembra u Beogradu, Nedić je dobio ovlašćenje da u najskorije vreme može rekonstruisati svoj kabinet s tim da, pored predsedničke funkcije, obavlja i dužnost ministra unutrašnjih poslova, u koji će resor biti uključene i nadležnosti šefa Srpske državne bezbednosti. Felber je tom prilikom skrenuo pažnju Nediću na dve stvari: prvo, da sve promene u vladi izvrši tako da se ni na koji način ne bi moglo pretpostaviti da su Nemci nezadovoljni radom Dragog Jovanovića i Tanasija Dinića; i, drugo, da se za sve probleme svoje vlade obraća u prvom redu Nojbaheru, za koga je rekao da je dobio široka ovlašćenja.¹⁶⁶

Posle višemesečnih priprema, 5. novembra 1943. Nedić je izvršio rekonstrukciju svog kabineta. Samo dan kasnije, naredba u vezi s ovim objavljena je u *Službenim novinama*: „Uvažavajući ostavku koju je podneo Dobrosavljević inž. Stanimir, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, a po saglasnosti gospodina Vojnog zapovednika Jugoistoka, stavljam ga na raspoloženje, a postavljam: za Ministra unutrašnjih poslova Nedić Đ. Milana, predsednika Ministarskog saveta, a za ministra socijalne politike i narodnog zdravlja Dinić D. Tanasija, dosadanjeg Ministra unutrašnjih poslova. Istovremeno razrešavam upravnika grada Beograda i predsednika Beogradske opštine ministra Dragomira Lj. Jovanovića od dužnosti šefa Srpske državne bezbednosti.“¹⁶⁷ Istog dana

¹⁶⁵ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 32543/138, neregistrovano.

¹⁶⁶ «АВЛИНАВ, n-T-501, 253/366-368. — Pukovnik Andrić u izveštaju od 27. X 1943. pisao je o promenama koje Nedić u vladi namerava da izvrši: „Povratkom generala Nedića sa audijencije kod Vode Rajha nastupili su novi momenti, koji su zahtijevali preustrojstvo vrhovne državne uprave. U prvom redu ukinula bi se ustanova ‚Javne bezbednosti‘, na čijem je čelu stajao dosadašnji ministar Dragi Jovanović. Poslovi ove ustanove potpali bi pod nadležnost MUP-a. Pripovijeda se da bi general Nedić preuzeo osobno i Ministarstvo unutrašnjih poslova. Tako bi SDS, koja je dosad potpadala pod ministarstvo ‚javne bezbednosti‘, potpala neposredno pod generala Nedića. Veoma moćni Dragi Jovanović, nezadovoljan je time da bi ispaao iz vlade, i prije desetak dana otputovao je ministru unutrašnjih poslova Himleru, da bi uspio da, srpska Javna bezbednost' i dalje postoji. General Nedić vrlo je neraspoložen ovim postupkom dosadašnjeg njegovog glavnog saradnika i izgleda da će ga skinuti i sa mjesta načelnika grada Beograda“ (AVII, NDH, k. 88, br. reg. 21/4-2).

¹⁶⁷ *Službene novine*, br. 87-A, 6. XI 1943.

184

objavljena je Uredba o ukidanju Uredbe o obrazovanju celokupne Srpske državne bezbednosti.¹⁶⁸

Nedić je odmah posle reorganizacije svoje vlade, napravio novu rang-listu Ministarskog saveta, i dao je da se objavi u javnosti: 1) predsednik Ministarskog saveta i Ministar unutrašnjih poslova Milan Đ. Nedić; 2) ministar pravde — Bogoljub Kujundžić; 3) ministar građevine — inž. Ognjen Kuzmanović; 4) ministar prosvete i vera — Velibor Jonić; 5) ministar pošta, telegrafa i telefona — Josip G. Kostić; 6) ministar saobraćaja — Dura Dokić; 7) ministar finansija — Dušan Đorđević; 8) ministar socijalne politike i narodnog zdravlja — Tanasije Dinić; 9) ministar narodne privrede — dr Milorad Nedeljković i 10) ministar poljoprivrede i ishrane — inž. Radosav Veselinović.¹⁶⁹

Mada nije bilo većih promena u vrhu kvislinške uprave u Srbiji, ipak je karakteristično sledeće: prvo, da je Nedić, pored predsedničke funkcije, zadržao za sebe i najvažniji ministarski položaj — unutrašnjih

poslova; drugo, da je Tanasije Dinić ostao u vladi, ali po rang-u ne drugi kao ranije, već osmi; treće, posle odlaska iz vlade Dragog Jovanovića, porasla je uloga ministra pravde Bogoljuba Kujundžića, kome je Nedić dao drugo mesto na novoj rang-listi ministara, i, četvrto, Nedić je uspeo posle mnogo truda da se oslobodi svojih najvećih rivala, a ujedno i najvećih germanofila, koji su ostali na vlasti, ali nisu bili opasni po njega kao ranije.

Odmah posle reorganizacije svoga kabineta, Nedić je obavestio sve okružne načelnike da je on sada ministar unutrašnjih poslova i da je ovom resoru pripojena Služba javne bezbednosti. U vezi s ovim tražio je poslušnost i disciplinu.¹⁷⁰ Međutim, ma koliko da je želeo da se osamostali time što se oslobodio glavnih konkurenata u vladi, Nedić je i dalje bio toliko zavisan od nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji da nijedan ozbiljniji korak u unutrašnjoj upravi nije smeo preduzeti bez njihovog odobrenja. To se vidi i na primeru Srpske državne straže, koja je samo formalno bila pod njegovom komandom, a stvarno pod jurisdikcijom generala Majsnera. To je Nedić stavio do znanja svim okružnim načelnicima u Srbiji, u raspisu od 6. novembra 1943. godine: „Viši vođa SS i policije gospodin general Majsner, sa svojim štabom i orga-

¹⁶⁸ *Službene novine*, br. 87-A, 6. XI 1943. — U čl. 2. citirane uredbe pisalo je: „Odeljenje za državnu zaštitu, Odeljenje za javnu bezbednost i sve policijske vlasti u zemlji vraćaju se u sastav MUP-a. Za njih važe propisi koji su važili do stupanja na snagu Uredbe o obrazovanju celokupne službe srpske državne bezbednosti. Komanda SDS vraća se u sastav MUP-a po propisima koji za nju važe.”

¹⁶⁹ AS, Kabinet Nedića, Nća, bez broja.

¹⁷⁰ U jednom delu citiranog obaveštenja stajalo je sledeće: „Da Srpska državna straža, svesna značaja svoje službe i spasavanja srpskog naroda, unese punu odanost i požrtvovanost u službi i da u njenim redovima vladaju besprekorni red i disciplina. U ime otadžbine, zahtevam punu pokornost prema starešinama i rad bez predaha na uspostavljanju potpunog reda i mira na teritoriji Srbije za najkraće vreme kao i besprekornu izvršnu službu prema uputu i nalogima upravnih vlasti i shodno propisima čl. 5. i 7. Uredbe o ustrojstvu Srpske državne straže” (A CKKPJ, B-23/1312).

¹⁸⁵

nima u zemlji, vršiće nadzornu vlast nad policijskim radom upravnog aparata, kao i nad radom Srpske državne straže, i preko mene činiti zamerke i potrebne sugestije kako bi se red i primeran poredak čim pre uspostavili. Preporučujem svim organima unutrašnje uprave i Srpskoj državnoj straži da svojim radom, držanjem, a naročito svojom taktičnošću i lojalnošću stvaraju kod nemačke nadzorne vlasti samo razloge za pohvalu u svakom pogledu.”¹⁷¹

I ovaj podatak govori da su rezultati Nedićeve posete Berlinu bili poražavajući. Ništa nije bilo od autonomije srpske vlade, za koju se Nedić uporno zalagao. Nemci su kontrolisali, naročito Majsner sa svojim štabom, celokupni sistem kvislinške uprave. Čak i Nojbaheerova nastojanja da se dà više samostalnosti srpskoj kvislinškoj upravi, nisu bitno menjala situaciju. Tako je ostalo sve dok je postojala Nedićeva vlada i dok su Nemci bili okupatori u Srbiji.

¹⁷¹ A CKKPJ, B-23/372.

¹⁸⁶

NAPORI MILANA NEDIĆA DA KVISLINŠKE VOJNE JEDINICE STAVI PONOVO POD SVOJU KOMANDU

Tokom cele 1943. godine, Milan Nedić, sa svojom vladom, ulagao je velike napore kod komandujućeg generala i zapovednika Srbije i komandanta Jugoistoka da mu se ponovo stave pod komandu Srpska državna straža, Granična straža i Srpski dobrovoljački korpus. Kao glavni argument isticao je — da bi se na taj način lakše obezbeđivao „red, mir i bezbednost” i da bi se „vlada narodnog spasa” uspešnije suprotstavljala oslobodilačkom pokretu Srbije. Međutim, svi naponi kvislinškog „ministra-predsednika” ostali su bez rezultata sve dok nije posetio Berlin i vodio razgovore sa Ribentropom i Hitlerom. Bila je to jedna tragikomična

situacija: da jedna vlada, makar bila i kvislinška, nema egzekutivu u svojim rukama. Jer Srpska državna straža, koja je obrazovana marta 1942. godine, samo nekoliko meseci kasnije bila je pod neposrednom komandom generala Majsnera. U stvari, na njegovu inicijativu 10. avgusta 1942, doneta je Uredba o obrazovanju celokupne Službe srpske državne bezbednosti, na čelu sa Dragomirom Jovanovićem. Iako je imao već dve funkcije, bio je prvi pretpostavljeni Srpskoj državnoj straži i policiji uopšte. Jovanović je samo formalno bio ministar Nedićeve vlade, a stvarno pod Majsnerovom komandom. Srpska granična straža bila je, opet, iz nekih razloga koje su motivisali Majsner i njegov štab, formalno pod kontrolom Ministarstva finansija Nedićeve vlade, a stvarno pod komandom Generalnog opunomoćenika za privredu. Srpski dobrovoljački korpus, čak ni formalno nije imao nikakve veze sa Nedićevom vladom, jer je bio pod neposrednom komandom generala Badera, odnosno određenih njegovih službi.

Kakvo je bilo stanje u kvislinškim vojnim jedinicama početkom 1943, najbolje je prikazao Nedić u svom memorandumu od 22. februara, koji je uputio vojnoppravnom komandantu Srbije. U jednom delu ovog dokumenta rečeno je sledeće: „Jedno savesno i objektivno proveravanje današnje situacije dovešće, nesumnjivo, do konstatacije da izgleda bezuslovno i najhitnije potrebno da se javna služba bezbednosti opet priključi upravnom aparatu i da se stavi pod zapovedništvo nadležnog ministra. Pogranične trupe, koje su svojedobno pripadale u sastav Srpske državne straže, izdvojile su se iz sastava iste i stavljene su pod zapovedništvo Ministarstva finansija, iako nikada nisu potpadale pod ovo ministarstvo, a tamo niti postoji jedna nadležna i odgovorna osoba koja bi poznavala političku graničnu službu i koja bi mogla da komanduje gra-

187

ničnim trupama... Svojevremeno je srpska vlada preduzela sve što je u njenoj moći da bi sprečila ovo odvajanje, ali svi njeni prigovori i opomene ostali su bez uspeha.

Srpska državna straža, jedini instrumenat za održavanje reda i mira, ne nalazi se u rukama srpske vlade. Inicijativa, naredbodavna vlast, kao i sve ostale važne stvari sprovode se danas bez ikakvog uticaja srpske vlade. Komunisti i ustanici, protiv kojih se Srpska državna straža bori, odlično su naoružani: oni raspolažu najboljim puškama, svaki treći skoro nosi po jedan mitraljez, oni imaju vrlo dobre teške mitraljeze, oni raspolažu neograničenom količinom municije i svaki pojedinac ima svoju defanzivnu bombu; imaju konje za komoru, kao i dobre i tople odeвне predmete itd. Na drugoj strani, nasuprot tome, stoji Srpska državna straža sa francuskim puškama, slabog kvaliteta, sa nedovoljnim brojem ručnih granata i ove su većinom ofanzivne granate, sa holandskim mitraljezima, koji su i suviše teški za transportovanje, sa samo 60 metaka po pušci, bez konja za komoru i uopšte bez komore. Oko 3.500 ljudi je bez uniformi i cipela, više od 4.000 ljudi nemaju čebadi, a više od pola njih nema rublja. Nabavljanje životnih namirnica uopšte se otežava. Polovina ljudstva Srpske državne straže nema niti kreveta niti krevetnine. Srpskoj državnoj straži je istovremeno dodeljena uloga jednog policijskog organa i uloga jedne borbene vojne trupe. Usled svoga sastava i svoga slabog brojnog stanja, a isto tako i zbog svog slabog naoružanja, opreme i snabdevanja, ona nije u stanju da odgovori, i delimično u traženoj meri, od nje traženim teškim zadacima...

Srpski dobrovoljački korpus stoji, isto tako, malo na raspolaganju srpske vlade. Nad njim zapovedaju isključivo u svakom pogledu nemačka Wehrmacht mesta, iako bi korpus pod komandom srpske vlade mogao na terenu da se pokaže mnogo korisniji. Jedinice Srpskog dobrovoljačkog korpusa danas se upotrebljavaju za čisto policijske zadatke (pretrese stanova, hapšenja itd.) ili za službu osiguranja službe na železnicama. A opet poneki put uzimaju se za akciju čišćenja, čas u jednom, a čas u drugom delu države, a otkad ne podležu pod komandu srpske

vlade, nikada nisu upotrebljeni za jednu radikalnu akciju čišćenja."¹⁷²
172 Arhiv SUP Srbije, Dosje Nedića, neregistrovano. — U vezi s ovim problemom Nedić je u citiranom memorandumu istakao i sledeće: „Razdeoba na slabe poljske straže i na manje nedovoljne srpske i okružne rezerve, s jedne strane, kao i mnogobrojni policijski zadaci i borbe protiv jakih, često mnogo nadmoćnijih komunističkih i ustaničkih odeljenja, doneli su sa sobom da Srpska državna straža trpi neuspehe i javna bezbednost ni u kom slučaju ne izgleda osigurana. A ova okolnost, opet, apsolutno pokazuje teške posledice: neraspoloženje, nepoverenje okupacionih vlasti u SDS; nedovoljnu javnu bezbednost; gubitak poverenja i morala kod stanovništva i njihove velike patnje i neprilike i, na kraju, negativno dejstvo na moral, disciplinu i revnost u službi kod samoga ljudstva Državne straže, kao i nesrazmerno veliki gubici u mrtvima, ranjenicima i odvučenim ljudstvom i oficirima. Pravilno rešavanje SDS zahteva imperativno: a) povećanje brojnog stanja iste; b) dobro naoružanje i oprema, kao i dobro snabdevanje; c) jedna reorganizacija, imajući u vidu današnje prilike i stvarne potrebe; d) isključivo poveravanje policijskih zadataka.”

188

Kada je reč o kvislinškim vojnim formacijama, bez obzira na to što one nisu bile pod neposrednom komandom Milana Nedića, odnosno njegove vlade, ipak im je glavni zadatak bio borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Majsner je stalno insistirao preko Dragog Jovanovića da se što bolje organizuju odredi Srpske državne straže, da se čiste od simpatizera NOP-a i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Jer je ovaj poslednji sve više uspevao da stvara svoje punktove u redovima SDS i da preko nje snabdeva svoje ljudstvo oružjem i drugim potrebama. Zbog toga, tokom januara i februara 1943, umesto sitnih stanica poljske straže, stvaraju se veće vojne formacije.¹⁷³ Pored toga, šef Srpske državne bezbednosti organizovao je više policijskih škola na teritoriji Srbije, gde su obučavani omladinci a potom regrutovani u Srpsku državnu poljsku stražu.¹⁷⁴

Komanda Srpske granične straže, takođe je nastojala da svoje ljudstvo osposobi tako da bi efikasno mogla da služi interesima nemačkih okupacionih vlasti. Nojhauzen je preko Nedićevog ministarstva finansija, stalno bio u kontaktu sa komandantom Srpske granične straže, pukovnikom, Pogačarom. Da bi se poboljšao rad ove službe, 13. marta 1943.

u Beogradu je održana konferencija sa svim komandantima okružnih graničnih odreda SDS, na kojoj je govorio i Milan Nedić.¹⁷⁵ Interesantan je izveštaj o radu Komande SGS od 15. marta 1943, upućen Ministarstvu finansija Nedićeve vlade: „Odnos prema okupacionim vlastima je lojalan. Komandiri su u neprekidnom kontaktu sa nadležnim nemačkim sreskim carinskim komesarima u zemlji i iste obaveštavaju o svemu onome što se od značaja na granici događa.”¹⁷⁶

Nemačke okupacione vlasti u Srbiji stalno su naglašavale da je Srpska državna straža dužna i obavezna da saraduje i da se potčinjava komandi Višeg SS i policijskog generala Majsnera. To čini i Bader u svom naredjenju lično Nediću od 23. marta 1943. godine.¹⁷⁷ Međutim, uza sve

¹⁷³ AVII, Nća, br. 9/6-2, k. 28. — U Požarevcu je 12. januara ukinuto, uz prethodnu saglasnost nemačke policije, 7 stanica poljske straže.
¹⁷⁴ 28. januara 1943. komandant SDS Borivoje Jonić izdao je sledeću naredbu komandantima SDS: „Komandanti odreda i poljskih stanica naročito su pozvani da prilikom svojih čestih izlazaka u službu i kontakata sa narodom — vrše vrbovanje i izbor mladića za SDS, i to iz poštenijih porodica i gde ima više muških glava. Zatim se naređuje da prvenstvo imaju oni koji su ranije služili vojsku, da su dobrog vladanja. Izbegavati zanatlije, koji su nedisciplinovani; da je kandidat navršio 20 godina, a da nema više od 30; imaće mesečne prinadležnosti od 200—3.100 dinara, zavisno da li ima neki čin.”

¹⁷⁵ 9. II 1943. Okružna škola SDS u Zaječaru izveštava šefa Obaveštajnog odseka u Beogradu da im kandidati slabo pristižu i da oni koji su na licu mesta ne pokazuju interesovanje za rad (AVII, Nća, br. reg. 55/8-1, k. 31).

¹⁷⁶ AVII, Nća, br. reg. 10/2-24, k. 27.

¹⁷⁷ AVII, Nća, br. 10/2-8, k. 27.

¹⁷⁸ AVII, NAV, N-T-501, 249/113—114. — Bader je 5. aprila Nedićevoj vladi uputio akt u kome odgovara na njen zahtev za ponovno formiranje graničnog bataljona na jugozapadnoj granici Srbije (na Drini). Bader se ne slaže sa predlogom Nedićeve vlade jer, kao što on kaže, taj deo granice biće dovoljno

obezbeden od graničnog bataljona NDH, koji se nalazi na tom sektoru Drine (AVII, NAV, N-T-501, 249/204—205).

189

rezerve i nepoverenje prema ovoj kvislinškoj vojnoj formaciji, Nemci su u pojedinim situacijama isticali „hrabrost“ pripadnika SDS u borbama protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ. Vojnoupravni komandant Srbije, na primer, 14. aprila nalaže da se korpusnom zapovešću odaje priznanje jedinicama SDS za „uspešnu akciju protiv komunističkih ustanika kod Čačka i Bijeljine”.¹⁷⁸ *Novo vreme* i drugi kvislinški listovi i časopisi koristili su gotovo svaku priliku da zabeleže borbu pripadnika SDS sa partizanima, čak su navodili broj poginulih i ranjenih kako bi se i na taj način što bolje afirmisali kod Nemaca.¹⁷⁹ Srpski dobrovoljački korpus je i dalje bio „najelitnija” kvislinška vojna formacija u Srbiji. Bio je pod neposrednom komandom vojnoupravnog komandanta Srbije. Nemci su u taj korpus, kao i u pripadnike Ljotićevog „Zbora”, imali najviše poverenja, pošto su se dobrovoljci najčešće borili protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Stoga -je Nedić uporno insistirao kod nadležnih nemačkih vlasti da ove jedinice ponovo stavi pod svoju komandu. Komandant Grupe armija „E” 1. januara 1943. naredio je da se reorganizuju dobrovoljačke jedinice. Umesto „Srpska dobrovoljačka komanda”, kako su do tada nazivani, preimenovani su u „Srpski dobrovoljački korpus”. Tada su imali 5 bataljona sa oko 4.000 vojnika.¹⁸⁰ Međutim, zbog stalnog osipanja, Nemci su nastojali da povećaju broj ljudstva u sastavu SDK. To su činili preko komande Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a još više preko organizacije „Zbora”, kojom je i dalje rukovodio Dimitrije Ljotić. Nacisti su insistirali da se u SDK regrutuju mlađi ljudi, pored toga, „besprekorno odani nemačkom fašizmu”. U vezi s tim vojnoupravni komandant Srbije poklao je izveštaj komandantu Jugoistoka u kome ga obaveštava da je teško naći „mlade i odane” i predlaže mu da se proširi već postojeća škola za pripadnike ove službe kako bi na taj način, eventualno, obezbedili jedan broj novih kandidata.¹⁸¹ Bilo je predloga, koje je podupirala Nedićeva vlada da se iz nemačkih zarobljeničkih logora pusti kućama jedan broj zarobljenika srpske nacionalnosti, pod uslovom da stupe u jedinice SDK. Međutim, u svom dopisu od 22. aprila, koji je uputio Kosti Mušickom, komandantu SDK, Bader je to energično odbio, s napomenom da se ratni zarobljenici za ove svrhe ne mogu angažovati sticajem mnogih okolnosti, a kao najvažnije njihova pouzdanost je neispitana.

¹⁸²

178 AVII, NAV, N-T-501, 249/259. — Bencler je u svom izveštaju od 12. VI 1943. izneo da Nedićeva vlada ima teškoća sa pripadnicima mađarske nacionalnosti, koji su se nalazili u redovima SDS, i traži od svog nadležnog Ministarstva objašnjenje u vezi s ovim problemom (AVII, London — N-4, H-299451—299457).

179 *Novo vreme*, 3. VI 1943, iznelo je podatke da je dan ranije 9 pripadnika SDS poginulo u borbama protiv partizanskih odreda Srbije.

¹⁸⁰ AS, Nća, br. 433/43, Pismo komandanta korpusa pukovnika Koste Mušickog.

¹⁸¹ AVII, NAV, N-T-501, 249/60—64.

¹⁸² AVII, NAV, N-T-501, 249/326.

190

I dalje je bilo niz nesporazuma oko toga šta sve treba da rade pripadnici SDK, da li da obavljaju samo operativne ili i policijske zadatke. Vojnoupravni komandant Srbije imao je u vezi s tim niz prigovora iz samog vrha kvislinške uprave, u čemu se naročito isticao Dragi Jovanović. Naime, *on* je objašnjavao da je pitanje hapšenja, pretresa stanova i dr. nadležnost Specijalne policije i Srpske državne straže, a da dobrovoljci treba isključivo da se posvete operativnim zadacima.¹⁸³ Bader je, posle svega, morao u relativno kratkom periodu da interveniše. U pismu koje je uputio 27. marta nemačkom oficiru za vezu pri 1. bugarskom okupacionom korpusu naglašava se da pripadnici SDK nisu sastavni deo nemačkih snaga, već naoružana kvislinška srpska jedinica koja je u svemu potčinjena nemačkoj komandi.¹⁸⁴ Samo petnaest dana kasnije, vojnoupravni komandant Srbije naredio je opštem odeljenju da SDK

nema pravo da izdaje naređenja za hapšenja, ali da su pripadnici tog korpusa obavezni i mogu da vrše hapšenja po naređenju nemačkih komandi.

¹⁸⁵

U izveštaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od juna 1943, koji je upućen Centralnom komitetu KPJ, opširno je analizirana vojno-politička situacija u to vreme u ovoj pokrajini. Posebno je dat pregled aktivnosti kvislinških vojnih formacija i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Za Srpski dobrovoljački korpus navedena *je* organizaciona struktura njegove komande; da ima pet bataljona, naziv mesta gde su smešteni i imena komandanata; njihova aktivnost u borbi protiv NOP-a i niz drugih pojedinosti. „Jačina svakog dobrovoljačkog bataljona iznosi od 700—800 ljudi, tj. oko 3.500—4.000 ljudi, u svih 5 bataljona” — pisao je PK-a — „bataljoni imaju potpuno nemačko naoružanje, tj. puške nemačke, mašingevere kratke i dugačke, minobacače, automobile i ostale potrebštine. Nemci neposredno daju sve naoružanje i to najmodernije. Sastav dobrovoljačkog korpusa sastoji se iz odabranih dobrovoljačkih odreda (Ljotićevaca) i za njih nije upućen nikakav raspis po Srbiji radi vrbovanja.”¹⁸⁶ U daljem tekstu izveštaja Pokrajinskog komiteta ističe se da Nemci u jedinice SDK imaju neograničeno poverenje; da u njihovim redovima ima svih slojeva društva, ali preko 90% članova Ljotićevog **183 Agent BDS U-55, u svom izveštaju, 8. aprila 1943, piše da je „posetio pre nekog vremena pukovnika Mušickog i tom prilikom zastupao gledišta da bi SDK morala nastojati da sačuva simpatije srpskog stanovništva. Zato vodstvo treba da pazi na to da SDK svoj ugled ne prlja policijskim radnjama. Pukovnik Mušicki uveravao je Jovanovića da SDK sam po sebi nema nameru da sprovodi policijske mere, ali da ipak mora izvršavati policijske zapovesti primljene od komandujućeg generala. Ako se ma gde pojave neprijatelji, isti se u slučaju opasnosti odmah hapse ili se prepoznaju” (Arhiv SUP-a Srbije, BDS, neregistrovano).**

¹⁸⁴ AVII, NAV, N-T-501, 249/142.

¹⁸⁵ AVII, NAV, N-T-315, 64/495. — Milan Nedić je tokom prve polovine 1943. više puta posećivao bataljone SDK iako oni nisu bili pod njegovom komandom. Tom prilikom ih je hrabrio, bodrio da još smeli je ulaze u okršaje sa komunistima. Tako je Nedić 21. II posetio četvrti dobrovoljački bataljon, a 17. V Peti dobrovoljački bataljon. (*Novo vreme*, 25. II i 18. V 1943.).

¹⁸⁸ Zb. NOR, 1-5, 217—218.

¹⁹¹

„Zbora” i da se komandni položaji nalaze u njihovim rukama. „Pređašnji nedićevci su sada, u stvari, Srpska državna straža — nesigurna, minirana, navodno, Dražinim ljudima. Kao protivteža tome došlo je do stvaranja Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Četnici Koste Pećanca ne postoje više u Srbiji”,¹⁸⁷ pisalo je na kraju izveštaja PKKPJ za Srbiju. Iz svega izloženog može se zaključiti da su srpske kvislinške vojne formacije bile pod neposrednom komandom nemačkih okupacionih vlasti; da su nacisti najviše imali poverenja u pripadnike SDK, te su ih zbog toga naoružavali prilično modernim oružjem, a Nedićeva vlada mogla je jedino po Majšnerovom odobrenju da Srpsku državnu stražu angažuje za neku akciju koju bi ona organizovala protiv partizanskih odreda i diverzantskih grupa u pozadini. Zbog toga je Milan Nedić ponovo uputio pismo generalu Baderu, vojnopravnom komandantu Srbije, 11. juna 1943, u kome ga obaveštava: prvo, da je Draža Mihailović sa teritorije Crne Gore prebacio svoj štab u Srbiju i, drugo, da „vlada narodnog spasa” očekuje da će komandant Srbije uskoro ispuniti dato obećanje o vraćanju SDS i SDK u njegovu nadležnost. U odgovoru na ovo pismo, Bader je samo nekoliko dana kasnije obavestio Nedića: „Ja sam svakako obećao da pojedini delovi Srpske državne straže ili Srpskog dobrovoljačkog korpusa mogu da budu Vama potčinjeni povremeno za specijalne zadatke. Ne mogu da se setim da sam ikada dao obećanje u tom smislu da SDS i SDK treba da budu vraćeni.”¹⁸⁸

I pored tolikog broja Nedićeve „oružane sile” (negde oko 25.000 vojnika i oficira SDS, SGS i SDK), srpski kvislinški predsednik nije imao pravo da za sebe i svoju vladu formira neku bezbednu stražu koja bi se brinula o njegovom životu i bezbednosti njegovih ministara, pa je u vezi

s tim problemom, u aktu od 19. marta 1943, tražio od vojnoupravnog komandanta da mu se u tu svrhu odobri jedna specijalna grupa vojnika. Međutim, Majnsner se energično usprotivio ovom zahtevu, te je u odgovoru Nedićevoj vladi samo desetak dana kasnije, načelnik Štaba vojnoupravnog komandanta, pukovnik Gajtner, istakao da Bader sa ovim predlogom nije saglasan. Kao objašnjenje, Gajtner je naveo činjenicu da nije bilo dovoljno opreme: oružja, obuće, odeće i drugog za jednu

187 Isto. — *Novo vreme* je zabeležilo 28. IX 1943. da je dan ranije svečano sahranjen komandant IV dobrovoljačkog bataljona Miloš Vojinović (Vojinović je bio po nacionalnosti Slovenac, Lautner, pa je promenio ime i prezime) i 16 dobrovoljaca, koji su poginuli u borbi protiv partizana u blizini Užica.

les AVIIINAV) n-T-501, 249/644—645. — Trećeg juna 1943. Tanasije Dinić, u svojstvu ministra unutrašnjih poslova Nedićeve vlade poslao je Baderu predlog da deo SDK bude stavljen na raspolaganje okružnim načelnicima: „U ovu svrhu, kao i u svrhu jačanja autoriteta uprave na terenu, neophodno je potrebno narediti dislokaciju dobrovoljačkih bataljona, tako da svakom okružnom načelniku stavi na raspolaganje i neposredno podredi po jedan polubataljon. Okružni načelnik treba ovu jedinicu dalje rasporediti tako da on garantuje sigurnost železničkih objekata spolja u svom okrugu. Na ovaj način bi bi, po mom mišljenju, sprečen prilaz železničkim objektima udarnim jedinicama" (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

192

ovako „reprezentativnu jedinicu".¹⁸⁹ Tek posle nekoliko meseci (preciznije: 8. jula 1943), Majnsner je, ipak, morao da popusti pod pritiskom Badera i Bendera (a na mnogobrojna insistiranja Nedića i njegove vlade), pa je toga datuma Bader doneo odluku, koja je istog dana saopštena Nediću, da mu se odobrava telesna straža u sastavu od: 8 oficira, 10 podoficira i 212 vojnika. Nedić je kasnije prozvao ovu kvislinšku vojnu formaciju „Narodna garda". U obrazloženju odluke vojnoupravnog komandanta rečeno je da je glavni zadatak „telesne straže": da brine o bezbednosti predsednika i njegovih ministara; da je ova jedinica neposredno potčinjena Nediću, tj. da ona nije deo SDS niti pak SDK; da će joj se dodeliti naoružanje, revolveri za oficire i podoficire, a jugoslovenske puške za vojnike. Nedić je po ovoj odluci bio dužan da podnese vojnoupravnom komandantu na odobrenje: a) službeno uputstvo za telesnu stražu; b) uzorak službene i posebne uniforme i c) spisak imena oficira.¹⁹⁰ Kvislinški srpski predsednik je bio donekle ohrabren što je, ipak, imao jedan broj vojnika i oficira pod svojom neposrednom komandom, ali nije odustajao da u svakoj prilici u kontaktima sa najvišim funkcionerima nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, zahteva da mu se vrati „egzekutiva", kako je on popularno nazivao pripadnike SDS i SDK. Ovo pitanje bilo je jedno od značajnijih i u razgovorima koje je vodio sa Ribentropom i Hitlerom. Tada je, naime, „srpski predsednik" podneo plan Ribentropu, po kome se predviđalo da se Srpski dobrovoljački korpus poveća od 5 na 12 bataljona; da se stavi pod Nedićevu komandu i da služi kao „udarna snaga za borbu protiv partizana". Za Srpsku državnu stražu Nedić je takođe imao plan: da bude pod njegovom komandom, da se reorganizuje i očisti od „nepouzdatih elemenata" i imala bi zadatak „da vrši čisto policijsku i žandarmerijsku službu". Već je bilo reči o tome da su Ribentrop, a posle njega Hitler, samo delimično usvojili Nedićev plan. Najvažnije je bilo da su se načelno složili da sve kvislinške jedinice bar formalno budu pod Nedićevom komandom i da se SDK poveća na 10 bataljona. Međutim, tada je naglašeno da sva organizaciona i taktička pitanja u vezi s ovim problemom Nedić mora da usaglasi sa Felberom, Nojbaherom i Majnsnerom.¹⁹¹ Međutim, tek početkom novembra 1943. obećanja koja je Nedić dobio u Glavnom stanu Rajha, mogla su bar delimično da budu sprovedena u delo. Gotovo mesec i po dana (od 18. septembra do 2. novembra), utrošio je na stalne razgovore i pregovore sa Felberom, Nojbaherom, Majnsnerom, Nojhauzenom i drugim funkcionerima okupacione uprave u Srbiji. Tako je 24. i 25. septembra imao sastanak sa Felberom; 27. septembra Nedić je uputio vojnoupravnom komandantu plan reorganizacije

SDK i SDS, ali ga Felber samo dan kasnije izveštava da celu stvar treba dobro pripremiti i ne žuriti. U pogledu povećanja ljudstva u Srb-
189 AVII, NAV, N-T-501, 249/146, Pismo komandnog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije, 28. III 1943, Nediću.

wo Avil, Mikroteka, N-T-501, rol. 252, mf. 1236.

191 AVII, NAV, N-T-120, 61/49475-85, Zapisnik sa sastanka Ribentropa i Nedića, 18. IX 1943.

13 Kontrarevolucija u Srbiji 2 193

skom državnom korpusu, vojnoupravni komandant insistira da se ovo pitanje prodiskutuje sa ministrom bez portfelja u Nedićevoj vladi Mihailom Olćanom i tek onda da se predlog uputi njemu na razmatranje.¹⁹² Istog dana, Felber je uputio Vrhovnoj komandi Vermahta zahtev da ona da svoje mišljenje o tome da li Nediću treba odobriti da SDS, SDK i Srpska granična straža budu pod njegovom komandom obzirom na to da se Majnsner energično suprotstavlja ovoj odluci.¹⁹³ Tek posle ove intervencije, Kajtel je 20. oktobra izdao naređenje komandantu Jugoistoka u Beogradu da se reorganizuje i poveća Srpski dobrovoljački korpus. Na osnovu ovog uputstva odobreno je da se SDK poveća na 5 pukova i da svaki puk ima po 5 bataljona; da komandant ovih jedinica bude i dalje Košta Mušicki, ali pod vrhovnom komandom generala Nedića. U uputstvu OKV precizirano je i to da Prvi puk bude smešten u Valjevu; Drugi u Kraljevu; Treći u Čačku, Četvrti u Smederevu i Peti u Kruševcu.¹⁹⁴ U vezi s tim, a na predlog Nojbahera, 24. oktobra iz Glavnog stana Rajha upućeno je specijalno obaveštenje za Felbera: „Saopštite vođi grupe Majnsneru da su ovdašnja savetovanja o globalnoj situaciji na Jugoistoku između ostalih tačaka programa u vezi s antikomunističkom akcijom na Jugoistoku pokazala neophodnim dosledno sprovođenje Nedićeve politike. U okviru globalnog planiranja SS — Vođa Rajha je odlučio da se Srpska državna straža stavi pod komandu Nedića kao budućeg srpskog ministra unutrašnjih dela.”¹⁹⁵

To što su odugovlačili da vrata SDS i SDK pod Nedićevu komandu, mada je o tome bila postignuta načelna saglasnost u Glavnom stanu Rajha, nemačke okupacione vlasti u Srbiji imale su veoma jake razloge da deluju oprezno. To je period kada narodnooslobodilački pokret u Srbiji hvata sve više korena u masama, zahvaljujući uspesima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i povoljnom razvoju međunarodnih događaja, naročito posle kapitulacije Italije. Istovremeno su se u kvislinškim vojnim formacijama primećivali vidni znaci demoralizacije. To se vidi i iz podatka da je samo od 1. do 15. septembra 1943. dezertiralo 778 pripadnika Srpske državne straže i 640 pripadnika Srpske granične straže.¹⁹⁶ Međutim, dezertiranja je bilo čak i u redovima Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Zbog toga je komandant Jugoistoka 27. oktobra izdao naređenje komandi SDK-a da se pooštre mere protiv pripadnika ovih jedinica kako se ne bi desilo kao tih dana u Trećem bataljonu, iz koga je dezertiralo 17 ljudi sa opremom i naoružanjem.¹⁹⁷

182 AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, r. 253, mf. 395.

183 AVII, NAV, N-T-501, 253/396.

184 AVII, NAV, N-T-501, 253/586, 587.

195 AVII, Bon, 3/298710. — 27. X 1943. komandant Jugoistoka obavestio je Nedića da mu se ne može izaći u susret da pripadnici bivših jugoslovenskih graničnih trupa, koji se nalaze u nemačkom ratnom zarobljeništvu budu oslobođeni radi stupanja u Srpsku graničnu stražu. Kao razlog navedeno je da su ovi ljudi neophodni za rad u privredi Nemačke (AVII, NAV, T-501, 253/674).

196 AVII, mf, NAV, N-T-501, r. 253, s. 361, Petnaestodnevni izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije, 15. IX 1943.

197 AVII, NAV, N-T-501, 253/675.

194

Konačno, 2. novembra 1943, komandant Jugoistoka je saopštio Nediću da mu se definitivno vraćaju SDS i SDK. Naglasio je da se s ovom odlukom saglasio i Majnsner, ali da će, ipak, sve ove jedinice biti pod njegovom (Majnsnerovom) kontrolom. Na tom sastanku Nediću je stavljeno u zadatak da najhitnije podnese formacijski plan i organizaciju ovih jedinica.¹⁹⁸ Samo dva dana kasnije, Felber je pismeno obavestio

kvislinškog predsednika u Srbiji da mu se i Srpska granična straža vraća u nadležnost.¹⁹⁹

Ceo novembar protekao je u novoj organizaciji kvislinških vojnih formacija i njihovom preuzimanju od Nedićeve vlade. Nedić je, kao što smo već istakli, 5. novembra izvršio rekonstrukciju svog kabineta, a sutradan je dao izjavu za štampu i ujedno uputio poverljivo pismo okružnim načelnicima da je on od toga datuma vrhovni komandant „srpske oružane sile“, koju ipak, treba da kontroliše general Majnsner. Deo Nedićeve izjave doneo je i list *Novo vreme*, u broju od 7. novembra: „Rešen da po svaku cenu održim red i mir u zemlji, i time uštedim srpskom narodu nove nedaće, a Srbiji obezbedim dostojno mesto u slobodnoj zajednici evropskih naroda, Srpska garda, Srpska državna straža, Srpski dobrovoljački korpus i Srpska granična straža imaće od sada pod svojom komandom da nastave budno čuvanje bezbednosti u zemlji i time ispune svoju svetu dužnost prema otadžbini... Zalažući se tako za održavanje reda i mira u zemlji, naročito u borbi sa komunističkom nemanom, oni dokazuju svoju visoku srpsku svest, koja nas jedino može spasti u ovim teškim časovima.“²⁰⁰

U raznim okupacionim i kvislinškim sredinama, na različite načine, komentarisana je centralizacija vlasti u rukama kvislinškog srpskog predsednika. Neki najbliži Nedićevi saradnici, na primer, Dragi Jovanović, Tanasije Dinić i drugi, gledali su sa podozrenjem na ovu odluku nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Nemačka obaveštajna služba — BDS pisala je tih dana da je i Dimitrije Ljotić nezadovoljan ovom odlukom i da je, navodno, pripremao državni udar protiv Nedića.²⁰¹ Isto tako, vlada NDH u Zagrebu nije primila sa odobravanjem vest o proširivanju ovlašćenja ministra-predsednika Nedića, jer je on, i bez toga, redovno posezao da prisvoji pojedine delove teritorije koje su držale usta-

198 Avil, NAV, N-T-501, 253/733, Zapisnik sa sastanka Nedića i Felbera, 2. XI 1943.

¹⁹⁹ AVII, NAV, N-T-501, 253/743.

200 *Novo vreme*, 7. XI 1943. — Dragi Jovanović dao je na saslušanju u Beogradu posle rata izjavu u kojoj, pored ostalog, ističe Nedićevu tendenciju da centralizuje vlast u svojim rukama: „Već prilikom osnivanja Srpske državne bezbednosti, Nedić je imao tendenciju da resor MUP-a uzme u svoje ruke. U međuvremenu se klonio Aćimovića i nekoliko meseci je bio ministar MUP-a — Tasa Dinić. U septembru ili oktobru 1943. sklonio je sa položaja MUP-a i Tasu Dinića i mene sa položaja šefa Srpske državne bezbednosti. Neposredni razlog njegove tendencije — da sve uzme u svoje ruke, a sa druge strane Ljotićeva intriga i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koje su me pratile od početka dolaska na taj položaj“ (AVII, br. 19/7, k. 1).

²⁰¹ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, Seferov izveštaj s kraja novembra 1943. Himleru.

13» 195

ške vlasti.²⁰² Boško Kostić u citiranoj publikaciji tvrdi da ni u Srbiji, pa ni u Budimpešti, nisu bili zadovoljni ustupcima koji su krajem 1943. godine učinjeni Nediću i njegovoj vladi.²⁰³ Međutim, celokupna nemačka štampa zabeležila je na vidnim mestima vest da je „predsednik srpske vlade general Nedić preuzeo vrhovnu komandu nad svim oružanim formacijama u Srbiji“. Nemačka fašistička štampa istovremeno je podvlačila „rešenost generala Nedića da nastavi beskompromisnu borbu protiv komunizma“. Poslednji poziv predsednika „vlade narodnog spasa“ za borbu protiv komunističke opasnosti u Srbiji, nemački listovi doneli su tih dana pod velikim naslovima: „Srbija protiv boljševizma“ ili „Srpski narod je antikomunistički“ itd.²⁰⁴

Međutim, nezavisno od toga šta je pisano u pojedinim delovima Evrope, a posebno na Balkanu o kvislinškoj srpskoj vladi u Beogradu i njenom predsedniku, Nedić je, ipak, pokušao da iskoristi novonastalu situaciju da bi realizovao neke svoje dugoročne zadatke. Reč je, naime, o aspiracijama srpskog kvislinškog predsednika (u čemu ga je podržavao Nojbaher) da proširi granice okupirane Srbije na račun Sandžaka, Crne Gore, Kosova, delova Bosne i Srema. Dakle, pretežno teritorije koje su bile pod italijanskom okupacijom. O tome je ustaški oficir za vezu u Beogradu

pisao u svom izveštaju od 8. novembra 1943. pored ostalog: „Prema jednoj verziji trebala bi vojska koju sada sačinjava SDK, a koja je oprobana u borbi, zauzeti Crnu Goru i Novi Pazar. Možda je ta vijest tendenciozna, možda i opravdana sa nemačkog gledišta, jer bi Nemci sa ovim pasivnim i buntovnim krajevima imali samo nepravilna, pa bi to prebacili na Srbiju.”²⁰⁵

U stvari, krajem 1943. godine, Komandi Jugoistoka u Beogradu dobro je bilo poznato da Operativna grupa divizija pri Vrhovnom štabu NOV i POJ namerava da prodre u dogledno vreme u Srbiju. Zbog toga su nacisti računali da je Nedić spreman da u Sandžak i Crnu Goru uputi deo snaga Srpskog dobrovoljačkog korpusa iz dva razloga: prvo, što bi želeo da i on sa svojim snagama „doprinese” sprečavanju prodora Druge 1 Pete divizije NOVJ u Srbiju i, drugo, što se nadao da će posle kapitulacije Italije Sandžak i Crna Gora pripasti Srbiji i da će biti stvorena velikosrpska federacija. U vezi s tim 23. decembra 1943. održan je sastanak između Felbera i Nojbahera, na kome je istaknuto da je Nedić dao saglasnost da pošalje deo jedinica SDK u Crnu Goru i Sandžak.²⁰⁶

⁴⁰² Pukovnik Andrić u svom izveštaju od 27. X 1943. pisao je sledeće:

„General Nedić naredio je da se izradi uredba o pozivanju mladića od 18—25 godina starosti. Ovu uredbu uglavnom je sastavio Glavar stožera SDK, bojnik Radoslav Topalović Tomić” (AVII, NDH, br. 21/4-1, k. 88).

²⁰³ U citiranoj publikaciji B. Koštica, str. 132, pisalo je u vezi s tim: „I Zagreb, i Pešta, i Sofija govorili su Berlinu da će se na ovaj način Srbi opet osnažiti a kad budu dovoljno jaki da će ponovo okrenuti sva svoja oružja i sve svoje snage protiv Hitlerovih težnji i planova. Nemački poslanik u Zagrebu fon Kaše, pored Nojhauzena i Majsnera u Beogradu, bio je onaj koji je uvek podupirao predloge i intencije satelita.”

²⁰⁴ Prema listu *Novo vreme*, 10. XI 1943.

sos AVII, NDH, br. reg. 19/4-1, k. 88.

²⁰⁶ AVII, NAV, N-T-501, 253/1045—1046.

196

Nešto kasnije (27. decembra) o ovom istom pitanju održan je u Beogradu novi sastanak komandanta Jugoistoka i Nedića. Iz zapisnika sa sastanka vidi se da su tada bile izvršene sve pripreme za ulazak pripadnika SDK u Sandžak radi borbe protiv partizana; da će iz Srbije s ovim jedinicama poći Mihailo Orljan, a kasnije, u Sandžaku, da će biti stavljeni pod komandu Pavla Đurišića. Interesantno je da su Nemci, a i Nedić, mnogo očekivali od ovih Nedićevih jedinica. Pored ostalog, računali su da će se među Crnogorcima probuditi „rodoljublje” i da će i oni iz svoje sredine regrutovati oko 5 bataljona SDK, sa oko 2.500—3.000 ljudi. Komandant Jugoistoka saopštio je Nediću da ima izgleda da vlada Rajha do 15. januara 1944. odobri rad skupštine, odnosno srpskog parlamenta, za šta se već odavno kvislinški srpski predsednik zalagao.²⁰⁷

Glavna briga Komande Jugoistoka i Nedićeve vlade bilo je kako sprečiti prodor Glavne grupe jedinica NOVJ pri Vrhovnom štabu u Srbiju. Zbog toga će biti angažovane ne samo nemačke i bugarske jedinice već i Srpski dobrovoljački korpus, Srpska državna straža, pa i četnici Draže Mihailovića. Isto tako, okupatori i kvislinzi morali su u samoj Srbiji da angažuju znatan broj vojnih efektiva, jer su, pored većih odreda i bataljona, stvarane i brigade NOVJ. Tako je 5. oktobra obrazovana Prva šumadijska brigada; 10. oktobra — Prva južnomoravska i 22. novembra — Druga južnomoravska brigada, koje su nanele ozbiljne udarce neprijateljskim snagama.

Odmah posle stavljanja pod svoju komandu „Srpske državne sile”, Nedić je morao da je angažuje na svim delovima okupirane Srbije, čak i preko nekih granica, kako bi bar za izvesno vreme omogućio nacistima da nesmetano eksploatišu privredna i druga bogatstva Srbije.

Ali kvislinške jedinice trpele su strahovite poraze gotovo u svim borbama koje su vodile protiv partizana, te je Nedić veoma teško mogao da nadoknadi gubitke u ljudstvu i ratnom potencijalu.

¹⁰⁷ AVII, NAV, N-T-501, 253/1047—1049.

197

TAJNA FAŠISTIČKA ORGANIZACIJA „SRPSKI GESTAPO“

Dosta prostora u ovom radu posvetili smo kvislinškim vojnim formacijama u svim ratnim godinama, budući da su one bile glavni oslonac i Savetu komesara Milana Aćimovića i Nedićevoj vladi. Međutim, malo se u jugoslovenskoj historiografiji zna o tajnoj fašističkoj organizaciji, koju je u Beogradu osnovao nemački Gestapo, bez znanja kvislinške uprave, ali od pripadnika kvislinških vojnih formacija i drugih deklasiranih elemenata, koji su se stavili u službu okupatora. Ta organizacija nazvana je „Srpski Gestapo“.¹⁰⁸

Ova specijalna organizacija Gestapoa za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta obrazovana je sredinom 1942, i bez mnogo uspeha delovala je do početka 1944. godine. Njeni pripadnici prethodno su završavali obuku, bili su odeveni u nemačku uniformu, naoružani nemačkim oružjem. Posle završenog tečaja odlazili su na teren gde su stvarali svoje punktove i agenture. Bili su smešteni u zgradi Osnovne škole u Ulici Starine Novaka. Početkom jula ova organizacija imala je 12, a u oktobru 45, a krajem 1942. godine 88 pripadnika. Ukupno ih je bilo 145. Rukovodilac grupe ovih narodnih izdajnika bio je u početku Strahinja Janjić, oficir bivše jugoslovenske vojske, a pred rat službenik Predsedništva vlade Dragiše Cvetkovića. Posle okupacije Srbije, među prvima se stavio u službu okupatora; službovao je u Dobrovoljačkom odredu Marisava Petrovića; bio je predsednik opštine u Kragujevcu, a potom u Leskovcu. Kao rukovodilac „Specijalnog odreda pri Predsedništvu vlade“ došao je u sukob sa Nedićem, bio otpušten iz službe, a potom se stavio u službu Gestapoa.²⁰⁹

„Srpski Gestapo“ bio je, u prvom redu, organizacija za borbu protiv NOP-a, ali je denuncirao i mnoge pripadnike kvislinške uprave, zbog čega je Nedićeva vlada više puta protestovala kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. U memorandumu Milana Nedića od 22. februara 1943, koji je upućen vojnoppravnom komandantu Srbije, pisalo je pored ostalog: „Šta ova organizacija radi, čemu ona služi, kako ona služi i šta su njeni ciljevi, sve mi to nije jasno, pošto mi sa nikakve zvanične strane

¹⁰⁸ U publikaciji Branislava Božovića: *Podzemna borba, Beograd, 1964*, ima dosta podataka o aktivnosti „Srpskog Gestapoa“ u borbi protiv NOP-a. Arhiv SUP Srbije, Dosje Nedića, neregistrovano; B. Božović, n. d., 67—81.

¹⁹⁸

o tome nije saopšteno. Prema svima izveštaj ima, bez izuzetka, svih sreskih nadležstava, ova nemoguća organizacija "šteti u najgoroj meri ugledu srpske uprave i nemačkoj uniformi. Ja lično i moji ministri, visoki državni funkcioneri, lojalni i iskreni saradnici okupacionih vlasti, neprekidno smo predmet podlih, bezobzirnih naj uvredljivijih napada od strane ovih ljudi, bez obzira na mesto i priliku. Može se lako pretpostaviti kakvo osećanje izazivaju ovakvi postupci kod srpske vlade i kod njenih organa, kao i kod celokupne javnosti. I suviše je prirodno da ako se srpska vlada izjasni za to pred licem naroda, da nije u stanju da snosi odgovornost za nedela ove bande, koja izgledaju podjednako nepodnošljive, kako za srpske tako i za nemačke vlasti."²¹⁰

Iz Nedićevog memoranduma mogao bi se izvući pogrešan zaključak kao da je „Srpski Gestapo“ bio obrazovan s namerom da špijunira funkcionere kvislinške uprave. Međutim, nije bilo tako. Ovakvo Nedićevo reagovanje rezultat je rivalskih odnosa između „Srpskog Gestapoa“ i Nedićeve „oružane sile“. Uostalom, bilo je sličnih suprotnosti između Specijalne policije Uprave grada Beograda i Srpske dobrovoljačke komande, gde su se jedni drugima mešali u „nadležnosti“, zbog čega je dolazilo do češćih obračuna. Uglavnom, „Srpski Gestapo“ nije imao nikakve veze sa kvislinškom upravom i policijom, nego je — nezavisno od njih — imao da izvršava tajne zadatke za račun Gestapoa (po potrebi, i drugih grana nemačkog obaveštajno-bezbednosnog aparata), da bude njegov zakonspirisani pomoćni organ. Po zamisli Gestapoa, Specijalna domorodska

organizacija trebalo je da bude sastavljena od odabranih ljudi, odanih Nemcima i Hitlerovom novom poretku, spremnih da se na sve načine bore protiv komunizma i ustanika, fizički sposobnih da izdrže teškoće posla koji im je predstojao. Da bi se osposobili za izvršenje zadataka, koji su im bili namenjeni, predviđeno je da svi pripadnici organizacije prethodno završe vojni i obaveštajni kurs, a potom u civilnim odelima (a ne u nemačkim uniformama kako su bili odeveni u nemačkim kasarnama) odlaze na teren da izvršavaju specijalne zadatke za račun Gestapoa.²¹¹

Pripadnici „Srpskog Gestapoa” bili su agenti koji su se borili i radili u raznim krajevima okupirane Srbije. Svuda su nastojali da otkrivaju organizacije KPJ, SKOJ-a, baze partizanskih odreda i uopšte simpatizere NOP-a. Naročito su bili aktivni na terenu okruga: kragujevačkog, beogradskog, leskovačkog, kruševačkog, čačanskog, moravskog i drugih gradova i sela okupirane Srbije. Osim obaveštajno-špijunskog rada, odlazili su i u „akcije čišćenja” pojedinih delova Srbije. Prethodno su, međutim, u seljačkim odelima odlazili da izvide teren, a onda je po 10, 20, 50, 70 pa i više pripadnika „Srpskog Gestapoa” bilo u sastavu vojske i policije. Često je u ovim akcijama učestvovao i njihov komandant Strahinja Janjić, kao i njegov zamenik Svetozar Nećak.²¹²

²¹⁰ Arhiv SUP Srbije, Dosje Nedića, neregistrovano, Nedićev memorandum Baderu, 22. II 1943.

²¹¹ Arhiv SUP Srbije, fond BDS, neregistrovano; B. Božović, n. d., 69.

²¹² Arhiv SUP Srbije, Elaborat centrale Gestapoa za Srbiju, neregistrovano. 199

Međutim, ova grupa narodnih izdajnika sve se više dekonspirisala i kompromitovala. Češće je dolazilo do otvorenih sukoba između nje i Nedićevih oružanih odreda. Radila je sasvim suprotno od onoga kako su zamislili njen rad organi Gestapoa u Beogradu. Dolazilo je do češćih obračuna i među samim članovima „Srpskog Gestapoa”. Zbog svega toga, nemačke okupacione vlasti u Srbiji došle do zaključka da imaju više štete nego koristi od ove organizacije, pa su odlučile da je rasformiraju. Tridesetog aprila 1943, grupa od 26 pripadnika „Srpskog Gestapoa”, sa njenim komandantom Strahinjom Janjićem, odvedena je na prinudni rad u Nemačku. Tamo su, ipak nastavili da rade za račun Gestapoa, da špijuniraju jugoslovenske radnike, da čine i mnoge druge zloupotrebe, ucenjuju i pljačkaju, kao dok su bili u Srbiji. Mnogi članovi „Srpskog Gestapoa” pobjegli su da ne bi bili uhapšeni. U Beogradu, na licu mesta, ostalo ih je svega 33, a njima je sada rukovodio Svetozar Nećak. Promenili su čak i mesto boravka — bili su smešteni u Ulici Zorža Klemansoa br. 36. Gestapo im je tada dao nove zadatke. Bili su obični agenti. Nisu smeli odlaziti u akcije „čišćenja terena” niti nositi nemačke uniforme, ali su se intenzivno bavili kontrarevolucionarnim radom i denucirali mnoge pripadnike i simpatizere oslobodilačkog pokreta.²¹³

"s B. Božović, n. d., 83—84.

200

REAGOVANJA U SRBIJI NA ODLUKE DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-a

Na Drugom zasedanju AVNOJ-a, koje je održano 29. novembra 1943. u Jajcu, položeni su temelji državnom i društvenom uređenju nove Jugoslavije i donete odluke koje su bile od dalekosežnog značaja za budućnost jugoslovenskih naroda. Time je bio zadat snažan udarac domaćoj i stranoj reakciji, koje su na račun borbe naroda Jugoslavije kovale planove o budućem uređenju naše zemlje. Prema tome, moglo bi se reći da je Drugo zasedanje AVNOJ-a predstavljalo vrhunac dotadašnjih vojno-političkih uspeha i značilo istorijsku prekretnicu u daljem procesu oslobodilačkog rata i revolucije.²¹⁴

O odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i velikim uspesima NOV i POJ patriotske mase u Srbiji bile su obaveštene preko emisija radio-stanice „Slobodna Jugoslavija” i preko savezničkih radio-stanica, koje su redovno objavljivale saopštenja Vrhovnog štaba NOV i POJ o razvoju

ratnih operacija u svim krajevima Jugoslavije, kao i pregled ratnih operacija na Istočnom i Zapadnom frontu.

Odmah posle zasedanja AVNOJ-a, u Šumadiji, istočnoj i južnoj Srbiji održani su posebni kursevi i seminari na kojima su proučavane odluke AVNOJ-a. S obzirom na istorijski značaj ovih odluka, članovi PKKPJ i PKSKOJ-a, okružni i sreski komiteti, kao i štabovi partizanskih odreda, u mnogim krajevima Srbije, organizovali su zborove i konferencije na kojima je objašnjavan značaj odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Popularisanju odluka AVNOJ-a bili su posvećeni mnogi proglasi PKKPJ, PKSKOJ-a, okružnih komiteta, zatim, Štaba Druge južnomoravske (Prva šumadijska i Prva južnomoravska brigada bile su tada na putu za Sandžak, odnosno istočnu Bosnu), a kasnije i ostalih brigada i štabova odreda. U proglasu koji je u prvoj polovini decembra 1943. izdao PKKPJ narodu Srbije, rečeno je i sledeće: „Istorijske odluke Druge skupštine AVNOJ-a, već predstavljaju novu, veliku pobedu naših naroda i njihove oslobodilačke vojske. Na demokratski način izabrani su u AVNOJ predstavnici svih naroda i svih društvenih slojeva, bez obzira na veru i političko ubeđenje. U NKOJ nalaze se Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i Muslimani; nalaze se radnici, seljaci, intelektualci, ugledni političari i javni radnici.”²¹⁵

²¹⁴ A CKKPJ, Drugo zasedanje AVNOJ-a, 1943.

²¹⁵ AIRPS, PKS, 464/a.

201

Nesumnjivo, istorijske odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, uspesi NOV i POJ i međunarodna afirmacija narodnooslobodilačkog pokreta imali su snažno dejstvo na političko raspoloženje naroda Srbije, koje se ispoljavalo u raznim vidovima u selima i gradovima oslobođene i okupirane teritorije. Sve je to podsticalo patriotsko stanovništvo da zbije svoje redove i pojača borbu protiv okupatora i njegovih saradnika. Partizanski odredi su tokom decembra pojačavali napade na Nemce, Bugare, pripadnike kvislinških vojnih formacija i četnike Draže Mihailovića. Okružni i sreski komiteti KPJ nastojali su da mobilišu što više boraca za popunjavanje odreda i stvaranje novih brigada NOVJ. Krajem 1943. i početkom 1944. godine naročito se isticala aktivnost skojevske i omladinske organizacije u političkom objašnjavanju odluka AVNOJ-a u Donjoj i Gornjoj Jablanici, Pustoj Reci, Pasjači i mnogim drugim oslobođenim i okupiranim krajevima Srbije.²¹⁴

Povodom Drugog zasedanja AVNOJ-a, partijska tehnika Okružnog komiteta KPJ za Kruševac štampala je na Jastrepcu proglas kojim se objašnjavaju ciljevi Narodnooslobodilačke borbe i poziva narod na oružje za borbu protiv okupatora i njegovih saradnika. Mnoge propagandne materijale u kojima su popularisane odluke AVNOJ-a izdavali su i drugi okružni i sreski komiteti.

Naravno, kvislinške vlasti, velikosrpska buržoazija, na čelu sa četničkim pokretom Draže Mihailovića i druge reakcionarne snage u Srbiji nerado su primale vesti o odlukama zasedanja AVNOJ-a u Jajcu.

Svi su oni na svoj način komentarisali te odluke i formiranje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, kao organa sa svim obeležjima vlade i kao predstavnika naroda Jugoslavije u zemlji i u inostranstvu.

Dvanaestog decembra Petar Stambolić, član PKKPJ i v. d. komandanta Glavnog štaba, uputio je pismo Momi Markoviću, komesaru Glavnog štaba, u kome ga izveštava o raspoloženju u pojedinim sredinama u Beogradu:

„Stvaranje NKOJ ovde je uzбудilo duhove. Dražinovcima je ostala samo nedićevska parola: ‚Moša nije Srbin‘, da su svi Hrvati. Porazio ih je stav Saveznika. Svakako da će doći do zbližavanja velikosrba. Inače, narod je ovde oduševljen. Mi bi imali stotine ljudi za odred u Beogradu; čekaju na odlazak neki vrlo dobri ljudi.”²¹⁷

Mnoga dokumenta kazuju da je najveća panika zahvatila upravo Nedićevu „vladu narodnog spasa” u Beogradu, koja je i ranije u svim situacijama nastupala u prvim redovima kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji u borbi protiv oslobodilačkog pokreta. Govori kvislinškog predsednika

Nedića i njegovih ministara uvek su bili prožeti antikomunističkom histerijom. Nedić je još u periodu priprema za održavanje sednice AVNOJ-a u Jajcu, redovno isticao u govorima preko radija i štampe da je jedina alternativa narodu Srbije — borba protiv komunizma. U govoru koji je održao 21. juna na dvogodišnjicu napada Nemaca na Sovjetski Savez, rečeno je, pored ostalog, i sledeće: „Rat besni Evropom.

²¹⁶ *Prvi kongres USAOS-a, Beograd, 1944, 116; Velika antifašistička skupština Srbije, Beograd, 1944, 85.*

²¹⁷ AIRPS, PKS, 404.

202

Smrtni njen neprijatelj komunizam, strašna azijska bolest, još je pred njenim vratima. On preti da zbrise sve tekovine evropske, sve tekovine kulturnih naroda. On ne zna ni za boga, ni za porodicu, ni za ljude; on ruši sve i upropašćuje sve. Dve godine pokušava on da izvrši ovaj svoj satanski posao. Sto Evropa još živi, hvala budi Velikom Nemačkom Rajhu, koji na istoku brani i evropsku civilizaciju, i evropsku zemlju, i evropske narode."²¹⁸

Dvadeset prvog jula 1943. kvislinški list *Novo vreme* doneo je saopštenje komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji da su Josip Broz Tito a i Draža Mihailović, ucenjeni sa po 100.000 rajhsmaraka u zlatu, što je naišlo na odobravanje naročito u krugovima kvislinške uprave u Srbiji. Kvislinška propaganda je isticala činjenicu da je bio ucenjen vrhovni komandant NOV i POJ baš u periodu kada su se njegove divizije pripremala da prodru u Srbiju.²¹⁹ Panika u redovima kvislinga bila je sve veća jer su Nemci doživljavali sve nove i nove poraze na Zapadnom i Istočnom frontu. 24. jula zbačen je sa vlasti Musolini; 8. septembra Italija je potpisala akt o kapitulaciji; anglo-američke snage bile su nadomak Jadrana; anglo-američki avioni sada su sve češće bombardovali pojedine gradove u Srbiji. U vezi s tim Nedić je 27. oktobra 1943. uputio proglas narodu Srbije: „S:\i na okup", u kome ga poziva da se ujedini za borbu protiv Anglo-Amerikanaca, Sovjetskog Saveza i komunista u Srbiji.²²⁰ A samo tri dana kasnije (30. oktobra), *Novo vreme* je objavilo članak srpskog ministra predsednika pod naslovom „Naš stav", u kome se govori o odlučnosti kvislinške vlade da se bori protiv komunizma svim sredstvima.²²¹

²¹⁸ *Novo vreme, 22. VI 1943.* — Nedić je u istom govoru rekao i sledeće: „Borba protiv boljševizma je sveta borba, u ime čovečnosti, pravde i hrišćanstva. Svi se narodi bore protiv te azijske nemani, pa i mi do istrebljenja, jer smo do domovine ljudi, hrišćana a ne zverova... Zar ja da vam govorim o zverstvima komunista, najvećih zlikovaca sveta, kad ste vi to na svojoj koži osetili i od njih teške i crne dane doživeli. I danas patite od tih odmetnika od boga i ljudi i srpskog imena, koji predvođeni jevrejsko-boljševičkim ološem — Titom, Singerom, Pijadom i šta ti ja znam kim, pale vaša žita, domove, mostove, opštine, sve što je Srbin teškom mukom stvorio i tekao."

²¹⁹ „100.000 rajhsmaraka u zlatu dobiće onaj koji dovede živa ili mrtva komunističkog vođu Tita. Ovaj zločinac bacio je zemlju u najveću nesreću. Kao boljševički agent, ovaj sknavitelj crkve hteo je da obrazuje u zemlji sovjetsku republiku, a u tome je uobrazio da je on pozvan da oslobodi narod. Za ostvarenje toga cilja, on se sprema u španski građanski rat i u Sovjetsku Uniju..." itd. (*Novo vreme, 21. VII 1943*).

²²⁰ *Novo vreme, u broju od 28. X 1943.* prenelo je jedan deo Nedićevog proglasa: „Ah, ti, jadni narode srpski. Video si ih na delu opet: i Engleze, i Amerikance, i Tita. Ne daj se u ruke tih dželata. Svrstavaj se pod barjak srpski, kako bi i pored želje dušmana da te unište, ostao živ. Istraj na putu srpskom. Prikupi poslednju snagu."

²²¹ *Novo vreme, 31. X 1943.* — U jednom delu citiranog članka pisalo je: „Vi, komunisti i boljševici, pretite nam. Šaljete nam vaš komunistički ološ i on nadire sa svih strana u ovu našu ojadenu i unesrećenu zemlju. Poručujete nam o vašem krvavom prazniku iznenađenja. Vama treba da bude naš stav jasan prema tim pretnjama i porudžbinama. Mi smo antikomunisti, antiboljševici. Zato čujte i vi, boljševici, i vi, Englezi, evo našeg stava: Danas u na-

203

Nemačka fašistička štampa, kao i ranijim sličnim istupanjima kvislinškog srpskog predsednika, dala je i ovome zapažen publicitet. Pod naslovom: „Srbija protiv boljševizma" i podnaslovom: „Proglas generala

Nedića", 3. novembra nemački dnevni list „Felkiše Beobahter" na uvodnom mestu je objavio izveštaj svog dopisnika iz Beograda: „U jednom proglasu upućenom srpskom narodu, koji je objavljen u *Novom vremenu*, ukazao je Nedić na boljševičku opasnost, pa je tim povodom odredio stav Srbije prema tome pitanju. Srbi su antikomunisti, kaže se u proglasu i oni žele da ostanu Srbi. Boljševizam nema ništa zajedničko ni sa srpskim duhom ni sa srpskom civilizacijom. Srpski narod boriće se svim snagama protiv boljševizma, a za svoje porodice, svoje domove i veru svojih pradedova."²²²

Nacistička štampa je i u Berlinu na vidnim mestima isticala Nedićeve govore i istupanja njegovih ministara uvek kada su apelovali na stanovništvo da čuva „red, mir i bezbednost", da izvršava naredbe i uredbе okupacionih i kvislinških vlasti i da se bori protiv komunizma. Zanimljiv je podatak da je Nedićeva vlada u relativno kratkom periodu dve sednice održala da bi se analizirala „opasnost od komunizma". U zapisniku sa sednice „vlade narodnog spasa" od 26. novembra pisalo je pored ostalog: „Proteklih 7 dana protekli su u znaku skoncentrisanih, veoma jakih komunističkih grupacija na teritoriji sreza rasinskog i na padinama planine Jastrepca, koje su verovatno imale zadatak da prodru u moravski okrug i u srce Srbije i da u ove krajeve unesu nemir i haos" ²²³ A na sledećoj sednici srpska kvislinška vlada od 3. decembra, zabeležila je u zapisniku pored ostalog i sledeće: „Početkom protekle sedmice primećeno je i dalje koncentrisanje velikih komunističkih snaga, naročito u okruzima: kruševačkom, kragujevačkom, a delimično i nišavskom."

²²⁴ Na talasima radio-stanice „Slobodna Jugoslavija" i savezničkih radio-stanica, tokom celog decembra, pa i kasnije, redovno su citirane pojedine odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a. To su mogli da čuju i kvislinzi u Beogradu preko svojih prijemnika. *Novo vreme* je, na primer, u broju od 8. decembra 1943, donelo saopštenje, pozivajući se na radio-vesti „Junajted-presa", da je obrazovanje privremene vlade, na čelu sa Josipom Brozom Titom, primljeno od jugoslovenske vlade u emigraciji, u Kairu, sa zaprepašćenjem i da je u tamošnjim krugovima izazvalo šoj zemlji ima samo dva fronta: front Srpski i antikomunistički. Jer srpski narod niti je komunist, niti hoće da bude to. Pa kad nismo ni komunisti ni boljševici, onda rat njima do istrage. To je naš stav, to je naš pozdrav vama crvenjacima i vašem velikom krvavom slavlju."

²²² Prema listu *Novo vreme*, 3. XI 1943.

²²³ AVII, Nća, reg. br. 7-1-6, k. 1.

²²⁴ AVII, Nća, br. 8/1-7, k. 1. — Komandant Jugoistoka u svom aktu od 29. X 1943. dostavljenom Milanu Nediću, zahtevao je da se realizuje njegovo naređenje za stvaranje zaprečnih zona uz glavne žel. pruge i uz objekte u krugu od 3—500 km; da se u rejonu Leskovca kod mosta na Moravi, selo Grbavica, raščisti teren oko njega, jer je to „neophodno za sigurnost saobraćaja i potrebe Vermahta" (AVII, NAV, N-T-501, 253/690).

²⁰⁴

pravu paniku. U istom članku, iako se omalovažavaju odluke Drugog zasedanja, navodi se da „Vilhelmštrase" smatra jugoslovenski komunistički kabinet za važan događaj.²²⁵

Kada su uvideli da svetska demokratska javnost sve više daje podršku oslobodilačkom pokretu jugoslovenskih naroda, da odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a nailaze na dobar prijem u međunarodnoj javnosti i da su ih prihvatile članice antihitlerovske koalicije: Sovjetski Savez, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države, Nedićeva vlada je izdala 19. decembra 1943. posebno saopštenje povodom obrazovanja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije: „Partizansko-komunistička vlada Ivana Ribara i Josipa Broza Tita, obrazovana na teritoriji bivše Jugoslavije, lišena je svakog moralnog, pravnog i političkog osnova da govori u ime srpskog naroda. Stvorena po nalogu Moskve, a podržana od Londona i Vašingtona, sa ciljem da postane novo uporište za komunističku delatnost na teritoriji koju Sovjeti hoće da prigrabe za sebe, ta takozvana jugoslovenska narodna oslobodilačka vlada jeste, u stvari, skup profesionalnih terorista u službi Moskve."²²⁵³ Samo dan kasnije,

Milan Nedić je govorio preko Radio-Beograda panično i nervozno, ističući da „sve Srbe treba okupiti protiv Tita” i da ta borba bez predaha i bez kolebanja treba da odluči ko ima da živi a koga treba uništiti.²²⁶ Da bi se što bolje suprotstavio neprijateljskoj propagandi, Pokrajinski komitet KPJ uputio je pismo svim okružnim komitetima 22. decembra 1943, zahtevajući da svuda i na svakom mestu popularišu odluke AVNOJ-a i njegov izvršni organ — Nacionalni komitet, i da se ujedno razobličava sporazum i saradnja Nedića i Draže sa Nmcima. „U vezi s tim, naši OK-i i sve partijske organizacije treba da razviju i pojačaju svoj rad na agitaciji i propagandi, na popularisanju odluka Druge skupštine AVNOJ-a, na razbijanju laži Nedića. Treba elastično nastaviti sa radom u masama koje su ranije bile pod četničkim uticajem.”

²²⁷

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a izazvale su nespokojstvo u redovima četničkog pokreta Draže Mihailovića. Jer krajem 1943. narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji postiže značajno priznanje u svetu, ne

²²⁵ *Novo vreme*, 8. XII 1943. — *Novo vreme*, u broju od 1. XII donelo

je na prvoj stranici lista članak u kome se govori o opasnosti od prodora Titovih jedinica u Srbiju: „General' Tito i njegov pomoćnik Moša Pijade otpočeli su u poslednje vreme da ubacuju u Srbiju svoje belosvetske huškače u cilju da izazovu nered i time gurnu srpski narod u nova iskušenja i nove nesreće.”

²²⁵³ *Novo vreme*, 19. XII 1943.

²²⁶ *Novo vreme*, 21. XII 1943. — U jednom delu Nedićevog govora rečeno je: „Sprema se podla zavera protiv opstanka srpstva i majke Srbije. Akteri ove zaverе jesu naši stari dušmani, oni što se ne krste srpskim krstom. Zbog njih krvarimo 2,5 godine, i nije im dosta, traže sad našu glavu. Kao ono nekada sa Dražom, načiniše ga za noć i brigadnim, i divizijskim, i armijskim đeneralom i načelnikom štaba Vrhovne komande „Jugoslovenske vojske u otadžbini”. Tako sada i mladi Hrvat Josip Broz za noć ode u generale, maršale, poverenika za narodnu odbranu i Vrhovnog zapovednika boljševičkih snaga u Jugoslaviji.”

²²⁷ AS, P. P. Niš, 45.

205

samo SSSR-a već i zapadnih saveznika. Engleska je preko Čerčila zvanično otkazala pomoć četnicima. Zbog svega toga četnici su nameravali da svoje akcije organizuju na širem planu. Počeli su ubrzano da stvaraju ravnogorske odbore u mnogim krajevima Srbije. Osim toga, nastojali su da za svoj pokret pridobiju predstavnike raznih političkih partija. Krajem 1943. četničkom pokretu je definitivno prišao i Živko Topalović, vođ Socijalističke partije Jugoslavije, i još neki njegovi istomišljenici.

²²⁸

Četnici su takođe pohitali da kao protivtežu zasedanju u Jajcu održe skupove svojih „eminentnih” političara i da na njima donesu „Rezoluciju o zadacima protiv narodnooslobodilačkog pokreta”. Te svoje konstatacije formulisali su na svom kongresu u selu Ba, na severnim padinama Suvobora (valjevski okrug), koji je održan od 25. do 28. januara 1944. Ovom četvorodnevnom skupu četnika prisustvovala su 274 delegata, predstavnika bivših političkih partija iz Srbije, Hrvatske, Crne Gore, Slovenije i Bosne i Hercegovine, koji su se udružili sa četničkim pokretom u tzv. Jugoslovensku narodnu demokratsku zajednicu. Kongresu je prisustvovao i kapetan Mensfeld, član vojne misije SAD pri četničkoj vrhovnoj komandi.²²⁹

Pomenuti kongres je organizovan radi odbrane starog društvenog poretka, a bio je ujedno još jedan pokušaj da se ospori zakonitost odluka AVNOJ-a i da se svetska reakcija mobilise u odbranu četnika Draže Mihailovića. Osim oštrog osuda odluka AVNOJ-a, linije i politike KPJ i oslobodilačkog pokreta uopšte, na tom kongresu je izražena „duboka zabrinutost” što zapadni saveznici pomažu NOVJ. Da bi obmanuli mase i pojačali svoju propagandu, četnici su usvojili deklaraciju u kojoj je, pored ostalog, rečeno da će posleratna Jugoslavija biti uređena na federativnom principu (Srbija, Hrvatska, Slovenija), i to kao ustavna monarhija. „Veliki narodni kongres” odlučio je da se centralni nacionalni komitet Kraljevine Jugoslavije proširi i da se pristupi ubrzanom stvaranju

ravnogorskih odbora kao političke osnove četničkog pokreta.²³⁰
228 Dr Zivko Topalović je napisao publikaciju *Srbija pod Dražom* (London, 1968, 1—146), u kojoj opisuje svoj boravak kod Draže posle kongresa u selu Ba (januar 1944. do maja 1944).

229 Arhiv Državnog sekretarijata za inostrane poslove (u daljem tekstu: DA SIP), En. v. Pov. 293, Izveštaj od 14. januara 1944.

230 ACKKPJ, br. 14746/XIX-1-19/4, 14745/IX-1-20/44, u 625/VI-2-1/44.

206

Glava III

POLITIČKA I PROPAGANDNA AKTIVNOST

„VLADE NARODNOG SPASA”

SARADNJA SA ČETNIČKIM POKRETOM

DRAŽE MIHAILOVIĆA

U svim dosadašnjim poglavljima našeg rukopisa bilo je samo uzgredno reči o kontaktima između Nedićeve vlade i njenih organa i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Uostalom, gotovo je i nemoguće govoriti o kolaboraciji sa okupatorom u Srbiji u toku drugog svetskog rata, a ne dodirivati i četnički pokret DM. Ipak smatramo da ovo pitanje, s obzirom na njegov značaj, treba šire analizirati sa više aspekata, što će i biti predmet razmatranja u ovom delu našeg rada.

Činjenica je da je najviše kontakata između Nedićeve vlade i četnika Draže Mihailovića bilo tokom 1941. i 1944. godine, iako saradnja nije prekidana za sve vreme rata. Isto tako, pored Nedića, većina njegovih ministara, čak i najveći germanofili, na primer: Milan Aćimović, Dimitrije Ljotić, Dragi Jovanović, Tanasije Dinić i drugi, imali su posredne ili neposredne veze sa ovom nacionalističkom organizacijom, i to svaki od njih iz sopstvenih pobuda, pa i sa znanjem i odobravanjem nemačkih okupatora. Razume se, glavni motiv saradnje ni u jednom trenutku nije bio u tome što su oni imali ista ili približna ideološka shvatanja, već su se nalazili na istom koloseku pošto im je neprijatelj broj jedan bio narodnooslobodilački pokret u Srbiji i nisu birali sredstva kako bi ga unitšili.

Milan Aćimović se najviše eksponirao u kontaktima sa četničkim pokretom DM. U jednom dokumentu se vidi da je on još od prvih nedelja po ulasku Nemaca u Jugoslaviju, dakle, odmah posle obrazovanja Saveta komesarijata, imao uspostavljenu vezu sa štabom Draže Mihailovića na Ravnoj gori. U izjavi koju je na Ravnu goru još u junu 1941. preneo jedan četnički obaveštajac, Aćimović je rekao: „Što se tiče moga stava prema nacionalnim ljudima u šumi, navešću jedan slučaj: odmah u početku okupacije, u toku meseca maja ili početkom juna, Nemci su bili organizovali jednu veću akciju da bi očistili naše šume od ostataka jugoslovenske vojske, kako su oni sami govorili. Tu se u prvom redu mislilo na Dražu i njegove ljude. Ja sam Nemcima isticao nekorisnost i čak štetnost te akcije, govoreći da će za vreme okupacije biti uvek ljudi koji će odlaziti u šumu i bolje je da tamo padnu pod uticaj jednog nacionalno trezvenog čoveka negoli pod uticaj komunista. Nemci su te razloge primili i tako do te akcije nije došlo. Ja sam stajao na stanovištu da Dražin cilj mora da bude i naš cilj. Naš narod treba diskretno da koordinira, a nikako da se sukobljava. Između Draže, odnosno nje-
14 Kontrarevolucija u Srbiji 2 209
govih ljudi, i mene bio je stalni kontakt. Trebalo je da dođe između nas do jednog sastanka u blizini Valjeva, ali do sastanka nije došlo, jer su komunisti bili presekli put. Sve je ovo takođe bilo pre obrazovanja Nedićeve vlade”.¹

O saradnji Milana Aćimovića sa Dražom Mihailovićem govore, pored ostalog, u svojim izjavama na saslušanju posle rata njegovi najbliži saradnici. Na primer, Dragomir Jovanović, upravnik grada Beograda, tvrdi da je Aćimović za sve vreme dok je bio predsednik Saveta komesara i komesar za unutrašnje poslove, a i kasnije, dok je bio ministar u Nedićevoj vladi, neprekidno štitio četnički pokret od Nemaca; da ga je

novčano i materijalno pomagao; da su se njegove veze produbile i dobile svoju formu u 1943. godini, kao i to da je Aćimović bio jedan od glavnih političkih savetodavaca Draže Mihailovića i njegova politička veza u Beogradu.

² Tanasije Dinić daje još preciznije podatke: „Saradnja između Aćimovića i Draže Mihailovića bila je Nemcima vrlo dobro poznata te, prema tome, ja nisam imao potrebe da o toj saradnji obavestavam Gestapo. Ja se sećam još iz 1941. g., kada su Nemci sklopili sporazum sa Kostom Pećancem, naišao sam u Upravni štab gde sam zatekao Aćimovića, Krausa, Kisela i, mislim, Helma. Pili su šampanjac i Aćimović mi je tada rekao da ćemo proslaviti uskoro sastanak sa Dražom. Još pre ovoga, Aćimović je od Nemaca dobio 10 miliona dinara radi pomaganja organizacije DM. Aćimović je u svakom pogledu favorizovao i podržavao organizaciju DM. Tako je predlagao da se svuda po unutrašnjosti u okružnim i sreskim mestima, pa i opštinama, formiraju odbori sastavljeni od desničara koji bi, nezavisno od zvaničnih upravnih vlasti, povelili inicijativu za obezbeđenje reda i mira. Ovi odbori bili bi direktno pod centralnim odborom u Beogradu. Tendencija stvaranja ovih odbora bila je

¹ AVII, četnička arhiva, VK-X-99. — U daljem tekstu citiranog dokumenta rečeno je i ovo: „Reći ću vam da sam još u prvim danima okupacije, kada su došli ljudi sa Ravne gore kod mene, njima kazao: pitajte Dražu da li on smatra ovaj naš posao nenacionalnim i nekorisnim po srpski narod, ako ga tako smatra, mi ćemo se odmah svi povući, jer ne želimo niti hoćemo da jcepamo jedinstvo srpskog naroda. Kako su ta lica te moje reči prenela, ja ne znam, ali su mi doneli odgovor da treba ostati na poslu i raditi u korist naroda . . . Po mom mišljenju, u zemlji je trebalo voditi borbu protiv komunista. Što se tiče Draže, stajao sam na stanovištu da se borba protiv njega ne samo ne sme voditi nego se mora naći načina da se naš rad koordinira sa njegovim.”

² AVII, Nća, br. 19/7, k. 1, Zapisnik o saslušanju D. Jovanovića. — D. Jovanović takođe iznosi podatak o saradnji Aćimovića sa Zivkom Topalovićem, jednog od glavnih aktera četničkog pokreta DM: „Prijateljske veze ove dvojice datiraju još iz doba kada je M. Aćimović bio upravnik grada Beograda 1936. Ovi prijateljski odnosi produbljeni su i nastavljeni i za vreme okupacije. U doba kada je M. Aćimović bio predsednik Saveta komesara i Komesar za unutrašnje poslove, vrlo često sam sretao Zivka Topalovića u kabinetu MUP-a. Poznato mi je, isto tako, da je u nekoliko navrata Z. Topalović automobilom odlazio sa Milanom Aćimovićem, pošto su obojica stanovali negde ispod Avale. Posle odlaska Z. Topalovića kod Draže, ja sam lično pitao Aćimovića otkuda je to i šta je to. On mi je nedvosmisleno stavio do znanja da je odlazak Z. Topalovića usledio u sporazumu sa njim i da je to rezultat njegove politike.”

210
ta da se isti stave na raspoloženje Draži Mihailoviću i da rade kao njegovi organi.”³

Do sastanka između Aćimovića i D. Mihailovića tokom 1941. godine ipak nije došlo, ali su saradivali preko veza. Čak je Mihailović preko Aćimovića dolazio u kontakt sa nemačkim okupacionim štabovima u Srbiji. Poznat je sastanak u selu Divcima, održan 11. novembra 1941, o kome je Milan Aćimović bio detaljno obavestjen.⁴ Međutim, za našu temu je od posebnog interesa saradnja Milana Nedića sa četničkim pokretom Draže Mihailovića, pa ćemo nešto više o tome reći. Već do sada je u istorijskoj literaturi nepobitno utvrđeno da je kvislinški srpski predsednik istog dana kada je obrazovao svoju vladu (dakle, 29. avgusta 1941) ponudio saradnju Draži Mihailoviću na bazi zajedničke borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Nije isključeno da su kontakti između njih postojali još u periodu kada se Savet komesara nalazio u stalnoj krizi, tj. kada je pripremao ostavku, i kada je Nedić vodio preliminarne razgovore sa predstavnicima nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i građanskih političara u Beogradu o obrazovanju svoje vlade. A to je bilo tokom celog avgusta.⁵ Inače, teško je poverovati da bi Nedić mogao istog dana kada je obrazovao „vladu narodnog spasa”, bez prethodnih priprema, da uputi na Ravnu goru, u štab četničkog pokreta Draže Mihailovića, pismo u kome ga poziva na razgovore u Beograd. Možda se oslanjao na veze, koje su već do tada imali sa štabom DM — Milan Aćimović i v.d. komandanta srpske kvislinške žandarmerije, pukovnik Jovan Trišić. U vezi s tim D. Mihailović je pred jugoslovenskim istražnim

³ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju, 25. II 1946.

⁴ Institut für die Zeitgeschichte, ma 328, list 651845, Hory-Broszat, cit. str. 110. — Saradnju D. Mihailovića sa Milanom Aćimovićem tokom 1941. potvrđuju i mnogi drugi izvori. Na primer, načelnik štaba DM, u izjavi koju je dao lekaru Valjevskog partizanskog odreda Draganu Jovanoviću, rekao je: „Ako je voljan da prihvati njihov predlog, on (Pavlović) može autom da se prebaci u Beograd, gde će sve ovo moći da utvrdi sa Milanom Aćimovićem” (R. Colaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I, Sarajevo, 1946, 64—65). O tim vezama govori i bivši ministar dvora u emigraciji Radoje Knežević, tvrdeći da je Aćimović od jeseni 1942. „tajno bio jedan od najodanijih saradnika Mihailovića, na što ga je, tobože, nagnalo stavljanje pod slovo ‚Z’ ” (objavljeno preko Radio-Londona, 1. avgusta 1942, Knjiga o Draži, I, 257). Međutim, više je za verovati da je stavljanje Aćimovića pod slovo „Z”, i to kao prvog na spisku, koji je D. Mihailović poslao u London, imalo za cilj upravo da prikrije njegovu saradnju sa Aćimovićem.

⁵ U citiranoj publikaciji Jovan Trišić, na str. 36, u svojstvu v. d. komandanta kvislinške Srpske žandarmerije, govori o svojim vezama sa D. Mihailovićem: „U Beograd sam stigao (iz Skoplja) 24. maja i svi žandarmi su upućeni u Komandu žandarmerije. Već 28. maja ja sam se lično sastao sa jednim Dražinim kurirrom. Kurir je bila žena, koja je došla sa Ravne gore, noseći nekoliko pisama od Draže, a pored toga je imala i zadatak da uhvati vezu sa nekim đeneralima koji su bili u Beogradu kao i sa još nekim oficirima i viđenijim ličnostima... Ja sam postavljen za v. d. komandanta žandarmerije u okupiranoj Srbiji, 24. juna 1941, ali sam od advokata Cede Arsenijevića ranije o tome bio obavješten, radi čega sam dva puta uputio na Ravnu goru moga kurira Milana Ivezića da o tome obavesti pukovnika Dražu i da li Draža po tom pitanju daje svoje mišljenje. Draža se je s tim složio.”

14« 211

organima posle rata izjavio: „Koncem avgusta ili početkom septembra došao je kod mene **Zivojn** Đurić, bivši potpukovnik jugoslovenske vojske, i doneo mi jedno pismo od Nedića. Pismo je bilo vrlo kratko, samo dva **reda**, i njime me Nedić poziva da dođem u Beograd na sastanak. Uz pismo Đurić mi je predao i legitimaciju za put poslatu od Nedića... Koliko mi je u sećanju, legitimacija je otišla 29. ili 30. avgusta, a vratila se tačno, i to znam sigurno, na **dan** 6. septembra 1941. godine.”⁶ Na istom mestu D. Mihailović ističe da mu je major Aleksandar Mišić, član njegovog štaba (Mišić je bio sin proslavljenog vojvode iz ranijih ratova, Zivojina Mišića), savetovao da ne ide u Beograd, već da on, Mišić, ide na čelu delegacije na pregovore sa Nedićem, što se i sam D. Mihailović bio odlučio. Dokumenti o Nedićevim pregovorima i sporazumu sa delegacijom DM izneti su opširno u optužnici na suđenju Draži Mihailoviću, kao i u izjavama na saslušanju koje su dala ova dva izdajnika pred istražnim organima. Na osnovu ovi materijala nije teško zaključiti da je delegacija štaba DM sa Ravne gore stigla u Beograd početkom septembra; da je boravila u Beogradu nekoliko dana i da je posle razgovora sa Milanom Nedićem i njegovim predstavnicima sklopljen sporazum između štaba D. Mihailovića i Nedićeve vlade, koji je predviđao njihovu zajedničku borbu protiv partizanskih odreda. Tekst tog sporazuma izneo je lično Milan Nedić pred Državnom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, 9. januara 1946. godine. Evo izvoda iz njegovog iskaza: „Odmah po uspostavljanju moje vlade početkom septembra, kod mene je došla jedna delegacija Draže Mihailovića, koju su sačinjavali pešadijski p.pukovnik Đurić, major Aleksandar Mikić (očigledno greška, treba: Mišić — M. B.) i đeneralštabni Đurić, sa originalnim punomoćjem Draže Mihailovića radi pregovora. Uslovi koje je postavio Draža bili su uglavnom ovi: 1) da se uspostavi red i mir u Srbiji; 2) da se povede zajednička borba protiv partizanskih odreda predvođeni komunističkom partijom, upravo protivu četa Komunističke partije; 3) da uspostavam vezu i legitimišem Dražu kod Nemaca; 4) da mu se dostavi izvesna svota novca radi isplate prinadležnosti njegovih oficira i podoficira; 5) da se po umirenju Srbije izvrši vojna akcija u Bosni radi umirenja; 6) da se pomogne Đukanovićeva vlada u Crnoj Gori radi umirenja iste. Svi ovi predloži i uslovi bili su prihvaćeni sa moje strane. Draža je dobio novac i Nemci su ovo odobrili.”

⁶ *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*, Beograd, 1946, str. 62 (u daljem tekstu: *Izdajnik*).

⁷ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano; *Izdajnik*, 18; AVII, Nća, 1-16/7-1, Zapisnik o saslušanju M. Nedića u kancelariji zatvora br. 2. u Beogradu. — O svojim pregovorima tokom 1941. sa D. Mihailovićem, Nedić je javno govorio 13. XI 1941: „Izjavljujem da sam prilikom obrazovanja moje vlade pokušao da sve srpske nacionalne snage ujedinih radi spasa naroda i otadžbine, pa sam u tom cilju pregovarao sa Kostom Pećancem i Dražom Mihailovićem... Što se tiče Draže Mihailovića, i on je izjavio da želi da saraduje na uništenju elemenata nereda, pa je u tu svrhu primio i novac od srpske vlade. Međutim, on je istovremeno pregovarao i sa komunistima" (*Novo vreme*, 13. XI 1941). 212

Na osnovu citiranog sporazuma odmah je bio razrađen operativni plan zajedničke akcije pripadnika kvislinških vojnih formacija i četnika Draže Mihailovića protiv partizanskih odreda i oslobođene teritorije u Zapadnoj Srbiji. U vezi s tim Komanda žandarmerije Nedićeve vlade, u svojem aktu IV. Pov. UB, Br. 194 od 7. septembra 1941. javljala je komandantu Petog nedićevskog odreda sledeće: „Kad sva tri odreda budu stigla na liniju Zvornik—Krupanj—Valjevo—Mionica, uhvatiće vezu sa četničkim odredima koji se pod komandom đeneralštabnog pukovnika g. Draže Mihailovića nalaze na toj liniji i sačekaju dalja naređenja za produženje dejstva.”⁸

U istom aktu govori se o neophodnosti saradnje sa nemačkim okupacionim vlastima, pa se na kraju tog dokumenta naglašava: „Kod svakog odreda mora biti jedno lice koje govori dobro nemački radi eventualnog održavanja veza sa nemačkim vojnim vlastima.”⁹ Međutim, tekst plana zaplenili su partizani 8. septembra. Tada su bili zarobljeni u Belanovici major Marko Olujević, pomoćnik komandanta žandarmerije, i poručnik Slavko Pipan, obaveštajni oficir štaba Draže Mihailovića.¹⁰ Po svemu sudeći, deo sporazuma između Nedićeve vlade i četničkog pokreta DM predviđao je olakšice za ravnogorske oficire koji su stupili u Nedićeve oružane vojne formacije. Naime, oni su samo formalno bili na platnom spisku nedićevaca, a stvarno su radili na osnovu uputstava koje su dobijali od štaba DM sa Ravne gore. Nije slučajno Nedićevom naredbom od 7. septembra 1941. major Velimir Piletić dodeljen na službu u vojnom odeljenju pri Predsedništvu Ministarskog saveta. Kasnije će Piletić biti jedan od komandanata Draže Mihailovića u istočnoj Srbiji. Slične primere imamo ubacivanja ravnogorskih oficira u nedićeve odrede vidimo ne samo tokom 1941. godine već i u svim godinama okupacije.

¹¹ Mihailović je i na suđenju 1946. u više navrata izjavljivao da

⁸ AVII, Nća, mf. b/2, 150—153.

⁹ Ceo ovaj dokument objavljen je u Zb. NOR, 1-1, 405—411. Uporedi Dragojlo Dudić, *Dnevnik*, 143; R. Čolaković, n. d., 242—243; *Izdajnik*, 64.

¹⁰ Dr Jovan Marjanović, „Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine,” *Istorija XX veka*, Zbornik radova, I, Beograd, 1959, str. 190; Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića, 3. II 1946. — Tada je Nedić izjavio i sledeće: „Od tog sporazuma o saradnji (sa Dražom početkom septembra 1941. — M. B.), odmah su ispunjene sledeće tačke: 1. Izdao sam novčanu pomoć, ne sećam se koliko, i delegacija je tu novčanu pomoć ponela sa sobom. 2) Otišao sam odmah kod zapovednika Srbije generala Dankelmana i izneo mu dolazak delegacije Draže Mihailovića i ugovor sa njom napravljen. Rekao sam Dankelmanu da Draža traži legalizaciju svoju i svojih četnika, s tim da se mogu nesmetano kretati bez bojazni o proganjanju i ubijanju od strane Nemaca, da bi mogli povesti borbu protiv komunista. Dankelman je odmah prihvatio traženu legalizaciju i izdao u tom smislu naređenje nemačkim jedinicama. 3) Odredio sam generalštabnog majora Marka Olujića (treba — Olujevića) za vezu između mene i Draže Mihailovića. Napominjem da Marko Olujić nije odmah pošao u štab kod D. M. Ne mogu se setiti koliko je vremena prošlo od njegovog polaska kod Draže Mihailovića, kada je bio uhvaćen negde na putu za Suvochor, od strane komunista, sa operacijskim planom o sadejstvu između vladinih odreda i četnika DM za čišćenje Srbije.

¹¹ AVII, Nća, 19-5-4.

213

mu je bilo neobično važno da održava dobre odnose sa kvislinškom žandarmerijom: „Moja je težnja bila da sve one koji su nosili oružje .bušimo’,

da ulazimo u njihove redove i da ih na taj način odvodimo u šumu. Ja sam tako uspeo da pridobijem Jovana Trišića i da sa njim stvorim plan. I taj je bio uhvaćen sa tim planom i odveden u ropstvo."¹² Kao što je Nedić tokom 1941. preduzimao određene akcije u pogledu saradnje sa četničkim pokretom DM, isto su činili i njegovi najbliži saradnici. Na primer, osnivač, ideolog i vođa fašističkog pokreta „Zbor“, Dimitrije Ljotić, već od maja 1941. imao je izvesne kontakte sa Dražinim štabom na Ravnoj gori. U stvari, toga meseca, Vladimir Lenac, koji je odranije bio vođa Ljotićevske omladine, došao je sa Ravne gore u Beograd i doneo Ljotiću izvesnu Mihailovićevu poruku, nudeći mu saradnju. Ljotićev lični sekretar Boško Kostić, u publikaciji „Za istoriju naših dana“ (Lille, 1949), daje više podataka o prikupljanju priloga u Beogradu tokom 1941. za četnički pokret DM, kao i o tome da je Slavko Pipan nekoliko puta vodio razgovore lično sa Ljotićem i da je Ljotić, navodno, kada mu je predloženo da otpuče na Ravnu goru, odgovorio: „E, Boško, znaj da je moje srce tamo u šumi, ali mi moj razum nalaže da ostanem u Beogradu. Vi ćete otići tamo, bićemo u vezi i neka nam Gospod bude na pomoći.“¹³

Tanasije Dinić, na saslušanju od 28. februara 1946. u Beogradu, navodi da je u svojstvu zamenika komesara ministarstva unutrašnjih poslova više puta u leto 1941. dolazio u vezu sa pojedinim funkcionerima četnika DM i da je preko njih prenosio izvesne poruke Mihailovićevom štabu. Navodno, inicijativa je potekla od Milana Aćimovića, te je Dinić već u julu preko sreskog načelnika u Gornjem Milanovcu, Mišića, dobio sa Ravne gore izvesnu poruku.¹⁴ U sličnom stilu govorio je na saslušanju

¹² *Izdajnik*, 113.

¹³ B. Kostić, n. d., 115. — Kostić dalje navodi da do planiranog odlaska njegovog i Ratka Parežanina na Ravnu goru nije došlo „jer imamo izveštaj e da se vode pregovori za sporazum između komunista i Draže“. I neki policijski izveštaji govore o kontaktima između Ljotića i D. Mihailovića 1941. godine. Jedan agent Uprave grada Beograda, krajem 1941, u vezi s ovim navodi: „U kancelariju Dvora došao je 20. IX neki poručnik, koji se nalazi već 4 dana u Beogradu, da pregovara u ime Draže M. s Ljotićem. Nije došao do njega, već mu je bilo rečeno neka se potruži g. Draža sam. Obećano mu je od strane Ljotića da će ga pustiti Nemci na miru. — Interesantna je vest koja dolazi iz dosta i dobro obavještenih krugova da će g. Draža primiti resor Ministarstva rada. Iz istih krugova doznaje se da je ugovor potpisan u korist gen. Nedića. Doznajem da je bio Zoran Vučković agilan saradnik ‚Zbora‘ sam kod Draže. Zoran Vučković je isto vodio prve pregovore sa Pećancem. Do danas g. Draža još nije stigao lično do merodavnih, ali govori se da će do konačnog sporazuma doći ovih dana. Ljotićeva klika ne veruje potpuno g. Draži, jer kažu da radi po naredjenjima ‚Srpskog kulturnog kluba‘, za koji je rečeno da su mu načela republikanska“ (AIRPS, 9612).

¹⁴ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — Dinić navodi tekst jedne poruke koju je primio od Draže: „Početkom avgusta, mislim 7. avgusta, došao je Mišić ponovo kod mene i rekao mi da je bio kod Draže i da mu je saopštio moju poruku. Draža je odgovorio kako mi je Mišić preneo približno ovo: ‚da je on — Draža stupio već u vezu sa vladom u Londonu, da ima namere da sprovede organizaciju u celoj Jugoslaviji i Bugarskoj sa ciljem kad se Nemci budu po-“

214
Dragi Jovanović: „Nisam bio član organizacije DM, ali sam sa istom imao veza i smatrao se isto toliko obavezan kao da sam član . . . Ja sam od konca 1941. osećao se lično vezan za organizaciju DM. Smatrao sam da je to pravi nacionalni put i da je to ono što sobom nosi budućnost. Smatrao sam da je potrebna koordinacija sa tom organizacijom u borbi protivu komunista. Odmah od početka u upravi grada Beograda isključio sam na pogodan način svako intervenisanje, odnosno praćenje rada u cilju sprečavanja organizacije DM. Prve razgovore i pozdrave samom D. Mihailoviću, slao sam preko Milana Kalabića, tadašnjeg komandanta oružanog odreda, i to koncem 1941.“¹⁵

Iz svega izloženog da se zaključiti da su predstavnici gotovo svih struja i grupa u Srbiji, koji su se posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije stavili u službu okupatora, direktno ili indirektno saradivali tokom 1941. pa i kasnije, sve do završetka drugog svetskog rata, sa četničkim

pokretom Draže Mihailovića. Stvarajući «vojnu organizaciju, povezujući se sa predstavnicima bivših građanskih stranaka i formirajući njihovom pomoći svoju političku organizaciju, a osiguravši veze sa kvislinškim vojnim formacijama, s Pećančevim odredima, s Nedićevom vladom i njegovim odredima i s Ljotićevom fašističkom strankom, štab D. Mihailovića postepeno je izrastao u opšti politički i vojni centar velikosrpske buržoazije, i to u isto vreme kada je u oslobodilačkom pokretu podignut narodni ustanak širokih razmera i kada su partizani, do sredine septembra 1941, držali pod svojom kontrolom dve trećine teritorije Srbije; u isto vreme kada je akcijom Partije počela oružana oslobodilačka borba protiv okupatora gotovo u svim krajevima Jugoslavije. Prema tome, pod parolom — borba protiv komunizma, sve reakcionarne snage u Srbiji našle su samo nekoliko nedelja posle okupacije zajednički jezik za saradnju, bez obzira na to što krajnji ciljevi organizacija kojima su pripadali nisu bili identični. Jedni, na primer, Draža Mihailović sa svojim pokretom, priželjkivali su pobjedu Anglo-Amerikanaca, a Nedić i njegovi saradnici pobjedu fašističke Nemačke.

Kako se ustanak u Srbiji, koji su vodili partizani u leto i u jesen 1941, sve više razvijao i kako je rastao broj partizanskih odreda, a širila se slobodna teritorija, Nemci su sve češće pokušavali da se nekako nagode sa četnicima Draže Mihailovića; podržavali su njihovu saradnju sa Nedićem i njegovom vladom, pogotovu kada su obavješteni da je došlo do sukoba između partizana i četnika. Draža Mihailović, sa svoje strane, smatrao je da će biti moguće da u kontaktu sa Njemcima i uz **vukli sa Balkana, da bi on sa tom organizacijom preuzeo vlast. Dalje, da: smatra da je dobro urađeno što je stvorena srpska uprava; da će se time pomoći narodu, a pored toga u pogledu njegovog stava u odnosu na komuniste, on je rekao da ne misli ništa preduzimati i poručio je da se sastanemo'. Po prijemu ove poruke, ja je nisam ni saopštio Milanu Aćimoviću, jer je on već bio u punoj vezi sa njim, delegati su Dražini redovno dolazili kod Aćimovića i, kao što sam ranije naveo, Aćimović je smatrao da je na najboljem putu da Draža uskoro dođe u Beograd. Ja sam posle ovoga prekinuo svaku vezu sa njim i na njegovu poruku za sastanak nisam odgovorio."**

15 AVII, Nća, br. 19/7, k. 1, str. 38.

215

pomoć okupatorskih trupa uništi partizane. Stoga već u septembru i oktobru 1941, krišom od partizana, preko posrednika, dolazi u dodir sa Nemačkom komandom Srbije, posebno sa Abverom. Preko nemačkog kapetana Matla bio je ugovoren sastanak između predstavnika nemačkog komandanta Srbije i Draže Mihailovića i taj sastanak je održan 11. novembra 1941. u selu Divcima. Iz dnevnika Nemačke komande Srbije i iz dnevnika nemačke Komande Jugoistoka doznajemo čak da je Draža Mihailović ponudio nemačkom komandantu Srbije svoje trupe za zajedničku borbu protiv komunista. Međutim, policijska linija, SS i Gestapo, kao i Vrhovni nemački štab u Berlinu, odbili su planove nemačkog komandanta Srbije i na ovom sektoru u selu Divcima Draži Mihailoviću je predloženo da kapitulira, što je ovaj odbio.¹⁶

Kada je reč o saradnji između četničkog pokreta Draže Mihailovića i Nedićeve vlade, treba naglasiti da su te kontakte Nemci uvek budnim okom pratili i nastojali da intenzitet te saradnje bude takav da odgovara isključivo njihovim interesima i da bude pod njihovom kontrolom. To se vidi i iz pisma zapovednika Srbije od 10. decembra 1941, koje je upućeno komandantu Jugoistoka. U uvodnom delu ovog dokumenta analizira se bilans ofanzive na oslobođenu partizansku teritoriju u zapadnoj Srbiji; zatim, preduzeta akcija na četnički štab DM početkom decembra i razmatra „infiltriranje" Dražinih četnika u Nedićeve oružane odrede: „Postoje izveštaji prema kojima ove obezglavljene bande (Dražine) pokušavaju da se prebace u četničke jedinice Koste Pećanca. Znaci ukazuju na to da su neki srpski vladini krugovi, sve do pred kraj, hteli doći u vezu sa Mihailovićem, kako bi se poštedela srpska krv. Na istoj liniji su nastojanja srpskog ministra-predsednika Nedića, a koji imaju za cilj da spreče oštar postupak protiv Mihailovićevih pristalica, koji su,

navodno, na to samo bili prisiljeni. Istraga u tom pogledu je u toku."¹⁷
16AVII, NA, reg. br. 11/5-1-23/27. — Zapisnik o saslušanju Georga Kisela.
— U vezi sa sastankom D. Mihailovića i Nemaca u selu Divcima M. Nedić
izjavio je na saslušanju 9. I 1946. sledeće: „Koncem oktobra (greška, treba
koncem novembra — M. B.) doznao sam da je Draža imao sastanak sa nemačkim
predstavnicima u selu Divcima i da je na ovom sastanku od strane Nemaca
bio dr Kisel, gestapovac Kraus i neki profesor slavistike iz Graca. Odmah
sam po ovoj stvari otišao kod Turnera i pitao sam ga šta je na stvari.
Odgovorio mi je da je ovo čisto nemačko pitanje i da ja ne treba dalje da
se interesujem. Kakav je dalje sporazum postignut u Divcima ne znam" (Arhiv
SUP Srbije, neregistrovano).

17 Zb. NOR, 1-1, 636. — Vishaupt je u citiranom elaboratu u vezi s ovim
zabeležio: „Istragom je dokazano da je član vlade, ministar unutrašnjih poslova
Aćimović u razgovoru pokušao da preko pukovnika Srpske pomoćne
žandarmerije, Mušickog, uhvati vezu sa Mihailovićem. Dva su ovim zadatkom
poverena srpska žandarmerijska oficira uhvaćena od nemačkih trupa. Protiv
Mušickog i drugih okrivljenih žandarmerijskih i četničkih oficira, preduzet je
vojni sudski postupak" (Vishaupt, 74—75). — U 10-dnevnom izveštaju komandanta
Srbije, 20. XII 1941, rečeno je u vezi s tim: „Pristalice D. M. ne upuštaju
se više u borbu. Nacionalistička grupa ustanika izgleda da je stvarno
razbijena. Dobijena su ponovo obaveštenja da ljudi Mihailovića pokušavaju
da se prikriju u Srpskoj žandarmeriji i četničkim jedinicama K. Pećanca"
(Zb. NOR, XII-1, 795).

216

U

Da bi sačuvao svoje jedinice, Draža Mihailović je krajem 1941. oko
5.000 svojih četnika, uz pomoć nedićevaca, legalizovao kod Nemaca. Već
je bilo reči o tome u prethodnom tekstu. Čak i nemačke komande u analizi
brojnog stanja vojnih jedinica prikazuju te četničke snage, samo ih
nazivaju legalnim, „nezavisnim četnicima". Međutim, i posle velike nemačke
ofanzive u zapadnoj Srbiji tokom novembra, kao i akcije nekih
nemačkih jedinica na Ravnu goru početkom decembra, Draža Mihailović
ne odustaje od kontakta sa Nemcima i sa Nedićevom vladom. Ali u pregovore
sa nemačkim komandantom Srbije on sada ne stupa neposredno,
već preko svog posrednika majora Jezdimira Dangića, koji je komandovao
četničkim snagama u istočnoj Bosni. Kao što smo već izneli u odgovarajućem
poglavlju, Dangić je krajem januara 1942. stupio u vezu
s onim istim nemačkim kapetanom Matlom, koji je radio u odeljenju
Abvera u Štabu nemačkog komandanta Srbije. Krajem januara i prvih
dana februara, Dangić je došao u Beograd, sastao se sa Milanom Nedićem
i u Narodnoj skupštini održao sastanak sa predstavnicima Nemačke
komande u Srbiji. Međutim, i ovoga puta, nemačke policijske snage odbile
su da okupatorske vlasti sklope sporazum sa Dangićem.¹⁸
Tokom 1942. godine direktnih kontakata između Milana Nedića i
Draže Mihailovića nije bilo jer je ovaj, posle akcije Nemaca na Ravnu
goru početkom decembra 1941, prebacio svoj štab preko Sandžaka i istočne
Bosne u Crnu Goru. Međutim, saradnja između pojedinih funkcionera
Nedićeve vlade, na primer, Milana Aćimovića i Dragog Jovanovića,
nije prekidana. Pored toga, Nedićeva srpska državna straža bila je preplavljena
simpatizerima četnika DM, koji su ovaj pokret svim sredstvima
pomagali: novcem, obućom, odećom i životnim namirnicama; omogućavali
su štampanje novina i drugog četničkog propagandnog materijala
i pomagali njegovo rasturanje; snabdevali su oružjem i municijom četnike
DM u svakoj pogodnoj prilici; češće je fingirana otmica novca i
drugih potreba za pripadnike DM, iz vozova i kamiona, pri čemu je
SDS u pripremama i izvršenju aktivno učestvovala. Mnogi ranjenici i
bolesnici — četnici DM, lečili su se u vojnim i građanskim bolnicama kao
pripadnici SDS; lekovi i sanitetski materijal, trebovan za pripadnike SDS,
blat je u neograničenim količinama četnicima DM. SDS je činila specijalne
usluge anglo-američkim misijama kod D. Mihailovića. U više mahova
zaplenjeni saveznički padobrani predavani su četnicima radi transportovanja
u njihove baze itd.¹⁹

Ovakav rad i taktiziranje četnika u Srbiji u toku 1942. godine, kada se oni nisu borili protiv okupatora, već su upravo zajedno s njim vodili borbu samo protiv partizana. Kada je četnička organizacija okupatoru ponudila svoje usluge, on joj je omogućio da se razvije i proširi tokom sledeće 1943. godine do najvećih razmera. Ipak su Nemci još bili oprezni u odnosu na četnike DM i nastojali su samo da ih što više iskoriste za

18 AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1098, Zapisnik o sastanku od 4. II 1942. između Badera, Keviša, Nedića, Aćimovića, Dangića, Đukanovića i kapetana Matla.

19 P. Martinović, n. d., 363.

217

svoje potrebe. Pri tom treba imati u vidu da je Hitler nemačkim komandantima na Balkanu stalno zabranjivao da pregovaraju sa četnicima. Te komande su držale veze sa četnicima na veoma labavoj osnovi i pomalo maskirane.

Vojnoupravni komandant Srbije redovno je upozoravao Nedića da su njegove oružane jedinice i suviše bliske sa pripadnicima DM, jer se bojao da tako ujedinjene kvislinško-četničke snage jednog dana okrenu svoje armije protiv okupatora. Zbog toga se u jednom Baderovom izveštaju doslovno podvlači: „Srpski izvršni organi su nemoćni pred tim pokretom. Srpska državna straža, koja preko svojih oficira snažno naginje Draži Mihailoviću zatajuje, naročito protiv njegovih pristalica.”²⁰ Uprkos svim simpatijama prema četnicima DM, kao aktivnim borcima protiv komunizma, i toleranciji prema „legalnim četnicima”, Milanu Nediću je ipak Draža Mihailović bio veliki rival i pogodovala mu je činjenica što se štab DM tokom 1942. i u prvoj polovini 1943. nalazio van Srbije. Nedić nije želeo da se vlast četnika DM širi po okruzima i srezovima paralelno s njegovom kvislinškom i okupatorskom vlašću. Ali, isto tako, nije hteo da se angažuje u hvatanju Mihailovića i njegovog štaba. To je Nedić otvoreno saopštio šefu Štaba vojnoupravnog komandanta Srbije na sastanku od 27. februara 1942. Istakao je da mu je još Beme dao zadatak da prati kretanje Draže Mihailovića, da o tome obaveštava nemačke nadležne ustanove u Beogradu, a ne da ga hvata, jer je to, prema njemu, zadatak nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji.²¹

Feliks Bender je redovno obaveštavao svoje resorno ministarstvo u Berlinu o kontaktima koje pojedini nemački komandanti imaju sa četničkim komandantima; o naporima u vezi s tim vojnoobaveštajne službe Abvera za Srbiju i o kontaktima štaba Draže Mihailovića sa Nedićevom vladom. To Bender čini i u svom izveštaju od 31. marta 1942. godine, u kome, pored ostalog, navodi: „Dosad nije uspelo da se uhvati pukovnik Mihailović. No i on izgleda da zasad nije u stanju ili nije voljan da nešto preduzme u srpskom prostoru, već je, naprotiv, preko posrednika ovih dana usmeno ponudio vladi generala Nedića da je spreman da objavi da on: 1) ne namerava da se bori protiv Nemaca; 2) ništa neće da preduzima protiv Nedićeve vlade; 3) zalaže se za održavanje mira i reda u zemlji i 4) poziva u borbu protiv komunističkih bandi.”²² Iz mnogih kvislinških, kao i iz nemačkih dokumenta može se zaključiti da je Nediću smetalo to što su Nemci bili prilično angažovani oko neutralisanja četničkog pokreta Draže Mihailovića. Činilo mu se da je uloga Nedićeve vlade bila u senci svih ovih zbivanja. Smatrao je da četnici DM nisu toliko opasni za „red i mir” u Srbiji. Zbog svega toga, u memorandumu od 12. avgusta 1942. koji je uputio vojnoupravnom komandantu Srbije, Nedić otvoreno protestuje: „Čelom slučaju Draža Mihailović prema kome je srpska vlada zauzela jedan nedvosmisleni korektan stav — u poslednje vreme se pridaje jedan značaj koji

²⁰ AVII, NAV, N-T-120/200/153725-27, Benclerov izveštaj, 22. XI 1942.

²¹ AVII, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1078-79.

²² AVII, NAV, N-T-120, 200/153576-77.

218

on sasvim sigurno nema. Suviše se precenjuje broj, uticaj i moć onih ljudi koji ga opkoljuju, kao i onih, tu i tamo u zemlji, koji kao simpatizeri jedne anglofilske politike, mnogo više o njemu govore negoli što

za njega rade. Ali se potcenjuje pravo raspoloženje ogromne većine srpskog naroda, koja posle svega što je prošle godine proživela, jedino i isključivo hoće i želi samo red i mir."²³

I pored svih Nedićevih prigovora, nemačke okupacione vlasti u Srbiji želele su da vode samostalnu politiku prema četničkom pokretu DM. Nisu htele da im se Nedić i njegova vlada bilo u kom vidu u to mešaju. Nisu verovali kvislinzima da oni iskreno govore kada ističu da bi se borili protiv četnika DM. Nastojali su da aktivnost četnika usmere u borbu protiv partizana, ali su se ipak bojali da suviše ojačaju i jednog dana svoje armije okrenu i protiv njih. Tako Bencler u svom izveštaju od 19. avgusta navodi da je Nedićeva vlada u stalnoj krizi, a „uz to dolazi kao latentna opasnost što Draža Mihailović zadobija terena ne samo u raspoloženju javnosti već i u upravi i u organizovanju, što je stanovništvo delom prijemčivo zbog engleskog blefiranja sa drugim frontom".²⁴ Samo nekoliko meseci kasnije (7. XII 1942), Bencler ponovo izveštava Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu da Draža Mihailović u Crnoj Gori, gde se tada nalazio, stvara sebi i svojim odredima snažna uporišta: „Ministar- predsednik Nedić mi je prilikom jednog razgovora ukazao na to da prilike u Crnoj Gori bivaju sve teže i da imaju nepovoljne reperkusije na srpski prostor. Draža Mihailović, čiji pokret ima glavni oslonac u Crnoj Gori, vrši tamo u izvesnim srezovima skoro vlast kao vlada. Na brojnim železničkim stanicama vijore jugoslovenske zastave a u narodu se šire saopštenja da će jugoslovenska vlada uskoro doći iz Lon-
²³ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano. — Nedić u vezi s ovim dodaje i sledeće: „Izlaganja srpske vlade, koja ceo svoj pokret u suštini objašnjavaju i pod izvesnim drugim uslovima bi se i moglo ugušiti, ne uzimaju se nikako u obzir. Ali, nasuprot tome, pod uticaj em smešne i lažljive propagande londonskog radija i raznih ilegalnih stanica iz planina na Balkanu, o Draži Mihailoviću i njegovim ljudima prave se velka strašila. Protiv njih se preduzimaju razne mere, bez da se o tome konsultuje srpska vlada, a koje ostaju bezuspešne, a što unutar vlade i među njenim članovima, kao i kod celog dobronamernog srpskog naroda, izaziva uznemirenje i potištenost, te tako ovakav stav okupacionih vlasti, koji ne može biti od interesa ni srpskom narodu, a ni Nemačkom Rajhu, na naj razlici ti j i način sa šapatom komentariše."
²⁴ AVII, NAV, N-T-120, 200/153764-65. — Nedić se žalio i generalu Leru, na sastanku 29. VIII 1942, kako njegova vlada nema inicijative u akcijama protiv D. Mihailovića: „Predsednik vlade Nedić se žali da pri gonjenju Draže Mihailovića vladinim organima nisu ostavljene slobodne ruke, pošto su oni bili u stanju da preko svoje obaveštajne službe otkriju mesto nalaženja D. M. i da ga unište, odnosno uhvate. To je bilo onemogućeno samostalnom akcijom, nemačkih trupa — bez obaveštavanja vlade. Napominjem poseban slučaj, kada se Draža Mihailović sa svojim pristalicama povukao u neprohodnu planinu Goliju. Njega su gotovo okružili srpski oružani sastavi, tada su nemačke trupe same dalje prodirale i Draži Mihailoviću je pošlo za rukom da se skloni u Sandžak i dalje u Crnu Goru" (AVII, NAV, T-501, 248/572-75).

219

dona u Crnu Goru. Te prilike su izvanredno nepovoljne po održavanje mira u Srbiji."²⁵

Iz citiranog izveštaja zanimljive su dve stvari: prvo, što Nemci zaziru od jačanja četničkog pokreta Draže Mihailovića, pa makar to bilo i na teritoriji koju su držale italijanske okupacione vlasti; drugo, što i srpski „ministar-predsednik" vidi opasnost za svoje i za pozicije svoje vlade u tome što D. Mihailović stvara sebi jaka uporišta u delu okupirane Jugoslavije na koja je Nedić reflektirao već od dolaska predsednika „vlade narodnog spasa" da zajedno sa Sandžakom budu pripojeni Srbiji. I treće, sve se to zbivalo u periodu kada je Draža Mihailović nudio primirje nemačkim i talijanskim okupatorima, tražeći da Crna Gora, južni Banat, istočna Bosna i istočni deo Srema uđu u sastav Srbije, na čijem bi čelu bio on. Razume se da je ovo na Nedića veoma negativno delovalo, bez obzira na to što nije bilo nikakvih izgleda da se Mihailovićeve ponuda realizuje.²⁶

Mada se Nedić nije slagao sa pojedinim akcijama četnika Draže Mihailovića u Srbiji, ipak su mnogi funkcioneri kvislinške uprave, možda čak bez znanja kvislinškog srpskog predsednika, održavali redovno kontakte

sa pripadnicima DM. Dok se Mihailovićev štab nalazio u Crnoj Gori, njegova glavna politička veza u Srbiji bio je Ilija Mihailović, bivši predsednik narodne skupštine i predsednik Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS). Preko njega je Dragi Jovanović, juna 1942, ugovorio sastanak sa Nikolom Kalabićem: „Prvi put sam video jednog čoveka za koga sam znao da je iz okoline D. Mihailovića i član organizacije u leto 1942. i to je bio Nikola Kalabić, docnije komandant gorske garde Draže Mihailovića.”²⁷ Dragi Jovanović je izjavio pred istražnim organima da ²⁵AVII, NAV, N-T-120, 200/153749. — U daljem tekstu Benclerovog pisma rečeno je i ovo: „Nedićevo saopštenje dobija još u značaju time što italijanska komanda, kako sam čuo od zapovednika, navodno namerava da u najskorije vreme evakuise još neke delove jadranske obale. Ako je to tačno, ne samo da bi saobraćaj između Londona i Draže Mihailovića bio znatno olakšan već bi bili poboljšani i izgledi za eventualne engleske pokušaje iskrcavanja.”²⁶ AVII, NAV, N-T-120, 200/153725-27, Benclerov izveštaj. — U ovom izveštaju možemo pročitati i sledeće: „Zapovednik se, neposredno posle vladine izjave ministra predsednika s oštrom najavom borbe protiv Mihailovića, našao pobuđen da sa svoje strane izda jednu objavu prema kojoj će svako ko se izjasni za častoljubivog Dražu ili stoji u njegovoj službi biti streljan. Faktički je otad u više mahova dolazilo do streljanja koja su javno publikovana uz iznošenje imena i obrazloženja. Danas je, međutim, zapovednik izdao novi proglas, po kome se srpska uprava stavlja pod nemačku zaštitu i svako ubistvo, odnosno povreda nekog srpskog funkcionera kažnjava streljanjem 10 odnosno 5 talaca, a svaki akt sabotaže streljanjem 100 talaca.”²⁷ AVII, Nća, br. 19/7, k. 1, str. 38, Zapisnik o saslušanju D. Jovanovića. — „Municiju sam trebovao od Nemaca”, izjavio je Jovanović, „kad god sam beogradsku stražu slao kao pomoćne organe u unutrašnjost zemlje. A u 1944. godini trebovao sam od Nemaca, tobož za zajedničke akcije četnika i straže u okolini Beograda i protiv partizana. Koliko se sećam ukupno sam otposlao organizaciji D. M. oko 100.000 puščane i mitraljeske municije i oko 300 ručnih bombi.”

220

se zalagao za uhapšene četnike DM i davao im pomoć u novcu, sanitetskom materijalu, municiji i mnogim drugim potrebama. On tvrdi da je to isto činio i Milan Aćimović i da je češće zbog toga dolazio u sukob sa Nedićem.

Ni 1943. godine Milan Nedić se nije lično sastao sa Dražom Mihailovićem; on će to učiniti tek u avgustu 1944, o čemu će biti reči u posebnom poglavlju. Međutim, saradnja između Nedićevih oružanih formacija, u prvom redu Srpske državne straže i četnika DM, bila je intenzivnija nego prethodnih godina okupacije. Možda je to pored nepovoljne vojno-političke situacije kvislinga i četnika, bilo uslovljeno činjenicom što se štab Draže Mihailovića od juna 1943. ponovo nalazio na teritoriji Srbije. Milan Nedić u svojoj izjavi posle rata ističe da je general Borivoje Jonić, komandant Srpske državne straže, bio „Dražin čovek” i da je saradnja između četnika DM i SDS bila razvijena do neviđenih razmera.²⁸

U prvoj polovini 1943. Nedić je taktizirao prema četnicima Draže Mihailovića. Naime, javno ih je osuđivao zbog pojedinih, iako manjih akcija protiv Nemaca i Bugara i organa kvislinške uprave po opštinama i srezovima, a prečutno ih je pomagao svim sredstvima preko Srpske državne straže i većine sreskih i okružnih načelnika, koji su aktivno saradivali sa četnicima. Srpski kvislinški predsednik je čak svojim aktom od 11. juna 1943. obavestio vojnoupravnog komandanta da se Draža Mihailović sa svojim štabom nalazi na teritoriji Srbije, na čemu mu je Bader „najtoplije” zahvalio.²⁹ Samo nekoliko dana kasnije, Bader je uputio novo pismo Milanu Nediću, u kome ga upozorava na saradnju između SDS i četnika DM i traži energične mere protiv ovih poslednjih: „Tek nedavno je srpskoj vladi skrenuta pažnja na to da se pojača propaganda protiv D.M. pre svega sa strane srpske vlade. To je potrebno i stoga da bi se bataljonima Srpskog dobrovoljačkog korpusa olakšao njihov teški posao u interesu Srbije. Na žalost moram da konstatujem da se dosad ne može da primeti da ta propaganda postaje efikasnija.”³⁰ Međutim, uprkos tome što su Nemci insistirali na propagandi Nedićeve

vlade i represalijama protiv četnika, izveštaj i sreskih i okružnih načelnika govorili su da su kvislinški organi na terenu naklonjeni četnicima i da im u svakom pogledu izlaze u susret. Na primer, Okružna komanda SDS u Zaječaru izveštava komandanta oblasne SDS u Nišu, 24. maja 1943, o delovanju grupe četnika DM koju predvodi major Ljuba Jovanović i navodi da su održali zbor u selu Šarbanovcu, gde je Jovanović pozivao na red i mir, kritikovao rad komunista i istakao da se oni svim sredstvima bore protiv partizana.³¹ U sličnom stilu piše i okružni načelnik u Požarevcu u izveštaju od 30. juna 1943. šefu Srpske državne bezbednosti Nedićeve vlade. Govori se o kretanju partizana po grupama i

²⁸ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića, 9. I 1946.

²⁹ AVII, NAV, N-T-501, 249/644—645.

³⁰ AVII, NAV, N-T-501, 249/643.

³¹ ACKKPJ, Z-3/331.

221

akcijama pojedinih četničkih grupa i dodaje: „Glavna akcija ilegalnih četnika i drugih odmetnika pristalica DM sastoji se u tome što oni nemilosrdno uništavaju komuniste”, pa podvlači da četnici svuda narodu govore da treba da se pokoravaju vlastima, da daju dažbine i da se nikada nije desilo da su se u okrugu borili protiv Nemaca.⁸²

Inače, dokumenta iz arhive četnika DM govore da su pojedini četnički komandanti, pa i sam Mihailović i njegov štab, javno kritikovali Nedića i njegovu vladu, iako su sa kvislinškim funkcionerima i organima najuže saradivali. Na primer, četnički komandant Dragutin Račić u raspisu koji je uputio potčinjenima na terenu, januara 1943, osuđuje Nedića zbog mobilizacije koju vrši u Srbiji i predlaže da se četnici „uvlače” u sastav Nedićevih oružanih odreda kako bi se ovi stavili pod komandu štaba DM.⁸³ Predrag Raković, komandant II ravnogorskog korpusa, u pismu komandantu I četničkog korpusa, od 22. marta, osuđuje Nedića zbog toga što pomaže Nemicima u rekviriranju žita i drugih namirnica i predlaže zajedničku akciju da se kvislinške vlasti onemoguće.⁸⁴ Draža Mihailović lično, u svojoj depeši od 12. juna 1943, piše Nikoli Kalabiću da je izdao nalog da se ne saraduje ubuduće sa Italijanima, a ni sa bivšim generalom Nedićem, jer, kao što on ističe, „to šteti ugledu i ponosu četničke organizacije”.⁸⁶

Tokom prve polovine 1943. četnički pokret je u mnogim pitanjima saradivao sa organima beogradske Specijalne policije. Naime, u okruzima: arandelovačkom, čačanskom, valjevskom, požarevačkom i mladenovačkom četnici su to radili prilično vesto. Najčešće su pisali plakate ili letke na kojima su bila imena pripadnika NOP-a iz dotičnog okruga i rasturali ih po prometnim mestima. U najvećem broju ovi leci bili su plen nedićevaca i ljotićevaca, a ovi su ih dostavljali Specijalnoj policiji. U vezi s tim Okružni komitet KPJ Mladenovca, u februaru i martu, uputio je Pokrajinskom komitetu više pisama, obaveštavajući ga o mahinacijama saradnika okupatora. U pismu od 22. marta 1943. predlaže se da se obaveste svi okružni komiteti KPJ o ovoj četničkoj malverzaciji. Takođe se predlaže da se formiraju specijalne grupe pripadnika NOP-a koje bi uništavale ove i druge četničke propagandne materijale.⁸⁶ Pismo sličnog sadržaja uputio je Pokrajinskom komitetu i Okružni komitet Čačka 10. aprila, u kome se navodi da se teror žandarima i Nemaca gotovo i ne oseća: „Ali teror dražinovaca prevazilazi svaku meru. Podivljala banda koljivrata saterala je nepojmljiv strah u kosti i kuražnim ljudima.”⁸⁷ Posebno se naglašava da mnogi ljudi koje su četnici na jav-

³² AS, Nća, fond MUP, br. 19538, neregistrovano. — Načelnik okruga kraljevačkog izvestio je 4. VI 1943. MUP da se D. Mihailović sa svojim štabom nalazio 4. VI na tromeđi užičkog, kraljevačkog i kragujevačkog okruga; da je izdavao naređenja predsednicima opština da dolaze na konferencije i da MUP nikakve mere nije preduzeo (AVII, Nća, br. reg. 1/1, f. 3, k. 153).

³³ AVII, reg. br. 8/3, k. 12, četnički fond.

³⁴ AVII, reg. br. 3, f. 1—33, k. 287, četnička arhiva.

³⁵ AVII, reg. br. 8/2-1, k. 303, četnička arhiva.

³⁸ AIRPS, PKS, 263/b.

nim mestima i preko spiskova proglasili za organizatore i saradnike NOP-a, menjaju mesto boravka, a neki su se čak dobrovoljno javljali na rad u Borski rudnik.

Međutim, posle kapitulacije Italije dolazi do prave poplave pismenih sporazuma između Nemaca i četnika DM. Ugovora o saradnji na određeno vreme bilo je i ranije, još od januara 1943. Ali ta saradnja je tada poprimila masovne razmere. Tada je Četnički štab 148, pod komandom majora Vojislava Lukačevića, sklopio sporazum sa komandantom Jugoistoka; zatim, kapetan Ljuba Jovanović sa Krajskomandanturum u Zaječaru, 25. decembra 1943, Nikola Kalabić i Jevrem Simić, Mihailovićevi komandanti u Šumadiji, i mnogi drugi.³⁸ Ovo kao da je bio znak da i kvislinzi treba da intenziviraju svoju saradnju sa četnicima. Prema nekim podacima u oktobru ili novembru 1943. Nedić je preko Ilije Mihailovića uspostavio direktnu saradnju sa štabom DM na bazi zajedničke borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Bili su čak određeni i delegati za pregovore. Nedić je odredio Dimitrija Ljotića i Iliju Mihailovića, a delegat D. Mihailovića bio je general Miroslav Trifunović. Oni su imali nekoliko sastanaka.³⁹ Ljotić je i samoinicijativno tokom 1943. godine pokušavao da se sastane lično sa D. Mihailovićem mada je to ovaj stalno izbegavao, bojeći se da bude kritikovan od jugoslovenske izbegličke vlade što saraduje sa jednom fašističkom organizacijom. O tome piše i Boško Kostić u citiranoj publikaciji i kaže da mu je posle drugog povratka iz Turske Ljotić pričao: „Za vreme tvoga odsustvovanja, ja sam bez prestanka težio da se lično sastanem sa Dražom Mihailovićem. Znam da bi živa reč i lični kontakt mnogo više značili od posredničkih veza i pisane reči.“⁴⁰ Ali i iz ovog napisa se vidi da je više pisama upućeno i sa jedne i sa druge strane, mada Mihailović nije hteo da se sastane sa Ljotićem, već ga je upućivao na pojedine svoje komandante, a Ljotić, po svemu sudeći, s njima nije hteo a čini se nije ni smeo da razgovara, jer se bojao da će ga likvidirati.

Sporazumi Nemaca sa četnicima DM uneli su izvesnu zabunu među dobrovoljce, ogorčene neprijatelje četničkog pokreta, iako je njihov vođa baš u to vreme na sve načine tražio da se sastane sa D. Mihailovićem. Milan Nedić je pokušao da iskoristi situaciju i da pred kraj 1943. od svih snaga koje su se borile protiv narodnooslobodilačke vojske stvori tzv. nacionalni front. Na nekoliko sednica Ministarskog saveta tokom novembra i decembra analizirana je vojnopolitička situacija u Srbiji i date su laskave ocene o četničkom pokretu Draže Mihailovića. Iz zapisnika sa sednice vlade od 19. novembra, u vezi s ovim konstatovano je sledeće: „U poslednje vreme oseća se da se ova akcija (misli se na akcije četnika DM — M. B.) sve više izvlači ispod uticaja strane propagande, pod kojom doskora je bila. Okreće se sve više protivu unutrašnjeg nacionalnog neprijatelja — komunizma i naročito u onim krajevima —

³⁸ dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945*, knjiga 2, str. 211.

³⁹ AVII, Nća, br. 19/7, k. 1, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

⁴⁰ B. Kostić, n. d., 127, 128.

vima gde su odredi DM dobro organizovani i disciplinovani i gde stoje pod komandom dobrog starešinskog kadra, efikasno rade na likvidiranju komunista, njihovih pristalica i simpatizera.“⁴¹ Samo šest dana kasnije na sednici Nedićeve vlade naglešeno je: „U pogledu akcije D.M., može se kao bitno naglasiti sledeće: lojalan stav prema okupatorskim i srpskim vlastima, njihovim organima i njihovim oružanim odredima. Bezkompromisna borba protivu komunista, svuda gde se god susretnu. U nekim okruzima i aktivna saradnja sa nemačkim i našim predstavnicima prilikom borbi protiv komunista.“⁴² A na sednici „vlade narodnog spasa“ od 3. decembra 1943. o četničkom pokretu DM rečeno je između ostalog i ovo: „Veoma je karakteristično da su u protekloj nedelji sa odredima

DM na uništavanju komunista saradivale i jedinice SDS, kao i dobrovoljački odredi, među kojima do sada nije bilo nikakvih nepotrebnih incidenata."⁴³

Kao što vidimo, Nedićeva vlada prvi put od svog obrazovanja, otvoreno na svojim sednicama izražava povoljan stav kada ocenjuje delatnost četničkog pokreta Draže Mihailovića. Međutim, Nemci nisu želeli da se sve postojeće kvislinške i četničke snage objedine u nekakav Nedićev „nacionalni front“, jer su se i ovom prilikom, kao i u ranijim sličnim situacijama, bojali da te iste „nacionalne snage“ s kojima oni, Nemci saraduju, jednog dana okrenu oružje baš protiv okupatora. Zbog toga je vojnoupravni komandant Srbije pripremio Nediću i njegovoj vladi i zabranio im svaki kontakt sa četnicima.⁴⁴ Ali vreme je išlo neumoljivim tokom. Sledećih nekoliko meseci, odnosno u prvoj polovini 1944. godine, Nemci će sami nastojati da se objedine sve „nacionalne snage“ za borbu protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ, kako bi se sa što manje gubitaka povukli sa teritorije Srbije.

⁴¹ AVII, Nća, br. reg. 5/1-7, k. 1. — U istom dokumentu rečeno je i sledeće: „Poslednjih dana u narodu putem letaka i govora na zborovima pristupili su otvorenoj propagandi protivu komunista i pozivaju sve sposobne i naoružane protivu komunista pod parolom ‚Za krst časni i slobodu zlatnu‘, a major Keserović upućuje sa Kopaonika svoje odrede u srez studenički radi suzbijanja komunista u pokušaju prelaza iz Sandžaka i Bosne u Srbiju, i najzad na zborovima izjavljuje: ‚Ako naiđu boljševici, boriću se protivu njih na strani Nemaca‘... Inače, odredi D. M. svuda izbegavaju da dođu u ma kakav sukob sa legalnim odredima srpskih vlasti, kao ni sa odredima okupatorske vojske.“

⁴² AVII, Nća, br. 7/1-6, k. 1.

⁴³ AVII, Nća, br. 8/1-7, k. 1.

⁴⁴ AVII, NAV, N-T-313, 484/714. — Služba BDS u Beogradu pisala je još 28. X 1943. u jednom svom izveštaju o približavanju Nedićeve vlade štabu D. Mihailovića i o pregovorima koje oni vode: „Već nekoliko dana pronose se u Beogradu vesti o pregovorima koje D. M. vodi preko svog jednog bivšeg oficira sa srpskom vladom generala Nedića. U vezi sa ovim ukazuje se na činjenicu da Nedić u svom govoru, koji je juče održao preko radija, nije se uopšte dotakao akcije D. M. u Srbiji. Komentari građanstva o eventualnom sporazumu između Nedića i D. M. vrlo su obimni. Smatra se da bi ovim sporazumom ukoliko bi do njega došlo, srpski narod imao vrlo mnogo koristi. Isto tako, okupator ne bi imao muke ni borbe oko obezbeđenja mira i poretka u Srbiji“ (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

224

RAD NA PROŠIRENJU GRANICA SRBIJE (STVARANJE „VELIKE SRBIJE“)

Jedan od glavnih zadataka koji je Nedić postavio sebi prilikom dolaska na čelo kvislinške srpske vlade, bilo je proširenje granica Srbije na račun susednih okupiranih teritorija i stvaranje jedne nove kvislinške administrativne celine, tzv. „Velike Srbije“. Razume se da je svoj cilj kvislinški predsednik mogao realizovati samo uz podršku nemačkih okupacionih vlasti, odnosno uz odobrenje vlade u Berlinu. Zbog toga je Nedić redovno u svim kontaktima, usmenim ili pismenim, postavljao ovo pitanje, iznoseći argumente za koje su on i njegovi ministri smatrali da će naići na razumevanje fašističkog okupatora.⁴⁵ Nema podataka da se Milan Nedić u vezi sa ovim problemom tokom 1941. godine zvanično obraćao nemačkim okupacionim vlastima. Sigurno je da za to tada nije imao ni vremena, jer se suočio sa oružanim ustankom krupnih razmera, koji su kvislinzi i okupatori po svaku cenu nastojali da uguše, te su svi ostali poslovi bili u drugom planu. Ali to ne znači da ideja o „Velikoj Srbiji“ nije već tada postojala. To nedvosmisleno potvrđuje i Nedić na saslušanju posle rata u Beogradu, kada je u vezi s tim izjavio: „Ja mislim da je to stara ideja, pa sam je ja prvi oživeo. O tome sam razgovarao sa Nemcima, i to sa dr Benclerom, Kronholcem, generalštabnim pukovnikom Kevišem, načelnikom štaba kod zapovednika Srbije Badera, a posle njih, kao što sam već rekao, taj sam zahtev postavio pred Ribentropom i Nojbaherom. Nemci u prvo vreme za to nisu hteli ni da

čuju, tako da sam ja izmenio reči „Velika Srbija“ i govorio „Svesrbija“. No razvojem događaja, koji su išli na štetu Nemaca, Nemci su sve više popuštali i ja verujem da bi se ta moja želja za stvaranjem Velike Srbije ostvarila da nije došlo do kapitulacije Nemačke.”⁴⁶

Međutim, kvislinški srpski predsednik i zvanično je upotrebio reč „Velika Srbija“ u jednom svom govoru krajem decembra 1941. omladini-pripadnicima bivšeg „Ornasa“ i „Slovenskog juga“, rekavši: „Vi ste novi apostoli Srba, srbizma i Velike Srbije, koji ćete poći u narod i reći mu da se više ne zanosi maglovitim tvorevinama, kakva je bila Jugoslavija. Svi vi treba da se borite za jedan ideal — za Veliku Srbiju, zašto će vam srpstvo docnije biti zahvalno.”⁴⁶³

⁴⁹ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju, 2. II 1946.

⁴⁶ AVII, Nća, br. reg. 12-1, f. 4, k. 154.

^{46a} *Novo vreme*, 31. XII 1941.

¹⁵ Kontrarevolucija u Srbiji 2 225

Iz ovog dokumenta, kao i iz mnogih drugih izvora kasnijeg datuma, može se zaključiti da se Milan Nedić kao predsednik „vlade narodnog spasa“ uvek postavljao kao protivnik jugoslovenske političke koncepcije, a pobornik velikosrpske ideje; da je konačan cilj njegove politike bio: stvaranje Velike Srbije, kao seljačke države na zadružnoj bazi, u okviru tadašnjih evropskih Hitler ovih planova i uz potpuno oslanjanje na Nemačku. Jedna od glavnih tačaka njegovih ciljeva i programa bila je — borba protiv komunizma i NOP-a, te izgradnja oružanih snaga (SDS, SDK, Granična straža, žandarmerija i policija i takozvani legalni četnici). Inače u mnogim govorima Nedić je rekao da je njegov — a prema tome i njegove vlade — cilj: spasavanje Srbije i srpskog naroda. Iz tih razloga nazivao je svoju vladu „vladom narodnog spasa“ i tvrdio da ona stoji izvan i iznad svake političke stranke i grupe, te je isticao potrebu uklanjanja profesionalnih političara iz javnog života zemlje, iako je u praksi radio sasvim obrnuto.

Kao glavni argument u prilog proširenja granica Srbije, Nedić je prvih meseci 1942. godine isticao pred nemačkim okupacionim vlastima činjenicu što se veliki broj srpskog stanovništva nalazi van granica Srbije; što se nad njim vrše zločini; što u Srbiju svakodnevno pristižu hiljade izbeglica iz svih krajeva okupirane Jugoslavije, pa zbog svega toga celokupno srpsko stanovništvo treba sakupiti na jednom mestu. Razume se da je srpski kvislinški predsednik težio da to „integralno srpstvo“ bude pod njegovom vladavinom, pod kontrolom nemačkih okupacionih vlasti, a da ta nova kvislinška administrativna tvorevina bude „Velika Srbija“. U vezi s tim Nedić je održao govor 14. marta 1942. u Beogradu srpskim ratnim zarobljenicima koji su se vratili iz Nemačke i, pored ostalog, istakao: „Vlada narodnog spasa utvrdila je jedan program, da srpski narod ne bi lutao i svake dvadesete godine propadao, da ne bi plaćao svojom krvlju tuđe račune. Mi smo trasirali put za budućnost, da se *svi Srbi okupe*, da pođu tim boljim putem, da idu ruku pod ruku, rame uz rame. Taj put je stari put kojim su išli naši preci; da svi Srbi budu ono, što su bili, jedna duša, jedna misao, jedno telo. To treba da bude i sada, da se svi *Srbi prikupe, da bude Srbija zdrava i jaka.*”^{*1}

Prema nekim podacima, Milan Nedić je bio zaokupljen idejom o „integraciji“ srpstva, odnosno proširenjem granica okupirane Srbije, naročito od početka 1942. godine, kada se iz zarobljeničtva vratio njegov brat, armijski general Milutin Đ. Nedić, i otkako je u njegovu vladu stupio (30. januara 1942) Bogoljub Kujundžić, ministar pravde, iz grupe Stojadinovićeve „Jereze“. U prvoj fazi. pretenzije Nedićeve vlade bile su na istočni deo Bosne i deo Hercegovine (negde oko 17 srezova); zatim, Srem i deo Dalmacije. Dakle, uglavnom teritorije sa kojih je tokom 1941. pristizalo najviše izbeglica. U vezi s tim, Milan Nedić sa svojim bratom Milutinom i ostalim saradnicima u vladi, sačinili su obiman memorandum i uputili ga početkom februara 1942. godine generalu Baderu, vojnoupravnom komandantu Srbije. Ovim dokumentom želili su vladi

Rajha skrenuti pažnju na mogućnost bolje kolaboracionističke organiza-
47 *Novo vreme*, 15. III 1942.

221

cije u borbi protiv partizana, naročito u Bosni i Hercegovini. Pri tom se pozivalo prvenstveno na nacionalno-politički princip, na težnju za okupljanjem srpskog stanovništva (u što većem broju) u okviru Nedićeve Srbije. Zanimljiv je podatak da su sa sadržinom memoranduma bili upoznati major Jezdimir Dangić, komandant četnika DM u istočnoj Bosni; zatim, kapetan Jozef Mati, šef Abvera pri Štabu vojnoupravnog komandanta, i pukovnik N. Keviš, načelnik Štaba vojnoupravnog komandanta, koji su baš tih dana, pored Nedića, pregovarali sa Dangićem o saradnji na bazi zajedničke borbe u istočnoj Bosni protiv partizana.⁴⁸ Ceo dokument je bio „potkrepljen“ ciframa, skicama, mnogim „argumentima“ u prilog teze da pomenute delove treba pripojiti Srbiji, pa se u zaključnom delu memoranduma doslovne kaže: „Ukupno, dakle, imalo bi da se iseli sa srpske strane preko nove granične linije katolika: iz Hercegovine — 137.140, iz Bosne — 392.591, iz Dalmacije — 111.365, iz Srema — 130.072. Svega: 771.168. A sa teritorije, koja pripada Hrvatskoj imalo bi da se preseli preko nove granične linije pravoslavnih: iz Bosne — 145.265; iz Srema — 6.567; iz Slovenije — 145.797; iz Hrvatske — 386.674; iz S. Dalmacije — 83.960. Svega: 750.263.“⁴⁹

Kao što vidimo, Nedić i njegova vlada imali su neke avanturističke i potpuno nerealne planove, koji su, ne računajući činjenicu što je to bio period okupacije, bili čak i iz tehničkih razloga neizvodljivi. Pomenuti memorandum dostavljen je preko vojnoupravnog komandanta vladi Rajha u Berlinu, ali u vezi s njim nije doneto nikakvo rešenje. Tek pred kraj februara 1942. Harold Turner je saopštio Nediću da njegovi zahtevi, sadržani u memorandumu, nisu odbijeni, već su samo odloženi.⁵⁰ Ali protiv udovoljenja Nedićevim zahtevima govorili su ne samo politički stav Rajha prema Nezavisnoj državi Hrvatskoj već i njegovi interesi u Banatu, s obzirom na Mađare, zatim u Rumuniji, a naročito pretenzije banatskih folksdojčera da stvore svoju samostalnu državu. Tako je propao Nedićev plan da pod nemačkom okupacijom stvori jednu „Veliku Srbiju“, koja bi takođe služila interesima Nemačkog Rajha, već na samom početku doživeo neuspeh.

Međutim, Nedić i njegova vlada nisu odustajali od aspiracija na delove istočne Bosne, Hercegovine, Srema i nekih drugih okupiranih delova Jugoslavije. U svim razgovorima koje su Nemci vodili sa Jezdimirom Dangićem u januaru i februaru 1942, Nedić je podržavao Dražinog istočnobosanskog komandanta, u prvom redu zato što se on zalagao za proterivanje ustaša, a istovremeno obećavao beskompromisnu borbu protiv partizanskih odreda. Pored toga, Dangić je podržavao Nedićevu tezu da se delovi istočne Bosne pripoje Srbiji. O svim ovim pitanjima bilo je reči na sastanku između Nedića i Badera 19. januara 1942. godine. Na pitanje vojnoupravnog komandanta šta on podrazumeva pod istočnobosanskim prostorom, Nedić je izjavio „da bi za nuždu bio zadovoljan

⁴⁸ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-401, rol. 256, mf. 1136-140.

⁴⁹ AVII, Nća, br. 4/1-13, k. 19.

⁵⁰ AVII, Nća, k. 1, reg. br. 12/-1-13/.

15* 227

i prostorom između Drine i Bosne. Proširenje tog prostora u jugozapadnom pravcu bilo bi, naravno, poželjno”.⁵¹ Kao što smo već u odgovarajućem poglavlju analizirali, razgovori sa Dangićem su prekinuti; Dangića su Nemci uhapsili i on je odveden u zarobljeništvo. Tako je Nedić izgubio gotovo svaku nadu da može postići bilo šta od onih zahteva koje je formulisao u svom memorandumu.

Paralelno sa nastojanjima kod vojnoupravnog komandanta Srbije u vezi sa proširenjem granica Srbije, Nedić i njegovi ministri sačinili su još jedan Memorandum, koji je nemački „lutajući“ ambasador po Jugoistoku — Drušković, iz Beograda odneo direktno u Ministarstvo spoljnih poslova Rajha, bez znanja nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Zbog

ovakvog postupka Nedić je lično pozvan na razgovore kod Turnera, Benclera, Keviša i Badera, te je oštro kritikovan, zbog „presedana“ koji je napravio povezujući se bez njihovog znanja sa Druškovićem.⁵² Nešto kasnije, Nedić je problem proširenja granica Srbije postavio i na sastanku sa generalom Lerom, komandantom Jugoistoka, koji je održan u Beogradu. Istaknuto je da sva njegova dosadašnja nastojanja nisu naišla na razumevanje odgovornih funkcionera Štaba vojnoupravnog komandanta: „Sa službene strane je nagovešteno da bi srpski narod mogao donekle da izađe iz obruča kojim je sada stegnut, ukoliko bi, eventualno, bilo mogućnosti političkog proširenja na Srem, istočnu Bosnu i Kosovo Polje“, rečeno je u vezi s tim u jednom delu zapisnika sa sastanka Ler—Nedić.⁵³ Komandant Jugoistoka, takođe, nije hteo, a nije ni mogao da podrži Nedića u pogledu proširenja granica Srbije na račun NDH, već ga je uputio na vojnoupravnog komandanta Srbije. A zna se, Bader nije hteo ni da čuje za pretenzije kvislinškog srpskog predsednika. Zbog toga je ovaj rešio da se orijentiše na teritoriju Crne Gore i Sandžaka, koja je bila pod italijanskom okupacijom. U vezi s tim, Nedić je održao više sastanaka sa predstavnicima italijanskih okupacionih vlasti bez znanja Nemaca, a kasnije ih je obavestavao kao da je inicijativa za razgovore poticala od Italijana. Verovatno da je na ovaj način hteo da izvrši pritisak na vojnoupravnog komandanta Srbije. Po svemu sudeću, i italijanski okupator je imao nekakvu svoju računicu da kontaktira sa Nedićem pa mu je, verovatno, i dao nekakva obećanja. Uglavnom, Nedić je već 4. marta 1942. održao sednicu vlade na kojoj se raspravljalo o merama koje treba preduzeti kako bi se Sandžak i Crna Gora pripojili Srbiji. U zaključku sa ove sednice istaknuto je, pored ostalog, i sledeće: „Kao najvažnije trebalo bi preduzeti mere da se nadležnost i vlast srpske vlade u Beogradu proširi i na Crnu Goru i Sandžak. Vojna vlast neka i dalje ostane italijanska, kao što je i nemačka u Srbiji. Ovom bi se, verovatno, protivili separatisti, ali kako Crna Gora, onakva kakva je danas, predstavlja balast za okupacionu italijansku vojsku, verovatno da bi Italija na to pristala. Ako Italija ne bi pristala na ovo, onda bi, svakako, trebalo sve moguće mere preduzeti da se ta vlast proširi na teritoriju Sandžaka,

⁵¹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1130-140.
⁵² AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1131-32.
⁵³ AVII, NAV, N-T-501, 248/572-75, Zapisnik od 29. VIII 1942.

228

odnosno do granice Crne Gore iz 1912. Narod Sandžaka još od 1912. godine raspoloženi je za Srbiju negoli za Crnu Goru. On bi jedva dočekao takvo rešenje i sam izjurio između sebe sve one razorne elemente koji mu narušavaju red i mir.”⁵⁴

U daljem tekstu pomenutih zaključaka ističe se da treba odmah odštampati u hiljade primeraka sve dotadašnje Nedićeve govore, kao i govore ministara njegove vlade, i preko Užica, Višegrada i Priboja ili preko Kokinog broda i Nove Varoši, uputiti ih specijalnim kanalima stanovništvu Crne Gore i Sandžaka. To isto je rečeno i za kvislinške listove:

Novo vreme, Obnovu, Našu borbu i druge propagandne materijale.⁵⁵

Samo nekoliko dana kasnije, Nedićeva vlada je izdala proglas, koji je upućen narodu Crne Gore, u kome ga poziva da se ujedini sa „majkom Srbijom“; da stane pod zastavu „vlade narodnog spasa“; da čuva red i mir u zemlji; da poštuje uredbe i naredbe italijanskog okupatora i da vodi beskompromisnu borbu protiv komunizma: „Sada vam, evo, i mi dolazimo u pomoć“, pisalo je u jednom delu proglasa, „da zajednički, rame uz rame, grebemo 'gubu iz torine' i da udruženi branimo junake Crne Gore od komunističkih bandita koji snuju propast srpskom narodu. Dolazimo vam u ime generala M. Nedića, predsednika vlade narodnog spasa, kako bi Crna Gora i dalje ostala ono što je uvek bila, zemlja čojstva i junaštva i ponos celom srpskom narodu.”⁵⁶

Nemačke okupacione vlasti u Srbiji, preko svoje obaveštajne službe, bile su obavestene da se nešto ozbiljnije dešava na relaciji Nedićeva vlada — italijanske okupacione vlasti u Jugoslaviji, bez njihovog znanja, te

je Bender u vezi s tim održao jedan sastanak sa Milanom Nedićem 18. marta 1942. godine, i o svemu ovome s njim iscrpno razgovarao. Nastojao je da bude obavešten iz „prve ruke“, bar približno, o suštini kontakata koje vode njihovi saveznici (Italijani) sa kvislinškom vladom u Beogradu. Samo dva dana posle ovog sastanka, Bender je obavestio svoje resorno ministarstvo u Berlinu o rezultatima ovih razgovora. U jednom delu toga izveštaja piše: „Ministar-predsednik Nedić mi je saopštio da su mu u poslednje vreme italijanske nadležne institucije (ime posrednika nije hteo

⁵⁴ AVII, Nća, br. 2/1-1, k. 1.

⁵⁵ U daljem tekstu Zaključaka Nedićeve vlade rečeno je i ovo: „**Pojedini ugledniji nacionalni radnici i srpski rodoljubi iz raznih krajeva Crne Gore i Sandžaka, bez obzira na njihove ranije partije i obeležja, da drže predavanja i preko radija savetuju narod da mu je jedini spas u održavanju reda i mira. Za ova predavanja našlo bi se u Beogradu, verovatno, znatan broj sposobnih ljudi bivših ministara, narodnih poslanika, senatora itd.**” (isto).

⁵⁸ AVII, Nća, br. reg. 20/3, k. 90. — U jednom delu proglasa rečeno je i ovo: „**Donosimo vam bratski pozdrav od celog naroda u Srbiji, koji, i pored svih svojih velikih nedaća, nije zaboravio vas, svoju braću u nevolji. Dolazimo da se u ovom srpskom svetilištu poklonimo grobu neumornog Njegoša, najvećeg srpskog pesnika... Verujemo da je najteže prošlo i da ćemo sada udruženim snagama u zajedničkom nepobedivom nacionalnom frontu zauvek uništiti izrode i obezbediti mir i red celom srpskom narodu. Primite nas kao braću koja vam dolazi sa čvrstom verom da ćemo svojim vlastitim snagama opet obnoviti svoju slobodnu i nezavisnu srpsku državu, dobru majku vaskolikog srpstva.**”

229

d[^] pomene) prilazila sa zahtevom da se srpska granica na zapadu već sada utvrdi pre no što padne odluka na istočnom frontu. Savetovano mu je da radi toga stupi u vezu s Italijanima i Mađarima, pa su mu s italijanske strane pokazali čak i jednu kartu na kojoj je granica bila ucrtana, i to tako da se pruža od Dunava kod Vukovara, duž Bosne, do hrvatsko-crnogorske granice. Sem toga, čitava Crna Gora do albanske granice, s izuzetkom Boke Kotorske i Lovćena treba da pripadne Srbiji. O Kosovu polju Italijani nisu hteli da se izjašnjavaju, već su samo zahtevali razjašnjenje zašto se sa srpske strane insistira na vraćanju Kosova polja. Nedić mi izjavljuje da je odbacio taj zahtev i uputio italijanskog posrednika na nemačke nadležne institucije. Pomenuo je još da sad razni italijanski emisari stupaju u kontakt sa srpskim ličnostima, otprilike u istom smislu.”⁵⁷

Iz ovog dokumenta, kao i iz mnogih drugih nemačkih i kvislinških izvora, iz perioda o kome je reč, može se izvesti nekoliko zaključaka: prvo, da su Nedić i njegova vlada češće bili objekat intriga između Italijana i Nemaca koje su oni vodili zbog svojih imperijalističkih ciljeva. Naime, Italijani su češće pitali pitanje rudnika Trepče, Kosovske Mitrovice i još nekih susednih srezova (Vučitrn, Podujevo), jer se nisu mogli pomiriti sa činjenicom da oni drže pod svojom okupacijom Kosovo, Sandžak i Crnu Goru, a Nemci Trepču, veoma važan izvor olova i cinka. Italijani su albanske kvislinge sa Kosova često nagovarali da izvrše pritisak na Nemce, kako bi ovi krajevi bili prisajedinjeni Kosovu, odnosno „Velikoj Albaniji”. Drugo, Italijani su imali pretenzija i na istočnu Bosnu, pa su češće kontaktirali sa majorom Dangićem, čak i u periodu kada su Nemci s ovim četničkim komandantom naveliko vodili razgovore o sklapanju ugovora o saradnji, što Nemci, svojim saveznicima Italijanima, nisu mogli nikako da oproste, pogotovo zato što im je bilo jasno da Italijani preko Nedića vrše na njih pritisak zbog pretenzija na pojedine delove okupirane Jugoslavije, koje su Nemci držali pod svojom vlašću. Treće, Nedić i njegova vlada bili su dobro obavešteni o svim ovim zbivanjima, pa su računali da je pogodan trenutak da i Nedić koliko-toliko izvrši pritisak na Nemce. Zbog toga stupa u kontakte sa Italijanima kako bi proširio granice okupirane Srbije i stvorio tzv. „Veliku Srbiju”. Iz Berlina i Komande Jugoistoka, redovno su dolazila upozorenja vojnopravnom komandantu Srbije da po svaku cenu spreči kontakte Italijana sa Nedićevom vladom. Posebno je Ministarstvo spoljnih poslova

Rajha u više mahova nalagalo Bencleru da se maksimalno angažuje na ovom pitanju. Interesantno je da su general Bader i ceo njegov štab bili u uverenju da je Nedić sa svojom vladom „autsajder“ u celom ovom slučaju, a da su glavni akteri Italijani. Komandant Srbije o svemu tome obaveštava komandanta Jugoistoka u izveštaju od 24. aprila 1942: „Nedićeva lojalnost prema nama ponovo je dokazana povodom tajnih italijanskih nastojanja. Italijani nude Srbima podršku za uspostavljanje Velike Srbije, i to na štetu Hrvatske, i pri tom navaljuju veoma snažno s otvorenim obrazloženjem da novo uređenje ovog prostora za kojim teže Itali-

57 AVII, NAV, N-T-120, 200/153560.

230

jani mora biti sprovedene pre sloma Rusije. Pokušavaju i posrednim putem da Srbe ponovo izigraju protiv Hrvata. Uspešno sam već predupređo kod Nedića i Ljotića i obezbedio da poslanik Bencler bude stalno blagovremeno obavešten. Mora se računati s približavanjem pojedinih članova srpske vlade i grupa Italijana i sa komplikacijama koje su s tim u vezi. Iipak pretpostavljam da će se Italijanska nastojanja razbiti o Nedićevu uzdržljivost i bar zasad neće uzeti nikakav opasan karakter.”⁵⁸

Pošto su nemačke okupacione vlasti u Srbiji zauzele energičan stav prema kontaktima Italijana sa Nedićevom vladom, Nedić se za izvesno vreme smirio. Video je da u to vreme, kada sile osovine vode odlučujuće bitke na Istočnom i Zapadnom frontu, nema ništa od proširenja granica i stvaranja „Velike Srbije“, za koju se on toliko zalagao. Kvislinški predsednik u Srbiji, međutim, ceo ovaj problem nije skinuo s dnevnog reda.

Koristio je svaku pogodnu priliku da istakne težak položaj stanovništva srpske nacionalnosti u susednim pokrajinama, optužujući za to Hrvate, Albance i druge, a ne okupatore; govorio je o skućenom prostoru tadašnje okupirane Srbije i neophodnosti proširenja nekih granica. To je Milan Nedić na vidnom mestu istakao i u svom memorandumu od 16. septembra 1942, koji je uputio vojnoupravnom komandantu Srbije, kada je zapretio ostavkom svoje vlade. Posebno je naglasio da narod Srbije nije ikriv zbog aprilskog rata, već izbeglička jugoslovenska vlada, a ipak je kažnjen i stisnut u uske granice: „U jednom kotlu obima otprilike ,36.000 m², s blizu 4,2 miliona stanovnika. Skoro isti broj Srba ostao je van okupirane srpske teritorije. Sve veze, ekonomske i socijalne, pa čak

58 AVII, Bon, 3/153598. — Interesantna je zabeleška Vezenmaiera, „lutajućeg ambasadora“ MSP Rajha, od 30. IX 1942, u vezi sa kontaktima Italijana sa Nedićevom vladom: „U aprilu ove godine imao sam više razgovora sa ministrom predsednikom Nedićem u Beogradu. Tom prilikom on mi je saopštio, u strogo poverenju, da je u poslednje vreme imao više poseta sa italijanske strane, koje su ga postavile pred teške konflikte savesti. Najpre mu je prišao jedan italijanski posrednik i na obazriv način stavio mu na znanje da od strane italijanskih visokih mesta postoji želja da sa njim stupe u potpuno poverljivi odnos. S italijanske strane se konstatovalo da je razvoj događaja u Hrvatskoj izvanredno zabrinjavajući i da se ima malo poverenja u dalji razvoj hrvatske države. Nasuprot tome, u više mahova se pokazalo da Srbija ima veliki značaj i da raspolaže brojnim snagama sposobnim za obnovu. Srbija ne bi trebalo da bude trajno ostavljena u sadašnjem stanju i Italija bi sa puno simpatija bila za stvaranje Velike Srbije. Ovakva razmišljanja bila su ponovo iznesena i podvučena prilikom jedne naredne posete italijanskog vojnog atašea. Pri tome su bila rasvetljena i precizna teritorijalna pitanja, posebno odvajanje Bosne od Hrvatske i njeno uključivanje u novu Veliku Srbiju. Istom prilikom je bilo ukazano da je ova generalna linija bila dogovorena između Italije i Nemačkog Rajha i da Italija, kao vladajuća država na Sredozemnom moru, takođe ima prvenstvo u novom uređenju Balkana. Nedić je ovo tumačenje primio znanju, ali se u vezi s tim nije izjasnio i samo je ukazao na činjenicu da je Srbija sada okupirana od nemačkih trupa i da se rukovodi nemačkom inicijativom. Mada mu je posebno simpatična misao o stvaranju Velike Srbije, ipak ne bi mogao da zauzme nikakav stav bez prethodnog informisanja nadležnih institucija i bez saglasnosti vlade Rajha“ (AVII, NAV, N-T-501, 265/944—945).

231

i krvne veze s onim delovima srpskog naroda koji je ostao van granica okupiranog srpskog prostora, potpuno su presećene.”⁵⁹ Međutim, kada je Nediću krajem 1942. obećano da će biti pozvan na

razgovore kod Ribentropa i Hitlera, on je računao da mu je to životna (šansa da na dnevni red sastanka, koji je bio u izgledu, postavi, pored ostalog, i teritorijalno proširenje Srbije. Zbog toga je više od šest meseci sa svojim saradnicima i mnogim drugim političarima, koji nisu bili u vladi, pripremao plan kako bi na najbolji način iskoristio priliku da u razgovor sa najvećim predstavnicima vlade Rajha ubaci i ovo pitanje. Nedić je u vezi s tim dao izjavu na saslušanju, ali su na saslušanju posle rata u Beogradu svoju verziju događaja dali, pored ostalih, i Cincar-Marković, zatim Georg Kisel i mnogi drugi.⁵⁹ Nedić tvrdi da se naročito savetovao sa svojim bratom Milutinom Nedićem; zatim sa Milošem Spalajkovićem, Cincar-Markovićem, Dimitrijem Ljotićem, Ilijom Mihailovićem, Vladom Ilićem, pa i sa Benclerom. Bio je napravljen elaborat — plan o granicama Velike Srbije, broju stanovništva u Srbiji i van njenih granica, kao i o razmeni tog stanovništva. Interesantno je, s obzirom na problem koji analiziramo, kakve su po tom planu (elaboratu) bile granice Velike Srbije, pa ćemo u vezi s tim citirati deo Nedićeve izjave: „Granice su išle od Makarske, pa na granicu između Bosne i Dalmacije na Unu, Unom do Save, zatim Savom pa linijom između Đakova i Vinkovaca, na Dravu kod Osijeka, odatle Baranjom prema Mađarskoj, zatim preko Dunava

⁵⁹ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1024-34. — Nedić je u pvoja dva govora javno istakao da se nije odrekao ideje o stvaranju Velike Srbije. U govoru preko Radio-Beograda, 16. I 1943, u vezi s tim je istakao: „Sve je moralo tako da bude, pošto smo uneti u ovo jugoslovensko kolo. Kada sam vas poveo u borbu, ja vam nisam govorio Jugoslavija. Mi smo tada znali samo za Srbiju. Ovo ime Jugoslavija nisu Srbi izmislili, već neka naša lažljiva braća, koja su htela da iskopaju grob srpskom narodu, i to dubok i širok da bi ga u isti survali" (*Novo vreme*, 17. I 1943). A na konferenciji, koja je održana u Beogradu sa svim komandantima SDS iz unutrašnjosti i višim oficirima štaba komande te formacije, on je doslovce rekao i ovo: „Nama nije potrebna Jugoslavija, mi hoćemo Veliku Srbiju" (*Novo vreme*, 4. III 1944).

⁶⁰ Cincar-Marković je na saslušanju o planovima Nedićeve vlade za stvaranje „Velike Srbije" i o svom učešću u vezi s tim izjavio sledeće: „Spalajković je imao vrlo veliki uticaj na Nedića, i to u pogledu stvaranja ‚Velike Srbije', uz pomoć Nemaca i Italijana. Ovo je stara teza Spalajkovića, koju je ovom prilikom želeo da realizuje. Stvaran razlog mog razmimoilaženja sa Spalajkovićem, pored dragih uzroka, koji proističu iz oportunističkog i prevrtljivog njegovog karaktera, bio je, dakle, njegova konstatacija — potpuni prekid sa Jugoslavijom a poglavito sa Hrvatskom... U ovo vreme Nedić je poverio Spalajkoviću da izradi naše teritorijalne pretenzije u pogledu ostvarenja ‚Velike Srbije'. Ovim povodom dobio sam bio poziv iz Predsedništva da dodem i ja. Zatekao sam na ovom sastanku Spalajkovića i generala Milutina Nedića, brata M. Nedića, koji su već bili u razgovoru o poverenom im zadatku. Spalajković je imao da obradi uvod u kojem je opširno i sa njemu svojstvenom žučnošću iznosio razloge o nemogućnosti ma kakvog zajedničkog političkog državnog života sa Hrvatima. Mene su zamolili da se primim da izradim pitanje Makedonije. Moj elaborat o Makedoniji izlagao je ovo pitanje isključivo s obzirom na naše odnose sa Bugarima i uglavnom je izrađen prema argumentima profesora Cvijića — ekonomsko-geografski" (AVII, Nča, br. 20/7, k. 1, str. 33).

232

kod Sombora. Odatle pravom linijom na Tisu, pa preko Tise na granicu Banata, zahvatajući ceo Banat izuzev sreza senjskog. Potom starom granicom prema Rumuniji i Bugarskoj, zahvatajući celu Makedoniju, starom granicom prema Grčkoj i Albaniji izbijajući na Skadar, s tim da Skadar pripadne Crnoj Gori. Napominjem da je postojala teza da pod pretpostavkom vraćanja Jugoslavije, u njenim granicama stvore se tri velike države: Velika Srbija, Velika Hrvatska i Velika Slovenačka."⁶¹ Na istom mestu Nedić podvlači da, po savetu Benderà, pomenuti elaborat nije sa sobom nosio u Berlin, već samo „ed memoar" o Makedoniji, odnosno delovima Jugoslavije koji su bili pod Bugarskom okupacijom, za koje je on smatrao da treba da se pripoje Srbiji. Takođe ističe da prilikom posete Ribentropu i Hitleru nije izneo plan o stvaranju Velike Srbije u razgovorima koje je vodio sa Firerom, jer je već prethodno dugo o tome razgovarao sa Ribentropom na stanici u Edenu, kada ga je ovaj kategorički odbio: „Motivisao je time da sada nije za to politički momenat, pošto bi stvaranje

Velike Srbije u ovim granicama dovelo do nezadovoljstva Hrvata, Mađara, Rumuna, Bugara i drugih."⁶²

I iz zapisnika sa sastanka između Nedića i Ribentropa 19. septembra 1943, koji je vodio konzul Kronholc, vidi se da je Nedić u toku razgovora postavio problem stvaranja Velike Srbije: „Dalje je izjavio ministar-predsednik Nedić da srpskom narodu, koji je stešnjen na jednom uskom prostoru i teško opterećen prilivom izbeglica, mora da se dodeli još životnog prostora, i to tako da mu se prepusti Novopazarski Sandžak, Crna Gora i Južna Srbija; dalje, krajevi oko Peći, Đakovice, Prištine i Prizrena, sve područja koja su dosad bila pod okupacijom italijanskih trupa."⁶³ Kronholc je takođe zabeležio u zapisniku da Ribentrop nije hteo ni da čuje o bilo kakvom proširenju granica Srbije, u uslovima kada je Nemačka vodila odsudne bitke na Zapadnom i Istočnom frontu.

Pošto ni na sastanku u Berlinu nije mogao ništa postići u pogledu proširenja granica Srbije, Nedić je, posle toga, svoje planove pokušao da realizuje posredstvom Hermana Nojbaheera, specijalnog opunomoćenika nemačkog Ministarstva inostranih poslova.⁶⁴ Već je bilo reči o ovom istaknutom nemačkom diplomati iz drugog svetskog rata. Naime, on je podržavao Nedića i njegovu vladu u pogledu stvaranja „Velike Srbije”, ili „Velikosrpske federacije”, kako ju je on zamišljao, s tim što ovom pitanju treba oprezno prići. Računao je da u sastav Srbije u početku treba da uđu Crna Gora i Novopazarski Sandžak, a kasnije, eventualno, deo Bosne do reke Bosne.⁶⁵ Međutim, sigurno je da to on nije radio iz nekih sentimentalnih razloga prema Nediću ili iz neke humanosti prema

⁶¹ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića, 2. II 1946.

⁶² Isto.

⁶³ AVII, NAV, N-T-120, 61/49475-85.

⁶⁴ Na naučnom skupu „Treći Rajh i Jugoslavija 1933—1945”, koji je održan u Beogradu, oktobra 1973, dr Jovan Marjanović je podneo referat: „Nojbaheerov plan i akcije za stvaranje Velikosrpske federacije (1943—1944).”

⁶⁵ Kao napomena 61.

233

srpskom stanovništvu, već je u tome video interese nacističke Nemačke. Računao je da će preko objedinjenih kontrarevolucionarnih snaga u Jugoslaviji stvoriti antikomunistički blok koji bi se mogao uspešno suprotstaviti jedinicama NOVJ, koje su već nadirale prema Srbiji. Koliku je važnost Nojbaheer tome pridavao govori i činjenica da je u vezi s tim dva puta bio kod Hitlera, nastojeći da ga ubedi u korisnost federacije u koju bi ušla Srbija, Crna Gora i Sandžak, pod Nedićevom upravom. Ali Hitler je ostao dosledan svom stavu prema Srbiji pa je i ovu kombinaciju kategorički odbio.⁶⁶

Paralelno sa naporima Nojbaheerovim, Milan Nedić, sa svojom vladom, preduzimao je i neke samostalne akcije, kako bi se bar Crna Gora i Sandžak pripojili Srbiji.⁶⁷ U novembru 1943. na poziv kvislinškog srpskog predsednika boravila je u Beogradu delegacija crnogorskih kolaboracionista, predvođena Arsom Petrovićem i Ljubomirom Vuksanovićem. Razgovorima je prisustvovao i Nojbaheer. Nema podataka šta je zaključeno, ali neki izvori ukazuju da „Crnogorci” nisu bili naročito oduševljeni Nedićevim i Nojbaheerovim planovima da se Crna Gora pripoji Srbiji.⁶⁸ Ali, na osnovu jednog pisma od 12. decembra 1943, koje je Nedić uputio Ljubomiru Vuksanoviću, ne bi se moglo reći da su razgovori protekli bez ikakvih „rezultata”. Jer u pismu Nedić zahvaljuje što je Vuksanović popularisao „vladu narodnog spasa” među Crnogorcima; ističe tradicionalno prijateljstvo Crne Gore i Srbije, traži saradnju na svim sektorima pod okriljem Nemaca, a posebno ističe: „što smo se, braćo Crnogorci, opet našli u zagrljaju, hvala budi Velikom Nemačkom Rajhu, a naročito ministru Nojbaheeru, našem osvedočenom narodnom prijatelju. Vi i ja odužićemo se njima čestitom i poštenom, pravom srpskom saradnjom. Naročito staraću se da u što kraćem vremenu stvorimo čvrst temelj srećne budućnosti srpskom narodu i njegovoj obnovljenoj državi. Taj temelj

⁹⁸ H. Nojbaheer, Sonderauftrag Südost 1940—1945; AVII, reg. br. 19/1-a,

k. 70-A, izjava na saslušanju posle rata u Beogradu.

⁶⁷ Još u februaru 1943 (12. II), štab I andrijevačke četničke brigade pisao je komandantu Limsko-sandžačke četničke brigade o Nedićevim aspiracijama na ove krajeve: „Iz pouzdanih izvora saznao sam da je bivši general M. Nedić prebacio svoje agente iz Srbije na našu teritoriju i da su pisma i uputi već u srezu beranskom i Kucima. On poziva crnogorski narod da se ujedini u jednu srpsku zajednicu pod njegovom komandom, a da se mane našeg današnjeg min. vojske i mornarice D. M., koji, kako to on kaže, radi da je cela bivša jugoslovenska vlada i svi ministri — lopovi — krivi za propast naše države" (AVII, br. reg. 43/61, k. 139. četnički fond).

⁶⁸ Ustaški oficir za vezu u Beogradu u svom izveštaju od 8. novembra 1943. piše o boravku ove delegacije pored ostalog: „I zbilja Crnogorska delegacija, na čelu sa bivšim jugoslovenskim zamjenikom Ministra unutrašnjih poslova Arsom Petrovićem, doputovala je njemačkim vojničkim zrakoplovom u Beograd da pregovara sa Nedićem i Opunomoćenikom nemačkog Ministarstva vanjskih poslova za Balkan dr Hermanom Nojbaherom. Crnogorska delegacija, na temelju lošega 23-godišnjeg iskustva sa Jugoslavijom otklonila je bila takvu zajednicu Crne Gore sa Srbijom. Nedić je upozorio delegaciju da je bolje da se bratski sporazumu nego da im Nemci sude. Poslanik Nojbaher upozorio je Crnogorce da je njihova zemlja tako siromašna da se kao samostalna ne bi mogla izdržati" (AVII, fond NDH, kut. 90, r. br. 5/6).

234

mora da bude čvrsta i snažna osovina Cetinje — Beograd, oko koje će se izgraditi nova obnovljena država srpskog naroda."⁶⁹

Herman Nojbaher je odmah po dolasku u Beograd počeo da radi na stvaranju Velikosrpske federacije iz razloga koje smo već pomenuli. O svemu ovome on otvoreno piše u svojim memoarima, koji su objavljeni posle rata.⁷⁰ Smatrao je da ako se prema Srbima bude vodila jedna razumnija politika da bi se od njih mogla stvoriti „najjača opozicija protiv boljševizacije Balkana".⁷¹ U vezi s tim već u oktobru 1943. Nojbaher je uputio Ribentropu plan od 6 tačaka, u kome je pred video mnoge mere koje bi trebalo preduzeti na Balkanu. Po njegovom predlogu, Velikosrpska federacija bi obuhvatala Srbiju, Crnu Goru i Sandžak; Milan Nedić bi bio predsednik ove federacije; delovi federacije bili bi povezani privrednom i finansijskom unijom, ali bi zadržali i autonomne uprave, naročito u oblasti unutrašnjih poslova i u kulturi; izvršni organi (žandarmerija i dobrovoljački odredi) bili bi pod kontrolom federalne vlade; sprovela bi se decentralizacija nacionalnih kulturnih ustanova i obnovio rad Beogradskog univerziteta. Pored toga, predviđalo se da se znatno smanji aparat nemačke vojne uprave i njena nadležnost ograničena isključivo na srpsku teritoriju.⁷²

Međutim, kao što tvrdi Nojbaher, Ribentrop nije imao mnogo razumevanja za njegove predloge. Ako bi ih prihvatio, morao bi priznati da je čitava dotadašnja nemačka politika u Srbiji, koju je on, Ribentrop, u najvećoj meri kreirao, bila pogrešna. Zbog toga je odugovlačio da Nojbaherove predloge da na uvid Hitleru. Hitler ih je konačno imao u rukama u novembru i, kada ih je pročitao, izjavio je „da su predloži interesantni i da će o tome razgovarati sa Nojbaherom". Samo mesec dana kasnije došlo je do sastanka između Nojbahera i Hitlera, bez prisustva Ribentropa. U jednom svom izveštaju o ovom sastanku Nojbaher je pisao i sledeće: „Povodom izlaganja o srpsko-crnogorskom pitanju, 14. decembra 1943, u Firerovom glavnom stanu, Vučjoj jami, koje je održano u prisustvu ambasadora Hevela (Hewel), Firer je izjavio da on nije protiv mojih planova o federaciji, ali da određena gledišta, koja je on razvio, moraju biti prerađena u svim planiranjima o Jugoistoku. Najvažnije gledište bilo je da se mora sprečiti pojava jedne nove ideje o misiji za balkanski prostor. Firer mi je tada stavio u zadatak kao što sam gospodina ministra

⁶⁹ AVII, Nča, br. 30/2A, k. 1. — Interesantan je jedan izveštaj Nedićevog ministra Milosava Vasiljevića od septembra 1943. u vezi proširenja granica Srbije. On u vezi s tim ističe: „Danas kada čisto srpsku politiku vodi jedino predsednik vlade general Nedić, dok sve ostale stranke zastupaju jugoslovensko gledište, nemačka politika bi učinila veliku korist kada bi ponovo, kao nekada za vreme Bismarka, potpomogla čisto srpsku tezu, koju su Englezi obećali 1917, ali nisu izvršili i da dovede do revolucije granica, predajući pod upravu generala Nedića čisto srpske krajeve" (AVII, br. 4/1-5, k. 30).

⁷⁰ Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost, Vien — Frankfurt, 1956.

⁷¹ Isto, str. 134—156.

⁷² Isto.

235

spoljnih poslova Rajha obavestio sledećeg dana u Berlinu, da ponovo proučim srpsko-crnogorsko pitanje i da podnesem predloge."⁷⁸

U jednom drugom dokumentu Nojbaher detaljno objašnjava tok razgovora koje je vodio sa Hitlerom 14. decembra 1943. u Rastenburgu, u poznatoj „Vučjoj jami". On, naime, iznosi da su zajedno ručali; da je razgovor trajao oko tri sata; da je Hitler najviše govorio, ali da je i Nojbaher s vremena na vreme uzimao reč da bi branio predloge koje je podneo. Konačno, i Hevel, ličnost za vezu ministra spoljnih poslova Rajha u Hitler ovom Glavnom stanu, iznosio je s vremena na vreme i svoje mišljenje. Mada Hitler na ovom sastanku nije Nojbaherov predlog definitivno odbacio, on je već na početku izrazio veliko nepoverenje prema Srbima i, sažeto uzev, njegov stav je bio sledeći: „Ako bi mi predložili da naoružam deset hiljada Talijana, ja bih to učinio bez razmišljanja. Ako bi mi ovi pravili neke smetnje, poslao bih jednog narednika i deset vojnika da ih razoružaju. Ali naoružati sto Srba, to je već opasno." Ili jedna druga Hitlerova teza koju je na sastanku Nojbaheru izneo: „Mi ne smemo dopustiti da na Balkanu postane premoćan jedan narod koji poseduje osećanje političke misije. Srbi su jedan takav narod. Oni su dokazali jednu veliku državotvornu snagu, a imaju daleke osvajačke ciljeve, koji se protežu do Jegejskog mora. Ozbiljno sumnjam u to da ovaj narod treba još posebno ohrabriti u njegovim težnjama."⁷⁴ Pored toga, Nojbaher podvlači da je Hitler bio neobično ogorčen prema Italijanima, koji su kapitulirali pred anglo-amerikancima kao i to da je Firer izuzetno cenio i poštovao muslimane: „Islam je muška religija. Sa ovakvom religijom, Nemačka bi daleko doterala".⁷⁵ Konačno, razgovor se završio tako da je svaki od sagovornika ostao pri svom stanovištu. Kako Nojbaher tvrdi njihov prvi sastanak Hitler je zaključio sledećim rečima: „Ne odbijam Vaš predlog, ali ja imam svoje naročito mišljenje o tom pitanju sa kojim ste se vi sada upoznali. Još jednom razmotrite položaj i Vaš plan prema mom izlaganju, pa ćemo kasnije o ovome razgovarati."⁷⁶ Na drugi sastanak između Nojbahera i Hitlera o stvaranju velikosrpske federacije čekalo se gotovo punih pet meseci. Sastanak je održan 6. maja 1944. u Obersalzburgu, a kome su prisustvovali pored Hitlera i Nojbahera, i Ribentrop i nemački ambasador u Turskoj fon Papen. U svom izveštaju od 6. jula Nojbaher je u vezi s ovim sastankom pisao:

⁷³ AVII, NAV, N-T-120, 780/371763/64, Nojbaherov izveštaj, 6. VII 1944,

Ribentropu; AVII, NA, br. 19/1-a, k. 70-A, Nojbaherova izjava na saslušanju u Beogradu. — U pomenutoj izjavi Nojbaher je rekao i ovo: „Centar moga programa bio je podizanje jedne velikosrpske federacije u sastavu Nedićeve Srbije, Crne Gore i Sandžaka. Dalja etnografska zaokruženja izvršila bi se posle završetka rata, ali su principijelno već sada morala biti uzeta u obzir. Verovao sam da se u političkoj svesti Srba — posle strašnih događaja u NDH — ukorenila misao o jedinom velikosrpskom sastavu.

⁷⁴ AVII, NA, reg. br. 19/1-a, k. 70-A, Izjava H. Nojbahera na saslušanju u Beogradu; kao nap. 70, str. 134—156.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

236

„Prilikom konferencije kod Firera 6. maja, Firer je istakao niz nedoumica protiv srpske federacije, ali ja nisam imao utisak da je Firer u tom pitanju doneo konačnu odluku, već da je Firer odrekao svoju saglasnost s tim da se neodložno sprovede u delo jedna srpska federacija, protiv koje on, dakako, ima principijelnih dvoumljenja, a da ipak nije doneo konačnu odluku o rešenju srpskog pitanja. Ja sam stoga napustio razgovor u ubeđenju da će dalji razvoj u tom prostoru odlučiti da li mogu da održim na snazi svoje predloge ili ne."⁷⁷

Nojbaher takođe naglašava da je primetio da je na drugom sastanku Hitler bio previše rasejan; da je bio pod utiskom događaja na Istočnom frontu i u očekivanju savezničkog iskrcavanja na Zapadu, ali da je predložio

uspostavljanje srpsko-crnogorske privredne unije. Posle dugih razgovora sa Ribentropom u vezi s ovim pitanjem, Nojbaher je takav plan poslao ministru spoljnih poslova Rajha tek 5. jula 1944. godine.⁷⁸ Bez obzira na to što njegovi predlozi nisu naišli na razumevanje kod Ribentropa, a naročito kod Hitlera, čija je reč bila odlučujuća, Nojbaher je, ipak, imajući široka ovlašćenja, deo svojih planova sprovodio u praksi. U Crnoj Gori posle kapitulacije Italije, obrazovao je „Narodnu upravu“ na čelu sa Ljubomirom Vuksanovićem, sa perspektivom da kasnije uđe u Velikosrpsku federaciju. Upravo na trouglu: Srbija, Sandžak, Crna Gora na Nojbaherovu inicijativu Nemci sklapaju mnoge sporazume sa četničkim komandantima DM u drugoj polovini 1943. i prvih meseci 1944. godine, kako bi se izgradio srpski nacionalistički front u borbi protiv NOVJ i partizanskih odreda i predstojećeg prodora Crvene armije na Balkan. Mada je Hitler u principu bio protiv toga da nemački komandanti vode pregovore sa četničkim komandantima i da s njima sklapaju ugovore o saradnji, to je dozvolio jedino Nojbaheru, što je bilo sadržano u Firerovoj naredbi o postavljenju Nojbahera od 29. oktobra 1943, u kojoj je rečeno pored ostalog: „On sam ovlašćen je da vodi pregovore sa vođama bandi, da ih prihvata ili odbija.“⁷⁹

Nojbaher je za svoj predlog, po svemu sudeći, bio pridobio i feldmaršala fon Vajksa i generala Felbera, koji su Velikosrpsku federaciju opravdavali ne samo sa političkog aspekta već i sa vojno-strategijskog stanovišta. U prilog ove naše tvrdnje govori i pismo od 31. maja 1944, koje je komandant Jugoistoka uputio Vrhovnom zapovedniku Jugoistoka (Vrhovna komanda Grupe armija „F“), u kome se kaže: „Prema shvatanju vojnog zapovednika Jugoistoka, stvaranje tešnje veze između Crne Gore i Sandžaka sa Srbijom je i s vojnog gledišta poželjno. Time se, pre svega, ojačava pozicija ministra-predsednika Nedića i time se privodi ministru-predsedniku Nediću veoma snažan u zemlji pokret DM. Takođe će i neprijateljstvo DM pokreta protiv nemačke okupacione sile biti ublaženo. Tada bi bilo lakše iskoristiti za borbu protivu komunista snage koje se kriju u DM pokretu i, sa druge strane, sprovesti popunjavanje SDK, koje je zasad otežano znatnim neprijateljstvom protiv tog odreda. Unutar Srbije

⁷⁷ AVII, NAV, N-T-120, 780/371763/64.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Kao napomena 64.

237

stale bi ustaničke borbe i nemiri a sve snage bi mogle da se angažuju za odbranu od komunističkih pretnji. I poželjno ujedinjenje Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa s oprobanim SDK povezano je također s tim.“⁸⁰ Međutim, naponi okupatora da objedini sve „nacionalističke snage“ za borbu protiv komunista nisu urodile plodom. S ovim neuspehom izgubio se i poslednji trag Nojbaherovih nastojanja da se stvori Velikosrpska federacija. Jer su divizije NOVJ već krajem avgusta vodile snažne borbe u zapadnoj i južnoj Srbiji sa okupatorima i njihovim saradnicima, a krajem septembra jugoslovensku granicu kod Kladova, na osnovu sporazuma sa Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije, prešle su i prve jedinice Crvene armije. Za sve vreme dok se Nojbaher zalagao za svoj predlog kod Ribentropa i Hitlera, Nedić je takođe sa svojim ministrima u „pozadini“ politički delovao, pa je čak 3. marta 1944. godine ponovo zapretio ostavkom ukoliko mu vlada Rajha ne bude odobrila da se Crna Gora i Sandžak pripoje Srbiji.⁸¹ Istovremeno je Hitler, preko Ribentropa, 20. jula 1944. obavestio Nojbahera da definitivno odbija njegov predlog o stvaranju Velikosrpske federacije.⁸² Jer se nemačka vojnopolitička situacija munjevito pogoršavala, tako da vlada Rajha nije imala više ni vremena da se ozbiljnije angažuje bilo za kakve intervencije u pogledu administrativnog preuređenja pojedinih delova Balkana.

238

⁸⁰ AVII, NAV, N-T-501, 256'867.

⁸¹ AVII, NA, k. 44-E, f. 1, dok. 5/56.

⁸² AVII, NAV, N-T-120, 780/371—372.

ODNOS NEDIĆA I NJEGOVE VLADE PREMA SUSEDIMA

U svim dosadašnjim poglavljima ove studije, s obzirom na njen karakter, pominjali smo samo uzgredno i problem odnosa Nedića i njegove vlade prema susedima. Međutim, neophodno je ovo pitanje dublje analizirati kako bi smo potpunije sagledali odnos srpskih kolaboracionista u toku drugog svetskog rata sa Nezavisnom Državom Hrvatskom (NDH), Mađarskom, Rumunijom, zatim odnos prema Kosovu i Banatu. Već smo u odgovarajućim poglavljima analizirali odnos kvislinške vlade u Srbiji prema Bugarskoj, Italiji, Crnoj Gori i Sandžaku. Da napomenemo odmah na početku da „vlada narodnog spasa“ ni sa jednim od pomenutih suseda nije imala prijateljske odnose, već su oni bili toliko zaoštreni da su gotovo uvek izbijali oružani sukobi. Takve odnose, razume se, nije stvarala isključivo Nedićeva vlada, niti bilo koja druga kvislinška uprava u Jugoslaviji, već okupator, koji je samim činom komadanja Jugoslavije, stvorio realno tlo da se ti narodi međusobno obračunavaju.

Od svih suseda, Nedićeva vlada je imala najviše sukoba sa Bugarima, koji su, pored toga što su bili susedi, ujedno bili okupatori znatnog dela Srbije. Videli smo da je „vlada narodnog spasa“ zbog svega ovoga više puta najavljivala ostavku, tako da je čak Ministarstvo spoljnih poslova Rajha moralo da interveniše. Pored toga, Nedićeva vlada je imala izuzetno loše odnose sa Nezavisnom Državom Hrvatskom iz više razloga: prvo, zbog zločina ustaša nad stanovništvom srpske nacionalnosti na teritoriji NDH; drugo, što je Nedić nameravao da proširi granice Srbije na račun teritorije NDH; treće, zbog ustaških pretenzija na delove okupirane Srbije i, četvrto, zbog nacionalne mržnje koju su buržoaski krugovi Kraljevine Jugoslavije podsticali između srpske i hrvatske narodnosti, što je dobro iskoristio nemački okupator u svoje svrhe.

Najpre su se profašistički krugovi u Srbiji i u NDH počeli sukobljavati oko teritorije Zemuna. Ovaj grad sa svojom okolinom dugo je bio predmet rasprava između nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji — koje su nastojale da ga zbog aerodroma, zatim, zbog njegove okoline koja je Beograd snabdevala namirnicama, zbog opravke mosta na Dunavu itd. drže pod svojom upravom — i poslanika Ministarstva spoljnih poslova Rajha u Zagrebu, Kašea, koji se maksimalno zalagao da Zemun pripadne Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pošto je još ranije bio obećan Paveliću, tj. „da će granica NDH prema Srbiji ići Savom sve do njenog ušća u Du-

239
nav.“⁸³ Bencler je već 5. maja 1941. tražio od svog nadležnog ministarstva da izdejstvuje da se status grada Zemuna sa okolinom ne menja, a vojnoupravni komandant Srbije Dankelman, u istom smislu uputio je 29. avgusta 1941. komandantu Jugoistoka pismo sledeće sadržine: „Nemački poslanik u Zagrebu predložio je ukidanje Zemunske zone u korist Hrvatske.

Aerodrom i smeštajne mogućnosti za nemačka službena mesta bila bi od strane Hrvata stavljena na raspolaganje Zemunu u punom obimu. Stanovište zapovednika Srbije je da je evakuacija područja Zemuna isključena s obzirom na političku situaciju. Ugovor o Zemunu od 4. juna zaključen je s potpisima nemačkog poslanika u Zagrebu, Kašea, i maršala Kvaternika. Zapovednik Srbije pridržava se tog ugovora. U ovom trenutku u Srbiji je po svoj prilici pošlo za rukom obrazovanje nove vlade, koja je u mogućnosti da savlada jako zaoštrenu situaciju. Molim da otud intervenišete kako bi se sprečio svršen čin.“⁸⁴

Međutim, čini se da je Kaše imao bolje veze sa Berlinom od nemačkih okupacionih funkcionera u Beogradu, i samo dva dana nakon obrazovanja Nedićeve vlade u Beogradu, on je pisao Ribentropu: „Da se ne bi dopustilo da usled ovih razvoja događaja nastane nova uznemirenost ovdašnje vlade (vlade NDH), u pogledu političkih mera Rajha, smatram da je rešenje zemunskog pitanja potpunom predajom ovog područja Hrvatskoj Državi sada hitno potrebno.“⁸⁵ Početkom oktobra 1941. Zemun i istočni deo Srema bili su potpali pod isključivu vlast „Nezavisne Države Hrvatske“.

Razgovori u vezi s tim vođeni su 4. oktobra između nemačkih vojnih predstavnika i predstavnika NDH, tako da je 10. oktobra doneta konačna odluka.⁸⁸

Drugo pitanje zbog koga su se zaoštravali odnosi između kvislinških krugova u Beogradu i vlade NDH u Zagrebu, jeste upravo obrazovanje Nedićeve vlade 29. avgusta 1941. godine. Naime, Pavelić i njegovi saradnici plašili su se Nedića, s obzirom na to da je on bio bivši general u Kraljevini Jugoslaviji a jedno vreme i ministar vojske i mornarice. Bojali su se, pored ostalog, da će on izdejstvovati obrazovanje nezavisne države Srbije, sa jakom vojskom i policijom, koja bi proširila svoje granice na račun NDH i postala njen konkurent u svakom pogledu. Ustaške vlasti u Zagrebu protestovale su kod nemačkog poslanika Kašea iz dva razloga: prvo, što o obrazovanju Nedićeve vlade nisu od vlade Rajha bile obavешtene diplomatskim putem i, drugo, jer su smatrale „Nedića kao ranijeg neprijatelja Nemaca“, a njegovu vladu kao poslednji i malovredni izbor. S obzirom na ovakvu uznemirenost svojih „saveznika“, Kaše je u roku od dva dana uputio dva izveštaja Ribentropu o vojno-političkoj situaciji u NDH. U izveštaju od 1. septembra, pored reakcije na obrazovanje Nedićeve vlade, izneo je i problem izbeglica, čije je „organizovano“ prese-

⁸³ Već 5. maja 1941. Nemačko poslanstvo u Beogradu uputilo je zahtev svom resornom ministarstvu da izdejstvuje da Zemun ostane pod komandom vojnoupravnog komandanta Srbije (AVII, NAV, N-T-120, 200/153215-16).

⁸⁴ AVII, NAV, N-T-501, 246'609—10.

⁸⁵ AVII, Bon, 2/mf. 797—798.

⁸⁶ Zb. NOR, XII-1, 471, AVII, reg. br. 1/7, k. 27-A.

240

ljavanje bilo obustavljeno.⁸⁷ Samo dan kasnije Kaše insistira da vlada Rajha diplomatskim kanalima obavesti vladu NDH o promenama koje su se zbile u Beogradu, kako ne bi došli u situaciju, kao što je on naglasio, da „od prijatelja i saveznika stvore neprijatelja“.⁸⁸

Uglavnom, dovođenje Nedića na vlast primljeno je od nadležnih krugova NDH sa negodovanjem i zaprepaščenjem. Odmah su sa te strane, a preko Einsatzkomando Sipo i SD u Zagrebu i, kasnije, preko tamošnje ustanove nemačkog policijskog atašea, bili preduzeti koraci da se Milan Nedić i njegovi ministri kompromituju kod Nemaca. Tako su ga sa te strane optuživali na osnovu raznih agentskih izveštaja, a u jednom slučaju i po dostavi ustaške nadzorne službe (UNS), da je poznat kao ogorčeni protivnik sila Osovine i njihove politike; da se prikriveno priprema za akciju protiv Nemačke, a da ništa ne preduzima protiv pripadnika DM i komunista iz Crne Gore koji deluju u Beogradu, i, konačno, da podržava ustanike na području NDH i sprema četničke formacije za upad u Bosnu i Srem itd.⁸⁹ I nemački general u Zagrebu, Glajze fon Horstenau, našao je za shodno da u izveštaju od 6. septembra 1941. obavesti komandanta Jugoistoka o „dramatičnoj“ situaciji koja je u Hrvatskoj nastupila posle obrazovanja kvislinške vlade u Beogradu: „Široki slojevi, naročito vladini krugovi, nalaze se pod utiskom konstituisanja u Srbiji“, pisao je nemački general. — „Naročito organizovanje srpske vojne moći procenjuje se vrlo skeptično, s obzirom na prilično poznavanje novih beogradskih ministara. Stari kadar vodi buduću četničku vojsku protiv nas. Isto tako, uočava se opasnost od slabljenja nemačkog autoriteta zbog razgovora naših vlasti sa starim pobunjenikom Pećancem, o čemu su ovde procurile vesti.“⁹⁰

Ustaški oficir za vezu kod nemačke okupacione uprave u Srbiji, Lončarević, redovno je obavешtavao svoju „vladu“ o vojno-političkoj situaciji u Srbiji; o biografijama pojedinih Nedićevih ministara, ukazivao je na opasnost od Nedićeve „oružane sile“, koja se tada stvarala itd. U izveštaju od 12. septembra Lončarević posebno podvlači da su toga dana on i mađarski oficir za vezu bili primljeni kod Dankelmana i da su konačno „iz prve ruke“ bili obavешteni o okolnostima pod kojima je bila obrazovana nova kvislinška uprava u Srbiji.⁹¹

Takvi zaoštrjeni odnosi ostali su između srpskih i hrvatskih kolaboracionista

sve do kraja rata. Međutim, uprkos svemu, oni su ipak saradivali u izvesnim pitanjima. Ekonomska saradnja, razume se, posredstvom Ne-
⁸⁷ AVII, Bon, 2/mf. 797—798. — Kaše je u tom izveštaju pisao pored ostalog: „Pošto je preseljavanje iz Hrvatske u Srbiju obustavljeno, potrebno je i zbog toga umirenje i razjašnjenje. Smatram korisnim da se organizuju ponovni razgovori između vojnog zapovednika i Hrvatske vlade pod mojim vodstvom da bi se raščistile sve teškoće u vezi sa preseljenjem i da bi se utvrdila situacija preseljenika.”

⁸⁸ AVII, Mikroteka, Bon-4, snim. 722—723.

⁸⁹ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, BDS, neregistrovano.

⁹⁰ AVII, NAV, N-T-312, r. 470, s. 80599-32-5.

⁹¹ Zb. NOR, 1-1, 419.

16 Kontrarevolucija u Srbiji 2 241

maca, obavljana je za sve vreme okupacije.⁹² Nemački okupacioni krugovi znali su za odnose između ustaških vlasti i kolaboracionističkih krugova u Beogradu. Zbog toga su Nemci pokušavali da se između ova dva protivnika, obezbedi kakvo-takvo izmirenje. To se pokušavalo ostvariti u više navrata tokom 1941. godine, kako posredstvom Kašea, koji je imao velikog uticaja na Pavelića, tako isto inicijativom Benderà, koji je bio u dobrim odnosima sa Nedićem. Prve vesti da se radi na organizovanju sastanka između Nedića i Pavelića, saznajemo iz Benclerovog izveštaja od 11. septembra 1941, koji u vezi s tim ističe: „Uzgred mi je Nedić još pomenuo da su Pavelić, Budak i Maček stupili sa njim u kontakt preko posrednika. Smatram da je realno moguć sastanak jedino sa Mačekom.”⁹⁸ Prema Benclerovom telegramu od 10. oktobra, koji je uputio Ribentropu, vidi se da je tih dana inicijativu za sastanak Pavelića i Nedića dao Kaše, ali da Nedić nije hteo ni da čuje o bilo kakvom razgovoru sa predstavnicima NDH-a.⁹⁴

I pored toga, što do sastanka između Nedića i Pavelića nije došlo 1941, pa ni kasnije, između pojedinih resora njihovih vlada bilo je saradnje u mnogim pitanjima. U Beogradu je već od prvih, dana okupacije bio uspostavljen Konzulat NDH, koji je, praktično, bio obaveštajni biro vlade NDH. Više se bavio prikupljanjem podataka o snazi NOP-a i četničkog pokreta DM u Srbiji, kao i brojnim stanjem Nedićevih oružanih vojnih formacija, nego što je zastupao interese stanovništva hrvatske nacionalnosti koje je boravilo u Srbiji.⁹⁵ Kada je reč o stanovništvu hrvatske nacionalnosti na teritoriji Srbije, treba naglasiti da je Nedić uvek insistirao da se prema njemu preduzmu oštre represalije; da se Hrvati otpuštaju iz upravne i vojne službe; da se proteruju iz Srbije u NDH.
⁹² *Novo vreme*, 19. VI 1941, donelo je sledeću vest: „Jedna hrvatska železnička delegacija otputovala je za Beograd, gde će pregovarati o uspostavljanju redovnog robnog i putničkog saobraćaja između Hrvatske i Srbije.”
Nešto kasnije, 2. II 1944, Kaše je pisao vojnoupravnom komandantu Srbije: „Moli da obavesti Ministarstvo finansija Nedićeve vlade da će u Beograd doći viši finansijski sekretar vlade NDH inž. Cubranić, radi preuzimanja katastarskih karata za srezove koji su potpali pod NDH” (AVII, NAV, N-T-75, f. 69/570—572).

⁹³ AVII, NAV, N-T-120, 200/153418.

⁹⁴ AVII, NAV, N-T-120, 200/153439. — 1. X 1941. godine izvestio je EK Zagreb Einsatzgruppna Sipo u SD-a u Beogradu da je preko državnog sekretara Kvaternika obavešten da Nedić ponovo pokušava da dođe u bližu vezu sa nadležnima NDH. Rukovodilac EK-a SS-Sturmbannführer Beisner u tom aktu moli za obaveštenje, koliko je Nedić ovlašćen da stupa u vezu sa vladom NDH. Na ovo pitanje Einsatzgruppna je odgovorila da je Nedić sastavio vladu s odobrenjem vojnoupravnog komandanta i da, prema tome, ima pravo uspostavljanja veza sa vladom NDH, no da se, ipak, preko obaveštajne službe treba da dozna kakve namere ima Nedić sa uspostavljanjem ovih veza. Neposredno pre 29. XII 1941. izveštena je Einsatzgruppna Sipo i SD od strane svog agenta da se iz krugova vrlo bliskih Nediću doznalo kako je Pavelić tražio kontakte sa Nedićem i da je ovaj odbio svaku drugu saradnju sem ekonomske” (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

⁹⁵ Bencler je 9. X 1941. obavestio svoje resorno ministarstvo da je Konzulat NDH u Beogradu teret za Poslanstvo, te predlaže da mu se da niži rang — zastupništva (AVII, NAV, N-T-120, 200/153438).

242

Mnogi su uhapšeni, pa su ih okvalifikovali kao agente ustaša ili kao

pripadnike NOP-a.⁹⁸ Mnoga kvislinška dokumenta govore da su grupe ustaša iz Zemuna često prelazile u Beograd, oblačile se u nemačke uniforme i pojedine građane srpske nacionalnosti ubijali ili ih prebacivali na teritoriju NDH-a gde su ih mučili, a potom streljali⁹⁷

Odnosi između Nedićeve vlade i Antoneskove Rumunije u toku drugog svetskog rata nisu bili tako loši kao, na primer, odnosi sa Bugarskom, Mađarskom i NDH. Rumunija je bila jedina susedna zemlja čije trupe nisu umarširale u Jugoslaviju u aprilu 1941. Ona je ostala po strani i prilikom rasparčavanja teritorije okupirane Jugoslavije. Međutim, posle kraćeg vremena, maršal Antonesku postepeno stvara planove da se i Rumuniji dodeli deo jugoslovenske teritorije, kako bi kompenzerala gubitak svojih teritorija koje su bile dodeljene Mađarskoj i Bugarskoj i na ovaj način ojačala svoje pozicije između ove dve susedne, profašistički orijentisane, ali za nju, ipak, ne baš prijateljske države. Konkretno, Rumuni su imali pretenzije na severoistočni deo Srbije gde su živeli Rumuni i Vlasi, izmešani sa srpskim stanovništvom, kao i na deo Banata, gde je bilo čisto rumunskog stanovništva. U vezi s tim rumunska fašistička vlada uputila je memorandum vladi Rajha, u Berlin, zahtevajući proširenje svojih granica na račun okupirane Jugoslavije.⁹⁸

U težnji da pridobije stanovništvo vlaške etničke grupe u severoistočnoj Srbiji, tretirajući ih kao pripadnike rumunske nacije, panrumunski iredentistički aparat utrošio je prilično materijalnih sredstava, uglavnom za raznovrsne propagandne instrumente. Ta aktivnost, koja nije naišla na raspoloženje kod većeg dela stanovništva ovog kraja, naročito je bila izražena maja, zatim juna 1941, a potom je sve više slabila. Prva mera fašističke vlade u Bukureštu jeste korišćenje u propagandne svrhe jugoslovenskih ratnih zarobljenika koji su se prijavili kao Rumuni. Stavljeno im je u dužnost da po povratku agituju za pripajanje severoistpčnih delova Srbije „Velikoj Rumuniji“. Dobili su formulare koje je trebalo popuniti u vidu molbe za priključenje i poslati vladi u Bukureštu. Za-
⁹⁶ **Interesantno je pisanje S. Krakova u citiranoj publikaciji, str. 213, o odnosima između Nedićeve vlade i vlade NDH: „Sa svoje strane, pak, i general Berne i šef nemačkog upravnog štaba Srbije dr Turner su uvek, kada je Nedić dolazio da protestuje zbog ustaša, koristili to da ga ubede da je najbolji način da prestanu uzajamna ubijanja i da se urede odnosi između Srba i Hrvata, da se on, Nedić sastane sa Pavelićem u jednoj nemačkoj komandi. Berlin je to imperativno tražio, jer je haos koji je vladao na tlu Pavelićeve države ometao kretanje nemačkih trupa i nemačko snabdevanje iz Hrvatske i iz Srbije, jer su sve pruge vodile preko Pavelićeve teritorije.“**

⁸⁷ Komanda Srpske žandarmerije pisala je 6. I 1942. MUP-u pored ostalog: „Izveštán broj ustaša, snabdeven je nemačkim uniformama i oružjem, prebačen je u Beograd sa namerom da zloupotrebi pravo okupatorskih vlasti radi postignuća svojih teritorijalnih ciljeva. Uloga ovih ustaša sastojala bi se u tome da u uniformi i s oružjem nemačke policije zalaze u javne lokale i privatne stanove (verovatno noću) i da lišavaju slobode pojedina unapred označena lica, koja će potom, svakako, biti odvedena i smaknuta u nekom tajnom skrovištu“ (AVII, Nča, br. 4/2-2, k. 92).

⁹⁸ Prema Dragoljubu Petroviću, *Iredenta fašističke Rumunije u severoistočnoj Srbiji 1941—1944*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3—4, 1966, str. 33.

16» 243

robljenicima su bili dodeljeni fašistički leci, slike generala Antoneskua i sveštenika Dordža Suvejkica, rodom iz okoline Brze Palanke, koji je potpomogao ovu akciju."

Kao glavni motiv iredentističke rumunske propagande isticano je da kvislinške srpske vlasti surovo postupaju sa stanovništvom vlaške, odnosno rumunske nacionalnosti, pa je u vezi s tim rumunski poslanik u Berlinu protestovao lično kod Ribentropa 16. avgusta 1941.¹⁰⁰ Međutim, Savet komesara Milana Aćimovića, pa i Nedićeva vlada, najoštrije su reagovali na zahteve rumunske vlade, a posebno na aktivnost popa Dordža Suvejkica, šefa Biroa „Rumuni Timočani“, koji je bio glavni protagonista ove akcije. S tim u vezi Savet komesara, u memorandumu koji je upućen Šrederu, vojnopravnom komandantu Srbije, početkom juna 1941, ističe: „Najzad se sa svojim pretenzijama javila i Rumunija i povelá opsežnu

akciju za otepljenje srpskih krajeva od Negotina i Zaječara do Požarevca."

¹⁰¹ I Nedićeva vlada je protestovala kod Dankelmana i Bader a, mada je morala, sticajem mnogih okolnosti, oprezno delovati. Jer teško je bilo optuživati jednog od nemačkih saveznika, ma koliko on bio kriv u vezi sa problemom o kome je reč. Mnoge rumunske propagandne materijale Nedićeve kvislinške vlasti nisu smele ni zabraniti (kao što je bio slučaj sa listom „Nadežda“), jer je intervencija nemačkih okupacionih vlasti bila tako energična da je propagandni materijal ove vrste nesmetano rasturan na celom području vojnoupravnog komandanta Srbije.¹⁰²

⁰⁹ AVII, Nća, br. 28/1-1, k. 19, Izveštaj MUP, 5. VI 1941. — U citiranom izveštaju rečeno je i sledeće: „Sveštenik Đorđe Suvejkicić (rumunski Suvejkici) iz Grabovca, sreza ključkog, pomagan od zvaničnih rumunskih organa, sve više širi propagandu među stanovništvom u srezovima severoistočnog dela Srbije, šalje propagandni materijal i poziva predsednike opština tih krajeva da 15. juna dođu u Turn Severin i potpišu peticiju rumunskoj vladi za prisajedinjenje Rumuniji. Upravni štab glavnokomandujućeg u Srbiji, obavešten je već ovim putem o ovoj propagandi, ali od tada pa do danas, izveštaj i sreskih načelnika su učestali s molbom za instrukcije pa im je izdato naređenje da tu propagandu spreče."

¹¹⁶ AVII, Nća, k. 19, f. 2, dok. 72.

¹⁰¹ AVII, Nća, br. 11/1-1, k. la.

¹⁰² AVII, Nća, br. 21-1, 69/14, 3, 8, 16. — Inspektor komande javne bezbednosti Nedićeve vlade u svom referatu od 12. XI 1942. predložio je mere protiv rumunske propagande: „Pošto sam prethodno proučio sav raspoloživi materijal po predmetu rumunske propagande u istočnoj Srbiji i akcije Vase Bajića, novinara i bivšeg sekretara ‚Biroa Rumuna Timočana‘ u Turn Severinu i ostalih njegovih saradnika i saučesnika u izdaji srpstva, kao i razornog rada na otepljenju jednog dela istočne Srbije od dosadašnje državne celine i njeno prisajedinjenje Rumuniji — a da bi se tačno i jasno rasvetlila ova razorna akcija i utvrdili krivci svih do sada poznatih aktivnih učesnika i osumnjičenih lica na rušenju nacionalnog i teritorijalnog integriteta, potrebno je da se odmah u tom smislu sprovede opsežna i najsvesnija istraga." Dalje se u ovom dokumentu predlaže da istragu vodi Specijalna policija Uprave grada Beograda; da se uhapsi Vasilije Vasa Bajić i još 18 lica; da se uhapsu 18 predsednika i delovođa sa teritorije Zaječarskog okruga: „Sva navedena lica bili su ili agenti sveštenika Đorđa Suvejkicića, šefa biroa ‚Rumunski Timočani‘ i šefa rumunske propagande u istočnoj Srbiji ili su bili njegovi poverenici na terenu, ili su vršili špijunažu na račun Rumunije ili su odgovorni za učestvovanje u ovoj akciji" (AVII, Nća, br. 17/2, f. 3, k. 115).

244

Kada je reč o nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji, onda treba istaći da one, mada su tolerisale rumunske iredentističke pretenzije na delove okupirane Srbije, ipak su, u principu, bili protiv rumunskih aspiracija. Jer, za „zelenim stolom“, kako su oni tada rezonovali, Rumuni nisu ništa tražili, pa im, prema tome, ništa nije ni obećano i zbog toga nemaju šta da traže. Stoga su Nemci svuda, i na zvaničnim mestima kada bi Rumuni ovo pitanje postavili, oštro reagovali. U vezi s tim je i Benclerovo pismo od 6. januara 1942, u kome je rečeno i sledeće: „Skrećem pažnju iz predostrožnosti na to da oko Zaječara, koji je čisto srpski grad, živi oko dvadeset do dvadeset pet hiljada pripadnika rumunske nacionalnosti, tako da je mogućan protest s rumunske strane u Berlinu."¹⁰³ Tokom 1942. godine, kada je vlada Antoneskua bila načisto s tim da ništa ne može da učini u akciji na pripajanju severoistočnih delova Srbije Rumuniji, pogotovo što na ovom planu nije imala podršku Nemaca, čija je reč, inače, bila odlučujuća, onda su se odnosi između rumunske i Nedićeve vlade znatno popravili. Antonesku i Nedić su u tom periodu, pa i kasnije, vodili međusobnu korespondenciju, čak su negovali izvesnu prijateljsku trpeljivost. I jedan i drugi, u osnovi su bili nezadovoljni politikom koju je vlada Rajha vodila prema njihovim vladama. Takođe, obojica nisu bila u dobrim odnosima sa satelitskim vladama u Sofiji i Budimpešti, čije su jedinice bile okupirale znatan deo jugoslovenske teritorije. Srpskom kvislinškom predsedniku, posebno, bilo je stalo do Antoneskua, koji je, prema nekim izvorima, dobro stajao sa Hitlerom. Interesantno je u vezi s tim pismo Dornberga, podsekretara u Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, koje je 13. februara 1942. uputio lično Ribentropu:

„Maršal Antonesku mi je rekao na povratku da je primio pismo od generala Nedića, koji ga je zamolio da se zauzme za njega kod Firera. Maršal Antonesku nije stigao dotle da to pitanje raspravi sa Firerom i stavio mi je u dužnost da prenesem sadržinu tog pisma gospodinu ministru spoljnih poslova. General Nedić je spreman da lojalno saraduje s Nemačkom ako bi mu se sa nemačke strane pomoglo. Situacija Srba je katastrofalna. Njih progone Hrvati, Mađari i Bugari, muče ih i ubijaju. I Srbi se međusobno kolju i nemačke oružane snage su prinuđene da intervenišu u cilju očuvanja reda. Ako mu se ne pokloni poverenje i ne pruži mogućnost da uspostavi mir u Srbiji, moraće da podnese ostavku na svoj položaj. To bi značilo opšti haos u Srbiji. Maršal, koji je dobro poznao gospodina Nedića, kada je ovaj bio šef jugoslovenskog a on sam šef rumunskog generalštaba, ukazao je na to da je Nedić najdobronamerniji i spreman za lojalnu saradnju.“¹⁰⁴

103 AVII, NAV, N-T-120, 200/153485-86. — Kada je septembra vođen razgovor između komandanta Srbije i rumunskih vojnih vlasti oko angažovanja njihovih jedinica na obezbeđenju Dunava, ove su se usprotivile pod izgovorom da oni ništa nisu dobili na račun okupiranja Jugoslavije (AVII, NAV, N-T-501, 249/850).

¹⁰⁴ AVII, Bon, 3/153516/17.

245

O kontaktima Nedićevim sa maršalom Antoneskuom govori i Cincar-Marković u izjavi koju je dao pred islednim organima u Beogradu posle rata: „Jednom u razgovoru Nedić mi je rekao da je u vezi sa D. Antoneskuom, zbog ekonomskih potreba, kao i da je primio neko pismo od maršala Antoneskua i od maršala Petena.“¹⁰⁵ Milan Nedić je i na sastanku sa Baderom od 5. marta 1942. godine izjavio da ima dobre odnose sa rumunskom vladom, posebno ekonomske. Razgovor se vodio u vezi sa obrazovanjem Srpske državne straže, pa je srpski kvislinški predsednik napomenuo da će sigurno dobiti materijal iz Rum unije za 10.000 uniformi za pripadnike SDS.¹⁰⁶

Međutim, uprkos činjenici što su odnosi između Nedićeve i Antoneskuove vlade bili poboljšani, Rumuni se i dalje nisu odricali svojih pretenzija na severoistočni deo Srbije i deo Banata. Sada su bili aktivniji diplomatskim kanalima i vršili su pritisak na Štab vojnopravnog komandanta Srbije i na vladu Rajha u Berlinu. U vezi s tim Bencler je u svom izveštaju od 5. februara 1942. pisao svom resornom ministarstvu da rumunski konzularni predstavnik postavlja pitanje regulisanja položaja rumunskog stanovništva u Banatu.¹⁰⁷ Nekoliko meseci kasnije (7. septembra 1942), rumunska vlada je i zvanično, preko svog ambasadora u Berlinu, postavila pitanje statusa rumunskog stanovništva u Banatu i Timočkoj krajini, što je naišlo na oštro reagovanje u Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, jer bi, kako je u vezi sa tim Ribentrop istakao, bilo kakvo pomeranje granica u to vreme dovelo do nesagledivih političkih komplikacija na Balkanu.¹⁰⁸

Pored toga, Nemci su sa podozrenjem gledali na „diplomatske kontakte“ između kvislinške vlade u Beogradu i Antoneskuove vlade, pogotovo što su ti kontakti obavljani bez njihovog znanja. Bojali su se da će se rumunsko-srpsko približavanje bilo u kojoj formi štetno odraziti na nemačku okupacionu politiku na Balkanu. Bili su obavešteni da je pop Đoko Popović, „Nedićev čovek za vezu“, više puta tokom 1942. i 1943. godine, dakle, kada je Suvejkiceva kancelarija u Turn Severinu bila likvidirana, putovao u Rumuniju sa specijalnim zadatkom Nedićeve vlade — da ubrza uspostavljanje prijateljskih odnosa između Nedićeve Srbije i Antoneskuove Rumunije.¹⁰⁹ Nemci su takođe bili obavešteni da pojedini predstavnici rumunske vlade dolaze u Beograd i bez njihovog znanja održavaju tajne kontakte sa* predstavnicima Nedićeve vlade. U vezi s tim Bencler je na telegram svog resornog ministarstva 26. maja 1942. godine uputio opširan izveštaj lično Ribentropu, u kome je rečeno između ostalog: „Ministar unutrašnjih poslova Aćimović kom sam se obratio u vezi s pukovnikom Petresku-Tocinsanu, potvrdio je da je ovaj, predstavljen od

strane Dorda Popovića, jednog bivšeg jugoslovenskog narodnog poslanika,

los AVII) Nća> br 20/7, k. 1.

106 AVII) Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1075-76.

107 AVII, NAV, N-T-120, 200/153512.

los avii) nav; n-t-120, 200/153672-74.

too avii) nav) n-T-120, 200/153614-15. — Izveštaj Nemačkog poslanstva u Beogradu — m s p Rajha, 26. V 1942; AVII, Nća, br. 19-2-113.

246

bio u januaru kod njega i kod drugih srpskih ministara. Bio je tada prisutan kao tumač i jedan član rumunskog konzularnog predstavništva.

Petresku je govorio o ulasku bugarskih okupacionih trupa u Srbiju, do koga je došlo malo vremena pre toga, ali naprotiv nije bilo ni reči o učešću rumunskih trupa u okupaciji Srbije a još manje o mogućnosti stvaranja rumunsko-srpske personalne unije. No o takvim i sličnim planovima se tada razglabalo u beogradskim kafanama u vezi sa glasovima o hrvatsko-mađarsko-slovačkoj uniji, što je moglo doći do Petreskuovih ušiju. Koliko se zna, general Nedić nije primio Petreskua, utoliko pre što se u to vreme razboleo."¹¹⁰

Ekonomski odnosi između Nedićeve vlade i vlade Antoneskua, posredstvom Nemaca, još intenzivnije su se razvijali tokom 1943. i prve polovine 1944. godine. Bilo je i „diplomatskih kontakata“. Nedić je svoje predstavnike slao u Bukurešt, a Antonesku svoje u Beograd, što su nemačke vlasti budno pratile. Neki izvori ukazuju da se Antonesku hvalio stranim diplomatima u Bukureštu sadržinom jednog pisma koje mu je Nedić uputio krajem 1943. godine; da je u protekle tri godine imao uspeha u kontaktima sa Nedićevom vladom i da je na taj način obezbedio trajno prijateljstvo sa srpskim narodom. Antonesku je, navodno, tada napomenuo i to da je satelitskoj Rumuniji, između ojačane Mađarske i Bugarske, potrebno postojanje što jače Srbije, „čime bi se jedino mogla obezbediti ravnoteža snaga na jugoistoku Evrope“. Naslonom na ovog prirodnog i tradicionalnog saveznika, Rumunija, navodno, može osigurati perspektivnu budućnost u ovom delu „Nove Evrope“.¹¹¹

Kvislinška srpska administracija u Beogradu, bila je gotovo cele 1941. godine opterećena, pored ostalog, i problemima zločina mađarskih okupatora nad stanovništvom srpske nacionalnosti u Bačkoj i prilivom velikog broja izbeglica u Srbiji iz tog dela okupirane Jugoslavije. Drugi problem koji je „pritiskao“ Savet komesara, a kasnije Nedićevu vladu, jeste činjenica što je fašistička vlada Mikloša Hortija u Budimpešti uporno insistirala kod vlade Rajha da joj se, pored okupacije Bačke, dozvoli da okupira i Banat: „Bugari su nadomak Niša, Mađarima tek što nije ustupljen Banat“, pisalo je u vezi s ovim u protestnom pismu Saveta komesara vojnoppravnom komandantu Srbije, početkom juna 1941. godine.¹¹² Vladi

110 AVII, NAV, N-T-120, 200/153614-15. — U daljem tekstu citiranog dokumenta rečeno je i ovo: „Popović je u više mahova putovao u Rumuniju, ali nije imao nikakvih političkih naloga sa srpske strane. Pošto se on u Rumuniji izdavao za Rumuna koji živi u Srbiji, rumunska nadležstva su se raspitivala 0 prilikama u Srbiji. Po svom povratku bio je i kod Nedića i kod Aćimovića 1 pričao im da Rumunija, s obzirom na zajedničku protivnost prema Mađarskoj i Bugarskoj, ima interesa da sa Srbijom dođe u dobre odnose. Možda će Rumunija, prilikom zaključenja mira, moći da pomogne Srbiji da dobije povoljnije uslove. Zasad su u Rumuniji spremni da Srbiji pomognu ekonomski, isporukom neke robe od životne važnosti. Iz razgovora sam stekao utisak da poseti pukovnika Petreskua Beogradu, ne treba pridavati veći značaj. S druge strane, kako njegova aktivnost, tako i aktivnost poslanika Popovića potvrđuju sumnju da dostavljači svake ruke razvijaju svoju delatnost između Beograda i Bukurešta.“

¹¹¹ D. Petrović, navedeni članak, JIČ, br. 3—4, str. 45.

¹¹² AVII, Nća, br. 11/1-1, k. la.

247

Rajha bilo je potpuno jasno da bi ustupanje Banata Mađarima bilo u Jcom obliku, dovelo do krize ne samo kvislinške vlade u Beogradu već i rumunske u Bukureštu. Mađarsko-rumunske razmirice tinjale su još od ranije. Prema nekim izvorima, maršal Antonesku je još pre napada Nemaca na Jugoslaviju skrenuo pažnju Nojbaheru da bi predaja Banata

Mađarima dovela do rata između Rumunije i Mađarske.¹¹³ Međutim, i Nemcima koji su Mađarima ranije obećali Banat, nije išlo u račun da to obećanje realizuju, ne samo zbog toga što su se tome protivili njihovi saveznici već što su imali i neke druge, veoma jake razloge: prvo, Banat su zbog plodnosti poljoprivrednih proizvoda nazivali „žitnicom Evrope" i najsigurnije im je bilo da on bude pod njihovom upravom; drugo, nemačka nacionalna manjina u Banatu bojala se mađarskih veleposednika i njihovih prava na zemlju pa je uporno nastojala da osujeti mađarsku okupaciju Banata.

Kada je reč o delu srpske buržoazije u Srbiji, koja se otvoreno stavila u službu okupatora, treba istaći da je i ona na svaki način nastojala da se onemogući mađarska okupacija Banata, jer se bojala da bi to bila više aneksija nego okupacija. Znajući za to, nemačke okupacione vlasti u Srbiji, u svakoj pogodnoj prilici, kada nisu bile zadovoljne kvislinzima u borbi protiv oslobodilačkog pokreta, pretile su da će dovesti Mađare, Bugare i vojne efektivne NDH. Na sastanku od 12. avgusta 1941. u Zagrebu, između nemačkog generala Horstenaui i načelnika Štaba vojnoupravnog komandanta Srbije, razmatrane su, pored ostalog, posledice koje bi po Srbiju imalo okupiranje teritorije Banata od mađarskih vojnih snaga. U zapisniku je u vezi s tim zabeleženo: „U Srbiji postoji političko uznemirenje zbog predstojećeg ustupanja Banata Mađarima... Ovo ustupanje može izazvati pad vlade, a time dovesti do novih nemira."¹¹⁴

Vlada Rajha, s obzirom na sve ove okolnosti, u proleće 1942. definitivno je zauzela stav da se Banat ne da Mađarima. I ne samo to. Radi ugušenja ustanka u Srbiji, predviđalo se da nemačkim jedinicama pomognu Bugari, Italijani i ustaške jedinice, dok su Mađari iz ove akcije tada potpuno isključeni. Međutim, nikakvih ozbiljnih kontakata nije bilo tokom 1941. pa ni kasnije između kvislinške vlade u Beogradu i Hortijeve vlade u Budimpešti. Mađarska štampa, na primer, na vidnim mestima je donela vesti da je generalu Milanu Nediću vojnoupravni komandant Srbije poverio mandat da obrazuje novu srpsku vladu, kao i to da će se Nedić i njegovi saradnici beskompromisno obračunati sa svim komunistima u Srbiji.¹¹⁵ Mađarski, italijanski, bugarski i rumunski fašisti, a posebno ustaški krugovi u NDH, na sve načine su pokušavali da utiču na vojno-političku situaciju u Srbiji. O svemu tome, Nemci su bili dobro obavješteni. To se vidi i iz izveštaja vojnoupravnog komandanta Srbije od 16. septembra 1941. koji je uputio komandantu Jugoistoka: „Pri obrazovanju vlade (misli na Nedićevu vladu — M. B.), morale su se uzeti u

¹¹³ *Žarko Atanacković, Vojvodina u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945 1950 str 8*

¹¹⁴ *in AVIL, NAV, N-T-312, r. 454, s. 803913-8; Zb. NOR, XII-1, 287.*

¹¹⁵ *Prema listu Novo vreme, 3. IX 1941.*

248

obzir postojeće teškoće. Glavna nevolja je mešanje Hrvata, Mađara i Italijana u srpske probleme. Ovde je najopasnije žarište nemira. I Rumuni pokušavaju, pod izgovorom 'pružanja pomoći u železnim vratima', da dobiju južnu obalu Dunava. Ustupanje Banata Mađarskoj je nemoguće bez tačnog ugovora o isporuci životnih potreba, ne samo načelniku intendature k-ta Jugoistoka, već i za grad Beograd. Postoje čak jake pretenzije Mađara da izbiju na Jadran".¹¹⁸

Kasnije, za vreme novembarske okupatorsko-kvislinške ofanzive na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji, mađarska štampa ponovo u najboljem svetlu piše o Milanu Nediću i njegovoj vladi, kako svim sredstvima pomažu Nemcima da se oružani ustanak u Srbiji potpuno uguši.¹¹⁷

Ali, istovremeno, mađarska vlada preko svog konzulata u Beogradu i oficira za vezu pri Štabu vojnoupravnog komandanta, protura vesti da je samo pitanje dana kada će njihove trupe okupirati Banat i tako doći do samog predgrađa Beograda. Zanimljivo je da se baš u to vreme na prvoj strani mađarskog lista „Ešti Ujšag" pojavila fotografija Lazara Markovića, bivšeg ministra u penziji Kraljevske jugoslovenske vlade i mađarskog fašističkog ministra pravde Radočajema.¹¹⁸

Banat, to žarište sukoba između kvislinga u Beogradu i fašističkih vlada u Budimpešti i Bukureštu, u kome su pripadnici nemačke narodnosti činili jedva petinu stanovništva i težili za formiranjem svoje države na ovom prostoru, dobio je vrlo brzo posle okupacije Jugoslavije svoj status. Naime, u vezi s ovim problemom održana je konferencija 5. juna 1941. u prostorijama Upravnog štaba vojnopravnog komandanta, na kojoj su bili predstavnici vojnopravnog komandanta, vodstva folksdojčera i Saveta komesara Milana Aćimovića. Postignut je sporazum da ovaj deo okupirane Jugoslavije dobije status autonomne administrativne jedinice u okviru Srbije.¹¹⁹ Uredbom o unutrašnjoj upravi u Banatu od 14. juna 1941, za dvanaest banatskih srezova formirano je nadleštvo podbana Dunavske banovine, sa sedištem u Petrovgradu, a 18. decembra 1941. u sklopu opšte organizacije uprave u okupiranoj Srbiji, Banat je postao jedan od

¹¹⁸ AVII, NAV, N-T-312, r. 454, s. 80402253-8; Zb. NOR, XII-1, 405. —
U Hitlerovoj naredbi feldmaršalu Listu, 16. IX 1941, o ugušenju ustanka u Srbiji stajalo je i sledeće: „Mađarske, rumunske i bugarske suvozemne i vazduhoplovne snage ne mogu se upotrebiti za operacije bez prethodnog odobrenja vrhovne komande oružanih snaga, ali se ponudeni mađarski i rumunski čamci mogu pored dunavske flotile upotrebiti za osiguranje saobraćaja Dunavom. Njihovi zadaci imaju se regulisati uz odgovarajući raspored nemačke flotile, tako da se izbegne njihov međusobni dodir. Upotreba hrvatskih snaga u hrva

tsko-srpskom graničnom prostoru odobrena je od strane hrvatske vlade i, prema tome, one se mogu koristiti“ (Zb. NOR, 1-1, 427).
¹¹⁷ „General Nedić, kao predsednik Ministarskog saveta, prihvatio se zadataka da uguši komunističke požare, koji su se javljali na više strana, i da zavedene srpske mase ponovo vrati na put mirne saradnje. Pošto u tu svrhu srpska vlada nije raspolagala odgovarajućom oružanom silom i oružjem, okupacione nemačke vlasti su dozvolile da on organizuje dobrovoljne pomoćne odrede“ (prema listu *Novo vreme*, 23. XI 1941).

¹¹⁸ AVII, Nča, br. 1/16-1, k. la.

¹¹⁹ Zb. NOR, XII-1, 153.

249

14 okruga. U stvari, tada su u Srbiji ukinute banovine: Dunavska, Moravska i Drinska i formirani okruži.

Neophodno je na ovom mestu dati i kraći prikaz odnosa srpskih kolaboracionista u toku drugog svetskog rata prema Kosovu, da bi se i na ovom primeru videle njihove velikosrpske i nacionalističke pretenzije.

Odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije teritorija Kosova i Metohije bila je rasparčana na okupacione zone kao i ostali krajevi naše zemlje. Iako je bilo neslaganja među partnerima u pogledu veličine teritorije koja bi pripala pojedinim okupatorima, zbog čega se vodila borba na diplomatskom planu, konačno je sredinom maja Kosmet podeljen na tri okupacione zone: bugarsku, italijansku i nemačku. Najveći deo teritorije Kosova i Metohije pripao je Italijanima, koji su okupacionu vlast organizovali uz pomoć kvislinške vlade u Tirani; deo gnjilanskog sreza, Kačanik i Siriničku župu okupirali su Bugari, a zbog važnosti rudnika Trepče, Nemci su zadržali za sebe srezove: zvečanski, lapski i vučitrnški. Kasnije, kada je bila obrazovana Nedićeva kvislinška vlada, postepeno su ovi krajevi uklapani u administraciju tzv. „vlade narodnog spasa“. A kada su formirani okruži u Srbiji krajem decembra 1941, ovi srezovi obrazovaće kosovski okrug, sa sedištem u Kosovskoj Mi trovici.¹²⁰

Odmah posle svog konstituisanja, Savet komesara Milana Aćimovića počeo je da vodi „brigu“ o stanovništvu srpske nacionalnosti, koje je bilo nastanjeno u ovoj oblasti. Formalni povod su mu bili zločini albanskih fašista i mase izbeglica koje su iz ovih krajeva bežale u Srbiju, a stvarni motivi — velikosrpske aspiracije i pripajanje ovih delova Srbije. U vezi s tim, Milan Aćimović, u svojstvu komesara za unutrašnje poslove, uputio je dva protesta nemačkim okupacionim vlastima. Prvi je poslat vojnopravnom komandantu Srbije, generalu Fersteru, a drugi sredinom jula novom komandantu Srbije generalu Srederu. U protestnom pismu od 12. maja 1941. rečeno je pored ostalog: „Prema vestima koje sam dobio od izbeglih građana i činovnika sa teritorije Prištine, Kosovske Mitrovice, K. Polja, Novog Pazara i mnogih drugih mesta u tome kraju i oko toga

kraja, sve vlasti administrativne, sudske i druge, izbačene su i proterane. Svu vlast na toj teritoriji preuzeli su arnauti, koji se za ove poslove nikada nisu spremali. Usled takvog stanja stvari, ne može biti ni reči o kakvom pravilnom funkcionisanju vlasti u ovim predelima, jer nove arnautske vlasti imaju čak i svoju miliciju i ona je počela da vrši nasilja nad celokupnim srpskim življem. U interesu reda, mira i stvaranja normalnih uslova za život, naročito omogućivanja obrađivanja zemljišta, kao i vršenja administrativnih, sudskih i drugih službi, potrebno je da se što pre sa ovakvim načinom rada prestane. To naročito i zbog toga što je u pitanju jedan dosta pasivan kraj, kome treba omogućiti snabdevanje sa potrebnim namirnicama."¹²¹

¹²⁰ Službene novine, br. 96, 8. VIII 1941.

¹²¹ AVII, Nća, reg. br. 2/6, k. 91.

250

U daljem tekstu ovog dokumenta, kvislinški srpski predsednik moli komandanta Srbije da se na Kosovo uputi jedna komisija, koju bi sačinjavali: dva nemačka oficira, jedan činovnik Komesarijata i jedan žandarmerijski oficir, i da uz pomoć tamošnjih nemačkih vlasti ponovo uspostave vlast koja je i do tada funkcionisala. Iz citiranog pisma očigledno je da je Aćimović, sa svojim saradnicima, više bio zabrinut zbog toga što je stara jugoslovenska vlast bila zbačena i proterana i što Albanci nemaju iskustva u vođenju upravno-administrativnih poslova, pošto se za te poslove nikad nisu spremali, nego za sudbinu srpskog stanovništva, koja sticajem mnogih okolnosti stvarno nije bila laka.

Drugi protest Milana Aćimovića gotovo je identičan po sadržini sa prethodnim. Razlika je jedino u tome što se nešto više naglašavaju zločini nad srpskim stanovništvom.¹²² Međutim, zanimljivo je da paralelno s ovim protestima, vodeći kvislinški krugovi u Beogradu otvoreno ističu svoje težnje da cela teritorija Kosova bude pripojena Srbiji. To je već bilo nagovešteno u memorandumu Saveta komesara od juna 1941, u kome je izražena zabrinutost za sudbinu Kosova, kao i mnogih drugih krajeva okupirane Jugoslavije: „Hrvatska Država doprla je na prag Beograda; Albanija sa juga zahvatila je kolevku srpske slave i veličine: Kosovo, Metohiju, Rašku."¹²³ Milan Nedić je bio još određeniji. U pismu Dankelmanu, od 8. septembra 1941, on otvoreno traži da se Kosovo pripoji Srbiji:

„U vezi sa razgovorom koji sam imao s Vama, čast mi je dostaviti Vam u prilogu pod 1) Memorandum o Kosovskoj oblasti, zajedno sa jednom kartom na kojoj su detaljno ubeležene granice ove kotline, koja, kako sa gledišta geografsko-topografskog tako i sa gledišta političko-privrednog, čini jednu celinu. Zahvaljujući svom geografskom položaju, Kosovska oblast predstavljala je u srednjem veku jezgro srpske države i srpskog naroda, odnosno, kako to kaže poznati nemački pisac Teodor fon Ipen, 'bila centar i srce srpskog života'. Poznavajući Vaša nastojanja da putem razumevanja srpskih narodnih potreba za delo lojalne saradnje sa Velikim Nemačkim Rajhom, čast mi je zamoliti Vas da svojim visokim uticajem izvolite podupreti zahtev srpske vlade da oblast Kosova bude cela obuhvaćena u upravne granice Srbije."¹²⁴

Nedić i njegovi ministri nisu zaboravili da istaknu i istorijat Kosova u srednjem veku, posebno vladavinu Nemanjića; poraz srpske vojske od Turaka na ovom tlu u poznatoj bici 1389. godine; zatim, prirodne i druge lepote ovog kraja, kao i mnoge druge pojedinosti koje su u vezi s tim mogle imati uticaja na ishod odluke nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Međutim, Dankelman nije hteo ni da čuje za zahteve Nedićeve vlade. To je i razumljivo. Ova teritorija već je bila podeljena između saveznika sila Osovine. Videli smo da je najveći deo pripao Italijanima. Ceo predmet vojnoupravni komandant Srbije uputio je načelniku Upravnog šViba Haroldu Turneru, a ovaj je pozvao Nedića i saopštio mu da je zadatak

¹²² AVII, Nća, reg. br. 3/5, k. 88.

¹²³ AVII, Nća, br. 11/1-1, k. la.

¹²⁴ AVII, Nća, br. 6/1-3, K-la.

251

njegove vlade da se bori za ugušenje oružanog ustanka, a ne da traži proširenje granica Srbije.¹²⁵ Tada je Nedić ovo pitanje skinuo sa dnevnog reda, ali ga je ponovo aktualizirao prilikom stvaranja planova o „Velikoj Srbiji“, pa je i na sastanku sa Ribentropom, od 19. septembra 1943, tražio da se, pored mnogih drugih krajeva, priključe Srbiji „krajevi oko Peći, Đakovice, Prištine i Prizrena, sva područja koja su do tada bila pod okupacijom italijanskih trupa“.¹²⁶

Interesantno je da u isto vreme kada Nedićeva vlada vodi akciju za priključenje Kosova Srbiji, albanski kolaboracionisti traže da celo Kosovo, to znači i srezovi: Kosovska Mitro vica, Vučitrn, Podujevo i Novi Pazar, koji su bili u sastavu Srbije, pod nemačkom kontrolom, budu vraćeni pod Italijansku okupacionu zonu, odnosno u sastav „Velike Albanije“. U periodu od maja do septembra 1941. u više navrata, albanski kvislinzi dolazili su u sedište vlade Komesara, a kasnije Nedićeve vlade i tražili da se „kosovski okrug“ pripoji — matici Kosovu. Međutim, rukovodeći kvislinški krugovi u Srbiji nisu hteli ni da čuju za njihove zahteve, pogotovu što su imali podršku od Nemaca, jer su ovi znali da delegati sa Kosova tako hrabro istupaju sa svojim predlozima zato što ih u tome podržavaju italijanske okupacione vlasti, koje su bile životno zainteresovane za rudnik Trepču. Konačno je jedna delegacija albanskih nacionalista došla sa svojim predlozima vojnoupravnom komandatu Srbije sredinom septembra 1941. O tome je ministar unutrašnjih poslova Aćimović podneo Nedića izveštaj sledeće sadržine: „Od pre izvesnog vremena boravi u Beogradu delegacija Albanske lige za Kosovo u svom kompletnom sastavu. Među njenim članovima nalaze se između ostalih: Badri Pejani, stari i dugogodišnji vođa albanskog komiteta na Kosovu, i novoizabrani vođa Albanske narodnosne grupe Ali Ferat Draga... G. Pejani je izjavio pa kraju da su oni već doveli u K. Mitrovicu potreban broj učitelja, profesora, sudija, lekara, policijskih činovnika i žandarma oficira, koji će uzeti svu vlast na Kosovu. Do sada su Albanci čekali da vide stav Beograda, ali su nailazili uvek na slabu volju srpske vlade da se nađe kompromisno rešenje po pitanju uređenja Kosova. Ovog puta, za udovoljenja svojih prava, oni će direktno pregovarati sa Nemcima. Ukoliko se, usled protivljenja srpske vlasti, ovo pitanje ne reši povoljno, Albanci će sa svojim organizovanim oružanim odredima uspostaviti ono što žele.“¹²⁷ Vojnoupravni komandant Srbije i njegov Upravni štab, nadležan za ova pitanja, kao što nije hteo da udovolji zahtevima srpskih, tako je odbio i albanske kolaboracioniste. Na Kosovu je ostao „status kvo“, dakle, teri-

125 AVII)NAV > N-T-501, 259/598-99.
126 AVII, Nća, NAV, N-T-120, 61/49475-85, Zapisnik o razgovorima Ribentrop—Nedić, 19. IX 1943.

127 AVII, br. 6/1-10, k-la. — U daljem tekstu ovog dokumenta rečeno je i sledeće: „Iz ovog izlaganja vođe Albanskog kosovskog pokreta vidi se da Albanci, sa svojim maksimalnim traženjima, idu ka potpunom oslobodenju Kosova od srpske vlasti. Saradnja srpskih vlasti sa albanskim, ukoliko je bilo, bila bi bez ikakvog značaja, jer bi celokupan aparat trebao da bude u albanskim rukama.“

252

torijalna podela između tri partnera: Italijana, Nemaca i Bugara. Posle kapitulacije Italije, deo koji je bio pod njenom okupacijom, bio je pod nemačkom vlašću. Međutim, kada je reč o okupiranoj Srbiji, treba istaći da su Nemci uvek insistirali na sporazumevanju između albanskih i srpskih kvislinga pa su svojim posredništvom organizovali više sastanaka u svim godinama okupacije. Prvi je održan 26. oktobra 1941. u kancelariji sreskog načelnika u Podujevu. Kao delegati su bili prisutni: Vinter iz Krajskomandanture u Kosovskoj Mitrovici i poručnik Martin Pošarnik; od albanskih nacionalista Ibrahim Ljutvi, podban, Džafer Deva i Rifat Spahija, sreski načelnik iz Podujeva. Od srpskih kolaboracionista: sreski načelnik iz Kuršumlje Popović Dragomir i delegat vojvode Koste Pećanca — Pećanac Milan. Predmet razmatranja na ovom sastanku bili su sukobi između četnika K. Pećanca i albanske milicije.¹²⁸

Još dva slična sastanka, posredstvom nemačkih okupacionih vlasti u

Srbiji, održana su tokom 1941. godine u sedištu bana Moravske banovine u Nišu. Prvi je održan 16. novembra i njime je rukovodio dr Georg Kisel, zamenik načelnika vojnoupravnog komandanta. Bili su prisutni i Milan Aćimović, kao predstavnik Nedićeve vlade, Košta Pećanac, ban Moravske banovine, i predstavnik albanske narodnosne grupe sa Kosova Ali Draga. I na ovom sastanku je razgovarano o sukobima između srpskih i albanskih nacionalista. Ali bilo je reči i o optužbama protiv Nemaca da u kosovsko-mitrovačkom srezu postavljaju u službu, pored ostalih, i Albance, koji su neprijateljski raspoloženi prema italijanskim okupacionim vlastima na Kosovu. Navodno da je lično grof Cano, italijanski ministar spoljnih poslova, zbog ovoga protestovao kod nemačkog ambasadora u Rimu, te je Ministarstvo spoljnih poslova Rajha naložilo vojnoupravnom komandantu Srbije da ovu celu stvar proveri. Raspravljalo se i o zločinima četnika Koste Pećanca nad stanovništvom albanske nacionalnosti, nastanjenim u okolini Novog Pazara, kao i o represalijama nad srpskim stanovništvom na Kosovu.¹²⁹ Na sastanku od 17. decembra, koji je takode održan u Nišu, bilo je reči i o „opasnosti od komunističke aktivnosti u delovima Kosova pod italijanskom i nemačkom vlašću“, kao i problemu izbeglica, koje su još neprestano pristizale sa Kosova u Srbiju.¹³⁰ Sukobi između srpskih i albanskih kolaboracionista, podgrevani su od nemačkih i italijanskih okupacionih vlasti, koje su trebale da održavaju „red i mir“. Ti međusobni nacionalistički obračuni neće prestati sve do kraja rata, pogotovo što su italijanski i nemački okupatori za sve to vreme dolazili u sukobe, odnosno na istom ovom području sukobljavali su se interesi dve savezničke sile Osovine.

¹²⁸ AVII, Nća, br. 35/2-1, k. 28.

¹²⁹ AVII, Nća, reg. br. 1/1-2, k. 88; *Novo vreme*, 5. XII 1941, Izjava Milana Aćimovića u vezi sa ovim sastankom.

wo AVII) Nća, k. 19, f. 6, dok. 22.

253

ODNOSI IZMEĐU KVISLINŠKE VLADE U BEOGRADU I IZBEGLIČKE KRALJEVSKE VLADE U LONDONU

Dve kontrarevolucionarne vlade: jedna jugoslovenska izbeglička u Londonu, koja je posle kratkotrajnog aprilskog rata ostavila narode Jugoslavije na milost i nemilost okupatoru, i druga Savet komesara, odnosno „vlada narodnog spasa“ u Beogradu, koja se stavila u službu nemačkog fašizma i verno mu služila za sve vreme drugog svetskog rata — stalno su optuživale jedna drugu za izdaju. Prva je priželjkivala pobedu Angloamerikanaca, kako bi se ponovo vratio u zemlju kralj i monarhija, a druga je želela pobedu sila Osovine. Obe su se maksimalno angažovale na uništenju narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. Na vest o formiranju Nedićeve vlade, emigrantska vlada u Londonu oštro je reagovala. Sva propagandna sredstva, radio i štampa, bili su angažovani kako bi se Nedić razobličio kao sluga okupatora. Krajem decembra 1941, na izričito traženje Draže Mihailovića, Milan Nedić, kao i mnogi drugi jugoslovenski generali koji su se stavili u službu okupatora, naredbom Đ. br. 25/41 lišeni su čina. Nešto kasnije, 7. avgusta 1942, kraljevska vlada, sa predsednikom Slobodanom Jovanovićem, preko Radio-Londona stavila je „pod slovo Z“ (zaklati, zadaviti, zarubiti) čitavu Nedićevu vladu i njenog ministra-predsednika.¹³¹ Postavlja se pitanje kakvi su bili motivi izbegličke kraljevske vlade. Da li je ona bila protiv službe okupatoru uopšte, a za borbu protiv fašističkih porobljivača. Sigurno je da nije bila ni za jedno ni za drugo. Njen ministar vojske i mornarice Dragoljub Draža Mihailović za sve vreme rata, sa svojim četnicima, posredno ili neposredno saradivao je sa okupatorom, pa i sa Nedićevom vladom, a borio se isključivo protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Razlozi ovakvog stava kraljevske vlade bili su druge prirode. Posredi je bila konkurentska borba za vlast. Nedić je maštao o stvaranju „Velike Srbije“ u okviru „Velikog Nemačkog Rajha“, a kraljevska vlada želela je Jugoslaviju predratnog tipa. I ne samo to, izbeglička vlada u Londonu morala je osuditi Nedićevu vladu i radi srpskog naroda i radi četničkog pokreta Draže Mihailovića, a i radi saveznika

antihitlerovske koalicije.

Međutim, interesantno je da jugoslovenska kraljevska vlada, mada je stalno kritikovala Nedićevu vladu, ona je, praktično, sredstvima propagande preko kojih se obraćala narodima Jugoslavije i preko svog ekspozicije

¹³¹ **AVII, četnička arhiva, reg. br. 12/1-3, k. 260; Stanislav Krakov, *General Milan Nedić*, knj. druga, Minhen, 1968, str. 316—317.**

254

nenta u Jugoslaviji Draže Mihailovića, pozivala na red i mir, kako narodne mase ne bi oružanom borbom izazvale okupatore. Dakle, slično kao i Nedićeva „vlada narodnog spasa“. Takvu politiku vodila je jugoslovenska izbeglička vlada već od prvih meseci okupacije. To se može videti i iz pisma Jovana Đonovića, delegata kraljevske vlade za Bliski i Srednji istok, koje je uputio svom potpredsedniku Slobodanu Jovanoviću, 22. avgusta 1941. godine: „Poručio sam im od strane Engleza da budu mirni, da ne napadaju Nemce i ne izazivaju represalije, i da će im se javiti kad treba da otpočnu akciju. Onda kad im se javi da otpočnu akciju, biće pomognuti avijacijom i drugim. Ne budu li poslušali, ne mogu se nadati nikakvoj pomoći... U svakom slučaju za nas je sada prerano da ma šta počinjemo, jer bi to povuklo strahovite represalije i istrebljenje našeg sveta. Englezi ovde svi se slažu sa tim. Stoga zasad jedino možemo sa nešto sredstava olakšati njihov život i savetovati da se primire i organizuju.“¹³² U sličnom stilu govorio je nešto pre toga, (12. avgusta 1941) preko Radio-Londona Dušan Simović, predsednik izbegličke jugoslovenske vlade. Iako je već bio primio prve vesti o borbama u zemlji, a o njima se pisalo u nekim listovima i govorilo preko radija, Simović je podvukao: „Braćo Srbi, pozivam vas, da stegnuta srca podnesete ovaj trnoviti put, Golgote, kojim sada prolazite. Uzdržite se od iskušenja i prenatrženih postupaka. Ne dozvolite neprijatelju koji vas vreba i traži ma kakav izgovor za svoja nedela, da vas veša i ubija. Sigurni u krajnju pobjedu vaših moćnih saveznika i naše pravde stvari koja je dobila vidno i praktično priznanje svuda u svetu, dostojanstveno sačekajte svitanje slobode.“¹³³

Iz ovih i mnogih drugih dokumenata potpuno je jasno da je izbeglička vlada bila kategorično protiv oružane borbe koju su vodili narodi Jugoslavije pod vodstvom njene KPJ. Čak je na ovaj način indirektno podržavana politika Nedićeve vlade, tj. da Srbi budu mirni i da „ne izazivaju Nemce“. Međutim, nije naš cilj da na ovom mestu ocenjujemo aktivnost izbegličke kraljevske vlade, jer to prevazilazi okvire naše teme. Hteli smo samo da na nekoliko primer a pokažemo kakav je njen odnos bio prema Nedićevoj vladi i obratno, kao i to da su obe te „vlade“ pozivale na „red i mir“, a ne na oružanu borbu. A to je i te kako pomagalo nemačkim okupatorima.

Zbog toga ćemo se više zadržati na reakciji „vlade narodnog spasa“ na kritike koje su na njenu adresu stizale iz Londona, i na pokušaju tokom 1943. da između te dve „vlade“ dođe do saradnje u izvesnim pitanjima. Nedić i njegovi ministri redovno su odgovarali na sve „optužbe“ jugoslovenske emigrantske vlade u Londonu. Za to su koristili radio, štampu, listove, časopise i druga propagandna sredstva. Na ovom planu bili su maksimalno potpomagani od nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Interesantna je u vezi s tim izjava Milana Nedića koju je dao 12. novembra 1941: „Londonski radio dao je juče uveče vesti o prilikama u Srbiji pa je izneo potpuno netačno tvrđenje kako su, tobož, nemačke vlasti pregovarale s pukovnikom D. Mihailovićem. Međutim, suprotno tome, istina je da je D. Mihailović slao svoje posrednike kako meni tako i nemačkim

las A V 11) mf : B/1 > 623—624.

¹³³ **AVII, Ka-180-1-53.**

255

vlastima radi pregovora... U vezi sa ovim izjavljujem da sam prilikom obrazovanja moje vlade pokušao da sve srpske nacionalne snage ujedinem radi spasa naroda i otadžbine, pa sam u tom cilju pregovarao sa Kostom Pećancem i D. Mihailovićem. Pećanac je tada pokazao mnogo ljubavi za svoj narod i svoju rodnu grud i odmah se izjasnio spremnim da pomogne moja nastojanja oko zavođenja reda i mira u srpskom narodu. Što se tiče

D. Mihailovića, i on je izjavio da želi da saraduje na uništenju elemenata nereda, pa je u tu svrhu primio i novac od srpske vlade. Međutim, on je istovremeno pregovarao sa komunistima o čemu ima pismenih dokaza i na terenu je aktivno sa njima saradivao."¹³⁴

Pored Nedića i njegovih ministara, na „optužbe“ iz Londona odgovarao je i Dimitrije Ljotić, vođa „Zbora“ i komesar za obnovu Smedereva.

On je u članku „Nedić i neko drugi“, koji je objavljen u *Našoj borbi*, od 26. aprila 1942, oštro osudio sve one koji preko radija i štampe nazivaju Nedića izdajnikom. Ljotić osuđuje kraljevsku vladu što ona 1. novembra 1940. nije prihvatila Nedićev memorandum. Da je do toga došlo, kako on navodi, ne bi bilo 27. marta, ni 6. ni 15. aprila, ne bi bilo okupacije: „Bila bi naša država cela, slobodna i velika, a narod ne bi doživeo ova stradanja i ove muke koje je do sada doživeo, ni one koje još stoje pred njim.“¹³⁶

Naročito oštro reagovanje Nedićeve vlade bilo je na vest da su ona i njen predsednik stavljeni pod slovo „Z“. Svi najviši funkcioneri „vlade narodnog spasa“ u to vreme u svojim govorima pominjali su i ovo pitanje. Srpski kvislinški predsednik odgovorio je lično, otvoreno i oštro, uputivši 28. juna 1942. kraljevskoj vladi u Londonu tzv. Poslanicu našim beguncima u tuđini. Tu je, između ostalog, rekao: „Danas se obraćam vama, nesrećnici, ratni krivci i begunci s bojnog polja, bezumni Srbi — nesrbi, upropastitelji svoga rođenog naroda. U ime Srbije hoćemo da vam otvoreno kažemo reči teške optužbe, koje će pasti na vaše glave, kad već nemate pameti ni razuma, niti savesti, da bi vas one same do sada kaznile . . . Jer, ne samo da nemate hrabrosti na ovo da odgovorite, vi nemate ni obraza, vi šaka maloumnika, za nekoliko dana srušili ste sve što su jadni Srbi decenijama zidali.“¹³⁶ Istu temu pomenuo je Nedić i 8. avgusta 1942. u govoru preko Beogradskog radija. Na početku je ponovio da stanovništvo Srbije treba da čuva red i mir; da poštuje odluke „vlade narodnog spasa“ i nemačkih okupacionih vlasti, a potom je naročito istakao: „Vlada narodne propasti u Londonu, Radio-London, sav je zapenušao. Svako veče osuđuju na smrt sve one kod nas koji ne misle kao oni; koji više vole svoj nesrećni namučeni narod, nego besnu, pijanu londonsku gospodu. On svako veče meće pod slovo „Z“ sve naše istaknute ljude, koji predano

¹³⁴ *Novo vreme*, 13. XI 1941.

¹³⁵ *Naša borba*, 26. IV 1942. — U daljem tekstu članka Ljotić piše: „Razumljiv je taj stav i prema pukovniku Mihailoviću. Naša izbeglička gospoda u Londonu igraju sad na njegovu kartu, da bi, s jedne strane, sebi kao bednim izbeglicama podigli vrednost, a da bi, s druge strane, gurnuli nesrećni naš rod u naše uzaludne patnje, a opet otuda izvlačili koristi za svoj izbeglički položaj.“

¹³⁶ *Ponedeljak*, 29. VI 1942.

256

služe svojoj zemlji, a ne interesima londonskog sitia. Proizilazi da osuđuju na smrt čak i žene.“¹³⁷

Tako je sve do proleća 1944. kvislinška štampa bila prepuna raznih članaka, izjava, govora i odgovora, koje su objavljivali Nedić, njegovi ministri i drugi kvislinški funkcioneri, kritikujući izbegličku jugoslovensku vladu, a i vladu Velike Britanije, zbog propagande koja je odande dolazila protiv kvislinške uprave u Srbiji. I u svom govoru, održanom 11. decembra 1941. godine pred jednom deputacijom srpskih seljaka, Nedić je ponovo napao jugoslovensku izbegličku vladu, Dražu Mihailovića i njihove simpatizere.¹³⁸ U govoru, opet, koji je održao preko Radio-Beograda 10. februara 1943. godine, Nedić je pozvao seljake da ne slušaju one iz Londona, koji od njih traže da ne obrađuju svoja polja. Naročito oštro napao je emigrantsku vladu u govoru održanom 25. marta 1943. povodom dvogodišnjice pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Tom prilikom nazvao ju je grobarem Srbije, srpskog naroda i njegove dece, te joj je, sem toga, prebacio da čas podržava Dražu Mihailovića, čas opet komuniste, odnosno da je čas uz Engleze i Amerikance, a čas uz Sovjetski Savez. Konačno je napomenuo da je rad pučista i te vlade bacio Srbiju i Srbe u veliku nesreću i naneo im teške gubitke.¹³⁹ Stav Nedićeve vlade prema tadašnjim političkim emigrantima, dakle, i prema jugoslovenskoj

¹³⁷ *Novo vreme*, 9. VIII 1942. — U daljem tekstu Nedićevog govora rečeno je i ovo: „Londonska, jugoslovenska vlada, vlada narodne propasti, u kojoj, po nesreći, sede i Srbi: Slobodan Jovanović, Miša Trifunović, Grolovi i drugi, zapela je da na taj način stvori taj drugi front za Englesku na Balkanu. A što bi u tom slučaju srpski narod bio istrebljen, što se to tih bednika i odroda tiče.”

¹³⁸ *Novo vreme*, 10. XII 1942. — List *Srpski narod*, 1. XI 1942, u članku „Zašto London napada generala Nedića” piše pored ostalog: „Samozvana vlada (jugoslovenska) vrši komična postavljenja i proizvodstva, izmišlja prave cirkuse sa D. Mihailovićem i sa trupama koje postoje samo u njihovim snovidenjima. Sada je pak London osuo paljbu na generala Nedića zbog njegovog dela najvišeg i najčistijeg rodoljuba, koji je spasao srpski narod. Ova ofanziva londonske štampe protivu generala Nedića najbolje dokazuje, s jedne strane, da je neprijateljstvo Engleske prema nama ostalo isto, nepromenjeno.” U članku pod naslovom: „Obračun generala Nedića s buntovnicima”, *Ponedeljak*, 21. XII 1942, piše: „London vas, braćo i sestre, opet zove u građanski rat, opet vas gura u samoubistvo.”

Isa Novo vreme, 26. III 1943. — Nedić je naveo optužbe, zbog čega naročito optužuje emigrantsku vladu u Londonu: „Optužujem vas, prvo, što ste izvršili puč od 27. marta 1941, koji je bio zavera ne protiv namesništva i tadanje vlade, ne protiv Nemačke, već protiv opasnosti svoje rođene zemlje i protiv života protiv svog rođenog naroda; drugo, što niste prihvatili pakt od 25. marta, dva dana ranije sklopljen, pakt koji je obezbeđivao ne samo mir i bezbednost našoj zemlji nego i neku celinu, neku slobodu i spokojan život našem narodu; vi ste sve to uništili prihvativši jevrejsku krilaticu: „bolje rat, nego pakt”; treće, što ste zemlju gurnuli za tuđ račun, pa kukavički pobjegli sa bojnog polja, izneverili zastavu i ostavili vojsku, narod i državu obezglavljene; četvrto, što ste naredili vojsci bezuslovnu kapitulaciju, a posle je preko londonskog radija gurali u sulude i zločinačke avanture, koje je strahovito platilo nedužni srpski narod; peto, što ste posle bezuslovne kapitulacije, koju ste vi naredili, izmislili nekakvu vrhovnu komandu u otadžbini, pronašli Dražu Mihailovića, izmislili jugoslovensku vojsku itd.”

¹⁷ Kontrarevolucija u Srbiji 2 257

izbegličkoj vladi u Londonu, vidi se i iz činjenice da je „vlada narodnog spasa”, na sednici od 24. jula 1943, nakon debate, prilikom koje su se članovi vlade podelili u 3 grupe u pogledu saradnje sa Nemcima, prihvatila Uredbu o konfiskaciji imovine političkih emigranata. Tom prilikom se Nedić, sa većinom svojih ministara, izjasnio za punu saradnju sa Nemcima i bezuslovno prihvatanje pomenute uredbe.¹⁴⁰

Međutim, naročito su bila oštra reagovanja u kvislinškim krugovima u Beogradu posle bombardovanja pojedinih gradova u Srbiji od strane anglo-američkih aviona. Prema informaciji koju je donelo *Novo vreme*, u broju od 23. oktobra 1943, samo od bombardovanja Niša, 20. oktobra, poginulo je 250 stanovnika ovog grada.¹⁴¹ Pošto su mnoge kritike bile upućene kvislinškom listu *Novo vreme* i uopšte kvislinškoj štampi, koja je lažno prikazivala vojno-političku situaciju u svetu i u zemlji, Stanislav Krakov, glavni i odgovorni urednik *Novog vremena*, dva puta se pojavio u roku od mesec dana pred mikrofonom Radio-Beograda: 30. novembra i 29. decembra 1943. godine. Pod naslovom „Moj prvi odgovor Londonu” i „Moj drugi odgovor Londonu”, Krakov je pokušao da „dokaže” da je tadašnja beogradska štampa u službi srpskog naroda; da objektivno prikazuje prilike u Srbiji i da dosledno sprovodi liniju i politiku „vlade narodnog spasa”, na čelu sa Milanom Nedićem.¹⁴²

Svoj stav prema jugoslovenskoj izbegličkoj vladi u Londonu, Nedić, sa svojim saradnicima, bitno nije menjao ni u toku 1944. godine, kada je bilo očito da će Nemačka izgubiti rat. Tako je 7. marta iste godine, u govoru održanom prilikom prijema izaslanstva srpskih izbeglica, najoštrije napao generala Dušana Simovića i okarakterisao ga kao čoveka koji se u roku od 24 časa od ultramonarhiste pretvorio u „boljševika” pa ga je, sem toga, nazvao bezumnikom.¹⁴³ Zanimljivo je istaći da protivno ovakvom svom stavu prema pomenutoj vladi u Londonu, Nedić se kao kvislinški ministar-predsednik nije nikada izjasnio (prema onome što je zabeleženo u kvislinškim i nemačkim izvorima i kvislinškoj štampi) kao protivnik kralja Petra II. Štaviše, prilikom dogovora, koji je 3. marta 1944. godine imao u Beogradu, sa svim komandantima Srpske državne

straže iz unutrašnjosti i višim oficirima Štaba komande te formacije, održao je govor, u toku kojeg je, navodno, uzviknuo: „Živeo kralj Petar II”,
¹⁴⁰ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, Šeferov izveštaj od 25. VII 1943. — Interesantno je navesti još nekoliko napisa u kvislinškoj štampi Srbije protiv izbegličke vlade. *Novo vreme*, 15. IV 1943, piše: „Pre dve godine, na dan 15. aprila 1941, bivša jugoslovenska vlada izvršila je nečuveno izdajstvo prema srpskom narodu, jer je toga dana kukavički pobegla iz zemlje i sramno napustila vojsku i narod, ostavljajući ih nesrećnoj i zloj sudbini, za koju je ova vlada bila jedino kriva i zločinac.” Isti list 29. VI piše o novoj jugoslovenskoj vladi u Londonu na čelu sa Trifunovićem; u broju od 12. VII da je u Londonu obrazovan jugoslovenski emigrantski odbor, a 15. VIII 1943. o svađama u emigrantskoj vladi u Londonu itd.

¹⁴¹ *Novo vreme*, 23. X 1943. — U jednom kvislinškom dokumentu od 25.

X 1943. dat je spisak 104 poginula radnika u Niškoj radionici.

¹⁴² *Novo vreme*, 30. XI 1943, i 29. XII 1943.

¹⁴³ *Novo vreme*, 8. III 1944.

258

a zatim je dodao: „Za kralja smo svi, i četnici, i SDS, i SDK, pa zašto da se međusobno borimo”.¹⁴⁴ Bugarski oficir za vezu pri Štabu vojnoupravnog komandanta Srbije tih dana je poslao izveštaj svojoj komandi u Sofiji, u kome je, pored ostalog, rečeno da je Herman Nojbaher obavestio Milana Nedića da se pronose glasovi da kralj Petar II namerava da se sa pratnjom spusti padobranom u Stab Draže Mihailovića i da je Nedić navodno izjavio: „Još nije vreme da se kralj vrati u Srbiju.”¹⁴⁵

Sve ove policijske izveštaje, pa i izveštaj bugarskog oficira za vezu primamo sa rezervom. Jer ni u jednom drugom dokumentu nismo mogli naći sličnu izjavu srpskog kvislinškog predsednika. Sigurno je, međutim, da je u to vreme bilo različitih nagađanja i pretpostavki, jer se vojno-politička situacija iz dana u dan menjala u korist antihitlerovske koalicije.

Komanda Jugoistoka, čije je sedište bilo u Beogradu, predviđala je, na primer, da bi se Anglo-Amerikanci mogli iskrcati negde na Jadranu, pošto se i inače u to vreme očekivalo da Saveznici otvore Drugi front. S tim u vezi kružile su razne vesti pa i ta da bi se kralj negde u Jugoslaviji mogao spustiti padobranom u štab Draže Mihailovića. Ali sve su to bile neproverene informacije, koje je nemačka obaveštajna služba, ipak, zabeležila u svojim izveštajima.

Međutim, kada je reč o odnosu Nedićeve vlade prema izbegličkoj jugoslovenskoj vladi u Londonu u toku drugog svetskog rata, treba istaći, uprkos činjenici što su se ove dve kontrarevolucionarne garniture međusobno optuživale, da je, ipak, srpski kvislinški predsednik pokušao da sa vladom u Londonu uspostavi kakve-takve kontakte. To više nisu bila nagađanja, već činjenica, o kojoj postoje sačuvana autentična dokumenta.

Nedić je u vezi s tim pred istražnim organima posle rata izjavio sledeće:

„U toku okupacije nisam imao veze sa emigrantskom vladom, sem što sam jednom prilikom dobio poruku preko sina pok. Miće Jankovića, biv. pukovnika, — koji je bio bankarski činovnik, od Ilije Šumenkovića jugoslovenskog poslanika u Ankari, koji mi je poručio usmeno: da kraljevska vlada u Londonu odobrava postupke moje vlade.”¹⁴⁸

Iz ovog citata vide se dve stvari: prvo, da Nedić ne poriče da je imao izvesne kontakte sa izbegličkom vladom u Londonu preko njene ambasade u Ankari; drugo, neupućeni čitalac na osnovu ove izjave mogao bi zaključiti da je ovo bila samo naivna i slučajna veza. Ipak nije bilo tako. To pokazuju publikacije mnogih emigranata, na primer, Boška Kostića, Stanislava Krakova, Jovana Trišića, Petra Martinovića i drugih, čije smo navode već citirali u prethodnom tekstu, ali uz naročitu opreznost, prover avaj ući i upoređujući svaki podatak sa drugim pouzdanim izvorima.

To su bili uglavnom funkcioneri koji su zauzimali odgovorne položaje u Nedićevom kvislinškom aparatu. Kada pišu o svom bivšem predsedniku, prilično su pristrasni i neobjektivni, ali ne mogu da zaobiđu činjenicu da

¹⁴⁴ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, Izveštaj dr Šefera, 10. marta 1944.

¹⁴⁵ Isto, Šeferov izveštaj od 20. marta 1944.

¹⁴⁶ AVII, Nća, br. 16/7-3, k. 1, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića, 9. I

1946; isti izvor. Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano.

je Nedić u jednom periodu svoje vladavine, verovatno kada je uvideo da će Nemci biti pobeđeni u drugom svetskom ratu, pokušao da uspostavi saradnju sa izbegličkom vladom u Londonu. Ali, pored emigrantske literature, postoji i jedan broj dokumenata — šifrovanih depeša, koje bolje osvetljavaju celo ovo pitanje.

Upravo, preko Boška Kostića, šefa kabineta ministra privrede u Nedićevoj vladi, koji je ujedno bio i Ljotićev lični sekretar, Nedić i Ljotić su u dva maha tokom 1942. i 1943. godine pokušavali da preko Ambasade izbegličke jugoslovenske vlade u Turskoj uspostave veze s tom vladom. Da bi Kostić imao pokriće pred Nemcima zbog čega putuje van zemlje, dat mu je nalog da kao delegat Srpskog crvenog krsta otputuje za Tursku i tamo sklopi ugovor o uvozu pamuka u Srbiju, kako bi se, navodno, obezbedila odeća za izbegličku decu. Stvarni cilj njegovog putovanja bio je da po nalogu Nedićeve vlade uspostavi kontakte sa Ambasadom izbegličke kraljevske vlade i s engleskom obaveštajnom službom u Ankari; da im preda informacije o prilikama u Srbiji; poruku za kraljevsku vladu, a ujedno da otuda donese druge poruke i informacije za Nedićevo vladu i četnički pokret Draže Mihailovića.¹⁴⁷

Prema onome kako Kostić navodi u publikaciji „Za istoriju naših dana“, on je prvi put pošao u Tursku februara 1942. Tamo se zadržao nekoliko meseci. Svoj deo posla po državnoj liniji „uspešno“ je obavio, ali je odmah uspostavio kontakt i sa Ambasadom izbegličke jugoslovenske vlade u Ankari. Vodio je razgovore sa ambasadorom Ilijom Šumenkovićem, savetnikom poslanstva Tomazom, sekretarima Rafailom Arnerijem i Nikolajevićem i vojnim izaslanikom potpukovnikom Milošem Bankovićem. A u Carigradu, gde je bio smešten konzulat, Kostić tvrdi da je razgovarao sa generalnim konzulom Ljubom Hadži-Dorđevićem, konzulom, majorom Vladimirom Perićem i Đolovićem i atašedom za štampu Lukom Lukovićem. Kostić takođe ističe da pismena dokumenta nije smeo nositi sa sobom, već je na prvom tajnom sastanku Ljubi Hadži-Dorđeviću izdiktirao na magnetofon poruku iz Beograda sledeće sadržine: „Nedić i Ljotić poručuju da su se primili preteškog i nezahvalnog zadatka u cilju spasavanja srpskog naroda, kome preti opasnost potpunog istrebljenja. Oni ostaju verni svome kralju, koga nikada nisu i neće izneveriti... Prikazao sam mu kako je zajedničkim nacionalnim snagama pošlo za rukom da unište Titovu „Uzičku republiku“; kako je posle toga došlo do legalizacije nekih četničkih odreda i kako Nedić i Ljotić sve čine od samog početka da dođe do jedinstva u nacionalnom frontu prema komunistima. Nedić i Ljotić smatraju da đeneral Mihailović treba i dalje da ostane ilegalan i da pitanje od opšteg narodnog interesa zajednički rešavaju da bi se što više spasio srpskih glava.“¹⁴⁸

Pitanje je da li je interpretacija poruke Nedićeve vlade bila baš ovakva, ali, po svemu sudeći, mogla je biti približno takva. Kostić ne krije da su vojni izaslanik Banković i major Perić oštro kritikovali Nedića što

¹⁴⁷ B. Kostić, n. d., 73—92.

¹⁴⁸ Isto, str. 75.

260

L

se stavio u službu okupatora, ali je ipak njihovu poruku Draži Mihailoviću preneo preko njegovih simpatizera, beogradskih novinara Borivoja Gavrilovića i Jovana Lazarevića.¹⁴⁹

Drugo putovanje u Tursku, kao što Kostić tvrdi, bilo je juna 1943.

Tamo je ostao do kraja godine. Ističe da je kontaktirao sa istim ličnostima iz Ambasade izbegličke jugoslovenske vlade. Jedina promena je bila u tome što je umesto generalnog konzula Ljube Hadži-Dorđevića, imenovana nova ličnost. Najinteresantniji podatak iz ove knjige je taj kada Kostić, kvislinški „diplomata“, navodi da je ovom prilikom preneo Nedićevo poruku kralju Petru II, koju su na magnetofon snimili Luković i Perić, i da je odmah telegrafski prenetu u London: „Vaše veličanstvo, ja činim sve što je u mojoj moći da spasem što je moguće više srpskih života.

Propaganda iz Londona sprečava me u mom poslu. Ne smeta to što me napada, jer to čini moj teški zadatak sa okupatorom lakšim. Ali ja molim da me vi ne tretirate kao Kvislinga i Pavelića, koji je do danas uništio oko 600.000 Srba u 'Nezavisnoj Državi Hrvatskoj'. Znam da u redovima srpskih oružanih snaga ima oko 80% oficira i ljudi koji pripadaju pokretu đenerala Mihailovića i koji će se pripojiti njemu kada vreme za to dođe, da pomognu oslobođenju svoje zemlje. Ja sam spreman da predam vlast đeneralu Mihailoviću kada Nemci odu, da bi se održao zakon i red u zemlji dok se legalna vlada i Vaše veličanstvo ne povrate. Radi toga, molim Vas da delujete na đenerala Mihailovića da ne preduzima prerane represalije nad nezaštićenim stanovništvom. Svaka nemačka glava se plaća za sto srpskih. Za mene, međutim, svaka pojedinačna glava je draža nego sto nemačkih. Posle oslobođenja zemlje spreman sam da izađem pred Narodni sud. Za moja dela istorija će da sudi najbolje."¹⁵⁰

U vezi sa ovim citatom mogla bi se postaviti dva pitanja: prvo, da li je uopšte tada jedna ovakva poruka iz Beograda, preko Ambasade u Turskoj, preneti izbegličkoj jugoslovenskoj vladi u Londonu. Ako je i postojala, da li je njena sadržina bila ovakva ili slična; drugo, ako je već takva ili slična poruka upućena, zbog čega baš tada, u drugoj polovini 1943, Nedić odlučuje da se obrati kralju Petru II Karađorđeviću. Sma-

149 Isto.

¹⁵⁰ B. Kostić, n. d., 114. — Kostić piše između ostalog: „Na sledećem sastanku, po izričitoj želji Nedića i Ljotića, kao najstarijem našem diplomatskom predstavniku, Luki Lukoviću, saopštio sam sledeće: „Nedić i Ljotić su spremni da pomažu D. M. sa oružjem, municijom, odećom i novčano, da on i dalje vrši svoju organizaciju. Mole, da se D. M. sa koliko god oružanih snaga želi, skloni na jednu određenu teritoriju. Ni jedno postavljanje komandanata u SDK i SDS, kao i ostalom četničkom aparatu, neće se izvršiti bez njegove saglasnosti; traže da se iz zasede ne ubijaju Nemci, pošto oni za jednog Nemca ubijaju 100 Srba, a za ranjenog 50. Nedić i Ljotić nisu u mogućnosti da tu odmazdu spreče. Zamolio sam Lukovića da se ovo u najvećoj tajnosti saopšti Nj. V. i kraljevskoj vladi.“ U daljem tekstu Kostić navodi da se 4. decembra 1943. ponovo vratio u Beograd: „Moj referat Nediću i Ljotiću bio je ukratko, sledeći: Poruke od njih dobijene, u potpunosti isporučene. Posao za Srpski crveni krst, blagodareći prijateljima, zaključen. Strana štampa sve više piše o Titu; mnogi ga listovi predstavljaju kao velikog borca za demokratiju. Saveznici ne priznaju D. M. Imam utisak da među našima u Londonu ne vlada jedno mišljenje s pogledom na naša pitanja.“

261

tramo da nije teško odgovoriti ni na jedno ni na drugo pitanje. Pre svega, postoje dva telegrama iz tog perioda koja su upućena iz Carigrada sa potpisima „Perić i Luković“ u kojima se ukratko interpretira sadržina teksta koji Boško Kostić navodi, što nam daje osnova da zaključimo da je takva ili slična poruka iz Beograda stvarno upućena. U telegramu od 9. jula 1943. govori se o vojno-političkoj situaciji u Srbiji; o raspoloženju stanovništva u vezi sa najavljenom kraljevom ženidbom; zatim, o stavu Nedića i njegove vlade u vezi s ovim pitanjem pa se dodaje: „Iako je ženidba lična stvar kraljeva, Nedić, veran podanik kralja, izveštava da to ne treba sada da čini u interesu dinastije i zemlje, a s obzirom na očajno stanje u kojem se nalazi srpski narod... Nedić je kralju veran i čini sve da spase što se spasti može i o čemu će biti reči posle rata. Ne traži ni pomilovanje ni aboliciju, traži samo da se izvede pred sud i da sud da o njemu reč za vreme okupacije. Moli da se ostavi da radi i ako se šta od njega želi da mu dostavimo. Moli da se napada što više, jer je to za njega bolje kod Nemaca, ali da se ne upoređuje sa Pavelićem, jer se zbog njega i primio da sastavi vladu i sprečio tlačenje Srba.“¹⁵¹

Drugi telegram, samo dan kasnije upućen iz Carigrada ćifrovanom depešom u London, prispeo je u sedište jugoslovenske izbegličke vlade 11. jula u 15,10 časova. U stvari, on je bio nastavak poruke primljene iz Beograda: „Srbi su do sada izgubili preko milion ljudi. Streljanja se vrše stalno i Nedić ne može da ih spreči i od 1. do 20. juna streljano je preko 3.000 stanovnika. Sve trupe, koje je do sada uspeo (Nedić) da spremi, koje su već sada 80% za Dražu Mihailovića, staviće njemu na raspolaganje,

njemu ili nekom drugom licu koje se odredi i kada za to dođe momenat. Nedić je takođe za Jugoslaviju, ali ne za onakvu kakva je bila. Treba odrediti granice svakoga plemena, pa neka svako uredi svoju teritoriju kako hoće. Molim, javite kakav odgovor imate za Nedića."¹⁵²

Nismo mogli naći nijedan drugi dokumenat sličan ovima koje smo citirali. Pretpostavljamo da ih nije ni bilo. Ali već citirana fakta su neoborivi dokazi da je Nedić iz izvesnih razloga tražio da popravi svoje odnose sa izbegličkom jugoslovenskom vladom u Londonu, koju je do tada beskompromisno napadao. Takođe nismo mogli naći odgovor iz Londona na citirane telegrame. Možda emigrantska vlada nije ni pridavala neku pažnju Nedićevoj poruci. A mogao je vrlo lako odgovor biti i negativan po svom sadržaju, te ga je Kostić u svojoj knjizi prečutao. Jer, na jednom mestu svoje „studije“ on navodi kakvu je poruku za Nedića i Ljotića doneo iz Carigrada, odnosno Ankare, pa u vezi s tim kaže: „Strana štampa sve više piše o Titu. Mnogi ga listovi predstavljaju kao borca za demokratiju. Saveznici napuštaju Dražu Mihailovića. Imam utisak da među našima u Londonu ne vlada jedno mišljenje s pogledom na naša pitanja.”

¹⁵³

¹⁶¹ AVII, reg. br. 16/2-1, k. 275, četnička arhiva šifrovan telegram poslan iz Carigrada 9. jula 1943. u 13,20h, primljen u Londonu 10. jula u 12,10h.

¹⁵² AVII, reg. br. 17/2-1, k. 275, četnička arhiva šifrovana depeša, str. pov. br. 366.

¹⁵³ B. Kostić, n. d., 114.

262

Jovan Trišić, u citiranoj knjizi na str. 70, tvrdi da je pomenutu poruku kralju Petru II Nedić uputio u avgustu 1943. i da je proveravajući njenu autentičnost, 7. maja 1957. uputio pismo kraljevoj kancelariji u Londonu, kao i to da je jedan deo njene sadržine glasio: „Molim, Vaše Veličanstvo, da naredi Draži Mihailoviću da samnom saraduje, jer on to do sada nije hteo.”¹⁵⁴ Stanislav Krakov u svojoj prvoj knjizi o Nediću, na str. 89, navodi da je pomenuta Nedićeva poruka stigla u London u septembru 1943. Međutim, reč je ipak, samo o onoj koja je 9. i 10. jula upućena iz Carigrada šifrovanom depešom Vladimira Perića i Luke Lukovica. Svi emigranti koji su pisali o Nediću, ovo su navodili ne na osnovu dokumenata, već na osnovu sećanja svojih ili nekih drugih ličnosti koje su u to vreme bile dobro obaveštene.¹⁵⁵ Zanimljivo je napomenuti da je Konstantin Fotić, bivši poslanik vlade Kraljevine Jugoslavije kod Društva naroda, a kasnije poslanik u Vašingtonu, početkom oktobra 1943. dao preko Radio-Njujorka jednu izjavu o prilikama u Srbiji, kao i ocenu rada Nedićeve vlade. U toj oceni rečeno je, pored ostalog, da se Nedić ni u kom slučaju ne može tretirati kao izdajnik i da se ne može upoređivati sa Kvislingom, Petenom i Antom Pavelićem. Ako je tačno interpretiran Fotićev govor, onda bi se moglo zaključiti da je i on bio obavešten o porukama iz Beograda i Carigrada, pa je na ovaj način hteo da da izvesnu satisfakciju Milanu Nediću, koji se trudio da „objedini sve nacionalne snage u borbi protiv komunizma”.¹⁵⁶

Na drugo pitanje, o motivima koji su podstakli Nedića da šalje poruku kralju Petru II u London, takođe nije teško odgovoriti. Nedić je tokom 1941, 1942, pa, možda, i u prvoj polovini 1943. još verovao da će Nemci pobediti. Zbog toga je i pristao na otvorenu saradnju sa okupatorom. Ali već 1943. godine, koja je bila prelomna u drugom svetskom ratu, retko kome, ko je iole pratio politička zbivanja u svetu, nije bilo jasno da će Nemci rat izgubiti, naročito posle poraza kod Staljingrada i kapitulacije Italije. Teško je poverovati da i Nediću to nije bilo jasno i to ga je sigurno zabrinjavalo, zbog čega je pokušao da popravi svoj veoma težak položaj. Kontakti Nedića sa Dražom Mihailovićem, slanje ljudi u ino-

¹⁵⁴ J. Trišić, n. d., 70. — Trišić tvrdi da je sličnu poruku Nedić uputio jugoslovenskoj izbegličkoj vladi preko Švajcarske i da je tamo stigla početkom 1943. O tome piše u svojoj knjizi Martin David: „Ally Betrayed” (Izdani saveznik), 1946, str. 156—157. Nismo mogli naći potvrdu ovoga bilo u kom drugom izvoru, zbog toga ovu informaciju, kao i mnoge druge u emigrantskoj literaturi treba primiti sa rezervom.

¹⁵⁵ S. Krakov, n. d., 89. — Krakov na ovom mestu citira izjavu dr Milana

Gavrilovića, poslednjeg poslanika Kraljevine Jugoslavije u Moskvi, koju je dao u pomen M. Nediću, priređen 29. aprila 1961. u Čikagu (SAD): „U svom izveštaju kraljevskoj vladi u Londonu, odmah po padu Italije, general Nedić kaže da je on tamo, u zemlji, posmatrajući Nemce, tačno znao da su i sami Nemci svesni da su izgubili rat i da je i njegovo uverenje da ga sigurno gube. Zato on moli kraljevsku vladu da sve učini da dođe do sporazuma između njega i generala Mihailovića. Ovaj je sporazum, kaže general Nedić u izveštaju, od bitnog interesa za srpski narod.”

¹⁵⁶ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, Šeferov izveštaj Himleru, 6. X 1943.

263

stranstvo da uspostavljaju vezu sa izbegličkom vladom i kraljem, povezivanje sa savezničkim obaveštajnim službama itd. nedvosmisleno pokazuju da je Nedić vrlo dobro video propast Hitlerove Nemačke. Naime, bio je svestan da će po završetku rata odgovarati što je sarađivao sa okupatorom, pa je i zato pokušao da uspostavi vezu sa kraljevskom izbegličkom vladom, a to znači i sa Englezima i Amerikancima, jer je bio ubeđen da će se oni iskrcati negde na jadranskoj obali.

Kada je reč o odnosu Nedića prema emigratnskoj vladi, značajno je istaći kako su nemačke okupacione vlasti u Srbiji gledale na ovo pitanje. Treba odmah napomenuti da su Nemci u svemu podržavali Nedićevu vladu u njenim kritikama upućenim izbegličkoj vladi, da su redovno cenzurisali govore Milana Nedića i njegovih ministara na ovu kao i na mnoge druge teme. Nemačka štampa uvek je davala veliki publicitet Nedićevim izjavama kada je kritikovao izbegličku vladu, Engleze i Amerikance. I ne samo to, Nemci su redovno insistirali da kvislinška štampa bude što oštija u svojim člancima a da funkcioneri iz srpske kvislinške administracije što više kritikuju Dražu Mihailovića, kraljevsku vladu i Anglo-Amerikance.¹⁵⁷ To je sasvim logično. S njima su bili u ratnom sukobu; bojali su se da se ne iskrcaju negde na obalama Jadrana, naročito posle kapitulacije Italije, čime bi odbrana Jugoistoka (gledajući sa strategijskog gledišta Komande Vermahta) bila znatno ugrožena. Zbog toga su, pored sopstvene propagande, Nemci insistirali da i kvislinška štampa bude što ubojitija, kako bi se bar kod jednog dela srpskog stanovništva stvorilo antiangloameričko raspoloženje.

¹⁵⁸

¹⁵⁷ Abwehrstelle Beograd — III, Cz, izveštava 12. II 1942. svoje pretpostavljene o uticaju engleske propagande na srpski narod (AVII, NA, k. 27, f. 1, dok. 29); Bender u izveštaju, 20. VI 1942, piše vladi Rajha o uticaju govora Dušana Simovića na srpsko stanovništvo (AVII, NAV, N-T-120, 200/153625); 4. XI 1942. Bender ponovo šalje izveštaj a u prilogu prevod Nedićevog govora koji je održao preko Radio-Beograda 8. XI 1942. Ističe važnost govora, naročito dela u kome govori o odnosima između D. Mihailovića i emigrantske vlade u Londonu. Traži obaveštenje o reagovanju strane štampe na Nedićev govor (AVII, NAV, N-T-120, 200/153704-11).

¹⁵⁸ Bender, u izveštaju 21. X 1942, piše Ribentropu i sledeće: „Oštro raspravljanje s Dražom Mihailovićem i Londonom, pri čemu će Nedić govorom koji će lično održati na radiju otvoriti polemiku. Pri tom, da ne bi samom Draži Mihailoviću nepotrebno pridao važnost, treba manje da se vodi borba protiv njegove ličnosti no protiv, ‚dražinovštine‘, tj. iluzije o lepoj budućnosti, koja treba da dođe iz Londona” (AVII, NAV, N-T-120, 200/153804-07). — U izveštaju Komande Jugoistoka, 20. II 1944, pisalo je pored ostalog: „Političku situaciju karakteriše pojačano postavljanje srpske vlade na protivsaveznički kurs. Sam Nedić se u svojim govorima održanim u poslednje vreme nedvosmisleno postavio u tom pogledu. Vlada se nada da će, uz pomoć odobrenog pojačanja Dobrovoljačkog korpusa, moći sama da u zemlji uspostavi red i mir” (AVII, NAV, N-T-311, 189/224).

264

ODNOS KVISLINŠKIH VLASTI U SRBIJI PREMA SRPSKOJ PRAVOSLAVNOJ CRKVI

Rat i okupacija nisu poštedeli ni Srpsku pravoslavnu crkvu, kao ni mnoge druge institucije koje su bile antiokupatorski raspoložene. Odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, Nemci su preduzimali izvesne mere kako bi se neutralisala antiokupatorska propaganda pravoslavnog sveštenstva. Prva je bila na udaru najviša vlast Srpske pravoslavne crkve, Sveti arhijerejski sinod. Već u maju bili su uhapšeni patrijarh pravoslavne

crkve Gavriilo Dožić i episkop žički Nikolaj Velimirović, pod optužbom da su saučesnici u puču od 27. marta 1941.¹⁵⁹ Pored toga, mnoge crkvene zgrade bile su rekvirirane za potrebe nemačke vojske, među njima i zgrada Patrijaršije u Beogradu. Iz susednih, takođe okupiranih delova Jugoslavije, pravoslavno sveštenstvo je proganjano, zajedno sa ostalim stanovništvom srpske nacionalnosti, i doseljavalo se u Srbiju sa ostalim izbeglicama. S ovim nikako nismo hteli da istaknemo da je pravoslavno sveštenstvo imalo progresivnu ulogu u NOR-u i revoluciji. Naprotiv, najveći njegov deo simpatisao je četnički pokret Draže Mihailovića, to znači da je njegova uloga u osnovi bila kontrarevolucionarna, bez obzira na to što su bili proganjani od okupatora.

Umesto uhapšenog Gavriila Dožića, Sveti arhijerejski sinod, na svom sastanku od 7. jula 1941, izabrao je novog v.d. poglavara Srpske pravoslavne crkve — skopskog mitropolita Josifa.¹⁶⁰ Iz zapisnika sa ovog sa-
¹⁵⁹ Iz izveštaja o njihovom saslušanju, 16. juna i 17. jula 1941, koje je Eiben trop primio od šefa policije i bezbednosti, vidi se da je na njih izvršen jak pritisak kako bi se otkrila uloga Srpske pravoslavne crkve u događajima od 27. marta, njena veza sa Angloamerikanskom crkvom itd. (J. Marjanović, *Ustanak*, 73).

¹⁶⁰ Glasnik, službeni list Srpske pravoslavne crkve, br. 2. i 3, 8. jula 1941.

— U ovom broju Glasnika, pored ostalog, piše: „Sastali su se u saglasnosti sa okupacionim vlastima 7. jula i učinili su posetu njegovoj svetosti Arhiepiskopu Pečkom, Mitropolitu beogradsko-karlovačkim i Patrijarhu srpskom gospodinu Gavrilu u manastiru Rakovici. Posle te posete sastali su se u konferenciju, na kojoj je konstatovano da su i nemačke okupacione vlasti izjavile da je potrebno da se, koliko je moguće, održi jedinstvo Pravoslavne crkve pod upravom propisanom njenim ustavom. Posle konferencije, molitvom je otvorena sednica Sv. arhij. sinoda, na kojoj je utvrđeno da njegova svetost Patrijarh srpski gospodin Gavriilo nije u položaju da vrši svoje službene dužnosti, te da je nastupio slučaj iz čl. 55. Ustava Srpske pravoslavne crkve, i da, prema tome, njegovu svetost Patrijarha ima zameniti u Svetom arhijerejskom sinodu najstariji po episkopskom posvećenju.”

265

stanka vidi se kakav je bio stav Svetog arhijerejskog sinoda prema nemačkim okupacionim vlastima: „Sinod će lojalno izvršavati zakone i naredbe okupacionih i zemaljskih vlasti i uticaće preko svojih organa na potpuno održanje reda, mira i pokornosti. Sveti arh. sinod smatra za potrebno da pozove sav blagočestivi narod da se naročito u ovim burnim vremenima čuva svih onih struja koje se dižu protiv vere, svete crkve i svega duhovnog života i koja mogu izazvati pometnju i da ostane veran svojoj pravoslavnoj crkvi, koja je večna i koja ga je, kroz vekove čuvala.”

¹⁶¹

Samo dan kasnije, najviši predstavnici Srpske pravoslavne crkve, na čelu sa mitropolitom Josifom, posetili su vojnoupravnog komandanta Srbije Šredera i pored toga što su insistirali da mogu nesmetano obavljati „opela božja u svojim eparhijama”, predali su mu opširan memorandum o položaju srpskog stanovništva a posebno sveštenstva u susednim oblastima okupirane Jugoslavije.¹⁶² U ovom dokumentu Srpskog arhijerejskog sinoda ističe se „lojalnost” nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji i, istovremeno, antikomunističko raspoloženje, jer se već u uvodnom delu memoranduma ističe da će crkva „ostati nepomirljiva protivnica destruktivnih elemenata zadojenih bezverjem i materijalizmom, za koje elemente stvara teren upravo spomenuto stanje haosa i bezakonja”. Gotovo je sigurno da je ovaj memorandum pisan u dogovoru sa Svetom komesara ili, možda, na njegovu inicijativu, jer je neposredno pre toga Šrederu podnet takođe memorandum tzv. vlade komesara, u kome se ističe „zabrinutost” za položaj stanovništva srpske nacionalnosti u susednim pokrajinama, kao i zahtevi za proširenje granica Srbije.

Međutim, u ovom delu rukopisa nismo imali nameru da pišemo o pravoslavnom sveštenstvu, odnosno o njegovom držanju u toku drugog svetskog rata, jer to prelazi okvire naše teme; o tome bi se mogla napisati posebna studija. Cilj nam je da pokažemo odnos kvislinške uprave u Srbiji prema Crkvi kao instituciji za vreme okupacije. Mnogi kvislinški pa
1 nemački izvori govore da su i tzv. vlada komesara i Nedićeva „vlada

narodnog spasa" nastojale svim sredstvima da sveštenstvo pridobiju za svoje kontrarevolucionarne ciljeve; da ga stave u službu okupatora i u

161 Isto.

162 *Novo vreme*, 10. VII 1941, Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — Memorandum „Njegovoj ekscelenciji Glavnom vojnom zapovedniku u Srbiji, generalu protivavionske artiljerije, gospodinu fon Šrederu". U uvodnom delu ovog dokumenta rečeno je: „Prijateljski prijem kojim ste počastili 8. ovog meseca Sv. arhijerejski sinod, kao i vaša ljubazna izjava da ćete primiti našu tom prilikom najavljenju žalbu o sadanjem teškom stanju Srpske crkve i srpskog naroda, daje nam slobodu da vam u ime Vrhovne izvršne vlasti Srpske pravoslavne crkve, podnesemo sledeću predstavku. Smatramo neophodnom dužnošću obratiti Vašu pažnju bar na jedan deo zločina, prvo, zato što se Srbi nisu nikada nalazili u većoj nevolji, drugo, zato, što je vrhovna uprava Srpske pravoslavne crkve jedina vlast koja duhovno predstavlja celokupni srpski narod, ne samo iz predratne Jugoslavije nego i iz ostalih zemalja; najzad zbog toga što Srpska pravoslavna crkva, želi i u današnjim prilikama lojalno saradivati na delu opšteg rada i reda u ovoj zemlji, i ostati nepomirljiva protivnica destruktivnih elemenata zadojenih bezverjem i materijalizmom, za koje elemente stvara teren upravo spomenuto stanje haosa i bezakonja."

266

borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. O tome govori, pored ostalog, i pismo komandanta Srpske žandarmerije od 15. avgusta 1941, upućeno Milanu Aćimoviću. „U Srbiji ima mnogo vladika i mitropolita, koji su ili domaći ili izbegli iz drugih krajeva, kao i veliki broj besposlenih sveštenika, koje sve skupa treba angažovati da obilaze crkve, zavetine, sela, manastire itd., da drže svečane liturgije, da održavaju litije i procesije i da tom prilikom održavaju prigodne propovedi. Narod će ovo rado primiti, a komunisti će biti protiv ovoga, te ako bi komunisti pokušali sprečiti ovu akciju, to će ih odvojiti od naroda, jer narod još veruje i poštuje svoju crkvu."¹⁶³

Nedićeva vlada je odmah posle preuzimanja dužnosti stupila u kontakt sa Svetim arhijerejskim sinodom i nastojala da ovaj „forum" javno osudi i komuniste i četnički pokret Draže Mihailovića. Dakle, sve one koji su u šumi. Međutim, Sinod se tome usprotivio pod izgovorom „da je crkva iznad svih partija, D. Mihailovića, Ljotića, pa i komunisti".¹⁶⁴ Zbog toga je došlo u prvo vreme do zategnutih odnosa između Nedića i Srpske pravoslavne crkve. Jer, ova je već do tada u nekoliko svojih dokumenata osudila komuniste kao ateiste. Ali Dražu i njegov četnički pokret, koji je radio na restauraciji monarhije po uputstvima izbegličke jugoslovenske vlade u Londonu, nisu hteli da osude. U izveštaju koji je Einsatzkomandi Sipo i SD u Osijeku podneo njen agent iz Beograda, već ranije pomenuti prof. Rudolf Treu, 9. septembra 1941, vidi se da je nemačka obaveštajna služba budnim okom pratila kakav je stav Nedićeva vlada već u početku zauzela prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi. U vezi s tim održan je početkom septembra sastanak u Beogradu, kome su prisustvovali: Treu, Nedić i Ljotić. Na osnovu ovog izveštaja saznajemo da su ova poslednja dvojica, pored ostalog, tada izjavila da vladika Josif, zamenik patrijarha Gavrila, vodi dvoličnu politiku, da je slabog karaktera i vrlo liberarino nastrojen, da bi, eventualno, mogao da paktira i sa komunistima i, konačno, da je on kriv što se pravoslavno sveštenstvo držalo uglavnom pasivno prema komunističkom delovanju. Dalje se u citiranom izveštaju ističe da su, navodno, Nedić i Ljotić na istom sastanku izjavili da je vladika dr Nikolaj Velimirović veliki simpatizer Anglo-Amerikanaca, ali i veliki neprijatelj komunizma.¹⁶⁵

Razume se da i ovaj policijski izveštaj, kao i mnoge druge, primamo sa rezervom. Ali je činjenica da su Nemci već od prvih dana okupacije u pravoslavnoj crkvi videli svog velikog protivnika, smatrali su da je bila povezana sa Anglikanskom crkvom i da je imala vidnog udela u događajima od 27. marta 1941; da simpatiče kralja i da podržava četnički pokret Draže Mihailovića. Zbog toga im je bilo veoma važno kako će se Nedić postaviti prema Pravoslavnoj crkvi. Srpski kvislinški predsednik je radio uglavnom onako kako mu je savetovao Upravni štab vojnoupravnog komandanta, i već 16. septembra izdaje naredbu da se zabrane crkveni sa-

163 AVII, Nća, reg. br. 3/1-1, k. 27; Zb. NOR, 1-21, 40.

164 AVII, Nća, br. 19/7, k. I.

165 Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

267

bori, vašari, svako skupljanje naroda, osim skupljanja za vreme pijaćnih dana po sreskim mestima i skupljanja koja naređuju policijske vlasti.¹⁶⁶ Postepeno, Nedić je i sam uvideo da treba da koriguje svoj odnos prema pravoslavnom sveštenstvu, kako bi mu ono pomoglo da uspešnije sprovodi uredbe i naredbe nemačkih okupacijskih vlasti u Srbiji. Isto tako, bilo mu je pošlo za rukom da ubedi Turnera, Benderà i ostale nemačke funkcionere u Beogradu da i oni budu tolerantniji, kako se pravoslavno sveštenstvo ne bi stavilo na stranu njihovih protivnika. U vezi s tim Nedić je pisao Dankelmanu krajem oktobra 1941: „Kako vi hoćete da srpski narod vodi borbu protiv komunizma kada vi napadate ista ona dva njegova simbola, koja ruše i komunisti; kralja i pravoslavnu crkvu. Mi nemamo drugu zastavu da istaknemo nasuprot onoj crvenoj sa Staljinovim likom. Kralj i crkva su dva najsigurnija stožera oko kojih ja mogu da okupim srpski narod u borbi protiv crvenih, koji baš ta dva simbola žešće napadaju nego vas same.”¹⁶⁷

Te početne korake prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi, koji su mu dali dosta glavobolje, Nedić je činio pod uticajem Dimitrija Ljotića, Mihaila Oljćana, Velibora Jonića i mnogih drugih pristalica „Zbora”. Međutim, kasnije o ovom pitanju Nedić vodi samostalnu politiku, sa više poštovanja prema Pravoslavnoj crkvi.¹⁶⁸ Već 28. oktobra 1941. primio je predstavnike Srpskog arhijerejskog sinoda, sa mitropolitom Josifom, i zadržao se s njima u dužem razgovoru. Ako je tačna informacija koju je doneo list *Novo vreme*, u broju od 29. oktobra 1941, na prvoj strani, predstavnici Srpske pravoslavne crkve obećali su Nediću podršku, naročito u borbi protiv komunista.

¹⁶⁹ Sa odobrenjem nemačkih okupacionih vlasti, crkveni obredi su od tada redovno obavljani u svim okruzima na teritoriji Srbije. Sto je najinteresantnije „služba božja” završavala se kao i u vreme Kraljevine Jugoslavije, molitvom za vladara „gospodara i kralja Petra Vto-
¹⁶⁶ *Novo vreme*, 16. IX 1943.

¹⁶⁷ Citira S. Krakov, str. 294, knj. I. — Takvo pismo verovatno da je upućeno Dankelmanu, jer ga Turner pominje u svom izveštaju decembra 1941, koji je poslao komandantu Jugoistoka.

los AVII, Nća, br. 19/7, k. 1, str. 36, Izjava Dragog Jovanovića.

¹⁶⁹ Iz Kabineta Predsedništva Ministarskog saveta izdato je saopštenje u vezi s ovom posetom: „Gospoda arhijereji pokazali su u toku razgovora puno razumevanje za sve rodoljubive napore generala Nedića, koji imaju za cilj stišavanje strasti u narodu, zavodenje reda, suzbijanje nenarodnih razornih elemenata, naročito komunizma, da bi srpski narod sa što manje žrtava i patnji prebrodio sadašnja teška iskušenja. Gospoda arhijereji izjavili su predsedniku Nediću da će Srpska pravoslavna crkva takođe, sa svoje strane, nastaviti da se bori na strani generala Nedića, kako bi se u srpskom narodu što pre povratila bratska snaga i duhovno jedinstvo u suzbijanju međusobnog istrebljenja. Nedić se zahvalio arhijerejima pravoslavne crkve na njihovoj poseti, kojom su prilikom izrazili svoje visoko rodoljubivo shvatanje uloge Srpske pravoslavne crkve u nacionalnom životu u ovim teškim danima. Predsednik Nedić je u isto vreme zahvalio na tome što se Crkva stavlja na raspoloženje za sprovođenje nacionalne izgradnje, koju on namerava izvesti, utoliko više što se je načelo saradnje između Vlade i Crkve u srpskoj istoriji pokazalo korisnim za srpski narod” (*Novo vreme*, 29. X 1941).

268

roga”. Svakog 6. septembra održavalo se javno „blagodarenje” za kralja, koje su služile vladike, a redovno su mu prisustvovali Milan Nedić i svi njegovi ministri.¹⁷⁰

Nedić je u svakom svom govoru kojim se obraćao stanovništvu, apelujući da izvršava njegove naredbe i uredbe i naređenja nemačkih okupacionih vlasti i da beskompromisno vodi borbu protiv komunista, isticao da se sve to može postići jedino „s verom u boga”. U znak pažnje prema Pravoslavnoj crkvi i religiji, 8. aprila 1942. bio je gost predsednika Svetog sinoda, mitropolita Josifa, čemu je kvislinška i nemačka propaganda dala veliki publicitet. Istaknuto je da je ministar-predsednik čestitao uskršnje

praznike Srpskom arhijerejskom sinodu, obavestio ga o uspesima u borbi protiv komunizma i tražio pomoć da crkva svojom propagandom utiče na stanovništvo da bude pokorno okupacionim vlastima i njegovoj vladi.¹⁷¹

Međutim, bez obzira na to što su Nemci imali nešto tolerantniji stav prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi i što je Nedić s njom bio u relativno dobrim odnosima, problem patrijarha Gavriila Dožića, koji se i dalje nalazio zatočen u jednom manastiru, i pod stražom nemačkog Gestapoa, nije skidan s dnevnog reda. Srpski patrijarh je preko svog lekara, odnosno Arhijerejskog sinoda tražio 23. decembra 1941. odobrenje od Nemaca da može doći u Beograd pre božićnih praznika kako bi mogao „prisustvovati sv. božićnoj liturgiji u patrijaršijskoj dvorskoj kapeli i pričestiti se“. Mitropolit Josif je uputio Dožićevu molbu Nediću, a ovaj Upravnom štabu vojnoupravnog komandanta. Posle nekoliko dana Turner je pozvao Nedića na razgovor i saopštio mu da se „srpskom crkvenom poglavaru ne može izaći u susret iz razloga bezbednosti“.¹⁷²

Pored toga, srpski Arhijerej ski sinod vršio je pritisak na Nemce preko Nedićeve vlade da se patrijarh Gavriilo potpuno oslobodi. U vezi s tim Milan Nedić je više puta intervenisao kod Turnera, Benderà, pa i kod Badera. Sa odobrenjem Nemaca, Nedić je tri puta tokom 1943/44. godine odlazio u manastir Vojlovicu i pregovarao sa srpskim verskim poglavarom o uslovima pod kojima bi on ponovo zauzeo svoj položaj. Dva puta je u njegovoj pratnji bio Velibor Jonić, a treći put pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Cvetan Đorđević. Zanimljiva je izjava u vezi s tim, koju je Milan Nedić dao posle rata islednim organima, pa ćemo je delimično citirati: „Cilj mojih poseta bio je uređenje našeg crkvenog pitanja, koje je vladi počelo da zadaje brige zbog držanja Nemaca prema crkvi. Nemci su hteli da crkvi, čiji je glavnik zatvoren, odrede komesara crkve, što je protivno crkvenom ustavu i proizvelo bi teške posledice u pogledu vere i crkve. Mi smo to sprečavali. A i drugo, u redovima sveštenstva počela je podvojenost. Govorilo se protiv vladika i Svetog sinoda i o potrebi da se crkva opredeli prema stvarnoj situaciji. Mi smo želeli da se Patri-

170 Glasnik, službeni list Srpske pravoslavne crkve, br. 4, 6. II 1942; S.

Krakov, n. d., 294, knj. I.

171 Novo vreme, 9. IV 1942.

172 AVII, NAV, N-T-120, 200/153870.

269

Jarh oslobodi i vrati na svoje mesto poglavara crkve i preduzme vođenje poslova prema crkvenom Ustavu. Sa ovoga razloga i išli smo da čujemo njegovo mišljenje po ovom pitanju.“¹⁷³

U daljem tekstu citirane izjave Nedić ističe da su srpskom patrijarhu nudili Nemci (Nedić i Jonić su bili samo posrednici) da potpiše izjavu o lojalnosti okupatoru i, pored toga, da Srpski arhijerejski sinod bude nadležan samo na teritoriji okupirane Srbije, što bi bio uslov da bude oslobođen zatočeništva. Patrijarh je to odbio i postavio neke svoje uslove:

„Neka mi Nemci dadu svoju nadležnost po crkvenom Ustavu i kanonima, pa može. Naročito da sazovem pun Sveti sinod jer bez njega ne mogu raditi.“

On je mislio na nadležnost svoju, crkvenu, i nad vladničanstvima i crkvama u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Mađarskoj, delovima Jugoslavije koje su okupirali Italijani i Bugari. Zahtevao je da odmah naimenuje vladike u „udovičkim eparhijama“, osobito u onim gde su vladike pobijene. Više puta je, navodno, podvlačio kako ne može Nemce ni da vidi, jer su vrlo rđavo s njim postupali u Crnoj Gori, pa su ga čak i peške terali onako starog da danima hoda.¹⁷⁴

Dragi Jovanović tvrdi u svojoj izjavi, koju je dao u istražnom zatvoru u Beogradu posle rata da je „Milan Nedić mnogo polagao u ove razgovore i, što je izuzetak kod njega, držao ih je u velikoj tajnosti“.¹⁷⁵ Međutim, Nemci nisu hteli ni da čuju za uslove koje je postavio srpski patrijarh. Umesto toga, traženo je od njega da se ne meša u unutrašnje stvari pojedinih „država“ koje su obrazovane na tlu okupirane Jugoslavije; da „udovičkim vladničanstvima“ odredi administratore, koji bi bili sa Sv. arhijerejskim

sinodom i pomagali mu u radu, a ne vladike, i da jednom poslanicom ili govorom na radiju osudi novu rusku crkvu i da se od nje ogradi. I nemački i kvislinški izvori govore da je patrijarh kategorički odbio ma kakvu saradnju u ovom pravcu.¹⁷⁶ Time su Nemci prekinuli dalje pregovore sa Gavrilom Dožićem, uz posredovanje Nedića. Ovaj ga je posetio još jednom, sredinom 1944, kada je, navodno, srpski patrijarh bio teško

¹⁷³ Arhiv SUP, Nedićev dosie, neregistrovano. Iziava M. Nedića o hanSeniu dr Gavrilu Dožiću i vladike žičkog Nikolaja Velimirovića. — **Interesantno je kako Nedić opisuje ambijent, gde su Dožić i Velimirović bili zatočeni: „Našli smo Patrijarha i vladiku Nikolaja u manastirskom konaku, na gornjem spratu. Konak je čuvan. Gestapovska straža. Patrijarh je imao na raspoloženju Kabinet i spavaću sobu i jednog našeg momka. Vladika Nikolaj takođe je imao dve sobe. U jednoj je bio on, a u drugoj, jedan njegov rođak profesor i jedan đak. Oba velikocrkvena dostojnika opštila su međusobno. Dozvoljeno im je bogoslužjenje u manastiru, koji je uz konak. Hranili su se iz svoje kuhinje, koja je je bila dobra, a dobijali su namirnice i od naroda.”**

¹⁷⁴ Isto. — U vezi s tim Dragi Jovanović je izjavio na saslušanju: „Koliko se sećam, od Jonića sam čuo, patrijarh je trebao da potpiše jednu izjavu, koiu je Jonić koncipirao, a on sa svoje strane, u pogledu preuzimanja funkcija, postavio je uslov da deluje kao patrijarh ne samo na području tadašnje Srbije već na području u kome je delovao u bivšoj Jugoslaviji. Patrijarh nije pušten, a da li je tu izjavu potpisao, ne znam. Nedić je mnogo polagao u ove razgovore, a što je izuzetak kod njega, držao ih je u velikoj tajnosti" (AVII, br. 19'7, k. 1, str. 36).

¹⁷⁵ AVII, br. 19/7, k. 1, str. 36, saslušanja.

¹⁷⁶ AVII, NAV, N-T-501, 253/1017-18.

270

bolesan. Na osnovu uputstava koja je izdao Nojbaher, krajem septembra Dožić i Velimirović su bili prebačeni u Beč.¹⁷⁷ Zanimljivo je da se taj isti Nojbaher znatno ranije, verovatno iz političkih razloga, kada je intenzivno radio na stvaranju velikosrpske federacije, zalagao da se patrijarh Gavriilo i Nikolaj Velimirović oslobode. S ovim predlogom su se, navodno, bili složili Ribentrop i Himler. Međutim, Hitler je to kategorički odbio rekavši: „Gavriilo je naš neprijatelj, što je i dokazao prilikom izbijanja sukoba sa Beogradom.”¹⁷⁸

Nedić se u toku svoje „vladavine" (1941—1944) za svaku veću akciju koju je preduzimao, posebno obraćao pravoslavnoj crkvi, odnosno sveštenstvu. Tražio je od njih da oni svojim „autoritetom" utiču na stanovništvo da poštuje „red i mir", da izvršava naredbe i uredbe kvislinških i okupacionih vlasti. To kvislinški srpski predsednik zahteva u svakom svom javnom nastupu kada insistira da se vodi beskompromisna borba protiv komunizma; kada naređuje da se zaseju sve obradive površine zemlje, kako bi se okupatorima isporučile razrezane količine žitarica i u mnogim drugim pitanjima.¹⁷⁹ S vremena na vreme dolazilo je i do „konflikata". Naročito je bio zapažen sukob između „vlade narodnog spasa" i najvišeg tela Srpske pravoslavne crkve, kada je 6. februara 1942. doneta naredba da se nadležnost Srpske pravoslavne crkve od ministarstva pravde prenese na Ministarstvo prosvete.¹⁸⁰ Zatim, kada je u drugoj polovini 1943. Specijalna policija Uprave grada Beograda, na izričit zahtev Nedića, hapsila pojedine sveštenike, pred kojima su simpatizeri D. Mihailovića polagali zakletvu prilikom stupanja u četničke redove.¹⁸¹ I na kraju, do sukoba je došlo marta 1944, kada je Nedićeva vlada donela novu Uredbu o uređenju Ministarstva prosvete bez konsultovanja „predsedništva Svetog arhijerejskog sinoda", koje je zbog toga 24. marta uputilo direktno Nediću oštar protest: „Kako je ova uredba donesena bez ikakvog znanja Svetog arhijerejskog sinoda i kako je izazvala sumnju da svojim raznim odredbama dira u postojeće zakonsko stanje Srpske pravoslavne crkve i njen delokrug i njena prava ili daje povoda pogrešnom tumačenju toga zakonodavstva, to je Sv. arh. sinod, na sednici od 19. marta, odlučio da podnese prigovor".¹⁸² Nedić je formirao komisiju koja je ustanovila

¹⁷⁷ AVII, Bon, 3/685—687.

¹⁷⁸ Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost, Wien — Frankfurt, 1956, str. 127; AVII, Bon, 3/889.

¹⁷⁹ Glasnik, službeni list Srpske pravoslavne crkve, br. 4, 17. III 1942,

pored ostalog objavljuje: „Gospodin predsednik Srpske vlade svojom naredbom, br. 541 od 9. II 1942, obratio se celom srpskom narodu i Srpskoj pravoslavnoj crkvi, skrećući im pažnju na strašne posledice, koje će nastati ako se ne bi zasejala i obradila sva obradiva zemlja u Srbiji.”

¹⁸⁰ *Glasnik*, službeni list Srpske pravoslavne crkve br. 4.

¹⁸¹ „Po naređenju Gospodina predsednika, okružni, odnosno sreski načelnici, će u svakom ovakvom slučaju, čim utvrde da su pojedini sveštenici obavili ovakve zakletve, odnosno sveštenike pohapsiti i sprovesti u logor u Beograd”, pisalo je u aktu MUP, 14. XII 1943 (AVII, br. 31/1, f. 1, k. 137).

¹⁸² *Glasnik*, službeni list Srpske pravoslavne crkve, br. 8/44. — U daljem tekstu ovog protesta kaže se: „Sveti arhijerejski sinod, kao izvršna vlast Sv. arh. Sabora, sa napred navedenih razloga traži i moli Predsednika Mini-

271

„da ovom uredbom nije dovedena u pitanje autonomija Srpske pravoslavne crkve, koja joj je zajamčena državnim zakonom”.¹⁸³

Srpski ministar-predsednik je naročito koristio pravoslavnu crkvu (nezavisno od toga što je s njenim najvišim funkcionerima imao povremene sukobe) za svoje nacionalističke i velikosrpske aspiracije. Pogotovu pri pokušaju da proširi granice okupirane Srbije, tj. stvaranje „Velike Srbije”. Pravoslavno sveštenstvo, kao i Nedićeva vlada, protestovalo je kod nemačkih okupacionih vlasti zbog položaja stanovništva srpske nacionalnosti, posebno sveštenstva u susednim delovima okupirane Jugoslavije.

Naime, i sveštenstvo, kao i ostali reakcionarni krugovi, za zločine nad srpskim stanovništvom optuživalo je Hrvate, Mađare, Bugare, Albance i druge, a ne fašističku Nemačku. To se vidi i iz citiranog memoranduma Svetog sinoda od 8. juna 1941, u kome se, pored ostalog, ističe:

„Koliko je prijatno konstatovati lojalne, viteštvom zadahnute odnose između Srba kao pobedenih i nemačke i italijanske vojske kao pobednika, toliko je žalosno biti svedok terora od strane Mađara, Bugara, Albanaca i nadasve Hrvata, koji su bez kapi krvi dobili vlast nad velikim delovima srpskog naroda, od koga su tako reći juče i Mađari i Bugari tražili i dobili paktove o večnom prijateljstvu, a Hrvati oslobođeni srpskom krvlju, bili dobili unutar Jugoslavije autonomnu Hrvatsku.”¹⁸⁴

Memorandum sličnog sadržaja Sveti arhijerejski sinod uputio je 24. januara 1942. ponovo vojnoupravnom komandantu Srbije. Međutim, ovog puta to je učinjeno preko Ministarskog saveta Nedićeve vlade, kako bi ceo ovaj dokumenat dobio u težini. Milan Nedić je u propratnom pismu dao svoje lično mišljenje, moleći, i sa svoje strane, generala Badera da se udovolji zahtevima Srpske pravoslavne crkve.¹⁸⁵ Nemci, razume se, nisu mnogo pažnje poklanjali ovim protestima, bez obzira na to što je memorandum takve vrste podržavala i Nedićeva vlada. Zločini su vršeni neviđenom brzinom; talas izbeglica "kao bujica svakodnevno je pristizao u Srbiju, među kojima je bio i veliki broj sveštenika srpske nacionalnosti. Okupacione vlasti su jedino omogućavale da se iz pojedinih delova NDH, na primer, iz Srema i Slavonije, prebace iz pojedinih manastira „pravoslavne svetinje”, kojima je pretila opasnost da budu uništene.¹⁸⁶ starskog saveta da se sve odredbe ove uredbe kojima se dira u postojeće zakonsko stanje, stave van snage, ili da se ova uredba dovede u sklad sa postojećim zakonodavstvom Srpske pravoslavne crkve.”

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano.

¹⁸⁵ AVII, Nća, br. 2/3-1, k. 1.

¹⁸⁶ Sveti arhijerejski sinod, u pismu od 10. IX 1941, tražio je od Nedićeve vlade da protestuje zbog toga što su Nemci uništili imovinu Beogradsko-karlovačke arhiepiskopi je, čije je sedište bilo u Sremskim Karlovcima (AVII, Nća, br. 14/1-1, k. la); 11. IX 1941. uputio je Sinod protest zbog položaja srpskog sveštenstva u Bačkoj (AVII, Nća, br. 6/3-1, k. la). Samo dva dana kasnije protestavano je, preko Nedića, vojnoupravnom komandantu zbog toga što je u koncentracionom logoru u Slavonskoj Požegi bilo zatvoreno 200 sveštenika iz fruškogorskog manastira (AVII, br. 4/3-1, k. la).

272

ŠTAMPA I PROPAGANDA NEDIĆEVE VLADE

Kvisliinška uprava u Srbiji imala je široko razgranat aparat štampe i propagande, čiji je zadatak bio da veliča ulogu fašističke Nemačke i sila

Osovine uopšte u drugom svetskom ratu. Pored toga, kvislinška propaganda trebalo je da posluži kao moćno sredstvo preko koga bi se uticalo na stanovništvo da što revnosnije izvršava uredbе i naredbe nemačkih okupacionih vlasti. Drugim rečima, kvislinška sredstva informisanja trebalo je da popularišu saradnju sa okupatorom i ona su imala jaku podršku iz centra Gebelsove propagande u Berlinu. Drugo je pitanje koliko su svakodnevne laži, objavljivane preko radija, štampe, letaka, proglasa i drugih propagandnih materijala, uticale na stanovništvo.

Činjenica je, međutim, da su nemačke okupacione vlasti paralelno sa obnavljanjem starog aparata vlasti i njegovog stavljanja u svoju službu, radile i na izgrađivanju propagandnog mehanizma, koji bi koliko-toliko olakšao krajnje nepopularnu meru saradnje sa okupatorom. Prvo je uspostavljena kvislinška štampa. Najznačajniji listovi i sa najvećim tiražem bili su: *Novo vreme* (glavni i odgovorni urednik dr Miloš Mladenović); *Obnova* (Stanislav Krakov), *Naša borba* (Ratko Parežanin). U redakcijama ovih listova radilo je po nekoliko desetina stalnih novinara i po nekoliko stotina spoljnih saradnika (dopisnika sa strane), koji su po svom opredeljenju morali da budu istaknuti pobornici fašističke ideologije. Pogotovo glavni i odgovorni urednici, čija saradnja sa nemačkim fašizmom datira još iz perioda Kraljevine Jugoslavije.¹⁸⁷

Pored pomenutih dnevnih listova sa najvećim tiražom, bili su zapaženi po antikomunističkoj sadržini članaka, bili su i pojedini časopisi, na primer *Srpski narod* (glavni i odgovorni urednik Velibor Jonić, ministar prosvete Nedićeve vlade); zatim, *Srpsko selo*, *Zemlja i rad* i mnogi drugi. Za rusku emigraciju, naseljenu u okupiranoj Srbiji, vojnoupравни komandant u Srbiji odobrio je štampanje i rasturanje *Ruskog biltena* (glavni i odgovorni urednik Aleksandar Lainin) i *Ruskoje delo*. Naredbe i uredbе nemačkih okupacionih vlasti, odnosno kvislinške uprave, objavljivane su u *Službenim novinama*, *Opštinskim novinama* i *Narodnim novinama*.¹⁸⁸

¹⁸⁷ AVII, Nća, reg. br. 1/6, k. 98.

¹⁸⁸ *Opštinske novine pokrenute su 23. IV (glavni i odgovorni urednik Aleksandar Stojković); Službene novine pokrenute su 11. VI 1941.*

¹⁸ Kontrarevolucija u Srbiji 2 273

Svi novinari kvislinških listova i časopisa bili su obavezni da stupe u članstvo Srpskog novinarskog udruženja. U vezi s tim *Novo vreme*, u broju od 19. septembra 1941, pisalo je pored ostalog: „Na osnovu Uredbe o štampi u Srbiji, koju je propisao vojni zapovednik u Srbiji 20. maja 1941, ovih dana osnovano je Srpsko novinarsko udruženje u Beogradu. Odabrana su nova pravila udruženja i naimenovana je nova uprava. Predsednik je Radenko Tomić, dosadašnji p.predsednik Jugoslovenskog novinarskog udruženja; sekretar Ivan Nađvinjski; počasni predsednik Jovan Tanović, a članovi staleškog suda Ratko Parežanin, glavni urednik „Naše borbe“, i Vukašin Anđelković. Svi urednici i saradnici dnevnih listova i časopisa, na teritoriji vojnog zapovednika u Srbiji, po Zakonu su obavezni da budu članovi Srpskog novinarskog udruženja. Članstvo se stiče uvođenjem u staleški spisak, koji vodi Udruženje.”¹⁸⁹

Kvislinški funkcioneri, u prvom redu Milan Nedić i njegovi ministri, redovno su sazivali konferencije za štampu, kada bi imali da saopšte bilo kakav uspeh u borbi protiv NOP-a u Srbiji. To je prvi učinio, na primer, Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda, 10. decembra 1941, kada je trebalo obavestiti javnost da je konačno zauzeta slobodna partizanska teritorija u Zapadnoj Srbiji: „Hrabri srpski oružani odredi, sledujući zapovesti i naređenja predsednika srpske vlade Nedića... likvidirali su ovih dana i poslednja uporišta komunističkih bandita i međunarodnog ološa, koji je pokušao da svojim satajnjim radom upropasti srpski narod i njegovu budućnost.”¹⁹⁰

Radio-Beograd je takođe redovno korišćen kao antikomunistička tribina, gde su saradnici okupatora, naročito oni koji su imali značajnije funkcije, nastupali sa svojim govorima. Razume se, sve je to rađeno po uputstvu Nemaca i sa njihovim odobrenjem.¹⁹¹ Međutim, ceo rad na planu borbe protiv komunista, koordinaralo je Odeljenje za državnu propagandu

pri Predsedništvu Nedićeve vlade, kojim je rukovodio Đorđe Perić. Njegovi najbliži saradnici u ovom telu bili su Lazar Prokić, Stevan Kljujić, Momčilo Bakić, Milan Banić, Milovan Popović, Miodrag Đorđević i drugi pobornici aktivne saradnje sa okupatorom. Pri okruzima i srezovima, bili su obrazovani okružni, odnosno sreski odbori za državnu propagandu, u koje su birane „videnije“ ličnosti: okružni i sreski načelnici, predsednici **189 *Novo vreme*, 19. IX 1941.** — **Interesantno je kako su rasturani antikomunistički pamfleti. To se dobro vidi i iz pisma okružnog načelnika iz Niša, 22. II 1942, koje je upućeno Gradskom poglavarstvu: „Dostavljaju vam se 400 plakata saopštenja od 19. o. m. o streljanju 400 komunista, s tim da ove plakate još odmah izlepe na pogodnim mestima, tako da što duže mogu ostati i da ih što više građana pročita. O pravilnom lepljenju plakata voditi najstrožije računa. Istovremeno dostavlja vam se i po jedan plakat brošure: .Oslobodilac', zatim letka .žrtve boljševičkog terora u Rusiji', kao i letka upućenog zemljoradnicima. Pomenutu brošuru i letke, prema naređenju nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, treba savesno razdavati prolaznicima na ulici" (Zb. NOR, 1-3, 339).**

190 *Novo vreme*, 11. XII 1941.

191 Sef odseka za Radio-Beograd uputio je 2. IX 1942. pismo šefu Odeljenja državne propagande: „Cast mi je obavestiti vas, kao što vam je lično poznato — da je moja dužnost šefa odseka za radio u tesnoj saradnji sa nemačkom vojnom radio-stanicom" (AVII, Nća, br. 27/2-2, k. 1.).

274

opština, sveštenici, prosvetni radnici, sudije i mnogi drugi.¹⁹² Kolika su bila ovlašćenja Odeljenja državne propagande, najbolje se može videti iz jednog pisma koje je Milan Nedić uputio krajem avgusta 1943. svim okružnim načelnicima: „Sva uputstva izdata od strane šefa Državne propagande, dužna su državna i samoupravna nadležstva izvršiti i pomagati državnu propagandu u njenim nastojanjima. Šef državne propagande ima pravo nadzora nad radom svih propagandnih službi i službi za obaveštavanje naroda, koje postoje kod pojedinih državnih i samoupravnih nadležstava."

¹⁹³

Mada su Nedić i njegovi ministri redovno isticali da je glavni zadatak „državne propagande" da obaveštava stanovništvo o najvažnijim zbivanjima u zemlji i u svetu, činjenica je da je borba protiv komunizma, borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji bila uvek u prvom planu. To najbolje govori „Apel srpskom narodu", koji je Savet komesara izdao 13. avgusta 1941. i o kome je bilo reči u prvoj knjizi ove naše studije. Nema gotovo nijednog Nedićevog govora ili njegovih saradnika u kome nije pomenut u prvom planu „red, mir, rad i obnova Srbije" i, povezano s tim — borba protiv komunizma. Tom cilju trebalo je da posluži i Antikomunistička liga, formirana 30. novembra 1941. u Beogradu. U članstvo ove antikomunističke institucije (predsednik akcionog odbora bio je Milovan Popović), vrbovani su najokoreliji fašisti, u prvom redu pripadnici Ljotićevog „Zbora". Mada je osnivačkoj skupštini dat veliki publicitet, prema nekim podacima, kvinslinzi su uspeli da tokom celog rata upišu u članstvo ove „lige" svega oko 2.000 članova.¹⁹⁴

192 Okružni načelnik u Jagodini u pismu od 21. II 1942. izveštava MUP:

„Prema dobivenim uputstvima, obrazovan je u Jagodini odbor koji će ići po selima da narod upozna sa pravim stanjem stvari, da ga poziva na red, mir i rad i obnovu Srbije. U odbor su ušli profesori, advokati, lekari i učitelji" (AVII, Nća, br. 2-1, f. 10, k. 136). Slično pismo uputio je okružni načelnik u Sapcu, 12. III 1942: „Ja sam obrazovao okružni odbor za propagandu i u odbor su ušli ljudi svih staleža... Predsednik odbora sam ja, a članova odbora ima oko 60 videnijih građana" (AVII, Nća, br. 22/2-1, k. 92).

193 AS, br. 18-160/43, Naređenje od 25. VIII 1943. — Nešto pre toga (6. VII 1943) Nedić je uputio slično pismo okružnim načelnicima: „Da bi se propagandna delatnost i rad na obaveštavanju naroda mogla vršiti shodno interesima i mojim uputstvima, naređujem — sva državna i samoupravna nadležstva po svim pitanjima propagande i obaveštavanja javnosti, dužna su obraćati se šefu državne propagande, odnosno referentima državne propagande pri okružnim načelstvima, od kojih će primati potrebna uputstva i svoj rad usklađivati sa delatnošću državne propagande" (AVII, Nća, br. 20/4-1, k. 1a).

194 *Novo vreme*, 2. XII 1941, donelo je članak sledeće sadržine: „U želji da svakom nacionalno ispravnom građaninu ove zemlje pruži mogućnost da se bori protivu postojeće zavere — komunizma — osnovala je grupa oprobanih

antikomuističkih boraca Antikomunističku ligu u Beogradu. Ona je savršena nadopuna borbe na terenu, koju vode najbolji sinovi Srbije protiv belosvetkog komunističkog ološa. U nedelju, 30. novembra, održana je osnivačka skupština pomenute lige. Između ostalih bili su prisutni dr Nikola Popović, prorektor Univerziteta, g. Bogdanović, pomoćnik ministra prosvete u penziji, dr Dimitrije Najdanović, urednik „Naše borbe“, Miloš Mladenović, urednik „Obnove“... Posle govora Popovića, aklamacijom je izabrana lista časništva skupštine, na čijem se čelu nalazi Sava Milutinović, sekretar pomoćnika ministra prosvete."

186 275

Odeljenje državne propagande Nedićeve vlade pomagalo je akciju obrazovanja Antikomunističke lige. Finansiralo je pripreme za osnivačku skupštinu, a kasnije celokupnu njenu aktivnost. Ista ova ustanova (Državna propaganda), na predlog svog šefa Đorđa Perića, samo u Beogradu, glavnom gradu okupirane Jugoslavije, organizovala je u toku rata tri antikomuističke izložbe. Prva je otvorena 22. oktobra 1941; druga 1. septembra 1942. i treća 19. juna 1944. godine. Prvoj izložbi organizatori su dali karakter antisemitizma i antikomunizma. A stvarni cilj srpskih kolaboracionista bio je propagandni manevar i psihološki pritisak na stanovništvo okupiranog Beograda, posebno na beogradsku inteligenciju, javne i kulturne naučne krugove, koji su u najvećem broju bili antiokupatorski raspoloženi.¹⁹⁵ Ova izložba bila je otvorena gotovo tri meseca (od 22. oktobra 1941. do 19. januara 1942). Prema podacima koje je donosila kvislinška štampa u to vreme, izložbu je posetilo oko 80.000 ljudi.¹⁹⁶

Druga izložba, koja je kao i prethodna održana u Garašaninovoj ulici br. 8, imala je, po svemu sudeći, drugi karakter. Naime, cilj ove izložbe bio je da se razobličie komunisti i organizatori NOP-a uopšte. Otvorena je 1. septembra 1942. i trajala do 29. XI iste godine. Samo za prvih mesec dana ovu antikomuističku propagandu posetilo je oko 35.000 gledalaca. Da bi što bolje „uspela“, prosvetne vlasti Nedićeve vlade naredile su upravama škola da na izložbu obavezno dovode učenike srednjih škola. Lično Nedić naredio je svim ministarstvima i okružnim načelnicima da činovnici i drugo osoblje ovih ustanova obavezno posete izložbu u Garašaninovoj br. 8. *Novo vreme* u broju od 13. oktobra 1942. pisalo je u vezi s tim: „Po svom značaju antikomuistička izložba u Beogradu predstavlja jedan od velikih uspeha u dosadašnjim nastojanjima na duhovnom prosvetivanju i objektivnom obaveštavanju našeg naroda. Istovremeno ona predstavlja i stvaran prilog srpskog naroda novoj evropskoj misli i naporima za stvaranje srećnije evropske zajednice, koja svoju budućnost vidi u uništenju komunizma.“¹⁹⁷ Ista ova izložba kasnije je prenetu u veće gradove na teritoriji Srbije: Niš, Leskovac, Kragujevac, Užice, Cačak i druge. Namera kvislinga bila je: u što gore svetlu prikazati Partiju i njenu ulogu kao organizatora NOP-a.

¹⁸⁵ Opširnije o ovoj izložbi vidi dr Nadežda Jovanović, *Antimasonska i antikomuistička izložba u Beogradu 1941. godine (NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Zbornik radova, Beograd 1972, str. 201—213).*

¹⁸⁸ *Novo vreme*, 28. X, 1. XI i 23. XII 1941; *Obnova*, 20. I 1942. *Novo vreme*, 28. X 1941, donelo je informaciju da je dan ranije Milan Nedić posetio ovu izložbu i da je, pored ostalog, izjavio punu zahvalnost priređivačima.

¹⁸⁷ *Novo vreme*, 13. X 1942. — *Novo vreme*, 1. IX 1942, pisalo je o otvaranju ove izložbe: „Danas pre podne u Garašaninovoj ulici br. 8, u istoj zgradi u kojoj je Beograd mogao da vidi istoriju razvoja i rada jugoslovenske masonerije, otvara se Antikomunistička izložba. Dok je u prvoj sali raspoređen materijal koji odaje sliku beskrajnog nereda u redovima komunista, dotle u glavnoj sali, u parteru, sreden je materijal za vreme nepomirljivih borbi protiv komunista u Srbiji. Pored pušaka, mitraljeza, bombi, municije i preciznog oruđa za vršenje sabotaza nalazi se nekoliko srpskih zastava na kojima je prišivena petokraka zvezda — simbol komunističke akcije za oslobođenje.“

276

I treća, odnosno poslednja veća antikomuistička izložba u Beogradu, održana je 19. juna 1944. godine, pod nazivom: „Crna Gora pod petokrakom zvezdom“. Organizator i ovog antikomuističkog pamfleta bila je „Srpska državna propaganda“ uz pomoć jednog odseka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koji je prikupljao materijal po Crnoj Gori i Sandžaku.

To je bila ana kvislinška jedinica koju je Nedić uputio u Sandžak i Crnu Goru krajem 1943. i početkom 1944. godine da se tamo bori protiv partizana, ali je do nogu bila potučena. Izložbu je otvorio Ratko Parežanin, šef „Vaspitnog odseka SDK“. Potom je i Milan Nedić veoma oštro govorio protiv komunista i organizatora NOP-a. Imao je još smelosti da govori protiv boraca za oslobođenje Jugoslavije, iako su oni do tada već oslobodili najveći deo naše zemlje, a njihove divizije na tlu Srbije vodile su odsudne borbe protiv okupatora i njegovih saradnika.¹⁹⁸

Antikomunističkim izložbama koje je organizovala Nedićeva vlada, dali smo malo više prostora, ne toliko zbog njihovog zinačaja, koliko zbog toga što im je kvislinška uprava poklanjala izuzetnu pažnju i dala veliki publicitet. Ali rezultati, što je najvažnije, bili su ispod svih očekivanja glavnih protagonista antikomunističke propagande u Srbiji. U vreme priprema za organizovanje prve izložbe, Srpska državna propaganda osnovala je i fond za borbu protiv komunizma. Milan Nedić je dao predlog za osnivanje ovog fonda i gotovo svaki prilog bio je publikovan u štampi.¹⁹⁹

Antikomunističkim predavanjima, koja su održavana po specijalnom programu Srpske državne propagande, administracija Nedićeve vlade poklanjala je naročitu pažnju. Posebna predavanja su na javnim skupovima i po školama, pa i u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci držali: Dimitrije Ljotić, Velibor Jonić, Dragi Jovanović, Milosav Vasiljević, Branimir Maleš, Ratko Parežanin, Đoko Slijepčević i drugi istaknuti pobornici nemačkog fašizma. Svi ovi „eminentni“ predavači nastojali su da u najcrnjem svetlu prikažu komunizam i oslobodilačku borbu koju su narodi Jugoslavije vodili protiv okupatora.²⁰⁰ **Ne-198 *Novo vreme*, 24. VI zabeležilo je te očajne, poslednje pokušaje Nedića da se odupre NOP-u: „Braća Crnogorci su dobro učinili što su došli kod nas u Beograd da nam ovako, preko jedne izložbe, pokažu sve šta su doživeli i pretrpeli za ove tri godine. Na njihovom primeru celo srpstvo mora da se nauči šta je komunizam i kako se treba boriti protiv njega. Srpski narod ne mogu nikada da vode neki Moša Pijade i njemu slični razbojnici, niti da prihvate ono što oni pripovedaju.“**

¹⁹⁹ *Novo vreme*, 7. XII 1941, pisalo je: „Jedan srpski rodoljub predao je predsedniku Nediću 100.000 dinara u fond za suzbijanje komunizma.“ U broju od 18. XII isti list navodi: „Dve dame predale predsedniku vlade Nediću 10.000 dinara za borbu protiv komunizma. Nedić se zahvalio na ovom daru i naredio je da se unese u državnu kasu u fond za suzbijanje komunizma.“

²⁰⁰ U uvodnoj reči Dorda Perića o „Srpskom programu na Beogradskoj radio-stanici“, 25. V 1942, pod naslovom: „Čujte glas otadžbine i neoglušujte se o njen poziv na red i mir, na rad i slogu“, rečeno je i ovo: „Zato, dragi moji srpski slušaoci, čujte glas otadžbine i ne oglušujte se o njen poziv... Poslušajte mudre i rodoljubive savete generala Nedića, koji je u najtežim i najsudbonosnijim danima naše istorije hrabro i u ime najvišeg rodoljublja stao na čelo srpskog naroda da ga spase od propasti i obezbedi mu siguran opstanak“ (*Novo vreme*, 26. V 1942.).

277

mačka i nedićevska propaganda naročito su iskoristile razvoj situacije na Istočnom frontu u prvoj godini okupacije i privremene poraze koje su partizanski odredi pretrpeli u zapadnoj Srbiji krajem novembra i početkom decembra 1941. godine. Kvislinški listovi su u to vreme gotovo svakodnevno donosili izveštaj e o prodiranju nemačkih trupa na teritoriji Sovjetskog Saveza, o njihovom približavanju Moskvi, Lenjingradu, o borbama koje su se vodile pod samom Moskvom. Razume se da ove vesti nisu mogle delovati ohrabrujuće na stanovništvo Srbije, pogotovu što su tada teror i zločini okupatora i njegovih saradnika poprimili neviđene razmere. Isto tako, kvislinška štampa je obilato pisala o porazu partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji, prikazujući odstupanje partizana u Sandžak kao definitivni poraz ustanika u Jugoslaviji. Pored toga, okupatorske i kvislinške izveštaj e o situaciji na frontovima često su pratila saopštenja o streljanju talaca i zatvorenika, što je, sa svoje strane, još više uticalo na političko raspoloženje građana.²⁰¹

Antikomunističkim zborovima, koje su održavali sreski i okružni načelnici, redovno su prisustvovali Milan Nedić, njegovi ministri i po neki

od funkcionera nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Na ovakvim skupovima građanima se, osim toga, govorilo o „redu, miru, radu i obnovi Srbije“; o borbi protiv komunizma i drugim pitanjima od interesa za nemačke okupatore. Tražilo se, takođe, da poljoprivredni proizvođači predaju razrezane količine namirnica Nemicima; da zaseju svaku stopu zemlje; da daju radnu snagu za izgradnju objekata u Jugoslaviji, koji su bili od posebnog interesa za naciste; radnici su pozivani da odlaze na rad u Nemačku itd. Posebni zborovi su održavani u povodu „značajnih godišnjica“, na primer, o 25. i 27. martu, 22. julu, 29. avgustu, godišnjici kada je obrazovana Nedićeva vlada i slično.²⁰²

Srpska državna propaganda naročito je razvila svoju aktivnost u vezi sa odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a. Kvislinška štampa, pored svojih komentara, objavljivala je i stavove jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu, koja se takođe nije s ovim odlukama slagala, i komentare Mini-
201 Novo vreme, 16. XII 1941, zabeležilo je na vidnom mestu akciju o održavanju antikomunističkih predavanja u beogradskim srednjim školama; isti list, u broju od 30. III 1942, piše o antikomunističkim predavanjima u gradu Valjevu; a u broju od 7. X 1942. *Novo vreme* piše o antikomunističkim zborovima na terenu zapadne Srbije.

²⁰² V. Jonić je, nor., 20. VII 1941. govorio u Beogradu o „korenitoj reformi prosvetne politike“; 5. VIII, na radiju „o srpskim žrtvama“; 9. III 1942. Jonić je posetio Loznicu, gde je na zboru govorio o neophodnosti „reda i mira“, 20. IV 1942. u Užicu je govorio Bogoljub Kujundžić i Milan Aćimović u Vrnjačkoj Banji; u Valjevu Čedo Marjanović, u Kragujevcu V. Jonić; u Paraćinu Josif Kostić; u Kruševcu dr Jovan Mijušković i u Leskovcu ministar Pantić (*Novo vreme*, 21. IV 1942); 8. VI 1942. ministar Dušan Pantić govorio je u Nišu na temu: „Svi u jedinstveni srpski front“; okružni načelnik Dušan Jeftić u Šapcu na temu: „Partijska orgijanja su nas upropastila“; ministri Mijušković i Kujundžić u Bajinoj Basti itd. (*Novo vreme*, 9. VI 1942). Tanasije Dinić je svoj najpoznatiji govor održao u Šapcu, 6. XII 1942 (AVII, Nća, br. 1/9-1316, k. la).

278

starstva spoljnih poslova Rajha u vezi s tim.²⁰³ Pored toga, bile su zapažene reakcije o raspuštanju Kominterne, što se desilo avgusta 1943. godine.

²⁰⁴ Zatim, velike komentare dala je kvislinška propaganda na odluke Moskovske konferencije ministara spoljnih poslova Amerike, Engleske i Sovjetskog Saveza, koja je održana oktobra 1943, kao i na Teheransku konferenciju, kojoj su prisustvovali Ruzvelt, Čerčil i Staljin, i na mnoga druga pitanja.²⁰⁵

Na osnovu primera koje smo istakli u ovom delu teksta, vidi se da je i kvislinška propaganda u toku drugog svetskog rata bila veoma jaka u Srbiji. Ona je, razume se, obilno podržavana od nemačke propagande, a bila i u sprezi sa propagandom četničkog pokreta Draže Mihailovića, naročito kada je trebalo voditi borbu protiv njihovog glavnog i zajedničkog protivnika — narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Zbog toga su KPJ, SKOJ i ostale organizacije NOP-a u Srbiji morali da pojačavaju ideološko-politički rad u masama i da razobličavaju falsifikate neprijateljske propagande. Ona je iz dana u dan imala sve manje uspeha, dok je NOP, istovremeno, u svoje redove svakodnevno primao nove rodoljube, koji su akcijama i sabotажama nanosili velike gubitke okupatorima i njihovim saradnicima.

²⁰³ u broju od 8. XII 1943. *Novo vreme* je pisalo: „Staljin ostvaruje svoje balkanske ciljeve; vlada Titova je direktan organ Moskve; jugoslovenska vlada u emigraciji označuje Sovjetsku uniju kao protivničku silu.“ *Novo vreme* je 16. XII 1943. donelo članak pod naslovom: „Titov plan za razaranja srpstva“, pa se u vezi s ovim navodi: „Posle objavljivanja Titovog ustava o federativnom uređenju Jugoslavije, iz kojeg se vidi obična reprodukcija sovjetskog sistema vladavine, sada je došla jedna Rojterova vest o Titovim planovima za administrativnu podelu te „biti imajuće jugoslovenske federacije.“ U broju od 19. XII 1943. *Novo vreme* donosi stav Nedićeve vlade prema NKOJ-u pa u vezi s tim ističe: „Srpski narod objavljuje borbu na život i smrt komunističkoj opasnosti; vlada generala Nedića optužuje pred celim svetom neprijatelje evropske civilizacije, predvođene od Josipa Broza Tita.“

²⁰⁴ AVII, Nća, br. 1/1, f. 4, k. 138.

²⁰⁵ *Novo vreme*, 31. X, 3. XI i 5. XII 1943.

Glava IV

KVISLINŠKA UPRAVA U SRBIJI

U POSLEDNJOJ GODINI OKUPACIJE

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA U ZEMLJI I SVETU

KRAJEM 1943. I POČETKOM 1944. GODINE

Kraj 1943. i početak 1944. predstavljaju značajnu fazu u daljem razvitku narodnooslobodilačkog rata i revolucije u svim krajevima Jugoslavije.

U ovom periodu moglo se jasnije nego ikada ranije sagledati da je neizbežan slom hitlerovske Nemačke i fašističkih snaga u svetu uopšte, jer je antihitlerovska koalicija toliko ojačala da su nemačke jedinice trpele poraze na svim frontovima. Godine 1943, kada su Saveznici na svim frontovima definitivno preuzeli inicijativu, nisu je ispuštali iz ruku sve do kraja rata. Krajem 1943. Nemačka je prisiljena da se na svim bojištima brani. Jedinice Crvene armije nezadrživo su marširale prema Zapadu, približavajući se nemačkoj granici. Posle kapitulacije Italije i velikih uspeha u borbi protiv Nemaca na Apeninskom poluostrvu, zapadni saveznici intenzivno su se pripremali za otvaranje Drugog fronta u Evropi.

²

Ovakav razvoj događaja na Istočnom i Zapadnom frontu bio je od neocenjive važnosti za dalji razvitak narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji, jer je to dalo moralnu podršku i podstrek svim rodoljubivim snagama da nastave borbu protiv neprijatelja do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Na jugoslovenskom ratištu krajem 1943. godine odigrali su se krupni vojno-politički događaji. Narodnooslobodilačka vojska izrasla je u snagu od 8 korpusa sa 26 divizija, u više samostalnih brigada, 108 partizanskih odreda i više manjih jedinica, u svemu oko 300.000 boraca, koji su okupatoru i njegovim saradnicima nanosili osetne gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu. Svakodnevno su oslobođani novi gradovi i sela u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Sloveniji, Srbiji i Makedoniji. Slobodna teritorija obuhvatala je više od polovine celokupnog prostranstva Jugoslavije, koja se tada cenila na oko 130.000 km², sa više od 5.000.000 stanovnika.³ Narodnooslobodilačka vojska delovala je kao najjača oružana snaga protiv nemačkih trupa na jugoistoku Evrope. Saveznička strategija morala je da računa s tom snagom, koja je na vrlo koristan način, dejstvom u samom sistemu nemačke odbrane, doprinosila konačnom uspehu antifašističkih armija.

¹ Kapitulacija fašističke Italije izvršena je 8. septembra 1943.

² *Oslobodilački rat*, knj. II, str. 11.

³ Isto, I, 641; Vlado Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Beograd, 1962, 207.

283

Uporedo sa vojnim pobedama, narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji postigao je i značajne političke uspehe. Na oslobođenim i okupiranim delovima Jugoslavije birani su novi organi demokratske vlasti — narodnooslobodilački odbori. Narodnooslobodilački front Jugoslavije, kao najšira i masovna politička organizacija, okupio je sve progresivne snage u zemlji za odlučnu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Na Drugom zasedanju AVNOJ-a položeni su temelji državnog i društvenog uređenju nove Jugoslavije i donete odluke koje su bile od dalekosežnog značaja za budućnost naših naroda.⁴

Popularisanje odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a nastavljeno je u Srbiji i prvih meseci 1944. godine. Na tom poslu bili su angažovani članovi Pokrajinskog komiteta, okružni i sreski komiteti KPJ, partijske organizacije i štabovi partizanskih odreda i brigada NOVJ. Partijska tehnika Pokrajinskog komiteta, koja se nalazila u Beogradu, i tehnike okružnih komiteta KPJ umnožavale su odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a i slale ih rukovodstvima i organizacijama radi proučavanja. Osim toga, i

dalje su pojedini komiteti izdavali proglase i letke u kojima su objašnjavali značaj stvaranja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kao privremene vlade, a osuđivali izbegličku jugoslovensku vladu, na čelu sa kraljem, koja je i dalje podržavala četnički pokret Draže Mihailovića. U vezi s tim Centralni komitet KPJ uputio je pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, u kome je rečeno između ostalog: „U pogledu kralja i monarhije držati se odluka AVNOJ-a, ne preterivati i ne pridavati kralju veći značaj nego što ga ima. Izbegavati sitne polemike i čuvati dostojanstvo. Ali na zborovima dozvoliti narodu da kaže svoje mišljenje o kralju i monarhiji.”⁵

Zahvaljujući povoljnom razvoju međunarodnih događaja i značajnim uspesima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, narodnooslobodilački rat u Srbiji počeo je sve intenzivnije da se razvija. Redovi NOV i POJ su popunjavani svakodnevnim novim borcima, dok se u kvislinškim redovima javljala sve veća dezorijentacija i znaci demoralizacije, pa su Nemci i bugarski okupatori u borbi protiv partizana sve više koristili jedinice četničkog pokreta Draže Mihailovića. Ono što naročito karakteriše razvoj borbe u Srbiji krajem 1943. i početkom 1944. jeste stvaranje većih vojnih formacija, brigada i divizija Narodnooslobodilačke vojske, jer je iskustvo iz prethodnih godina oslobodilačkog rata pokazalo da se ozbiljniji udarac okupatorima i kvislinškim jedinicama može naneti jedino stvaranjem većih partizanskih formacija.

4 O značaju odluka AVNOJ-a, a posebno NKOJ-a, kao njegovog izvršnog organa, PKKPJ za Srbiju izdao je letak u prvoj polovini februara 1944 (AIRPS, PKS, 490).

⁵ AS, PKS, 782. — O istom ovom pitanju Svetozar Vukmanović Tempo uputio je 11. marta 1944. takođe pismo Pokrajinskom komitetu KPJ (AIRPS, PKS, 510).

284

KVISLINZI U BORBI PROTIV NOP-a U PRVOJ POLOVINI 1944. GODINE

U poslednoj godini okupacije, glavni zadatak svih neprijateljskih snaga bio je borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta, koji je poprimio široke razmere, slično kao i 1941. godine. Pored znatnih oslobodilačkih snaga u Srbiji, na njenim jugozapadnim granicama još od kraja 1943. godine neprekidno su iz istočne Bosne i Sandžaka prodirali delovi Operativne grupe divizija NOVJ, što je unosilo strah i trepet u redove neprijatelja. Zbog svega toga okupatori su najveći deo svojih snaga koncentrisali u pravcu jugozapadne Srbije, gde je ponovo ostvorena saradnja četnika, Nemaca i kvislinga. Gledajući u celini, početkom 1944. godine u ovom delu okupirane Jugoslavije, došlo je do snažnijeg zbivanja neprijateljskih snaga u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

U pismu Pokrajinskog komiteta od 1. januara 1944. rečeno je u vezi s tim: „Situacija u Srbiji razvija se tako da Nedić i Draža i Nemci, prelaze na otvorenu saradnju. Bledje razlike između prve dvojice malo se razlikuju i po načinu delovanja i službe okupatoru i po parolama. Mobilizacija i jednih i drugih sprovodi se uz pomoć Nemaca. Na terenu okruga beogradskog zajedno deluju Nemci, Nedićevci, Specijalna policija i četnici. Narod se odupire pokušajima i jednih i drugih za mobilizaciju. U svom besu dražinovci su u selu Vraniću, blizu Beograda, ubili 60 ljudi, žena i dece. Ubijali su decu u naručju majki. Ide se ka sve većem i potpunom raskrinkavanju četnika Mihailovića. Naš osnovni zadatak je razbijanje te mobilizacije. Dejstvo naših odreda i njihov politički rad u masama je najbolje sredstvo.”⁶

Iz ovog pisma može se zaključiti da je PKKPJ, kao najviše partijsko rukovodstvo u Srbiji, bio svestan činjenice da su neprijateljske snage još bile nadmoćnije od partizanskih jedinica u Srbiji, bez obzira na vojno-političku situaciju u svetu i zemlji u tom periodu; da se one sve više zbližavaju da bi pružile poslednji otpor oslobodilačkim snagama i da u tim nastojanjima ne biraju sredstva, već vrše sistematske zločine nad stanovništvom Srbije.

Na osnovu nemačkih i kvislinških izvora saznajemo da su prvih meseci 1944. godine njihove snage bile sledeće: *Nemačke okupacione snage*: 5. policijski motorizovani puk na teritoriji Sjenica—Duga Poljana—Novi Pazar; 3. dobrovoljački policijski puk „Srbija”, čije su komande bile smeštene u Beogradu, Kraljevu i Nišu; legija „Krempler”, koja je imala tri bataljona, u čiji su sastav bili regrutovani pripadnici albanskih i kvislinških trupa i muslimanske fašističke milicije u Sandžaku; zatim, 2. puk „Brandenburg” u rejonu Priboja i Prijepolja, 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije u rejanu Užica i Šapca; 5. puk za obezbeđenje železnica; 500. SS padobransko-lovački bataljon, čija je komanda bila smeštena u Kraljevu i više bataljona trećepozivaca. ***Bugarske okupacione snage***:

U Srbiji se i dalje nalazio 1. okupacioni korpus i delovi 1. armije, jačine oko četiri divizije. ***Kvislinške snage***: Ruski zaštitnički korpus povećan je na pet pukova; Srpski dobrovoljački korpus u pet pukova imao je 10.258 ljudi (258 oficira, 4.500 podoficira i 5.500 vojnika); Srpska državna straža jačine od 13.100 ljudi (790 oficira, 6.810 podoficira i 5.500 vojnika); Srpska granična straža imala je u svom sastavu 5.605 ljudi (213 oficira, 4.421 podoficira i 971 vojnik). Prema tome, ukupno brojno stanje Nedićevih oružanih snaga na dan 1. aprila 1944. godine iznosilo je 28.963 ljudi.⁷

Iako je većina četničkih komandanata imala ugovore sa nemačkim komandantima o nenapadanju i o uzajamnoj saradnji protiv NOP-a, Nemci su gledali sa podozrenjem na brojčano jačanje četničkog pokreta; na sporadične akcije pojedinih četničkih komandanata protiv nemačkih jedinica i Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Prema nekim podacima, na početku 1944. godine četnici DM imali su u Srbiji oko 30 korpusa, sa po 500 do 2.000 ljudi, s tim što je svaki korpus „pokrivao” teritoriju jednog do dva okruga. Računalo se da su četnici DM tada imali ukupno oko 40.000 ljudi pod oružjem.⁸ Četnička mobilizacija je takođe smetala nemačkim snagama, jer je to remetilo planove za mobilizaciju u kvislinške vojne formacije. Sve je to dovodilo do sukobljavanja interesa, pa su na sastanku 1. februara 1944. nemački komandanti: Vajks, komandant Grupe armija „F”, Felber, komandant Jugoistoka, i Nojbaher, specijalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova Rajha, konstatovali da se većina četničkih vođa nije držala ugovora i da, stoga, ne treba produžavati ugovore, nego napasti neposlušne četničke vođe.⁹

⁷ AVII, fond NDH, kut. 88, br. 1/6, Izveštaj ustaškog oficira za vezu pukovnika Andrića od 1. IV 1944. — Andrić je u istom izveštaju pisao o problemima Nedićeve vlade da popuni ljudstvom svakodnevne gubitke u borbi protiv partizana: „Iako je srpska vlada širila lažnu propagandu o snazi svoje vojske, koja, tobože, ima preko 100.000 vojnika... uspeo mi je dobiti tačnije podatke. Ukupan je broj 28.969. Prema odobrenju Vođe Rajha, prilikom posete Nedića Hitleru, izgleda da mu je obećano 5 bataljona pretvoriti u pukove. To znači od predašnjih 5.000 (sada 10.000) ljudi da povisi najviše na 25.000, dakle još za 15.000. Time bi srpska vojska mogla imati do 45.000 ljudi. Sve to zavisi od dovoljnog broja oficira, odeće i oružja. Oficiri neće u Nedićevu vojsku, a pogotovu među ljoticëve, a odeće i oružja slabo dobijaju od Nemaca, koji su ih već prozreli kao nepouzdanе. Radi toga, svaki puk ima zasad samo po dva bataljona, a treći se uspostavlja, ali bez uspeha, jer nema dovoljno oružja i odeće.”

⁸ V. Glišić, n. d., 216; V. Strugar, n. d., 267.

⁹ AVII, NAV, N-T-501, 256/1-20. — Interesantno je da je Nedić odmah bio obavешten da se četnici D. M. ne pridržavaju sklopljenih ugovora. U vezi 286

Iz izloženog se vidi da su neprijateljske snage u Srbiji, čak i prvih meseci 1944. bile veoma jake i da su imale više od 200.000 ljudi, od čega su samo kvislinške vojne formacije i četnici DM imali blizu 80.000. Kada je reč o kvislinškim vojnim formacijama, zanimljivo je da je u periodu koji analiziramo bilo više oficira i podoficira (16.992) nego, na primer, vojnika. Činjenica je da oficira nije bilo mnogo (1.261) i stalno je u kvislinškim krugovima isticano da se nove jedinice ne mogu formirati jer

se oskudeva u rukovodećem kadru. Ali je zato podoficira bilo iznad svih očekivanja (15.731), dok je vojnika bilo svega (11.971). Zbog čega je to tako bilo, teško je objasniti. Nijedan kvislinški niti, pak, nemački izvor ne daje odgovor na ovo pitanje. Pretpostavljamo da je reč o politici koju je Nedić vodio prema svojoj „oružanoj sili“. Naime, ona mu je u svakom pogledu bila nesigurna i da bi koliko-toliko stimulisao taj osnovni kadar, on ih je unapređivao, davao im više činove. Na taj način su imali i veće plate, a i veće odgovornosti u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Bez obzira na sporadične nesuglasice između Nemaca, kvislinga i četnika Draže Mihailovića, oni su i dalje gotovo uvek jedinstveno nastupali kada je bila u pitanju akcija protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. To se vidi i iz pisma Bogoljuba Stojanovića Tine, člana Okružnog komiteta KPJ za Požarevac i komesara Požarevačkog partizanskog odreda, koje je 26. februara 1944. uputio Pokrajinskom komitetu KPJ: „Sa sigurnošću mogu da konstatujem da je današnja naša situacija teža nego li leta i proleća 1943, jer smo, pored gubitaka iz redova Partije i simpatizera i gubitaka rukovodilaca, imali gubitaka i u odredu. Moguće je da će situacija olakšati sukob između četnika i Nemaca.“¹⁰

Međutim, najveći problem Nedićeve vlade bio je u tome što je sve teže mogla da nadoknadi gubitke u ljudstvu i vojnoj opremi u borbi protiv jedinica NOVJ. A ljudstva i opreme trebalo im je više nego, na primer, 1942. i 1943. godine, jer je znatan broj boračkog i rukovodećeg kadra iz Srpske državne straže stupao u četničke odrede DM ili je s njima saradivao. Pored toga, ogroman broj ljudstva iz sastava kvislinških vojnih formacija ginuo je u svakodnevnim borbama protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ. Prema nemačkim izvorima, samo u periodu od 15. marta s tim on 14. II piše svojim ministrima: „Izveštavamo vas radi znanja i ravnanja, kao i daljeg najhitnijeg naređenja područnim organima, da je sporazum o primirju sa jedinicama DM prestao da važi od 12. o. m.“ (AVII, br. 23/1-1, k. 1.). Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade odmah je akt identične sadržine uputilo okružnim načelnicima. Njima je 21. II 1944. upućen novi raspis koji je lično Nedić potpisao: „Od vašeg vođe SS i policije primljen je akt sledeće sadržine: 'Pokret DM i pored zaključenih ugovora o primirju sa vojnim zapovednikom Jugoistoka' — produžio je borbu protiv okupatorske sile i u mnogobrojnim napadima povredio je suvereno pravo srpske vlade. Zbog toga je bilo potrebno da se protiv ovog pokreta ponovo preduzmu mere shodno postojećim ratnim zakonima. Pošto su ugovori o primirju uneli izvesnu nesigurnost u vama potčinjenoj egzekutivi, to molim da vašim policijskim nadležnima i jedinicama objasnite da će se svaka pripadnost pokretu DM, kao i svaka veza ili pomoć smatrati kažnjivom i goniti — kazniti“ (AVII, reg. br. 17-1, f. 14, k. 136).

¹⁰ AIRPS, PKS, 486.

287

do 15. avgusta 1944. godine izbačeno je iz stroja više od 5.000 pripadnika SDS i SDK.¹¹ Zbog svega ovoga kvislinška uprava u Srbiji ulagala je maksimalne napore da što više ljudstva mobiliše u svoje redove, odnosno u službu okupatora. Da bi zaštitila pojedine objekte, koji su bili od posebnog interesa za nemačku ratnu privredu, „vlada narodnog spasa“ pribegavala je obrazovanju pozadinskih vojnih efektivna, nešto slično seoskoj pomoćnoj miliciji. Tako je 1. aprila bio formiran jedan novi odred pod nazivom „General Nedić“, u jačini od 150 ljudi, pod komandom Blaška Mihailovića. Njegov je zadatak bio da Senjsko-resavske rudnike čuva od napada partizana.¹² Slična kvislinška jedinica, pod nazivom „Resava—Ravanica“ i pod komandom vojvode Majstorovića, obrazovana je u iste svrhe 25. maja 1944. godine.¹³

S obzirom na to da je bilo sve više ranjenih kvislinških oficira i podoficira u borbama protiv partizana, Nedićeve vlada propisala je 4. aprila Uredbu o obaveznoj službi lekara u kvislinškim vojnim formacijama.

¹⁴ Pored toga, bila je propisana Uredba da svaki ranjeni vojnik, podoficir ili oficir u borbama protiv partizana, dobije novčanu naknadu od 6.000—20.000 dinara, zavisno od stepena njegove nesposobnosti. Porodice poginulih takođe su dobijale otpremninu od 100.000—200.000 dinara, zavisno od funkcije koju je poginuli obavljao.¹⁵ Pripadnicima kvislinških

vojnih formacija koji su se posebno „isticali“ u borbama dodeljivana su vojna odlikovanja i novčane nagrade, kako bi i ostale „stimulisali“ na beskompromisnu borbu protiv oslobodilačkih snaga u Srbiji.¹⁸ Nedić je takođe morao da popunjava redove svojih najbližih saradnika. Osmog marta 1944. pripadnici D. Mihailovića ubili su šefa njegovog kabineta, Miloša Masalovića, pa je na njegovo mesto postavljen brigadni general Miodrag Damjanović.¹⁷ Devetnaestog maja bio je takođe likvidiran od pripadnika DM državni sekretar u Predsedništvu Ministarskog

¹¹ AVII, NAV, N-T-311, 195/968.

¹² AVII, NAV, N-T-501, 256/399, Pismo Komande JI-a, 1. IV 1944, Nedićevoj vladi.

¹³ AVII, NAV, N-T-501, 256/831.

¹⁴ *Službene novine*, br. 2, 4. I 1944. — U jednom delu citirane uredbe stajalo je: „Gl. 1. Svi mladi lekari koji nisu odslužili svoj vojni rok, mogu biti pozvani na rad kod srpskih državnih odreda najviše na 12 meseci. Cl. 2. Svi oni stariji lekari koji su odslužili svoj vojni rok, a nisu navršili 45 godina starosti, mogu biti pozvani na obavezan rad kod srpskih oružanih odreda do 6 meseci.“

¹⁵ AVII, Nća, br. 33/4, k. la.

¹⁶ Komanda SDS tražila je 6. IV 1944. od Oblasne komande SDS u Kraljevu da dostavi spisak osoba koje predlaže za odlikovanja (ARP, Nća, B-23/1316). — Okružna komanda u Valjevu aktom od 31. V tražila je od komandanta Srpske državne poljoprivredne straže spisak za 8 podoficira i stražara koji su se najviše istakli u borbi protiv komunista, radi nagrade od po 2.000 din. (ARP, V-1/296). — Naredbom br. 51 k-de SDS od 29. VI 1944. pohvaljeno je žandarmerijsko osoblje svih stanica u požarevačkom okrugu „za uspešan i požrtvovan rad u vremenu od 19. januara do 27. maja 1944. godine, zbog hapšenja 33 člana komunističkih organizacija u rudniku Kostolcu i njihovoj predaji nemačkim vlastima“ (AJ, f. 59/941).

¹⁷ AVII, NAV, N-T-501, 256/243; AS, m-br. 5-169/44, neregistrovano.

288

saveta Cvetan Đorđević. U vezi sa ubistvom Nedićevog šefa kabineta *Novo vreme* je u broju od 27. maja pisalo: „Kako se iz objavljenog kominikea i rezultata istrage vidi, pokojni Masalović nije pao od ruke onih protiv kojih se poslednje tri godine svoga života borio; njega nisu ubili agenti komunističke partije, kojoj je pokojnik bio najavio borbu do istrebljenja, nego njegovi bivši nedostojni drugovi, oni koji su trebali da ga pomažu i brane.“¹⁸

U stvari, bio je to obračun, koji je još trajao između pripadnika DM i Ljotićevog „Zbora“. Đorđević i Masalović su bili funkcioneri Nedićeve vlade, ali ujedno i funkcioneri „Zbora“. Masalović je imao čak i dva sina u jedinicama SDK. Da napomenemo da je 17. jula likvidiran okružni načelnik u Zaječaru. Tokom 1943. i 1944. pripadnici NOP-a likvidirali su i oko 70 predsednika opština i delovođa i mnogo drugih kvislinških funkcionera, koji su verno služili Nedićevoj vladi, odnosno nemačkim okupacionim vlastima.¹⁹ Ovako velike gubitke, bez obzira na to ko ih je prouzrokovao, srpska kvislinška uprava teško je mogla da nadoknadi. Sve veći broj ljudi, čak i onih koji su do tada bili naklonjeni Nedićevoj vladi, video je da je skora kapitulacija fašističke Nemačke neminovna, a time i krah Nedićeve vlade. Zbog toga su odbijali gotovo svaku službu. Međutim, najviše su Nemci pa i većina Nedićevih ministara polagali nade u Srpski dobrovoljački korpus. Računali su u datoj situaciji da je jedino on sposoban da se ozbiljnije suprotstavi nadiranju jedinica NOVJ sa jugozapada. Zbog toga su nastojali da ovu kvislinšku vojnu formaciju ojačaju i većim brojem ljudstva i modernim naoružanjem, ođecom, obucom i drugom ratnom opremom. Na opasnost od upada u Srbiju delova Operativne grupe divizija NOVJ, ukazao je Felber 4. marta u pismu, Komandi 1. bugarskog okupacionog korpusa rekavši, između ostalog, „da Tito ima nameru da napadne srpsku oblast“.²⁰ Slično upozorenje uputio je Majsner u pismu Milanu Nediću 20. marta 1944: „Treba računati sa zaoštavanjem situacije na zapadnoj granici Srbije, pošto Tito hoće da upadne u Srbiju s jakim snagama iz istočne Bosne i Crne Gore. Prepadi na okupacione snage su popustili, a na zemaljske odrede su ojačali.“²¹ Komanda Jugoistoka svojim aktom od 12. aprila 1944. predložila je

Komandi Vermahta da se Srpski dobrovoljački korpus reorganizuje i prilagodi novim uslovima borbe; da se, analogno tome, poveća na pet (pukova i da svaki puk ima tri bataljona, a bataljoni po četiri čete. Mesec dana kasnije Hitler je lično odobrio to povećanje.²² Međutim, bilo je veoma teško regrutovati toliki broj novog ljudstva. Jer je malo ljudi htelo dobrovoljno da stupi u ovu tako kompromitovanu kvislinšku vojnu formaciju, a mobilizacija nije išla lako. Pokušavalo se sa obrazovanjem nekoliko škola za oficire i podoficire SDK po većim centrima Srbije, ali

¹⁸ *Novo vreme*, 27. V 1944; AVII, Nća, k. 66-s, f. 37, dok. 615.

¹⁹ *Novo vreme*, 17. VII 1944; AVII, Nća, br. 12/1-1, k. 30.

²⁰ AVII, NAV, N-T-501, rol. 256, S-214, 217, 225.

²¹ AVII, NAV, N-T-311, 189/224.

²² AVII, NAV, N-T-501, 256/471.

¹⁹ Kontrarevolucija u Srbiji 2 289

ni time se problem nije rešavao, jer mnogi pripadnici „Zbora" nisu više hteli ni da pohađaju ovakve škole.²³ Mnogi nemački izvori kazuju da je u jedinicama SDK, iako su one najviše cenjene, bilo dosta problema organizacione prirode, nesistematskog rada na mobilizaciji novog ljudstva, čak i masovnog dezertiranja.²⁴

Da bi kvislinške jedinice učinila efikasnijim u borbi protiv NOP-a na jugu Srbije, Komanda Jugoistoka je izdala naredbu Milanu Nediću, 10. maja 1944, da obrazuje specijalne, ili leteće, jedinice SDK. Neki su ih tada nazivali i „udarnim". Tako je 13. maja formirana jedna brdska jedinica, 18. maja Prvi gvozdeni puk, 26. maja Drugi dobrovoljački gvozdeni puk; 30. jula komandant SDK Košta Mušicki proizveden je u čin brigadnog generala.²⁵ Pripadnici SDK upućivani su gotovo u sve krajeve Srbije, kada je trebalo ozbiljnije se suprotstaviti jedinicama NOVJ. Tako je Nedić 15. maja izdao naredbu da se 4. puk SDK može upotrebiti u „čišćenju" sela Lipe, u blizini Smedereva, gde je tada operisao Kosmajski partizanski odred.²⁶ Pripadnici SDK imali su tu „sreću" da su njihove borce, oficire i podoficire, ranjene u borbi protiv partizana (a taj broj nije bio mali), slali u većini slučajeva na lečenje u Beč, gde su specijalisti pa i nega nesumnjivo bili na većem nivou.²⁷ Srpski kvislinški predsednik je odao javno priznanje 3. juna 1944. pripadnicima SDK, kao najvećim srpskim borcima u borbama protiv partizana: „Srpski dobrovoljci herojski se bore protiv komunističke banditske kuge. Njihovi uspesi istaknuti su sa priznanjem nedavno u izveštaju Vrhovne komande nemačke oružane sile. Onako, kako su se u životu hrabro borili na strani nemačkih nepobedivih trupa, onako počivaju njihovi mrtvi bratski sa nemačkim junacima sjedinjeni u istoj zemlji. Oni su jemci da će se Nemci i Srbi, koji su se usled tragičnog sticaja okolnosti dva puta sukobili kao protivnici, ubuduće zajednički boriti za zajedničku pobjedu i za buduću bolju Evropu."²⁸

²⁸ AVII, NAV, N-T-501, 256/692, iz akta Feldkomandanture u Šapcu, 6.

V 1944, vidi se da je tada bilo u školi SDK u ovom gradu 22 oficira i 66 podoficira.

²⁴ AVII, NAV, N-T-501, 256/842-5, Izveštaj Komande JI Komandi Vermahta, 28. V 1944.

²⁵ AVII, NAV, N-T-501, 256/729; ARP, P-17/186; AVII, Nća, br. reg. 23/2-1, k. 50; *Novo vreme*, 9. VII i 30. VII 1941.

²⁸ AVII, NAV, N-T-501, 256/744.

²⁷ *Novo vreme*, 22. II 1944. pisalo je u vezi s tim: „Ali među ovim brojnim Srbima nalazi se i više naših ranjenih dobrovoljaca koji su poslani na specijalno lečenje i negu. Povređeni mahom u borbi protiv partizanskih elemenata u Srbiji. Većina njih su mladići sa sela, koji su u srpskim uniformama išli u najteže borbe za spas i mir u zemlji. Oni ulivaju veru i poštovanje baš svojim držanjem sada kao teški bolesnici."

²⁸ *Novo vreme*, 3, 4, 5. VI 1944. — Šef Vaspitnog odseka SDK, Ratko Parežanin, pisao je Ljotiću 14. IV 1944. sa terena u okrugu Kraljeva o „pregalaštvu dobrovoljaca u borbama protiv partizana: „Nemojte shvatiti ovo pismo kao kakvo iscrpnije obaveštenje, nego kao samo toplo sećanje svih nas koji smo ovde, koji u vama gledamo svoga neumornog i sjajnog prijatelja, koji kao pravi otac pomaže ovoj junačkoj deci da odolevaju nevoljama i teškoćama i da čiste partizanske horde sa svetog tla majke Srbije" (AVII, Nća, br. 34/9-1, k. 27).

Komanda Jugoistoka redovno je zahtevala od Nedićeve vlade da se jedinicama SDK poklanja posebna pažnja, kako u pogledu ishrane, obuće, odeće, obezbeđenja životne egzistencije njihovih porodica, tako i u pogledu njihovih mesečnih prinadležnosti, kako bi se bolje borili protiv jedinica NOVJ. Takvo jedno oštro upozorenje „vladi narodnog spasa“ uputio je Majsner 24. januara,²⁹ a 14. aprila 1944. Hans Felber lično poslao je pismo Milanu Nediću slične sadržine: „S iskrenim žaljenjem sam u više navrata čuo da su bataljoni SDK poslednjih meseci primali samo polovicu pripadajuće plate. Pošto su ti bataljoni u bliskom odnosu s nemačkim oružanim snagama koje ih naoružavaju i sa kojima se zajedno bore, to stanje ne može da i dalje ostane.“ U daljem tekstu citiranog pisma Nediću se imperativno nalaže da pripadnicima SDK u svakom pogledu pokloni više pažnje.³⁰ Nešto kasnije (7. V 1944) Felber je obavestio Nedića da je izdao naređenje da se njegova telesna garda poveća od 230 na 280 ljudi. To je bilo u vezi sa učestalim napadima na kvislinške funkcionere iz Beograda, čak iz Nedićeve najbliže okoline. Stoga su Nemci insistirali na većoj bezbednosti kvislinškog srpskog predsednika, koji im je, očigledno, još dobro služio.³¹

Međutim, za popunjavanje novih bataljona SDK, kao i za Nedićevu telesnu stražu (što je bio manji problem), sve je bilo teže naći ljudstvo, o čemu je već bilo reči. Zbog toga je Nedićeva vlada uporno tražila od Komande Jugoistoka da joj se odobri kontingent zarobljenih srpskih oficira, podoficira i vojnika, koji su se nalazili u nemačkim zarobljeničkim logorima. S tim u vezi je komandant SDK Košta Mušicki na izričit Nedićev zahtev uputio pismo Komandi Jugoistoka sa obrazloženjem i sa spiskom ljudstva za koje se smatralo da će verno služiti srpskim kolaboracionistima, odnosno nemačkim okupacionim vlastima. Naglašeno je 'da bi se svi zarobljenici posle puštanja iz logora podvrgli „kontrolnom karantinu“ u trajanju od 1—2 meseca, a oni „koji se pokažu kao nepoželjni“, ponovo bi bili vraćeni u ratno zarobljenički logor: „Nezavisno od toga“, pisao je Mušicki, „smatram da bi bilo celishodno, odaslati jednu komisiju u zarobljeničke logore u Nemačku koja bi na licu mesta prikupila podatke o svim onim licima koja su spremna da sarađuju na ponovnoj izgradnji Srbije u naoružanim odredima te da im se tada omogući oslobođenje iz ratnog zarobljeničtva i stupanje u odrede. Ova komanda bi u tu komisiju odredila 1—2 člana.“³²

Samo tri dana kasnije (12. V) komandant Jugoistoka prosledio je zahtev Nedićeve vlade Komandi Vermahta. Pored toga, Felber je dao i svoje mišljenje. Ono je u svemu podupiralo Komandu SDK, čak je izneo i neke nove momente, kao, na primer, da su redovi SDK strašno proređeni u svakodnevnim borbama i da bi se koliko-toliko sanirale prilike u ovoj „elitnoj“ kvislinškoj vojnoj jedinici, da njoj je, podvlačio je, „u

²⁹ AVII, NAV, N-T-120, E-3133/511075.

³⁰ AVII, Mikroteka, N-T-501, mf. 461.

³¹ AVII, NAV, N-T-501, 256/695.

³² AVII, NAV, N-T-120, 780/371782.

19* 291

znatnoj meri potrebno vojnički školovano i politički besprekorno komandno i niže komandno osoblje“.³³

Evidentno je da je krajem aprila 1944. po nalogu Nedićeve vlade boravila u Berlinu jedna komisija od tri člana — oficira iz sastava SDK.

Ona je obišla mnoge zarobljeničke logore u Nemačkoj i razgovarala sa ljudima koji su bili planirani da budu otpušteni iz zarobljeničtva da bi stupili u jedinice SDK. Izveštaj o svemu ovome komisija je podnela lično Nediću 26. maja, gde je, pored ostalog, istaknuto da bi SDK bio povećan na 125.000 ljudi, ukoliko bi bili pušteni traženi srpski zarobljenici.³⁴

Komanda Vermahta je 28. maja obavestila Hansa Felbera, komandanta Jugoistoka da je u izgledu da se povoljno reši njegov predlog, odnosno predlog Nedićeve vlade, jer bi to bilo u skladu, kako je naglašeno, sa dogovorom koji je postignut između Hitlera i Nedića na sastanku od 18. septembra 1943. Naime, Firer je tada obećao da se SDK vrati pod

Nedićevu komandu i da se pojača još za 5.000 dobrovoljaca. Pismo identičnog sadržaja upućeno je i Hermanu Nojbaheru, u kome je stajalo i ovo: „Vrhovna komanda je tom prilikom priznala da su se srpski dobrovoljci u poslednjim borbama odlično pokazali i da su pretrpeli velike gubitke. U pogledu tempa pojačanja i faktičkih mogućnosti, Vrhovna komanda je saopštila da, prema jednom izveštaju Vojnog zapovednika Jugoistoka, u ovom trenutku će, kako se predviđa, samo oko 2.000 dobrovoljaca biti raspoloživo i da bi Vojni zapovednik rado odustao od prinudnog regrutovanja. Ni oružje ni oprema za više od 2.000 novih dobrovoljaca ne stoje odmah na raspolaganju.”³⁵

Ipak, plan o vraćanju zarobljenika radi stupanja u SDK nije realizovan. Pre svega, na osnovu nove procene Vermahta, srpska komisija, u kojoj je bio i jedan nemački oficir nije mogla u potpunosti da oceni „moralno-političku podobnost” planiranog ljudstva, pa su se Nemci bojali da ovi po dolasku u Srbiju ne pobegnu bilo u četnike DM ili u redove partizanskih odreda. Pored toga, odlučeno je da u obzir dolaze za eventualno oslobođenje samo podoficiri i oficiri, ali ne i vojnici. Tako je propao ceo ovaj plan jačanja kvislinških vojnih formacija radi borbe protiv NOVJ. U toku juna i jula vratilo se svega oko 200—300 oficira i podoficira, i to je bilo sve. Prema tome, i nadalje su se nemačke okupacione vlasti i Nedićeva vlada oslanjale na „sopstvene snage”. A to znači da su se redovi SDK i SDS popunjavali uglavnom ljudstvom koje se već nalazilo u Srbiji.³⁶

³³ AVII, NAV, N-T-501, 256/467. — U obrazloženju Hansa Felbera stajalo je i ovo: „U spisku navedena lica nisu ovde proverena. Stoga se moli da se tamo naredi njihova provera pre otpuštanja. Pri tom izgleda celishodno da se dotične izričito zapita da li su voljni i u mogućnosti da s oružjem u ruci budu angažovani u službi Nedićeve vlade u jedinicama SDK, u borbi protiv komunističkih bandi. Njihovo konačno korišćenje zavisice od jednog probnog roka službe.”

³⁴ AVII, NAV, N-T-501, 256/835-6.

³⁵ AVII, Bon, 6'69—70.

³⁹ AVII, Bon, 7/66-83.

292

Nekako u isto vreme Nedić je doživeo još jedan neuspeh. Naime, Nojbaher mu je saopštio 1. juna 1944. da se Ministarstvo spoljnih poslova Rajha ne slaže da mu se odobri sazivanje „Narodne skupštine”, pod izgovorom da bi se izlagali opasnosti životi poslanika koji bi dolazili na sastanke u Beograd.³⁷ Ali, bez obzira na političke i vojne neuspehe, Nedićeva vlada nije smanjivala svoju aktivnost u borbama protiv NOP-a. Razume se da je ta njena akcija uvek bila koordinirana sa nemačkim trupama a sve više i sa četnicima Draže Mihailovića. Pripadnici SDK su i dalje bili njena glavna snaga. Već od kraja 1943. a naročito prvih meseci 1944. Nedić šalje u Sandžak i Crnu Goru više bataljona SDK da se bore protiv partizana i da, u saradnji sa četnicima Pavia Đurišića, spreče prodor u Srbiju delova Operativne grupe NOVJ pri Vrhovnom štabu. Napominjemo da je Đurišić veoma zanimljiva ličnost iz tabora kontrarevolucije. Njega su 14. maja 1943. sa još 600 četnika, Nemci zarobili kod Kolašina i otpremili u zarobljeništvo. Draža Mihailović sa svojim štabom, u kome je bila i Britanska vojna misija, uspeo je da umakne poteri i da se prebaci ponovo u Srbiju. Iz vojničkog logora u Poljskoj, gde je bio zatočen, Pavle Đurišić je pobegao sa jednom grupom zarobljenika i došao do Beograda, gde su ga početkom novembra Nemci uhapsili. Milan Nedić i Nojbaher su uspeali da ga oslobode, a zauzvrat Đurišić je pristao da radi za Nemce i Nedićevu vladu. Nedić ga je čak unapredio u čin potpukovnika. Međutim, po dolasku u Crnu Goru on se ponovo povezao sa četnicima. Tako se borio protiv partizana do kraja rata i kao četnik DM i kao nedićevac.³⁸

Na području Sandžaka i Crne Gore u martu, aprilu i maju 1944. bila su tri puka SDK. Jedan je bio smešten u Mileševi, drugi u Pljevljima a treći u Podgorici. Nedićeva vlada sa odobrenjem Nemaca slala je jedinicama SDK i četnicima Pavia Đurišića velike količine oružja, hrane,

obuće i odeće. Sve sa jedinom i isključivom namerom — da bi se uspešnije suprotstavili prodoru Glavne operativne grupe NOVJ u Srbiju. Mihajlo Olćan, Nedićev ministar bez portfelja, bio je upućen u Sandžak i Crnu Goru da bi koordinirao akcije dobrovoljaca i četnika Pavia Đurišića. Ovaj je, prema nekim izvorima, bio postavljen za zamenika koman-
³⁷ AVII, NAV, N-T-210, 780/371770-71. — **Interesantno je da je ranije vlada Rajha bila prihvatila nacrt uredbe o „Srpskom parlamentu“.** To se vidi i iz Junkerovog pisma, 17. V 1944, Nojbahera: „Srpski nacrti uredbe o uspostavljanju narodne skupštine predstavljaju rezultat temeljnih razgovora između vojnog zapovednika, srpske vlade i nadležnava specijalnog opunomoćenika u ranijim nacrtima, koje je ministar predsednik dao izraditi u vezi s njegovom posetom Firerovom Glavnom stanu, ali koji nam politički nisu izgledali upotrebljivi. Nova verzija vodi računa o našim željama. Svi parlamentarci su izbačeni. Funkcije i iskazivanja mišljenja narodne skupštine ostaju zavisni od odluka ministra-predsednika. Vojna uprava je ubrzala obradu nacrtu na želju poslanika, koji bi želeo da ministru-predsedniku izađe u susret u tom pitanju, koji je Firer već odobrio. Ministar-predsednik sa svoje strane pridaje iz obligatornih uzroka važnost hitnom donošenju uredbe“ (AVII, London, N-4-299502).

³⁸ J. Marjanović, *Nojbaherov plan i akcije za stvaranje velikosrpske federacije (1943—1944)*, str. 7—8.

293

danta SDK.³⁹ Koliko su bili dobrovoljci angažovani u borbi protiv partizana svedoči, pored ostalog, i podatak da je samo drugi bataljon petog puka SDK, koji se od februara do juna 1944. nalazio na tlu Crne Gore } Sandžaka izgubio u borbama preko 350 ljudi (imao je na početku 893 vojnika).⁴⁰

Nemci su mnogo polagali na saradnju SDK i četnika Pavia Đurišića. Računali su da će se ove kvislinške jedinice moći ozbiljnije suprotstaviti divizijama NOVJ. U vezi s tim 18. aprila 1944. načelnik štaba komandanta Jugoistoka održao je sastanak u Beogradu sa Mihailom Olćanom, od koga je tražio spisak potrebne opreme i naoružanja za ove jedinice.⁴¹ Herman Nojbaher, u pismu od 29. aprila, koje je uputio Nediću, zahteva da Olćan sa jedinicama SDK i četnicima Pavia Đurišića obavezno zauzme položaj na Limu, kako bi se sprečio prodor divizija NOVJ u Srbiju.⁴² Međutim, kada su u Srbiji tokom maja i juna 1944, počele da se stvaraju divizije NOVJ Komanda SDK traži od Nemaca da se ovi dobrovoljci iz Sandžaka i Crne Gore vrate u Srbiju. Tokom juna, po naredbi Komande Jugoistoka, svi pripadnici SDK (razume se, koji nisu bili ranjeni) već su bili u Srbiji, ft bilo je dosta frontova na kojima je trebalo da zauzmu položaje.⁴³ Malo više prostora posvetili smo Srpskom dobrovoljačkom korpusu jer je on u prvoj polovini 1944. u borbi protiv NOP-a bio najviše angažovan. Međutim, Srpska državna straža koja brojčano nije bila mala (1. aprila je bilo 13.100 pripadnika SDS i 5.605 Srpske granične straže), bila je stalno izložena kritici nemačkih okupacionih vlasti, jer je, navodno, bila nedovoljno borbena, a uz to pod uticajem četničkog pokreta Draže Mihailovića. Pripisivani su joj i mnogi drugi nedostaci, zbog čega su nacisti njenu aktivnost ograničavali. Ali to ne znači da se ona nije angažovala u mnogim akcijama protiv partizana. Naprotiv, njeni odredi su bili stalno u poterama i borbama, ali ne onoliko koliko i pripadnici SDK. Ocenu pojedinih kvislinških formacija u Srbiji dao je Nojbaher na sastanku 11. aprila 1944, kome je prisustvovao i komandant Jugoistoka: „SDS, loša, pomoćna policija isto tako; SDK dobar; četnici veoma različiti. U Crnoj Gori se dobrovoljci dobro bore pod nemačkim vodstvom. Kosovski Albanci bore se s nama.“⁴⁴

Srpska državna straža bila je formalno pod Nedićevom komandom, ali njen rad je kontrolisao Majsner, i on joj je, u stvari, izdavao naređenja. Zbog toga je stalno dolazio u sukob sa Nedićem. Nedić je imao pravo da regrutuje u ove jedinice 15.000 ljudi, ali on je taj broj stalno

³⁹ B. Kostić, n. d., 134—136.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ AVII, NAV, N-T-501, 256/509.

⁴² AVII, NAV, N-T-501, 256/631.

⁴³ AVII, NAV, N-T-501, 256/825, Felberovo pismo komandantu Grupe armija

„F". — *Novo vreme* je 21. V 1944. donelo članak pod naslovom: „Ministar Nedićeve vlade (bez portfelja), Mihailo Oljčan, sa četničkom kokardom na slici, sa komandantom majorom Pavlom Durišićem, u razgovoru sa junačkim predvodnikom antikomunističkih snaga Sandžaka i Crne Gore".

44 AVII, NAV, N-T-501, 256/458-9.

294

premašivao.⁴⁵ Nojbaher je u većini slučajeva podupirao Nedićeve akcije, ali je zbog toga dolazio u sukob sa Majsnerom pa su češće komandant Jugoistoka i Komanda Vermahta morali da rešavaju o sporu ova dva visoka nemačka funkcionera u Srbiji.⁴⁶ Bez obzira na sporadične sukobe između Nedićeve vlade i Majsnera, pripadnici SDS vodili su niz zapaženih borbi protiv partizanskih odreda, bilo samostalno ili u sadejstvu sa SDK, Nemcima i četnicima DM. O jednoj takvoj borbi pisalo je u izveštaju od 1. februara 1944. koji je okružni načelnik u Užicu uputio lično Nediću: „Pošto su poslednje partizanske borbe potisnute iz okruga, zahvaljujući oružanoj akciji nemačkih i bugarskih trupa, naših odreda Srpske državne poljske i granične straže, pripadnici DM, u saradnji sa našim odredima SDS, učestvuju u svim borbama protiv partizana".⁴⁷ Naročito na terenu jugoistočne Srbije kvislinške jedinice bile su angažovane protiv veoma jakih partizanskih odreda, brigada, a od maja 1944. i protiv divizija NOVJ. O jednoj borbi širih razmera nalazimo podatke u izveštaju komandanta SDS niškog okruga od 13. juna 1944. godine. Toga dana 800 pripadnika SDS krenulo je u borbu protiv Devete srpske brigade NOVJ. Ispred sela Kravlje (zaječarski okrug) došlo je do žestoke borbe. Nedićevci su imali 170 mrtvih i zarobljenih, a blizu 200 ih se razbežalo.⁴⁸ Samo tri dana kasnije, ista kvislinška komanda iz Niša obaveštava Komandu SDS u Beogradu da su srezovi moravski, aleksinački, banjski i niški „ugroženi" od stalnih napada jedinica NOVJ pa traži municiju, oružje i drugu ratnu opremu kako bi se efikasnije mogli suprotstavljati partizanima.⁴⁹ *Novo vreme* je u broju od 13. juna pisalo o sinhronizovanim akcijama svih kontrarevolucionarnih snaga protiv jedinica NOVJ: „Nacionalni četnici su se u velikom broju stavili pod nemačku komandu za borbu protiv boljševičkih Titovih partizana, koji su tokom poslednja dva meseca uzaludno pokušavali da iz istočne Bosne prodru u srpsku oblast, četnici se bore rame uz rame sa odredima SDK i SDS. Usled boljševičke opasnosti okupile su se na taj način sve nacionalne snage srpskog naroda za zajedničku borbu protiv glavnog neprijatelja boljševizma." ⁵⁰

45 AVII, NA, kut. 2a, red. br. 2/16. — Majsner je 7. I 1944. izneo da je Nedić pokušao da za grad Beograd „progura" još 2.000 pripadnika SDS, zbog čega je optužio Nedića kod Felbera da krši odluke nemačkih okupacionih vlasti.

46 AVII, NAV, N-T-501, 256/128, Izveštaj komandanta Jugoistoka, 25. II 1944.

47 AS, Fond MUP, br. 2093, neregistrovano. — Pripadnici SDS učestvovali su i u nekim akcijama koje su vodili Nemci protiv četnika DM. To se vidi i iz Majsnerovog pisma, 11. III 1944, gde se kaže da posle akcije u čačanskom okrugu, jedinice SDS treba ponovo da se vrate u svoje stalne garnizone (AVII, NAV, N-T-501/256, 257).

48 AVII, Nća, br. 17-9/1-67.

49 AVII, Nća, br. 8/3-1, k. 27.

50 *Novo vreme*, 13. VI 1944.

295

Nedić i njegovi ministri svakodnevno su nastupali sa propagandnim govorima, u kojima se najviše isticala tobožnja opasnost koja preti Srbiji od komunizma. Mnogobrojni govori i predavanja prenošeni su preko radija, držani u školama, preduzećima, u srezovima i okruzima pa i u kvislinškim vojnim garnizonima. Milan Nedić, Dimitrije Ljotić, Borde Perić, Bogoljub Kujundžić i Dragi Jovanović, naročito su bili aktivni sa svojim nastupanjima. Ljotić drži zaredom nekoliko predavanja sa antikomunističkim temama na Kolarčevom narodnom univerzitetu: 10. februara — „Put generala Nedića ima takvu snagu da će mudrost vratiti ono što je izgubljeno ludošću";⁵¹ 3. marta — „Nemačka će uskoro poraziti Rusiju,

Englesku i Ameriku";⁵² 14. marta — „Besmrtno zasluge generala Nedića za spas srpskog naroda“⁵³ itd. Ljotić sve češće istupa sa svojim predavanjima i u Smederevu, Valjevu, Požarevcu, Mladenovcu i mnogim drugim gradovima u Srbiji. To isto čini i Dorđe Perić, šef Državne propagande. Naročito je bio zapažen njegov govor preko Radio-Beograda 24. januara 1944, u kome je pomenuo odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i opasnost od skorog dolaska Titovih partizana u Srbiju. Stoga on poziva kralja i sve one koji su pobjegli i nalaze se u izbeglištvu da se ujedine sa Nedićevom vladom u borbi protiv komunizma.⁵⁴

Razume se, govori srpskog kvislinškog predsednika bili su najčešći i sa najvećom dozom antikomunizma. Drugim rečima, Nedić je tražio borbu protiv NOVJ po svaku cenu. Čak i onda kada nije bilo nikakvih izgleda na uspeh. Nije birao sredstva da bi u toj najkritičnijoj fazi za njega i za sve ostale kontraevolucionarne snage okupio što više boraca protiv NOP-a Srbije. Prvog januara Nedić je održao govor vojnicima i oficirima SDS prilikom polaganja zakletve istakavši: „Naročito morate zatirati komuniste i boljševike, koji hoće da unište sve što je srpsko. Oni ne misle dobro ni bogu, ni narodu, ni Srbiji, ni vama. Satirite ih i ubijajte, trebite taj kukolj iz srpske narodne njive.“⁵⁵ Sedamnaestog februara Milan Nedić se pojavio na drugoj godišnjoj skupštini Srpske zajednice rada, gde je u svojstvu starešine održao govor u kome apelu je na radnike da što bolje rade na svojim radnim mestima, kako bi time dali svoj „doprinos“ za borbu protiv komunizma.⁵⁶

⁵¹ *Novo vreme*, 11. II 1944.

⁵² AVII, Nća, br. 38/9-1, k. 27.

⁵³ *Novo vreme*, 15. III 1944.

⁵⁴ AVII, Nća, br. reg. 3/1, k. 90. — U jednom delu Perićevog izlaganja pisalo je i ovo: „Međutim, u ovom času ceo srpski narod stoji kao neporušivi bedem protiv svih sovjetskih planova. On neće ni Tita, ni njegove ustaške izmećare, ni sovjetsku republiku. On hoće svoju nezavisnu, slobodnu državu i svoga kralja. Zato u srcima svih srpskih rodoljuba bolno odjekuje poruka da ćemo na kraju rata imati da se izjasnimo o formi naše buduće države, o tome da li smo za monarhiju ili za republiku. Gospodo moja, zar narod koji je u ropstvu ostao veran kralju, koji se i u svojim crkvama moli za njegovo zdravlje i u svojoj domovini drži njegove slike, zar se tom narodu sme stavljati u izgled da će jednog dana biti prisiljen da rešava o ovome što je ostao veran sam sebi, svom duhu i svojim tradicijama, svemu onome što ga i u dobru i u zlu čini velikim.“

⁵⁵ *Srpski narod*, 2. I 1944.

⁵⁶ AVII, Nća, reg. br. 20/2, k. 90.

296

Drugog marta Milan Nedić je održao sastanak sa svim višim oficirima SDS i SDK. Glavna tema razgovora bila je priprema radi pružanja otpora Operativnoj grupi divizija NOVJ, koja je prodirala iz istočne Bosne, Sandžaka i Crne Gore u Srbiju. Naglašeno je da treba maksimalno saradivati sa nemačkim trupama i četnicima Draže Mihailovića radi borbe protiv zajedničkog neprijatelja.⁵⁷ Dvadeset šestog marta Nedić je govorio povodom trogodišnjice 27. marta;⁵⁸ 9. juna držao je sastanak sa svojim „Ratnim savetom“, u kome su bili general Damjanović, general Kostić, general Dokić, Tanasije Dinić i Dragi Jovanović. „Komunistička opasnost“ i ovog puta bila je glavna tema razgovora.⁵⁹

Pravu paniku u redovima kvislinške srpske administracije izazvala su, pored ostalog, i učestala bombardovanja anglo-američkih aviona pojedinih većih gradova na teritoriji Srbije. Trinaestog marta i 6. aprila, ponovo je bombardovan Niš, pri čemu su bili pogođeni ne samo vojni objekti već i stambeni blokovi pa je nastradalo dosta nekužnog stanovništva.

⁶⁰ Prema nemačkim izvorima, samo pri bombardovanju Beograda 16. i 17. aprila 1944. poginulo je oko 200 nemačkih vojnika i oko 1.160 civila.⁶¹ Niz „preventivnih“ mera preduzimala je Nedićeva vlada da bi se njena administracija koliko-toliko održala. U vezi s tim Nedić je 5. aprila izdao naredbu svojim ministrima da spreče paniku činovništva, koje je u velikom broju bežalo sa svojih radnih mesta i nije se vraćalo na posao. Naredio je da se nađu zgrade na periferiji grada i da se tamo prebace

osnovne službe pojedinih ministarstava.⁶² Pored toga, uputio je naredbu Direkciji železnica u Beogradu da spreči bežanje železničkog osoblja za vreme vazdušnih napada, kako bi ova grana privrede bar lemičino radila.⁹³ I najzad, u toj opštoj pometnji, Nedićeva vlada imenovala je Dragog Jovanovića za izvanrednog komesara na teritoriji Uprave grada Beograda i srezova vračarskog, gročanskog i posavskog. Prema toj uredbi „Komesar vlade na označenoj teritoriji u pogledu upravne i samoupravne

⁵⁷ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, br. 27527, neregistrovano.

⁵⁸ *Novo vreme*, 27. III 1944.

⁵⁹ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano. — U zapisniku sa ovog sastanka zabeleženo je između ostalog i ovo: „Govorilo se o unutrašnjem političkom položaju Srbije s obzirom na otpočetu ofanzivu, s jedne strane, i akciju kralja Petra i njegovog mandatora Šubašića, na aktivnošću antikomunističkog pokreta, s druge strane. Svi su se oni složili da za sada ne postoji neposredna opasnost da D. M. otpočne sa sabotazama i aktivnom akcijom protiv okupatorske vojske, i to iz dva razloga: 1) Na Balkanu nema još invazije, koja, bez sumnje, izazvala bi spontani ustanak, u kome pored četnika D. M., verovatno bi uzeli učešća znatan deo SDS, čak i možda jedan deo srpskih dobrovoljaca” itd.

⁶⁰ U jednom delu Nedićeva protesta u vezi sa bombardovanjem pisalo je sledeće: „Srpska vlada, kao veran tumač osećaja svoga naroda, diže pred čitavom svetskom javnošću svoj glas protiv ove vapajuće nepravde, koju Angloamerikanci vrše protiv srpskog naroda, za čiju se slobodu oni, tobože bore” (*Novo vreme*, 30. III 1944).

⁶¹ AVII, NAV, N-T-501/256/519, Izveštaj komande JI Komandi Vermahta.

⁶² AS, Nća, r. br. 4-227/44, neregistrovano.

⁶³ AVII, NAV, N-T-501, 256/715.

297

vlasti ima najšira ovlašćenja. Radi održavanja javnog reda i bezbednosti, svaka njegova odluka smatraće se na zakonu osnovana i izvršena.”⁶⁴ Sporazum Tito—Šubašić iz juna 1944. imao je takođe velikog odjeka ne samo u redovima NOP-a već i u taboru kontrarevolucije. Ovaj akt predstavljao je krupnu političku pobedu narodnooslobodilačkog pokreta, jer se nova kraljevska vlada odrekla Draže Mihailovića i četnika i priznala osnovne tekovine koje su jugoslovenski narodi izvojevali u dotadašnjoj borbi pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Kao što je poznato, posle neuspelog vazdušnog napada nacista na Drvar, sedište CKKPJ, Vrhovnog štaba NOV i POJ i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, preneto je na ostrvo Vis. Kada je postalo očevidno da Saveznici neće priznati NKOJ kao jedinu vladu Jugoslavije, CKKPJ je zauzeo stav da se, ne odstupajući od odluka AVNOJ-a, povedu pregovori sa rekonstruisanom izbegličkom vladom, pod uslovom da se ona pokaže spremna da pomaže narodnooslobodilački pokret i da osudi sve saradnike okupatora, uključujući i četnike Draže Mihailovića. Pregovori su vođeni sa predstavnicima izbegličke vlade bez publiciteta, bili su poznati samo najužem partijskom rukovodstvu Jugoslavije; završeni su 16. juna 1944. na otoku Visu potpisivanjem sporazuma koji se imao objaviti posle obrazovanja Šubašićeve vlade. Prema odredbama ovog sporazuma, kraljevska vlada je morala biti sastavljena od demokratskih elemenata koji se nisu kompromitovali u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Njena glavna dužnost je bila da organizuje pomoć NOVJ, da se stara za prehranu stanovništva i da uskladi rad predstavništva u inostranstvu sa potrebama narodnooslobodilačke borbe. Šubašićeva vlada je priznala tekovine trogodišnje borbe naroda Jugoslavije, odajući priznanje Narodnooslobodilačkoj vojsci, a osuđujući, u isto vreme, sve kolaboracioniste u zemlji. Sa svoje strane, Nacionalni komitet je dao saglasnost da o konačnom državnom uređenju odluči narod posle oslobođenja cele zemlje, da u Subašićevu vladu uđu Sreten Vukosavljević i Drago Marušić (kao saradnici NOP-a, ali ne i kao njegovi predstavnici) i da u London uputi svoga predstavnika koji će sa predstavnikom kraljevske vlade koordinirati saradnju u borbi protiv neprijatelja.⁶⁵

Sporazum Tito—šubašić predstavljao je još jednu krupnu pobedu NOP-a. Borba naroda Jugoslavije i NOV zvanično su priznate, a sve odredbe AVNOJ-a ostale su netaknute. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije

prihvatio je sporazum sa Šubašićevom vladom pod pritiskom Saveznika, u vreme kada je nova Jugoslavija postala stvarnost, kada su njene oružane snage bile garancija konačnog oslobođenja zemlje i kada je u okvirima trogodišnje borbe protiv okupatora bila izvojevana odlučna pobjeda nad snagama starog poretka. U takvim uslovima sporazum Tito—Šubašić izazvao je dezorijentaciju i slom u redovima četnika Draže Mihailovića i ostalih protivnika NOP-a kako u zemlji tako i u inostranstvu.

S obzirom na obaveze koje je Viškim sporazumom preuzela vlada Kra-

⁶⁴ *Službene novine*, br. 30, 25. IV 1944; *Novo vreme*, 20. IV 1944.

⁶⁵ ARP, br. 6989, Pismo Predsedništva NKOJ-a, 23. VI 1944.

298

ljevine Jugoslavije, stvoreni su povoljni uslovi da NOVJ dobije materijalnu pomoć od Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država.⁶⁶

U redovima pristalica NOP-a u Srbiji, Viški sporazum je različito shvatan. Deo članova KPJ bio je uveren da je s kraljem i monarhijom konačno raščišćeno na Drugom zasedanju AVNOJ-a, tako da ih je sporazum Tito—Šubašić pomalo iznenadio. Međutim, gotovo svi okružni komiteti KPJ u propagandnim materijalima upućenim sreskim, mesnim i opštinskim rukovodstvima KPJ, pomalo su preneglašavali značaj ovog sporazuma.⁶⁷ Na drugoj strani, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, gotovo mesec i po dana posle sporazuma, ovo pitanje nije ozbiljnije analizirao. O tome, kao i o mnogim drugim aktuelnim pitanjima Pokrajinski komitet je' dao objašnjenje u okružnici od 1. septembra 1944, koja je upućena svim partijskim organizacijama u Srbiji.⁶⁸

Međutim, kada je reč o sporazumu Tito—Šubašić, zanimljivo je kakva je reakcija bila u taboru „vlade narodnog spasa" i u kvislinškim krugovima uopšte. Odgovor na ovo pitanje nije teško dati. Jer vesti koje su stizale sa frontova, naročito o širenju slobodne teritorije koju drži Narodnooslobodilačka vojska, kao i saznanje o uspešnoj afirmaciji AVNOJ-a

I Nacionalnog komiteta u međunarodnoj javnosti, bile su poražavajuće za sve kontrarevolucionarne snage, pogotovu što su baš u to vreme delovi Operativne grupe divizija NOVJ uveliko prodirali u Srbiju. Sporazum između Tita i Šubašića na Visu u junu 1944. izazvao je u krugovima nedićevaca i ljotićevaca još veću pometnju. Tada se mogla zapaziti izvesna promena u njihovoj političkoj orijentaciji. Uočavali su da sile Osovine gube rat. Nadali su se, ipak, da će doći do sukoba između Sovjetskog Saveza i Anglo-Amerikanaca oko uticajnih sfera, pa su u tome gledali nekakvu svoju šansu. Zbog toga se sve više obraćaju kralju, pominju njegovo ime, traže da se otvoreno saraduje sa Dražom Mihailovićem, kako bi se stvorio nacionalistički front za borbu protiv komunizma.

Kvislinška štampa opširno je komentarisala sporazum Tito—Šubašić. Pored svoje verzije ovog događaja, analizirana je radio-vest „Slobodne Jugoslavije", Londona, Moskve, a naročito Berlina i mnogih drugih agencija.

Još 22. maja *Novo vreme* je donelo informaciju, pozivajući se na saopštenje „Eskečendž Telegrafa" iz Londona da je kralj Petar II primio

Purićevu ostavku i da je mandat za sastav nove vlade poverio bivšem

⁶⁶ U vezi s tim Vrhovni štab je poslao depešu Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske 26. juna 1944, u kojoj, između ostalog, stoji: „Saveznici su nam stalno postavljali zahtjev da njihova materijalna pomoć nama ovisi i o sporazumu sa jugoslovenskom vladom. Možemo očekivati da će sada, kada smo taj problem skinuli s dnevnog reda, povećati svoju pomoć našoj NOVJ" (AVII, 105, B 16/19).

⁶⁷ OK Mladenovca je početkom jula obavestio Pokrajinski komitet da je u okružnom listu „Kosmajski borac" posebno mesto dato sporazumu Tito—Šubašić i da su o tome otkucane vesti u 2.000 primeraka i posiate u 100 sela i svim rukovodstvima i organizacijama (AS, OKM, 767). Slično pismo uputio je OK Kragujevca sredinom jula, u kome se ističe da je u listu „Glas ustanika Šumadije" opširno analiziran sporazum Tito—Šubašić (AS, OK Ar, 883).

⁶⁸ AIRPS, PKS, 660.

299

hrvatskom banu dr Ivanu Šubašiću.⁶⁹ Mesec dana kasnije (21. juna) *Novo vreme*, pod naslovom „Sumnjiv rezultat između Tita i Šubašića", na prvoj strani lista analizira jednu Rojterovu vest iz Barija i saopštenje radio-

-vesti „Slobodne Jugoslavije“. Naglašava da su od 14. do 17. juna na teritoriji bivše Jugoslavije vođeni razgovori između Tita i predsednika jugoslovenske izbegličke vlade Šubašića, opunomoćenika kralja Petra. Posebno se ističe da je sporazum između Tita i Šubašića u Londonu primljen sa velikim zadovoljstvom, a u štabu Draže Mihailovića sa razočaranjem.⁷⁰ Sporazum Tito—Šubašić nije prošao bez komentara ni u Štabu komande Jugoistoka, čije je sedište još bilo u Beogradu. Herman Nojbaher koji je bio najodgovorniji pred vladom Rajha za spoljnopolitička pitanja pa Balkanu, u svom pismu od 30. juna 1944, koje je uputio Hansu Felberu, izneo je mišljenje da će nova situacija pogodovati objedinjavanju svih nacionalističkih snaga u Srbiji u borbi protiv komunizma i olakšati Nemcima borbu protiv jedinica NOVJ, koje su na širokom frontu prodirale u Srbiju.⁷¹ U jednom drugom izveštaju od 18. jula 1944, koji je Nojbaher uočitio Ministarstvu spoljnih poslova Rajha o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, posebno se iznosi da je u najvećem delu stanovništva sporazum Tito—Šubašić naišao na veliko odobravanje. Na drugoj strani, ističe se da su četnici DM ovim činom potpuno dotučeni, te hteli-ne hteli, moraju da vežu svoju sudbinu za sudbinu Nemaca, zbog toga se, kao što je naglašeno, dobro bore protiv komunista.⁷²

Novo vreme. *Obnova*, *Naša borba*, i drugi kvislinški i okupacioni listovi i časopisi u Srbiji, i u toku jula i avgusta, pridavali su poseban značaj sporazumu Tito—Šubašić i u svojim procenama otvoreno priznavali da je Tito, odnosno Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, izašao kao pobednik prilikom odmeravanja snaga sa izbegličkom vladom u Londonu. To se, dakle, može zapaziti i iz članka od 11. jula, u kome je, pored ostalog, rečeno: „Pobeda koju je Tito odneo nad emigracijom, okupljenom oko kralja Petra, ističe se i u tome što je Šubašić u prvoj deklaraciji svoje vlade, datoj preko Rojtera, izričito naglasio da njegov kabinet, pre svega, ima cilj da sve učini da bi potpomogao borbu jugoslovenske oslobodilačke vojske pod maršalom Titom. Njegova vlada sve će učiniti da okupi sve demokratske, borbene i otporne elemente. Ovo znači, dakle, da Šubašić vidi zadatak svoje vlade u tome da sve struje privede Titu i njemu ih podredi”⁷³

⁶⁹ *Novo vreme*, 22. V 1944.

⁷⁰ *Novo vreme*, 21. VI 1944.

⁷¹ AVII, NAV, N-T-311, 189/277.

⁷² AVII, NAV, N-T-311, 195/713-16.

⁷³ *Novo vreme*, 11. VII 1944. — Pod naslovom: „Potčinjavanje Šubašića Titovom diktatu rezultat razgovora u Italiji, kojima je kumovao Čerčil“, *Novo vreme*, 24. VIII, donosi članak sledeće sadržine: „Prema jednoj Rojterovoj vesti, vratio se u London predsednik emigrantskog komiteta Šubašić sa svoje posete u Italiji i u glavnom stanu... maršala Tita. Povodom toga javlja Rojter i dopunu da se Šubašić sastao sa Čerčilom i Titom i sa njima vodio razgovore. Pri tome je došlo do potpunog sporazuma. Jugoslovenski emigrantski komitet i Titov komitet su povodom tog sporazuma dali odvojene izjave u 300

Kao što vidimo, tabor kontrarevolucije pretrpeo je poraze na svim sektorima. Vojno-politička situacija u zemlji i u svetu bila je za njih, **Kao i za** njihove saveznike Nemce, poražavajuća. Potpun poraz i jednih i drugih nije više dolazio u pitanje, već se moglo govoriti koliko će oni još dugo odolevati. Saradnja srpskih kolaboracionista sa Nemcima, sprega sa četnicima Draže Mihailovića, radi zajedničke, odsudne borbe protiv divizija NOVJ u Srbiji, nije mogla bitno da izmeni situaciju. Ona je mogla samo trenutno da ublaži svakodnevne poraze, ali ne da ih potpuno izbegne. Poslednju šansu kvislinzi i četnici DM potražili su u novoj mobilizaciji ljudstva, pretežno mlađih godišta i njihovom naoružavanju oružjem iz nemačkih magacina. Ali i na ovom planu, kao i na mnogim drugim u to vreme, Dretrpeli su potpuno neuspeh.

kojima je ton istine različit, ali koje se, međutim, u pogledu sadržine potpuno slažu. Prema tim izjavama potvrđuje se sporazum Tito—Šubašić, onaj sporazum koji je postignut već 16. juna. Šubašićeva klika priznaje Titovu vladu i Tita kao vrhovnog zapovednika. Pitanje monarhije je, kao za sada neaktuelno, odloženo do posle rata. Upadljivo je da se ime generala Mihailovića u

ovim saopštenjima ne pominje ni jednom reči. Izjave pokazuju da se jugoslovenski emigrantski komitet u Engleskoj potpuno potčinio diktatu Tita. Verovatno je Cerčil kada je razgovarao sa Šubašićem u Italiji kumovao sporazumu i sa svoje strane pridoneo tome da je Šubašić bezuslovno kapitulirao pred... poglavicom Titom i njegovim boljševičkim naredbodavcima."

301

NEUSPEH NEDIĆEVE I ČETNIČKE MOBILIZACIJE U PROLEĆE I LETO 1944. GODINE

Okupatorske i kvislinške vlasti su tokom proleća i leta 1944. preduzele niz mera da u svoje redove prisilno mobilišu što više ljudstva za borbu protiv jedinica NOVJ i partizanskih odreda. Već je bilo govora o tome da su Nemci, nedićevci, ljotićevci, pa i četnici Draže Mihailovića prisilnu mobilizaciju vršili i prethodnih godina okupacije u svim krajevima Srbije i da su mlađi ljudi, po pravilu, prvi bili na udaru. Činjenica je da je nemački okupator sve više oskudevao u ljudstvu zbog poraza koje je svakodnevno tripeo na Istočnom i Zapadnom frontu, kao i zbog gubitaka u borbi protiv NOV i POJ, pa se Komanda Jugoistoka nadala da će popunjene nedićevske i ljotićevske snage pojačati nemačke vojne jedinice ne samo u borbi protiv oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji već i u njihovoj odbrani na Balkanskom poluostrvu uopšte. Ali Nemci i kvislinzi nisu u tome imali mnogo uspeha, jer je regrutovanje gotovo u svim krajevima Srbije bilo bezuspešno. Napominjemo da su mobilizaciju vršili ne samo Nedić i Ljotić već i četnički pokret Draže Mihailovića. O tome ima dosta podataka kako u nemačkim tako i u kvislinškim i četničkim izvorima, pa i u dokumentaciji NOP-a. Prema tome, mada su Partija i SKOJ, kao i jedinice NOV i POJ u Srbiji, postizali već od prvih meseci 1944. značajne uspehe u borbi protiv kontrarevolucionarnih snaga; iako su baš u tom periodu delovi Operativne grupe NOVJ sa svih strana prodirali u Srbiju, neprijatelj se nije predavao. Naprotiv, stvarao je najraznovrsnije planove da bi se što efikasnije suprotstavio oslobodilačkim snagama.

Da je mobilizacija u kvislinške vojne formacije nailazila na otpor kod rodoljubivog stanovništva Srbije, potvrđuju i mnoga neprijateljska dokumenta. U pismu načelnicima u okrugu kragujevačkom od 7. februara 1944. godine ističe se da regrutacija mladića za dobrovoljačke pukove i SDS vrlo slabo napreduje, te se naređuje načelnicima srezova da regrutaciju i mobilizaciju sprovedu milom ili silom, a da se prema svima koji bilo iz kojih razloga budu davali otpor primene najoštrije mere, pa i streljanje u slučaju potrebe.⁷⁴ Gotovo da nije bilo sela na teritoriji lepeničkog sreza u kome ljotićevci nisu pokušavali da mobilišu omladince za borbu protiv partizana. Iz Viševca, krajem februara 1944. bilo je mobilisano oko 50 omladinaca. Njih 25 je uz put iskočilo iz kamiona, pošto ih straža nije čuvala, 25 ih je oterano u selo Popović, gde je bilo zborna

⁷⁴ AVII, Nća, k. 76, br. reg. 3/34.

302

mesto mobilisanih za ceo srez. Iskoristivši gužvu koja je nastala na zboru u ovom selu, još 19 omladinaca je pobjeglo, tako da ih je svega 6 odvedeno u regularne dobrovoljačke jedinice i svi su posle nekoliko dana poginuli u borbi protiv Prvog šumadijskog partizanskog odreda.⁷⁵

U martu 1944. kvislinške opštinske uprave u mladenovačkom okrugu sačinile su spiskove nedosluženih kadrovaca. Ukoliko se neki omladinac nije nalazio u Nacionalnoj službi rada za obnovu Srbije, morao se javiti u Nedićevu vojsku, odnosno Srpsku državnu stražu ili dobrovoljce. Tim povodom bila je izdata naredba da se sprovede mobilizacija svih muškaraca rođenih 1919. do 1924. godine. Po svim selima ovog okruga ljotićevci-dobrovoljci i nedićevci (pripadnici SDS) krstarili su sa spiskovima opštinskih uprava i proveravali da li se omladinci nalaze na „državnom poslu“ ili su otišli u partizane. Okružni komitet KPJ za Mladenovac, u pismu od 7. marta 1944. godine, pisao je Okružnom komitetu SKOJ-a da se aktiviraju sve skojevske organizacije na terenu kako bi se suzbila mobilizacija omladinaca u neprijateljske redove. Okružni komitet KPJ predložio je da se češće održavaju sastanci skojevskih aktiva i konferencije USAOS-a,

da se pišu parole i izda letak kako bi se osudila ova mera kvislinških vlasti.⁷⁸ U proglasu koji je tim povodom Okružni komitet SKOJ-a izdao 27. marta 1944, pisalo je između ostalog: „Danas, posle nekoliko propalih pokušaja mobilizacije, Nedić opet pokušava da sa tvojom mladošću, tvojom snagom ispuni zahteve koje mu postavlja njegov gospodar. On ponovo objavljuje prisilnu mobilizaciju šest godišta . . . Neka tvoj odgovor na Nedićevu mobilizaciju bude i ovog puta odlazak tamo gde ti je mesto — u redove hrabrih boraca NOV-e — da smelo sa njima pođeš u poslednje bojeve — ka pobjedi.”⁷⁷ Sačuvani su podaci o prisilnom mobilisanju u Srpsku državnu stražu i Ljotićeve dobrovoljce i u arandelovačkom, požarevačkom, zaječarskom, valjevskom, užičkom i mnogim drugim okruzima Srbije.⁷⁸

Krajem juna i početkom jula Nedićeva vlada proglasila je vojnu mobilizaciju svih obveznika rođenih od 1919. do 1924. i u samom Beogradu.

[Iako je Beograd bio centar okupirane Jugoslavije, gde su bile stacioni-

⁷⁵ Hronika sela Viševca (rukopis), str. 96.

⁷⁶ AIRPS, OK Mladenovca, br. 6691.

⁷⁷ Isto, br. 5239, 27. III 1944, Proglas OK SKOJ-a omladini Posavine, Kosmaja, Podunavlja i Jasenice.

⁷⁸ AIRPS, OK Arandelovca, br. 10083; OK Požarevca, br. 5228; Hronika Prijepolja, str. 24. — U proglasu OKKPJ okruga požarevačkog, 9. VIII 1944, pisalo je u vezi sa mobilizacijom u neprijateljske redove: „Omladino okruga požarevačkog, ti si i do sada na mobilizaciju... izroda Nedića odgovarala pojačanim stupanjem u redove svog partizanskog odreda „Veljko Dugošević”. Ti ćeš i ovom prilikom odlučno razbiti i ovu okupatorsko-izdajničku zlikovačku mobilizaciju. Ti nećeš u boj protiv svoje braće, svoje slobode i lepše budućnosti. Ti si u svojoj trogodišnjoj borbi dala narodne junake: Simu Sirnica, sestre Vidu i Vukicu Stanković, Dragoslava Markovića Rodu, Dragoslava Dukića, Milutina Stankovića, Mirijevca Vlastu i druge. Ti ćeš i sada naći mesta u NOV i tvom partizanskom odredu i iz tvojih redova će i u ovim konačnim, pobjedonosnim bojovima nići novi narodni heroji” (AIRPS, OKPO, br. 5228).

303

rane jake nemačke i kvislinške snage, ipak je u njemu prisilna mobilizacija nailazila na otpor mnogih Beograđana. To se vidi i iz izveštaja generala Koste Mušickog, komandanta Srpskog dobrovoljačkog korpusa, u kome se ističe da u beogradskoj opštini nije uspeo pokušaj regrutovanja đaka i ljudi ostalih slobodnih profesija, jer onaj manji deo koji je mobilisan, nije dovoljan, a veliki broj pozvanih ne odaziva se regrutnim komisijama, već šeta ulicama ismejavajući sve one koji su obukli uniformu.

⁷⁹

Kvislinški list *Novo vreme*, u vezi sa ovom akcijom Nedićeve vlade, pisao je tih dana pored ostalog: „Naredba predsednika vlade o regrutaciji 6 godišta u Beogradu, radi stupanja u srpske državne odrede, izazvala je u jednom delu publike izvesne komentare: 1) ovo povećanje kontingenta srpskih oružanih odreda treba smatrati kao nesumnjivi uspeh srpske nacionalne politike, jer dolazi kao jedan dokaz više poverenja u srpski narod u njegovoj borbi za opstanak; 2) kao što su i do sada srpski oružani odredi upotrebljavani samo za odbranu granica srpske otadžbine, tako isto i novoformirani odredi neće biti upućivani nigde van Srbije i služiće isključivo i jedino za odbranu... Ako ostanemo, ipak, nespremni, bez dovoljno oružane snage, mi otvaramo kapiju Srbije Josipu Brozu i svim onim koji njega podržavaju.”⁸⁰

Tako su propadali svi pokušaji nedićevaca i ljotićevaca da se na neki način učvrste na vlasti i osposobe da je održe kad Nemci odu. Stoga je među njima raslo uzbuđenje i oni su krojili najraznovrsnije planove, tražeći izlaza iz svoje bezizlazne situacije. Međutim, kada analiziramo dva citirana kvislinška izvora: izveštaj Mušickog Nediću i komentar *Novog vremena*, odmah vidimo da su oni potpuno kontradiktorni. Prvi otvoreno priznaje da je pomenuta mobilizacija doživela potpun neuspeh, a drugi o njoj govori kao o uspehu srpske nacionalne politike. Dakle, očigledno je da je komentar *Novog vremena* imao propagandni karakter pa je na neki način hteo da podrži „vladu narodnog spasa” u njenoj gotovo bezizlaznoj

situaciji. Pored toga, netačno je tvrđenje *Novog vremena* da su srpski oružani odredi upotrebljavani samo na odbranu granica „srpske otadžbine“, jer su se samo tri puka SDK u prvoj polovini 1944. borila na tlu Crne Gore da bi sprečila prodor divizija NOVJ u Srbiju. Zabeleženo je, na primer, da je samo jedan bataljon SDK, od oko 900 ljudi, u tromesečnim borbama na tlu Crne Gore i Sandžaka izgubio 350 vojnika, podoficira i oficira. Preko Drine, na teritoriju istočne Bosne, na teritoriju Sandžaka i Crne Gore, upućivani su i „legalni četnici“ pa i odredi Srpske državne straže i oni su, u većini slučajeva, bili poraženi u borbama protiv partizana. Čak i u izveštaju komandanta Jugoistoka od 28. maja 1944. stoji da se u regrutovanju novog ljudstva sa teritorije Srbije radi popunjavanja kvislinških vojnih formacija, postižu izuzetno loši rezultati; da ni specijalne škole za obučavanje rukovodećih kadrova nisu popravile situaciju,

⁷⁹ AVII, Nća, br. reg. 10/1-1, k. 1.

⁸⁰ *Novo vreme*, 30. VI 1944.

304

te se zbog svega toga od Komande suvozemnih snaga Rajha traži da se jedinice SDK i SDS popune zarobljenicima iz nemačkih logora.⁸¹ Samo tri dana kasnije na Nojbahevovu adresu stiglo je pismo iz Berlina sledeće sadržine: „Gospodin ministar spoljnih poslova Rajha je naredio da bude prethodno obavешten o izvesnim preventivnim merama u vezi sa mobilizacijom na teritoriji Srbije, u vezi sa potpunom iz zarobljeničkih logora, kao i merama koje bi vojska trebalo da sprovede u srpsko-crnogorskom prostoru radi jačanja položaja srpskog ministra-predsednika Nedića. Gospodin ministar spoljnih poslova moli za izveštaj dokle su u međuvremenu ta pitanja doterana. On dalje želi da pre no što vojne zapovesti koje se na to odnose, budu izdate, još jednom ima mogućnost da svoje shvatanje iznese pre sprovođenja nameravanih mera.“⁸²

Ništa manja opasnost jednom delu stanovništva Srbije nije pretila ni od tzv. opšte mobilizacije, koju su sprovodili četnici Draže Mihailovića ne samo 1942, 1943. već i 1944. godine. Dok je ranijih godina, omladina rođena 1921. do 1925. bila obavezna da ide na dvomesečnu vežbu, za koje je vreme češće slata u borbu protiv partizanskih odreda, 1944. godine mobilizacija je bila masovnija i jedan broj omladinaca je neograničeno zadržavan u „službi“ sa starijim četnicima i gotovo svakodnevno upućivan u borbu. Svi ostali omladinci, koji nisu bili mobilisani u četnike, a nisu služili vojsku, morali su pod pretnjom batina vežbati svakog praznika od 6—10 časova pod rukovodstvom određenih komandanata. „Svaki samostalni izostanak biće kažnjen telesnom kaznom od strane komandanta sela“, pisalo je u jednoj naredbi četničke vrhovne komande, „a veće greške kažnjavaće komandiri četa, gde će se omladincima suditi po četničkom zakonu.“⁸³

U izveštaju Sreskog komiteta KPJ za kolubarski srez, od 20. marta 1944, pisalo je da četnici mobilišu ljude gotovo u svim selima ovog sresa. Samo u Trbušnjici i Brajkovcu četnici su prisilno mobilisali 45 omladinaca. Od 25, koliko ih je bilo mobilisano u Trbušnjici, pobjeglo je istog dana 10 u partizane, a ostali su kasnije pojedinačno bežali iz četničkih redova.⁸⁴

Prisilna mobilizacija u četnike Draže Mihailovića bila je zapažena tokom leta 1944. i u užičkom okrugu. U selu Grivska bila je smeštena četnička brigada komandanta Mihajla Markovića, zvanog Kalča, koji je izdao naredbu da se u četnike mobilišu svi omladinci rođeni 1921. do

⁸¹ AVII, Bon, 6/69—70.

⁸² AVII, NAV, N-T-120, F-2955. — U vezi s ovim P. Martinović, u n. d., str. 435, daje svoju verziju događaja oko mobilizacije u SDK: „Ljotićev dobrovoljački štab, u prvoj polovini 1944. godine, bio je izdejstvovao kod Nemaca saglasnost da oni za svoj antikomunistički pokret mogu na teritoriji Srbije mobilisati do 45.000 mladića, koji će se posle kratke obuke upotrebiti u borbi protivu komunista. Ovu mobilizaciju na račun 'dobrovoljaca', sprečili su četnički komandanti na sektorima njihove dominacije, a u partizanskim sektorima nije ni bilo moguće doći i mobilizaciju sprovesti.“

⁸³ AVII, SO-26, četnička arhiva D.M.

84 AIRPS, OK Arandelovac, br. 9643, 20. III 1944, Pismo OKKPJ Kolubara Okružnom komitetu KPJ za Arandelovac.

20 Kontrarevolucija u Srbiji 2 305

1925. godine. Bilo je mobilisano oko 400 omladinaca iz užičkog okruga, dok je samo iz sela Grivska bilo mobilisano 50—60 omladinaca. Veliki broj mobilisanih bio je prisiljen da sa aktivnim četnicima učestvuje u borbama na Drini protiv jedinica NOVJ, koje su prodirale u Srbiju.⁸⁵ Ovaj primer, i neki drugi podaci sa terena, ukazuju da je mobilizacija u četnike bila najmasovnija u srezovima zapadne Srbije i da su u tom pogledu četnici imali izvesnog uspeha. Nad svima koji se ne bi odazvali četničkim pozivima, primenjivane su oštre represalije. To se vidi i iz pisma OK SKOJ-a za Čačak od 15. avgusta 1944, u kome stoji da su se četnici okomili na mlađe ljude pa ih prisilno mobilišu i prete streljanjem svima koji se ne budu odazivali mobilizaciji. „Ako neprijatelj sazna da neko od omladine ima veze sa nama, preduzima najoštrije represalije: streljanja, klanja, batinanja itd. Dovoljno je samo da neko optuži nekoga simpatizera ili nešto uskorno rekne pa da bude zaklan“, rečeno je na kraju pisma OK SKOJ-a za Čačak.⁸⁶

Četnički pokret Draže Mihailovića, u težnji da pridobije što veći broj pristalica (mada su četnici svoje simpatizere gubili svakodnevno), intenzivno je širio propagandu kako se bori za ravnopravnost i bolju budućnost naroda Jugoslavije. Da bi im propaganda koliko-toliko uspela, u julu 1944. lansirali su glasine po svim selima mladenovačkog okruga kako •četnici nisu protiv Sovjetskog Saveza, već samo protiv partizana. U jaseničkom srezu četnici su mobilisali tri sveštenika i tri devojke, sve sa namerom da pridobiju mlađe ljude i druge slojeve društva, koji su na svakom koraku sabotirali odlazak u četničke redove, nalazeći za to različite izgovore.⁸⁷

Međutim, četnici su se najsurovije obračunavali s onima za koje bi utvrdili da osuđuju njihove postupke. U Velikoj Plani zaklan je 31. avgusta jedan mlađi čovek, izbeglica, zato što je govorio da izbeglice ne treba da idu u četnike. U istom selu 7. septembra četnici su zaklali jednog omladinca koji je odbio da se bori protiv partizana. Istog dana zaklali su i jednu ženu, koja se suprotstavljala da njen sin bude mobilisan u četničke redove.⁸⁸

Uprkos ostrim represalijama, sve manji broj mlađih, pa i starijih ljudi, stupao je u redove četnika Draže Mihailovića. To se može videti i iz pisma sreskog rukovodstva SKOJ-a u Mladenovcu od 29. septembra 1944. godine, u kome piše sledeće: „Prisilnoj mobilizaciji ne odaziva se više od 5%, pa i ovaj procenat beži iz njihovih redova. U samim Dražinim odredima nastala je podvojenost tako da pojedini njihovi funkcioneri sa svojim ljudstvom traže vezu sa našim političkim radnicima.“⁸⁹

85 AIRPS, 541, 31. VIII 1944, Izveštaj sreskog rukovodstva SKOJ-a Mladenovca; isto, 7. IX 1944.

88 AIRPS, br. 29. 15. VIII 1944, Izveštaj OK SKOJ-a Čačka Pokrajinskom komitetu SKOJ-a.

87 AIRPS, OK M, br. 6789, 2. VII 1944, Izveštaj SK SKOJ-a Jasenice Okružnom komitetu SKOJ-a Mladenovca.

88 AIRPS, (bez broja), 31. VIII 1944, Izveštaj sreskog rukovodstva SKOJ-a Mladenovca.

89 AIRPS, br. 7889, 29. IX 1944.

306

Kao i nedićevci, četnici Draže Mihailovića sve do septembra 1944. koristili su se administracijom pojedinih opštinskih uprava za mobilizaciju ljudstva u svoje redove i preko njih dobijali spiskove svih omladinaca koje su nameravali da mobilišu. Bilo je više primera da su omladinske skojevske grupe takve spiskove spaljivale sa celom opštinskom arhivom. Pored toga, izvršeni su atentati na predsednike i delovođe opština, tj. likvidirani su oni najizrazitiji petokolonaši koji su verno služili okupatoru i njihovim pomagačima. Takvih slučajeva bilo je tokom 1944, kao i prethodnih godina oslobodilačkog rata, u mladenovačkom, valjevskom, arandelovačkom, kragujevačkom, požarevačkom i drugim okruzima na teritoriji

Srbije.

307

SNAŽNE REPRESALIJE KVISLINGA I OSTALIH NEPRIJATELJA NOP-a PREMA RUKOVODEĆIM KADROVIMA KPJ I SKOJ-a

Godine 1944. (partijska, skojevska i druge organizacije NOP-a pretrpele su osetne gubitke, ne samo u članstvu već i u rukovodećim kadrovima. Nemci, bugarski okupatori, kvislinzi i četnici Draže Mihailovića, nezavisno od toga što je situacija na „svim frontovima i u Jugoslaviji za oslobodilačke snage bila veoma povoljna, ulagali su maksimalne napore da NOP-u u Srbiji nanesu što veće gubitke. Mora se priznati da su s vremena na vreme imali uspeha sticajem mnogih okolnosti. Pre svega, u prvoj polovini 1944. godine, okružni, sreski i mesni komiteti KPJ, kao i organizacije na terenu, deluju legalni je, akcije su češće i dolazi do stalnih sukoba sa neprijateljem. Osim toga, neprijatelj je i dalje pokušavao da ubacuje špijune i provokatore u pojedine partijske organizacije i aktive SKOJ-a, te je dolazilo do hapšenja pripadnika NOP-a. Mnogi su usled strahovitog mučenja popuštali i odavali pojedine organizacije i organizatore NOP-a. Posledice provala u Beogradu od oktobra 1943, kada su Vasilije Buha, organizacioni sekretar PKKPJ za Srbiju, i Vera Miletić, član OKKPJ za Požarevac, popustili pred policijom i naneli znatne štete Komunističkoj partiji Srbije, osećale su se i prvih meseci 1944. u pojedinim okruzima. Nisu bili retki slučajevi da je nebudnost pojedinih komiteta i organizacija dovela do toga da neprijatelj otkrije pojedine baze i skloništa i da dođe do dragocenih podataka.

Od svih okružnih komiteta na teritoriji Srbije najviše gubitaka u drugoj polovini 1943. i prvoj polovini 1944. imao je OK Požarevca, čiju je organizaciju provalila Vera Miletić, bivši član ovog komiteta, tako da su masovnija hapšenja nastupila tek u januaru 1944. godine. O tome je OK Požarevca poslao izveštaj Pokrajinskom komitetu 12. januara 1944, u kome je rečeno sledeće: „Od 30. XII se vrši veliko hapšenje u Požarevcu. Prema nedovoljno proverenim podacima, uhapšeno je 80—100 građana i omladinaca. Do sada znamo da je među uhapšenima i jedan od članova M.P. (Mesno povereništvo KPJ u Požarevcu — M. B.), a pretpostavljamo da su moguće i druga dvojica pala. Priča se da je to u vezi sa Verom Miletić. Nastojimo da se o svemu detaljno obavestimo, pa ćemo vam o tome pisati sledeći put, kao i poslati svoje izjašnjenje u vezi mera koje smo preduzeli za obezbeđenje ljudi, koje je znala Vera Miletić.“⁹⁰
⁹⁰ AIRPS, PKS, 472. — U vezi sa ovom provalom, OK Požarevca uputio je novo pismo Pokrajinskom komitetu 26. januara 1944, u kome se ističe: „Sekretar Mesnog povereništva Požarevca je uistini pao. Po svemu izgleda
308

Druga, još teža provala izvršena je sredinom januara 1944. Tada je uhapšen komandant Požarevačkog partizanskog odreda Žika Popović, a posle njega otkrivena su mnoga skloništa, punktovi i organizacije KPJ i SKOJ-a. Ova provala usledila je posle mnogih racija, koje su vršili četnici DM, nedićevci i ljotićevci. Nisu birali sredstva da bi pohvatali rukovodstvo NOP-a i otkrili njihova uporišta. Hapsili su, streljali, palili kuće, podmićivali. U stvari, jedan seljak pod pritiskom četnika odao je sklonište u kome se nalazio komandant i intendant odreda. Intendant je, boreći se, uspeo da probije četnički obruč, dok je komandant u povlačenju ranjen, a potom uhvaćen.⁹¹

Novi gubitak pretrpela je partijska organizacija u Požarevcu u februaru 1944, kada je u borbi protiv četnika DM u Homolju poginuo Jovan Šarbanović Sele, član Okružnog komiteta KPJ.⁹² U januaru, februaru, martu i aprilu hapšenja simpatizera NOP-a bila su neprekidna: u Zviždu, Kučevu i Petrovcu na Mlavi. Naročito su tada nastradala partizanska uporišta u selima Ranovcu, Rabrovu, Klenju, Seni, Miljanovcu, Lješnici i drugima, kada je veliki broj seljaka, simpatizera NOP-a, pohapšen i streljan. Najverniju sliku o vojno-političkoj situaciji na terenu prvih meseci

1944. prikazao je OK Požarevca u svom izveštaju od 26. februara 1944. godine: „Sa sigurnošću možemo da konstatujemo da je današnja naša situacija teža nego proleća i leta 1943, jer smo, pored gubitaka iz redova simpatizera i porodica, imali gubitaka u rukovodiocima partijskim; tome dodajemo gubitke u odredu, a tome pak političke udare nanete od Rusa u decembru 1943. i kukavičko i izdajničko držanje komandanta pred neprijateljem.”

⁹³

Gubitaka u partijskoj organizaciji požarevačkog okruga bilo je i sledećih meseci. Na primer, u Kostolcu je početkom maja Specijalna policija Uprave grada Beograda uhapsila 18 članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera NOP-a, među kojima i dva člana Mesnog komiteta KPJ,⁹⁴ u avgustu 1944. **da je njegovo držanje slabo i da je provalio naše veze sa vama. Dogodilo se da su oznake i javke naše i rezervne veze sa nama iste kao i rezervne veze sa vama... Sve nam je govorilo o mogućoj provali i velikoj mogućoj budnosti gestapovskih pasa. Kako su nam veze tekle sredinom i krajem meseca, što je rečeni organizator veze znao i mogao da provali, to smo procenili da bi budnost neprijatelja i dalje trajala i da je nepravilno da šaljemo i da damo mogućnost neprijatelju da uhvati našeg a moguće i vašeg kurira, uprkos izmenjenog mesta” (AIRPS, PKS, 480).**

⁹¹ AIRPS, PKS, 470. — Dokument je datiran 2. januara 1944. Međutim, to je štamparska greška i treba da glasi 2. februara 1944. To se može zaključiti i iz poslednjeg stava ovog pisma, koje glasi: „Pečku četru su nam otkrili 28. I 1944. Vodila se borba, ali o tome nemamo još nikakvih izveštaja da bi znali tačan rezultat borbe. Pronašli su nam sva naša skloništa, kako u stanovima, tako i van njih, tako da smo u vrlo teškom položaju. Od uhapšenih u Požarevcu streljali su 10, među njima oba mesna rukovodioca koji su pali (treći je prešao u ilegalnost).”

⁹² AIRPS, PKS, 470.

⁹³ AIRPS, PKS, 501.

⁹⁴ AIRPS, PKS, 561, Izveštaj OK Požarevca, 21. maja 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

309

izvršio je samoubistvo sekretar Okružnog komiteta KPJ Požarevca Božidar Dimitrijević Kozica, da ne bi pao živ u ruke nedićevim policijskim organima.⁹⁵

Represalije kvislinga, četnika i Nemaca u toku decembra 1943, zatim u januaru i februaru 1944, bile su tako surove da je pretila opasnost po živote i preostalog partijskog kadra i dela Požarevačkog partizanskog odreda, te je OK Požarevca doneo odluku da se privremeno prebace na Kosmaj. O tome je Okružni komitet Mladenovca uputio pismo 9. marta 1944.

Okružnom komitetu KPJ za Arandelovac: „Na našem terenu se nalazi jedan član njihovog (Požarevačkog) OK, koji je došao radi prebacivanja jednog dela njihovih vojnih snaga i izvesnog broja političkih radnika da bi im se obezbedio opstanak.”⁹⁶

Usled teških prilika na terenu, Požarevački OK nije imao nekoliko meseci direktne veze sa Pokrajinskim komitetom, već je svoje izveštaje upućivao preko OK Mladenovca. Usled toga pojedina uputstva Pokrajinskog komiteta, odnosno tehničkog punkta u Beogradu, kasnila su po nekoliko nedelja i gubila od svoje aktuelnosti. Takođe su i partijske materijale dobijali preko OK Mladenovca, razume se sa znatnim zakašnjenjem.

⁹⁷

Iako smo istakli neke primere da su pripadnici NOP-a usled mučenja popuštali pred klasnim neprijateljem i time naneli veliku štetu partijskoj organizaciji, navešćemo nekoliko primera kako su članovi KPJ herojski ginuli, a nisu odali nijednog simpatizera NOP-a. Na primer, Vera Gucinja Sonja, član KPJ, u borbi 6. januara 1944. bila je zarobljena od nedićevaca; mučena je na svirep način ne bi li odala organizacije i organizatore NOP-a, ali ni reči nije priznala. U jednom trenutku iskoristila je neopreznost svojih čuvara, otela bombu jednom pripadniku SDS i na taj način izvršila samoubistvo.⁹⁸ Drugi primer herojske smrti vojnika revolucije zabeležen je u Kostolcu početkom maja 1944. Naime, u već pomenutoj provali bio je uhapšen sa grupom simpatizera NOP-a i Bora, član MK KPJ čije pravo ime nismo mogli utvrditi. Nemci i nedićevci su ih sprovođili

⁹⁵ Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija u NOB-u, Beograd, 1967, str. 653.*

⁹⁶ AS, OK, Ar, 373. — U pismu, 18. marta 1944, OK Požarevca izveštava

Okružni komitet Mladenovca: „Javljam vam da je deo našeg ljudstva 12. o. m. prešao na vaš teren i primljen od vaših ljudi, koji su se nalazili na vašem krajnjem punktu. Njih je do tamo otpratio drug Tina (Bogoljub Stojanović Tina, član OK i komesar Požarevačkog partizanskog odreda — M. B.) (AS, OK M, 473).

⁸⁷ AIRPS, PKS, 501, Izveštaj OK Požarevca, 26. februara 1944, Pokrajinskom komitetu.

⁹⁸ AIRPS, PKS, 501, Izveštaj OK Požarevca, 26. februara 1944. Pokrajinskom komitetu. — OK Požarevca u pismu od 9. marta 1944. izvestio je Okružni komitet Mladenovca da je njihov rad naročito ugrožen zbog terora četnika D. M.: „Početak ove godine kod nas je protekao u znaku koncentracije četnika i njihove aktivnosti u borbi protiv našeg odreda i naših pozadinskih organizacija. U ovoj of anzi vi četnici su koncentrisali velike svoje snage (Poreč, Negotin i Svilajnac i iz svih delova našeg okruga). Ofanziva je praćena masovnim hapšenjima, premlaćivanjem, klanjem, streljanjem, pljačkom" (AS, OK M, 452).

310

u zatvor. Tom prilikom Bora je skočio na jednog Nemca, oduzeo mu pušku i u trenutku kada je trebalo da povuče oroz na svoje protivnike, bio je pogođen rafalom nemačkog snajperiste."

Provala, hapšenja, streljanja i drugih oblika terora bilo je u prvoj polovini 1944. i na teritoriji drugih okruga Srbije. Svega ovoga nije bila pošteđena ni partijska organizacija na terenu OK Kragujevca. Drugog februara pripadnici Srpske državne straže i četnici DM opkolili su u selu Buko viku grupu partijsko-političkih radnika, koju su sačinjavali: Vasa Savie, Danica Pejović i Milosav Milovanović. Posle duge i neravnopravne borbe, pošto su videli da se ne mogu probiti iz obruča, izvršili su samoubistvo. Samo nekoliko dana kasnije (10. februara), partijska organizacija ovog okruga pretpela je nove, ali veoma teške gubitke. U selu Vršcu Srpska državna straža opkolila je dva člana OKKPJ: Milića Radovanovića Mladena i Slobodana Minića i člana OK SKOJ-a Milovana Ilića Mišulu. Bacajući bombe, u borbi prsa u prsa sa neprijateljem, uspeali su da probiju neprijateljski obruč, ali im je usled snega odstupanje bilo otežano, i sva trojica, nedaleko od svog sela bili su pogođeni neprijateljskim rafalima.

¹⁰⁰

O gubicima koje je pretpela partijska organizacija kragujevačkog okruga, Dušan Petrović Pavle, sekretar OKKPJ izvestio je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju 30. marta 1944. godine: „Od početka zime pa do danas izgubili smo nekih 12 partijskih rukovodilaca. Težak gubitak. I pored svih mera bezbednosti: pravljenja skloništa, pojačane bezbednosti i konspiracije — drugovi nam ipak padaju. Uslovi rada i kretanja za vreme zime su vrlo nepovoljni za političke radnike. Ova zima je bila naročito teška. Četničko-nedićevske rulje bile su se razasule po svim selima, sprovodile zverski teror, vršile pretrese po kućama, tražile skloništa itd. Narod se bio strahovito zaplašio i malo se je odazivao po pitanju pravljenja obezbeđenja za naše političke radnike." ¹⁰¹

Masovnih hapšenja pripadnika NOP-a u kragujevačkom okrugu bilo je i u aprilu, maju, odnosno sve do oslobođenja Šumadije. Međutim, čini se da je bilo najmasovnije ono koje je izvršila Srpska državna straža 6. juna 1944, kada je samo u Arandjelovcu bilo uhapšeno oko 40 članova KPJ, SKOJ-a i drugih simpatizera NOP-a. ¹⁰²

Partijska organizacija mladenovačkog okruga takođe je pretpela osetne gubitke krajem 1943. i prvih meseci 1944, i to najvećim delom u rukovodećim kadrovima. U prvom naletu četnika, nedićevaca i ljotićevaca, u oktobru 1943, bilo je opkoljeno Sresko povereništvo KPJ za Mladenovac, tako da su u neravnopravnoj borbi izgubila živote 3 njegova člana, a samo jedan član ovog rukovodstva uspeo je da se spase. Tih dana je nastradao i sekretar Sreskog povereništva SKOJ-a za mladenovački srez ⁹⁹ AIRPS, PKS, 561, Izveštaj OK Požarevca, 21. maja 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

¹⁰⁰ A. Vitorović, n. d., 579.

¹⁰¹ Arhiv CKKPJ, II, 163.

¹⁰² AS, OK, AR, 458, Izveštaj OK Kragujevca, 6. juna 1944, Pokrajinskom komitetu.

Strahinja Novaković Bane. Pošto je u jednoj akciji uhvaćen od četnika, zverski je mučen da bi odao partijske organizacije i skojevske aktive. Ništa nije priznao. Da bi zastrašili seljake, četnici su ih sazvali i prisiljavali da posmatraju masakriranje ovog mladog revolucionara.¹⁰³

Mnogi drugi primeri svedoče o hrabrom držanju članova KPJ pred klasnim neprijateljem. Poznato je da su za kurire sreskih i okružnih komiteta birani najbolji i najhrabriji članovi KPJ. U takvu plejadu revolucionara spadao je, nesumnjivo, i Živko Mišić Relja, koji je bio kurir između OKKPJ Mladenovca i OKKPJ Pažarevca. Noseći poveću količinu partijskog materijala za Požarevac, bio je opkoljen krajem januara 1944. u jednoj kolibi kod sela Lipa. Da ne bi pao živ u ruke pripadnicima Srpske državne straže i četnicima, Relja je prethodno materijal uništio, prihvatio borbu prsa u prsa; jednog četnika je uništio, četvoricu ranio, a potom izvršio samoubistvo.¹⁰⁴

Međutim, u februaru i martu 1944. vojno-politička situacija u okrugu, kao i celoj Srbiji, zahtevala je da partijsko-politički radnici budu pokretljiviji; da obilaze sela i politički deluju u masama, pripremajući ih da masovnije stupaju u redove partizanskih odreda. Ali oštra zima, sa dubokim snegom, uvek je predstavljala latentnu opasnost da otisci tragova ne dovedu četnike, kvislinge i Nemce na pravo mesto, odnosno da ne otkriju baze pojedinih partijskih i skojevskih rukovodstava. U izveštaju Okružnog komiteta KPJ za Mladenovac od 25. februara 1944. navode se podaci o gotovo nenadoknadivim gubicima koje je pretrpela partijska organizacija u toku februara. Tako je, na primer, 21. februara poginuo član OKKPJ Dobrivoje Milićević Vučko; zatim, Ljubivoje Gajić, član SPKPJ za mladenovački srez i član Okružnog NOO i Vitoka Živanović, član SPKPJ za gročanski srez. Svi su izginuli u selu Mali Požarevac u borbi sa pripadnicima SDS. Nešto ranije (15. II) takođe su nastradala dva člana SKKPJ za podunavski srez u borbi protiv kvislinških agenata. „To su vrlo teški gubici za našu partijsku organizaciju“, pisao je OK Mladenovac, „jer su svi drugovi stari, iskusni i u borbi prekaljeni revolucionari iz prvih dana naše borbe, a što je najgore, sve se to moglo izbeći da su se drugovi saživeli i shvatili direktivu OK, koju je on svake nedelje u detaljima podvlačio: po danu da rad trpi, sačuvati kadrove i izbeći udarce reakcije.“¹⁰⁵

U stvari, postojalo je uputstvo Pokrajinskog komiteta od januara 1944. koje su okružni komiteti u načelu prihvatili,¹⁰⁶ naime, da se partijska rukovodstva iz jednog mesta u drugo prebacuju noću; da se sastanci partijskih organizacija i organizacija NOP-a takođe održavaju noću kako bi neprijatelj imao što manje podataka o aktivnosti KPJ i njenih organ-

¹⁰³ A. Vitorović, n. d., 577. — **Trideset prvog oktobra 1943. u Podunavlju je ubijena od Nemaca Olga Milošević Mina, član OK SKOJ-a. Nešto kasnije streljana je 15-godišnja Razumenka Zunić Badžinče, član SK SKOJ-a za jasečki srez.**

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ AIRPS, PKS, 300, **Izveštaj OK Mladenovca od 25. II 1944. PK KPJ.**

¹⁰⁶ AS, PKS, 562, **Pismo PKOKKPJ.**

312
zacija. Međutim, u praksi, ne samo da se niža rukovodstva nisu pridržavala uputstava Pokrajinskog komiteta već ni pojedini članovi okružnih komiteta. Zbog toga je i dolazilo do gubitaka koji su imali teške posledice po rad partijskih organizacija pomenutih okruga.

U vezi sa gubicima koje je pretrpela partijska organizacija mladenovačkog okruga, Dušan Petrović je 6. marta uputio pismo ovom okružnom komitetu: „Gubitak Vučka i ostalih drugova svakako je teško pogodio Partiju u tom okrugu. Moramo preduzeti sve potrebne mere da bi sprečili dalje padanje drugova. Jedna od najsigurnijih mera jeste da pristupite pravljenju skloništa. Nijedno selo gde mi imamo uporišta, ne bi smelo da ostane a da u njemu nema obezbeđenja za naše političke radnike. Vreme svakim danom biće sve bolje pa, ukoliko vam teren dozvoljava, pristupite pravljenju skloništa i van kuća. Na ovom terenu mi smo to široko postavili,

prilično realizovali i pokazalo se zaista kao najbolji način da izbegnemo udarce neprijatelja."¹⁰⁷

Dve najjače partijske organizacije na teritoriji zapadne Srbije (OK Čačak i OK Valjevo), takođe su imale osetne gubitke, ne samo u članstvu već i u rukovodećim kadrovima u prvoj polovini 1944. Uslovi za rad u ovim okruzima bili su veoma teški, jer su četnici DM u mnogim selima imali jaka uporišta. Zbog toga su pojedini članovi OK Valjeva i mnogi drugi politički radnici boravili u delovima okruga, iz kojih su se s vremena na vreme mogli prebacivati na teritoriju istočne Bosne. Inače, OK Valjevo je održavao veze sa Pokrajinskim komitetom preko Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac. Zabeležene su dve veće provale u prvoj polovini 1944. Jedna je bila u aprilu, kada je Nedićeva Specijalna policija uhapsila oko 40 srednjoškolaca, simpatizera NOP-a,¹⁰⁸ i druga u junu, kada je usled provale pripadnicima SDS i četnicima DM pošlo za rukom da uhvate Milicu Pavlović Daru, člana OK u selu Joševi. Svirepo je mučena, ali ništa nije odala. Zaklana je krajem juna od četnika. Tada je uhapšen i Andra Savić Baja, sekretar Sreskog povereništva KPJ za posavsko-tamnavski srez. Bio je opkoljen od četnika. Kod sebe je imao znatnu količinu partijskog materijala i novca. Sve je to prethodno uništio a onda pokušao da probije obruč. Nije uspeo. Bio je ranjen na četiri mesta, uhvaćen od četnika i svirepo mučen. Ništa nije priznao, a neposredno pred streljanje klicao je Partiji, revoluciji i slobodi. Tokom juna i jula u

¹⁰⁷ AS, OKM, 441. — OK Mladenovca uputio je pismo OKKPJ za Arandelovac, 9. marta 1944, u kome ga obaveštava o uzrocima koji su doveli do gubitaka u rukovodstvima i organizacijama KPJ: „Ta nedelja od 15. II — 22. II je bila vrlo teška za nas. Doba najžešćeg terora i reakcije pregurasmo skoro bez gubitaka, a za ovu nedelju dana bez ikakvog terora izgubili smo toliko drugova, i to bez potrebe. Radi se svuda o neobazrivosti i nebudnosti. Mi smo i pre ovog slučaja izdali direktive o obezbeđenju i postavili smo svuda da je danas najvažniji zadatak, kako za partijsku organizaciju na terenu, tako i za vojne jedinice, očuvanje postojećeg partijskog i drugog kadra, pa ma i po cenu da rad trpi (s čim se je i PK-a složio). Posle ovog slučaja, još više smo nastojali na realizaciji toga, a ubuduće čak i više" (AS, OK Ar, 373).

¹⁰⁸ AIRPS, PKS, 537, Izveštaj OK Valjeva, 17. aprila 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

313

rađevskom srezu pripadnici kvislinških vojnih formacija su zaklali 14 simpatizera NOP-a koji su održavali veze sa organizacijama KPJ istočne Bosne, odnosno OKKPJ Majevice.¹⁰⁹

Gubici partijske organizacije na teritoriji OK Čačka, takođe su bili znatni. U prvoj polovini 1944. poginula su u borbi protiv nedićevaca dva člana Okružnog komiteta: 5. februara u selu Ljutovnica Radovan Jovanović Vaso, a 9. marta u selu Grabovici Miodrag Radovanović Korčagin. Istog dana, u borbi protiv Nemaca i ljotićevaca poginuo je Danilo Dimitrijević Avram, sekretar SKKPJ za srez trnavski, Dragan Čubović, član istog SK i još 3 partizana Čačanskog partizanskog odreda (svi članovi KPJ).¹¹⁰ Posle kraćeg vremena, u selu Jablanici, u borbi protiv četnika DM izgubili su živote Miroljub Nešković Zaca, sekretar SK KPJ za trnavski srez, i Milica Vučetić Trepuša, član istog komiteta.¹¹¹

Da napomenem» i to da je 5. jula 1944. bila otkrivena tehnika Okružnog komiteta Čačka, čime su partijskoj organizaciji naneti znatni gubici. I ovde je bila posredi izdaja. U tehnicima su radila 3 člana KPJ, od kojih su bile dve drugarice. Provokator je bio jedan simpatizer NOP-a koji je služio kao veza između OK i tehnike. Četnici i nedićevci su tehniku otkrili i uhapsili više simpatizera NOP-a. Isti ovaj provokator, samo dva dana kasnije (7. jula), prijavio je četnicima sklonište OK, gde je takođe bila smeštena rezervna tehnika i mnogo drugog agitaciono-propagandnog materijala. „Posle ovih provala", pisao je OK Čačka, „izbila su hapšenja seljaka u okolnim selima oko Milanovca od strane Nemaca i žandarima.

Uhapšeni su sprovedeni za Kragujevac."¹¹²

I u čačanskom okrugu, kao i u Valjevu, četnici DM i nedićevci imali su jaka uporišta i znatne vojne snage, koje su zajedno sa Nemcima odlazile

prema Drini i borile se protiv Operativne grupe divizija NOVJ pri Vrhovnom štabu, koje su prodirale u Srbiju. U takvoj situaciji kvislinzi i četnici su budno pratili svaku akciju simpatizera NOP-a i sproveli oštre represalije, čime je bio otežan rad ne samo Okružnog komiteta, kao partijskog rukovodstva, već partijske organizacije uopšte. Zbog svega toga OK Čačka takođe nije imao još od novembra 1943. direktne veze sa Pokrajinskim komitetom, već posredno (kao i OK Valjeva), preko Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac.¹¹⁸

Partijska organizacija zaječarskog okruga bila je suočena krajem 1943. i početkom 1944. sa velikim terorom neprijatelja, u čemu su prednjačili ljotićevci i četnici DM. Uslovi za rad partijske organizacije i partizanskog

¹⁰⁹ AS, OK Ar. 474, Izveštaj Sretena Čitakovića Demida, člana OK Valjeva, 28. jula 1944, Okružnom komitetu KPJ za Kragujevac.

¹¹⁰ AIRPS, PKS, 560, Izveštaj OK KPJ za Cačak Pokrajinskom komitetu KPJ, 18. maja 1944.

¹¹¹ AS, PKS, 589, Izveštaj OK Čačka Pokrajinskom komitetu KPJ, 21. juna 1944.

^{1,2} AS, PKS, 610, Izveštaj Radisava Nedeljkovića Rajka, člana OK Čačka, 12. jula 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

¹¹³ AS, PKS, -589, Izveštaj OK Čačka, 21. juna 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

314

odreda bili su znatno otežani, zbog čega je Okružni komitet doneo odluku u januaru 1944. da se za izvesno vreme prebace na teren Jablanice, gde su ostali nekoliko meseci.¹¹⁴

Na osnovu već pomenutog izveštaja OK Zaječara, takođe saznajemo da je krajem 1943. i početkom 1944. partijska organizacija imala osetne gubitke. U borbama protiv kvislinga, četnika i Nemaca, krajem oktobra 1943. izgubila je sekretara OK, Miodraga Stanimirovića Duška, zatim, u novembru, decembru i januaru dva člana OK SKOJ-a, tri člana OKKPJ, jednog člana SK SKOJ-a i jednog člana KPJ (drugarica koja je bila planirana za Okružni odbor AFŽ-a); dva člana — kandidati za Okružni NOO; jednog komandanta bataljona Zaječarskog partizanskog odreda i više desetina članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera NOP-a.¹¹⁵

O gubicima koje je pretrpela partijska organizacija na jugu Srbije od januara 1944. do potpunog oslobođenja ovog kraja sačuvano je malo dokumenata. Ali je izvesno da je u periodu o kome je reč, teror neprijatelja, pogotovu četnika DM bio nešto manji, jer su u ovom delu Srbije postojali jaki partizanski odredi, brigade, a od maja i divizije NOVJ, koje su okupatorima, kvislinzima i četnicima DM nanosile osetne gubitke. Ipak je gubitaka bilo. Osetniji su bili u niškom okrugu, gde su u relativno kratkom periodu izgubila živote dva člana Okružnog komiteta KPJ. Krajem februara poginuo je hrabro Konrad Žilnik Slobodan u sukobu sa bugarskom policijom i četnicima DM, kod Paježa (belopalanački srez). Mesec i po dana kasnije (12. aprila 1944) poginula su takođe dva člana OK: Dušan Tasković Srećko i Hristina Markišić, koja je ujedno bila sekretar SKKPJ za Aleksinački srez. U stvari, toga datuma cela jedna desetina Ozrenskog partizanskog odreda sišla je sa Kopaoničkog visa, pa je opkoljena u jednoj pojati i u neravnopravnoj borbi cela izginula. Posle ove borbe, OK je imao samo jednog člana, odnosno sekretara — Desimira Jovovića Čiču, te ovo rukovodstvo neće funkcionisati sve do obnavljanja u leto 1944. godine.¹¹⁶

O gubicima u partijskoj organizaciji Srbije, Pokrajinski komitet uputio je izveštaj Centralnom komitetu KPJ 3. juna 1944. U jednom delu toga izveštaja stoji između ostalog: „U toku zime i proleća imali smo dosta gubitaka okružnih i sreskih rukovodilaca u Šumadiji, Kosmaju, Požarevcu, Zaječarskoj i Čačanskoj organizaciji, a rukovodioci iz Mačve i Rađevine, prešli su na Majevicu. Ipak se partijska organizacija u Šumadiji i Kosmaju održala. Kosmajski i Šumadijski odred prezimili su zajedno kao brigada, a sada je svako na svom terenu. Do februara Požarevački odred je bio na Kosmaju, a Zaječarski na Jastrepcu, jer nisu mogli da opstanu od četnika, a sada su na svojim terenima. U Rasini, Toplici,

Jablanici, Crnoj Travi i Pčinji, narod je u ustanku, slobodne teritorije se
¹¹⁴ AIRPS, PKS, 484, Izveštaj OK Zaječara, bez datuma (sigurno je iz
januara ili februara 1944).

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁰ M. Perović, *Južna Srbija u NOB-u*, 380, sećanje Desimira Jovovića
Čiče.

315

drže već godinu dana uz krvave svakodnevne borbe sa kvislinzima, okupatorima
i četnicima."¹¹⁷

Kada je reč o gubicima u partijskoj organizaciji Srbije, neophodno
je malo opširnije analizirati provalu u Beogradu krajem jula 1944, kada
je Specijalna policija Uprave grada Beograda otkrila tehniku Pokrajinskog
komiteta. Međutim, još nema dovoljno podataka kako je došlo do
provale, ko je provalio Pokrajinsku tehniku, kako je i kada pogubljen
Svetislav Kanački, rukovodilac tehnike, da li je on pre toga popustio pred
policijom itd. Nemoguće je objasniti ni mnoga druga pitanja u vezi s ovim
slučajem, jer autoru ovog rada nije bio dostupan nijedan policijski dokupienat
koji bi detaljnije rasvetlio celo ovo pitanje.

Izvesno je, međutim, da je Kanački svoje poslednje pismo iz Beograda
uputio Okružnom komitetu KPJ Valjevo 27. jula 1944. dakle, dva
dana pre provale.¹¹⁸ Sačuvano je više partijskih dokumenata iz prve polovine
avgusta koji govore o radu tehnike PK. Četvrtog avgusta Božidarka
Damjanović Kika uputila je iz Posavine pismo Okružnom komitetu
Mladenovca, u kome izveštava da je njihov kurir 30. jula bio u Beogradu
i da je saznao od simpatizera NOP-a koji su saradivali na tehnici da je
Kanački tog istog dana ubijen.¹¹⁹ O pravali u Beogradu, OK Mladenovca
uputio je pismo Okružnom komitetu KPJ za Kragujevac 11. avgusta, u
kome je rečeno i sledeće: „Drug Rista, po svemu sudeći, je pao. Kako smo
obavešteni od nekih drugova iz Beograda, koji su došli u odred, drug Rista
se je ubio a i još (2 ili 3 druga) sa njim u jednom obezbeđenom stanu.
Veze sa Beogradom više nemamo."¹²⁰

Još dva dokumenta govore da je Svetislav Kanački ubijen. O tome
je pisao Marko Nikezić (tada član OK Mladenovca) — Pokrajinskom komitetu
za Vojvodinu sredinom avgusta 1944.: „Ja se sada nalazim u Sremu,
gde sam došao radi povezivanja sa jedinicama koje treba da se prebace
u Srbiju. OK Mladenovac sam mi je javio da je drug Rista pao. On je sa
dva druga bio opkoljen u stanu — kako javljaju drugovi — ubio 2 Nedi-
¹¹⁷ ARP, Srbija, U/186. — U daljem tekstu pisma PK ističe: „Slobodne
teritorije su dobro organizovane vojnički i politički; vrše se izbori za NOO-e
uz oduševljenje naroda. PK SKOJ-a je popunjen, postoje okružna i sreska
rukovodstva USAOS-a. U omladinskim organizacijama organizovano 6.500
omladinaca u Jablanici... Na Majevicu sam poslao (B. Nešković — M. B.)
Milku Minić da organizuje OK Mačve; da okupi Mačvane i Valjevce u jedan
odred i da se prebacuje po mogućnosti na svoje terene."

¹¹⁸ U ovom pismu Kanački potvrđuje da je poslednji izveštaj iz Valjeva
dobio 28. juna; insistira da im veza sa OK Kragujevca bude redovnije kako
bi mogli iz Beograda da im pruže pomoć u raznim propagandnim materijalima
(AS, OKV, 76).

¹¹⁹ AS, OKM, 775 — 7. avgusta Draža Marković, sekretar OK Mladenovca,
uputio je pismo članovima OK na terenu: „Verovatno ste već čuli o pogibiji
druga Riste. To pričaju novi drugovi iz Beograda koji su došli u odred, a
s kojima sam se ja sastajao. Kako javlja drug Banovac (on je već stigao u
Mali Požarevac), tu su došli neki drugovi koji su radili sa Ristom (S. Kanački
Mali ili Rista — M. B.) (AS, OKM, 782).

¹²⁰ AS, OK, Ar, 484.

316

ćeva agenta, oba druga koja su bila sa njim i onda sebe... Iz Kosmaja
javljaju da je u odred stiglo 13 drugova, koji su bili ugroženi. Rista je
pao usled provale iz Beograda."¹²¹

Pismo sličnog sadržaja uputio je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu
sredinom avgusta Centralnom komitetu KPJ. U jednom delu tog
pisma stoji: „Javili smo vam da je u Beogradu došlo do velike provale.
Drugarica Jelena Popović, koja je bila u Beogradu za vreme provale (sada
se nalazi u Kosmajskom odredu), javila nam je da je pala štamparija i

slagalište sa materijalom. Kada je policija upala u kuću u kojoj se nalazila štamparija, drug Mali — Španac ubio je dvojicu drugova, koji su bili sa njime u zgradi, da ne bi pali živi u ruke neprijatelja. Ubio je i dva policijska agenta, a zatim izvršio samoubistvo. U vezi sa ovom provalom uhapšeno je preko 30 ljudi, ali ne znamo ko je sve uhapšen."¹²² Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju (sedište PK tada je bilo u Jablanici) nije odmah obavešten o provali koja se dogodila u Beogradu. On je 8. avgusta, dakle 10 dana posle provale, uputio pismo Kanačkom, u kome ga obaveštava o planovima PK i Glavnog štaba da uz njegovu pomoć instaliraju radio-stanicu u Beogradu preko koje će Kanački održavati veze sa PK i obaveštavati ga o prilikama u gradu. „Ako dođe do tebe drugarica S., ona ima svoj stan te ne treba da je vodiš u stan gde je presa. Naknadno ćemo poslati telegrafistu i radio-stanicu, koji će raditi u stanu gde je presa... Tvoj rad u vezi sa radio-stanicom je sledeći: nas obaveštavaš kratkim depešama o stvarima koje su izložene u pismu OZNE, koje ti šaljemo, a koje je upućeno tebi. Naravno da samo ovaj zadatak, koji je izložen u ovom pismu je dovoljan da ti oduzme čitavo vreme i da pretpostavljamo da ti imaš široku mrežu obaveštajaca... U pismu OZNE, koje ti šaljemo, stoji da ti se upućuje jedna drugarica sa radio-stanicom. Pošto do sada nismo znali gde je ona, to smo ti u ovom našem pismu u tački 2. izložili da ćemo ti mi poslati telegrafistu i stanicu. Međutim, ta drugarica koja se pominje u pismu OZNE, već se nalazi u Sremu sa radio-stanicom i dobila je nalog da se prebaci na Kosmaj. Ako imaš veze sa Sremom, i ako se nije prebacila na Kosmaj, traži od Sremaca da je tebi prebace zajedno sa radio-stanicom."¹²³

Samo dan kasnije (9. avgusta) Blagoje Nešković je izvestio Centralni komitet o pravali koja se dogodila u Beogradu: „Mislim da time otpada svaka kombinacija, za sada, da ma koga šaljemo sa stanicom u Beograd, već ćemo morati da se orijentišemo na teritoriju u blizini Beograda, gde postoje naši odredi. Ovom provalom nije nam ništa u Beogradu ostalo."¹²⁴

¹²¹ AS, PKS, 645.

¹²² AS, PKS, 565, Pismo CKKPJ, 24. avgusta 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

¹²³ AS, PKS, 58.

¹²⁴ ARP, CK KPJ, 213. — U jednom delu pisma PK rečeno je: „Saznali smo od naših koji su došli iz Beograda da je Stevin stan i stovarište sa hartijom, gde je bila jedna mala presa i gde su bila dva druga, koji su radili na centralnoj štampariji, provaljen. Culi smo da su u vezi s tim bila hapšenja i da su oba druga koja su bila sa malom presom, verovatno, izvršili samoubistvo. O drugu Malom ništa ne znamo, ali se ovo odigralo u njegova 317

U istom pismu Pokrajinski komitet obaveštava da im je partijska tehnika u sedištu dosta siromašna te traže u tome pomoć. Posebno insistiraju da im se omogući da preko savezničkih aviona, koji lete preko Srbije, rasturaju proglase Glavnog štaba i drugih organizacija NOP-a.

Nezavisno od toga ko je provalio tehniku Pokrajinskog komiteta, značajno je istaći da ona nije bila proširena ni na jednu drugu partijsku organizaciju van Beograda, iako su kuriri mnogih okružnih komiteta, na primer, Mladenovca, Kragujevca, Kruševca, Leskovca i drugih, neposredno saradivali sa tehničarom Pokrajinskog komiteta. Dr Jovan Marjanović ipak navodi u publikaciji „Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Beograd“ da Kanački „nije izdržao mučenje u zatvoru i proširio je provalu.

Verovatno je ubijen u zatvoru Specijalne policije ili streljan u nekoj grupi ubijenih rodoljuba septembra 1944".¹²⁵ Potvrdu za ovo nismo mogli pronaći ni u jednom partijskom niti, pak, policijskom dokumentu. Naprotiv, pominju se i neke druge ličnosti koje su eventualno mogle, usled mučenja, da popuste pred Specijalnom policijom.¹²⁶

Mi smo u ovom delu teksta dali uglavnom pregled gubitaka pripadnika NOP-a, i to mahom rukovodećih kadrova u poslednjoj godini okupacije Srbije. Međutim, znatno veći bili su zločini Nemaca, kvislinga i četnika DM radi odmazde kada bi pretrpeli gubitke u sopstvenim redovima. Nemački izvori beleže da je u periodu od 16. januara do 15. februara 1944.

streljano za odmazdu 150, a uhapšeno 984 čoveka, a samo u Beogradu 234; zatim, od 16. februara do 15. marta u Beogradu je uhapšeno 311, a u ostalim delovima Srbije 1.479 lica.¹²⁷ Masovni zločin u drugoj polovini februara izvršen je i u Kosovskoj Mitrovici. Tada su nemačka policija i albanski kvislinzi u zatvoru streljali 360 lica. Tih dana prešlo je granicu Srbije usled terora i oko 1.800 srpskih izbeglica sa Kosova.¹²⁸

Hapšenja, streljanja, interniranja i druge represalije i dalje su sprovedeni.

Specijalna policija Uprave grada Beograda bila je naročito sudva stana (tamo gde ga je Pera uveo u Stevin stan)." U jednom drugom pismu PK, 15. avgusta 1944, Centralnom komitetu KPJ naglašava se da im nije poznato da li je Kanački uhapšen ili je poginuo u borbi sa policijom, ali se daje njegova biografija. Iz nje se vidi da je Svetislav Kanački Mali ili Rista rođen 1911. u selu Bavanište (Pančevo); metalrski radnik. Učestvovao u Španskom građanskom ratu 1937, gde je primljen za člana KPJ. Tamo je i ranjen. Vratio se u Beograd oktobra 1941. i od tada je bio glavni tehničar PK (AS, CK KPJ, 60).

¹²⁵ J. Marjanović, Beograd, 298.

¹²⁶ Petar Stambolić u već citiranom sećanju smatra, takođe, da je Kanački popustio pred policijom. U potvrdu svoga stava navodi i podatak da je o tome lično posle rata razgovarao sa uhapšenim Boškom Bečarevićem, šefom IV antikomunističkog odeljenja Specijalne policije i da mu je ovaj tada potvrdio da je Kanački priznao. Stambolić takođe ističe da je jedino Kanački znao za stan u Garibaldijevoj ulici, gde su se skrivali B. Nešković i P. Stambolić, i da je ovaj stan bio provaljen. To je još jedna potvrda, po njemu, da je Kanački imao slabo držanje pred policijom.

¹²⁷ AVII, NA, br. 28-20/1 i 22/1-28. Mesečni izveštaj komandanta Jugoistoka, od 16. I do 15. II i od 16. II do 15. III 1944; V. Glišić, n. d., 220.

¹²⁸ V. Glišić, n. d., 220.

318

rova. Ona se tako ponašala kao da se ništa značajnije nije događalo u zemlji i u svetu. Krajem februara uhvatila je u Šapcu oko 90 građana i posle maltretiranja sprovela ih u logor na Banjici. Na dostavu Specijalne policije 27. februara Nemci su streljali 35 zarobljenih partizana u selu Ravnju (Podrinje), koji su pokušali da se preko Drine prebace u Srbiju.¹²⁹ Od 11. do 20. marta, po naređenju vojnoupravnog komandanta, uhapšeno je 311 lica; a od 20. do 31. marta okupator je streljao za odmazdu 30, uhapsio u Beogradu 129, a u ostalim delovima Srbije 537 talaca.¹³⁰ Tako je bilo iz dana u dan, sve dok se okupatori i kvislinzi nisu počeli da povlače iz Srbije.

Kad je reč o zločinima, treba istaći da su četnici Draže Mihailovića bili sve suroviji i beskrupulozniji prema pripadnicima oslobodilačkog pokreta, odnosno prema svima onima koji nisu izvršavali njihova naređenja.

Krstarenje četnika po Šumadiji pratili su svirep teror i pokolj. U januaru 1944, došavši u selo Kopljare, brigada Njegovana Arsenijevića naredila je da se svi stanovnici okupe u školskom dvorištu, kada su naočigled celog zbora četnici zaklali 22 simpatizera NOP-a i zapalili više kuća; u selu Senaji zaklano je 10 partizanskih saradnika; u gročanskom srezu 33 seljaka. Kao i u drugim krajevima, bili su to, u stvari, pokolji radi zastrašivanja naroda, a četnici se nisu mnogo ni raspitivali o krivici stavljenih „pod slovo Z".¹³¹ Okružni komitet KPJ za Mladenovac o ovome je obavestio Pokrajinski komitet KPJ u pismu od 30. januara 1944, u kome je rečeno i sledeće: „Situacija kod nas je u znaku četničke ofanzive i reakcije u čitavom okrugu. U svim srezovima postavljaju svoju vlast (četovođe, straže itd.); zavode obavezne vežbe za omladinu po selima; mobilišu nasilno u svoje odrede i momentalno imaju u tome uspeha. I pored svega zaveli su strahovit teror, naročito u Posavini — gročanskom, podunavskom i jaseničkom srezu. Tako su samo u Vraniću (Posavina) zaklali preko 70 ljudi, žena i dece; Bačevcu (Posavina) 11, Barajevu (Posavina) 6, Boleću (gročanski) 8, Bačincu (jasenički) 10 itd. No, i pored toga straha koji je zavladao usled njihovog terora, narod ih strahovito mrzi i njegove simpatije su za nas."¹³²

Na teritoriji mladenovačkog okruga četnici su izvršili masovne zločine i u Drugovcu, Malom Požarevcu, Senaji, Duboni i drugde. Samo u Drugovcu 29. aprila 1944. zaklano je 75 lica, a u ostalim selima po 10, 15

pa i više od 20 partizanskih saradnika.¹³³

Izveštaji i iz mnogih drugih okružnih komiteta iz prve polovine 1944. govore o nečuvenim pokoljima golorukog stanovništva. Prvog februara u Jagodini, Čupriji i Paraćinu četnici su zaklali 51 pripadnika i simpatizera

¹²⁹ AIRPS, Hronika sela Ravne (rukopis), str. 80.

¹³⁰ V. Glišić, n. d., 221.

¹³¹ AIRPS, PKS, 482.

¹³² Isto.

¹³³ AS, OK Ar, 421, Izveštaj OK Kragujevca, 23. maja 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ; AS, OK M, 594, Izveštaj OK Mladenovca, 12. maja 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

319

NOP-a. O tome je Petar Stambolić pisao Nedeljku Karaičiću i Dragom Stamenkoviću 12. februara 1944: „Beograd bruji o tom klanju, a u unutrašnjosti to je postalo najvažnije pitanje. Niko se više ne oseća sigurnim da će sutra osvanuti.”¹³⁴

Pored streljanja, hapšenja, interniranja, neprijatelji su sprovodili i druge vrste represalija. Odvođenje na prinudni rad bila je svakodnevna praksa; kulučenje gotovo na svim objektima, naročito na onim koji su bili porušeni od bombardovanja, (poprimilo je takve razmere da su kvislinzi i najteže bolesnike primoravali na takav rad. Specijalna policija izdala je zabranu primanja na konak svih onih koji su iz unutrašnjosti dolazili u veće gradove u Srbiji.¹³⁵ Nijedan građanin nije se smeo udaljiti van mesta svog stalnog prebivališta bez specijalnih objava za putovanje.¹³⁶ Iz jednog pisma koje je Boško Bećarević, šef IV, antikomunističkog odseka Specijalne policije Uprave grada Beograda, 24. juna poslao Svetozaru Vujkoviću, šefu logora na Banjici, vidi se da on smatra da trenutna situacija u Beogradu i u zemlji zahteva „da se već protiv konfiniranih lica pooštremere i revidiraju ranije donete odluke”.¹³⁷ Predsednik kvislinške srpske vlade Milan Nedić, 15. avgusta 1944. godine poslao je svim okružnim načelnicima i upravniku grada Beograda, kao i komandantima svih vojnih jedinica, raspis s naredbom o konfiniranju politički sumnjivih osoba i uzimanje talaca „kako bi se ovaj posao jednobrazno vršio u cei ož zemlji”. Ovom naredbom Nedić je pred video da svi taoći budu razvrstani u šest kategorija, od kojih su prva i druga kategorija obuhvatale lica predviđena za fizičko uništenje. U jednom delu ove naredbe rečeno je i sledeće:

„1. U interesu reda i mira, bezbednosti i sigurnosti građana mogu se konfinirati ili za taoce uzeti svi oni koji delom ili rečima pokušavaju: da naruše red i mir i dovedu u pitanje sigurnost i bezbednost građana, u današnjoj teškoj situaciji. 2. Konfinirati se moraju i u logor sprovesti, privremeno ili trajno, sledeća lica: a) koja delom ili rečima propovedaju komunističke ideje, ovima simpatišu i u izvršenju zločinačkih dela pomažu; b) koja pokušavaju da današnje stanje putem sile promene, naruše red i mir i dovedu u pitanje javni saobraćaj, bezbednost i sigurnost građana; v) koja ruše, kvare i uništavaju državno i narodno dobro ili ovima pomažu; g) koja vrbuju druge za komunističke redove i vrše kurirsku službu za račun komunista; d) koja rasturaju komunističke letke i brošure ili hvale komunistički režim; đ) koja prikrivaju komuniste i neće vlastima da ih pokažu iako znaju da su komunisti; e) koja vrbuju i drugog nagovaraju da se od vlasti u šumu odmetne i čini kažnjiva dela na štetu Srba; ž) koja snabdevaju komuniste u šumi: oružjem, municijom i odelom i na taj način omogućuju njihovu razornu akciju; z) koja postupke vlasti i nji-

¹³⁴ AIRPS, PKS, 490.

¹³⁵ AS, Nća, br. 6296/44, neregistrovano.

¹³⁶ AVII, k. 18, br. 32/4-3, k. 18.

¹³⁷ AVII, Nća, br. 12-1, 3/16.

320

hove naredbe koje su u opštem interesu izdate omalovažavaju, kritikuju ili ih uništavaju, ako su javno istaknute” itd.¹³⁸

Iz citirane naredbe vidi se koliko je Milan Nedić bio ogorčeni protivnik komunizma i njegovih simpatizera, pa nije odustajao od najsurevijih represalija čak i u periodu kada su jedinice NOVJ zauzele veći deo Srbije.

To je istovremeno bio period kada su se jedinice Crvene armije približavale granicama Jugoslavije i kada je i laicima bilo jasno da je nemački fašizam bio na rubu potpune propasti. A to je bio znak da je skori kraj Nedićeve vlade i svih onih koji su verno služili njegovoj administraciji za račun okupatora.

Isto tako, pljačka životnih namirnica za račun nemačkih okupatora nije se smanjivala. Nedićeva vlada ulagala je maksimalne napore da se razrezana količina žitarica i drugih proizvoda bez pogovora isporuči okupatorima. U toku zime i proleća 1944. sakupljeno je oko 34.000 tona kukuruza i liferovano u Rajh.¹³⁹ Pšenice je bilo razrezano za 1943. godinu 9.922 vagona, a do 3. februara 1944. bilo je isporučeno 7.590 vagona. Nedićeva vlada na sednici od 3. februara konstatovala je da je do podbačaja plana došlo zbog toga što su zaduženja proizvođača bila nerealna.¹⁴⁰ Krajem ovog meseca predседnik „vlade narodnog spasa“ uputio je poslanicu preko Radio-Beograda zemljoradnicima, u kojoj je agitovao da se što bolje pripreme za naredu žetvu jer, kako je naglasio, „neizvesno je kada će se rat završiti, a viškovi proizvoda moraju se predati Nemcima“.¹⁴¹ Početkom juna Nedićeva vlada izdala je naredbu radi zaštite žetve od po-

138 AVII, NAV, N-T-311, 189/560—561. — U citiranoj naredbi rečeno je i ovo: „Sva napred pomenuta lica imaju se kažnjavati i kategorisati od mesnih policijskih vlasti na sledeći način: a) Prva kategorija: Na trajno eliminisanje iz društva kao posve štetni po red i poredak, koji su poznati komunisti i izdajnici, bez obzira na pol i godine starosti; čiji je rad nesumnjivo težak po današnje stanje i istragom utvrđen, na širenju komunističkih ideja pomažu, sve sa oružjem, municijom i drugim eksplozivom snabdevaju; koji ruše, kvare ili uništavaju državno i narodno dobro; koji vrbuju druge za račun komunisti i vrše kurirsku službu, b) Druga kategorija: Na duže eliminisanje iz društva i eventualni uput na prinudan rad oni koji su simpatizeri komunisti i šire njihovu propagandu; koji komunistički pokret novčano i u odelu pomažu; koji prikrivaju komuniste i rasturaju njihov propagandni materijal i šire njihove ideje; ukoliko njihov rad ne bude težak i važan kao onih u prvoj kategoriji i istragom nije utvrđen do detalja“ itd.

139 AVII, NAV, N-T-501, r. 256, mesečeni izveštaj komandanta Jugoistoka od 16. III do 15. IV 1944.

140 AVII, Nča, br. 6/1-1, k. 1. — Okružni načelnik u Kraljevu svojim aktom od 16. II 1944. obavestio je sreskog načelnika u Čačku da ga je M. Nedić lično ovlastio da rukovodi akcijom otkupa kukuruza u okrugu, koji je bio u zastoju, i naređuje mu da preduzme energične mere kako bi se razrezane količine isporučile (Arhiv CKKPJ, k. 19/236). — Okružni načelnik u Valjevu izveštava, 22. II 1944, MUP da je do 31. I u okrugu otkupljeno 389.998 kg kukuruza u klipu (Arhiv CKKPJ, V-1/179).

141 Novo vreme, 27. II 1944.

21 Kontrarevolucija u Srbiji 2 321

žara, po kojoj su predviđene najoštrije kazne za sve one koji bi namerno ili nehotično izazvali požare na žitnim poljima.¹⁴²

Kao što vidimo, izuzetno loša vojno-politička situacija okupatora i njihovih saradnika, kao da nije smetala srpskim kvislinzima da predano služe Nemcima do poslednjeg dana, odnosno do trenutka kada su nacisti morali da se povuku pred snažnim udarima divizija NOVJ i jedinica Crvene armije. Znatno ranije došlo je do objedinjavanja svih kontrarevolucionarnih jedinica (i kvislinga i četnika DM) da bi uz pomoć Nemaca pružile efikasniji otpor oslobodilačkim snagama.

142 Novo vreme, 7. VII 1944. — U jednom delu ove naredbe stajalo je: „Za vreme žetve (od sazrevanja do završetka uvoženja), dužne su opštinske uprave, odnosno zaštitne zajednice, da uposle, pored već uposlenih poljskih čuvara, nove poljske čuvere, koji će zajednički čuvati polja i danju i noću“. — **Novo vreme, 31. VII 1944, piše da partizani ometaju ubiranje žetve pa ističe: „Poslednjih dana primetilo se kako komunisti u manjim ili većim grupama pokušavaju da sabotiraju poljske radove naših seljaka. Njima je stalo ako mogu da ukoče žetvu. Mestimično komunisti su uspeli da popale žito i vršalice. Na ovaj način oni žele da potpuno ili delimično ugroze ishranu našeg stanovništva.“**

322

**OBRAZOVANJE KOALICIJE:
OKUPATOR — NEDIĆ — MIHAILOVIĆ I NJEN SLOM**

Zajednički naponi Saveznika da sprovedu odluke Teheranske konferencije¹⁴⁸ ubrzo su doneli krupne vojno-političke rezultate. Od početka 1944. Crvena armija je izvodila ofanzivne operacije na celoj dužini Istočnog fronta. Nastupajući bez predaha, ona je još u apriu izbila na češku i rumunsku granicu, započevši istovremeno ofanzivu prema Karpatima i pripreme za obilnije operacije na Balkanu; do sredine godine izbila je na zapadne granice Sovjetskog Saveza, razbila nemačku Centralnu grupu i krajem jula 1944. prodrila do reke Visle.¹⁴⁴

Na zapadu su savezničke trupe izvršile poslednje pripreme za desant u Francusku, izveden 6. juna 1944. u Normandiji. U Italiji su 5. američka i 8. britanska armija slomile nemačku odbranu na tzv. Gustafovoj liniji i 4. juna ušle u Rim. Istovremeno je Vermaht počeo da bombarduje London raketama V-2. Okupatorska i kvislinška štampa u Srbiji pod krupnim naslovima donosila je izveštaje o novom nemačkom tajnom oružju koje će, navodno, dovesti do brzog i odlučujućeg preokreta u korist sila Osovine.

¹⁴⁵

U istom periodu u Jugoslaviji je NOVJ izvodila ofanzivne operacije snagama od 15 korpusa, sa 50 divizija, 20 samostalnih brigada i 130 partizanskih odreda.¹⁴⁸ Narodnooslobodilačka vojska imala je u leto 1944.

potpunu inicijativu na svim područjima. Veći deo jugoslovenske teritorije bio je oslobođen, a glavna snaga Narodnooslobodilačke vojske usmeravala je svoja ofanzivna dejstva prema Srbiji, koja je u tom trenutku i sa vojnog i sa političkog gledišta imala odlučujući značaj.

¹⁴⁸ U periodu od 28. novembra do 2. decembra 1943. državni antihitlerovske koalicije: Ruzvelt, Staljin i Cerčil sastali su se u Teheranu da bi koordinirali strategijske planove za dalje vođenje rata protiv fašističke Nemačke.

Pored ostalog, zaključeno je da je najvažniji zadatak britanskih i američkih snaga da do 1. maja 1944. otvore Drugi front u zapadnoj Evropi, dok će Crvena armija nastaviti ofanzivne operacije sa istoka ka središtu Evrope."

¹⁴⁴ *Oslobodilački rat*, II, 247.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Dušan Plenča, *Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji i Saveznici*, „Istorijski glasnik“, br. 1—4/61, str. 29.

^{21*} 323

Snage kontrarevolucije u Srbiji u takvoj situaciji, činile su očajničke pokušaje kako bi ujedinile sve svoje snage i uz podršku okupatora pokušale da se odupru jedinicama NOVJ, koje su sa svih strana prodirale u Srbiju. Već prvih meseci 1944. sve više dolazi do zbližavanja Nedića i njegove vlade sa štabom četničkog pokreta Draže Mihailovića. Isto tako Nemci, koji su protiv četnika, s vremena na vreme, preduzimali izvesne akcije, a istovremeno sklapali ugovore o saradnji, sve su više dolazili do zaključka da bi u tim teškim trenucima za njih mogli od četnika imati više koristi nego štete, ukoliko ovi budu vodili jednu racionalnu politiku prema njima. Zbog toga nacisti pokušavaju da ujedine sve „nacionalističke snage“ (nedićevce, ljotićevce i četnike DM) za borbu protiv jedinica NOVJ, koje su okruživale Srbiju sa svih strana. Međutim, u pogledu daljnje saradnje sa četnicima, u štabu komandanta Jugoistoka, odnosno vojnoupravnog komandanta Srbije postojale su dve struje. Jednu je predvodio Nojbaher, koji se zalagao za безусловnu saradnju sa četnicima. Njega je u svemu podržavao Milan Nedić. Na drugoj strani, August Majsner nije imao poverenja u četnike, govoreći da ih treba stalno uznemiravati, kako bi na taj način u njihove redove uneli ako ne strah, onda bar nered. Kao glavni argumenat da četnike treba uznemiravati, Majsner je navodio da se oni nisu držali ugovora o saradnji koje su imali sa pojedinim njihovim komandantima.¹⁴⁷ Majsnera je svim snagama podržavao Dimitrije Ljotić. Međutim, u krajnjoj liniji sukob je rešen u Nojbaherovu i Nedićevu korist, što je značilo pobedu popustljivije politike prema četničkom pokretu.

¹⁴⁸

Sukobi između nemačkih jedinica i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, s jedne, i četnika DM, s druge strane, bili su zapaženi naročito od sredine februara do maja 1944, i to izrazito na terenu okruga beogradskog, mladenovačkog, kragujevačkog i šabačkog. Bilo je slučajeva da su Nemci i ljotićevci na terenu jednog istog okruga pojedine četničke komandante

progonili, dok su, u isto vreme, sa drugima sklapali i produživali ugovore. Pojedini okružni komiteti KPJ su se ponovo (kao i u prvoj polovini 1943), obraćali Pokrajinskom komitetu KPJ i tražili instrukcije o tome kako da objašnjavaju neprijateljstvo Nemaca i četnika jer im to mnogo otežava

¹⁴⁷ AVII, NAV, N-T-501, 256/54, naređenje komandanta Jugoistoka, 11. II 1944, Majsneru u vezi sa odnosom prema četnicima DM. Navodi se da je pokušaj da se četnički pokret DM iskoristi za zajedničku borbu protiv komunizma sada vidljiv po tome što su četnici to iskoristili, naoružali se i ojačali organizaciju tako da čak vode borbu protiv okupatorskih snaga. Zato, ako četnici D. M. nisu aktivni u borbi protiv partizana, pisalo je u naredbi komandanta Jugoistoka, ili se bore protiv okupacione vlasti, nužno je čak i legalne srpske trupe okrenuti protiv njih. Treba objasniti SDS pravi front protiv pokreta DM.

¹⁴⁸ 24. II 1944. održana je konferencija kod generala Majsnera. U zapisniku sa tog sastanka zabeleženo je i ovo: „On (Majsner) ponovo moli za razjašnjenje da li konačno postoji ratno stanje sa svim DM bandama. On takođe smatra da se više ne paktira sa Lukačevićem, pošto on prema Kremplerovom izveštaju i u crnogorskom području vrši prinudno regrutovanje. Majsneru bi bilo najdraže kada više ne bi trebalo imati nikakvih obzira prema D. M.” (AVII, NAV, N-T-501, 256/128).

324

da politički deluju na terenu. S tim u vezi je i pismo OKKPJ za Mladenovac od 25. februara 1944: „Od pre nekoliko dana na čitavoj teritoriji našega okruga počeli su sukobi, potere i razoružavanja vojnih snaga dražinovaca, a takođe hapšenja njihovih političkih organizatora. Sve te mere preuzima okupator u zajednici sa dobrovoljačkim korpusom i radi toga su dovedena izvesna pojačanja u sve varoši... Tablice, koje su dražinovci u većini sela bili istakli sa parolama: Dolazi kralj Petar II, Dolazi jugoslovenska vojska, Dolazi Draža Mihailović, po naredbi Nemaca odmah su skinute. Obuka mladića sa drvenim puškama, koju su dražinovci bili naredili, odmah je zabranjena. Sve to izaziva kod naroda veliko iznenađenje, pogotovu što dolazi posle tako primenjene i sasvim otvorene saradnje njihovih snaga, u borbi protiv partizana i naroda kao i posle političkih zborova, na kojima se narod iz njihovog pričanja potpuno bio uverio u njihovu saradnju.”¹⁴⁹

Sporadična neprijateljstva između Nemaca i četnika izazivala su zabunu i kod nekih drugih okružnih komiteta. Stoga je Pokrajinski komitet KPJ uputio pismo svim rukovodstvima KPJ na terenu, partizanskim odredima i brigadama NOVJ: „Gonjenje koje preduzimaju Nemci protiv dražinovaca, nije posledica neke promene politike izbegličke vlade”, rečeno je u pismu PK. „U drugim krajevima Jugoslavije četnici i dalje saraduju sa Nemcima protiv NOV-e. Nemci nisu uspeli da pocepaju narod pomoću dražinovaca i sada se naročito oslanjaju na Nedića i Ljotića. Njihovu mobilizaciju za račun Hitlera ometali su dražinovci svojom mobilizacijom, koja, opet, nije Nemcima dala željene rezultate. Krahu izbegličke vlade nije doprineo govor Simovića i Čerčila, već uspesi NOV-e, a ovi govori pojačavali su samo demoralizaciju u četničkim redovima.”¹⁵⁰ Neprijateljstva između Nemaca i četnika DM bila su kratkotrajna, a izražavala su se u nešto oštrijoj formi od februara do maja 1944. uglavnom u Šumadiji (na teritoriji kragujevačkog i mladenovačkog okruga). Međutim, u tom istom periodu na teritoriji zapadne, južne i istočne Srbije, saradnja između Nemaca i četnika nije, tako reći, ni prekidana, već je u pojedinim okruzima bila čak intenzivnija. U toku marta komandant četničkih odreda u Srbiji general Miroslav Trifunović, održao je u selu Vranićima (srez ljubički, u blizini Čačka) sastanak sa savetnikom Upravnog štaba nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji, Šterkerom, i pregovarao radi sklapanja sporazuma na duži rok o saradnji sa Nemcima koja bi se manifesto vala u borbi protiv NOP-a i liferovanju oružja i municije četnicima od strane Nemaca. Tome sastanku prisustvovao je i Milan Aćimomović, bivši predsednik komesarske vlade i ministar u Nedićevoj vladi.¹⁵¹

¹⁴⁹ AIRPS, PKS, 500, Izveštaj OKKPJ za Mladenovac, 25. II 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ. — Okružni komitet Mladenovac obavestio je Pokrajinski komitet 1. marta da je samo u jednom međusobnom sukobu poginulo

16 četnika DM i 19 dobrovoljaca (AS, OK Ar, 365).

¹⁵⁰ AS, OK M, 495b, Pismo PKKPJ od marta 1944.

¹⁵¹ *Izdajnik*, 44.

325

O ovom sastanku OKKPJ za Čačak uputio je pismo Pokrajinskom komitetu KPJ 25. marta 1944, u kome stoji i sledeće: „Već 15. marta o.g. mi smo dobili obaveštenje iz potpuno pouzdanog izvora da su četnički oficiri ponovo sklopili s Nemcima sporazum za borbu protiv NOV i POJ. Po ovom novom sporazumu četnici su se obavezali da šalju svoje jedinice po naređenjima nemačkih komandanata tamo gde Nemcima bude bilo potrebno. Četnici su se dalje obavezali da svoje jedinice šalju u prvu vatrenu liniju ispred nemačkih jedinica. Nemačke jedinice stajaće iza leđa četnika i energično će sprečavati bežanje sa položaja i dezertiranja četnika. Kao naknada za sve to Nemci će davati četnicima oružje i municiju i prestaće da ih gone, tako da četnici mogu neometano vršiti prisilnu mobilizaciju seljaka i sprovesti svoju terorističku i za narod nepodnošljivu vladavinu po selima.”¹⁵²

Vojno-politička situacija u svetu i zemlji diktirala je četnicima da naglo poboljšavaju svoje odnose ne samo sa Nemcima već i sa nedićevcima i Ijotićevcima, kako bi zadržali stečene pozicije, mada su se kod svih njih osećali znaci demoralizacije. Glavni protagonist ujedinenja svih nacionalističkih snaga bio je Herman Nojbaher. Tu svoju koncepciju, motivisanu interesima Nemačkog Rajha, on je sprovodio preko Milana Nedića, a ovaj je, preko Ilije Mihailovića, Dragog Jovanovića, Milana Aćimovića i drugih na raznim nivoima organizovao više sastanaka sa predstavnicima D. Mihailovića. Božidar Nedić, brat Milana Nedića, svečano je objavio u kvislinškom listu *Novo vreme*, 24. marta 1944, članak pod naslovom „Hvala bogu”, u kome piše pored ostalog: „Kažite svakom ko vam kaže da ima još nedićevaca, dražinovaca, ljotićevaca, da je to laž, jer od danas ima samo Srba, s jedne i komunista s druge strane.”¹⁵³ Isti kvislinški list, u broju od 4. aprila, objavio je članak predsednika „vlade narodnog spasa” pod naslovom: „Glas Srbije piše o opasnosti od Titovih jedinica”, u kome poziva sve Srbe da se odupru jedinicama NOVJ: „Na oružje, Srbi, svi složno protiv Crvenih dušmana. Počela je borba za opstanak srpstva. Ili uništiti Crvenu aždaju, ili je knjiga srpske istorije zatvorena.”

¹⁵⁴

¹⁵¹ AS, OK, č. 24. — U istom pismu dalje se navodi: „Da ne bi neko sumnjao u to da su se četnici potpuno pridružili Nemcima, nedićevcima i Ijotićevcima u borbi protiv NOP-a... Božidar Đ. Nedić svečano je objavio u Nedićevom listu „Novo vreme” od 24. marta o. g. pod naslovom: „Hvala bogu”, sledeće: „Kažite svakom ko vam kaže da ima još nedićevaca, dražinovaca, ljotićevaca da je to laž, jer od danas ima samo Srba, s jedne i komunista, s druge strane.” — OK Čačka je takođe krajem februara 1944. uputio proglas stanovništvu ovog kraja, u kome ga obaveštava da je održan četnički kongres u selu Ba. Posebno se stanovništvo obaveštava o saradnji između Nemaca i nedićevaca i četnika DM: „Nemački okupatori i njihov najveći sluga Nedić nikada nisu hteli obelodaniti da su dražinovci sklopili sa njima sporazum o zajedničkoj borbi protiv NOP-a u Jugoslaviji... Ali, poslednjih dana .saveznici’ su se oko nečeg posvadali. Nemci kažu da se četnici nisu držali sporazuma, a dražinovci posramljeno ćute” (AS, OKC, 23).

¹⁵³ *Novo vreme*, 24. III 1944.

¹⁵⁴ *Novo vreme*, 4. IV 1944.

326

Tako su pisali braća Nedići u vreme, kada su bili suočeni sa opasnošću od novog prodora jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju. Nešto pre toga (sredinom marta), uvidevši opasnost koja kvislinzima preti, Milan Nedić je preko svojih predstavnika vodio pregovore u Beogradu sa četnicima Draže Mihailovića, čije je interese zastupao Dragutin Račić. Nakon višednevnog razgovora sporazum je postignut u sledećem: 1) da će četnici i Nedićeve oružane snage saradivati u borbi protiv NOV-e u krajevima gde se ona nalazi; 2) da će Nedić u tu svrhu pružiti pomoć četnicima u oružju i municiji; 3) da će se ranjeni četnici lečiti u državnim bolnicama, a po ozdravljenju vratiti u svoje jedinice; 4) da će ovaj sporazum stupiti na snagu čim ga bude odobrio Draža Mihailović.¹⁵⁵

Po svemu sudeći, bio je najobičniji trik četvrta tačka dogovora, tj. da će, navodno, sporazum biti punovažan tek onda kad ga odobri Draža Mihailović. Jer, sa njegovim znanjem i odobrenjem, u toku proleća i leta 1944. održana je serija novih sastanaka, bilo između nedićevaca i četnika, četnika i Nemaca ili kombinovano, jednih i drugih. Krajem aprila 1944, po naređenju Draže Mihailovića, u selu Trbušanima, sastali su se njegov komandant Srbije, general Miroslav Trifunović Dronja, dr Zivko Topalović i kapetan Predrag Raković, ponovo sa Milanom Aćimovićem i Nemcem Šterkerom. Tada su četnički komandanti podneli svoje zahteve o potrebi u oružju, municiji i drugom naoružanju, koje su tražili od Nemaca za borbu protiv NOP-a.¹⁵⁶ Sredinom maja Mihailovićev komandant Srbije održao je sastanak sa Dimi trijem Ljotićem i Nedićevim izaslanikom Ilijom Mihailovićem u selu Brđanima, srez Ijubički, kod Čačka, i s njima sklopio sporazum o saradnji četnika, ljotićevaca i nedićevaca u borbama protiv NOV i POJ. Sporazumom je bilo predviđeno, pored ostalog, da Ljotić i Nedić snabdevaju ratnim materijalom četnike DM; da D. Mihailović ne ometa mobilizaciju koju je sprovodio Ljotićev „Zbor“ da bi se popunile jedinice SDK itd.¹⁵⁷

155 AVII, NDH, k. 88-55/1-1, Izveštaj oficira za vezu kod komande Jugoistoka, pukovnika Andrića.

is« izdajnik, 44. — Sredinom aprila došlo je do novog sastanka. Četnike DM predvodili su zvanično Vučković, Keserović i Nikola Kalabić, a predstavnik Nedićeve vlade bio je Radoslav Topalović Tomić. Prema tvrdjenju ustaškog oficira za vezu, postignut je sporazum od nekoliko tačaka: 1) Nedićeva vojska i četnici saradivaće „bratski“ protiv partizana u Srbiji. 2) Nedićeva vlada davaće oružje četnicima u granicama mogućnosti. 3) Ranjeni četnici lečiće se u svetskim državnim bolnicama. 4) Četnici ne smeju pregovarati sa četnicima, već sve što im treba, tražiće preko srpske vlade. U istom izveštaju tvrdi se da je sadržinu sporazuma odobrio Felber i da su sa njegovim znanjem posle ovog sastanka četnici dobili od Nedićeve vlade dva vagona municije, veći broj teretnih i drugih kola namenjenih za ratne svrhe (AVII, NDH, k. 88, br. 18/61).

¹⁵⁷ *Izdajnik, 44; B. Kostić, n. d., 150—154. — Kostić iznosi svoju verziju ovog sastanka, kome je, kaže, i on prisustvovao: „Prvim razgovorima, u početku, prisustvovali smo Ilija Mihailović i ja (B. Kostić). Docnije su đeneral Trifunović i D. Ljotić sami razgovarali, i to 3 dana (17, 18. i 19. maja). Rezultat tih razgovora bio je sledeći: zajednička borba protiv komunizma; organizacija DM ostaje potpuna; sporazumno sa DM postavljanje okružnih i sreskih načelnika; četnici D. M. neće napadati nedićevce; u svim bitnim stva-*

Okružni komitet KPJ za Valjevo, koji je sve ove događaja pratio „izbliza“, bio je o svemu dobro obavešten te je o saradnji kontrarevolucionarnih snaga sa okupatorom obavestio 11. maja 1944. Okružni komitet KPJ za Aranđelovac: „Najnoviji sporazum četnika i Nemaca napravio je veliki preokret u masama. Mnogi poštenu ljudi nisu bili načisto sa tim da Nemci i četnici saraduju. Sada je svakom jasno i sve više mrze četnike; sve je više onih koji beže od njihove mobilizacije. Četnici batinaju i pripremaju klanja u Planinici (srez kolubarski), postreljali su 13 mobilisanih koji nisu hteli u borbu.“¹⁵⁸

Da su se okupatorske nemačke snage živo interesovale i zauzimale za aktivniju saradnju Nedića i D. Mihailovića, vidi se i iz jedne zabeleške sa sastanka između Felbera i Nojbahera, 11. aprila 1944. Naime, kroz ceo sastanak provejava misao da „nacionalne snage“ treba što pre ujediniti; da sa četnicima Nemci i dalje treba da pregovaraju. Nojbaher je čak obelodanio da se nedavno lično sastao sa Mihailovićevim komandantom Srbije, Miroslavom Trifunovićem. Naveo je da ovaj najbliži saradnik D. Mihailovića tvrdi da će oni (četnici) svoju sudbinu vezati za Nemce i da bi mogli protiv komunista mobilisati 50.000 ljudi, ako bi ih Nemci naoružali.¹⁵⁹ Istog dana se Nojbaher sastao sa Milanom Nedićem, na kome se uglavnom razgovaralo o stavu koji treba dalje zauzeti prema četnicima Draže Mihailovića. U vezi s tim komandant Jugoistoka, Felber, poslao je 12. aprila izveštaj Komandi Vermahta, u kome je rečeno sledeće: „U jučerašnjem razgovoru ministar-predsednik Nedić je saopštio gospodinu poslaniku Nojbaheru o dosadašnjem toku njegovih ‚pregovora‘ sa Dražom Mihailovićem

sledeće: 1. Nedić je poručio D.M. da je nacionalno jedinstvo pred komunističkom opasnošću životna potreba svih Srba. 2. Pretpostavka za saradnju je da odredi D.M. potpuno obustave sve akcije ne samo protiv Nemaca već i protiv Nedićevih vlasti. 3. Najbolje bi bilo kad bi D.M. napustio zemlju, ali Nedić je saglasan da i dalje trpi njegov (Dražin) boravak u šumi, kao i brojno ograničenu gardu za čije bi se izdržavanje sam Nedić brinuo. 4. Tajne pregovore bez znanja nemačkih službenih mesta on (Nedić) odbija. Svi njegovi predlozi bili bi dati pod uslovom da Nemci na njih pristanu."¹⁸⁰

Kada je reč o odnosima prema četničkom pokretu DM, onda i Nedić i nemačke okupacione vlasti u Srbiji taktiziraju. Jer Nedić je, praktično, sa znanjem i odobrenjem Nojbahera imao široka ovlašćenja da kontaktira i pregovara preko svojih predstavnika sa Dražom Mihailovićem. Isto tako, rima Nedić ima da se sporazume sa D. M. Inače, u ostalim stvarima Nedićeve odluke imaju se izvršavati; D. M. prima u načelu izdržavanje u novcu i namirnicama od Nedićeve vlade, u kom cilju saopštava vladi svoj normalni sastav; D. M. ima svog delegata kod Nedića; regrutovanju za Nedićeve oružane jedinice neće se činiti nikakve prepreke od strane D. M.; zajednički antikomunistički front u srpstvu izvan Srbije, Nedić će odmah potpomoći stvaranje četničkih odreda, radi čišćenja Srema od komunizma, u kom cilju će pomoći sa oružanjem, municijom i ostalom spremom do 4.000 ljudi." AS, OK, Ar, 416.

¹⁵⁰ AVII, NAV, N-T-501, 256/458-9.

¹⁵⁰ AVII, N-T-501, 256/460—461.

328

Nojbaheru je trebalo samo formalno pokriće od Komande Vermahta, a, u stvari, on je samostalno preduzimao mnoge akcije pa i ove u pregovorima sa D. Mihailovićem. Pridobiti sve nacionalističke srpske snage i ujediniti ih radi borbe protiv NOP-a Srbije, kako bi se olakšao položaj Nemačkih vojnih snaga, bila je gotovo svakodnevna tema Hermana Nojbahera.

O tome on piše ponovo Ribentropu u izveštaju od 6. juna 1944:

„Pošto današnji ostatak Srbije ne mogu ni Nedić ni njegove pristalice da drže na okupu, mome predlogu, ubeđen sam, treba dati prioritetni značaj. Uz to još dolazi da prostor Jugoistoka stoji pred jednim novim, upravo u pogledu partizanskog rata, veoma znatnim davanjem trupa za ostale frontove, čime borbena sredstva političkog mobilisanja nacionalnih snaga bivaju još važnija no što su bila pre nekoliko meseci. Situacija je ozbiljna i mora se, u nedostatku dovoljnih vojnih snaga koje stoje na raspolaganju za prostor Jugoistoka, nastojati s političkim angažovanjem političkih sredstava. Dakle, na osnovu mog ubedenja nastala je ona nova situacija koja zahteva ponovnu pro veru mojih ranijih predloga."¹⁶¹

Tako je pisao Nojbaher u periodu kada je povoljan razvoj drugog svetskog rata doveo savezničke armije u završnu fazu borbe protiv Hitlerove Nemačke, koja je već bila politički potpuno usamljena, ekonomski izolovana i blokirana, strateški potpuno okružena. Saveznička strategijska nadmoć i opšta vojno-politička situacija poboljšale su uslove za dalji razvoj operacija i brži završetak rata uopšte. U takvoj konstelaciji međunarodnih zbivanja, u redovima kvislinga u proleće i leto 1944. vladala je prava panika. Ništa nije bila bolja situacija ni u štabu Draže Mihailovića. Milan Nedić, sa svojim ministrima u to vreme je stalno davao izjave preko radija i štampe „o opasnosti koja preti srpstvu". Na primer, 7. juna srpski kvislinški predsednik uverava Nemce da nezavisno od toga što su Saveznici otvorili Drugi front u Normandiji, Srbi, ipak, neće zbog toga dići novi oružani ustanak.¹⁶² Samo nekoliko dana kasnije Milan Nedić ponovo poziva srpski narod „Na okup" protiv Tita i njegovih divizija, jer je, kao što je on istakao, „sada potrebno jedinstvo i sloga svih onih koji su doista dostojni da nose srpsko ime".¹⁶³ Trinaestog juna kvislinški predsednik prvi put javno saopštava da je Draža Mihailović došao u nemilost zbog stava koji je prema njemu zauzela emigrantska kraljevska vlada. „Pod pritiskom plutokratskog Londona i ucenama boljševičke Moskve, kralj Petar morao je žrtvovati Purićevu vladu, jer drugog izlaza nije imao. Sa vladom Purićevom gasi se i velika misija ministra vojske i mornarice i komandanta jugoslovenske vojske u slobodnim planinama u otadžbini ge-

161 AVII, NAV, N-T-120, 78/371763/64.

162 *Novo vreme*, 7. VI 1944.

163 *Novo vreme*, 12. VI 1944. — Tada je Nedić izjavio i sledeće: „Moje staro vojničko srce zadrhtalo je kada sam čuo za podvige junačkih četa sokola Pavia Đurišića, kada su počele da stižu vesti da uz moje oružane odrede bratski pristupaju u borbu protiv srpskih dušmana i ostali srpski nacionalni borci.”

329

nerala Draže Mihailovića. Ovim činom misle oni ,sa kratkog vala' da oteraju nacionalne četnike u komunističke redove, ali će se i u tome prevariti.”

184

Od tada kvislinzi u Srbiji stalno pominju kralja Petra II; traže da on koriguje svoje stavove u pogledu odnosa prema „nacionalnim snagama” kojima je pretila opasnost od jedinica NOVJ. Nedić nije zaboravio da se ponovo obrati i srpskim zarobljenicima da mu pomognu da se što efikasnije suprotstavi jedinicama NOVJ: „Dođite nam što pre, ali složno.”¹⁸⁵ Posle izvršenog atentata na Hitlera (20. jula 1944), srpski kvislinški predsednik našao je snage da komandantu Jugoistoka izrazi žaljenje zbog tog slučaja. Felber je u vezi s tim obavestio svoje pretpostavljen je 23. jula: „Ministar-predsednik Nedić izrazio je 21. VII Vojnom zapovedniku Jugoistoka svoje službeno žaljenje zbog velikog zločina atentata na Firera. Nedić je u svoje ime i ime srpskog naroda isporučio najiskrenije čestitke na Firerovom spasenju. Dodao je želju da Fireru pođe za rukom da izgradi Novu Evropu protiv boljševizma. Ponovo je naglasio spremnost srpskog naroda da u toj borbi protiv boljševizma založi čitavu svoju snagu.”¹⁸⁸ Prema nekim podacima, pokušaj atentata na Hitlera, ozbiljno je uzbunio ne samo Nedića već i ostale kolaboracioniste u Srbiji. Na primer, upravnik grada Beograda Dragi Jovanović, odmah posle ovog slučaja, sazvao je sastanak svih starešina kvartova i tom prilikom izložio im stav Nedićeve vlade u slučaju povlačenja Nemaca. Prema istom izvoru, starešine kvartova bi u datoj situaciji imale da organizuju bataljone u kojima bi pisari bili komandiri četa.¹⁸⁷ Da napomenemo i to da je tih dana posredstvom komandanta IV dobrovoljačkog puka Vojislava Dimitrijevića i Moaćanina, člana najvišeg rukovodstva četničke omladinske organizacije Srbije, došlo do sastanka u selu Lipe, u blizini Smedereva, između Dimitrija Ljotića i jednog od četničkih komandanta, majora Ljubiše Terzića. Glavna tema razgovora i ovom prilikom bila je kako ujediniti sve „nacionalne snage” za borbu protiv komunizma.¹⁸⁸

Uglavnom od maja do oktobra 1944. Nemci, nedićevci i četnici Draže Mihailovića više su bili orijentisani na odbranu nego na napad. Nemci takođe nisu više progonili četnike DM, već su sve njihove snage bile usmerene protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ. Glavnina nemačkih snaga u Srbiji postepeno se orijentisala ka njenim istočnim granicama, u susret Crvenoj armiji, a u unutrašnjosti Srbije zadržale su se uglavnom preostale četničko-nedićevske vojne formacije, jedinice nemačkih policijskih i obezbeđujućih pukova i snaga belogardejskog Ruskog zaštitnog

”4 *Novo vreme*, 13. VI 1944.

165 *Novo vreme*, 23. VIII 1944. — Nedić je tada, pored ostalog, istakao: „Moram vam reći da jedna tamna senka prolazi preko našeg inače bolnog i zabrinutog lica, a to je, braćo moja, što dopiru glasovi do nas da u teškoj nevolji u kojoj ste, niste složni. Taj bol remeti spokojstvo naših najmilijih, a otadžbina okrvavljena sa najvećim bolom podnosi te udarce vas, svoje dece, pored njenih velikih nesreća, koje je pogađaju sa svih strana.”

io» AVII, NAV, N-T-311, 195/724.

167 AVII, Nča, br. reg. 1/3, f. 4, k. 169.

168 B. Kostić, n. d., 157.

330

korpusa. One su tada bile izložene snažnim udarcima divizija NOVJ koje su, nošene pobedničkim elanom, prodirale u sve krajeve Srbije. Poražavajuće je, između ostalog, delovala činjenica na kvislinške i četničke snage što je 8. avgusta, na osnovu sporazuma Tito—Šubašić u kabinetu kraljevske izbegličke vlade izdata Deklaracija po kojoj je svaka javna i prikrivena saradnja sa okupatorom kvalifikovana kao najveći zločin i izdajstvo

narodnih interesa, a narodi Jugoslavije su pozvani da se ujedine u odsudnim borbama protiv okupatora, pod vodstvom Josipa Broza Tita. Samo desetinu dana kasnije (17. avgusta) usledila je Deklaracija predsednika NKOJ i vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita, kojom se pripadnici četnika DM, nedićevci, ljotićeveci i drugi koji su do tada služili okupatoru, poslednji put pozivaju da se pridruže oslobodilačkim snagama za borbu protiv okupatora. U vezi s tim pisalo je u izveštaju komandanta Jugoistoka od 25. avgusta 1944: „U komunističkoj opštoj direktivi od 17. VIII 1944. zahteva se da se po svaku cenu spreči sporazumevanje Draže Mihailovića, Nedića i Đurišića, s jedne strane, i ovih sa okupacionim snagama, s druge strane, već da se svi oni, nacionalisti, stave pod Titovu komandu.”¹⁶⁹

Po svemu sudeći, najteže je pogodila i obeshrabrila kontrarevolucionarne snage u Srbiji činjenica što je kralj Petar II 25. avgusta potpisao ukaz o raspuštanju četničke Vrhovne komande, a 29. avgusta razrešio Dražu Mihailovića dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande jugoslovenske vojske, čime je ovaj „nacionalni vođa” bio u svakom pogledu degradiran i tada su mu ostali Nemci jedini saveznici. Teška situacija u kojoj se jula i avgusta 1944. našao neprijatelj u Srbiji, dovela je do otvorenog sjedinjavanja svih kontrarevolucionarnih snaga, a vrhunac tog zbližavanja bio je, svakako, sastanak između Draže Mihailovića i Milana Nedića, i to u najvećoj tajnosti, 12. i 13. avgusta 1944. u selu Ražanima, u blizini Kosjerića. Sastanku su prisustvovali i četnički komandanti: major Mirko Latinović, major Dragutin Račić i Nikola Kalabić, i od Nedićevih saradnika: general Miodrag Damjanović (šef Nedićevog kabineta) i Dragomir Jovanović, upravnik grada Beograda. Tada je sklopljen usmeni sporazum sledeće sadržine: da Nedićeva vlada odmah stavi na raspolaganje četnicima 100 miliona dinara na ime plate oficirima i podoficirima, s tim da prestane pljačkanje državnih pošta i ostalog; da Nedićeva vlada preuzme obavezu da kod Nemaca izdejstvuje odmah za četnike 30.000 pušaka, 3 miliona puščanih i mitraljeskih metaka, 500 puškomitraljeza i 500 minobacača; da Draža garantuje Nediću, a ovaj preuzme obavezu pred Nemcima, da se, ukoliko to Nemci dozvole, sve oružane formacije Nedićeve vlade stave pod komandu Draže Mihailovića radi koordiniranja akcija protiv NOVJ; da Nedićeva vlada odmah stavi na raspolaganje četnicima neodređen broj uniformi i odeće, ukoliko ih nabavi. Čim se vratio u Beograd, Nedić je odmah poslao Draži 100 miliona dinara, a nešto ka-

¹⁶⁹ AVII, NAV, N-T-77, 883/5031175-176.

331

snije i 10.000 pušaka sa odgovarajućim brojem municije, kao i veću količinu odeće i obuće.¹⁷⁰

Do oslobođenja Srbije bilo je više sastanaka između predstavnika Draže Mihailovića i kvislinške vlade Milana Nedića. Istovremeno su vođeni pregovori između četnika D.M., s jedne, i Nemaca i Bugara, s druge strane. Motiv svih njihovih pregovora, dogovora, ugovora i drugih aranžmana bio je — ujediniti sve snage protiv NOV i POJ. O tim pregovorima Nedić je 9. januara 1946. istražnim organima DFJ, između ostalog, izjavio: „U 1944. godini Draža Mihailović je tražio da odredim izvesne delegate radi pregovora. Sa svoje strane sam odredio Iliju Mihailovića i Dimitrija Ljotića. Ilija Mihailović (bivši narodni poslanik i član najužeg vodstva bivše Jugoslovenske nacionalne stranke, JNS — M. B.) je u više navrata odlazio kod Draže i bio je uvek primljen, dok je Ljotić bio 2 puta ali samo u štabu, dok od strane Draže Mihailovića nije bio lično primljen. Jula meseca, posredstvom Dragog Jovanovića, došlo je do prvog sastanka između mene i D.M. (Nedić je pobrkao vreme sastanka sa D.M., reč je o avgustu, a ne o julu — M. B.). Na ovom sastanku radilo se o tome da se stvori aparat koji će u datom momentu posle nemačkog sloma da preuzme vlast u zemlji. Tom prilikom postavljeni su mi od Draže uslovi za liferovanje oružja. Njegovi zahtevi u ovom pogledu bili su suviše veliki, ali su delimično od moje strane prihvaćeni i ispunjeni.”¹⁷¹

Tako je izjavljivao posle rata Nedić. Slične izjave davao je Dragoljub

Draža Mihailović počev od 10. juna 1946. pred Vojnim većem Vrhovnog suda FNRJ, kada je počelo suđenje ne samo njemu već i mnogim drugim ratnim zločincima. Sačuvane su i mnoge izjave nemačkih komandanata koji su posle rata odgovarali za svoja nedela pred narodima Jugoslavije.¹⁷² *Izdajnik*, 48; Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića. 3. II 1946; AVII, br. 19/7, K. 1, Izjava Dragog Jovanovića na saslušanju; AVII, Mikroteka, NAV, N-T-77, 883, Izveštaj Nojbahera, 25. VIII 1944, MIPR.

¹⁷¹ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, Zapisnik o saslušanju, 9. I 1946. — O istom ovom pitanju Nedić je dao detaljniju izjavu na saslušanju 3. II 1946. Deo te izjave glasi: „Susret, kako između mene i Draže, tako i ostalih oficira, koje smo zatekli tu, bio je srdačan i prijateljski. Sećam se da sam se sa Kalabićem poljubio i Kalabić mi je rekao: ‚Zaštitniče mog jasnog oca‘, stavljajući mi glavu na grudi. Draža je tražio od mene da mu izložim opštu situaciju i razvoj budućih događaja, na šta sam mu ja kazao da Nemci propadaju i da će uskoro morati da se povuku iz zemlje. Predočio sam mu opasnost od komunista, koji nadiru sa sviju strana, pa da je stoga potrebno da se obrazuje jedan srpski front od mojih odreda i četničkih pa da tako ujedinjeni brzo i efikasno spasimo srpstvo i Srbiju od komunističkog upada. Draža me je saslušao i prihvatio moje izlaganje i predlog. Sa svoje strane rekao je da ima vezu direktno sa Londonom i Englezima i da dobij a izveštaje o situaciji iz prve ruke. Dalje je kazao kako će se Englezi iskrcati na Jadranu, gde će uhvatiti sa njima vezu i da će Englezi doći u našu zemlju radi očuvanja mira i reda" (isto).

¹⁷² U avgustu 1944. D. Mihailović je održao u selu Rošcima, ljubički srez, blizu čačka, sastanak sa Hermanom Nojbaherom, specijalnim opunomoćenikom Ministarstva spoljnih poslova Rajha. Osim njega, na sastanku je učestvovao član njegove (Dražine) Vrhovne komande, pukovnik Baletić, i američki pukovnik Mak Daul. Na sastanku su bili još i Milan Aćimović, Šterker 332

Razume se, mi smo naveli samo neke primere kolaboracije između okupatora, kvislinga i četnika Draže Mihailovića u poslednjoj godini rata, ne zbog toga da bismo šire objasnili ovaj fenomen, već da bi čitalac imao jasniju sliku zbog čega je Komunistička partija u Srbiji morala da vodi neprekidnu borbu ne samo protiv okupatora i kvislinga već i protiv četničkog pokreta i njegove ideologije. Jer uzaludni su bili svi pokušaji Komunističke partije Jugoslavije još u prvim danima izbijanja oružanog ustanka u Srbiji da se oružana borba protiv okupatora vodi na jednoj širokoj platformi. KPJ u Srbiji sprovodila je politiku širokog okupljanja masa u narodnooslobodilački pokret, pa je, u težnji da to ostvari, pokušavala da se sporazume i sa četničkim pokretom Draže Mihailovića. Poznato je, međutim, da četnički pokret nije htio da prihvati saradnju, pa je na teritoriji zapadne Srbije u oktobru 1941. došlo do prvih ozbiljnih okršaja između partizanskih odreda i četnika DM. O tome je Josip Broz Tito rekao povodom 10-godišnjice oslobođenja Užica i sledeće: „Tada je počela prva žestoka borba protiv klasnog neprijatelja ove zemlje, protiv onog starog što je prije bilo. Nama je to dalo povoda da se definitivno odvojimo od onoga što nije htjelo borbu.“¹⁷³

Kada je reč o četnicima DM i njihovoj saradnji sa kvislinzima u Srbiji, neophodno je bilo tu saradnju jače podvući, jer se četnički pokret DM za sve vreme NOP-a i revolucije predstavljao kao oslobodilački pokret. U stvari, bio je kolaboracionistički stub kontrarevolucije i jedan od najopasnijih protivnika NOP-a. Razume se, u celoj svojoj aktivnosti imao je ozbiljnu podršku jugoslovenske emigrantske vlade, zatim do kraja 1943, pa i kasnije, pojedinih saveznika antihitlerovske koalicije: Engleske i Amerike, što mu je obezbeđivalo jaku moralnu i materijalnu podršku. Dražini četnici su se na osnovu mnogih sporazuma sa Nemcima u proleće i leto 1944. legalno kretali, ne samo po selima već i po mnogim gradovima Srbije, i uz pomoć nedićevaca ubijali pripadnike NOP-a, sprovodili mobilizaciju građana u svoje redove da bi ih slali u borbu protiv jedinica NOV i POJ.

i kapetan Raković. Početkom septembra 1944. D. Mihailović se sastao u blizini Pranjana sa Nojbaherovim izaslanikom Šterkerom. Ovom sastanku prisustvovao je i Mak Daul, koji je zahtevao od Šterkera da Nemci polože oružje isključivo D. Mihailoviću (*Izdajnik*, 49). — Okružni komitet KPJ za Valjevo

izvestio je 30. avgusta 1944. OKKPJ za Kragujevac da je 13. avgusta došlo do sastanka u selu Skakavcima (srez crnogorski, Kosjerić) između Milana Nedića i Draže Mihailovića: „Na sastanku Draža i Nedić, procenjujući mogućnost održavanja reda u Srbiji, između ostalog, razgovarali su o snagama i naoružanju jednog i drugog. Nedić je rekao da ima dobrovoljce, Draža da ima žandarmeriju i 10.000 četnika, ali bi mogao da mobiliše i do 100.000 kada bi Nemci dali naoružanje za odgovarajući broj. Na to je Nedić odgovorio da bi Nemci pristali pod tim uslovom da im se da 10.000 intelektualaca kao taoca." Da li je ovo neki drugi sastanak ili je reč o već opisanom u selu Ražanima. Pretpostavljamo da je reč o istom sastanku, s tim što je, možda, drugog dana razgovor vođen u selu Skakavcima (AS, OK Ar, 489).
179 Josip Broz Tito, Govor povodom 10-godišnjice oslobođenja Užica, 24. IX 1951 (*Govori i članci*, knj. 5, Zagreb, 1959, str. 159).

333

Pored sastanaka koji je imao sa Nedićem 12. i 13. avgusta 1944, samo nekoliko dana kasnije Draža Mihailović je ponovo stupio u kontakt sa Nemcima, insistirajući da mu neposredno oni izliferuju, najdalje do 20. avgusta, oko 50.000 pušaka, kako bi se mogao sa svojim četnicima aktivnije uključiti u borbu protiv NOV. Nojbaher je i ovog puta bio za to da se prema četnicima vodi elastičnija politika, pa je preko Komande Jugoistoka sugerisao da im se iz zaplenjenog oružja koje se nalazilo u Mađarskoj dodeli izvesna količina. Međutim, Komanda Vermahta, naročito Hitler, uvek su se plašili da bi se to oružje jednog dana moglo okrenuti protiv samih Nemaca.¹⁷⁴

Nekoliko dana posle sporazuma Draže Mihailovića i Milana Nedića (17. avgusta) u Beogradu je nemački vrhovni komandant za Jugoistok, general-feldmaršal Maksimilijan fon Vajks primio vladu Milana Nedića, koja je ponudila borbenu saradnju svih nedićevsko-četničkih snaga protiv NOVJ i postavila ultimativan zahtev da se odmah naoruža 50.000 ljudi i da im se daju i teška oruđa. U vezi s tim Nojbaher je poslao 20. avgusta opširan izveštaj Ribentropu: „Prilikom razgovora sa čitavom srpskom vladom kod Vojnog zapovednika Jugoistoka, na dan 17. o. m. u mom prisustvu, Nedić je posle iscrpnog prikazivanja opasnosti situacije u srpskom, a time i u čitavom jugoistočnom prostoru davao izjave i u ime Draže Mihailovića. Nedić je zajemčio da će se pokret DM uzdržati od svake neprijateljske radnje protiv Nemaca i da ni u slučaju povlačenja Nemaca iz Srbije neće na Nemce biti ispaljen ni jedan metak. Njegova vlada preuzima, dalje, punu odgovornost za to da će državnici po svaku cenu garantovati Nemcima bezbednost drumova, železnica, rudnika i ostalih objekata koji interesuju Nemce. Srpski nacionalisti su spremni da vode do krajnosti borbu protiv komunista. Ta mobilizacija srpstva protiv prodora boljševizma vrši se pod vodstvom ministra-predsednika Nedića, kojeg pokret DM priznaje, kao i njegove vlasti. Nedić je preuzeo na sebe da zamoli Nemačku za oružje i municiju, jer, u protivnom slučaju, u nedostatku dovoljnih nemačkih snaga, borba nacionalnih odreda je bez izgleda, usled njihovog daleko slabijeg naoružanja, oskudice u municiji i teških gubitaka prilikom poslednjih borbi u južnoj Srbiji. Nedić je dao izjavu da nije u stanju da kao nemoćan posmatrač jednog sudbonosnog razvoja i dalje snosi bilo kakvu odgovornost za vladu prema narodu i prema nama ako za nacionalne snage koje mu stoje na raspolaganju ne dobije smesta pomoć u naoružanju sa nemačke strane."¹⁷⁵

174 AVII, Mikroteka, N-T-312, rol. 780, f. 371754. — Nojbaherov izveštaj Ribentropu, 16. VIII 1944. — U jednom delu ovog pisma Nojbaher je posebno naglašavao: „Treba pretpostaviti da se Draža Mihailović poslednjih nedelja preko posrednika u velikoj meri složio i s Nedićem o opasnosti situacije i o potrebi zajedničkog nastupanja nacionalnih trupa. U svakom slučaju i Nedić sa svojim sledbenicima ne vidi već, na osnovu slabljenja sopstvenog političkog položaja u zemlji, sada nikakav drugi put za spasavanje nacionalnog srpstva do pakta sa Dražom Mihailovićem."

175 AVII, Mikroteka, NAV, N-T-312, rol. 780, f. 371746.

334

U daljem tekstu izveštaja Nojbaher navodi u brojkama sve one potrebe u naoružanju koje je preko Nedića tražio D. Mihailović. Posebno je naglasio da su Saveznici antihitlerovske koalicije Titove partizane „do

zuba naoružali" i da su oni u svemu superiorniji u odnosu na kvislinško-četničke snage. Nojbaher, doduše, smatra da su tražene količine oružja prevelike, ali nastoji da se u svemu nađe neko razumno rešenje koje bi zadovoljilo i jednu i drugu stranu. Posebno on tvrdi da su i Nedić i Mihailović u svakom pogledu odani Nemcima te da nema ni najmanje sumnje da će njihovo sjedinjavanje jednog dana zapretiti Nemcima.¹⁷⁶

Iz štaba Komande Jugoistoka uporno se zahtevalo da Komanda Vermahta odobri naoružanje četnika DM. Spremajući se da odu na razgovore sa Hitlerom, Vajks i Nojbaher poneli su dokumentaciju kako bi Hitlera ubedili da je imperativ vremena što čvršće saradivati sa četnicima Draže Mihailovića i da to diktiraju nemački interesi na Balkanu. U toj dokumentaciji bio je izložen čitav istorijat saradnje sa četnicima Draže Mihailovića; dati su podaci o liferovanju oružja četnicima, izneto je koliko su četnici pomogli nemačkim okupacionim snagama u poljoprivredi i, naročito, u rudarstvu, štiteći rudnike u Srbiji od napada partizana. Nemački viši oficiri u Srbiji ponovo su 20. avgusta, uoči polaska Nojbahera i fon Vajksa u Hitlerov štab, vodili razgovore sa Neškom Nedićem, izaslanikom Draže Mihailovića. O razgovorima kod Hitlera postoji skraćeni zapisnik na osnovu izlaganja feldmaršala fon Vajksa. Razgovor je održan 22. avgusta 1944. u Vučjoj jami. Iz ovog zapisnika se vidi da je Hitler u principu odbacio predloge feldmaršala fon Vajksa i Nojbahera, ali nije kategorički odbio da se mestimično može saradivati sa pojedinim četničkim jedinicama ako to potrebe nalažu, dok je ranije to kategorički odbijao.¹⁷⁷

Čim se vratio iz Glavnog stana Rajha, komandant Jugoistoka je naredio da se iz nemačkih magazina izda četnicima 5 miliona pušanih me-

176 Isto. — Nojbaher je u daljem tekstu izveštaja napisao i ovo: „Za lojalnost ministra-predsednika Nedića jemčim na osnovu bogatog iskustva s punom odgovornošću. Mislim da pred krajnje pretećim razvojem u čitavom prostoru Jugoistoka imamo poslednju priliku da se srpstvo pod vodstvom Nedića u vrhovnom interesu našeg ratovanja, suprotstavi boljševizmu u srcu Balkana.

U pogledu Draže Mihailovića, upućujem na svoje brojne ranije telegrame. Njegovo dosledno antikomunističko držanje dokazao je nedvosmisleno, uprkos najvećeg pritiska od strane Engleza, odrekavši se njihove pomoći u naoružanju dok su Englezi istovremeno preteći naoružavali Tita. Iskustva poslednjih 12 meseci u pogledu njegovog držanja prema nemačkim oružanim snagama, dosadašnje zajedničke borbe na antikomunističkom frontu i dosadašnja ozbiljna ugroženost srpske nacije koju on priznaje u punom opsegu, smatram dovoljnim osnovom za to da će D. M. održati reč koju nam je dao ako u ovom odlučujućem trenutku budemo pružili preko Nedića odlučujuću pomoć. Spreman sam, posle jednog ličnog razgovora sa D. M., da preuzmem odgovornost za to da nas taj čovek neće napasti s leđa i da će on sam učiniti bezopasnim one elemente svoga pokreta koji su nepouzđani u pogledu nas."

177 AVII, NAV, N-T-311, F-192/802—812. — Izveštaj komandanta JI.

335

taka. Pored toga, odobrena je isporuka 11.000 pušaka zaplenjenih od strane jugoslovenske vojske za naoružanje četvrte grupe jurišnih korpusa DM. Predstavnicima D. Mihailovića, koji su vodili pregovore sa Komandom Jugoistoka, obećano je da će im se, pored navedenih isporuka, iz nemačkog municijskog skladišta u Kragujevcu staviti na raspolaganje još 7.000 pušaka sa po 100 metaka, 50 mitraljeza sa po 13.000 metaka i 42 minobacača sa po 250 mina i da nove isporuke mogu očekivati tek od oktobra, i to u ograničenim količinama.¹⁷⁸

Tako su pregovori između Nemaca, s jedne, i Nedića i Draže, s druge strane, o naoružavanju sprskih kvislinško-četničkih snaga završeni mršavim rezultatima za ove poslednje. Nemci im nisu dali ni jednu petinu traženog naoružanja, a to znači da oni nisu, praktično, imali ni čime ratovati i suprotstavljati se jedinicama NOVJ. Uprkos tome, i Nedić i Draža sprovodili su masovnu mobilizaciju da bi popunili svoje proređene redove. Herman Nojbaher je ponovo, 1. septembra, obavestio Ribentropa o vojno-političkoj situaciji u Srbiji sa posebnim osvrtom na raspoloženje u taboru kvislinga i u četničkom pokretu Draže Mihailovića: „Nedić i dalje vapije za oružjem. Pošto mi iz tehničkih razloga možemo da pružimo samo

skromnu pomoć, Nedić veruje pred i dalje manifestovanom spremnošću Srbije za borbu protiv komunizma da mi iz nekih razloga, iz viših interesa Nemačkog Rajha, namerno odugovlačimo našu pomoć... Draža Mihailović, zadržavajući simbolički svoje neprijateljstvo prema okupatoru, neće ni po koju cenu da se bori protiv nas. U tom držanju je on potpuno pokriven jasnim kraljevim naređenjima i jednim malim američkim štabom koji dejstvuje tek od pre kratkog vremena kod njega, i ovlašćen je da po tom pitanju sve obećava i održava. Otuda stalna ponuda bilo kojih talaca i njegova izjava Nediću da stavlja na raspolaganje i svoje dvoje dece. D.M. je uveren da ćemo mi u doledno vreme evakuisati zemlju, nada se da se to neće dogoditi tako brzo; priprema se isključivo za odbranu nacionalne monarhije protiv komunizma; bez prekida nastavlja tu borbu i želeo bi, kada mi jednom odemo, da bez borbe stupi na naše ključne položaje. On se nada da će još uz našu pomoć poraziti komuniste u prostoru Leskovca i Užica."¹⁷⁹

Bez obzira na to što im Nemci nisu dali dovoljno oružja, municije i druge ratne opreme i što su svakodnevno trpeli poraze od jedinica NOVJ koje su se borile u Srbiji, Nedić i D. Mihailović i dalje su radili na objedinjavanju kvislinških i četničkih snaga za borbu protiv NOP-a. Posle sastanka u Ražanima postojala je stalna veza između štaba DM i Nedićeve vlade. Glavni posrednik u svemu ovome bio je Milan Aćimović. Za delegata za vezu sa Nedićem, Draža je odredio kapetana Predraga Rakovića, a Nedić Iliju Mihailovića. Raković je došao u Beograd, nastanio se kod Milana Aćimovića i svakodnevno odlazio Nediću i koordinirao rad

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-312, r. 780.

336

oružanih odreda Nedićeve vlade i četnika DM u borbi protiv NOP-a u Srbiji. Preko Rakovića, Nedić je upućivao oružje i municiju za Mihailovićeve jedinice. Kratko vreme po dolasku Rakovića u Beograd, Nedić ga je doveo u vezu sa komandantom Jugoistoka Felberom i njegovim načelnikom štaba Gajtnerom, pa je od tada kapetan Raković održavao vezu i između Felbera i D. Mihailovića, koristeći se tom vezom za dobijanje oružja i municije i za koordiniranje operacija nemačkih i četničkih jedinica u Srbiji u borbama protiv NOVJ.¹⁸⁰

Već 6. septembra 1944. između četnika Draže Mihailovića, Srpskog dobrovoljačkog korpusa, Srpske državne straže i Srpske granične straže dolazi do potpunog vojnog ujedinjenja. Taj čin je i formalno učinjen u selu Pranjanima kod Čačka, na sastanku predstavnika svih pomenutih kontrarevolucionarnih grupa. U vezi s tim pisao je četnički komandant Srbije Draža Mihailoviću: „Na dan 6. septembra 1944. javio mi se komandant Srpske državne straže đeneral Borivoje Jonić, koji mi je stavio pod komandu celu Srpsku državnu stražu. To isto je učinio i đeneral Košta Mušicki sa svojim dobrovoljcima."¹⁸¹ Samo dan ranije, lično Draža Mihailović primio je u selu Koceljevu (Sabac), generala SDK Kostu Mušickog i razgovarao s njim o koordiniranju njegovih vojnih snaga za borbu protiv NOVJ.¹⁸²

Od tog datuma, Draža Mihailović je faktički stajao na čelu svih kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji. Nedićeve oružane jedinice i dalje su ostale na svojim mestima, radi održavanja „reda i mira“, ali su sada dobijale naređenja iz dva centra: od komandanta Srbije i iz štaba Draže Mihailovića. Posle sastanka u Pranjanima, gotovo u svim okruzima Srbije samoinicijativno su Mihailovićeви i Nedićeви komandanti počeli da prave razne aranžmane i ugovore na svojim teritorijama.¹⁸³ Tako su se „Nedićeva oružana sila“ i „Jugoslovenska vojska u otadžbini“ potpuno ujedinile pod okriljem Nemaca za odsudne borbe protiv NOVJ. Međutim, to „jedinstvo“ kontrarevolucionarnih snaga bilo je veoma kratkog daha. Nisu uspeli čak ni da se formacijski organizuju i prestroje, a već su morali u panici da zajedno sa Nemicima napuštaju teritoriju Srbije. Zanimljivo je da se neposredno pre potpunog objedinjavanja kvislinških i četničkih snaga (noću 28/29. avgusta 1944), u istom tom selu (Pranjani), spustila

u štab Draže Mihailovića nova Američka vojna misija. Šef misije, pukovnik Mak Daul obilazio je tada sa Dražom Mihailovićem pojedina sela i prisustvovao zborovima seljaka radi podizanja narušenog ugleda četničkog *180 Izdajnik*, 46; Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju M. Nedića, 3. II 1946. — B. Kostić, n. d., 164.

181 P. Martinović, n. d., 367; B. Kostić, n. d., 164. — Kostić tvrdi da je delegat SDK bio kapetan Radosav Protić; SDS, major Ljubiša Mikić, Sr. gr. s. major Dragiša Jeftić: „Sva tri delegata primljena su 6. septembra na sastanak kod Draže Mihailovića, kome su prisustvovali i potpukovnici Mirko Lalatović i Luka Baletić.”

182 B. Kostić, n. d., 166.

183 P. Martinović, n. d., 440.

22 Kontrarevolucija u Srbiji 2 337

pokreta.¹⁸⁴ Pored toga, primao je pojedine četničke vojvode, predstavnike profašističkih organizacija, predstavnike vlade Milana Nedića i nemačkih okupacionih vlasti. Sve sa težnjom da se spase četnički pokret, koji se pod udarcima NOVJ u Srbiji bližio svom kraju. Ali, ipak, sve je bilo kasno. Ni savez Nemci—Nedić—Draža Mihailović, ni dolazak Mak Daula — ništa nije pomoglo. Potpun poraz svih neprijateljskih snaga u Srbiji bio je na vidiku.

184 Izdajnik, 305. — Pred Vojnim sudom u Beogradu, na saslušanju od 10. do 15. juna, Draža Mihailović je izjavio da mu je Mak Daul, po dolasku u Pranjane, preneo sledeću poruku vlade SAD „Vaša borba sa Nemcima nas ne interesuje, vaše je da se održite u narodu. Ja sam došao da vam pomognem.”

338

Glava V

BEKSTVO KVISLINŠKO-ČETNIČKIH SNAGA IZ SRBIJE POČETKOM OKTOBRA 1944. GODINE

22*

ODLAZAK NEDIĆEVE VLADE POD PRATNJOM NEMACA U AUSTRIJU (BEČ)

Kao što je poznato, posle oštrih borbi u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i južnoj Srbiji, jedinice Narodnooslobodilačke vojske ovladale su početkom septembra 1944. južnom i zapadnom Srbijom i razbile četničko-nedićevske snage. Prodor Operativne grupe divizija NOVJ u Srbiju i približavanje Crvene armije granicama Srbije ozbiljno je ugrozilo dalji opstanak okupatora i njegovih saradnika i izazvalo proces masovnog opredeljenja srpskog naroda za NOP.

Posle istupanja Rumunije (24. avgusta) i Bugarske (9. septembra) iz Trojnog pakta, jedinice Crvene armije 14. septembra su izbile na granice Jugoslavije. Novonastala vojno-politička situacija zahtevala je da se sastanu predstavnici Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i predstavnici Sovjetske vlade da bi se dogovorili o koordiniranju ovih dveju armija. Zbog toga je Josip Broz Tito, na poziv Sovjetske vlade, 21. septembra 1944. otputovao u Moskvu, gde je postignut sporazum o zajedničkim dejstvima, s tim da se sovjetske trupe po završetku borbenih zadataka povuku iz Jugoslavije.

Sporazum između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i Sovjetske vlade o uslovima pod kojima je Crvena armija mogla preći granice Jugoslavije, odnosno učestvovati u njenom oslobođenju, imao je ogroman značaj. Pre svega, nemački okupator je bio tučen jakim snagama NOVJ i Crvene armije, što je bila garancija da će uskoro biti oslobođena cela jugoslovenska teritorija. Osim toga, na taj način je vlada SSSR i de facto priznala Nacionalni komitet kao vladu, što je bilo od posebnog značaja za međunarodnu afirmaciju i priznanje NOP-a.

Na osnovu postignutih sporazuma, početkom oktobra počele su borbe za konačno oslobođenje Srbije i Makedonije. Posle razbijanja nemačke odbrane u Vojvodini i u dolini Timoka i oslobođenja istočne i južne Srbije sa Nišom, u borbama od 14. do 20. oktobra jedinice NOVJ i Crvene armije oslobodile su Beograd, u koji su odmah posle toga prešli Centralni komitet

KPJ, Vrhovni štab i Nacionalni komitet. Oslobođenje Beograda imalo je ne samo vojnostrategijski već i moralno-politički značaj za narode Jugoslavije. Oslobođenje glavnog grada Jugoslavije izazvalo je oduševljenje u celoj zemlji. U svim oslobođenim gradovima i selima Srbije održavani su zborovi, konferencije, mitinzi. Oduševljenju nije bilo kraja. Posle četverogodišnje borbe postalo je sasvim izvesno da se približava konačan

341

poraz okupatora. Bio je oslobođen ne samo Beograd već gotovo cela Srbija snagama jedinica Narodnooslobodilačke vojske, koje su zajedno sa Crvenom armijom nanele okupatoru strahovite gubitke. Bili su poraženi i proterani iz Srbije ne samo Nemci, već i njihovi saradnici — nedićevci, ljotićevci i četnici Draže Mihailovića.¹

Dok su jul i avgust 1944. godine bili u znaku napora nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, u prvom redu Nojbaheira, da objedini sve kvislinške i četničke snage radi što snažnijeg pružanja otpora jedinicama NOVJ, dotle je ceo septembar bio posvećen pripremama kontrarevolucionarnih snaga za povlačenje iz Srbije kako ne bi pali u ruke snagama NOP-a. Razume se ceo plan bekstva planiran je u saradnji sa okupatorom, koji je, u stvari, i davao ton celoj ovoj akciji.

Nemci su znatno ranije bili načisto s tim da nije daleko trenutak kada će i sami morati da se povuku iz Srbije. Razume se, brinuli su se ne samo za svoje trupe već i za svoje saradnike koji su im verno služili gotovo četiri godine. Zbog toga su se trudili da ih prebace na „bezbednije“ mesto pre nego što se i sami budu povukli sa Balkana. Kada je reč o planiranju bekstva, treba napomenuti da je Komanda Jugoistoka još 17. aprila 1944. razmatrala mogućnost da se žene i deca nemačkih funkcionera koji su stanovali u Beogradu, što pre prebace u Beč.² Isto tako, kada je Nedićeva vlada bila primljena kod komandanta Jugoistoka 17. avgusta, pored toga što se razmatrao plan akcije za odbranu Srbije od napada oslobodilačkih snaga, bilo je reči i o tome da bi se moglo desiti da okupatori, nedićevci i četnici budu primorani da napuste Srbiju i da se i za eventualno bekstvo treba pripremiti.³ O otakvoj mogućnosti pisao je i Nojbaheir u izveštaju za Ribentropa, 29. avgusta 1944, u kome je rečeno pored ostalog: „Dalji razgovori s vodećim ličnostima Nedićeve vlade, čiji je pozitivan stav prema Nemačkoj dokazan već godinama, među kojima su i takve koje zbog svog dosadašnjeg stanja u slučaju da Srbija bude evakuisana moraju napustiti zemlju da ne bi izgubile život, pokazuju potpunu jedinstvenost u pitanju zahteva za naoružanje nacionalnih snaga. Tako proizilazi iz narodnog raspoloženja i iz držanja vodećih ljudi. Za svakog posmatrača na čitavoj liniji ista slika. Srpski nacionalizam obraća se čitavom snagom svoga zdravog nagona za samoodržanjem protiv komunističke opasnosti.“⁴

¹ Opširnije o ovom problemu vidi: Petar Višnjić, *Operacije za oslobođenje Srbije 1944. godine*, Beograd, 1972, str. 1—360.

² AVII, NAV, N-T-501, 256/498, Naređenje Komande Jugoistoka Transportnoj komandi Beograda.

³ AVII, Mikroteka, N-T-312, r. 780, f. 371746. — Nojbaheir je samo dan ranije pisao Ribentropu iz Atine (gde je bio na službenom putu) pored ostalog: „Mene su poslednjih dana u više mahova uporno molili iz Vrhovne komande Jugoistoka da se vratim u Beograd i ja sam obećao da ću se što hitnije vratiti. Još ove nedelje će biti održan prijem za Nedića i čitavu vladu kod vojnog zapovednika Jugoistoka u mom prisustvu“ (AVII, Mikroteka, NAV, N-T-312, rol. 780, f. 371754).

⁴ AVII, NAV, N-T-77-F-883/8561200-8631202.

342

U kvislinškim i četničkim redovima tokom celog septembra, vladala je prava panika. Nisu više razmišljali o tome kako se suprotstaviti komunistima, već u kom pravcu i na koji način bežati. Međutim, izjave protiv Josipa Broza Tita, jedinica NOVJ, protiv komunizma uopšte i saveznika antihitlerovske koalicije, svakodnevno su davali Nedić, njegovi ministri i ostali kvislinški funkcioneri. Nedić je našao za shodno čak da 29. avgusta obeleži trogodišnjicu postojanja njegove „vlade narodnog spasa“, pa je u

vezi s tim održao govor pred „predstavnicima svih slojeva stanovništva“, koji je prenosio i Radio-Beograd.⁵ Samo dan ranije, Nedić je ovlastio Velibor a Jonića, ministra prosvete i vera u njegovoj vladi, da pored svog resora, obavlja i poslove državnog sekretara pri Predsedništvu vlade (umesto poginulog Cvetana Ceke Đorđevića). Glavni zadatak bio mu je — pripreme za evakuaciju, koja je već bila na pragu: „U tu svrhu ovlašćujem ga da po mojim direktivama vrši koordinaciju, naročito po pitanjima koja su na dnevnom redu zbog izuzetne situacije u zemlji i oko nas.“⁹

U jednom kvislinškom dokumentu od 11. septembra vidi se da je Velibor Jonić preduzeo niz mera ne samo radi bekstva, već i radi svenarodne odbrane od napada pripadnika NOP-a kojih je bilo i u samom Beogradu. Već 2. septembra održao je u vezi s tim sastanak u Predsedništvu Nedićeve vlade, na kome su bili prisutni: Borivoje Jonić, komandant SDS, general Mušicki, komandant SDK, Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda i komandant organizacije DM u Beogradu: „Cilj ove konferencije“, pisao je Jonić, „bio je da se koordinira rad svih nacionalnih oružanih snaga i da se borba protiv komunizma nastavi pod svakim okolnostima. Prva stvar, koja je bila izgrađena, bio je zajednički plan odbrane Beograda u slučaju komunističke pobune u njemu. Ovaj plan sa vojničke tačke gledišta razradio je general Stevan Radovanović, uz saradnju majora Mikića, D.M. organizacije, kao i neposrednog predstavnika komande Beograda.“⁷ U daljem tekstu ovog dokumenta navodi se da je Jonić radio na tome kako da „spase“ oko 5.000 intelektualaca, koji su se bili naročito eksponirali kao saradnici okupatora, a bili su, navodno, na spisku rukovodstva NOP-a Srbije da ih treba uništiti. Postojao je plan u taboru kvislinga da se jedan broj starijih osoba skloni privremeno u manastire na teritoriji Srbije, a drugi da se odmah prebacuju u Nemačku.

Nešto kasnije, 26. septembra, Velibor Jonić je održao govor preko Radio-Beograda, u kome se obratio kralju Petru II s molbom da zaštiti one srpske političare koji su saradivali sa okupatorom: „Ne časite ni časa, Veličanstvo. Vi, Veličanstvo, ne smete ostati ravnodušni prema tragičnoj sudbini Vašeg ojađenog naroda srpskog.“⁸ U sličnom tonu, samo dan kasnije i Dimitrije Ljotić poziva u pomoć kralja i ističe da nije moguće da je kralj razrešio Dražu Mihailovića dužnosti ministra „vojske u otadžbini.“⁹

⁵ AVII, Mikroteka, N-T-312, r. 780.

⁶ AVII, Nća, br. reg. 1/1, f. 2, k. 169.

⁷ Isto.

⁸ *Novo vreme*, 27. IX 1944.

⁹ *Novo vreme*, 28. IX 1944.

Nema dovoljno sačuvanih dokumenata da bismo potpunije osvetlili sve značajnije pojedinosti u vezi sa bekstvom Nedićeve vlade iz Beograda. Najviše o ovom ima podataka u izjavama koje su posle rata dali Nedić, Tanasije Dinić, Dragi Jovanović i ostali kvislinški funkcioneri. Milan Nedić tvrdi da je već 1. septembra bio pozvan na sastanke: najpre kod Nojbahera, a potom kod Felbera. Oba ova visoka funkcionera iz štaba Komande Jugoistoka navodno su mu saopštili naređenje iz Berlina, po kome se, zbog situacije na frontovima, Srbija uključuje u operativnu vojnu zonu te zbog toga treba da prestanu sve funkcije „vlade narodnog spasa“. Samo dan kasnije, u vezi s tim, Milan Nedić je sazvaio sednicu svog kabineta: „Sakupljenim ministrima objasnio sam i u detalju saopštio razgovore sa dr Nojbaherom i generalom Felberom. Posle ovoga ocrtao sam im situaciju spoljnu i u zemlji. Naročito je bilo govora o dolasku Rusa do Turn Severina u Rumuniji i prelasku njihovom kod Kladova. Posle duže rasprave bilo je rešeno: da se obustavi svaka borba vladinih oružanih jedinica protiv komunista, koji su dobili moralnu i materijalnu pomoć dolaskom Rusa u Timočku krajinu; da srpske oružane jedinice ne smeju nigde upotrebiti oružje protiv ruskih trupa; da počne prikupljanje oružanih vladinih jedinica iz cele Srbije ka Beogradu, i to: dobrovoljaca, Srpske državne i granične straže; da se ovlašćujem ja (Milan Nedić) da napišem

proglas na narod, u kome će mu se objasniti situacija i savetovati da primi novi režim, gde bude zaveden, mirno; da ne daje otpora i da bude poslušan novoj vlasti; da svaki ministar postupi po uputstvima i naređenjima šefa Upravnog štaba zapovednika Srbije; da se ministri i drugi viđeni upravni i policijski činovnici opredele slobodno: ko želi da ostane u Srbiji, a ko želi da napusti zemlju. Ministri će glasno reći svoju odluku na idućoj ministarskoj sednici."¹⁰

Međutim, Komanda Jugoistoka je samo posle dva dana preinačila raniju svoju odluku. Naime, rešeno je da Nedićeva vlada i dalje ostane u Beogradu, ali sa znatno ograničenijim ovlašćenjima. Pored toga, izdat je nalog da prvi transport saradnika okupatora pođe iz Beograda u Beč 6. septembra, među kojima treba da bude i jedan ministar. Ovo je Nojbaher preneo Nediću 5. septembra, a istog dana je otputovao iz Beograda u Atinu, Tiranu, Cetinje i druge centre Jugoistoka, koji su još bili pod njegovom kontrolom. Za vreme njegovog odsustvovanja zastupao ga je savetnik poslanstva dr Junker.¹¹ Šestog septembra, kao što je rešeno, pošao je iz Beograda u Beč prvi transport sa oko 200 srpskih emigranata, koji je vodio savetnik Nemačkog poslanstva Klajber. Od glavnih ličnosti iz kvislinške srpske garniture bili su Tanasije Dinić, ministar u Nedićevoj vladi, Damjan Kovačević, Božidar Nedić, brat Milana Nedića, Dragiša Stojadinović, Augusta, žena Milana Stojadinovića, novinar Milan Bata Jovanović-Stojimirović, Milan Banić, dr Aleksandar Cincar-Marković, dr Miroslav Spalajković, Dorđe Perić, Milorad Dimitrijević, direktor „Si-
¹⁰ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano, Nedićeva izjava, 20. I 1946.

¹¹ Herman Neubacher, *Sonderauftrag Südost, Wien — Frankfurt 1956*, str. 175; Arhiv SUP Srbije, kao nap. 10.

344

mensa", Jovan Popović, direktor Narodnog pozorišta, Toša Miletić i drugi. Zatim, veliki broj ljotićeviskih, nedićevskih i četničkih oficira sa porodicama.

¹² Svi su oni imali zadatak da sa nemačkim vlastima u Austriji pripreme i organizuju prihvat i smeštaj srpskih kvislinga i njihovih pomagača, koji su bili spremni da do kraja nastave svoju izdajničku ulogu. Predvodnik ove kvislinške grupe bio je lično Tanasije Dinić i u pismenom ovlašćenju, koje je dobio od Milana Nedića stajalo je i ovo: „S obzirom na nastalu situaciju, ima se izvestan broj političkih ličnosti i saradnika vlade transportovati za Nemačku. Ministar rada i socijalnog staranja Tanasije Dinić polazi, tj. ima otputovati sa tim transportom i u Nemačkoj preduzeti mere za organizovanje srpske emigracije i radnika na nacionalnoj stvari i prema usmenim instrukcijama dobijenim od mene."¹⁸

U citiranom dokumentu stajalo je i to da Dinić sa grupom „istaknutijih" srpskih političara-emigranata treba da obiđe sve centre gde su bili smešteni srpski radnici, koji su se još nalazili na prisilnom radu; zatim, da posete ratne zarobljeničke logore u Nemačkoj i da u njima izvrše propagandu, kako bi ratne zarobljenike, u slučaju potrebe, mogli mobilisati u kvislinške vojne formacije. Na kraju je dato uputstvo da na celokupnom ovom poslu treba saradivati sa Nemačcima, kako bi se postigli „što bolji rezultati".¹⁴

Posle odlaska iz Beograda prvog transporta emigranata, Nedićeva vlada je zasedala gotovo svakodnevno. Jedina briga bila je kojeg dana,

¹² Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića, 27. II 1946, i Milana Nedića, 5. I 1946.

¹³ Arhiv SUP Srbije, Dosje T. Dinića, neregistrovano.

¹⁴ Isto. — Motive da beži u prvoj grupi, Dinić je izneo na saslušanju 28. II 1946: „Kada sam čuo da se sprema transport za Nemačku, otišao sam u Nemačko poslanstvo da se interesujem kada će taj transport poći i ko će sve ići sa njim. Pitao sam dr Klajbera, savetnika Nemačkog poslanstva da li bih i ja mogao da pođem sa tim transportom. Klajber se prvo ustezao, zapravo nije mi činio nikakve smetnje i saglasio se sa time da i ja pođem, ali je Nojbaher zamerio Klajberu. No i pored ovoga nemačko poslanstvo me je stavilo na listu za putovanje tim transportom. Posle ovoga otišao sam kod Nedića i rekao mu da bih, s obzirom na nastalu situaciju i veze između Nemaca

i srpske vlade sa Dražom Mihailovićem, želeo da idem za Nemačku. Nedić se sa ovim složio i izdao mi pismeno naređenje za odlazak sa tim transportom." Dinić dosta neistinito prikazuje motive, zbog kojih je napustio Beograd tačno mesec dana pre nego ostali ministri Nedićeve vlade. Iz mnogih sačuvanih dokumenata saznajemo da je mnogo bliža istini Nedićeva izjava od 5. I. 1946, u kojoj se u vezi s tim kaže: „Gornja ministarska sednica napravila je veliko uzbuđenje u svim redovima našeg javnog života. Nekako odmah posle nje, Nemačko poslanstvo javilo mi je kako je potrebno da za Beč otputuje jedan broj naših ljudi, pa i državnih organa radi svršavanja poslova oko prihvatanja Srba, koji budu primorani, usled situacije, da napuste Srbiju. Preporučivalo je da pođe i jedan od ministara. Taj jedan ministar javio mi se je gotovo odmah posle ovog razgovora. To je bio ministar Tasa Dinić. On je pravdao ovo, što poznaje prilike i vlasti nemačke dobro i što će najuspešnije da reši ovo pitanje. Odobrio sam mu odlazak. To je bio prvi veći transport naših ljudi za Nemačku" (Arhiv SUP Srbije, neregistrovano).

345

na koji način i u kojem pravcu pobeći iz Beograda. Svi viši kvislinški funkcioneri bežali su iz Beograda glavom bez obzira. „Vlada narodnog spasa" očekivala je novu naredbu komandanta Jugoistoka. Prema izjavi Milana Nedića, na sednici vlade 15. septembra 1944. godine donete su dve odluke: „prva, odmah povući vladine oružane snage iz zahvata nemačkih komandanata, da ih ne bi ovi upotreбили u borbi protiv Rusa, koncentrisati ih na prostoru Beograd, Obrenovac, Ub, objediniti komandu nad svima njima, predajući je u ruke đeneralštabnog brigadnog đenerala Miodraga Damjanovića, šefa kabineta ministra-predsednika. Uputiti sve vladine oružane odrede ka Šapcu na Drinu, gde će dobiti novo naređenje; druga odluka ticala se vlade. Stavljeno je na glasanje: da li da se ide u Nemačku ili da se ostane u zemlji. Svi su ministri glasali da se ide u Nemačku, izuzimajući ministra pravde Veselinovića, koji je izjavio da zbog porodičnih obaveza ostaje u zemlji, i ministra finansija Dorđevića koji se uzdržao od glasanja, govoreći da će svoju odluku saopštiti naknadno".

15

U međuvremenu pakovan je novac u bankama. Ministri i drugi kvislinški funkcioneri spremali su svoje kofere. Svaki od njih dobijao je „na ruke" po jednu veću sumu novca. Samo Milan Nedić, na primer, 29. septembra primio je na blagajni Ministarstva finansija 3,5 miliona dinara.¹⁸ Već 1. oktobra zvanično je Komanda Jugoistoka saopštila Nediću da definitivno prestaju sve funkcije njegove vlade s obzirom na to da Nemci organizuju definitivnu odbranu Beograda i da se svakog dana može očekivati evakuacija vlade. Napomenuo je i to da će za izvesno vreme pojedini činovnici-načelnici odeljenja obavljati najneophodnije poslove u ministarstvima. ¹⁷ Nemački komandant za Jugoistok 3. oktobra je proglasio Beograd operativnim područjem. Funkciju kvislinške vlade preuzele su nemačke okupacione vlasti. Istog dana Nojbaher je poslao izveštaj Ribentropu, u kome ga izveštava da jedinice Crvene armije i NOVJ opkoljavaju Beograd sa svih strana i da nemačka odbrana, po svemu sudeći, neće moći doleteti znatno nadmoćnijim snagama. Stoga cm planira da se štab Komande Jugoistoka prebaci u Vukovar, odnosno Osijek: „Srbija je od danas proglašena borbenim područjem", izveštavao je Nojbaher. „Izvršnu vlast preuzela je vojska. Time su okončana vladina ovlašćenja, što znači potvrdu stanja koje je nastupilo samo po sebi, usled situacije na frontu i gerilskog rata. Vlada sa porodicama putuje sutra u Beč. Nedić odlazi kasnije kao i predsednik prestoničke opštine i šef policije Dragi Jovanović. Vlada ostaje prema spolja, uz ogradu saglasnosti ministra spoljnih poslova Rajha, da postoji kao koordinacija koja zastupa interese srpskog naroda kod okupacione sile."¹⁸

¹⁵ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, Izjava na saslušanju, 5. I 1946.

¹⁸ AVII, Nća, br. 3/6-45/6, k. 59.

¹⁷ P. Martinović, n. d., 461; kao napomena 15.

¹⁸ AVII, NAV, N-T-120, 2955/470213.

346

Posle ove odluke komandanta Jugoistoka, Nedićeva vlada imala je još jedini zadatak — da spali poverljiva dokumenta po ministarstvima, u Upravi grada Beograda i svim ostalim institucijama, kako ne bi pala u

ruke jedinica NOVJ, odnosno organa nove narodne vlasti. Time su kvislinzi nameravali da prikriju koliko-toliko zločine koje su počinili nad stanovništvom Srbije. A bojali su se da će jednog dana biti izvedeni pred narodni sud pa su hteli da ostave što manje tragova o svojim nedelima. Međutim, istog dana, dakle, 3. oktobra, Nedić je održao poslednju sednicu svoga kabineta. Tada je „razrešio“ dužnosti svoje ministre i saopštio im da svakog trenutka *mogu* da napuste Beograd. O panici koja je naročito tada zavladała u kvislinškim redovima govori vrlo ilustrativno, pored ostalog, i pismo Nedićevog ministra dra Milorada Nedeljkića, napisano 3. oktobra 1944. godine u ponoć: „Dragi gospodine Periću, danas na sednici vlade donesene su važne, sudbonosne odluke. Ja sam u 18 čas. i 30 min. telefonirao iz Predsedništva Vlade da me ko pričekta, ali nikoga nije bilo na telefonu. Nekoliko minuta kasnije došao sam autom u Ministarstvo, ali nije bilo više nikoga. Ni činovnika, ni poslužitelja, ni žandarma. Tako moram da vam pismeno saopštım što sleduje i da se ovim putem oprostim s Vama i g. g. načelnicima i činovnicima.

Gospodin predsednik nam je saopštio da je nemački komandant za Jugoistok večeras proglasio Beograd i Srbiju operativnim područjem u najštrožem smislu. Od ovog trenutka (ponoći) važi opsadno stanje u Beogradu. Funkciju srpske vlade preuzimaju nemačke vlasti. Srpska vlada premešta se u Nemačku, da preuzme tamo svoju političku i nacionalnu dužnost, okupljajući oko sebe sve Srbe koji se tamo nalaze (preko 300.000), kao i one koji će se ovih dana evakuisati, i to je sva naša inteligencija, činovništvo i srpski oružani odredi (S.D. straža, S.D. korpus, Granična straža i Srpska garda). Danas su dobili pasoš u Nemačkom poslanstvu i svi članovi Ravnogorskog pokreta i mnogi političari iz demokratskih funkcija.

Saopštavam Vama i svima činovnicima, ko god želi da se evakuiše, neka se jave u Predsedništvu vlade. Voz za vozom ići će neprekidno, sve će formalno svršavati Kabinet Predsedništva.

U šumu je nemoguće ići, jer je usled odlaska Draže Mihailovića preko Drine za Hercegovinu (Italiju) izazvano rasulo u njegovim odredima i četnici se razilaze i neće više da se biju. Ovo je njihovo usmeno zvanično izjavljivanje u Predsedništvu danas ceo dan.”¹⁹

¹⁹ AVII, Nća, reg. br. 2/2, f. 2, k. 164. — U daljem tekstu ovog dokumenta rečeno je i ovo: „Beograd je opkoljen i za koji dan počće borba oko njega sa svih strana. A kad bude uzet od komunista i Titovih partizana — Hrvata, sigurno je da će biti poklano sve ono što je školovano i privredna elita srpskog naroda. Ona se mora spasti, i to je naš zadatak. Ne mogući drukčije, usled hitne naredbe za pokret, ja se ovim putem opraštam od svih svojih saradnika i želim do skorog viđenja. Molim da ovo moje pismo pročitate i date mu što širi publicitet.”

347

Pismo tako uverljivo govori o haosu koji je nastupio u kvislinškim redovima da mu gotovo i ne treba nikakav komentar. Međutim, zanimljivo je da su mnogi kvislinzi, pa i autor citiranog pisma, imali neku potajnu nadu da će tamo u izbeglištvu (Austriji ili Nemačkoj) pregrupisati svoje snage, uz pomoć, kako su to oni računali — 300.000 radnika i zarobljenika. Pored toga, vidi se da su gajili neke iluzije da će Nedićeva vlada i u emigraciji nastaviti svoju misiju. Razume se, sve su to bile nerealne kalkulacije i propagandni manevri, koji nisu imali nikakvu realnu osnovu, jer su bili odbrojani dani i Nemcima i njihovim saradnicima. Uglavnom, već 4. oktobra iz Beograda je pošao veći broj kvislinških funkcionera i službenika iz kvislinškog aparata prema Beču: Uprava grada Beograda, sa Dragim Jovanovićem, agenti Specijalne policije, zatim, ministri Nedićeve vlade: Kujundžić, Kuzmanović, Kostić, Dokić, dr Nedeljkić, Milutin Nedić, brat Milana Nedića i mnogi drugi. O bekstvu okupatorskih ustanova i kvislinškog aparata iz Beograda Dragi Jovanović je na saslušanju izjavio i sledeće: „Mogu mirno reći da su i Nemci bili izgubili glavu i da su usled naglog nadiranja Rusa kroz Banat gledali da se što pre izvuku bez ikakvog plana. A o nekom planu za evakuaciju Nedićeve vlade i ostalih koji su emigrirali nije moglo biti ni govora. Svaki je gledao da se spase kako je znao i umeo. Izvestan broj je tražio veze

sa četničkim komandantima i gajio nade da će ih oni spasti...²⁰ Međutim, mada su kvislinzi i četnici Draže Mihailovića tokom jula i avgusta 1944. pokušavali da ujedine svoje snage za borbu protiv jedinica NOVJ, oni u tome nisu imali uspeha. Isto tako, kada su se pripremali da napuste Srbiju pred naletom jedinica NOVJ i jedinica Crvene armije, nedićevsko-četničke snage nisu bile jedinstvene. Draža Mihailović sa svojim užim štabom još krajem septembra prebacio se preko Mačve i Drine u istočnu Bosnu, zaboravivši na sve klauzule sporazuma koji je zaključio sa Milanom Nedićem u Ražanima 12. i 13. avgusta 1944. godine. Njegovim jedinicama pridružile su se i Srpska državna straža, Srpska granična straža i takozvana narodna garda, ali ne i Srpski dobrovoljčki korpus, koji je, umesto u Bosnu, odlučio da putuje u Sloveniju. Pored toga, ni dva najistaknutija kvislinška funkcionera (Nedić i Ljotić) nisu imali jedinstveno gledište u kom pravcu odstupati. Dok se Nedić još ranije bio opredelio da u pratnji Nemaca, zajedno sa celom vladom putuje u Beč, Ljotić se odlučio da sa svojim dobrovoljcima putuje u Slovenačko primorje. Pre toga njih dvojica vodili su razgovore sa oštrim polemičkim tonovima, optužujući jedan drugog za izdaju srpstva: Ljotić je sa štabom svoga „Zbora“ pošao iz Beograda 4. oktobra, i nešto kasnije Nojbaheru je pisao dr Junker o Ljotićevoj reakciji na poslednje odluke Nedića i njegove vlade: „Iz današnjih Ljotićevih izlaganja moglo se razabrati da on ne bi imao razumevanja za obrazovanje bilo kakvih jedinica koje ne bi bile pridružene Srpskom dobrovoljačkom korpusu. Govorio je sa ogorčenjem o ponašanju poslednjih srpskih ministara i žalio se što Nedić nije

²⁰ AVII, Nća, br. 19/7, k. 1, Izjava Dragog Jovanovića na saslušanju u istražnom zatvoru u Beogradu; AVII, NAV, N-T-501, 250/756-69.

348

održao svoje obećanje da će ostati kod trupa koje se bore. Damjanovića (general Miodrag Damjanović, šef Nedićevog kabineta — M.B.), je sreo u Beogradu samo još na polasku; Kabinet za vanredne prilike koji je odobrio Vojni zapovednik, nije funkcionisao, a jedan obezglavljeni odbor pod intendanturom generala Pešića iz Predsedništva vlade, mogao je samo s mukom da nagovori da odustane od upućivanja poziva partizanima da dođu u Beograd.”²¹

Istog dana, kada je Ljotić sa Srpskim dobrovoljačkim korpusom počeo da se povlači iz Srbije, uputio je Ratka Parežanina, šefa Vaspitnog odseka SDK, sa još 30 dobrovoljaca u Crnu Goru. Njegov zadatak je bio da ubedi Pavia Đurišića da se i on sa svojim četnicima povlači ka Slovenačkom primorju, gde su se, navodno, imale koncentrisati sve „nacionalne srpske trupe”.²² Zanimljivo je da je 5. oktobra izdat proglas Uprave grada Beograda stanovništvu grada, iako je Dragi Jovanović sa svojim saradnicima dan ranije napustio Beograd. Verovatno da je proglas bio napisan ranije pa su ga toga dana lepili ili službenici koji su se još nalazili u gradu ili, pak, nemačke okupacione vlasti. Uglavnom, sadržina i ovog, jednog od poslednjih kvislinških akata, bila je u istom stilu kao i sva ranija kvislinška dokumenta. Naime, stanovništvo se pozivalo da održava red, mir, bezbednost; da izvršava naređenja nemačkih okupacionih vlasti itd.²⁸ Milan Nedić je napustio Beograd 6. oktobra. Međutim, prema njegovom tvrđenju (posle rata u istražnom zatvoru u Beogradu), 4. oktobra je održao jedan sastanak u gradu sa oko 200 „desničara”, a dan kasnije sa oko 50 „levičara”. Navodno, i jedni i drugi su tražili od njega savete — kako da se ponašaju u novonastaloj situaciji, kada „vlada narodnog spasa” definitivno napušta Srbiju. Isto tako, Nedić ističe da je 6. oktobra izdat proglas narodu, od koga je traženo da ostane mirno, da ne pruža otpor komunistima niti jedinicama Crvene armije. Tekst ovog proglasa nismo mogli naći. Pitanje je da li je uopšte i objavljen. Nedić je verovatno na ovaj način pokušao da „dokaže” kako je čak i u momentu napuštanja teritorije „majke Srbije” mislio o njenim stanovnicima, te im je predlagao kao i ranije „red, mir, rad”.²⁴

Ubrzo posle odlaska Nedićeve vlade iz Beograda (10. oktobra), komandant Jugoistoka imenovao je jedan činovnički aparat za obavljanje najneophodnijih administrativnih poslova za vreme dok Nemci ne napuste

Beograd. U naredbi o imenovanju ovog tela pisalo je sledeće: „Da bi se posle odlaska srpskih ministara mogli produžiti poslovi državne uprave, naredio sam niže imenovanim činovnicima pojedinih ministarstava da

²¹ AVII, NAV, N-T-120, 780/371742/713.

²² AVII, NAV, N-T-77, F-1300/316—318; B. Kostić, n. d., 176.

²³ AVII, Nća, red. br. 7/2, k. 90.

²⁴ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, Izjava 5. I 1946.

349

vode poslove, i od njih obrazovao Odbor državne administracije za Srbiju." Zatim se navode imena članova ovog odbora: za Ministarstvo pravde — Aleksandar Pelivanović; za Ministarstvo građevina — inž. Nenad Lancoš; za Ministarstvo prosvete — Dušan Milojković; za Ministarstvo saobraćaja — inž. Milan Jojić; za Ministarstvo pošta — inž. Josif Štok; za Ministarstvo narodne privrede — dr Milutin Bošković; za Ministarstvo unutrašnjih poslova — Aleksandar Pekežović; za Ministarstvo socijalne politike — arh. Aleksandar Đorđević; za Ministarstvo poljoprivrede — Buda Cvijanović; za Ministarstvo finansija — dr Milan Horvatski; za Predsedništvo ministarskog saveta — Ivan Petković, koji je ujedno bio predsednik „Odbora državne administracije”.²⁵

Međutim, ovaj odbor nije ništa radio. Nije održao ni jedan sastanak.

U stvari, Nemci su sa ovom svojom naredbom hteli da upozore stanovništvo da je obavezno da i dalje izvršava njihove naredbe; da i posle odlaska Nedićeve vlade, postoji, navodno, jedna nova srpska civilna institucija za održavanje reda i mira. Dakle, ovo je bio samo propagandni manevar nemačkih okupacionih vlasti. Hteli su da zaplaše stanovništvo grada Beograda, kako se ovo ne bi aktivnije angažovalo na strani oslobodilačkih snaga, koje su organizovano delovale u gradu i pripremale teren jedinicama NOVJ, da zauzmu Beograd sa što manje gubitaka. Ipak, Beograd je oslobođen 20. oktobra 1944. U toj operaciji učestvovali su rame uz rame borci iz raznih krajeva Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. U borbi za oslobođenje glavnog grada okupirane Jugoslavije, poginulo je oko 3.000 pripadnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i oko 1.000 boraca Crvene armije.²⁶

Tačno 14 dana pre oslobođenja Beograda, „vlada narodnog spasa", sa Milanom Nedićem, napustila je Srbiju (jedino Nedićevi ministri: Veselinović i Đorđević ostali su u Srbiji i kasnije pali u ruke organa UDB-e).

U nedićevoj pratnji bili su: šef njegove lične bezbednosti — Đura Tripković, načelnik Ministarstva unutrašnjih poslova Đura Sarapa, Mitar Đaković, docnije u emigraciji sekretar patrijarha Gavrila Dožića, Božidar Darko Petrović, novopostavljeni šef „radničke delegacije" u Nemačkoj; inž. Aleksandar Cele Dragičević, zastupnik američkog „Ford" u Beogradu, i Velibor Protić, šef opšteg odeljenja propagandnog odeljenja Nedićeve vlade.

Sa nemačke strane Nediću je dodeljen kao pratnja Kronholc, generalni konzul Nemačke u Beogradu. Nedićevu kolonu automobila (tri putnička automobila: jedan je pripadao Nedićevoj vladi, a dva privatna Kronholcu) pratila su dva nemačka „pancer-jegera" (laka borna kola), koji su krčili put kroz kolone nemačke vojske u povlačenju, kao i kroz kolone folks-

²⁵ AVII, Nća, reg. br. 1/21, k. 50, Naredba generala Felbera, 10. oktobra 1944.

²⁶ Opširnije: Beogradska operacija 20. oktobra 1944.

350

dojčera, koji su napuštali Srem. Putovali su preko Indije, Novog Sada, Subotice, Segedina, Budimpešte i 11. oktobra bili su već u Beču.²⁷ Time je misija Nedićeve vlade u Srbiji i formalno bila završena. Odlaskom iz Beograda najviši kvislinški funkcioneri za kratko vreme umakli su organima narodne vlasti u novoj Jugoslaviji. Više od godinu dana, te iste kolaboracionističke snage nastavile su svoj kontrarevolucionarni rad u izbeglištvu, sve dok ih najveći deo nije bio izručen jugoslovenskim istražnim organima kao ratni zločinci.

²⁷ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, Zapisnik o saslušanju Nedića, 5. I 1946. — B. Kostić, n. d., 181; Jovan P. Trišić, u n. d., str. 98. u vezi sa Nedićevim bekstvom iz Srbije, piše: „Dok je đeneral Simović sa kraljem i celom

vladom prebego kod svojih saveznika, dotle i Nedić, ali samo u društvu lične pratnje i nekih žena, a pod zaštitom nemačkih bornih kola, beži, isto tako, svojim saveznicima, ali u Beč. Ovo je najbolji dokaz da je Nedić bio, a i do kraja ostao, veran saveznik Nemcima. Ja sam uveren da će se ovog Nedićevog akta postideti svaki Srbin."

351

„NEDIĆEVA ORUŽANA SILA" I ČETNICI DRAŽE MIHAILOVIĆA U PANIČNOM BEKSTVU NAPUŠTAJU TERITORIJU SRBIJE

Pred snažnim naletom jedinica NOVJ, a potom i jedinica III ukrajinskog fronta Crvene armije, nastalo je opšte povlačenje svih okupatorskih, a s njima i kvislinških i četničkih snaga sa teritorije Srbije. Videli smo kako su kvislinški „političari" u paničnom bekstvu napuštali Srbiju. Slično je učinila i njihova vojska. Međutim, njeno povlačenje bilo je mnogo komplikovanije, s obzirom na broj ljudstva, te su im gubici u svakodnevnim borbama protiv jedinica NOVJ bili izuzetno veliki. Računa se da se povlačilo oko 20.000 nedićevaca, ljotićevaca i četnika DM. Iako je u Pranjanima 6. septembra 1944. doneta odluka o objedinjavanju svih kvislinško-četničkih snaga radi efikasnijeg pružanja otpora jedinicama NOVJ, kasnije, početkom oktobra kada je trebalo bežati iz Srbije, ta „Srpska oružana sila" bila je potpuno nejedinstvena i dezorganizovana, tako da nije bilo ni govora o nekom planskom povlačenju. Pored toga, komandanti štabova ovih jedinica nisu bili načisto u kom pravcu da odstupaju. Bilo je niz kombinacija: da se ide preko Kosova i Skoplja u Grčku; preko Sandžaka u Crnu Goru ili Albaniju; preko zapadne Srbije u Bosnu, a potom u Dalmaciju; preko Srema u Slovenačko primorje itd. Ako svemu ovome dodamo činjenicu da ni „Nedićeva oružana sila" nije odstupala u istom pravcu (Srpska državna straža povlačila se sa četnicima DM preko zapadne Srbije i Sandžaka za Bosnu, a Srpski dobrovoljački korpus, preko Srema i teritorije NDH, za Sloveniju), onda tek možemo videti kakvo je rasulo vladalo u tim jedinicama. U izjavi u vezi s tim Milan Nedić je rekao: „Projektovano objedinjavanje svih oružanih jedinica vladinih, kako je zamišljeno, pod komandom generala Damjanovića, nije se moglo ostvariti. 28 Prvo, dobrovoljački korpus, kojim je komandovao inžinjerijski brigadni general Košta Mušicki, nije hteo da prima naređenja od generala Damjanovića, izgovarajući se, da mu je naredio načelnik štaba Felberov, general fon Gajtner, da SDK, iako neće biti upotrebljen protivu Rusa, ipak ostaje pod nemačkom komandom. Drugo, i sam general Damjanović 28 Reč je o odluci Nedićeve vlade na pretposlednjoj sednici u vezi sa ovim: „Odmah povući vladine oružane snage iz zahvata nemačkih komandanta, da ih ne bi ovi upotrebili u borbi protiv Rusa; koncentrisati ih na prostoru Beograd, Obrenovac. Ub; Objediniti komandu nad svima njima, predajući je u ruke generalštabnog brigadnog generala Miodraga Damjanovića, šefa Kabineta ministra-predsednika i uputiti ih ka Šapcu na Drinu, gde će dobiti novo naređenje." (Arhiv SUP Srbije, Nedićeva izjava, 5. I 1946).

352

bio je u vodama Draže Mihailovića, pa nije hteo da izvrši vladino naređenje da ide ka Šapcu i Drini. Izgleda da su pod njegovim uticajem i njegovog načelnika štaba, đeneralštabnog majora Jankovića, došla k meni sva tri komandanta vladinih trupa: komandant Srpske državne straže Borivo je Jonić, komandant Granične straže pukovnik Pogačar i komandant Narodne garde kapetan Stefanović. Oni su izjavili da oni neće da idu ka Drini, no žele da ih general Damjanović vodi ka Kragujevcu na sjedinjenje sa četnicima. Sutradan doneo mi je naređenje dobijeno od Draže, da sa Kalabićevim četnicima odmarširaju i vladini odredi za Kragujevac i Kraljevo. Tako su se vladine jedinice podelile: jedne ostale pod nemačkom komandom a druge otišle sa Mihailovićevim četnicima."²⁹ Pored toga što su kvislinške jedinice bile nejedinstvene, njihovo odstupanje u raznim pravcima, bilo je motivisano različitim pobudama. Dok je Ljotić sa svojim dobrovoljcima odstupao ka Slovenačkom primorju u nadi da će se na tom prostoru „nacionalne snage" prestrojiti, organizovati i zajedno sa Nemcima ponovo vratiti u Srbiju, Srpska državna straža i

četnici nadali su se da će se u nekom delu jadranskog primorja sastati sa Anglo-Amerikancima, čije su iskrcavanje očekivali: „Ljotić mi je predlagao da odstupim sa njegovim ljudima, Dobrovoljačkim korpusom. Na taj način privukli bi masu naroda, osobito mlađeg sveta, te bi brojno stanje korpusa naraslo i do dvadeset hiljada. Ja sam mu objašnjavao da je moja politička misija po dolasku Saveznika u Jugoslaviji završena. On me je ubeđivao u suprotnom, i o velikoj ofanzivi na Balkanu u najskorijoj budućnosti. Ja nisam posustao i mi smo se rastali vrlo hladno", izjavio je Milan Nedić na saslušanju posle rata.³⁰

Inicijativa Srpskog dobrovoljačkog korpusa bila je u skladu sa koncepcijom Nemaca, koji su takođe imali svoje planove. Naime, da im kvislinške jedinice posluže u jednoj varijanti: da osiguravaju njihovo povlačenje sa preostalog dela okupirane Jugoslavije; a u drugoj, ukoliko dođe do eventualno njihove nove ofanzive na Balkanu, da im kvislinške, pa i četničke jedinice ponovo priteknu u pomoć u borbi protiv jedinica NOVJ. Uglavnom, u prvoj polovini oktobra sve kontrarevolucionarne snage iz Srbije bežale su glavom bez obzira u raznim pravcima. Dragi Jovanović, sa svojom Specijalnom policijom i ostalim organima Uprave grada, prvi je napustio Beograd. Oni su 4. oktobra seli u vozila koja su posedovali i „za nekoliko dana već su bili u Beču, gde su se stavili na raspolaganje bečkoj policiji.³¹

²⁹ Isto.

³⁰ U daljem tekstu Nedićeve izjave od 5. I 1946. pisalo je u vezi s tim: „Četvrtog oktobra prolazio je Kalabić sa svojim četnicima kroz Beograd, idući za Kragujevac. Njega je doveo k meni general Damjanović. Kalabić mi je tom prilikom kazao kako Draža vrši koncentraciju svih svojih snaga na prostoru Kraljevo, Raška, Požega, Užice, a odatle će poći u susret Englezima, koji treba da se iskrcaju u Dalmaciji i oko Neretve, zato i Damjanović mora da ide na koncentracijsku teritoriju. Ovom prilikom oborio se na Dobrovoljački korpus i na Mitu Ljotića, što sluša Nemce, a ne Dražu" (isto).

³¹ AVII, Nča, br. 19/7. k. 1, Izjava Dragog Jovanovića u istražnom zatvoru u Beogradu, Arhiv SUP Srbije, Nedićeve izjava 5. I 1946.

²³ Kontrarevolucija u Srbiji 2 353

Ostale kvislinško-četničke snage su takođe napustile teritoriju Srbije u periodu od 15—20. oktobra. Međutim, najorganizovanije su odstupale jedinice SDK, o čijem su povlačenju Nemci vodili naročitu brigu. Još 19. septembra 1944. Riter, savetnik u nemačkom poslanstvu u Beogradu, pisao je, u odsustvu Nojbahera, svom resornom Ministarstvu da se ne sme dozvoliti da SDK uništi Crvena armija i partizani, već ih treba blagovremeno transportovati u Slovenačko primorje, radi borbe protiv partizana.

U istom izveštaju podvlači se da bi prisustvo SDK u Primorju moglo da se iskoristi i u propagandne svrhe kod italijanskog stanovništva, naime, da ono vidi da „još ima snaga koje se bore na strani Trećeg Rajha".³² Verovatno u sporazumu sa Komandom Jugoistoka, štab Srpskog dobrovoljačkog korpusa, odnosno vodstvo „Zbora", na svojoj sednici od 27. septembra, donelo je odluku da se povuku preko Srema u Slovenačko primorje.³⁸ Nešto kasnije (4. oktobra), Dimitrije Ljotić je uputio šefa Vaspitnog odseka SDK Ratka Parežanina sa radio-stanicom i 33 dobrovoljca u Crnu Goru, sa zadatkom da ubede Pavia Đurišića, s kojim su bili u izuzetno dobrim odnosima još od ranije, da i on, sa svojim četnicima, odstupa u pravcu severozapada.

³⁴ Parežanin je „uspešno" stigao do Crne Gore, sastao se sa Pavlom Đurišićem, uspostavio vezu sa Nemačkim konzulatom u Cetinju i kasnije se sa kvislinškim jedinicama prebacio u Postojnu.³⁵

Kada je reč o odstupanju kvislinških i četničkih snaga, treba istaći da su one, pored borbi sa partizanima, u kojima su stalno trpele gubitke, bile izložene i pokolju ustaša, koji se nisu slagali da ovi prelaze preko teritorije NDH. Paradoksalno je da se saradnici okupatora (srpski kvislinzi i ustaše), čija su ideološka opredeljenja bila identična, nisu trpeli samo zbog toga što su pripadali različitim nacionalnostima. Dakle, šovinizam iz predratnog perioda prenet je i u period okupacije, čak ni Srpski dobrovoljački korpus nije bio pošteđen od ustaša. Zbog toga je Nojbaher, u svojstvu specijalnog opunomoćenika za Jugoistok, 9. oktobra 1944. uputio protest

nemačkom poslaniku u Zagrebu, Kašeu, da ovaj utiče na vladu NDH da ne ometa prolazak SDK preko teritorije NDH s „obzirom da se ovi bore
88 AVII, N-T-120, 780/371714.

33 P. Martinović, n. d., 461.

34 B. Kostić, u n. d., 176, tvrdi da je baš tih dana boravila delegacija koju je uputio Pavle Đurišić Ljotiću, moleći da ovaj sa SDK putuje, preko Sandžaka, na Crnogorsko primorje, tvrdeći da će se u tom delu iskrcati Anglo-Amedikanci. „Ne možemo da promenimo našu odluku. Eto, Parežanin ide do Pavia pa će mu on, pođe li mu za rukom da se prebaci do njega, sve ovo opširno objasniti“, navodno je rekao Ljotić delegaciji P. Đurišića. Kostić takođe piše o sadržini uputstva koje je Ljotić dao Parežaninu: „Ko zna koliko će njihova (Titova) okupacija trajati. Ti ima da ostaneš u zemlji za svaki slučaj, ako se ne prebaciš do Pavia. Docnije ćemo nastojati da uhvatimo vezu. Mi demo u Sloveniju, i to vrlo brzo. Ako ti bog pomogne pa se, ipak, probiješ i dođeš do vojvode Pavia, onda ima da mu kažeš naše mišljenje, da se Englezi neće iskrcati, da mi, stoga, idemo za Sloveniju da tamo čekamo kraj i uspostavljamo veze sa Amerikancima.“

35 AVII, London, N-4, H, 299064—299066. — Opširnije o ovome vidi Ratko Parežanin, Drugi svetski rat i Dimitrije Ljotić, Minhen, 1971.

354

u pozadini nemačkih trupa protiv partizana i obezbeđuju normalno povlačenje Nemaca ispred Sovjeta".³⁶

Pitanje boravka srpskih kvislinških jedinica na teritoriji NDH, pa bilo to samo za kratko vreme, izazivalo je žive diskusije na relaciji Nemci—ustaše. Nemački poslanik u Zagrebu, Kaše, poslao je 15. oktobra 1944. izveštaj svom resornom ministarstvu, obaveštavajući ga da je u Zagrebu dramatična situacija; da protesti vlade NDH ne prestaju; da ova naglašava da se njene vojne formacije (ustaše) neće boriti zajedno sa Srbima, iako su na istoj strani borbene linije i protiv istog neprijatelja.³⁷ Samo četiri dana kasnije (19. oktobra), Kaše je dobio instrukcije od Ministarstva spoljnih poslova Rajha kako da se ponaša u novonastaloj situaciji. Naglašeno je da se ne sme dozvoliti da 4.000 pripadnika SDK unište partizani i Crvena armija, već ih treba transportovati u Primorje.³⁸ Istog dana, Ribentrop je u telegramu Nojbaheru, čije se poslanstvo nalazilo u Vukovaru, pisao sledeće: „1) Pošto je gaulajter Rajner (Rainer) izjavio da je saglasan s tim da čitav Srpski dobrovoljački korpus u datom slučaju bude doveden u jadransko obalsko područje, odlučeno je da SDK bude preveden u tu oblast. Odgovarajuću naredbu izdaće Vrhovna komanda oružanih snaga. Pošto dobrovoljački korpus treba da bude na toj teritoriji upotrebljen za borbu protiv bandi, predviđa se da tamo bude stavljen pod komandu Višeg SS i policijskog vođe Globočnika. 2) Poslanik Kaše je u vezi s prolaskom trupa kroz Hrvatsku izjavio da veruje da će moći Poglavnika i hrvatski narod navesti na razborito ponašanje, pod pretpostavkom da se radi samo o prolasku. Kaše se istovremeno obaveštava da je prema gornjoj odluci ta pretpostavka data. 3) Molim da se o daljim pojedinostima trenutka polaska, prolaska kroz Hrvatsku i prihvatanja na jadranskoj obalskoj teritoriji sada, po mogućnosti, sporazumete odande s Vrhovnim zapovednikom Jugoistoka, s Nedićem, poslanikom Kašoom, gaulajterom Rajnerom i vođom grupe Globočnikom. Molim da se posebno povede računa o tome da dosad dokazana disciplina Srpskog dobrovoljačkog korpusa ne olabavi za vreme prolaska kroz Hrvatsku.“³⁹

Uglavnom, posle mnogih, čak i oštrijih polemičkih tonova između Nemaca i ustaša, ovi su, ipak, morali da se povinuju naređenjima Hitlera i Ribentropa. Dvadeset devetog oktobra 1944. Srpski dobrovoljački korpus već se nalazio u Osijeku. U pet pukova, tada je imao 4.624 vojnika i 217

36 AVII, NAV, N-T-120, 780/371717. — SDK krenuo je iz Beograda 8. oktobra preko Srema; 4 dana kasnije krenuo je i Ljotić. Pre polaska B. Kostić u n. d., 173, tvrdi da je išao kod predstavnika D. M. da im nudi zajedničko povlačenje, ali samo u Sloveniju: „Ljotić mi je stavio u zadatak da idem kod četnika u Mali Mokri Lug i da im predložim zajedničko povlačenje preko Srema za Sloveniju. Otišao sam kod Joksića, gde je bilo više četničkih oficira i o ovom sam ih obavestio. Oni su smatrali da se trebamo zajednički povlačiti, ali ne u Sloveniju, već u Bosnu, odnosno u Dalmaciju i C. Goru, gde će se iskrcati Anglo-Amerikanci. Četnici nisu prihvatili Ljotićev predlog. Pošli

su ka Topoli, Kraljevu, Bosni, gde se i Draža tada nalazo."

³⁷ AVII, NAV, N-T-120, 780/371715.

³⁸ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-120, 780/371714.

³⁹ AVII, Bon, 6/036.

23* 355

oficira, i već sutradan je utovaren u specijalne nemačke transporte. Početkom novembra već su bili na teritoriji Slovenačkog primorja. Bataljoni SDK bili su raspoređeni po mnogim mestima, a Komanda SDK, sa vodstvom „Zbora", bila je najpre smeštena u Ilirskoj Bistrici, a potom u Postojni. Koliko su Nemci još računali na ovu kvislinšku vojnu formaciju, koja im je očigledno bila najpouzdanija od svih saradnika na Balkanu, govori i činjenica da je čak Nojbaher došao u Osijek da organizuje transportovanje jedinica SDK preko teritorije NDH. I ne samo to. Nemci su i dalje računali najozbiljnije na pripadnike SDK, pa su za njih pripremali novo naoružanje; zatim, povećanje ljudstva i do 15.000, uključivši srpske zarobljenike u Nemačkoj itd. O tim svojim planovima Junker je pisao u izveštaju za Nojbahera sledeće: „Za organizovanje nada se dalekosežnoj nemačkoj potpori, i to ne samo u pogledu mogućnosti vrbovanja već i za opremu u oružju i spravama. Pomišlja se na ustanovljenje jednog artiljerijskog puka sa 2 odeljenja (haubice i brdski topovi). Pešadijski pukovi treba da budu pojačani sa po 8 oklopnih bornih kola, odnosno jurišnih oruđa, kao i protivtenkovskim topovima i teškim minobacačima. Lake mašinske puške, francuskog porekla, moraju se zameniti pošto su ispucane, a cevi ne mogu da se zamenjuju. Kao hitno potrebno označava se konačno reorganizacije komore i snabdevanja: ponovo okupljanje veće mase Srpskog dobrovoljačkog korpusa ima, kao što se očekivalo, povoljno dejstvo na raspoloženje ljudi. Osećaju se kao poslednja srpska jedinica koja je još pod oružjem, kao pozvani zastupnici srpske nacije."⁴⁰

U situaciji rasula i propasti sila Osovine, a s njima i kvislinških snaga, Dimitrije Ljotić je po odobrenju Nemaca, kako izveštava specijalni opunomoćenik za Jugoistok, 29. oktobra, krenuo na dalju regrutaciju ljudstva u jedinice SDK. Imao je nameru da ga vrbuje među srpskim zarobljenicima u Nemačkoj. Po njegovoj proceni, Srpski dobrovoljački korpus mogao bi se povećati za još oko 10.000 ljudi i tako pomoći svojim saveznicima — Nemcima, sada kada im je pomoć bila neophodnija nego ikada.⁴¹

Iz dokumenata koja su kasnije nastala, vidimo da se nije odstupalo od namere da se SDK brojčano poveća. Na primer, u poverljivom i šifrovanom telegramu od 20. decembra 1944, koji je Nojbaher uputio komandantu Jugoistoka, navodi se da će se raditi na popunjavanju SDK, tako da ima 15.000 ljudi. Od njih bi se stvorilo, kako se dalje napominje „jezgro spo-

⁴⁰ AVII, NAV, N-T-120, 780/371712-13. — Nedić je u svojoj izjavi, 5. I

1946, takođe naglasio koliko su Nemci još računali na pripadnike SDK: „Dr Nojbaher prilično se zadržao, koje u Beogradu, koje u Osijeku, gde je bio štab komande Zid-ost. armija generala Vajksa. On se je zadržao tamo da sa Mitom Ljotićem uredi pitanje dobrovoljačkog korpusa, koji je od Vinkovaca do Osijeka prebačen železnicom. U Osijeku zadržao se samo toliko da ga Nojbaher predstavi generalu Vajksu, a potom transportuje za Postojnu, Slovensku Bistricu i Rijeku. Docnije je došao vojvoda Jevđević (Dobrosav) sa svojim četnicima u Postojnu, pa u Trst, i pop Dujić (Momčilo) iz Dalmacije sa svojim četnicima za Goricu. Namera je bila dr Nojbahera da tu stvori veću srpsku vojsku i uputi je na jugozapad da sa hrvatskom vojskom brani NDH i pomogne generala Lera izvući iz teškog položaja u koji je zapao" (Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje).

⁴¹ AVII, NAV, N-T-120, 780/371712/713.

356

sobno za specijalne zadatke u borbi protiv jedinica NOVJ".⁴² O svemu ovome Herman Nojbaher je razgovarao sa Milanom Nedićem 19. decembra 1944. u Beču. Složili su se da Srpskim dobrovoljačkim korpusom rukovodi Dimitrije Ljotić, koji je kako su oni konstatovali, već do tada, radeći na stvaranju specijalnih centara za borbu protiv NOP-a, imao „zapaženih rezultata".

⁴³

Tako je posle mnogih napora i Nemaca i Komande SDK, najelitnija srpska kvislinška jedinica stigla u Slovenačko primorje. Međutim, videli

smo da su kvislinzi na tom dugom putu, uprkos jakoj podršci nemačkih okupatora, imali dosta problema. Ustaše su čak iz blindiranih vozova na stanicama izvlačili pojedine pripadnike SDK i ubijali ih. Na primer, decembra 1944, na železničkoj stanici u Zagrebu, ustaški pukovnik Makso Luburić izvukao je iz jednog voza 36 ljotićevaca, koji su odmah zatim streljani. Ovakvih primera bilo je više pa je Ministarstvo spoljnih poslova Rajha 16. decembra uputilo oštar protest poslaniku Kašeu. Naloženo mu je da odmah poseti Pavelića i uloži protest protiv samovolje ustaša, koji maltretiraju njihove saveznike.⁴⁴ Nešto ranije (12. decembra) Vagner je obavestio Komandu Jugoistoka da je Rajshfirer SS, sve srpske kvislinške vojne formacije, koje stižu u Primorje (kako SDK tako i četnike DM), stavio pod komandu SS — vođe grupe dra Behrendsa i naredio da se SDK odmah, a četnici čim budu oslobođeni u toku pokreta za odvajanje od neprijatelja, premeste u italijansko primorje radi borbe protiv partizana.⁴⁴³ Međutim, mnogo tragičnije su prošli pripadnici Srpske državne straže, koji su se sa četnicima DM povlačili iz Srbije, ali ne u Sloveniju, već u Bosnu, gde se već odranije nalazio Draža Mihailović sa svojim najužim štabom i znatnim brojem četnika iz Srbije i istočne Bosne. Komande Srpske državne straže i Srpske granične straže napustile su Beograd 5. oktobra, a samo dan kasnije one u Jagodini stvaraju „Srpski udarni korpus” (SUK), koji je bio stavljen pod neposrednu komandu Miroslava Trifunovića, komandanta četničkog pokreta DM u Srbiji. Za komandanta Srpskog udarnog korpusa postavljen je divizijski general Stevan Radovanović, dotadašnji komandant SDS u Beogradu, a za njegovog zamenika general Borivoje Jonić, dotadašnji komandant celokupne SDS. Tako je Draža Mihailović i formalno preuzeo komandu i nad oružanim jedinicama koje su do tada pripadale Nedićevoj vladi, a sve radi što efikasnije borbe protiv NOVJ, koja je u pobedonosnom nastupanju oslobađala zemlju od okupatora.

⁴⁵

U toku borbi u oktobru i novembru 1944. snage Draže Mihailovića bile su poražene na svim frontovima u Srbiji od jedinica NOVJ, pa je komandant četničkih jedinica u Srbiji Trifunović, bežeći iz Srbije, stigao u Bosnu sa ostatkom svojih snaga, prešavši Drinu kod Badovinaca (Mačva). Bežeći iz Srbije, njegove jedinice, kako one koje su se s njim povlačile, tako i druge koje su bežale sa Nedićevom SDS (preimenovane od četničkog

⁴² AVII, NAV, N-T-120, 780/371709-711.

⁴³ Isto.

⁴⁴ AVII, Bon, 3/964—966.

⁴⁴³ AVII, Bon, 3/957.

⁴⁵ Izdajnik, 50; B. Kostić, n. d., 180; P. Martinović, n. d., 367.

357

štaba DM u SUK), takođe i njegove snage iz Sandžaka i Crne Gore, odstupale su sa nemačkim kolonama koje su takođe bežale iz Srbije. Četničke jedinice u odstupanju, vodile su sa nemačkim jedinicama svakodnevne borbe protiv jedinica NOVJ i bile strahovito tučene u svim okršajima.

⁴⁶

Pripadnika SDS, odnosno od 6. oktobra „Srpskog udarnog korpusa”, bilo je tada oko 6.500. Oni su se okupili u Jagodini i, preko Varvarina, Trstenika i Kruševca, 14. oktobra stigli su u Kraljevo, gde su se spojili sa znatnim delom četnika DM. Samo dva dana kasnije (16. oktobra) bili su u Raškoj. Dalje povlačenje ove obezglavljene vojske išlo je prema Novom Pazaru i Sjenici. Trećeg novembra bili su u Prijepolju i, prema nekim podacima, tada je bilo ukupno četnika DM i pripadnika SUK-a oko 12.000 do 15.000. Samo šest dana kasnije (9. novembra) bili su u Pljevljima, gde su strahovito potučeni od jedinica NOVJ. U emigrantskoj literaturi ima dosta podataka o bekstvu kvislinško-četničkih snaga, tako da pojedini autori tvrde da su ove jedinice do dolaska u Pljevi ja već izgubile jednu trećinu svog ljudstva. Takođe se ističe da je u daljem odstupanju znatan broj pripadnika ovih jedinica bio zarobljen od strane jedinica NOVJ ili su, napuštajući glavninu, bežali u raznim pravcima⁴⁶³; 27. novembra bili su u Čajniču, 2. decembra u Goraždu. Jedan od učesnika ove neslavne „ekspedicije” Petar Martinović Bajica, koji je ujedno autor publikacije o Milanu

Nediću, ovako opisuje susret nedićevsko-četničkih snaga sa njihovim komandantom Dražom Mihailovićem u Bosni: „Draža je napustio Srbiju i prešao sa svojom pratnjom preko Drine u istočnu Bosnu, gde je sačekao dolazak živih ljudskih silueta pod nazivom: ‚kraljevska vojska u otadžbini‘, koju Draža obilazi u selu Vrapce, sa svojim oskudnim štabom, gde sam bio i ja. Ovo je bilo 15. decembra 1944. Prisutnih je bilo oko 2.000 pocepanih, bosih, vašljivih, gladnih i do neverovatnih granica iscrpljenih i izmučenih ljudi, noseći svaki svoj krst na golgotu — da tamo bude raspet.“

47

Najbolji dokaz o strahovitom porazu kvislinško-četničkih jedinica do dolaska u Bosnu, pored ostalog, jeste i podatak da je od njih 12.000—15.000, koliko ih je, navodno, bilo u Prijepolju, D. Mihailović imao u stroju svega 2.000 ljudi. To je bila razbijena rulja kvislinške vojske, koja u daljem povlačenju niti je imala koncepciju o pravcu odstupanja, niti, pak, snagu za dalje vođenje borbe: „Pred Tuzlom, kod Zivinaca“, piše Martinović, „imali smo teške borbe sa mnogo nadmoćnijim komunistima. Tu smo izgubili mnoge ljude, komoru i utrošili svu municiju. Nismo više imali čime voditi borbu.“⁴⁸

Isto.

"a P. Martinović, n. d., 464.

⁴⁷ P. Martinović, n. d., 207.

⁴⁸ P. Martinović, n. d., 371. — B. Kostić u n. d., str. 203, takođe piše o velikim gubicima kvislinških snaga: „Stražari su imali veoma velike gubitke na putu preko Sandžaka do Bosne, kao i u samoj Bosni. Padale su žrtve u borbama sa partizanima, od bombardovanja i od tifusa. Ostaci stražara (njih oko 1.600), oficira, podoficira, kaplara, vojnika, rešili su da napuste Bosnu. Došli su iznureni i bolesni u Beč, gde ih je takođe dosta stradalo od bombardovanja i tifusa.“

358

Međutim, Nemci, kao i u mnogim situacijama ranije, pritekli su svojim saveznicima u pomoć, iako prekasno. Pokušali su da spasu što se spasti može. Srpska državna straža već se bila odvojila od četnika DM i, na putu za Sloveniju, stigla je do Slavenskog Broda. Nemci su, ne zna se iz kojih razloga, potovarili oko 2.000 pripadnika SDS, umesto u Sloveniju, uputili pravo u Beč. U vezi s tim Nojbaher je 18. januara 1945. pisao Ribentropu: „U toku današnje noći stiže u Beč 2.000 ljudi, uglavnom srpske državne i granične straže, sa 200 oficira i 2 generala, koje sam ja već jednom najavio. Te su se trupe, marševima i borbama, koji su trajali čitave sedmice, probile iz srpskog prostora do Broda. Fizički i u pogledu opreme vrlo srozani, nisu mogli dalje da budu uvedeni u operacije. Pored toga je njihovo prisustvo u hrvatskom prostoru bilo politički veoma nezgodno. Stoga sam ugovorio, u sporazumu sa nadležnim vojnim vlastima, do daljeg, angažman na poslu u Beču, gde su oni hitno potrebni, i preko Ministarstva spoljnih poslova sam se obratio RBA-u u tom smislu. Danas sam primio obaveštenje da RBA želi da veći deo angažuje za šumsku ekonomiju u oblasti Gornjeg i Donjeg Dunava, Salcburga i Bajrojta, i molim ličnu intervenciju ministra spoljnih poslova Rajha da do tog ne dođe. U pitanju je srpska žandarmerija i granična straža, koja je godinama bila u partizanskom ratu i stoga je posle našeg povlačenja morala da računa sa uništenjem. Ti ljudi moraju ovde da budu kompletno upotrebljeni iz političkih i vojnih razloga, jer predstavljaju jaku borbenu snagu, koja će, kada ponovo stupimo u srpski prostor, biti od važnosti. Iz tih razloga moraju oni ostati na domašaju političkog vodstva i vojnički na okupu, što najlakše može da se sprovede u Beču, gde oni do daljeg mogu korisno da budu upotrebljeni u okviru gradskog građevinskog zvanja, što je ugovoreno sa bečkim gradonačelnikom.“

49

To što su ove kvislinške vojne jedinice prebačene u Beč umesto u Slovenačko primorje, čudno je, ali se ipak nekako može razumeti. Možda je to bio propagandni manevar nemačke Komande Jugoistoka. Naime, da budu u Beču na okupu — Srpska vlada u izbeglištvu, Uprava grada Beograda sa Specijalnom policijom, pa i deo kvislinške vojske, koja je uspela da se peške probije do Slavenskog Broda. Kako su oni na tom putu prošli govori i podatak da ih je od 6.500, koliko ih je pošlo iz Srbije, stiglo do

Beča svega oko 2.000. Međutim, najzanimljivije je u svemu ovome da jedan od najvećih nemačkih diplomata u to vreme — Herman Nojbaheer, u citiranom pismu ističe da treba držati na okupu novodošle kvislinške jedinice „jer predstavljaju jaku borbenu snagu, koja će, kada ponovo stupimo u srpski prostor biti od važnosti". Da li je stvarno Nojbaheer bio toliko naivan da bi mogao poverovati da će Nemci ponovo stupiti u srpski prostor. Zar nije on već tada video da je kraj nemačkom fašizmu. Ili je, možda, hteo da se predstavi kod Ribentropa kao vojnik „čvrstog morala"; da on ne gubi veru u pobjedu, čak i u situaciji kada je poraz neminovan. A možda je u pitanju bilo i jedno i drugo. Boravak Srpske državne straže u Beču nije bitno menjao njen položaj. Smešteni u lošim prostorijama u centru grada, bolesni, gladni, iznu-

⁴⁹ AVII, Bon, 3/299370.

359
reni; izloženi svakodnevnom bombardovanju od savezničkih aviona. Sve je to primoralo Nemce da i njih prebace u Slovenačko primorje i da ih spoje sa ostalim kvislinško-četničkim snagama, koje su se tamo grupisale. Tako su ponovo kvislinške vojne formacije bile na jednom mestu. One su, razume se, bile više nego prepolovljene, usled gubitaka koje su imale u borbama protiv jedinica NOVJ, ali su i dalje vršene pripreme u nadi da će Nemci početi novu ofanzivu, okupirati ponovo Srbiju i pružiti njima priliku da nastave svoj kontrarevolucionarni rad.⁵⁰

Pored srpskih kvislinških jedinica (SDK i SDS), u Slovenačkom primorju su bile i četničke jedinice: popa Momčila Đujića (oko 6.000 ljudi), Dobrosava Jevđevića (deo preživelih četnika), Pavia Đurišića, slovenačke kvislinške jedinice i mnoge druge iz okupirane Jugoslavije. Svi su oni nastojali da na bilo koji način spasu svoje živote. Predstavljali su se kao antikomunisti i Nemcima i Anglo-Amerikancima i računali da će ih jedni ili drugi uzeti u zaštitu, kako ne bi pali u ruke jedinica NOVJ, koje su oslobađale poslednje stope svoje zemlje. Za to vreme je Draža Mihailović bio u Bosni, sa svojim štabom i razbijenim četnicima. Preko radio-stanice vojvode Jevđevića, s njim je uspostavljena veza. Odmah su nastali pregovori kako bi se sve ove kvislinško-četničke jedinice stavile pod Mihailovićevu komandu, kako bi se lakše mogli spasti kod Saveznika. U vezi s tim, iz Slovenačkog primorja poslata je jedna delegacija u štab DM, gde je sklopljen sporazum na osnovu koga su sve ove jedinice bile pod komandom Mihailovićevog generala Miodraga Damjanovića.⁵¹

Zanimljiva je izjava generala Koste Mušickog, komandanta Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koju je dao na saslušanju u Beogradu 16. marta 1946. godine: „Naša je težnja bila da odemo na nacionalnu teritoriju (Julijska Venecija i Slovenačko primorje) i da tamo sačekamo zapadne Sa-

⁵⁰ B. Kostić, n. d., 203; P. Martinović n. d., 373. — **Interesantna je izjava Milana Nedića od 5. I 1946. u Beogradu o dolasku kvislinških vojnih formacija za Beč: „On (Nojbaheer) je govorio da moram ostati još koji dan (u Beču), jer je odobrio da odredi srpske državne i granične straže, kao i Narodne garde, koja će doći u Beč, jer su napustili Dražu, ukrcajavu se u Slavonskom Brodu u vozove, da ih ima oko 3.000. Ja sam molio da se transportuju gde i ostale srpske trupe, u Istru, no on mi je odgovorio: „Ne, da oni vide Beč i Beč njih da vidi, a i Vi da ih vidite'. Odmah zatim počeli su stizati železnički vozovi sa vojnicima bivših vladinih jedinica. Stanje njihovo bilo je više nego očajno: izgladneli, obosili i tako reći goli; većina bolesna i zaražena tifusom; smešteni u jednu ruiniranu školu od bombardovanja u centru Beča. Da bi izazvali vojnike i podoficire protivu oficira, Nemci su smestili oficire po hotelima, odvojivši ih od ljudi. Odmah sam primio komandante tih jedinica, da se od njih obavestim o stanju i preduzimanju mera radi pomoći... Radi direktne pomoći njima su pridodati odmah iz poslanstva nemačkog jedan sekretar i pukovnik Boško Pavlović, šef vojnog i policijskog odeljenja iz Srpske bečke kancelarije. Isceljivanje ovih mučenika otežavala su prilike: Beč je bio stalno bombardovan, osobito centar, gde su se ovi stražari nalazili; nestašica lekova i sprema i slaba ishrana... Docnije, Nojbaheer je naredio, u dogovoru sa Dimitrijem Ljotićem, da se svi ovi ljudi pridruže Dobrovoljačkom korpusu — četnicima" (Arhiv SUP Srbije, neregistrovano).**

⁵¹ AVII, Nća, br. reg. 1/2, f. 4, k. 169, Izjava na saslušanju, 16. III 1946, komandanta SDK, generala Koste Mušickog.

360

veznike. Saveznike smo i sačekali, ali su nas oni početkom maja 1945, dakle,

kroz nekoliko dana u Palmanovi razoružali i smestili u logor Forli (kod Bolonje). Englezi su našu vojsku smatrali kao vojsku koja se predala. Došavši u Slovenačko primorje, zatekli smo tamo i četnički odred Jevđevićev, a posle nas došla je i Dinarska divizija četničkog vojvode popa Momčila Đujića. Saveznici su i njih sve razoružali, kao i slovenske četnike generala Prezelja, koji su se nama pridružili. Sve četnike Saveznici su po razoružanju smestili u logore Forli i Čezena (18 km od Forlija)."⁵² Tako se završila misija četničko-kvislinških snaga. Kapitulacijom fašističke Nemačke bio je neminovan i njihov krah. Najveći deo ovih saradnika okupatora predali su Saveznici jugoslovenskim vlastima da odgovaraju za nedela koja su u toku rata počinili.

" Isto.

361

AKTIVNOST SRPSKIH KVISLINGA U IZBEGLIŠTVU DO ZAVRŠETKA DRUGOG SVETSKOG RATA

Kvislinško-četničke snage posle napuštanja teritorije Srbije, u oktobru 1944. godine, bile su do završetka drugog svetskog rata koncentrisane u tri glavna centra: 1. u Austriji, gde je bila izbegla bivša Nedićeva vlada, znatan deo četničkog rukovodstva, policije i deo kvislinških vojnih formacija; 2. u Slovenačkom primorju, gde se nalazio Srpski dobrovoljački korpus sa svojim idejnim vođom Dimitrijem Ljotićem i 3. u raznim delovima istočne Bosne, kuda se kretao Draža Mihailović sa najvećim brojem svojih komandanata i sa neznatnim brojem četnika. Svi oni, pored toga što su pred snažnim naletom jedinica NOVJ pobjegli kako bi spasli svoje glave, stvarali su planove zajedno sa Nemcima kako bi se izmenila novonastala vojno-politička situacija u Srbiji. Nedić i Ljotić nadali su se i dalje da će doći do preokreta u odnosu vojnih snaga na Balkanu, razume se u korist Nemačke, što bi značilo njihov ponovni povratak u okupiranu Srbiju. Draža Mihailović, sa svojim štabom, nadao se da će se Saveznici iskrcati negde na Jadranu i da će se ponovo vratiti kralj i monarhija.⁵³

Kao što vidimo, planovi im nisu bili identični, ali su svi iz tabora srpske kontrarevolucije saradivali sa Nemcima, bili su međusobno povezani i glavnu opasnost su videli u jedinicama NOVJ i Crvene armije i bojali se da će ovi ovladati celim prostorom Balkana. Tako je bilo sve dok fašistička Nemačka nije potpisala akt o kapitulaciji, 8. maja 1945. godine. Međutim, kada je reč o aktivnosti neprijateljskih grupa u emigraciji (oktobar 1944 — maj 1945), treba istaći da je naintenzivniji bio rad članova i funkcionera bivše Nedićeve vlade, koji su prvobitno bili smešteni u Beču, a ⁵³ Ljotić je 26. X 1944. iz Osijeka, gde se tada nalazio SDK na putu za Sloveniju, pisao jednom svom prijatelju u Srbiji: „Mi dobrovoljci smo rešili da napustimo Srbiju, jer se protiv Sovjeta ne možemo boriti, i da idemo za Slovenačku, jer procenjujemo ovako situaciju." Ljotić navodi da dobrovoljaca ima oko 5.000. On predviđa da će doći do sukoba između Anglo-Amerikanaca i SSSR i da u tome oni gledaju svoju perspektivu, a potom ističe: „Pokušavao sam da Srbi donesu neku odluku, ali uzalud. Nedić ostavio da svako radi kako hoće, a Draža me pozvao na sastanak i ja otišao 180 km i čekaog na urećenom mestu u određenoj kući 6V2 sati, pa on ne dođe, niti posle javi ni jedne reči zašto ne dođe, niti me pozva po drugi put. Njegov pravac bi bio dobar da hoće Anglo-Amerikanci iskrcati se na našoj obali, ali oni neće; izgleda da to neće smeti učiniti sve dok ne odluče da raskinu sa Sovjetima. A šta će on dotle. Sa ozbiljnim snagama svojim ne može računati, jer ih ne može održati" (AVII, NA, br. 44/9-3, k. 27).

362

potom u Kicbihlu (oblast Tirola) oko 550 km od Beča. Njihov rad svim sredstvima pomagali su Nemci, a glavni koordinatorski njihovih akcija bio je Nojbaher, čije se Poslanstvo takode posle oslobođenja Srbije nalazilo u Beču. Već je bilo reči o tome da je kvislinška „prethodnica" još 6. septembra 1944, sa Tanasijem Dinićem otputovala u Beč. I Draža Mihailović je tih dana u istom pravcu uputio svoju prethodnicu. Naime, u sporazumu sa Nemcima, iz još neutvrđenih pobuda, on je organizovao prebacivanje Milana Aćimovića u Beč sa još oko 20 simpatizera četničkog pokreta DM. Cela stvar je bila tako iskonstruisana kao da su Aćimović i njegovi saradnici

uhapšeni na ilegalnom četničkom sastanku. Posle toga, rukovodstvo četničkog pokreta u Beogradu izdalo je letak pod naslovom: „Poslednji zločin Nemačke u Beogradu”, u kome je objavljeno da je „grupa rodoljuba pohapšena i internirana u Nemačku”.⁵⁴ Nedić, nije bio, kako je kasnije izjavio, obavešten o ovom „slučaju”, već je tek posle dolaska u Beč saznao od jednog takođe izbeglog kvislinškog funkcionera (Damjana Kovačevića), koji je doneo vest da je u Semeringu (Austrija) sreo Milana Aćimovića „koji je tamo interniran sa grupom od osamnaest koje građana, koje oficira — dražinovaca. On je molio da se sastane sa Vama. Ima da vam kaže Dražinu poruku i sa Vama samo se posavetuje o situaciji; da Vi od dr Klajbera izdejstvujete odobrenje da ga puste u Beč k vama još sa trojicom drugova”.⁵⁵ Nedić je ovome dodao: „Ovo je bilo novo otkrivanje za mene. Čuo sam da je iz Beograda pomoću Gestapoa prebačena jedna veća grupa dražinovaca iz štabova 501. i 502. i da su kao hapšenici dovedeni u Beč, među njima i ministar Aćimović i inženjer Raden Ković. Ovo se naročito krilo od mene.”⁵⁶

U septembru i oktobru 1944. Tanasije Dinić i njegova grupa: Aleksandar Cincar-Marković, Đorđe Perić, Miroslav Spalajković, Božidar Nedić (brat Milana Nedića) i drugi, koji su imali izvanredno poznanstvo sa najvišim funkcionerima Nemačkog Rajha, obišli su niz centara u kojima su bili smešteni srpski radnici na prinudnom radu u Nemačkoj; zatim su posetili mnoge logore srpskih ratnih zarobljenika, pripadnike Nacionalne službe rada, koji su bili tamo na obuci, i razgovarali s njima u smislu priprema koje treba preduzeti kako bi se Srbija ponovo vratila pod okupaciju nacističke Nemačke. U istom cilju, Dinić je posetio i mnoge nacističke funkcionere, na primer, šefa RSHA Kaltenbrunera i šefa Gestapoa, grupenfirera Milera, Štab nemačke službe rada i mnoge druge visoke institucije Nemačkog Rajha, koje je obavestio o vojno-političkoj situaciji u Srbiji.⁵⁷ Kvislinška Nedićeva vladu u izbeglištvu, odmah po svom dolasku u Beč, počela je da drži svoje sednice; da stvara mnoge institucije za prihvatanje srpskih emigranata; da razrađuje dalju strategiju i taktiku radi borbe protiv komunizma; da raspravlja o svom daljem položaju; dimen-

⁵⁴ B. Kostić, n. d., 174.

⁵⁵ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, prema Nedićevoj izjavi, 5. I 1946, pred organima Ozne u Beogradu.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića pred organima Ozne za Srbiju, 28. II 1946.

363

zijama saradnje sa Nemcima, pripremama kvislinških vojnih formacija za eventualne nove borbe u Srbiji i tome slično. Zanimljiva je izjava Dragog Jovanovića o sadržini razgovora na prvoj sednici bivše „vlade narodnog spasa”, održanoj sedinom oktobra 1944. u Beču: „U Beču je održana jedna sednica vlade na kojoj je trebalo da donese načelan stav o svom budućem držanju. Većina ministara izjasnila se da je potrebno da vlada ostane stalno na okupu i da, kao vlada, dejstvuje na okupljanju emigranata, da uspostavi vezu sa srpskim radnicima i zarobljenicima u Nemačkoj i da, na taj način, afirmira svoju aktivnost. Neki su ministri tvrdili da vlada više ne postoji i da bi mogao da se formira neki komitet koji bi se starao o izbeglicama i koji bi trebalo da nastoji da uspostavi vezu s emigracijom u Kairu i Londonu. Ali ove tvrdnje i predloži tada nisu prihvaćeni.”⁵⁸ Tanasije Dinić takođe iznosi svoju verziju sadržine razgovora na toj prvoj sednici Nedićeve „vlade” u izbeglištvu: „Nedić je sednicu otvorio sa rečima da je vlada samo promenila mesto, inače, ona će i dalje postojati i raditi. Zatim je dalje bilo reči o tome da se formiraju borbene jedinice od naših radnika i zarobljenika, jer će, po rečima Nedića, situacija da se promeni. Nikakve konačne odluke nisu donesene, već je ostalo da Nedić razgovara sa Nemcima o daljem radu vlade.”⁵⁹

Status bivše „vlade narodnog spasa”, posle njenog prebacivanja u Beč, bio je potpuno neodređen. Zbog toga su se vodile žučne rasprave, kako u taboru kvislinških emigranata, tako između njih i Nemaca. Nedić i Spala

jković naročito su insistirali da se njihova vlada, bez obzira na to što je u izbeglištvu, i zvanično prizna od vlade Rajha, kao što je to već učinjeno sa ostalim marionetskim vladama, na primer, Bugarske, Rumunije i Mađarske. Zbog toga su vođeni duži razgovori sa Nojbaherom, Kronholcem, Klajberom i drugim nemačkim diplomatima, koji su se tada nalazili u Beču. Prvobitno Nojbaher se zalagao da to ne bude vlada, već da joj se da neki drugi naziv, na primer: „Srpski klub” ili „Srpski odbor za saradnju sa Nemačkom”. Za ovu svoju ideju pridobio je Dragog Jovanovića, koji je na prvoj sednici „vlade” izneo to kao svoj predlog, navodeći da u jedno takvo telo treba da uđu 3—4 člana bivše vlade a da Nedić bude predsednik odbora. Međutim, to nije prihvaćeno od ostalih kvislinških funkcionera.⁶⁰ Već 17. oktobra u Beču je obrazovana takozvana „Srpska kancelarija”, kao neka vrsta srpskog predstavnništva, u koju su ušli: Dam-

⁵⁹ Arhiv SUP Srbije, Dosje T. Dinića, neregistrovano. Zapisnik o saslušanju od 28. II 1946. — U daljem tekstu izjave T. Dinića u vezi s ovim pitanjem rečeno je: „Na prvoj sednici rešavano je o tome da ja idem i obidem jednu četvu nacionalne službe, a na drugoj sednici vlada je rešavala o tome da se prebaci u Sloveniju i tamo ostane sa vojskom. Prema odluci vlade išao sam u tu četvu kod Linea, te sam proveo nekoliko dana, kada sam se vratio u Badgastajn. Na drugoj sednici bilo je odlučeno da vlada ide za Slovenačku, što sam ja prihvatio, ali sam za sebe rekao da ne mogu da idem dok se ne posavetujem sa ženom. Ovo je samo bio izgovor da treba da se savetujem pošto nisam više želeo da ostanem i saradujem sa vladom.”

⁶⁰ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, Nedićeva izjava 5. I 1946.

364

jan Kovačević, kao predsednik, i članovi: Vladimir Vujić, dr Miloš Mladenović, Boško Pavlović, Rade Paunović i Ljubica Mitrović.⁶¹

Zanimljivo je da je na jednom sastanku između Ljotića, Aćimovića i Nedića, koji je održan u prvoj polovini decembra u Beču, Nedić predlagao da se traži saglasnost od Nemaca da se obrazuje potpuno nova srpska vlada u izbeglištvu, u kojoj bi on bio predsednik, a članovi Draža Mihailović, Ljotić i po četiri ministra iz njihovih grupa, kao i dva člana, koji ne pripadaju nijednoj političkoj grupaciji. Prema podacima iz emigrantske literature, Ljotić je najoštrije osudio ovakvu kombinaciju, navodeći „da Draža Mihailović ne treba da ulazi ni u kakvu kombinaciju sa Nemcima”.⁶² Pošto je Beč bio prepun emigranata iz mnogih zemalja okupirane Evrope, bivša Nedićeva vlada bila je u drugoj polovini oktobra 1944. prebačena u Kicbihl. Tamo je bila smeštena u luksuznim prostorijama hotela „Grand”, dok su ostale srpske izbeglice Nemci raselili po raznim mestima Austrije, a većinu koncentrisali u Istri, gde se nalazio najveći broj četničko-kvislinških formacija. Kronholc je bio stalno sa vodećim srpskim emigrantima, koji su, pored ličnog smeštaja, imali salu za održavanje sednica, kancelarije za vođenje administrativnih poslova i mnoge druge pogodnosti. S vremena na vreme, članovi bivšeg Nedićevog kabineta, pozivani su na sednice u Beč, koje je uglavnom zakazivao Nojbaher o mnogim pitanjima.⁶³ O radu bivše srpske kvislinške vlade u Kicbihlu ima dosta podataka. Naročito je zanimljiva izjava Aleksandra Cincar-Markovića, koju je posle rata dao u istražnom zatvoru u Beogradu: „Preko Jonića i Perića doznavao sam sve šta se u vladi radi. U Kicbihlu se zaista igralo vlade. Održavale su se redovne sednice, stvarali veliki planovi i zamišljao neki rad, a zaboravljalo se da su sami okupatori — Nemci najureni iz naše zemlje. Ovde je glavni savetodavac i spiritus rektor opet bio Spalajković. Sanjali su još o pobeđi Nemačke, o vraćanju u zemlju uz pomoć Nemaca i tražili od nemačke vlade ponovo priznanje Nedićeve srpske vlade. Iznosio se program organizacije srpskih trupa, koje bi se mogle formirati u samoj Nemačkoj. Prihvatao se vojno-politički savez sa Nemačkom. Nemci su uviđali neosnovanost ovakvih zahteva i predlagali da se obrazuje „Komitet spasa”.⁶⁴ Međutim, to nacistima, ipak, nije smetalo da konstatuju,

⁶¹ B. Kostić, n. d., 186; Arhiv SUP Srbije, Izjava M. Nedića 5. I 1946. — Nedić je u vezi s tim izjavio: „Vladi je trebao novac, jer su izbeglice sa svih strana dolazile pravo u Beč i od bivše srpske vlade tražile pomoć. Cene su bile užasne. Hol hotela „Imperijal” bio je pun svakog dana srpskog sveta. Sa

ovih razloga potrebno je bilo ustrojiti jedno nadležstvo, koje će se brinuti o raznim potrebama dolazećih. Zato naredim da se obrazuje Srpska kancelarija u Beču, koja će prihvatiti izbeglice i brinuti se o njihovim potrebama. Isto tako iz svih bolnica Nemačke i Austrije dolazili su otpušteni bolesni vojnici, invalidi ili ozdraveli, te ih je trebalo zbrinuti, te i za njih naredim da se obrazuje vojna stanica. Posle velikih muka, jedva su pronađene zgrade. Za vojnu stanicu, njenog komandanta, određen je invalid kapetan I klase Nikić, a za Bečku kancelariju Damijan Kovačević."

⁶² B. Kostić, n. d., 186.

⁶³ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, izjava od 5. I 1946.

⁶⁴ AVII, Nća, br. 19/7, K. 1, Izjava Aleksandra Cincar-Markovića u istražnom zatvoru UDB-e.

365

21. oktobra 1944, da je srpska vlada ostala lojalna do kraja i da je prešla u Beč u punom sastavu, sem ministra poljoprivrede.⁶⁵

Da je Nedić sa svojim ministrima bio u velikoj zabludi čak i krajem 1944. i prvih meseci 1945, u pogledu ishoda drugog svetskog rata (on se i dalje nadao da će pobediti Nemačka, tako je bar u javnosti nastupao), govore mnogi nemački i kvislinški izvori, kao i izjave kvislinških funkcionera posle rata. Nedić je, na primer, organizovao obaveštajnu službu za račun izbegle kvislinške vlade i za njenog šefa postavio pripadnika Ljotićevog „Zbora" Budimira Nikića; radio je svim sredstvima da se pripadnici SDS, koji su se nalazili u Beču, pregrupišu, naoružaju i pošalju u Istru u sastav SDK. Za novu of anzi vu, jer je računao da će je Nemci sigurno preduzeti, bio se povezao sa bivšim ruskim generalom Vlasovim, koji mu je, navodno, obećao trupe za napad na jedinice NOVJ u Srbiji.⁶⁶ Pored toga, zajedno sa Ljotićem (pošto su Nemci priznali srpsku kvislinšku vladu u izbeglištvu), Nedić je kasnije tražio da vlada bude preimenovana u „Komitet javnog spasa", slično Vlasovljevom, i da u njega uđu i predstavnici drugih organizacija, u prvom redu četnika DM. S tim u vezi, februara 1945, Ljotić je išao na sastanak sa Vlasovim da od njega dobije bliža uputstva o funkcionisanju njegovog „komiteta". Sastanak je organizovan posredstvom novinara Ljotićevog „Zbora" Božidara Najdanovića, koji je u to vreme vršio dužnost atašea za štampu i živeo u Berlinu. Na sastanku Ljotić—Vlasov raspravljalo se i o drugim pitanjima: o koordiniranju akcija u borbi protiv boljševika; o saradnji sa Nemcima i o mnogim drugim pitanjima.

⁶⁷

Predstavnike Srpske pravoslavne crkve, patrijarha Gavrila Dožića i episkopa Nikolaja Velimirovića, koristili su u propagandne svrhe, kako srpski kvislinzi u izbeglištvu, tako i Nemci, u prvom redu Nojbaheer. Dožić i Velimirović bili su u Koncentracionom logoru Dahau od sredine septembra do početka decembra 1944, kuda su odvedeni iz manastira Vojlovice, pred nemačko povlačenje iz Srbije. Početkom decembra premešteni su u jedno turističko mesto u Bavarskoj, a sredinom meseca dovedeni su u Beč. Rečeno im je da će biti gosti Nemačkog Rajha, pa su tim povodom iz Kicbihela bili pozvati: Nedić, Aćimović, Velibor Jonić, Olćan, a iz Istre je došao Dimitrije Ljotić.⁶⁸

⁶⁵ AVII, NAV, N-T-501, 258/736-37, Izveštaj komandanta Jugoistoka, 21. X 1944.

⁶⁶ Na pitanje islednika šta Dragi Jovanović zna o vezi između M. Nedića i generala Vlasova, Jovanović je izjavio: „Meni je poznato da je ta veza održavana preko Ljotićevog „Zbora" i da je glavni delegat bio Ratko Zivadinović. To znam iz Beograda, a u Beču mi je Ratko Zivadinović pričao da je razgovarao sa M. Nedićem i da se vode razgovori sa generalom Vlasovim, da njegove trupe budu upućene u Mađarsku za borbu za „oslobođenje" Srbije. Ovi pregovori treba da su vođeni po dolasku Nedićevom u emigraciju u oktobru 1944" (AVII, Nća, br. 19/7, k. 1).

⁶⁷ Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv UDB-e*, Beograd, 1974, str. 30; AVII, Nća, br. 19/7, k. 1, Izjava Dragog Jovanovića na saslušanju.

⁶⁸ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, izjava od 5. I i 2. II 1946; B. Kostić, n. d., 186.

366

Uopšte, čini se da su Nemci preterivali u kontroli nad pomenutim crkvenim srpskim predstavnicima. Na primer, Ministarstvo spoljnih poslova Rajha protestovalo je 29. septembra 1944. kod šefa Gestapoa što su, bez

njihovog znanja, patrijarh Gavriilo i episkop Nikolaj internirani u Nemačkoj.

⁶⁹ Mesec dana kasnije isto ministarstvo uputilo je pismo šefu RSHA Kaltenbruneru da se sa pomenutim ličnostima u logoru što bolje postupa zbog velikog broja srpskih emigranata koji se nalaze u Nemačkoj.⁷⁰ Na traženje Nojbahera od 8. januara 1945. da predstavnike srpskog sveštenstva može maksimalno angažovati za borbu protiv komunizma, samo dan kasnije dobio je telegram od Ribentropa sledećeg sadržaja: „Ministar spoljnih poslova Rajha nije najpre bio sporazuman s angažovanjem patrijarha Gavriila. On je svoju konačnu odluku o tome učinio zavisnom od toga da li SD, ukidajući policijsku internaciju patrijarha, može da preuzme odgovornost za to da Gavriilo ne iščezne odjednom iz Nemačke i da pređe Englezima. Ministar spoljnih poslova Rajha nikako ne želi da Gavriila smesti u Beču. Boravak u Marijenbadu mu se činio kao da daje manje mesta dvoumljenju.”⁷¹

Većina kvislinških funkcionera kojima je posle oslobođenja suđeno u Jugoslaviji zbog zločina koje su počinili u toku rata nad stanovništvom Srbije, tvrdi da je Nojbaher nameravao da od poglavara Srpske pravoslavne crkve iznudi sledeće ustupke: prvo, da se angažuju u akciji izbeglog pravoslavnog sveštenstva u Beču (ruskog, rumunskog, čehoslovačkog, hrvatskog itd.); na održavanju Sabora, koji je trebalo da bude neka proti vteža ruskom Saboru pravoslavnih crkava, u Moskvi, zakazan za januar 1945; drugo, da patrijarh Gavriilo i episkop Nikolaj upute poslanicu srpskom narodu, u kojoj bi ga pozvali da pruži organizovan otpor komunizmu i, treće, da se predstavnici srpskog sveštenstva uključe u izbegličku Nedićevu vladu, kako bi bila autoritativnija. Čini se da je Dimitrije Ljotić podržavao u svemu Nojbahera, čak i u tome da se patrijarh Gavriilo imenuje za predsednika srpske kvislinške vlade u izbeglištvu.⁷²

⁶⁹ AVII, London, N-4, H-299103—299106, Ribentropovo pismo Mileru.

⁷⁰ AVII, London, N-4, H-299236—299241, Pismo MIP Berlin — Kaltenbruneru, 23. X 1944.

⁷¹ AVII, Bon, 3/518542.

⁷² Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, izjave od 5. I i 2. II 1946. AVII, Nća, br. 19/7, k. 1, Izjava Dragog Jovanovića; Arhiv SUP Srbije, Dosje Tanasija Dinića, Zapisnik o saslušanju od 28. II 1946. — U vezi s ovim Nedić je na saslušanju od 5. I 1946. izjavio i sledeće: „Opazilo se da su i crkveni velikodostojnici izgrađivani za jednu političku kombinaciju — sastav jedne vlade.

Ovo je, izgleda mi, trebao da svrši Ljotić po uputstvima Nojbaherovim. Ideja je bila da neko od crkvenih velikodostojnika bude predsednik vlade ili kluba sa delokrugom vlade. Zato je počelo favorizovanje pojedinih ljudi, dok je na bivšu srpsku vladu bacano drvlje i kamenje, povedena agitacija i kod izbeglih srpskih građana, pa i u redovima naših oružanih jedinica. Ovim je Nojbaher mislio uloviti dve muve: srpsku vladu u emigraciji da primora na popuštanje i isticanjem novih ličnosti pokaže kako njegova politika, i pored otpora bivše srpske vlade, ima veliki broj pristalica.

367

Međutim, nijedan od ovih Nojbaherovih planova u kombinaciji sa glavarima srpskog sveštenstva nije uspeo. I za to postoji više razloga: prvo, izgleda da ni sam Dožić nije hteo da Nemcima, koji su ga gotovo za sve vreme rata držali u zatočeništvu, čini nekakve značajnije ustupe; drugo, ni većina kvislinških funkcionera-emigranata, koji su se nalazili u Beču nisu bili za to da se na taj način manipuliše srpskim crkvenim „veledostojnicima”. Jedino su Ljotić i Velibor Jonić podržavali i cenili Nojbaherove planove, ali njihov uticaj nije bio takav da bi prevagnuo u odnosu na većinu ostalih bivših kvislinških funkcionera; treće, svakog dana situacija na frontovima bila je sve nepovoljnija za nemačke okupatore, tako da je i Nojbaher, silom prilika, odustao od nekih svojih planova, za koje se ranije energično zalagao.

Ali predstavnici srpskog sveštenstva korišćeni su na drugi način u propagandne svrhe za račun Nemaca. Naime, na Ljotićevo insistiranje prebačeni su iz Beča sredinom januara 1945. i smešteni u blizini „srpskih trupa” u Slovenačkom primorju. Pre toga, posetili su Vrpsko jezero u Koruškoj, gde su bili Nojbaherovi „gosti”. Potom su, u pratnji Nojbahera i Ljotića, krajem februara odvedeni u Trst gde su obilazili kvislinške srpske

vojne formacije u tom gradu i duž Primorja. U njihovom prisustvu obrazovan je „trijumvirat“ u sastavu: Dimitrije Ljotić, Momčilo Đujić i Dobrosav Jevđević, radi organizovanja ofanzive protiv jedinica NOVJ u Sloveniji.⁷³ Pored ovog vojnog kvislinško-četničkog štaba, radi efikasnije borbe protiv komunizma, sredinom marta 1945. od srpskih emigranata u Rimu obrazovan je „Komitet za inostrane poslove jugoslovenske nacionalne zajednice“. U njemu su se nalazili **Zivko** Topalović, Milenko Grgić, dr Miho Krek i Belajčić, bivši član Vrhovnog starešinstva „Sokola“. Ovaj komitet je bio, u stvari, političko predstavništvo emigracije, a kod Angloamerikanaca je registrovan kao dobrovoljno društvo.⁷⁴

Na osnovu nekih kvislinških izvora saznajemo da Nojbaher nije bio zadovoljan aktivnošću patrijarha Gavrila i episkopa Nikolaja ni u Slovenačkom primorju, pa je naredio da se krajem marta 1945. prebace u Kicbihl, gde su sačekali dolazak američke vojske sa mnogim drugim bivšim kvislinškim funkcionerima. Ljotić i njegov vojni štab nije prestajao sa svojom antikomunističkom aktivnošću. U vezi s tim posetio je u Ljubljani biskupa dr Rožmana i kvislinškog poglavara Rupnika i dogovarao se s njima o koordinaciji akcija slovenačkih i srpskih kvislinga u borbi protiv jedinica NOVJ. U Ilirskoj Bistrici, gde je bio smešten Ljotićev štab, pored mnogih drugih poslova iz oblasti kontrarevolucionarne aktivnosti, preuzeo je položaj komandanta „Centra za obuku“. Ali nije sačekao završetak drugog svetskog rata. Poginuo je noću između 23/24. aprila 1945. u automobilskoj nesreći u Vipavskoj dolini kod mesta Sveti Krim — Ajdovščina.⁷⁵

⁷³ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, izjave od 5. I i 2. II 1946; AVII, Nća, br. reg. 1/2, f. 4, k. 169; B. Kostić, n. d., 244.

⁷⁴ AVII, Nća, br. reg. 1/2, f. 4, k. 169. — Zapisnik o saslušanju generala Koste Mušickog, komandanta SDK, 16. 11/46.

⁷⁵ B. Kostić, n. d., 180; AVII, Nća, reg. br. 1/2, f. 4, k. 169, citirana izjava Koste Mušickog.

368

Ali treba pomenuti još neke Ljotićeve aktivnosti na planu akcije o objedinjavanju svih kontrarevolucionarnih snaga koje su se povukle sa Nemcima iz Srbije. Nastojao je svim sredstvima da mu se priključi i Ratko Parežanin, šef Vaspitnog odseka SDK. Posredstvom Nojbahera, ovaj kvislinški funkcioner bio je već 15. januara 1945. u štabu Dimitrija Ljotića.TM Isto tako, po svaku cenu je želeo da uspostavi vezu sa Dražom Mihailovićem, čiji se štab i dalje nalazio u Bosni. Posle kontakta preko Jevđevićeve radio-stanice — u štab DM pošla je 28. februara iz Ilirske Bistrice delegacija u sledećem sastavu: general Matija Parac, komandant „Hrvatske armije u sastavu Kraljevske vojske u otadžbini“, major Mile Kapetanović, načelnik štaba „Dinarske četničke divizije“, major Vasa Marović, u ime četničke grupe vojvode Dobrosava Jevđevića, i Boško Kostić, lični sekretar Dimitrija Ljotića. Docnije su im se priključili Milan Aćimović, koji je specijalno zbog toga došao iz Beča, Ivan Pavlović, bivši četnički komandant Beograda, i major Jovan Joca Nalević, iz bivše Četničke komande Beograda. U Rudnik, u Bosnu, gde je bio smešten štab DM stigli su 15. marta i odmah počeli razgovore. U štabu DM pored ostalih tada su se nalazili i sledeći četnički komandanti: Dragutin Keserović, Nikola Kalabić, Ljuba Jovanović Patak, Dragoslav Račić, Siniša Ocokoljić Pazarac, Voja Tufedžić (Tribrađanin) i drugi. Posle višednevnog razgovora, Draža Mihailović je prihvatio Ljotićev plan o ujedinjenju svih izdajnika u Julijskoj krajini pod Mihailovićevom komandom, pa je u Julijsku krajinu uputio svoje oficire: generala Miodraga Damjanovića (koji je do bekstva iz Beograda bio Nedićev šef kabineta), pukovnika Ljubu Jovanovića Patka i potpukovnika Sinišu Ocokoljića Pazarca, koji su sa Ljotićevom delegacijom stigli 26. marta u Ilirsku Bisticu. Za komandovanje jedinicama u Julijskog krajini dogovoreno je da se obrazuje takozvani „istaknuti deo Vrhovne komande DM“, pod vodstvom generala Damjanovića. General Damjanović je, na osnovu instrukcija koje je dobio u štabu DM — od jedinica Srpskog dobrovoljačkog korpusa, četnika popa Dujića i Jevđevića i kvislinških izbeglica, formirao takozvanu Šumadijsku diviziju i o tome

obavestio štab DM. Posredstvom radio-stanice, neprekidno u vezi sa svojim komandantom u Bosni, Damjanović je sa „**Sumadijskom** divizijom" učestvovao zajedno sa Nemcima u operacijama protiv jedinica NOVJ u Julijskoj krajini. Draža Mihailović je bio u vezi sa Damjanovićem sve do maja 1945, kada su jedinice NOVJ uništile ostatak njegovih snaga i kada je izgubio radio-stanicu.⁷⁷

Iz izloženog se vidi da se kvislinško-četničke snage nisu predavale do poslednjeg časa, već su, rame uz rame sa Nemcima, pružale otpor jedinicama NOVJ. I ne samo to: one su bile tako povezane da je Draža Mihailović imao stalno vezu sa Bečom preko Milana Aćimovića i Nojbahera; Nedić i Aćimović iz Beča, odnosno Kicbihla imali su kontakte sa Ljotićem, Jevđevićem, Đujićem, a ovi sa Dražom Mihailovićem preko radio-stanice i kurirske službe koja je redovno funkcionisala sve do oslobođenja. Dalje,

⁷⁸ AVII, Bon, 3/984; B. Kostić, n. d., 196.

⁷⁷ *Izdajnik*, 52; B. Kostić, n. d., 206.

²⁴ Kontrarevolucija u Srbiji 2 369

sve se ovo dešavalo u vreme kada su jedinice Jugoslovenske armije oslobađale poslednje stope naše zemlje i zarobljavale ostatke vojske nacističke Nemačke i njenih saveznika.

Međutim, najveći broj članova bivše Nedićeve vlade i njihovih saradnika, kao i funkcionera četničkog pokreta Draže Mihailovića, morali su jednog dana da odgovaraju pred narodima Srbije za zločine koje su počinili u toku rata. Osmog maja 1945. fašistička Nemačka potpisala je akt o kapitulaciji. Istog dana ušle su u Kicbihl prethodnice 36. američke divizije, gde se nalazio najveći broj bivših članova Nedićeve vlade. Nešto kasnije ovaj deo austrijske teritorije držale su jedinice 42. američke divizije. Nedić i mnogi drugi kvislinški funkcioneri, na traženje jugoslovenskih vlasti, uhapšeni su 5. juna 1945. Od tada su bili u mnogim nemačkim logorima: Frajzinlu, Mostburgu i Novom Ulmu. Predat je jugoslovenskim istražnim organima tek 5. januara 1946, dakle sedam meseci posle hapšenja.

⁷⁸

U kvislinškoj literaturi ima dosta podataka o tome da su reakcionarni krugovi sa zapada u saradnji sa jugoslovenskim emigrantima, nudili Milanu Nediću lažne isprave i podsticali ga na bekstvo pre nego što je uhapšen od američke policije. Navodno, Nedić je to odbio zbog lošeg zdravstvenog stanja i poodmaklih godina.⁷⁹ Međutim, njegov brat Milutin i njegova žena Jelica, uplašeni da ne padnu u ruke organa nove jugoslovenske vlasti, izvršili su samoubistvo.⁸⁰ Ali, kada je reč o bivšem predsedniku „vlade narodnog spasa" (Milanu Nediću), treba naglasiti da su Saveznici odugovlačili s njegovom ekstradicijom, ucenjujući nadležne organe Demokratske Federativne Jugoslavije na razne načine. To se vidi i iz činjenice što je Nedić bio od 8. juna 1945. do 5. januara 1946. u pritvoru kod angloameričkih okupacionih vlasti u Nemačkoj.⁸¹

Za vreme boravka u logorima anglo-američkih okupacionih vlasti u Nemačkoj, evidentno je da je Milan Nedić održavao tajne veze sa srpskim emigrantima, koji su se nalazili u Nemačkoj, a nisu bili uhapšeni. To se vidi, pored ostalog, i iz pisma Milana Nedića od 3. novembra 1945, koje je uputio Milutinu Lukiću, Veličkoviću i Ćiriću u Mostburgu: „Vrlo sam vam zahvalan i obavezan na poslatom hlebu, buteru i siru. Sve dobij am uredno I tako se prehranjujem, jer ova logorska hrana za mene stara nije. Vi to i sami znate. Pre ste mi slali i vesti, to me je moralno krepilo. Sada ste prestali. Javite mi šta ima novo kod naših u Nemačkoj, mojih ljudi u Italiji i šta radi Draža u Srbiji. Napreduju li naši u borbi protiv krvnika Tita. Ja se nadam da će situacija sasvim uskoro da se promeni u našu korist.

Vama je teško čekati, ja to znam, ali kako naš narod kaže: strpljen, spa-

⁷⁸ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, izjava 20. I 1946; isto, beleška štapa III američke armije, 10. VII 1945.

⁷⁹ P. Martinović, n. d., 485.

⁸⁰ Isto, 499.

⁸¹ *Borba*, počev od 1. VI 1969. počela je da objavljuje feljton na osnovu zapisa Andrije Pejovića pod naslovom: „Kraj Milana Nedića", u kome se opširno govori kako je uhvaćen u Nemačkoj i doveden u Beograd ratni zločinac

Milan Nedić.

370

sen. Moja je želja da kao prost redov stanem u redove naše vojske i da zajedno oslobodimo majku Srbiju koja cvili kao guja u procepu."⁸² Iz ovog pisma vidi se da je Milan Nedić, čak i onda kada je bio u zatvoru, gajio neke skrivene nade da se situacija, ipak, može promeniti u korist poraženih snaga; da još nije sve izgubljeno; da će, eventualno, doći do sukoba između Sovjetskog Saveza i Anglo-Amerikanaca i da će se Srbija ponovo osloboditi „bauka komunizma". Zbog toga Nedić i postavlja pitanje svojim ideološkim istomišljenicima: „Šta ima novo kod naših u Nemačkoj! Mojih ljudi u Italiji i šta radi Draža u Srbiji. Napreduju li naši u borbi protiv Tita."

Milan Nedić je bar tada, ako nije ranije, shvatio da je Nemački fašizam definitivno poražen i da od stvaranja „Nove Evrope" u okviru Nemačkog Rajha (gde bi njegova „Velika Srbija" našla svoje mesto) nema ništa. Ali nadao se u sukob između Saveznika, Sovjetskog Saveza, s jedne, i Engleza i Amerikanaca, s druge strane, gde bi ovi poslednji bili pobednici. Dakle, uzdao se u Anglo-Amerikance, koje je u svoje vreme mnogo kritikovao; nadao se u kralja Petra II i emigrantsku vladu iako su baš oni krajem 1941. godine doneli naredbu sledećeg sadržaja: „Na hitno traženje đenerala Mihailovića i odlukom Ministarstva rata Đ. br. 205 od 19. decembra 1941. g. degradirani su sledeći đenerali zbog saradnje sa Nalcima: Milan D. Nedić, Aleksandar Stojanović, Duro Dokić, Josif Kostić i brigadni đeneral Panta Drakšić". U istoj naredbi je rečeno da su sve te ličnosti stavljene pod slovo „Z", što je značilo da su osuđeni na smrt.⁸³ Dok je bio u istražnom zatvoru OZNE u Beogradu (od 5. I do 4. II 1946), Milan Nedić je dao obilje činjeničnog materijala o svojoj izdaji za vreme četvorogodišnjeg vernog služenja nemačkom okupatoru. Međutim, nezavisno od svojih izjava u istražnom zatvoru, sačuvana je ogromna arhiva, kako kvislinškog tako i nemačkog porekla, kao i dokumentacija NOP-a, iz koje se nepobitno vidi da je Milan Nedić, sa svojim ministrima, bio izdajnik velikog formata. Znao je da mu sleduje najstroža kazna. Zbog toga nije ni sačekao suđenje, već je izvršio samoubistvo 4. februara 1946. O tome je *Borba*, organ KPJ, u svom broju od 6. februara 1946. donela obaveštenje sledeće sadržine: „Iz straha od odgovornosti i da bi izbegao zasluženu kaznu zbog počinjenih zločina nad srpskim narodom, 4. o. m. u 8,30 časova izvršio je samoubistvo bivši predsednik srpske vlade, izdajnik Milan Nedić. On je uspeo da se otrgne od stražara, dok ga je ovaj sprovodio isledniku i da se baci kroz prozor s trećeg sprata, zgrade u Ulici Kneginje Ljubice 21."⁸⁴

⁸² Prema P. Martinoviću, n. d., 80. — U daljem tekstu citiranog pisma, ako je ono autentično, Nedić piše i sledeće: „Molim vas, neka se javi đeneralu Iliji Brašiću da me izvesti šta zna o mom bratu đeneralu Milutinu Nediću i o srpskoj vladi koja je ostala u Tirolu, Kicbihlu, kada su me uhapsili Amerikanci na traženje Tita. Već je peti mesec kako ležim u žicama. Ako treba i ako će to pomoći Srbiji i srpskom narodu, evo moga tela neka ga ubiju ili neka seku. Ja ću biti najsrećniji kad budem umro za srpstvo i pravdu božju i ljudsku."

⁸⁸ Prema P. Martinoviću, n. d., 482.

⁸⁴ *Borba*, 6. II 1946.

24* 371

Time je Milan Nedić u svakom pogledu definitivno okončao svoju misiju. Većina njegovih najbližih saradnika (Tanasiju Diniću, Dragom Jovanoviću, Veliboru Joniću, Josifu Kostiću, Đuri Dokiću, Kostu Mušickom, Aleksandru Cincar-Markoviću i drugim) suđeno je pred Vojnim većem Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije u vreme od 10. juna do 15. jula 1946. U toj grupi od 24 izdajnika i ratna zločinca, na prvom mestu bio je Dragoljub Draža Mihailović.

Ostalim Nedićevim saradnicima suđeno je onim redom kako su hvatani i izručivani jugoslovenskim istražnim organima. Napominjemo i to da su zasluženu kaznu na suđenju pred narodnim sudom nove Socijalističke Jugoslavije dobili i Božidar Boško Bećarević, šef IV odseka zloglasne

Specijalne policije, Svetozar Vujković, upravnik Banjičkog logora, i mnogi drugi saradnici okupatora.

372

okupacionim vlastima, odnosno vladi Rajha u Berlinu. Jedna od mera koju je Nedić sa svojom vladom predviđao, jeste plan o novoj organizaciji srpskog stanovništva, gde bi seljaštvo imalo dominantnu ulogu. Ta organizacija trebalo je da počne već prvih meseci 1943. godine. U vezi s tim Milan Nedić je uputio vojnoupravnom komandantu Srbije dva opširna memoranduma u kojima su bile tačno precizirane mere koje „vlada narodnog spasa“ treba da preduzme, kako bi se stanovništvo Srbije organizovalo na novoj osnovi. Međutim, svi njegovi zahtevi bili su odbijeni. Jer određene institucije nemačkih okupacionih vlasti, koje su bile nadležne da rešavaju ovakva ili slična pitanja, bile su jedinstvene u mišljenju da nije vreme da Nedić vrši bilo kakvu reformu svog kvislinškog aparata; da on treba samo da sprovodi odluke nemačkih okupacionih vlasti, a o konačnom uređenju Srbije, naglašavali su, odlučiće se posle drugog svetskog rata.

Tokom 1943. godine Milan Nedić se jasnije opredeljuje i u ključnim pitanjima društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog života u Srbiji. Na primer, odnos prema seljaštvu, prema radničkoj klasi, prema prosveti i kulturi, prema Beogradskom univerzitetu i mnogim drugim pitanjima. Za seljaštvo je Nedić smatrao da ima dominantnu ulogu u društvu, s obzirom na to da je ono tada bilo najbrojnije (preko 80% tadašnjeg srbijanskog stanovništva). Srpski kvislinški predsednik je tvrdio da je ovaj sloj srpskog stanovništva najkonzervativniji; da je najveći njegov deo antikomunistički raspoložen i da će ono predstavljati bazu za stvaranje takozvane „Velike Srbije“ u okviru Nemačkog Rajha. Međutim, praksa je Nedića potpuno demantovala. Znatno deo seljaštva tokom celog rata simpa-

373

tisao je NOP ili ga je aktivno pomagao. Naročito je u tome prednjačila seoska omladina, koja je u znatnom broju stupala u redove partizanskih odreda, u udarne diverzantske grupe i mnoge druge akcije koje su organizovali KPJ i SKOJ u toku rata.

Prema radničkoj klasi, naprotiv, Nedić i njegovi istomišljenici imali su drugi odnos. Iako ona brojem nije bila velika, imala je revolucionarnu tradiciju. Znatno broj radnika bio je pod uticajem KPJ i njene ideologije — marksizma-lenjinizma. Veliki broj ih je stupio u narodnooslobodilački pokret već prvih meseci oružanog ustanka u Srbiji (jul—avgust—septembar 1941). Taj procenat se znatno povećao tokom narednih godina okupacije. Zbog svega toga, okupacione kvislinške vlasti gledale su na ovaj sloj društva sa izvesnim nepoverenjem, ali, uprkos svemu, ulagale su maksimalne napore da se radnici Srbije uključe u ratnoprivredne mere Nemačkog Rajha. Međutim, svaki politički rad među radnicima bio je zabranjen. Šikaniranja, prenaporan rad, glad, nezaposlenost, bolest i nečuvana eksploatacija, bile su osnovne karakteristike položaja radničke klase u uslovima okupacije. Kvislinške i okupacione vlasti naročito su se surovo obračunavale sa radnicima pripadnicima oslobodilačkog pokreta.

Jedno od pitanja koje je bilo prisutno u drugoj polovini 1942. i u celoj 1943. godini na relaciji Nedićeva vlada — nemačke okupacione vlasti u Srbiji — vlada Rajha u Berlinu — bila je Nedićeva poseta Ribentropu i Hitleru. U mnogim poglavljima našeg teksta pokazali smo da je za sve vreme okupacije Milan Nedić bio marioneta u nemačkim rukama, ali mu je nemački okupator stalno obećavao izvesne ustupke, iako je to zavisilo uglavnom od ministra spoljnih poslova Ribentropa, a naročito od Hitlera. Skoro godina dana je prošla otkako je srpski kvislinški predsednik zavaravan lažnim obećanjima da će biti pozvan u posetu od vlade Rajha i da će se tom prilikom razmotriti pitanje njegovog položaja, položaja njegove vlade i vojno-političke situacije u Srbiji uopšte. A kada je došlo do te posete 18. septembra 1943; Milan Nedić i njegovi ministri doživeli su 'još jedno teško razočaranje. Nijedan od njegovih zahteva (da se učvrsti položaj

srpskog ministra-predsednika, davanje vlasti i samostalnosti njegovoj vladi; da se prošire granice okupirane Srbije; da okupacioni troškovi budu fiksirani; da se pod njegovu komandu stavi ponovo Srpska državna straža i Srpski dobrovoljački korpus) Hitler i Ribentrop nisu hteli da prihvate. Naprotiv, Hitler mu je zapretio, ukoliko kvislinška srpska uprava ne bude sprovodila uredbe i naredbe nemačkih okupacionih vlasti, da će Nemci preduzeti još surovije represalije prema stanovništvu Srbije. Tako je Nedić sa svojim ministrima i nadalje radio po starom. Slušao je Nemce, izvršavao njihove uredbe i naredbe i sve dok nije oktobra 1944. napustio teritoriju Srbije, bio je saučesnik u nacističkim zločinima prema stanovništvu Srbije.

Međutim, kada nije mogao da udovolji zahtevima svojih naredbodavaca, izlaz iz kriznih situacija Nedić je češće tražio u personalnim promenama svog kabineta. Rekonstrukciju „vlade narodnog spasa“ izvršio je više puta, ali je najvažnija ona od 5. novembra 1943, kada je smenio sa položaja svoje glavne rivale, a ujedno najveće germanofile: Dragog Jova-

374
novića sa dužnosti šefa srpske državne bezbednosti, a Tanasija Dinića sa položaja ministra unutrašnjih poslova. Oba ova resora Milan Nedić je zadržao za sebe, tako da je od tada, pored predsedničke dužnosti, rukovodio i dvama najvažnijim resorima u vladi. Nemačke okupacione vlasti su nerado prihvatile ovaj Nedićev predlog. Ali, sticajem mnogih okolnosti, morale su da pristanu iz sledećih razloga. Prvo, zbog toga što se vodila oštra borba, gotovo nepomirljiva, između D. Jovanovića i T. Dinića, dakle, Nedićevih najbližih saradnika; drugo, što su oba ova visoka kvislinška funkcionera radila na tome da smene Nedića, kako bi jedan od njih zauzeo predsedničko mesto; treće, Nemci su računali da će se centralizacijom vlasti u Nedićevim rukama efikasnije voditi borba protiv NOP-a Srbije. Ipak, nacisti nisu dozvolili da njihovi verni saradnici ostanu bez ikakve vlasti. Jovanović je i dalje ostao predsednik Beogradske opštine i upravnik grada Beograda, a Tanasije Dinić dobio je resor ministra socijalne politike i narodnog zdravlja.

Posebno u zaključnom delu druge knjige ističemo saradnju Milana Nedića sa četničkim pokretom Draže Mihailovića. Ta saradnja je usledila odmah po dolasku Nedića na čelo srpske kvislinške vlade i ima više razvojnih faza, bolje reći, etapa. Prva predstavlja razdoblje od septembra do novembra 1941. kada Nedićevi i Mihailovićeви predstavnici intenzivno koordiniraju akcije radi uništenja NOP-a u Srbiji; druga faza nastupa krajem 1941. i traje gotovo celu 1942. godinu, kada je najveći broj četnika DM bio „legalizovan“ kod Nemaca i organizovan u posebne odrede takozvane „legalne četnike“, koji su bili pod Nedićevom komandom i koji su sa kvislinškim vojnim formacijama vodili neprekidne borbe protiv partizanskih odreda u Srbiji. To je istovremeno period kada se Draža Mihailović sa svojim najužim štabom nalazio u Crnoj Gori. Treća faza zahvata drugu polovinu 1943, kada se Mihailović vraća u Srbiju, a njegov pokret dobija znatno u intenzitetu. U to vreme gotovo svi kvislinški funkcioneri u Srbiji zauzimaju čvrst stav da Mihailovića treba svim sredstvima pomagati. Naročito se u ovome eksponirala Nedićeva Srpska državna straža, tako da najveći deo njenog rukovodećeg i znatan broj boračkog sastava pomažu četnike u svakom pogledu. I najzad, četvrti, karakterističan period saradnje kvislinške uprave u Srbiji i četnika DM zahvata prvu polovinu 1944. kada se sve „nacionalne snage“ ujedinjuju radi odsudnih borbi protiv partizanskih odreda i divizija NOVJ, koje su sa svih strana prodirale u Srbiju. Iako su sve četiri etape, odnosno faze bile povezane, iako su se nadovezivale jedna na drugu, one se bitno razlikuju po svom intenzitetu. Bitna obeležja pojedinih etapa data su u odgovarajućim glavama teksta. Više osvetljavaju ličnost Milana Nedića iz poslednje dve godine okupacije, njegovi nerealni zahtevi za proširenjem granice Srbije, odnosno stvaranjem „Velike Srbije“. Iako za to nije bilo nikakvih realnih mogućnosti, Nedić je u vreme kada su Nemci vodili rat širokih razmera na Istočnom

i Zapadnom frontu, tražio da proširi granice Srbije. Molio je da mu se pripoji Sandžak, Crna Gora, delovi istočne Bosne, Srem i mnogi drugi okupirani delovi Jugoslavije. Međutim, sem Nojbahera, koji je Nedića u

375

izvesnom smislu podržavao, sve ostale nemačke instance u Jugoslaviji, pa i u Berlinu, kategorički su bile protiv toga da se Nediću dozvoli teritorijalno proširenje bilo u kom opsegu.

Zanimljiv je i Nedićev odnos prema susedima; zatim, odnosi između kvislinške vlade u Beogradu i emigrantske kraljevske vlade u Londonu; odnos kvislinških vlasti prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi itd. Od više suseda sa kojima se graničila okupirana Srbija, Bugarska i Nezavisna Država Hrvatska bili su najviše na udaru Nedićeve kritike. Ustašku vladu u Zagrebu Nedić je osuđivao najviše zbog zločina koji su se odigrali na njenoj teritoriji u vezi sa stanovništvom srpske nacionalnosti. Bugarske okupatore nije podnosio jer su stalno proširivali granice svoje okupacione teritorije. Međutim, Nedićevi protesti vojnoadministrativnom komandantu Srbije, nikada nisu imali takvu težinu da bi nacisti morali menjati bilo što u svojoj okupacionoj politici. Zbog toga je Nedić i kasnije, tako reći, „pucao u prazno“ uvek kada bi kritikovao bilo kog nemačkog satelita: Mađarsku, Rumuniju, Bugarsku, Nezavisnu Državu Hrvatsku; zatim kvislinške vlasti na Kosovu, folksdojčere u Banatu itd.

Kada je reč o odnosima između kvislinške srpske vlade u Beogradu i emigrantske kraljevske vlade u Londonu, treba istaći da je to bila jedna čudna ili, bolje rečeno, apsurdna situacija. I jedni i drugi su pozivali stanovništvo Srbije na red i mir. Nedić i njegovi ministri su koristili svaku priliku da osude emigrantsku vladu (ali nikada ne i kralja). Isto tako, sve jugoslovenske kraljevske vlade (a one su se često menjale u emigraciji), osuđivale su Milana Nedića i njegove ministre zbog kolaboracije sa okupatorom.

Međutim, utvrđeno je na osnovu znatnog broja sačuvanih dokumenata da je bilo i nekih kontakata između ovih nacionalističkih i, ujedno, antikomunističkih garnitura, naročito tokom 1943. godine. U poslednjoj godini okupacije, kada je tabor kontrarevolucije bio na ivici poraza, Nedić, njegovi ministri i drugi kvislinški funkcioneri, pozivali su javno, u govorima preko radija i štampe, kralja Petra II da im pomogne, odnosno da ih „spase“ poraza pred naletom jedinica NOVJ i Crvene armije; da spase Dražu Mihailovića, odnosno sve one antikomunističke snage u Srbiji, koje su u vreme drugog svetskog rata verno služile okupatoru.

Neophodno je na ovom mestu istaći još dva problema: prvo, napore koje je kvislinška uprava u Srbiji činila uz podršku Nemaca, Bugara i četnika Draže Mihailovića u prvoj polovini 1944. godine radi efikasnijeg suprotstavljanja oslobodilačkom pokretu Srbije. S tim u vezi je sprovedena masovna mobilizacija mlađih godišta u proleće i leto 1944. kako bi se popunile desetkovane kvislinške vojne formacije. Paralelno s tim preduzimane su snažne represalije kvislinga i ostalih neprijatelja NOP-a nad rukovodećim kadrovima Partije i Skoja.

Iz svega izloženog može se zaključiti da je neprijatelj i dalje bio agresivan i da je, s vremena na vreme, uspevao da redovima NOP-a zada ozbiljnije udarce, bez obzira na to što je vojno-politička situacija u zemlji i svetu za neprijatelja bila izuzetno teška. U svojoj nemoći da se odupre silnom naletu partizanskih odreda i jedinica NOVJ u Srbiji i prodoru

376

Glavne operativne grupe divizija pri Vrhovnom štabu, dolazi tokom leta 1944. do obrazovanja koalicije: okupator—Nedić—Mihailović. Zanimljivo je da se neposredno pre potpunog objedinjavanja kvislinških i četničkih snaga (noću 28/29. avgusta 1944) u selu Pranjani (čačanski okrug), spustila u štab Draže Mihailovića nova Američka vojna misija. Šef misije pukovnik Mak Daul obilazio je sa Dražom Mihailovićem pojedina sela i prisustvovao zborovima seljaka kako bi se popravio narušeni ugled četničkog pokreta. Pored toga, on je primao pojedine četničke vojvode, predstavnike profašističkih organizacija, predstavnike vlade Milana Nedića i nemačkih okupacionih vlasti. Sve sa težnjom da se spase četnički pokret, koji je pod

udarcima NOVJ u Srbiji bio na ivici definitivnog poraza. Ali sve je bilo kasno. Ni savez Nemci—Nedić—Draža Mihailović, ni dolazak Mak Daula — ništa nije pomoglo. Potpun poraz svih neprijateljskih snaga u Srbiji bližio se kraju.

Drugi problem koji je povezan sa prethodnim, vezan je za period kada se Nedićeva vlada pripremala za bekstvo iz Srbije početkom oktobra 1944; zatim, samo bekstvo Nedićeve vlade, „Nedićeve oružane sile“ i četnika Draže Mihailovića i aktivnost srpskih kvislinga i ostalih kontrarevolucionarnih snaga u izbeglištvu do završetka drugog svetskog rata. Dok su jul i avgust 1944. godine bili u znaku napora nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, u prvom redu Nojbahera, da se objedine sve kvislinške i četničke snage radi što snažnijeg pružanja otpora jedinicama NOVJ, dotle je ceo septembar bio posvećen pripremama kontrarevolucionarnih snaga za povlačenje iz Srbije kako ne bi pale u ruke jedinicama NOVJ. Razume se, ceo plan bekstva koordiniran je u saradnji sa okupatorom, koji je, u stvari, i davao ton celoj ovoj akciji.

Međutim, mada su kvislinzi i četnici Draže Mihailovića tokom jula i avgusta 1944. pokušavali da ujedine svoje snage za borbu protiv jedinica NOVJ, oni u tome nisu uspeali. Isto tako, kada su se pripremali da napuste Srbiju pred naletom jedinica NOVJ i jedinica Crvene armije, nedićevsko-četničke snage nisu bile jedinstvene. Draža Mihailović sa svojim užim štabom još krajem septembra prebacio se preko Mačve i Drine u istočnu Bosnu, a odatle u Crnu Goru, zaboravivši na sve klauzule sporazuma koje je zaključio sa Milanom Nedićem 12. i 13. avgusta 1944. godine. Njegovim jedinicama pridružila se i Srpska državna straža, Srpska granična straža i takozvana Narodna garda, ali ne i Srpski dobrovoljački korpus, koji je, umesto u Bosnu, odlučio da krene u Sloveniju. Pored toga, ni dva najistaknutija kvislinška funkcionera (Nedić i Ljotić) nisu imali jedinstveno gledište o pravcu odstupanja. Dok se Nedić još ranije opredelio da se, u pratnji Nemaca, sa celom vladom povuče u Beč, Ljotić se odlučio da sa svojim dobrovoljcima krene u Slovenačko primorje.

Međutim, iako su odstupale u raznim pravcima, kontrarevolucionarne snage iz Srbije ponovo su počele da se povezuju, nadajući se da će ipak jednog dana povratiti „majku Srbiju“. Nedićeva vlada, koja je bila u Austriji, imala je vezu sa kvislinškim vojnim formacijama, koje su se koncentrisale u Slovenačkom primorju. Tamo je Dimitrije Ljotić imao glavnu

377

ulogu. Kvislinške vojne formacije u Sloveniji imale su radio-vezu sa štabom Draže Mihailovića koji se i dalje nalazio u Bosni. Ali kontrarevolucionarnim snagama u Srbiji ništa nije pomoglo. Ni kolaboracija sa Nemicima u novim uslovima, niti zajednička saradnja svih kontrarevolucionarnih snaga. Kapitulacija Hitlerove Nemačke, koja je potpisana 8. maja 1945, značila je i definitivni poraz svih njihovih saradnika u Jugoslaviji. Ovi su, doduše, pružali organizovani otpor još izvesno vreme, ali i oni su doživeli neminovni poraz. Time je konačno prestala svaka aktivnost Nedićeve vlade, a Nedić, njegovi ministri i ostali kvislinški funkcioneri, postepeno će biti izručivani organima narodne vlasti nove Jugoslavije, gde će svi dobiti zaslužene kazne. Milan Nedić, kao što smo već pomenuli, skočio je sa trećeg sprata u istražnom zatvoru 4. februara 1946, kada je bio doveden na saslušanje, i tako je sebi prekratio život.

378

COUNTER-REVOLUTION IN SERBIA

Quisling Administration 1941—1944

(Volume I and II)

•— S u m m a r y —

The first of the two books dealing with the problems we analyze (period 1941—1942) could be divided into four stages or phases. The first phase comprises the period of activity of the Council of Commissaries, presided over by Milan Aćimović (April 30 to August 29, 1941); the second phase is the period from the forming of Nedić's government (August 29, 1941) to the administrative division of Serbia (December 26, 1941); the

third phase is the period of reorganization of Nedić's quisling machinery of government (the first half of 1942) and the fourth one, the interval of time when Nedić's government experienced a general crisis (second half of 1942).

Although all the four phases were connected with one another and followed immediately on one another, they differ essentially in all the elements of the system of occupation in Serbia. Characteristics and essential features of individual stages are set forth in the corresponding chapters of the text.

It is a known fact, that after the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia, Serbia was occupied, too, like other parts of the country. The Germans built up a complex mechanism of occupying authority, but at the same time they worked at the restoration of the former, pre-war machinery of government, i.e. to form a quisling administration in order to be able to carry out undisturbedly their policy of occupation.

There were many candidates, considered to be appropriate to stand at the head of the first quisling government in Serbia. But the most serious one were: Dragiša Cvetković, Aleksandar Cincar Marković, Milan Aćimović, Dimitrije Ljotić, Dragi Jovanović and other pro-German individuals from the political life of the Kingdom of Yugoslavia.

After several conversations between general Foerster, commander of Military Administration and chief of the Administrative staff dr Harold Turner on one side and the representatives of former bourgeois parties who declared their willingness to collaborate with the occupier on the other, there was finally formed, on April 30, 1941, the government of "Commissaries,, with Milan Aćimović, a typical representative of the pro-fascist orientation, at the head.

The Council of Commissaries were set several tasks, but the most important of them were undoubtedly the following ones: 1. to secure or-
379

der, peace and public safety in Serbia; 2. to secure an undisturbed exploitation of natural and other resources of Serbia for the Germans. From the very beginning, however, one could see that the commissarial administration would not be very successful. First of all, it was discredited with the people as the servant of the occupier; in the second place, within the quisling administration itself there manifested themselves mutual dissensions between the partisans of Dimitrije Ljotić and those of Milan Stojadinović, i.e. of Milan Aćimović. And, as the most important fact, there broke out in Serbia, at the beginning of July 1941, an armed insurrection of wide scope, directed by the Communist Party of Yugoslavia.

The Council of Commissaries was powerless to crush out the struggle of the people of Serbia in arms, and it was transmitted, like a torch to all the parts of this province. The Germans were disappointed with the quisling administration and made up their mind to change it. They looked for a new candidate and found him in the person of Milan Nedić, former general of the army of the Kingdom of Yugoslavia. The new quisling government was formed on August 29, 1941. It meant the end of the activity of the Council of Commissaries, which had been in power four months only. However, the so-called "Government of People's Salvation" will not have, either, a much greater success in its struggle against the partisans.

But, in our opinion, it is indispensable to point out here why Milan Nedić, chief actor in the quisling movement in Serbia, took so unreservedly service with the German occupier and served him faithfully throughout the occupation. The motives of such a behaviour are certainly to be looked for in the pre-war period, i.e. in this period of rule of the Kingdom of Yugoslavia, in which the Serbian quisling prime minister occupied high military functions. He was, among other things, for instance, commander of the divisions of Timok, Kosovo and Drava, commander of the third army, chief of the General staff, member of the Military council and, finally Minister of War. He performed this last and highest function in the second government of Milan Stojadinović (December 21, 1938, to February

5, 1939); in the first government of Dragila Cvetković (February 6 to August 26, 1939) and in the Cvetković—Maček government. Consequently, he occupied very responsible positions in those governments which consciously carried out the pro-Fascist foreign policy and prepared the conditions for Yugoslavia to sign, on March 25, 1941), the act of adherence to the Tripartite.

Following the policy of governments whose member he was, Milan Nedić, in his capacity as minister of War, established many contacts even the most intimate ones, with individual functionaries of the government of Reich. This fact is corroborated by many German sources and particularly by the statement of Nazi functionaries in the occupied Serbia they were making during and after the World War II. Analogous are also the statement of Nedić's nearest collaborators, for instance of Dragi Jovanović, Tanasije Dinić, Cincar Marković and many others which they made in 1946 and even later in the prison of UDB (Administration of State Security) in Belgrade, where they had been confined awaiting trial. All of them

380
were almost unanimous in asserting that the above mentioned Nedić's contacts were decisive for the Germans to choose him and place him at the head of the "Government of People's Salvation" on August 29, 1941, for they considered him to be the one who would best carry out their policy of occupation. The practice showed that the Nazis were not mistaken in their belief.

Nedić himself did not deny, in this interrogations after the war, that he endeavoured, in the years which preceded the outbreak of the World War II, to maintain close, friendly relations with Germany. In addition, he admitted that he saw in Communism, during his entire long military career, his principal enemy. He was afraid that the "Red dragon" (as he called the Soviet Union) "would subdue" Europe and, consequently, Yugoslavia, too. For all these reasons, he, as the representative of the most reactionary circles of the Serbian bourgeoisie, tried to rely on the Fascist Germany, for he was convinced that it was the only power that could effectively resist Communism.

Many sources point also out that Milan Nedić, as the member of the economic delegation of the government of the Kingdom of Yugoslavia, which had visited Germany repeatedly in the course of 1939 and 1940, began to collaborate with the intelligence organs of this country. At the same time he was connected with the German Legation in Belgrade, which he informed of the most important events in the policy of the government of the Kingdom of Yugoslavia. Dimitrije Ljotić, too, contributed certainly, with his pro-Fascist movement "Zbor" to determine Nedić, in the years following the outbreak of the World War II, to collaborate most intimately with the powers of the Axis. This can be inferred also from the Memorandum which Nedić submitted, in November 1940, to Prince Paul and to the prime minister Dragiša Cvetković. This document contained Ljotić's ideas of foreign policy, with whom Nedić maintained close relations. In Nedić's opinion, considering the existing situation in Europe, it was impossible for Yugoslavia to remain neutral. He believed that it was impossible to rely on Anglo-American aid and concluded: "Along with the Axis, I think, there is still time. Germany conquered the European continent and is its unlimited master. With its ninety million Germans, it will be its master for a very long time".

As Nedić's relations with Ljotić had been established on that occasion, as well as the fact that Ljotić's Bulletin had been printed in the printing office of the Ministry of War, Nedić was dismissed and placed under surveillance; Ljotić's movement "Zbor" was prohibited, Ljotić himself placed under house arrest and the members of "Zbor" chiefly taken into custody, for the police authorities of that time asserted that Dimitrije Ljotić with the leading members of "Zbor" and Milan Nedić with a group of officers were hatching a conspiracy to effect a coup d'état in the given moment and to seize power for themselves. Thus Nedić was dismissed, but not

exclusively because he had suggested the Yugoslavia lean on the Axis, but also because he was suspected to prepare with Ljotić the overthrow of the regency and of the government Cvetković—Maček.

381

When the war broke out, in April 1941, Milan Nedić, though retired, was appointed as commander of the group of armies in the South. However, he did not succeed even in forming his headquarters. The things went on so badly and, still, they told the legends about him; about his "successful" resistance to the German troops. Even a leaflet was distributed in Belgrade on April 8, stating that Nedić had been promoted to vojvode and defeated Germans in the gorge of Kačanik, capturing 300 tanks, which was a falsehood.

Thus ended Milan Nedić's mission as general of the army of the Kingdom of Yugoslavia. He was the only Yugoslav general who had not been deported to a prisoner of war camp in Germany. This did not happen accidentally. It was due to the intentions of the government of Reich, manifested immediately after the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia, to offer one of the leading functions in the occupied Serbia to their friend from the pre-war period. Consequently, the forming of the Council of Commissaries was but a temporary measure of the German occupying authorities in Serbia. As early as in this period, they had, in the person of Milan Nedić, a potential candidate for the quisling prime minister in Serbia. Therefore, instead of taking him to a POW camp, they held him in Belgrade under "house arrest" and at the same time negotiated with him about the conditions under which he would accept to form the new quisling Serbian government.

Three days only after having taken up his duties (consequently, on September 2, 1941), Milan Nedić proclaimed his political programme in the so-called "declaration". In this document he set forth, though in vague and confused outlines, the main objectives and essential tasks of his government. These tasks, of course, were set by the German occupation authorities and they could be summarized as follows: 1) that he (Nedić) should break down, by his own forces, the liberation movement and the Communist Party which led it; 2) that he should establish order and secure peace in the country; 3) that he should provide people with food and fuel for the coming winter, and 4) that he should organize the Serbian army. The first task — struggle against the movement for people's liberation of Serbia, was the most complex of all for the "Government of People's Salvation". All human and material forces which Nedić's quisling machinery of government had at its disposal, were subordinated to it. In the first place were strengthened the so-called "Nedić's armed forces" which consisted of the gendarmerie and police, which had been re-established and served the Council of Commissaries of Milan Aćimović, further of the members of Ljotić's "Zbor" (called volunteers) and finally of chetniks of Košta Pećanac, who also entered the occupier's service with the majority of his men.

The creation of Nedić's government and of its armed units for the struggle against the liberation movement meant a success for the German occupiers in Serbia in carrying out their political line. This political success, however, was not by far sufficient to enable the occupation and quisling authorities to resist successfully the armed insurrection. In spite

382

of all the decrees and orders, issued by the occupier and the quisling administration in Serbia, in spite of reprisals made upon the population of Serbia, the movement of people's liberation spread more and more at the end of August and in the first half of September. On account of the failure on the very start, the Germans even proposed that Milan Nedić should resign with his government. But, the Nazis, too, came a little later to the conclusion that, under the given circumstances, they had no better personality to be put at the head of a collaborators' team, so that Nedić

served the Germans faithfully to the end of the war.

Until the end of 1941, Nedić was chiefly occupied also by the following problems: the arrival of refugees and their accommodation; "care" to be taken of the Serbian prisoners of war, over 200,000 of whom were in German POW camps; further, the offensive taken by the Germans together with his units in November 1941 against the territory of Šumadija and West Serbia, liberated by the partisans. Nedić became particularly worried by the Bulgarian occupation of the parts of South-East Serbia, which was commenced at the end of 1941 and in the beginning of 1942.

At the end of 1941 (or more precisely: on December 26), Nedić's government issued the Decree on the administrative division of Serbia, which would be put in practice in the course of the first half of 1942. According to this Decree, the former regional units, called "banovine", were abolished and the entire Serbian zone of occupation was divided into 15 districts, whereas the city of Belgrade with its surroundings (under the name of Administration of the city of Belgrade) was put on an equal footing, from the administrative point of view, with individual districts. The first half of 1942 was characterized by the "legalization" of Draža Mihailović's četniks through Nedić's armed units; Nedić was in contact with Jezdimir Dangić and his četnik movement in East Bosnia, with a view to winning him over to his conception of expanding the limits of Serbia to the detriment of East Bosnia, which was under the rule of the Independent State of Croatia. In addition to this, in the beginning of March there was issued the Decree on the forming of the Serbian State Guard, which would be put into effect throughout 1942. In the Chapter III of this book have analyzed also the following questions: Nedić's request that sanctions should be used against the prisoners of war — sympathizers with the Movement for People's Liberation (MPL); the relation between Nedić's government and the German occupation authorities in Serbia in the first half of 1942; reprisals made by the occupying and quisling forces upon the population of Serbia; further affluence of refugees into Serbia in the course of 1942; crimes committed by the Bulgarian Fascist army on the population of the south-eastern parts of Serbia.

In the Chapter IV, last chapter in this book, there were specially treated the following sections: Great crisis of Nedić's government in the second half of 1942; Conflicts among the leaders of the quisling administration in Serbia! Reconstruction of Nedić's cabinet (November 7, 1942); plunders made by quisling organs for the needs of the German occupier; activity of the CPY in strengthening and stabilizing the MPL in Serbia in

383
the second half of 1942. We paid the greatest attention to the problem — Crisis of Nedić's government and of the entire quisling machinery in the second half of 1942. During the whole occupation, one could say, Nedić's government was in a permanent crisis. The fundamental reason resided in the fact that the Serbian quisling administration was unable to fulfill very complex and complicated tasks, set by the German occupation authorities in Serbia. In the second half of 1942, however, this crisis reached its culmination.

The crisis situations of Nedić's government manifested themselves always in the same way, i.e. in difficult circumstances Nedić always announced his intention to resign. However, it is very questionable whether he wished to blackmail the German occupation authorities in Serbia in this way. For, it is obvious that the Germans could not find a more suitable person for this position. And the Nazis emphasized this on every occasion and made all they could to prevent Nedić's cabinet from resigning. "I know also that, several times, when Nedić threatened with his resignation, Veessenmayer came to Belgrade and that, in these moments, from the surroundings of Ljotić and of Kronholz, the rumours were spread about Nedić's definitive departure, whereas, in fact, this was never seriously taken into consideration, for they knew well that Nedić had not come by

pure chance and that he was going to stay as long as the Germans were here", declared in this respect at the interrogation after the war Dragomir Dragi Jovanović, mayor and chief of Police Department of Belgrade. In the second half of activity of Nedić's quisling administration (period 1943—1944) there occurred no significant changes which would point out that Nedić and his government changed the course in any question concerning their relations to the German occupation authorities on one hand and to the population of the occupied part of Serbia on the other. The substantial changes could not take place, either, considering the fact that the competences left to Milan Nedić, to his ministers and to the entire quisling machinery of government were limited to such an extent that they were unable to solve any serious question without the approval of competent German occupation authorities.

And still, the "Government of People's Salvation" tried to introduce certain "reforms" in order to give a certain mark to its service to the German occupation authorities, resp. to the government of Reich in Berlin. One of the measures Nedić anticipated with his government was the plan concerning the new organization of the Serbian population, in which the peasantry would play the dominant part. This organization ought to have begun its activity as early as in the first months of 1943. In connection with this Milan Nedić addressed to the commander of the Military Administration in Serbia two detailed memoranda in which were precised the measures which the "Government of People's Salvation" should take in order to organize the population of Serbia on a new basis. However, all his requests were rejected. For, the determined institutions of the German occupation authorities, which were competent for solving such or similar questions, were unanimous in the opinion, that the time was not suitable

384

for Nedić to make any reforms of his quisling machinery of government; that he should only carry out the decisions of the German occupation authorities and the final organization of Serbia, they emphasized, will be decided upon after the end of the World War II.

In the course of 1943 Milan Nedić decided more clearly on some crucial questions of socio-economical, political and cultural life in Serbia, too. For instance, the relation to the peasantry, to the working class, to the education and culture, to the university of Belgrade and many other questions.

Nedić considered the peasantry to play a dominant part in the society, considering the fact that it was the most numerous social stratum at that time (over 80 p.c. of the population of Serbia in this period). The Serbian quisling prime minister asserted that this layer of the Serbian population was the most conservative one; that its majority is of anti-Communist disposition and that it would constitute the basis for the creation of the so-called "Great Serbia" within the framework of the German Reich. But he was entirely contradicted by the practice. A considerable part of the peasantry sympathized during the whole war with the MPL or even helped it in an active way. Particularly number the partisan detachments, the outstanding sabotage groups and many other activities, organized by the CPY and SKOJ (Association of Communist Youth of Yugoslavia) in the course of the war.

The working class, on the contrary, was treated in a different way by Nedić and his adherents. Though it was not very numerous, it had a revolutionary tradition. A considerable number of workers was under the influence of the CPY and of its ideology — Marxism-Leninism. Many workers adhered to the Movement of People's Liberation in the first months of the armed insurrection in Serbia (July—August—September 1941). This percentage considerably increased in the course of the following years of occupation. On account of all this, both occupation and quisling authorities looked upon this layer of society with a certain distrust, but in spite of all, they made the greatest efforts to include the workers of Serbia into the measures of the war economy of the German Reich. But every political

activity among the workers was prohibited. Harassments, strenuous work, famine, unemployment, diseases and unprecedented exploitation were the principal characteristics of the situation of the working class under the conditions of the occupation. The quisling and occupation authorities dealt very harshly with the workers, adherents of the liberation movement.

One of the questions which was present in the second half of 1942 and throughout 1943 on the relation Nedić's government — German occupation authorities — government of Reich in Berlin — was Nedić's visit to Ribbentrop and Hitler. In many sections of our text we demonstrated that Milan Nedić was a puppet in German hands during the entire period of occupation, but the German occupier kept promising that some concessions would be made to him, though it depended chiefly on the minister of Foreign Affairs Ribbentrop, and particularly on Hitler. Almost a year elapsed since the Serbian quisling prime minister had been lulled with

25 Kontrarevolucija u Srbiji 2 385

false promises that he would be invited by the government of Reich to a visit and that, on that occasion, there would be considered the question of his situation, the situation of his government and the military-political situation in Serbia in general. And when this visit took place, on September 18, 1943, Milan Nedić and his ministers experienced another keen disappointment. Hitler and Ribbentrop refused to acquiesce in any of his claims (the position of the Serbian prime minister to be consolidated; power and independence to be given to his government; the frontiers of the occupied Serbia to be extended; the occupation expenses to be fixed; Serbian State Guard and Serbian volunteers' corps to be put again under his /Nedić's/ command). On the contrary, Hitler threatened him with the still more brutal reprisals upon the population of Serbia by the Germans unless the Serbian quisling administration carries into effect the decrees and orders of the German occupation authorities. Thus Nedić and his ministers continued going on in the same track. He obeyed the Germans, carried out their decrees and orders and was an accomplice in the Nazi crimes against the population of Serbia until he left the territory of Serbia in October 1944.

However, when he was unable to satisfy the demands of his commanders, Nedić frequently looked for an issue out of the crisis situations in personal changes within his cabinet. He made several times the reconstruction of the „Government of People's Salvation", but the most important of them was the one on November 5, 1943, when Nedić dismissed his principal rivals and at the same time the greatest Germanophiles: Dragi Jovanović from the duty of the chief of Serbian State Security and Tanasije Dinić from the post of minister Interior. Milan Nedić kept both these functions for himself, so that he performed from that time, in addition to the duty of prime minister, also two most important functions in the government. The German occupation authorities agreed unwillingly to this proposal of Nedić's. However, as events turned out, they had to do it for the following reasons. Firstly, because a desperate, almost irreconcilable struggle was on between D. Jovanović and T. Dinić themselves, i. e. between Nedić's closest collaborators; secondly, because both these high quisling functionaries endeavoured to dismiss Nedić from his position in order that one of them should take the prime minister's post; thirdly, the Germans reckoned that the struggle against the MPL of Serbia would be more efficacious if the power were centralized in Nedić's hands. But the Nazis did not allow their faithful collaborators to remain without any power. Jovanović remained mayor and chief of Police Department of Belgrade and Tanasije Dinić was given the post of minister of social policy and health.

We particularly emphasize the phenomenon of collaboration between Milan Nedić and Draža Mihailović's četnik movement. This collaboration took place immediately after Nedić's arrival at the head of the Serbian quisling government and it developed in several phases. The first phase

is the interval from September to November 1941, when Nedić's and Mihailović's representatives intensively co-ordinated the actions aiming
386

at the extinction of the MPL throughout 1942, when most of D. M. četniks were „legalized" with the Germans and organized into special units, the so-called „legal četniks", who were under Nedić's command and fought permanently together with quisling military formations against the partisan units in Serbia. At the same time, this is the period when Draža Mihailović with the closest associates of his headquarters sojourned in Montenegro. The third phase comprises the interval of time of the second half of 1943, when Mihailović returned to Serbia and his movement became considerably more intensive. At that time almost all of the quisling functionaries assumed a firm attitude in claiming that Mihailović ought to be given aid by all the possible means. Nedić's Serbian State Guard particularly advocated this policy, so that the greatest part of its officers and a considerable number of its soldiers helped the četniks in every respect. And finally, the fourth characteristic period of collaboration between the quisling administration in Serbia and the D. M. četniks falls in the second half of 1944, when all „national forces" were united with a view to decisive struggles against the partisan units and divisions of the Army of People's Liberation of Yugoslavia, which penetrated from all sides into Serbia. Although all the four phases were connected with one another and continued one another, they differ very much both in power and in intensity. Characteristics and essential traits of particular phases are given in corresponding chapters of the text.

Milan Nedić's unrealistic claims to the extension of the frontiers of Serbia, i. e. to the creation of „Great Serbia" shed some more light on the personality of Milan Nedić in the last two years of occupation. Although there were no real possibilities, Nedić demanded, at the time when the Germans waged a war on a large scale both on the Eastern and Western fronts, the frontiers of Serbia to be extended. He asked Sandžak, Montenegro, parts of East Bosnia, Srem and many other occupied parts of Yugoslavia to be annexed to the territory under his administration. However, except Neubacher who supported Nedić to some extent, all the other German offices in Yugoslavia, and even in Berlin, were categorically against any territorial enlargement to any extent whatever to be allowed to Nedić.

Nedić's relations to the neighbours is also interesting, as well as the relations between the quisling government in Belgrade and the royal government in exile in London and the relations of the quisling authorities to the Orthodox church, etc. From among several neighbours with whom the occupied Serbia had frontiers in common, Bulgaria and the Independent State of Croatia were most frequently a target for Nedić's criticism.

The ustasha government in Zagreb was most severely accused by Nedić because of the crimes effected on its territory on the population of Serbian nationality. He could not stand the Bulgarian occupiers because they constantly enlarged the frontiers of the territory under their occupation. However, Nedić's protests to the commander of the Military administration of Serbia had never such a weight as to make Nazis change anything whatsoever in their policy of occupation. Therefore Nedić „bayed at the moon", so to say, even later whenever he criticized any of
25* 387

the German satellites: Hungary, Rumania, Bulgaria, Independent State of Croatia, further quisling authorities in Kosovo, „Volksdeutschers" in Banat, etc.

As to the relations between the Serbian quisling government in Belgrade and the royal government in exile in London, there ought to be emphasized that it was a strange, or, more precisely, an absurd situation. Both these governments invited the population of Serbia to maintain order and peace. Nedić and his ministers took advantage of every opportunity to condemn the government in exile (but never the king). In

the same way, all the Yugoslav royal governments (and they changed very often in exile), accused Milan Nedić and his ministers of collaboration with the occupier. However, it was completely established, on the basis of a great number of preserved documents, that there were also some contacts between these nationalist, and at the same time anti-Communist teams, particularly in the course of 1943. In the last year of occupation, when the camp of the counterrevolution was on the brink of defeat, Nedić, his ministers and other quisling functionaries, invited, in public speeches on the radio and in the press, king Peter II to help them, i. e. to „save" them from the defeat in face of the assault of the units of the Army of People's Liberation of Yugoslavia and of the Red Army; to save Draža Mihailović or all those anti-Communist forces in Serbia, which served faithfully the occupier during the World War II.

It is necessary to point out here two more problems: first, the efforts made by the quisling administration in Serbia with the support of Germans, Bulgarians and D.M. četniks in the first half of 1944 in order to oppose as efficaciously as possible the Movement of People's Liberation of Serbia. In connection with this, there was effected mass mobilization of younger classes in spring and summer 1944 in order to fill the decimated quisling military formations. Simultaneously with this, there were undertaken mighty reprisals by the quislings and other enemies of the Movement of People's Liberation upon the leading cadres of the Party and of SKOJ.

From all the above facts it can be inferred that the enemy continued being aggressive and managed from time to time to strike serious blows to the ranks of the MPL, regardless of the military-political situation in the country and in the world which was exceptionally difficult for the enemy. Powerless to resist the mighty attack of partisan detachments and units of the Army of People's Liberation of Yugoslavia in Serbia and the penetration of the Principal operative group of divisions by the General staff, the occupier formed a coalition with Nedić and Mihailović in the course of summer 1944. It is interesting that immediately before the complete unification of quisling and četnik forces (in the night from August 28 on August 29, 1944) in the village of Pranjani (district of Cačak), the new American military mission landed in the staff of Draža Mihailović. The chief of the mission, colonel Mac Daull, visited in company of Draža Mihailović individual villages and attended the peasants' meetings in order to increase the impaired reputation of the četnik move-

388
ment. In addition to this, he received individual četnik voivodes, representatives of pro-Fascist organizations, representatives of Milan Nedić's government and of German occupation authorities. All this with a view to saving the četnik movement which was nearing its end under the blows of the Army of People's Liberation of Yugoslavia. However, everything was already late. Nothing could help — neither the alliance Germans-Nedić-Draža Mihailović nor the arrival of Mac Daull. A complete defeat of all the enemy forces in Serbia was near.

The second problem, connected with the previous one, is related to the period when Nedić's government made preparations for the flight from Serbia in the beginning of October 1944; further the act itself of the flight of Nedić's government, of „Nedić's armed forces" and of Draža Mihailović's četniks and the activity of Serbian quislings and other counterrevolutionary forces in exile until the end of the World War II. While July and August 1944 were characterized by the efforts of the German occupation authorities in Serbia, in the first place of Neubacher, to unite all quisling and četnik forces with a view to offering as mighty a resistance as possible to the units of the Army of People's Liberation of Yugoslavia, the entire September was spent in preparations of counterrevolutionary forces for their retreat from Serbia lest they be caught by the forces of the MPL. The entire plan of flight was, of course, co-ordinated in co-operation with the occupier who, in fact, set the tone to the whole

action.

However, although the quislings and Draža Mihailović's četniks tried, in the course of July and August 1944, to unite their forces for the struggle against the units of the Army of People's Liberation of Yugoslavia, they did not succeed in this. In the same way, when they were making preparations to leave Serbia in the face of the assault of the units of the Army of People's Liberation of Yugoslavia and of the units of the Red Army, Nedić's and četnik forces were not united. Draža Mihailović with his narrower headquarters went over Mačva and the Drina to East Bosnia and from there to Montenegro, forgetting all the clauses of his agreement with Milan Nedić, concluded on August 12 and August 15, 1944. Serbian State Guard, Serbian Frontier Guard and the so-called National Guard joined his units, but not Serbian Volunteers' Corps which, instead of going to Bosnia, made up its mind to travel to Slovenia. In addition to this, the two most eminent quisling functionaries (Nedić and Ljotić), were not of the same opinion, either, as to the direction in which to retreat. While Nedić decided still at an earlier date to follow the Germans, with all the members of his government to Vienna, Ljotić made up his mind to travel, with his volunteers, to Slovenian Littoral.

However, though they retreated in different directions, the counterrevolutionary forces from Serbia began to come again into contact with one another, hoping that they would some day return to „mother Serbia". Nedić's government, which was in Austria, had relations with the quisling military formations, concentrated in the Slovenian Littoral. Dimitri je Ljotić played there the principal part. The quisling military formations

389

in Slovenia were connected by radio communications with Draža Mihailović's headquarters which was still in Bosnia. But nothing could help the counterrevolutionary forces in Serbia. Neither the collaboration with the Germans under new circumstances, nor the common action of all the counterrevolutionary forces, everything was in vain. The capitulation of Hitler's Germany, signed on May 8, 1945, meant the definitive defeat of all their collaborators in Yugoslavia. The latter, truth to say, offered an organized resistance for some time, but they were unavoidably defeated, too. Thereby finally ceased every activity of Nedić's government and Nedić, his ministers and other quisling functionaries will be gradually extradited to the organs of the people's authority of the new Yugoslavia, where they will all get the deserved punishment. Milan Nedić threw himself from the third floor of the prison on February 4, 1946, when he was brought to the interrogation and shortened thus his life.

390

REGISTAR LIČNIH IMENA

Aćimović Milan, 16, 46, 60, 198,
209, 210, 214, 244, 325, 326, 369.

Andrić, 167.

Antonesku, 243, 245, 247.

Arnerije Rafael, 260.

Bader Paul, 8, 9, 34, 40, 42, 44, 145,
148, 149, 152, 153, 179, 187, 189,
192, 193, 227, 244.

Bakić Momčilo, 274.

Banković Miloš, 260.

Banić Milan, 274, 344.

Bećarević Boško, 320.

Bener, 157.

Bencler Feliks, 152, 161, 162, 163,
164, 165, 168, 169, 171, 173, 179,
182, 193.

Betner, 104.

Bošković Milutin, 350.

Broz Josip Tito, 27, 172, 204, 205,
289, 295, 300, 341.
Cvetković Dragiša, 171, 182, 198.
Cvijanović Buda, 350.
Čubović Dragan, 314.
Damnjanović Miodrag, 288, 297,
360.
Dangić Jezdimir, 217.
Deva Džafer, 253.
Dimitrijević Milorad, 344.
Dimitrijević Božidar, 310.
Dimitrijević Danilo Avram, 314.
Dimitrijević Vojislav, 330.
Dinić Tanasije, 128, 129, 166, 167,
170, 179, 181, 182, 183, 184, 185,
195, 210, 214, 297, 344, 345, 362.
Dobrosavljević Stojimir, 181, 184.
Dokić Dura, 181, 185, 348, 371
Dožić Gavriilo, 265, 267, 269, 271,
350.
Draga Ferat Ali, 252.
Dragičević Aleksandar Cele, 350.
Draškić Panta, 371.
Dulić Dragoljub, 142.
Đoković Mitar, 350.
Đorđević Aleksandar, 350.
Đorđević Cvetan, 269.
Đorđević Miodrag, 274.
Đujić Momčilo, 360.
Đurđević Dušan, 181, 185.
Đurić Zivojin, 212.
Đurišić Pavle, 293, 294.
Engels Fridrih, 46.
Felber Hans, 132, 154, 155, 156,
157, 158, 168, 176, 184, 193, 195,
196, 250, 291, 292, 330.
Ferster Helmut, 16.
Gajić Ljubivoje, 312.
Gajtner Kurt, 152, 157, 192.
Gering Herman, 132.
Gucinja Vera, 310.
Hadži-Đorđević Ljuba, 260.
Helm Hans, 210.
Hevel, 235.
Himler Hajnrih, 271.
Hitler Adolf, 41, 153, 154, 156, 158,
160, 162, 168, 169, 172, 181, 187,
193, 271, 292, 355.
391
Honke, 164.
Horsteneu Glajze, 154.
Hortije Mikloš, 247.
Horvacki Milan, 350.
Ilić Milovan Mišula, 311.
Ilić Vlada, 232.
Janković Mića, 259.
Janjić Strahinja, 198.
Jevđević Dobrosav, 360, 369.
Jojić Milan, 350.
Jonić Velibor, 89, 92, 166, 181, 185,
268, 277, 343.

Josif, mitropolit, 265, 269.
Jovanović Dragoljub, 111, 117, 128,
148, 170, 179, 180, 181, 182, 183,
184, 187, 214, 277, 297, 326.
Jovanović Ljuba Patak, 369.
Jovanović Ljuba, 221.
Jovanović Radovan Vasa, 314.
Jovanović Slobodan, 255.
Junker, 344.
Karađorđević Petar II, 261, 325.
Karaj ičić Nedeljko Milisav, 14,
136, 137.
Kajzer, 104.
Kajzenberg, 111.
Kaj tei Vilhelm, 154.
Kalabić Nikola, 220, 369.
Kaše Zigfrid, 239, 354.
Kanački Svetislav, 316.
Keserović Dragutin, 369.
Keviš Erih, 225, 227, 228.
Kisel Georg, 210, 232.
Klajber, 344, 364.
Kljujić Stevan, 274.
Konrad Žilnik Slobodan, 315.
Kostić Boško, 195, 214, 259, 369.
Kostić Josif, 181, 185, 297, 348, 371.
Kovačević Damnjan, 344, 365.
Krašov Stanislav, 258.
Kraus Karl, 210.
Kronholc, 169, 171, 173, 225, 350.
Kujundžić Bogoljub, 181, 185, 226,
348.
Kuzmanović Ognjan, 181, 348.
Kvaternik, 240.
Lancoš Nenad, 350.
Lanin Aleksandar, 273.
Lenac Vladimir, 214.
Ler Aleksandar, 10, 40, 42, 43, 69,
119, 153, 228.
Lončarević, 241.
Lukačević Vojislav, 223.
Luković Luka, 260.
Ljotić Dimitrije, 53, 101, 110, 183,
195, 209, 277, 324, 330, 362, 368.
Majsner August, 42, 157, 158, 168,
184, 185, 186, 187, 193, 195, 291,
295, 324.
Maleš Branimir, 277.
Mandić Radenko, 149.
Marović Vasa, 369.
Markišić Hristina, 315.
Marković Mihailo Kalčo, 305.
Marković Aleksandar Cincar, 169,
170, 181, 344, 363.
Martinović Petar Bajica, 259.
Marks Karl, 46.
Mati Jozef, 227.
Masalović Miloš, 288.
Mihailović Dragoljub Draža, 9, 12,
88, 102, 140, 142, 146, 149, 151, 156,
157, 159, 168, 179, 191, 202, 203,
205, 209, 210, 287, 294, 306, 324,
328, 337, 347, 353.
Mihailović Ilija, 169, 326.

Mijušković, dr, 47.
Milojković Dušan, 350.
Miletić Toša, 345.
Milićević Dobrivoje Vučko, 312.
Milovanović Milosav, 311.
Minić Slobodan, 311.
Mišić Aleksandar, 212.
Mišić **Zivko** Relja, 312.
Mitić Ljuba, 46.
Mitrović Ljubica, 365.
Mitrović Raka, 46.
Mladenović Miloš, 365.
Musolini Benito, 152.
Mušicki Košta, 193, 289, 304, 352.
Nađvinski Ivan, 274.
Nalević Jovan Joca, 369.
392
Nedić Božidar, 326, 344, 363.
Nedić Milan, 9, 14, 16, 19, 20, 21,
24, 26, 28, 30, 37, 40, 44, 53, 57, 72,
92, 101, 102, 104, 112, 113, 119, 120,
130, 149, 152, 153, 155, 156, 158,
159, 160, 161, 162, 163, 165, 167,
171, 172, 176, 181, 182, 209, 221,
226, 369, 290, 297, 324, 326, 346,
348, 371.
Nedić Milutin, 348.
Nedeljković Miloš, 68, 105, 128,
185, 347, 348.
Nećak Svetozar, 199, 200.
Nešković Miroљjub Zaca, 314.
Ninković Čedomir, 46.
Nojbaher Herman, 44, 132, 154,
156, 157, 158, 161, 168, 170, 171,
172, 173, 184, 193, 196, 233, 235,
294, 300, 324, 325, 328, 329, 346,
354, 356, 364.
Nojhauzen Franc, 20, 68, 104, 111,
118, 132, 134, 152, 157, 168, 182,
183.
Ocokoljić Siniša Pazarac, 369.
Olujević Marko, 213.
Oljćan Mihailo, 111, 268.
Papen fon, 236.
Parežanin Ratko, 273, 277.
Pavelić Ante, 116, 239.
Pavlović Boško, 365.
Pavlović Ivan, 369.
Pavlović Milica Dara, 313.
Paunović Rade, 365.
Pećanac Košta, 10, 104, 209, 253.
Pećanac Milan, 253.
Pejani Badri, 252.
Pejović Danica, 311.
Pelivanović Aleksandar, 350.
Pekezović Aleksandar, 350.
Perić Đorđe, 167, 274, 277, 344,
363.
Perić Vladimir, 266.
Pešić Đorđe, 46.
Petresku-Tocinesku, 246, 247.

Petrović Božidar Darko, 350.
Petrović Dušan Šane, 313.
Petković Ivan, 350.
Prokić Laza, 46.
Prokić Lazar, 274.
Protić Velibor, 350.
Piletić Velimir, 213.
Pipan Slavko, 213.
Popović Dragomir, 253.
Popović Doka, 246.
Popović Jovan, 345.
Popović Milovan, 274.
Popović **Zika**, 309.
Pošarnik Martin, 253.
Radovanović Miodrag Korčagin,
314.
Radovanović Milić Mladen, 311.
Radosavljević Miloš, 111.
Račić Dragutin, 327, 369.
Rajner, 355.
Raković Predrag, 221, 327, 337.
Ribentrop Joakim, 111, 153, 158,
160, 161, 163, 165, 166, 168, 169,
171, 172, 173, 181, 187, 236, 244,
271, 342, 355.
Rintelen, 164.
Riter, 354.
Sarap Đura, 350.
Savić Andra Baja, 313.
Savić Vasa, 311.
Simić Jevrem, 223.
Simović Dušan, 255.
Slijepčević Đoko, 277.
Spalajković Miroslav, 169, 232,
344, 363.
Spahija Rifat, 253.
Stojanović Aleksandar, 371.
Stojanović Dragiša, 344.
Suvejković Đorđe, 244.
Sefer Emanuel, 152, 166, 181, 182,
183.
Šerbanović Jovan **Sele**, 309.
Šreder, 250.
Šterker, 325, 327.
Štok Josif, 350.
Šubašić Ivan, 300.
Šumenković Ilija, 260.
393
Tasković Dušan Srećko, 315.
Terzić Ljubiša, 330.
Tomić Radenko, 274.
Topalović **Zivko**, 327.
Trifunović Miroslav, 325, 327, 328,
357.
Tripković Dura, 350.
Trišić Jovan, 211, 259, 263.
Tufedžić Voja (Tribrađanin), 369.
Turner Harold, 111, 119, 251, 269.
Vajcseker, 162.
Vajks Maksimilijan, fon, 153, 157,
158, 168, 334.

Vasiljević Milosav, 53, 277.
Velimirović Nikolaj, 261, 265.
Veselinović Radosav, 128, 181, 185.
Vezenmajer Edmund, 169, 171.
Vorman, 164.
Vučetić Milica Trepuša, 314.
Vujić Vladimir, 365.
Vukmanović Svetozar Tempo, 10,
11.
Zivanović V'loka, 312.

394

REGISTAR GEOGRAFSKIH IMENA

Afrika, 7, 27.
Albanija, 154.
Ajvalija, 105.
Amerika, 9, 27, 257.
Arandelovac, 93, 311.
Austrija, 65.
Avala, 105.
Ba, 206.
Babaići, 144.
Bačincac, 319.
Bačka, 247.
Bačevac, 319.
Badovinci, 357.
Balkan, 152, 158, 218, 323, 353, 362.
Banat, 8, 15, 16, 49, 106, 154, 220,
239, 243.
Banjica, 93.
Barajevo, 319.
Bari, 300.
Baranja, 232.
Bavarska, 366.
Bijeljina, 190.
Beč, 98, 342, 364, 367, 369.
Bečkerek, 59.
Berlin, 53, 65, 66, 103, 160, 161,
163, 165, 167, 175, 219, 225, 230,
246, 292, 305, 374.
Beograd, 18, 27, 28, 45, 51, 60, 62,
106, 111, 123, 143, 148, 163, 184,
200, 210, 214, 228, 269, 277, 297,
308, 316, 342, 346, 347, 349, 360,
375.
Boleč, 319.
Bor, 56, 67, 68, 69, 71, 105, 111.
Borski rudnik, 23, 67, 69, 70, 120.
Bosna, 13, 170, 217, 220, 226, 227,
232.
Brajkovac, 305.
Brza Palanka, 244.
Bugarska, 239.
Bujanovac, 105.
Bukurešt, 31.
Bukurevac, 146.
Carigrad, 262.
Crna Gora, 7, 154, 171, 196, 217,
220, 228, 229, 233, 237, 239, 277,
293, 341, 354, 375.
Crna Trava, 8.

Crveni Krst (Niš), 93.
Čačak, 18, 108, 121, 146, 148, 190,
194, 276, 306, 314, 325, 326.
Čajniče, 358.
Ćuprija, 319.
Dahau, 366.
Dalmacija, 226, 227, 232.
Divci, 144, 211, 216.
Drava, 232.
Dračić, 144.
Drenica, 121.
Drina, 347.
Drugovac, 319.
Dubona, 150, 319.
Dunav, 21, 232.
Đakovica, 171, 252.
Đakovo, 232.
Đunis, 241.
395
Engleska, 27, 257.
Evropa, 14, 36, 283.
Goražde, 358.
Gornji Milanovac, 93, 214.
Grac, 98.
Grabovica, 144.
Grablje, 144.
Grčka, 67, 154.
Grijan, 146.
Hajdelberg, 98.
Hamburg, 98.
Hercegovina, 7, 226, 227, 347.
Hrvatska, 7, 227, 239.
Italija, 67, 196, 228, 239.
Ivanjica, 146.
Jablanica, 8, 314.
Jagodina, 319.
Jajce, 206.
Janjevo, 105.
Jovanje, 144.
Jugoslavija, 8, 15, 21, 30, 34, 65,
106, 243, 263.
Kicbihl, 365, 366, 369.
Kokin Brod, 229.
Kopaonik, 105.
Koprivnica, 141.
Kosovo, 80, 154, 170, 239, 251.
Kosovska Mitrovica, 80, 130, 250,
253.
Kostolac, 23, 67, 68, 111.
Kostajnik, 121.
Kragujevac, 45, 60, 80, 106, 108,
143, 276, 311, 318, 336.
Kraljevo, 45, 51, 93, 143, 194.
Krupanj, 105, 121, 213.
Kruševac, 18, 45, 51, 108, 136, 146,
148, 194, 318.
Kuršumljija, 149.
Lajkovac, 141.
Lavov, 31.
Lece, 105.

Lelić, 144.
Leskovac, 18, 45, 93, 106, 107, 135,
149, 376, 318.
Lipe, 330.
Lisa, 105, 121.
London, 27, 241, 255, 257, 263, 278.
Loznica, 144.
Lukovac, 144.
Mačketica, 67, 68, 69.
Mađarska, 67, 239, 243.
Majdanpek, 108.
Makedonija, 154, 170.
Makarska, 232.
Mali Izvor, 146.
Mali Požarevac, 319.
Marijenbad, 367.
Mionica, 213.
Mladenovac, 137, 296, 318.
Moskva, 27.
Mostburg, 370.
Negotin, 146, 244.
Nemačka, 8, 35, 59, 60, 66, 98, 168.
Neretva, 8.
Niš, 18, 51, 60, 81, 108, 143, 247.
Normandija, 239.
Novo Brdo, 105.
Nova Varoš, 229.
Obilić, 106.
Obrenovac, 143, 346.
Orašac, 143.
Osijek, 232, 346.
Ostrovica, 137.
Paraćin, 45, 319.
Peć, 171.
Petnica, 144.
Podujevo, 253.
Popovac, 108.
Popuže, 144.
Požarevac, 18, 143, 244, 296, 310.
Priboj, 229.
Prijepolje, 358.
Priština, 80, 252.
Prizren, 171, 252.
396
Ralja, 108.
Rakovica, 108.
Raška, 121.
Ravna Gora, 209, 212, 214.
Ravnjak (Kruševac), 106.
Ražani, 348.
Rgotina, 146.
Rim, 323.
Rudnik, 105.
Runjkovac, 146.
Rumunija, 227, 239, 343, 246.
Sandžak, 71, 154, 196, 217, 228,
229, 233, 239, 293, 375.
Sava, 232.
Senaja, 319.
Slavonija, 277.
Skela, 144.

Rad kvislinga u Srbiji na obnavljanju privrede i njeno eksploatisanje od nemačkog okupatora — — — — — 103

GLAVA II

AKTIVNOST NEDIĆEVE VLADE TOKOM 1943. GODINE

Angažovanje Nedićevog upravnog aparata na ubiranju letine 1943. godine — — — — — 127

Novi zločini okupatora i srpskih kvislinških vlasti — — — 140

Prebacivanje Komande Jugoistoka iz Soluna u Beograd (avgusta 1943.) i njen odnos prema Nedićevoj vladi — — — 151

Poseta Milana Nedića Ribentropu i Hitleru (18. septembra 1943.) — — — — — 160

Personalne promene u Nedićevoj vladi posle povratka iz Berlina— — — — — 178

Napori Milana Nedića da kvislinške vojne jedinice stavi ponovo pod svoju komandu — — — — — 187

Tajna fašistička organizacija „Srpski Gestapo" — — — — 198

Reagovanje u Srbiji na odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a 201 398

GLAVA III

POLITIČKA I PROPAGANDNA AKTIVNOST „VLADE NARODNOG SPASA"

Saradnja sa četničkim pokretom Draže Mihailovića — — — 209

Rad na proširenje granica Srbije (stvaranje „Velike Srbije") 225

Odnos Nedića i njegove vlade prema susedima — — — — 239

Odnosi između kvislinške vlade u Beogradu i izbegličke kraljevske vlade u Londonu — — — — — 254

Odnos kvislinških vlasti u Srbiji prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi — — — — — 265

Štampa i propaganda Nedićeve vlade — — — — — 273

GLAVA IV

KVISLINŠKA UPRAVA U SRBIJI U POSLEDNJOJ GODINI OKUPACIJE

Vojno-politička situacija u zemlji i svetu krajem 1943. i početkom 1944. — — — — — 283

Kvislinzi u borbi protiv NOP-a u prvoj polovini 1944. godine 285

Neuspeh Nedićeve i četničke mobilizacije u proleće i leto 1944. godine — — — — — 302

Snažne represalije kvislinga i ostalih neprijatelja NOP-a prema rukovodećim kadrovima KPJ i SKOJ-a — — — — 308

Obrazovanje koalicije: okupator—Nedić—Mihailović i njen slom — — — — — 323

GLAVA V

BEKSTVO KVISLINŠKO-ČETNIČKIH SNAGA IZ SRBIJE POČETKOM OKTOBRA 1944. GODINE

Odlazak Nedićeve vlade pod pratnjom Nemaca u Austriju (Beč) 341

„Nedićeva oružana sila" i četnici Draže Mihailovića u paničnom bekstvu napuštaju teritoriju Srbije — — — — — 352

Aktivnost srpskih kvislinga u izbeglištvu do završetka drugog svetskog rata — — — — — 362

ZAKLJUČAK — — — — — 373

COUNTER-REVOLUTION IN SERBIA

Quisling Administration 1941—1944 (Volume I and II) — — — 379

REGISTAR LIČNIH IMENA — — — — — 391

REGISTAR GEOGRAFSKIH IMENA — — — — — 395 399

dr MILAN BORKOVIĆ

KONTRAREVOLUCIJA U SRBIJI

Tehnički urednik

NIKOLA KONSTANTINOVIC

Lektor

ZORA MAKSIMOVIC

Korektor

MILUTIN MILOVIĆ

Likovna oprema

DIZAJN BIRO MUZEJA PRIMENJENE UMETNOSTI

Autor: RADOMIR VUKOVIĆ

Izdavač

Izdavačka radna organizacija „SLOBODA“

Beograd, Vojvode Stepe 315

Za izdavača:

MIROSLAV MARKOVIĆ

Štampano u 2000 primeraka jula 1979.

Štampa

Grafička radna organizacija „PROSVETA“

Beograd, Dure Đakovića 21